Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

DARIJA RUPČIĆ KELAM

BIOETIČKI ASPEKTI SOCIJALNE I ZDRAVSTVENE SKRBI O DJETETU

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2017

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

DARIJA RUPČIĆ KELAM

BIOETIČKI ASPEKTI SOCIJALNE I ZDRAVSTVENE SKRBI O DJETETU

DOKTORSKI RAD

Mentor:

izv. prof. dr. sc. Hrvoje Jurić

Zagreb, 2017.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

DARIJA RUPČIĆ KELAM

BIOETHICAL ASPECTS OF HEALTH AND SOCIAL CARE OF A CHILD

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Assoc. Prof. Hrvoje Jurić, PhD

Zagreb, 2017.

Mentor

Izv. prof. dr. sc. Hrvoje Jurić

Životopis

Hrvoje Jurić rođen je 1975. u Bihaću (Bosna i Hercegovina), gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Od 1993. do 1998. studirao je filozofiju i komparativni studij hrvatske kulture na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Akademske godine 1998./1999. upisao je poslijediplomski studij filozofije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je doktorirao 2007. godine. Od 2000. je zaposlen na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta, najprije kao znanstveni novak, a potom i kao mlađi asistent, asistent i viši asistent na Katedri za etiku. 2009. je izabran u znanstveno-nastavno zvanje docenta, a 2013. u znanstveno-nastavno zvanje izvanrednog profesora. Kao gostujući predavač sudjelovao je u izvedbi nastave u okviru preddiplomskih, diplomskih i poslijediplomskih studija na nekoliko drugih visokoobrazovnih ustanova u Hrvatskoj i BiH, te u obrazovnim programima nevladinih organizacija. Kao znanstveni novak i suradnik-istraživač sudjelovao je u provedbi pet znanstvenih projekata koje su financirali Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske i Sveučilište u Zagrebu, kao i u provedbi četiri međunarodna projekta koje su financirali DAAD, Volkswagen-Stiftung, UNESCO i Europska komisija. Sudjelovao je s izlaganjima na stotinjak domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova, a na dvadesetak drugih domaćih i međunarodnih znanstvenih i stručnih skupova sudjelovao je kao slušač i diskutant. Osim toga, održao je u Hrvatskoj i inozemstvu sedamdesetak javnih predavanja o filozofijskim, znanstvenim i društveno-političkim temama, te sudjelovao kao izlagač na brojnim javnim tribinama i promocijama knjiga. Zamjenik je glavnog urednika časopisa *Filozofska istraživanja* i *Synthesis philosophica* te biblioteke "Filozofska istraživanja" pri Hrvatskom filozofskom društvu. Također je član uredništva znanstvenih časopisa *Jahr, The Holistic Approach to Environment* te *In medias res*. Uredio je više od trideset programskih publikacija za domaće i međunarodne znanstvene skupove, kao i nekoliko drugih publikacija. Obavljao je niz funkcija u Hrvatskom filozofskom društvu (tajnik Društva, glavni tajnik međunarodne znanstveno-kulturne manifestacije *Dani Frane Petrića*, tajnik i član organizacijskih i programskih odbora domaćih i međunarodnih simpozija), a trenutno je

administrativni tajnik Hrvatskog filozofskog društva, glavni tajnik međunarodne znanstveno-kulturne manifestacije *Lošinjski dani bioetike*, član Organizacijskog odbora *Dana Frane Petrića*, te član Odbora za međunarodnu suradnju i Odbora za arhivu Društva. Od osnivanja, 2000., član je Hrvatskog bioetičkog društva, gdje od 2012. djeluje kao član Upravnog odbora, a od 2013. kao voditelj zagrebačke podružnice Društva. Od 2011. godine je počasni član Bioetičkog društva Srbije. Bio je koordinator međunarodne konferencije *Bioetički forum za jugoistočnu Europu*, te član, potpredsjednik i predsjednik organizacijskih i programskih odbora nekoliko drugih skupova, uključujući *IX. Svjetski kongres bioetike* (Opatija/Rijeka, 2008.) i *XVIII. Svjetski kongres medicinskog prava* (Zagreb, 2010.). Od 2007. je član, a od 2013. predsjednik Državnog povjerenstva za provedbu natjecanja iz logike i filozofije učenika/ica srednjih škola pri Agenciji za odgoj i obrazovanje. Obavljao je ili još uvijek obavlja funkcije u određenim tijelima pri akademskim i državnim ustanovama, te surađuje s različitim znanstvenim, kulturnim i socijalnim organizacijama, inicijativama i projektima. Pored velikog broja znanstvenih i stručnih članaka u domaćim i međunarodnim znanstvenim časopisima i zbornicima, objavio je jednu autorsku knjigu (*Etika odgovornosti Hansa Jonasa*, Zagreb, 2010.) i dvije uredničke knjige (*Filozofija i rod*, s Gordanom Bosanac i Jasenkom Kodrnja, Zagreb, 2005.; *Filozofija i mediji*, sa Seadom Alićem, Zagreb, 2014.). Primarno se bavi praktičkom filozofijom, etikom i bioetikom, ali u područja njegova znanstvenog i stručnog interesa također spadaju filozofija tehnike, filozofija prirode, filozofija medija, filozofijska hermeneutika, feministička i rodna teorija, te socijalno-politička problematika.

Sažetak

Glavna je tema ovoga rada sažeto iskazana već samim njegovim naslovom. Središnja je teza rada da skrb kao temeljna struktura čovjekova bitka nije samo jedan od mnogih koncepata, nego jedan od temeljnih i centralnih fenomena koji obilježavaju ljudsko postojanje. Upravo po skrbi čovjek je bitno, ontološki drugačiji, po odgovornosti za drugoga koja se u toj skrbi na najizvrsniji i najcjelovitiji način izražava i ostvaruje da se i po tome upravo čovjek očituje i da u tome leži i njegov specifikum i smisao.

U prvom dijelu rada nastojimo rasvijetliti skrb kao fenomen, te njezin povijesni razvoj kroz narativno znanje ili mitove, korijene značenja pojma skrbi i brige, filozofijsko-fenomenološku perspektivu poimanja skrbi kao ontološke biti čovjeka. Nastojali smo pokazati kako briga za Drugoga uvjetuje i oblikuje cjelokupno iskustvo vlastitosti konstituirajući time njegove etičke koordinate. Drugim riječima, vlastitost se tako koncipira i konstituira u kontekstu blizine Drugoga. Drugi me poziva, oslovljava, oblikuje cjelokupno iskustvo vlastitosti i time konstituira i njegove etičke koordinate. Iskustvo je vlastitosti ne singularno, već osobno.

Ono što se počinje uviđati u suvremenom društvu najdublje je pitanje pred kojim se nalazimo kada se suočimo s pitanjem drugoga i drugačijega, pitanje kako se složiti s drugačijim od nas? Prezir društva spram onih koji skrbe, kao što su žene, potlačeni i marginalizirani svih vrsta, crnci, stranci, siromašni, oni drugačije seksualne orijentacije, spram zemlje i ne ljudskih živih bića postaje virus našeg društva i bolest naše kulture i civilizacije. Taj je prezir zamršeno povezan s pokušajima nijekanja važnosti skrbi. Oni koji su moćni, nevoljko priznaju da su ovisni o onima koji skrbe u društvu za njih. Stoga prvi dio rada rasvjetljava okolnosti koje su dovele do marginalizacije skrbi u društvu.

Drugi dio rada posvećen je historijskoj dimenziji etike skrbi u zdravstvenoj skrbi, otuđenju skrbi kao posljedici medikalizacije i otuđenja boli, odnosu skrbi i suvremene medicine. Treći dio rada, koji se strukturalno i logički oslanja na drugi dio, posvećen je ukazivanju rastakanja skrbi u zapadnom društvu, komodifikaciji zdravstvene i socijalne skrbi. Ističu se osnovni principi neoliberalne paradigme koji su doprinijeli rastakanju solidarnosti u zdravstvu te dekonstrukciji velikih Nacionalnih zdravstvenih sustava u nekim anglosaksonskim zemljama, kao što su Sjedinjenje Američke države i Velika Britanija. U trećem se dijelu spominje i

Deklaracija iz Alma Ate iz 1978., kojom se nastojalo postići zdravlje za sve jednako dostupno, te istaknuti da je ono osnovno, temeljno ljudsko pravo. Deklaracija je, ostavši samo mrtvo slovo na papiru, još više potencirala stvarnost komodifikacije zdravlja koje je postalo privilegirana, dragocjena, skupocjena i vrlo profitabilna roba, umjesto osnovnog prava čovjeka. Treći dio završava pokušajem nuđenja zdravih alternativa reformama nacionalnih zdravstvenih sustava diljem zapadnoga svijeta, kao što su bile primjerice, reforme Škotskog ili Welškog nacionalnog zdravstvenog sustava.

Četvrti dio rada posebno obrađuje okolnosti koje su dovele do sve očitije nebrige i nedostatka skrbi u društvu, koje su se osobito oslikavale kroz komodifikaciju ne samo zdravlja, nego i komercijalizaciju školstva i obrazovanja u cjelini. Pasivno prepuštanje i propust odraslih koji bi trebali skrbiti o djeci, ogleda se u prepuštanju škola i sveučilišta kao posljednjih bastiona i prostora javnog života, mehanizmima tržišne logike.

U razvijenim zemljama prevladava novi kulturni etos tzv. infintilistički etos, etos vječnih adolescenata i induciranog djetinjstva. Kult onog sada, etos narcisizma zahvaća razvijene dijelove svijeta. Posvemašnja infantilizacija tijesno je vezana sa zahtjevima konzumerističkog kapitalizma u globalnoj tržišnoj ekonomiji. Privučen ideologijom privatizacije, komodifikacije javne sfere i vrijednosti, marketinški privlačnim brendovima i homogenizacijom, niveliranjem i uniformizacijom ukusa, taj etos služi održavanju konzumerističkog, neoliberalnog kapitalizma.

Ono na što četvrti dio rada nastoji ukazati presjekom razvoja ideje djetinjstva na Zapadu, naličje je istog problema. U vrijeme kada se na Zapadu događala dekonstrukcija djetinjstva i njegovo obezvrjeđivanje, u siromašnim zemljama u razvoju događala se jedna druga pojava. Krajnje obezvrjeđivanje djetinjstva njegovom degradacijom, iskorištavanjima svih vrsta, marginalizacijom i isključivanjem, deprivacijom djeteta od osnovnih životnih potreba. Događalo se posvemašnje razaranje vrijednosti djetetova života, u uvjetima u kojima on više ništa ne vrijedi. U četvrtom se dijelu rada stoga, posebno rasvjetljavaju okolnosti svijeta u kojem djeca prerano odrastaju marginalizirana, isključena, nemoćna, daju svoj danak razvijenom kozumerističkom svijetu, ne dobivajući od njega ništa zauzvrat. Njihove se potrebe ignoriraju jer nemaju ništa čime bi ih platili, osim svojim zdravljem i u konačnici životima.

Okvir i metoda kojim se krećemo u isticanju bioetičkih aspekata socijalne i zdravstvene skrbi djeteta, počiva na pluriperspektivnoj paradigmi i konceptu integrativne bioetike, koji uzimajući u obzir mnoštvo perspektiva, našu problematiku stavlja u jedan sveobuhvatniji i cjelovitiji okvir razmatranja raznih perspektiva i pristupa složenim i prijepornim problemima kao što je odnos društva i skrb za dijete.

Stoga će se u metodološkom pogledu istraživanja zasnivati na integrativnom pristupu, odnosno na metodološkom obrascu pluriperspektivizma, koji je konceptualno razvijen u okvirima integrativne bioetike. Probleme i aspekte socijalne i zdravstvene skrbi o djetetu sagledat ćemo i prikazati iz različitih perspektiva da bi se u njihovu upotpunjavanju i interakciji mogle razviti orijentacijske spoznaje i utvrditi praktični orijentiri. Pritom će se koristiti posebni postupci analize autorskih radova, istraživanja javnog mijenja i pedijatrijske (socijalna pedijatrija) i bolničke prakse, pedagoških spoznaja, komparacija argumenata i iskustva s terena, te interpretativne rekonstrukcije stajališta i raznih aspekata o ponuđenoj problematici. Integrativan pristup problemima i razni aspekti zdravstvene i socijalne skrbi djeteta omogućuju jedan širi horizont, utvrđuju i nude praktične smjernice i orijentir u području pedagogije, obrazovanja, socijalne pedijatrije, u području medicinske (zdravstvene) i društvene (socijalne) skrbi i odgovornosti prema djeci i za djecu, te nudi svestrano sagledavanje i rješavanje specifičnih moralnih dilema društvene odgovornosti prema i za dijete u cjelovitom horizontu koji objedinjuje kulturne, socijalne, znanstvene i etičke perspektive.

Očekivani je znanstveni doprinos rada mogućnost uviđanja, a posljedično i djelovanja u smjeru ne samo teorijskog promišljanja nego i praktičkog skrbnog djelovanja. Kada govorimo o skrbi naglašavamo da više nije riječ o načinu razmišljanja niti isključivo o načinu govora o skrbi, riječ je o tome da je skrb fenomen, ontološka struktura koja čini nas same, ona je način postojanja nas samih. Mi nemamo skrb, mi jesmo skrb, a bez nje mi nismo ljudi. Izaći iz sebe, iz svoje skučenosti, ograničenosti, parohizma, izaći u konačnici iz svoje sebičnosti i sebe vidjeti kao dio čovječanstva i u tom smjeru djelovati znači obranu od egoizma i djelovanje u smjeru Drugoga.

Važno je stoga, naglasiti inovativnost rada s obzirom na navedeni metodološki pristup i podlogu, s obzirom na objedinjenost paradigmi, jer ovim radom obrađujemo i otvaramo po prvi puta i sustavno razmatramo problematiku brige, skrbi i odgovornosti za dijete i s

filozofsko-etičkog aspekta, te s obzirom na doprinose za njegovu praktičnu primjenu kako na društvenoj razini odgovornosti tako i na implementaciju u društveni sustav.

Ključne riječi: skrb, briga, dijete, odgovornost, konzumerizam, neoliberalna paradigma, komodifikacija, obrazovni sustav, zdravstveni sustav, etika skrbi, dječji rad, djeca vojnici, ideja djetinjstva, integrativna bioetika

Summary

The aim of this work and its central thesis, care as The essential structure of the human being is not only one of the many concepts, but one of the fundamental and central phenomena that characterize human existence. The fact is that just after the welfare man essentially, ontologically different, by responsibility for others who are in the care to the most excellent and most comprehensive way expresses and realizes that and that just man, and that is reflected in this lies his particularity and meaning.

Other conditions and shapes the overall experience of selfhood constituting thus its ethical coordinates. In other words, the singularity is so conceived and constituted in the context of the proximity of the Other. Another invites me and addresses and shape the overall experience of selfhood and thus constituted and its ethical coordinates, so the experience of distinctiveness is not singular, but personally.

What is beginning to realize in modern society and in our times is the fact, that the deepest question that before which we are when faced with the question of another and different, the question of how to agree with you different from us? Contempt of society toward those who care, such as women, pootlačeni all kinds, marginalized blacks, foreigners, the poor, those of different sexual orientation, towards the country and the human living beings, it becomes a virus disease of our society and our culture and civilization. This contempt intricately connected with the attempt to deny the importance of care. Those who are powerful, reluctant to admit that they are dependent on those who care for them in society.

What is particularly important to highlight the fact is pointing to the erosion of welfare western society and its relationship to its most vulnerable members of the children. This neglect and lack of care in particular reflect the commodification and commercialization of education and education in general. The fact passive resignation and failure of adults who should take care of the children, is reflected in being at school and university as the last bastion of the area of public life, the mechanisms and principles of market logic.

In developed countries, a new cultural ethos prevails so. infintilistički ethos, an ethos of eternal adolescents and induced childhood. The cult that now, the ethos of narcissism affects

the developed parts of the world. An extensive infantilization is closely linked with the requirements of consumer capitalism in the global market economy.

Attracted by the ideology of privatization, commodification of the public sphere and value, attractive brands and marketing homogenization, leveling and uniformization of taste, that serves to maintain the ethos of consumerism, neo-liberal capitalism.

What work is trying to show the cross section of development of the idea of childhood in the West, the fact is the reverse of the same problem. While in the West occurred deconstruction of childhood and its depreciation, in poor developing countries occurred at another occurrence. The ultimate devaluation of childhood to his degradation, exploitation of all kinds, marginalization and exclusion, deprivation of the child's basic needs. It happened utter destruction of the value of a child's life, the conditions in which he is nothing more true.

It is a world in which children grow up too soon, marginalized, excluded, unable to give a toll kozumerističkom developed world, not gaining anything from him in return. Their needs are ignored, because they have nothing to pay, in addition to their health and ultimately lives.

The framework and the methods by which we move in emphasizing bioethical aspects of social and health care of the child, based on pluriperspektivnoj paradigm and the concept of integrative bioethics, which taking into account the multiplicity of perspectives, our issues placed in a more comprehensive and holistic framework of the consideration of different perspectives and approaches to complex and controversial issues such as the relationship of society and care for the child.

The methodology will be based on research regarding the integrative approach, and the methodological pattern Pluriperspec, which is conceptually developed in the framework of integrative bioethics. This means that the problems and aspects of social and health care of a sick child to look at and be shown from different perspectives to the updating and their interaction can be developed to determine the orientation of knowledge and practical landmarks. This will be used special methods of analysis of copyright works, public opinion polls and pediatric (social pediatrics) and hospital practice, comparisons of arguments and experiences from the field, and interpretive reconstruction point of view and the various aspects of the issue offered. Integrative approach to problems and various aspects of health

and welfare of the child allow a broader horizon, identify and provide practical guidance and a landmark in the field of social pediatrics, in the field of medical (health) and social (social) care and responsibility towards children and for children, and offers thoroughly review and address specific moral dilemmas pediatric practice in a comprehensive horizon that combines cultural, social, scientific and ethical perspective.

The expected contribution of the work is the ability to grasp and therefore the action in the direction of not only theoretical but also practical considerations caring action. When we talk about how to care is no longer a way of thinking, nor solely on the manner of speech of concern, it is that we think it is a concern that makes us alone, it is a way of being ourselves. We do not care, we are concern, and without it we are not people. Get out of yourself, out of your cramped, narrow-mindedness, parohizma, come ultimately from their selfishness and see themselves as part of humanity and in that way to act is the defense of egoism and acting in the direction of the Other.

It is important, therefore, to emphasize innovation work in view of the above methodological approach and the substrate, due to the unification paradigm, because the work process and are opening for the first time and to systematically consider issues of concern, care and responsibility for the child and with the philosophical and ethical aspects, and with regard to contributions for its practical application to the social level of responsibility and the implementation of the social system.

Sadržaj

Uvod 1

I. POVIJEST POIMANJA IDEJE SKRBI

1.1. Povijesni razvoj ideje skrbi 9

1.1.1. Narativno znanje ili mitovi 11

1.1.1.1. Mit o skrbi - Mit o Curi 18

1.1.2. Dimenzije skrbi 28

1.1.2.1. Tellus: materijalna i zemaljska dimenzija egzistencije 28

1.1.2.2. Nebesa: duhovna i božanska (nebeska) dimenzija egzistencije 31

1.1.2.3. Povijest i Utopija: osnova i temelj ljudskog stanja – uvjet ljudske opstojnosti 32

1.2. Skrb kao briga za dušu (Care of Souls) 35

1.3. Korijeni značenja termina skrb i briga 39

1.4. Goethe: Romanticistička vizija skrbi 43

1.5. Kierkegaard i egzistencijalistički pristup poimanja skrbi 45

1.5.1. Briga i skrb u Kierkegaardovoj filozofiji 45

1.5.2. Biti bremenit skrblju i skrbiti za ... 47

1. 6. Narav skrbi 48

1. 7. Heideggerov doprinos poimanju skrbi – fenomenološki pristup 50

1. 8. Komunikacija – potraga i čežnja za Drugim 62

1. 9. Levinasov Drugi kao apel – etika apela 66

1. 10. Buberovo poimanje odnosa Ja-Ti 72

1. 11. Psihologijsko poimanje skrbi – psihologijski razvoj ideje skrbi 75

1.11.1. Rollo May 75

1.11.2. Erik Erikson 77

1.11. 3. Milton Mayeroff: osobno viđenje 79

1.12. Suvremena etika skrbi 83

1.12.1. Etika skrbi kao središnja tematika feminističke etike 84

1.12.2. Carol Gilligan – drugačijim glasom. Počeci etike skrbi 87

1.12.2.1. Objašnjenje etike skrbi Carol Gilligan 88

1.12.2.2. Kholbergova metoda 91

1.12.3. Nel Noddings – razlika između prirodne i etičke skrbi 97

1.12.4. Virginia Held i ostale feminističke autorice etike skrbi 103

1.13. Dva načina čovjekova postojanja u svijetu: kroz rad i kroz ljubav i skrb 106

1.13. 1. Otuđenje skrbi – Tamagochi 110

1. 13. 2. Boffova etika prave mjere kao rješenje krize 112

1.14. Moralna nametnuta ograničenja i marginalizacija kao posljedice 116

1. 14.1. Moralna ograničenja i političke promjene 119

1.14.1.1. Kako je moguća etika skrbi? 119

1.14.1.2. Tri moralna ograničenja nametnuta od strane društva 123

1.15. Moć konteksta i kontekst moći – moralni argumenti unutar političkog konteksta 130

1.15.1. Transformacija oblika života u 18. stoljeću – odvajanje javne od privatne sfere 131

1.16. Britanska filozofija moralnog osjećaja 137

1.16.1. Anthony Ashley Cooper Shaftesbury 137

1.16.2. Francis Hutcheson 138

1.16.3. David Hume 139

1.16.4. Adam Smith 140

1.17. Ograničavanje moralnih osjećaja 143

1.17.1. Sputavanje žene i njezino mjesto u društvu – ekskursus 145

1.18. Lekcije za etiku skrbi 149

1.19. Skrb i politička teorija – skrb kao politički ideal 154

1.19.1. Kako skrb može razotkriti odnose moći u društvu 158

II. HISTORIJSKA DIMENZIJA ETIKE SKRBI U ZDRAVSTVENOJ SKRBI

2.1. Briga o (Taking care of) – kompetentna, tehnička skrb 163

2. 2. Skrb za bolesnu osobu – Caring for 168

2. 2.1. Skrbiti za… u kliničko-medicinskoj etici od 1920 – 1982. 169

2. 3. Otuđenje skrbi kao posljedica medikalizacije i otuđenja boli 172

2. 4. Biokulturni model bolesti – bolest kao kulturni i socijalni konstrukt 175

2. 5. Skrb u teoriji njege 182

2. 6. Skrb i suvremena medicina 189

III. KOMODIFIKACIJA ZDRAVSTVENE I SOCIJALNE SKRBI. RASTAKANJE SOLIDARNOSTI I PARADIGME SKRBI, KAO NJEZINA POSLJEDICA

3.1. Epoha neoliberalizma u zdravstvu 195

3.1.1. Reforma ili rastakanje 195

3.1.2. Temeljne pretpostavke i principi neoliberalizma 198

3.1.3. Komodifikacija nasuprot solidarnosti 205

3.2. Epitaf za osamdesete – kraj države socijalnog blagostanja i rastakanje paradigme skrbi 212

3.3. Neoliberalni koncept države 215

3.4. Neoliberalni koncept države u praksi – rastakanje socijalne sigurnosti i blagostanja u sustavima zdravstvene skrbi 217

3.4.1. Zdravstvena reforma u Sjedinjenim Američkim Državama – neuspjeh vladine inicijative za single-pay plan 217

3.4.2 Dekonstrukcija Nacionalnog zdravstvenog sustava (NHS-a) u Velikoj Britaniji 221

3.4.2.1. Pregled povijesnog razvoja Nacionalnog zdravstvenog sustava 221

3.4.2.2. Beveridgeov model zdravstvenog osiguranja 222

3.4.2.3. Rastakanje i destrukcija države socijalnog blagostanja –

od Thatcher do danas 224

3.4.2.4. Posljedice za zdravstveni sustav – lekcije iz Velike Britanije 226

3.4.2.5. Utjecaj neoliberalne politike i načina razmišljanja na zdravstveni sustav 230

3.4.2.6. Principi profesionalizacije uprave i vodstva i tržišta u Nacionalnom zdravstvenom sustavu 235

3.4.2.7. Destrukcija Nacionalnog zdravstvenog sustava (NHS) – Ono što se Thatcher nije usudila, učinili su Laburisti 241

3.4.2.8. Cijena skrbi - koliko košta skrb? 244

3.4.2.9. 39 koraka do privatizacije 251

3.4.2.10. Mitovi privatizacije NHS-a 252

3. 5. Zdravlje za sve – Deklaracija UN-a iz Alma Ate 1978. 255

3. 6. Zdrave alternative reformi NHS-a 257

3. 7. Neke od dilema s kojima se suočavaju sustavi zdravstvene skrbi 261

IV. ODNOS DRUŠTVA PREMA DJECI KAO POSLJEDICA RASTAKANJA SKRBI U DRUŠTVENIM RELACIJAMA

4.1. Dijete kao paradigma budućnosti - rađanje čovječanstva 265

4.1.1. Tradicionalna etika (etika dužnosti - antropocentrična) i novi tip etike budućnosti (etika odgovornosti, skrbi - biocentrična) 265

4.1.2. Jonasova budućnosna etika 266

4.1.2.1. Odgovornost za dijete kao paradigma odgovornosti za budućnost 268

4.2. Filozofski doprinos poimanju osobe (čovjeka) i odgovornost za drugoga 271

4.3. Asimetrija prava i dužnosti – pokušaj teorijskog zasnivanja moralne, političke i pravne odgovornosti za dijete 274

4.4. Povijest djetinjstva na Zapadu 277

4.4.1. Promjena društvene vrijednosti djeteta i djetinjstva 277

4.4.2. Dekonstrukcija djetinjstva 278

4.4.3. Zakonske regulative i zaštita djetinjstva 282

4.4.4. Uvođenje obaveznog osnovnog obrazovanja – dijete kao paradigma snažne nacije i nacionalnog identiteta 283

4.4.5. Obrazovanje i dobrobit djeteta u kontekstu dječjega rada 287

4.4.6.. Ekonomski neisplativi, ali neprocjenjivi objekti našeg obožavanja – romantizacija djetinjstva 291

4.4.7. Komodifikacija djetinjstva na Zapadu 304

4.4.8. Promjena države socijalnog blagostanja i njezin utjecaj na dobrobit djece – Erozija djetinjstva na Zapadu 307

4.4.9. Djetinjstvo pogođeno neoliberalizmom. Visoka cijena materijalizma 312

4.5. Novi kurikulum za djecu – privatizacija školstva i obrazovanja 317

4.5.1. Korporativno podučavanje konzumerističkih vrijednosti 320

4.5.2. Rezanje troškova školama 322

4.5.3. Pretvaranje škola u privatni biznis 327

4.5.4. Vrli novi svijet školovanja 329

4.5.5. Zaglupljivanje budućih građana – sužavanje kurikuluma 333

4.5.6. Tradicionalno obrazovanje naspram progresivnog 336

4.6. Etika i glas djeteta 341

4.6.1. Elementarni odnos liječnik-pacijent kroz prizmu odnosa liječnik-dijete 341

4.6.2. Promjene temeljnog odnosa liječnik-pacijent 343

4.6.2.1. Utjecaj suvremenih promjena na odnos liječnik-pacijent 343

4.6.3. Medikalizacija društva. Transformacija normalnih ljudskih stanja u lječive poremećaje 345

4.6.3.1. Kontroliranje ćudljive, neuračunljive, tvrdoglave djece 348

4.7. Dječji rad 351

4.7.1. Bioetički aspekti dječjeg rada - bolivijski poučak 351

4.7.2. Razlikovanje terminologije child work i child labor kao pokazatelj rastakanja skrbi društva za dijete 356

4.7.3. Minimalna dob za zaposlenje i najgori oblici dječjega rada 361

4.7.3.1. Konvencije 138 i 182 Međunarodne organizacije rada (ILO-a) 361

4.7.3.2. Bezuvjetno najgori oblici dječjega rada 365

4.7.4. Rasprostranjenost dječjeg rada unutar grana ekonomske aktivnosti 365

4.7.5. Dječji rad i sweatshopovi 368

4.7.6. Psihološki učinci dječjeg rada – utjecaj na psihofizičko zdravlje 373

4.7.6.1. Utjecaj teških oblika rada na zdravlje djeteta 374

4.7.6.2. Na plantažama banana u Ekvadoru – toksični pesticidi 376

4.7.7. Trgovina djecom i seks turizam 380

4.7.8. Inicijative za sprječavanje dječjeg rada i posljedice 382

4.7.8.1. Slučaj Bangladeš 383

4.7.8.2. Iqbal Masih 389

4.7.9. Biti na dnu i marginama društva – izgubljena generacija 391

4.7.10. Socijalna isključenost 395

4.7.11. Mitovi o dječjem radu 397

4.7.12. Zaštita djece radnika 400

4.7.12.1. Odgovori na iskorištavanje djece u sweatshopovima 402

4.7.12.2. Mogu li programi označavanja proizvoda napravljenih dječjim radom, poslužiti kao redukcija dječjeg rada? 405

4.8. Ukradeno djetinjstvo – djeca ratnici 408

4.8.1. Izmijenjena narav ratovanja – postmoderni ratovi 413

4.8.2. Biti dijete ratnik – esencijalna militarizacija svakodnevice 422

4.8.2.1. Novi ratnici 422

4.8.2.2. Djevojčice s oružjem 429

4.8.3. Suvremeni ratovi u Africi 431

4.8.4. Destrukcija djetinjstva 439

4.8.5. Rastakanje i destrukcija budućnosti - zdravstveni ishodi i posljedice ratnih razaranja na živote djece 442

4.8.6. Tretman zatvorenika i djece vojnika 450

4.8.6.1. Slučaj Mohamed Jawada – tortura radi sporta 452

4.8.6.2. Omar Khadr – prvo osuđeno dijete vojnik nakon Drugog svjetskog rata 454

4.8.7. Dobrobit i osobna odgovornost - krivnja djece ratnika 457

4.8.7.1. Etičke perspektive 457

4.8.7.2. Nastojanja međunarodne zajednice 465

4.8.8. Koalicija protiv korištenja djece u ratne svrhe 472

4.8.9 Zadobivanje djetinjstva – razoružavanje, demobilizacija, reintegracija i rehabilitacija 475

Zaključak 484

Popis literature 489

Životopis 536

UVOD

> »Kao takva moć koja *izopačava*, novac se pojavljuje i prema individuumu i prema društvenim vezama koje pretendiraju na to da za sebe budu *biće*. On pretvara vjernost u nevjernost, ljubav u mržnju, mržnju u ljubav, vrlinu u porok, porok u vrlinu, slugu u gospodara, gospodara u slugu, glupost u razumnost, razumnost u glupost. (...) Ako pretpostaviš *čovjeka* kao *čovjeka*, a njegov odnos prema svijetu kao ljudski odnos, onda možeš ljubav zamijeniti samo za ljubav, povjerenje samo za povjerenje itd. Ako želiš uživati u umjetnosti, moraš biti umjetnički obrazovan čovjek; ako želiš vršiti utjecaj na druge ljude, moraš stvarno biti čovjek koji djeluje potičući i unapređujući na druge ljude. Svaki od tvojih odnosa prema čovjeku – i prema prirodi – mora biti *određeno ispoljavanje tvog zbiljskog individualnog* života koji odgovara predmetu tvoje volje. Ako ti voliš, a ne izazivaš suprotnu ljubav, tj. ako tvoja ljubav kao ljubav ne izaziva suprotnu ljubav, ako kroz *životno ispoljavanje* kao čovjek koji voli ne postaneš *voljeni čovjek*, onda je tvoja ljubav nemoćna, ona je nesreća.«[1]

Glavna je tema ovoga rada sažeto iskazana već samim njegovim naslovom. Središnja je teza rada da skrb kao temeljna struktura čovjekova bitka nije samo jedan od mnogih koncepata, nego jedan od temeljnih i centralnih fenomena koji obilježavaju ljudsko postojanje. Činjenica je da je upravo po skrbi čovjek bitno, ontološki drugačiji, po odgovornosti za drugoga koja se u toj skrbi na najizvrsniji i najcjelovitiji način izražava i ostvaruje, upravo se po toj odgovornosti i skrbi čovjek očituje i u tome leži i njegov specifikum i smisao.

---

[1] Karl Marx, „Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine“, Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb 1979., str. 254-255.

Drugi uvjetuje i oblikuje cjelokupno iskustvo vlastitosti konstituirajući time njegove etičke koordinate. Drugim riječima, vlastitost se tako koncipira i konstituira u kontekstu blizine Drugoga. Drugi me poziva, oslovljava i oblikuje cjelokupno iskustvo vlastitosti i time konstituira i njegove etičke koordinate, a iskustvo je vlastitosti ne singularno, već osobno.

Za Levinasa »Drugi i drugi ljudi«[2] predstavlja cjelokupno čovječanstvo − ljudskost uopće − koje me promatra i koji mi pogledom i licem prenosi breme odgovornosti za svaku osobu koja zauzima scenu. Levinas konstatira samoopstojnost etike ili čisto iskustvo etičkog generirano iz »apela« egzistencije i susreta sa subjektom.

Neke su autorice, kao Sara Ruddick, Virginia Held[3] i Eva Feder Kittay, kritizirale kako društvo tretira i valorizira skrbeći rad ili rad u sustavu skrbi. Pokušale su dati rješenje i predlagale su da bi skrb trebala biti društveno relevantna i imati svoju vrijednost, te da bi one koji skrbe trebalo valorizirati i vrednovati u obje sfere života, kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi. Navedene autorice prepoznaju skrb kao etički relevantan i bitan problem. Predložena paradigma predstavlja prijelaz koji ohrabruje i ističe da bi etika skrbi trebala i mogla biti socijalna odgovornost i muškaraca i žena.

Held u konačnici ističe važnost skrbi kao konstitutivnog elementa političke i društvene stvarnosti, te možemo dodati, skrbi kao one koja bi bila neiscrpan izvor promjene unutar društvenih relacija i korektiv društvenih odnosa. Ona naglašava da etika fokusirana oko skrbi može nadići limite i ograničenja etike i politike bazirane na pravima i pravnom diskursu, te može pružiti rješenja globalnih problema i riješiti ograničenja koja nam nameće tržišno orijentirana politika. Konačno, ističe da se etika skrbi, koja uzima u obzir osobne, partikularne relacije i drugoga, koja podrazumijeva i usvaja relacionalan karakter i koncept osobe, nalazi u jakom kontrastu te stoga može nadići i individualizam koji je u središtu neoliberalne paradigme.[4]

---

[2] Emmanuel Levinas, *Totalitet i beskonačnost*, NK Jasen, Beograd 2006., str. 189. Može nam ovdje poslužiti i izvornik: Emmanuel, Levinas, *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*, Duquesne University Press, Pittsburgh 1969.

[3] Usp. Virginia Held, *The Ethics of Care: Personal, Political and Global*, Oxford University Press, New York 2006.

[4] Isto, str. 107-109.; 114.; 117.; 119-120.

Najdublje je pitanje koje se počinje uviđati u suvremenom društvu i ovom našem dobu, pitanje pred kojim se nalazimo kada se suočimo s pitanjem drugoga i drugačijega, pitanje kako se složiti s drugačijim od nas? Prezir društva spram onih koji skrbe, kao što su žene, potlačeni svih vrsta, marginalizirani, crnci, stranci, siromašni, oni drugačije seksualne orijentacije, prezir spram zemlje i ne ljudskih živih bića postaje virus našeg društva i bolest naše kulture i civilizacije. Taj je prezir zamršeno povezan s pokušajima nijekanja važnosti skrbi. Oni koji su moćni nevoljko priznaju da su ovisni o onima koji skrbe u društvu za njih.
Tretirati skrb kao nešto nevažno, slabo ili otrcano potpomaže održanju moći i očuvanju slike moćnih, te pozicije moći u odnosu na one koji to nisu, a skrbe za njih. Mehanizmi su tog prezira i marginalizacije suptilni. Jedan je od tih mehanizama i pokušaj tijekom dugih stoljeća izjednačavanja žena i crnaca s ulogama onih koji skrbe. Stoga, proizlazi da su sve žene ili majke ili nisu naravne prirodne žene ili su svi crni ljudi po naravi sluge, robovi stoga manje važni. Svi ti mehanizmi, stereotipi i predrasude diskvalificiraju njihove nositelje. Na taj način postaju drugačiji od onih privilegiranih koji su ih marginalizirali i isključili iz društva kao manje vrijedne, jer nisu shvaćeni ni prihvaćeni kao potencijalno jednaki i vrijedni.
Pitanja su skrbi tako konkretna i životna. Analizirajući tko o kome i za što skrbi mi uviđamo nejednakosti, strukture moći i privilegija u društvu mnogo jasnije. Prepoznati važnost i snagu skrbi zahtijeva preispitivanje struktura vrijednosti našega društva. Skrb nije parohijalna, partikularna stvar i briga žena, tip sekundarnog i drugorazrednog moralnog pitanja, niti bi ona trebala biti najmanje plaćeni i nebitan rad u društvu, nego je ona centralna bit i temelj ljudske egzistencije i ljudskoga života. Potrebno je mijenjati naše političke i društvene institucije i odnose moći u njima da bismo reflektirali ovu istinu.
U takvoj konstelaciji silnica igara moći u društvenom ozračju, pitamo se koje je mjesto djece i imaju li ona danas uopće svoju vrijednost i društvenu relevantnost? Djetinjstvo danas postaje predragocjeno da bi bilo prepušteno djeci, a djeca su predragocjena da bi bila prepuštena sebi. Sve je to stvorilo novu vrstu djetinjstva. U prošlosti je dijete-radnik bilo isplativo i korisno roditeljima i društvu, tek je kasnije shvaćeno kako djeca ugrožavaju svoje zdravlje u tvornicama Industrijske revolucije. Krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, uvođenjem obveznog osnovnog obrazovanja i zakonskom regulacijom i iskorjenjivanjem teških oblika rada, smanjivanjem nataliteta u razvijenim zemljama, djetinjstvo i dijete postaju neisplativi, skupi ali neprocjenjivi objekti naše pažnje i obožavanja. Pedesetih godina

dvadesetoga stoljeća dijete postaje slobodno uzgojeno i odgojeno da bi sada, u zapadnoj civilizaciji, ušli u doba upravljanog i dirigiranog djetinjstva.[5]

S jedne strane svijeta djeca postaju nadzirani projekti svojih roditelja i društva, s druge strane, djeca umiru ostavljena, isključena i napuštena od društva. Ono što leži u pozadini dviju strana iste medalje glavna je teza ovog rada kako je stvarna i stalna prisutnost i prijetnja neoliberalne paradigme konzumerizma i komodifikacije svih vrijednosti ta koja urušava i dekonstruira same temelje ljudskosti i uništava samu srž čovjekova bitka. Ta je erozija posljedično, najviše vidljiva u odnosu društva prema najranjivijim, marginaliziranim i isključenim članovima, osobito djeci.

Namjera je ovog rada istaknuti i pokazati vrijednost djeteta kao slike i paradigme budućnosti i istaknuti da se dijete, kao predmet etičke i bioetičke refleksije, tiče čitavog predmetnog polja bioetike, koje obuhvaća kako biomedicinske tako i globalno-ekološke probleme. U tom kontekstu valja istaknuti da je odgovornost za dijete paradigmatski oblik odgovornosti za čitavo čovječanstvo, budućnost i za život u cjelini. Istaknut ćemo da odgovornost za dijete ima značajke odgovornosti koja je, kao novi tip odgovornosti usmjerena na budućnost, te je ona trajna, kontinuirana i totalna.[6]

Na taj način, odgovornost prema djetetu poslužit će nam kao model, uzor i paradigma za razvijanje bioetičke globalne odgovornosti kao jednog novog tipa etike.[7] Jonas smatra kako mi taj novi tip etike imamo već u zametnom obliku prisutne u roditeljskoj odgovornosti za dijete. Roditeljska odgovornost i briga za dijete ima paradigmatsko, genetičko i socijalno-političko, središnje značenje za odgovornost u svakom dobu, a posebno u doba iznimnog globalnog i vremenskog protezanja učinaka naše tehnološke civilizacije i biotehnološkog zadiranja u temelje života i životne izglede budućih generacija.

Dakle, koncept skrbi i odgovornosti tj. naš pokušaj zasnivanja skrbi i odgovornosti za dijete temelji se na istodobnom uvažavanju razlika i supripadništva istoj zajednici, pa ga smatramo primjerenim orijentirom u moralno-etičkom reflektiranju našeg odnosa i odgovornosti prema djetetu i za dijete. Ovdje se radi ponajprije o pitanjima koja je na vidjelo iznijela bioetika. To

---

[5] Carl Honoré, *Pod pritiskom. Spašavanje djece od kulture hiperroditeljstva*, Algoritam, Zagreb 2009., str. 13.

[6] Hrvoje Jurić, „Odgovornost za dijete kao paradigma bioetičke odgovornosti“, Ante Čović / Marija Radonić (ur.), *Bioetika i dijete*, Pergamena, Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju, Zagreb 2011., str. 59.

[7] Isto., str. 53.

su samo neki problemi kao što su: pitanje nerođenih i pobačaja, pitanje i problem komatoznih pacijenata i eutanazije, problem ne-ljudskih živih bića (prava životinja), problem budućih generacija i očuvanje podnošljivih uvjeta života na Zemlji. U svim tim problemima dolazi na vidjelo problem asimetričnosti i ne-recipročnosti odnosa koji su moralno i etički relevantni.

U svojevrsnoj areni sličnih dramatičnih konstatacija o odnosu društva u cjelini prema djeci i njihovim životima, tvrdimo da je naše zapadno društvo opsjednuto konzumerizmom te posljedično, neprijateljski nastrojeno prema životu u cijelosti osobito prema najranjivijima, djeci. Stoga, upućujemo poziv na djelovanje u suprotnom smjeru.

Rad se može shvatiti kao apel upućen svima nama koji smo u mogućnosti nešto promijeniti kako bi stav i paradigma brige i skrbi mogla poslužiti kao etičko-pravo-politički okvir razrješenja pitanja vrijednosti života onih na marginama i isključenih, osobito djece. Poziv je to upućen institucijama, znanstvenicima, intelektualcima, odgajateljima, svima koji bi mogli utjecati na dekonstrukciju krajnje zaoštrenog individualizma u društvu. Poziv je to koji pomalo utopistički, nagoviješta mogućnost jednog drugačijeg glasa i drugačijeg društva utemeljenog na principima skrbi jednih za druge. Poziv je to svima koji mogu omogućiti i stvoriti sustav logistike i podrške za sve one koji vode brigu o djeci kako bi to zaista mogli i činiti. Upozoravajući na probleme navedene u radu, rad govori i daje neke smjernice o tome na koji je način moguće živjeti i stvarati skrbne relacije u društvu.

S obzirom na navedenu temu, strukturu rada čine četiri dijela. Nakon uvoda, slijedi prvi dio u kojem nastojimo dati povijesni presjek i razvoj ideje skrbi koja se pozicionira u narativima, mitovima, ali i u znanstvenom diskursu onog drugog i drugačijeg glasa, glasa žene i ženstvenosti, koji progovara u ime onih kojima je oduzeta ta mogućnost. Taj glas nas poziva na mogućnost jednog drugačijeg svijeta, jedne drugačije vizije i perspektive, jedne drugačije paradigme i poziva nas na promišljanje jednog drugačijeg stava i aktiviteta spram onih najranjivijih, marginaliziranih, u našem slučaju spram djece u konačnici.

Krećući se širokom lepezom plejade velikana filozofske i psihologijske misli, ističemo da je skrb fenomen koji duboko zasijeca u samog čovjeka čineći njegovu bit i ontološku strukturu onoga biti čovjek. Ističući važnost skrbi kao konstitutivnog momenta osobe, nastojat ćemo istaknuti da bez drugoga, koji je „apriorno apriornoga“, koji nas poziva i izvlači iz anonimnosti, ni mi sami ne možemo biti, ne možemo postojati, te da je skrbna relacija ključna za formiranje nas samih i veza solidarnosti i odgovornosti jednih za druge. Ističemo korijene ideje skrbi, te suvremene etike skrbi kao relevantnog okvira za obranu teza koje ističu da je

skrb jedina koja može promijeniti odnose moći i hegemoniju kapitala koji vlada našim životima, te rastače relacije brige u svim sferama javnoga života i svakodnevnih interakcija.

Na tragu te premise i teze, kao jedan ekskurzus poslužila nam je tematika o ograničenjima koja su se od osamnaestoga stoljeća na ovamo, nametala svemu što je imalo veze sa ženom i onim ženskim principima i osjećajima gurajući ih u privatnu sferu, fragmentirajući skrbno znanje o cjelini na male »paketiće znanja«[8] koja više nisu mogla zahvatiti cjelinu i pružiti orijentaciju u mišljenju. Tu je vidljivo da se skrb čovjeku otuđila i postala mu je daleka toliko da je bivao prisiljen potražiti surogate kako bi ispunio svoju svrhu kao osobe, kao ljudskog bića. Taj se stav generirao kroz većinu institucija i na višestrukim razinama odnosa. Kraj nam prvog dijela rada donosi lekcije i mogućnosti razrješenja nametnutih ograničenja i mogućnosti skrbi kao političkog ideala i okvira razrješenja dominantnog neoliberalnog koncepta i paradigme života.

U drugom se dijelu istraživački fokus premješta na historijski razvoj ideje skrbi u zdravstvu, te povezano i s trećim dijelom na samo rastakanje skrbi u zdravstvenom sustavu s posebnim naglaskom na britanski Nacionalni zdravstveni sustav. Britanski nam je zdravstveni sustav poslužio kao ogledna matrica i model rastakanja skrbi kroz krajnju komodifikaciju zdravlja kao osnovnog prava čovjeka. Stoga nas drugi dio na poseban način uvodi u neke od osnovnih teza rada koje ističu neoliberalnu paradigmu kao suprotnu paradigmi solidarnosti i skrbi.

U zadnjem, četvrtom dijelu rada razmatra se povijesni konstrukt djetinjstva na zapadu od srednjeg vijeka, preko razdoblja romantizma, industrijalizacije, uvođenja obaveznog osnovnog obrazovanja, koje je uvelike doprinio romantizaciji poimanja djeteta, te iskorjenjivanju teških oblika dječjega rada na Zapadu, sve do ukidanja dječjega rada početkom dvadesetoga stoljeća. To poglavlje dalje naglašava ne tako optimistično, rastakanje ideje djetinjstva od slike djeteta kao korisnog i isplativog, pa sve do konstrukta djeteta kao beskorisnog, neisplativog ali neprocjenjivog objekta našeg obožavanja.

Ono na što stavljamo naglasak u ovom dijelu rada je i vrijednost djeteta kao paradigme budućnosti i mjesta rađanja čovječanstva. Na poseban način razmatramo pitanje naše moralne odgovornosti i temelja na kojem zasnivamo našu odgovornost prema i za dijete. Ističući kako se tu radi o asimetriji prava i dužnosti, naglašavamo posebno ranjiv i nepovoljan položaj

[8] Ivan Illich, *Deschooling Society*, Harpers & Row, New York 1971.

djeteta koje se nalazi u najnepovoljnijem položaju kada su u pitanju njegovo zdravlje, sigurnost i sam život u konačnici.

Osobito je važno istaknuti problem rastakanja skrbi u zapadnom društvu i njegov odnos prema njegovim najranjivijim članovima djeci. Ta se nebriga i nedostatak skrbi na osobit način oslikava i kroz komodifikaciju i komercijalizaciju školstva i obrazovanja u cjelini. Pasivno prepuštanje i propust odraslih koji bi trebali skrbiti o djeci ogleda se u prepuštanju škola i sveučilišta kao posljednjih bastiona i prostora javnog života, mehanizmima i principima tržišne logike.

Privatizacija škola i sveučilišta u kojima bi djeca i mladi trebali biti slobodni i razvijati kritičko mišljenje i odnos prema životu, pozicionirajući se tako u odnosu na nametnuti konzumerizam i nemogućnost izbora i formiranja identiteta, ukazuju na sustavno i strukturalno prepuštanje djece tržišnim neumoljivim zakonima. Ti zakoni utječu na njihove živote oduzimajući im djetinjstvo i tjerajući ih na prebrzo odrastanje. Beskrupulozno nametnuto svakodnevno testiranje, rangiranja i pritisci sa svih strana, izlažu djecu brendiranju i markiranju vlastita života i identiteta.

Odlomak o medikalizaciji djetinjstva kao posljedici nametnutih pritisaka i sloma koji djeca doživljavaju u neravnopravnoj utrci za status i za ono *biti cool*, oslikava svu bijedu i posvemašnjost razmjera takve komodifikacije djetinjstva na zapadu, što ukazuje i na naličje samoga problema kojim se bavimo u daljnjem izlaganju.

Četvrti dio stoga, predstavlja naličje navedenih problema ističući kako na jednom kraju Zemlje djeca u izobilju i blagostanju pate od suvremenih bolesti i problema zapadnog razvijenog svijeta tako stranima djeci u siromašnim dijelovima planete. U razvijenim zemljama prevladava novi kulturni etos tzv. infintilistički etos,[9] etos vječnih adolescenata i induciranog djetinjstva. Kult onog sada i etos narcisizma zahvaćaju razvijene dijelove svijeta. Posvemašnja infantilizacija tijesno je vezana sa zahtjevima konzumerističkog kapitalizma u globalnoj tržišnoj ekonomiji. Privučen ideologijom privatizacije, komodifikacije javne sfere i vrijednosti, marketinški privlačnim brendovima i homogenizacijom, niveliranjem i uniformizacijom ukusa, taj etos služi održavanju konzumerističkog neoliberalnog kapitalizma.

[9] Benjamin R. Barber, *Consumed. How Markets Corrupt Children, Infantilize Adults, and Swallow Citizens Whole*, W. W. Norton & Company, New York 2007., str. 5.

Naličje je te slike posvemašnja bijeda u zemljama u razvoju u kojima djeca, živeći u siromaštvu i nestašici osnovnih resursa, pate od kroničnog nedostatka brige društva gotovo prepuštena samima sebi i ostavljena na milost i nemilost svakodnevne borbe za opstanak i preživljavanje. Svijet je to u kojemu djeca prerano odrastaju, marginalizirana, isključena, nemoćna daju svoj danak razvijenom kozumerističkom svijetu, ne dobivajući od njega ništa zauzvrat. Njihove se potrebe ignoriraju, jer nemaju ništa čime bi platili, osim svojim zdravljem i u konačnici životima. Zabrinutost za djecu u razvijenom dijelu svijeta može se stoga činiti licemjernom.

Poglavlje o djeci vojnicima rasvjetljava problem i korištenje djece u oružanim sukobima diljem svijeta kao problem najtežeg oblika iskorištavanja i zlostavljanja djece. U izmijenjenoj naravi postmodernih ratova, u situaciji svakodnevne militarizacije života, dječji život nema nikakvu vrijednost i izložen je najokrutnijim oblicima deprivacije i rastakanja njegove vrijednosti i svetosti. Četvrti dio rada završavamo mogućnostima zadobivanja djetinjstva natrag kroz razoružavanje, demobilizaciju, reintegraciju i rehabilitaciju, model koji se može primijeniti i na stvaranje okvira društvenog etosa i okolnosti skrbi čitavog društva za djetetov život u cjelini.

Okvir i metoda kojim se krećemo u isticanju bioetičkih aspekata socijalne i zdravstvene skrbi djeteta, počiva na metodološkom obrascu pluriperspektivizma, odnosno integrativnom pristupu i paradigmi, konceptualno razvijenoj u okvirima integrativne bioetike koji, uzimajući u obzir mnoštvo perspektiva, našu problematiku stavlja u jedan sveobuhvatniji i cjelovitiji okvir razmatranja raznih perspektiva i pristupa složenim i prijepornim problemima kao što je odnos društva i skrb za dijete.

I. POVIJEST POIMANJA IDEJE SKRBI

1.1. Povijesni razvoj ideje skrbi

Suvremene je etika skrbi započela na području psihologije moralnog razvoja izdavanjem knjige Carol Gilligan, *In a Different Voice,* 1982. godine. Gilligan je progovorila o perspektivi skrbi u moralnom razvoju žene, te se tijekom 1990-ih godina, istražujući i preispitujući ranije pretpostavke i postavke, tako utemeljujući i nove direktive i smjernice za bioetiku, na taj način vrlo brzo proširio govor o etici skrbi.

Prije navedene godine gotovo nitko nije spominjao niti govorio o etici skrbi. Riječ skrb gotovo nikada nije bila glavna tema niti preokupacija u povijesti prevladavajuće zapadne etike, u usporedbi s pojmovima i konceptima slobode, pravde, ljubavi ili odgovornosti. Važno je spomenuti kako se tijekom nekoliko posljednjih desetljeća pojavilo potpuno novo razdoblje za etiku skrbi.

Jedno obilježje literature koja je spominjala etiku skrbi bilo je da se gotovo nigdje nije posvećivala pažnja niti spominjala povijest ideje skrbi i njezinog razvoja i utemeljenja. U povijesnim se izvorima može pronaći bogati i šaroliki izvor značenja i modela koji svaki na svoj način osvjetljuju sve prisutnu pojavu etike skrbi.

Warren T. Reich u svome članku *History of the Notion of Care,* u izdanju *Encyclopedia of Bioethics,* pokušava istaknuti najvažnije momente u povijesti razvoja ideje skrbi i brige, prije pojave feminističkog poimanja etike skrbi početkom 80-tih godina dvadesetog stoljeća, a koje je kasnije postalo dominantnom paradigmom u poimanju etike skrbi. Reichovo tumačenje ide za tim da postavlja temelje etike skrbi u povijeni kontekst, te ju smješta u suvremenu feminističku misao, te u suvremenu medicinsku etiku i etiku njege.

Govoreći o povijesnim korijenima ideje skrbi, autor spominje i drevni *Mit o Curi*, te ističe kako su drevni literatura, mitologija i filozofski izvori formirali korijene ideje skrbi u spomenutom *Mitu o Curi.*[10] Isti se mit spominje na još nekoliko značajnih mjesta djela

[10] Usp. Warren Thomas Reich, „History of the Notion of Care“, Warren Thomas Reich (ur.), *Encyclopedia of Bioethics,* Simon & Schuster Macmillan, New York 1995., str. 319-331., spomenuti rad pokušava istaknuti najvažnije momente u povijesti skrbi i brige, prije pojave feminističkog poimanja etike skrbi početkom 80-tih, dvadesetog stoljeća, koje je kasnije postalo dominantnom paradigmom u poimanju etike skrbi. Reichovo tumačenje ide za tim da uspostavlja temelje etike skrbi u povijesni kontekst, te ju smješta u suvremenu feminističku misao, te u suvremenu medicinsku etiku i etiku njege; vidi i: radi detaljnog objašnjenja *Mita o Curi,* vidi također: Leonardo Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, Baylor University Press, Waco 2008., str. 21-55.; mjesto gdje Heidegger spominje i detaljizira Mit o skrbi, vidi: Martin Heidegger, *Bitak i vrijeme,*

eminentnih autora, kao što su Heidegger, *Bitak i vrijeme*, Goethe, *Faus*t, Rollo May, *Love and Will,* te Leonardo Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature,* na koje ćemo se referirati u daljnjim izlaganjima.

Ono što nas ovdje zanima detaljno je objašnjenje spomenutog mita, koje nam najiscrpnije daje Boff, te ćemo se u izlaganju poslužiti njegovim objašnjenjima pozivajući se i na sam izvor temeljnog *Mita o Curi* ili tzv. *Hyginusov mit*.[11]

Više nego bilo koji drugi izvor, spomenuti je mit utjecao i oblikovao ideju skrbi u literaturi, u književnosti, filozofiji, psihologiji i u etičkim teorijama dugi niz stoljeća.

1.1.1. Narativno znanje ili mitovi

U svojem djelu *Postmoderno stanje*, Lyotard naglašava razliku između tzv. narativnog i znanstvenog znanja, te kaže:

> »Narativna funkcija gubi svoje čimbenike, velikog junaka, velike opasnosti, velike zaplete i veliki cilj. Ona se raspršuje u velike oblačiće narativnih jezičnih elemenata (…) od kojih svaki sa sobom nosi pragmatične naboje *sui generis*.«[12]

Za njega, više nema velikih priča ni velikih junaka. Nema više »svetih kapa«, idola, sigurnosti niti uporišta.

U odjeljku pragmatika narativnog znanja Lyotard, pozivajući se na Lucien Levy-Bruhla (filozofa, etnologa i sociologa) i Levi-Straussa (francuski antropolog i tvorac strukturalizma) naglašava da je tzv. narativno znanje *primitivno*, znanje *divljih misli* i običajno znanje, u suprotnosti, a negdje čak i u prednosti i superiorno u odnosu na tzv. znanstveno znanje,

---

Naprijed, Zagreb 1988., str. 225.; vidi također: Rollo May, *Love and Will*, W. W. Norton & Company. Inc., New York 1969., str. 290., 293 – 303.; Rollo May je bio američki egzistencijalni psiholog. Često su ga asocirali i povezivali i sa humanističkom psihologijom i sa egzistencijalističkom filozofijom. Zajedno sa Viktorom Franklom bio je glavni predlagač i promotor egzistencijalne psihoterapije, koja nastoji i traga za analizom strukture ljudske egzistencije s ciljem razumijevanja stvarnosti koja podcrtava i čini temelj svim ostalim situacijama ljudskih kriza ili situacija ljudi u egzistencijalnoj krizi. Bio je i bliski prijatelj teologa i filozofa Paula Tillicha, koji je također na značajan način utjecao na njega i njegov rad . Njegova djela obuhvaćaju širok opus djela kao što su: *The Meaning of Anxiety*, *Love and Will*, and *The Courage to Create*, zadnji naslov odaje počast Tillichu, *The Courage to Be*.

[11] C. Julius Hyginus, *Fabularum Liber*, Basel, 1535., Garland, New York 1976.; vidi također: Mary A. Grant (prijevod i ur.), *The Mythos of Hyginus*, University of Kansas, Lawrence 1960.; vidi i: Martin Heidegger, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb 1988., str. 225.

[12] Jean-Francois Lyotard, *Postmoderno stanje*. *Izvještaj o znanju,* Ibis grafika, Zagreb 2005., str. VI.

civilizirano znanje i znanje raspršeno kompetentnošću i fragmentiranošću.[13] Postoji dakle, raskorak i prednost u oblikovanju tradicionalnog znanja između običajnog, narativnog znanja i znanja u znanstvenom dobu – znanstvenog diskursa.

Priča je prvenstveno oblik narativnog znanja, ponajprije narodne priče, koje same pričaju o onome što nazivamo pozitivnim ili negativnim obrazovanjem, kao što su uspjesi ili porazi junaka, koji pak ili daju legitimnost društvenim institucijama (funkcija mitova) ili predstavljaju pozitivne ili negativne modele (sretni li nesretni junaci) integracija u utvrđene institucije (legende, priče). Ove priče između ostaloga, omogućuju vrednovanje zahvaljujući kriterijima performativnosti koji se u njima postižu ili mogu postići.[14]

Pripovjedači stvaraju na marginama moći, skeptično promatrajući suvremenu kulturu, tako da im njihov donekle neovisan status omogućuje pružanje žestoke kritike, vizionarske alternative i autsajdersku objektivnost. Priča može od čitatelja tražiti svjesno suočavanje s načinima na koje ih je njihova kultura naučila razmišljati o životnim fazama, zamisliti načine na koje mogu iskusiti zdraviji odnos sa sobom, drugima i s planetom u cjelini.[15]

Narativan oblik, za razliku od znanstvenog diskursa, prihvaća mnoštvo jezičnih igara (denotativnih iskaza koji se odnose na nebo, godišnja doba), a ti iskazi propisuju što se treba na primjer činiti glede srodstva, razlika spolova, djece, susjeda i bolesti. Tako su doživljaji i iskustva koje priča donosi, pomiješani jedni s drugima u gusto tkanje priče i složene u cjelinu koja je svojstvena takvoj vrsti znanja. Te su priče pragmatične i korisne jer sadašnji junak koji pripovijeda i sam je jednom bio slušatelj i protagonist priče, te je dragocjeno njegovo iskustvo koje dalje prenosi. Znanje koje prenose ovako ispričane priče i ovako preneseno znanje ono je koje određuje istodobno i ono što treba reći ako želimo da nas čuju, i što treba slušati kako bi se kasnije moglo pričati, te što treba igrati kako bi postali predmetom priče.[16] Znanje koje nastaje iz takvog sustava može bit homogeno, povezujuće i pružati sigurnost. Priče m+na taj način prenose grupu pragmatičnih pravila koja čine društvenu vezu.

Nasuprot narativnom znanju, stoji znanstveno znanje i diskurs koji postavlja pitanje vrijednosti narativnih iskaza i ustanovljuje da nikada nisu podvrgnuta argumentaciji ili

---

[13] Isto, str. 28.

[14] Isto, str. 29.

[15] Dejvid Moris, *Bolest i kultura u postmodernom dobu,* Imago clio, Beograd 2008., str. 113 – 114.

[16] Isto, str. 31.

dokazu. Znanost ih stavlja u jedan drugi mentalitet, divlji, primitivan, nedovoljno razvijen, priprost, zaostao, stran, otuđen, kojeg čine mišljenja, običaji, autoriteti, predrasude, neznanje i ideologije. To su priče, mitovi i legende, koji su dobri samo za žene i djecu.

Mitovi nemaju autora,[17] oni pripadaju onome što zovemo zajednička mudrost čovječanstva, koja je sačuvana u kolektivno nesvjesnom i to u formi velikih simbola, arhetipa i iskustvenih figura. U svakoj generaciji mudrost isijava i pojavljuje se u svijesti u obliku tisuće malih dijelova i kroz te mnoge preobrazbe i djeliće preobražava se u esencijalnu – bitnu poruku, u ono što je važno. Mitovi rasvjetljuju životne putove i nadahnjuju djelovanje. Postoje trenutci u povijesti kada mitovi zadobivaju svoj klasični izraz, kao npr. Mit o Hesiodu u Grčkoj (početak 7. stoljeća prije Krista), Ovidije u Rimu (43. godine prije Krista do 17. godine poslije Krista), braća Grimm u Njemačkoj (1785 – 1863.), Luis Camara Cascudo u Brazilu (1898 – 1986.), koji su bili neki od nadahnutih spisa i izraza.[18] Upravo je jedan od mitova koji su nastali na taj način bio i *Mit o Curi*, mit o esencijalnoj skrbi koji je poznat kao Hyginusov mit. Ono što je važno nije sam autor mita, nego njegovo značenje koje je sadržano u priči.[19]

Mitovi su oni koji nude drevne naracije, priče koje ljudima omogućavaju razumijevanje njihovog predrefleksivnog i možda nejasnog iskustva, osvjetljavajući ga, pojašnjavajući ga uvažavajući osnovne odlike ljudskog života. Mit o Curi ili Skrbi nudi razumijevanje da je skrb centralna za ono što ljudsko biće znači i za ono što znači živjeti ljudskim načinom života. Također nam nudi i genealogiju samog pojma skrbi u svjetlu koje možemo iznova promisliti vrijednost skrbi u ljudskom životu.

Još su od samih izvora mitovi uzimani kao oni koji uspostavljaju, ljudski i božanski red, te koji ustanovljuju radikalni moralni poredak.[20] Upravo ovaj mit nudi drugačiju subverzivnu sliku ljudskog društva, s vrlo različitim i znakovitim implikacijama na etiku u cjelini i na konkretna, pojedinačna bioetička promišljanja i slučajeve. Ovaj nam mit nudi jednu alegorijsku sliku ljudskog bića i čovječnosti u kojem je najčešće spominjana karakteristika izvora i počela života i ljudske sudbine zapravo činjenica skrbi za nekoga. U isto vrijeme,

---

[17] Detaljnije vidi: Raphael Patai, *Myth and Modern Man*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, New York 1972.

[18] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 23.

[19] Radi detaljnog objašnjenja tko je bio Hyginus i koja su njegova djela vidi: L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 23 – 27.

[20] W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 350.

ovaj mit spominje na suptilan način i početke i izvore moći. Naime, suvremena nas psihologija uči da oni za koje se skrbilo od samih početaka razvijaju moć da skrbe za druge i za sebe. Nadalje, sama činjenica da čovjek nije dobio ime po nekom od božanstva, što bi označavalo vladavinu nad čovjekom, sugerira kako je prava i istinska, brižna skrb ona koja štiti čovjeka od podjarmljujuće i manipulativne moći. Mit nam pojašnjava kako je ljudsko biće, ljudska vrsta kao i čitava društvena stvarnost, na svijet pozvana, donesena i održavana zahvaljujući skrbi. Kako skrb povezuje ljude u neraskidive veze, tako postaje i društvena sinergija i ljepilo.[21]

Kao što smo i istaknuli, Leonardo Boff, navodeći isti mit u svojem djelu *The Essential Care*, razlikuje basnu (*fable*) i mit. Basna je imaginarna priča u kojoj se, prema pravilu uloge i karakteri biljaka i životinja personificiraju kroz kvalitete, vrline i mane, te je glavna svrha prenošenje moralne poruke ili učvršćivanje uvriježene istine. Pozivamo se na basne La Fontainea (1621 – 1695.), jedne od najpoznatiji su Cvrčak i mrav, Zec i kornjača i druge.[22]

U svojoj basni-mitu (*fable-myth*), Boff ističe kako je Hyginus uzeo dimenziju skrbi i personificirao je kao ženu (ženskog roda). Tako Skrb šeta, uzima komadić gline i oblikuje ga, počinje razmišljati i zamišljati što se može učiniti s tim komadićem i završava oblikujući komadić gline u lutku. Zatim ulazi u raspravu s Jupiterom i Tellusom, i poštuje presudu i sud Saturnov. Ova je basna-mit utkana u grčko-rimsku tradiciju i njezini glavni protagonisti imaju

---

[21] Isto.

[22] Stanislav Marjanović, *Basne po basnama Jeana de la Fontainea*, Škorpion, Zagreb 2008.;

Jean de la Fontaine (1621-1695) francuski pjesnik i basnopisac. Okušao se u raznim pjesničkim vrstama, no kao rođeni pripovjedač daje najbolja ostvarenja u četiri knjige *Priča* u stihovima i dvanaest knjiga *Basna*, kojima je stekao trajnu slavu. Napisao je ukupno 240 basni, u kojima obrađuje motive preuzete većim dijelom od Ezopa, Fedra, Pilpaja i drugih basnopisaca, ali se ne zadovoljava didaktičkim okvirima i utilitarnim karakterom dotadašnje basne, već razvija fabulu, proširuje opise i produbljuje karakterizaciju likova te, prema vlastitim riječima, u svojim basnama daje "komediju u sto raznih činova" i široku sliku ljudskog života i francuskog društva. Moral njegovih basna, pisnih s puno topline za mladog čovjeka i s oštrom osudom vladajuće klase često i nije dan u vidu posebne poruke, već izvire iz samog teksta, u kojem prikazuje svoje bogato životno iskustvo i zastupa načelo zdravog razuma i praktične životne filozofije. Basne su pisane u metrički vrlo raznolikim, ponekad i gotovo slobodnim stihovima, komponirane su često kao male komedije sa svim elementima dramskog zapleta, a posebnu im vrijednost daje izvanredno uspjela karaterizacija likova ljudi i životinja, kao i lirski opisi prirode. U ovoj knjizi odabrane su neke od basna Jeana de La Fontainea. Njih resi jasan pogled na dobro i zlo, i nama danas vrlo blizak, pa vjerujemo da mnoge od njih za mlade čitatelje mogu biti poticajne i poučne. U knjizi je predstavljeno 18 basni. Neke od njih, kako kaže i sam La Fontaine, potječu od velikih starogrčkih basnopisaca Ezopa i Fedra, nekima se korijeni gube u tami davnina, neke potječu s Istoka, a neke sa Zapada. No, on ih je sve prikupio, obradio, sačuvao i predao nama.

veliki simbolički značaj, kao što su Jupiter, Tellus, Saturn. Stoga je i ova priča nazvana basna-mit.[23]

Nasuprot basni, mit je, kako kaže Boff, nešto vrlo kompleksnije zbog nejasnoća, dvosmislenosti, neodređenosti koje sadrži. U svakodnevnom jeziku, u masovnoj upotrebi mit prenosi redukcionističku, skrivenu, prenesenu viziju realnosti. Na taj je način ekvivalentna ideologiji. Mit na taj način označava i kazuje poslovice ili kolektivna uvjerenja o relevantnim temama (ljudima, situacijama, događajima) koji kruže u jednoj kulturi.[24] Postoji i mnoštvo mitova, kao mitovi o plemenitom divljaku, mit o slabijem spolu ili mit o lijenim crncima, kod nas pak prisutni mitovi o lijenim balkancima ili sl.

Iskazi u mitovima nastoje prenijeti uvjerenja koja ponekad predstavljaju redukcionističko viđenje. U mitovima se nazrijeva predznanstveno mišljenje. U njemu se stvarnost shvaća više intuicijom negoli logičkim zaključcima, više slikovito nego pojmovno. Bila bi to neka vrsta metafizike da se otkrije zadnji smisao čovjekova postojanja, našega odnosa prema društvu, svijetu, kozmosu, nadasve, prema božanstvu.

Za Platona mit je *logos* o bogovima, božanskim bićima, herojima, izlazak u onozemnost i onostranost.[25] Tako imamo povijest čudesnu, bajoslovnu. U filozofskoj misli mit označava često ideju. Konačno, mit izriče duboki smisao neke stvarnosti i otkriva istinitu jezgru. Ipak s vremenom *logos — riječ* počinje se smatrati kao istinita povijest, a *mit* kao neistinita povijest. Sjedne se strane poklapa *logos* i *istina,* a s druge strane *mit i fikcija.* Mit je prema tome pripovijedanje ili maštovito iznošenje stvarnosti. On nije fotografija stvarnosti nego fantastička predodžba. Mit nije povijest koja vjerno iznosi događaje već povijest više-manje izmišljena (kao epos). Stoga je istina mita omeđena, iako mu je nakana da iznese istinito.

Za neke je mit puka fantazija ili iskrivljeni, neprihvatljivi način interpretacije stvarnosti. Na taj je način mit nešto suprotno od realnosti. Antropologija, psihologija, teologija radije govore o mitu kao nekoj vrsti drugačije forme znanja koja je legitimna kao i svaki drugi oblik razmišljanja i znanja.

---

[23] Usp. L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 27.

[24] Isto, str. 28.

[25] Usp. Platon, *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb 2001., str. 58-59.; 66-67.; 73-75.; Stanford Encyclopedia of Philosophy, *Plato's Myths*, http://plato.stanford.edu/entries/plato-myths/, datum pristupa 2.5. 2014.

Lyotard, kao i Boff, ističe kako s jedne strane, imamo instrumentalno, objektivno i spomenuto znanstveno znanje, kao praktična inteligencija, koja informira o objektima, koja je utilitaristička, kalkulativna kao instrumentalno znanje, a s druge strane, imamo spomenuto tzv. narativno znanje, emocionalno, intuitivno znanje, koje koristi simbole, mitološki imaginarij, parabole, priče i mitove kako bi evociralo unutrašnje osjećaje, i na taj način izrazilo ono što daje smisao i vrijednosti ljudskom biću, ono znanje koje dodiruje srce i provocira emocije.[26] Mit uvijek predstavlja opise i slike kolektivno svjesnoga i nesvjesnog, koje se prenosi i prepričava s generacije na generaciju. Joseph Campbell, moderni ekspert za mitove i mitologiju, mudro je rekao: »Snovi su privatni mitovi, mitovi depersonaliziraju snove.«[27]

Simboli i znanje u mitovima, nisu proizvedeni i proračunati, nisu sistematizirani, niti poredani, izumljeni, ili trajno potisnuti. Simboli su spontani proizvodi ljudske psihe i svaki nosi u sebi neoštećeni izvor moći i znanja. Oni proizlaze iz dubokog dijela našeg uma i bremeniti su značenjima za ljudski život. U nedostatku jedne velike priče svatko od nas ima jedan nepriznat, rudimentaran i tajni skrovit izvor snova iz kojih reproducira i crpi znanje i značenja. Na taj način mitovi preživljavaju i u suvremenim vremenima.[28]

Osnivač tzv. analitičke ili dubinske psihologije Carl Gustav Jung (1875 – 1961.), tumačio je u svojim djelima da je mit način postajanja svjesnim arhetipova, postajanje svjesnim onoga što je kolektivno nesvjesno (kolektivno nesvjesno ili, po Jungu, rezervoar nesvjesnih sadržaja nastao tijekom ljudske evolucije).[29] Mit tako predstavlja pojavu slika velikih iskustava, snova,

---

[26] Usp. L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 30.

[27] U prikazu značenja mita kao izvora znanja koristimo se i nekim uvidima: J. Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*, New World Library, Princeton University Press, Princeton, New York 2008., str. 14.

[28] Isto, str. 2.

[29] Carl Gustav Jung doktorirao je medicinu u Baselu, 1904. razradio je metodu testiranja koja je postala standardni postupak u otkrivanju "*kompleksa*". Začetnik je tzv. *analitičke psihologije* u kojoj se razlikuju dva sloja nesvjesnoga : osobno nesvjesno i kolektivno nesvjesno (rjeđe korišteni naziv je "arhetipska psihologija"-no, taj se nazivak rabi i za varijantu jungovske psihologije koju je razvio moderni Jungov nastavljač James Hillman). Jungova psihologija dala je značajne rezultate u interpretaciji mitoloških i religijskih simbola. Njegova djela imaju snažan utjecaj u mnogim područjima kulturnog stvaralaštva (Jungov je utjecaj vidljiv, npr. u djelima Mircea Eliadea, Josepha Campbella, Ericha Neumanna, Hermanna Hessea,..); Po Jungu, kolektivno nesvjesno sadrži četiri arhetipa ili univerzalna praoblika ili obrasca: Jastvo, Animus, Anima i Sjena (doduše, Jung na drugim mjestima piše da arhetipova ima bezbroj, ponekad pak Sjenu ne stavlja među arhetipove, a Personu da. No, ovdje će biti dana definicija koja se najčešće susreće.). Ti su arhetipovi nalik na ideje ili forme u Platonovoj filozofiji (samo se kod Junga ne mogu izravno percipirati, nego tek u manifestacijama). Po Jungu, arhetipovi se ukazuju u snovima, sanjarenjima, slobodnim asocijacijama preko simbola među kojima su

nada i strahova (arhetipovi) koje su ljudi iznosili historijski i povijesno tijekom dugog niza procesa individualizacije. Arhetipovi su genetski naslijeđeni, univerzalni obrasci opažanja, mišljenja, osjećanja i ponašanja. Nevidljivi su okvir cjelokupnog našeg iskustva, a pojavljuju se u vidu simboličnih slika nabijenih emocijama. Jung razlikuje *arhetip* od *arhetipske slike*. Sam po sebi arhetip je nevidljiv, nespoznatljiv i nepromjenjiv, ali su njegove manifestacije i predstave raznolike, opazive i promjenjive. Arhetipovi se manifestiraju u duhovnim tvorevinama kao što su spomenuti mitovi, bajke, u religiji i ezoteričnim učenjima, u snovima i vizijama kada se javljaju u individualnom obliku.[30] Govoreći o mitovima i manifestiranju arhetipova kroz mitove, treba istaknuti i činjenicu kako se mitovi pojavljuju u svijesti ljudi i zajednica. Otkrivaju metamorfoze koje razvijaju i otkrivaju skrivene snage, i na taj način tim snagama promjena daju historijski značaj i aktualnost. Mitovi pomažu razumjeti univerzalnost određenih iskustava i ističu putove i razne načine preklapanja u ljudskim doživljajima i iskustvima.

1.1.1.1. Mit o Skrbi – Mit o Curi

Koristeći isključivo koncept mita, stvaraju se priče, naracije, narativno znanje, koje je bogato emocijama, simbolima i raznim predstavama da bismo ponudili i omogućili objašnjenja tajni i važnih činjenica skrivenih u mitovima. Upravo kako bi ponudila objašnjenja tih vrijednosti priča predstavlja bogatstvo mita. U njima se osoba može pronaći ili pronaći objašnjenja one biti stvarnosti kao što je primjerice ljubav.

Slično nešto dogodilo se i s *Mitom o Curi*. Skrb je toliko značajna i bitna za ljudski život i za očuvanje svih vrsta života – života u cjelini, da je dala svoj poticaj i izvor za spomenuti mit te je našla i svoje središnje mjesto u tom mitu. Skrb je personificirana i ona je konkretno biće

---

najpoznatiji mudri starac (za Jastvo), kralj (može biti Jastvo, a i Animus- ovisno o surječju), kraljica (Jastvo, ali i Anima) i sl. Također, važnu ulogu u Jungovoj psihologiji ima Persona ili maska- lik koji osobnost/personalnost «navlači» ili su u nj «uvlači», uglavnom nesvjesno, tijekom susreta s drugim ljudima i u prilagodbi raznim životnim situacijama. Persona je, esencijalno, uloga ili maska koju osobnost igra u životu (otac, domaćica, službenik, vojnik,..). Cijela se Jungova psihologija može sažetu u jednu riječ: individuacija. Individuacija je rast personalnosti koja, u iskustvima i dramama života, kroz susret s arhetipovima dolazi do ostvarene zrelosti i cjelovitosti. Po Jungu, njegova je vrsta psihologije namijenjena više ljudima zrelije dobi koji su realizirali svoje osobne ambicije (seks, karijera, obitelj, društveno priznanje) te se, zasićeni životnim iskustvima, nalaze na pragu duhovne krize i propitivanja onoga što se često zove smisao života.

[30] Usp. C. G. Jung, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno,* Atos, Beograd 2003.; vidi također: Carl Gustav Jung, *Čovjek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb 1987., Carl G. Jung, *Man and His Symbols*, Dell Publishing, New York 1968.

koje oblikuje čovjeka od komadića gline – zemlje, ona raspravlja s Jupiterom (nebeska dimenzija) i s Zemljom (Tellus), te imenuje ljudsko biće – čovjeka. Upravo nam taj mit želi izreći da je skrb nešto esencijalno za ljudsko biće da nas skrb prati od prvih početaka i trenutaka našeg života, te nas oblikuje i čini ljudima.

U trenutku u kojem se ona pojavljuje zajedno s njom tu su prisutne i sve one univerzalne snage i sile koje čine ljudsku egzistenciju, kao što su: nebeska dimenzija (Jupiter), zemaljska dimenzija (Tellus), i historijska dimenzija i povijesnost – temporalna dimenzija ljudskog bića, kao onoga koji skrbi u vremenu, te dimenzija skrbi kao one koja u sebi sadržava budućnosnu dimenziju i na taj način i element nade, vjere, povjerenja, ustrajnosti, odnosno utopiju (Saturn).

Basna-mit o Skrbi, kako ga naziva Boff, predstavlja iskustvo koje je bilo promatrano i uočeno u mnogim zapadnim i istočnim kulturama: stvaranje ljudskog bića – čovjeka od gline, tj. od zemlje, oblikovano od *humusa*, što znači plodno tlo. Upravo ta igra riječi pokazuje i etimologiju engl. riječi *human - čovjek* i latinske riječi *homo,* od riječi *humus.* Ilustracije radi, na prvim stranicama Biblije, u knjizi Postanka, govoreći o stvaranju Adama i Eve, u izvorniku na hebrejskom jeziku, stoji riječ *ha Adama - Adamah* za prvog čovjeka Adama, a njezino je značenje upravo Zemlja. Mi smo, kako ističe Boff, sinovi i kćeri plodne Zemlje, brižno sačinjeni od praha zemaljskog.

Ovaj mit ističe upravo činjenicu da ljudsko biće sadrži u sebi nešto ne samo zemaljsko, nego i jednu nebesku i božansku dimenziju (Jupiter), ta priča govori i ističe kako taj komad gline ne ostaje inertan. On prima božanski princip života, duh ili dah života (*Ruah*), i samo na taj način biva oduhovljen.

Mit o Curi, mit o esencijalnoj skrbi, izvorno je napisan na latinskom, ali nosi grčki utjecaj. Svoj konačni literarni oblik zadobio je netom prije početka kršćanske ere u Rimu. Mitovi nemaju autora, oni su zajedničko naslijeđe i pripadaju zajedničkoj mudrosti čitavog čovječanstva koja je sačuvana u kolektivno nesvjesnom u obliku velike simbolike, arhetipova i primjera. U svakoj od generacija ta mudrost isijava i pojavljuje se u svjesnom dijelu, te se prenosi s generacije na generaciju.

Drevni Rim i spominjanje ideje skrbi ili Cure

Drevna literarna djela, filozofijski izvori oformljuju samu ideju riječi *Cura,* imenovane prema mitološkoj figuri. Podrijetlo i pozadina ovog mita i ove tradicije pronađeni su u

suprotstavljenim, dvoznačnim izrazima *cura (care) – skrb* latinske literature drevnog Rima. Izraz ima dva osnovna ali suprotstavljena značenja. Jedno značenje označava negativni aspekt brige, a to je zabrinutost, nevolja, problemi, anksioznost, strah, teret i tjeskobu, te se često može čuti izraz kako je netko opterećen teretom brige. Drugo značenje pozitivno označava skrb kao prenošenje za nečiju dobrobit, izjednačenu sa kasnijim značenjima termina skrbi, a to su pažnja, svjesnost, odanost, suosjećanje.[31]

Primjer prvotnog negativnog značenja skrbi - skrbi koja je toliki teret koji ljude pritiska dolje – pozicionirana je u radu rimskog pjesnika Virgila (70–19. godina prije Krista), koji je, personificiravši brigu kao teret *(vengeful Cares – ultrices Curae*) brigu smjestio pri ulasku u podzemlje Had. Filozof Seneka (4. godina prije Krista – 65. godina poslije Krista), naprotiv, nije gledao na brigu kao na teret koji opterećuje i povlači čovjeka dolje, nego kao snagu koja ga podiže i situira, smješta na nivo boga. Za Seneku, i ljudi i bogovi imaju razumske snage i moći činiti dobro. Kod bogova je to dio njihove naravi, dok kod ljudi dobrota je perfektuirana i usavršena skrblju.[32] U ovom je stoičkom gledištu skrb ključ za postizanje i za razvoj procesa nastajanja i postajanja ljudskim bićem tj. istinskim čovjekom. Za Seneku riječ skrb značila je briganje, staranje, zabrinutost i zauzimanje *(solicitude),* a također je imala i konotacije značenja kao što su pažnja, svjesnost i odanost (attentiveness, concientiousness, devotion).[33]

Borba između dva različita i suprotstavljena značenja riječi skrb, skrb kao teret i skrb kao zauzimanje, zabrinutost, staranje, kao i radikalno značenje skrbi za ljudsko biće i za biti čovjekom, bili su elementi u spomenutom utjecajnom Hyginusovom grčko-rimskom *Mitu o Curi.* Značenje te riječi koja se reflektira u mitu, zapravo stoičko poimanje te riječi i njezinog značenja u pozitivnom smislu. Upravo ta riječ sadrži u sebi tenziju i napetost između dva suprotstavljena spomenuta značenja, što možemo vidjeti i iz samo *Mita o Curi*, pa navodimo originalni tekst u cijelosti. Najprije na latinskom, zatim prijevod na hrvatskom:

> »Cura cum fluvium transiret, vidit cretosum lutum
> sustulitque cogitabunda atque coepit fingere.
> dum deliberat quid iam fecisset, Jovis intervenit.
> rogat eum Cura ut det illi spiritum, et facile impetrat.

---

[31] W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 349.

[32] Isto, str. 350.

[33] Isto, str. 349.

cui cum vellet Cura nomen ex sese ipsa imponere,
Jovis prohibuit suumque nomen ei dandum esse dictitat.
dum Cura et Jovis disceptant, Tellus surrexit simul
suumque nomen esse volt cui corpus praebuerit suum.
sumpserunt Saturnum iudicem, is sic aecus iudicat:
'tu Jovis quia spiritum dedisti, in morte spiritum,
tuque Tellus, quia dedisti corpus, corpus recipito,
Cura eum quia prima finxit, teneat quamdiu vixerit.
sed quae nunc de nomine eius vobis controversia est,
homo vocetur, quia videtur esse factus ex humo.«[34]

»Kada nekoć „Briga" iđaše preko neke rijeke ugleda
ona zemljište bogato glinom: razmišljajući uze komad
nje i stade ga oblikovati. Dok ona tako u sebi razmišlja
što je napravila, eto k njoj Jupitera. „Briga"
ga moli da on oblikovanu komadu gline podari duh.
Jupiter je rado usliša. Ali kad onda ushtjede podati ime
svojoj tvorevini, zabrani to Jupiter i zatraži da joj mora
biti dano njegovo ime. Dok se „Briga" i Jupiter prepirahu
oko imena, podiže se i Zemlja (Tellus) te zaželi da
tvorevina dobije njezino ime, jer joj je ona, eto, ipak
pružila komad svojeg tijela. Zavađeni uzmu za suca
Saturna. I, Saturn im izrekne slijedeću naoko pravednu
presudu: 'Ti, Jupitere, jer si dao duh, trebaš, kad ovo
umre, primiti duh, ti, Zemljo, jer si poklonila tijelo,
trebaš primiti tijelo. Ali jer je „Briga" prva oblikovala to
biće, neka ono, dokle god živi, posjeduje „Brigu". Kako
pak o imenu postoji spor, neka se to biće zove „homo"
(čovjek, op. a.), dočim je napravljeno od humusa (zemlje)'.«[35]

---

[34] Latinski izvornik preuzeto iz: C. Julius Hyginus, *Fabularum Liber*, Basel 1535., Garland, New York 1976.; vidi također: Mary A. Grant (prijevod i ur.), *The Myths of Hyginus*, University of Kansas Press, Lawrence 1960.; usp. M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, str. 225., te L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 21.

[35] Prijevod preuzet iz Heidegger, *Bitak i vrijeme*, str. 225.

Ovaj je mit polazišna točka Boffove esencijalne skrbi, ali i Heideggerova tumačenja brige kao ontološke biti tubitka, tj. čovjeka, te mnogih navedenih autora koji su se u tumačenju značenja pojma skrbi i brige pozivali svi odreda na isti mit. Istom logikom i nama je u našem radu spomenuti mit poslužio kao referentna točka za daljnja razmatranja važnosti skrbi za čovjeka, čovjekovu bit, egzistenciju i u konačnici i za život u cjelini.

Objašnjavajući značenje Mita o skrbi, pokušat ćemo istaknuti kako je skrbljenje i čin skrbi za drugoga esencijalna i bitna odrednica ljudskog bića.

Objašnjenje Mita o Curi ili Mita o skrbi

Jupiter je osnovno božanstvo religije antičkih Rimljana. On je bog stvoritelj neba i zemlje, stvoritelj svih ljudi. Boff ističe kako se iza riječi *Jupiter* nalazi skriveno značenje te riječi. U korijenu same riječi skriven je dio ili čestica *jou* koja je dolazi od Sanskrtske riječi *dew,* a znači svjetlo, sjaj, vedrina, jasnoća. Drugi dio prisutan u riječi Jupiter, *Piter,* predstavlja drevnu formulaciju riječi otac – *pater.* Stoga Jupiter znači otac i gospodar svjetla. O ovome Boff kaže:

> »Ono utjelovljuje i obuhvaća smisao i radost života, priznanje i izdvajanje lica voljenoga u masi drugih lica, priznanje veličanstvenosti, sjaja i raskoši prirode i zvijezda, identifikaciju puta i načina oslobođenja sebe samoga od boli tame i lutanja.«[36]

Jupiter se manifestira u religioznom životu Rimljana kroz dane slave, kroz zrake svjetla, kroz munje i gromove (*Jupiter Tonans,* Jupiter Gromoviti). Isto značenje i mjesto zauzima i Zeus, vrhovno božanstvo grčke mitologije. Ime *Zeus*, dolazi također od sanskrtske riječi dyew pitar ili od *dyaus pitar*, što znači otac ili svijetlo neba i sunčanih dana.[37]

Boff povezuje nekadašnji agrikulturni način života koji je iznimno osjetljive ravnoteže i ovisan o vremenskim uvjetima, o svjetlu i atmosferskim prilikama i fenomenima kao što su hladnoća ili vrućine i suše, kiša i vjetar. Zbog tog razloga, naglašava Boff, Jupiter se iznimno štovao i bio je obožavan kao zaštitnik i promicatelj agrikulture koja je osnovni izvor hrane, i života u konačnici, te se Jupiter stoga, štovao kao vrhovno, glavno božanstvo i zaštitnik tajne života.

---

[36] Isto.

[37] Isto.

Često su se i rimski carevi stavljali pod zaštitu i utočište Jupitera ili su tvrdili da predstavljaju njegovu moć i utjelovljuju njega samoga (car August, 63. godine prije Krista – 14. godine poslije Krista, te car Neron, 37 – 68. Godine poslije Krista). U ovom mitu Jupiter predstavlja stvoritelja i životvorca, onoga tko udahnjuje duh života, puninu božanstva i dimenziju koja transcendira realnost.[38]

Božica Tellus ima posebno mjesto u Mitu o skrbi. U svim kulturama, posebno u grčko-rimskoj tradiciji, Zemlja i mit o majčici Zemlji predstavljaju jedan od centralnih mitova. U njima je poprimila mnoga imena: kao Gaia/Tellus, Demetra/Ceres, Hestia/Vesta.[39]

U vrlo stara, drevna vremena, neki pokazatelji i dokazi iz perioda Paleolitika, otprije više od 40 000 godina, kada je na snazi bio matrijarhat, upućuju na činjenicu da se svijet predstavljao kroz arhetip i simboliku velike majčinske figure, kao *Mater Mundi,* Majka svijeta. Zemlja je tada predstavljala veći dio realnosti kao apsolut. Zemlja je sama, bez pomoći ikoga, bila rađateljica svega što postoji, mjesto gdje je sve začeto (*anus mundi*).

U kasnijim fazama, pod okriljem patrijarhata, prije negdje oko 10 000 godina, od Neolita naovamo, Zemlja više nije bila apsolutne vrijednosti, više nije bila apsolutna realnost. Postala je zajedno sa nebesima, samo dio stvarnosti. Predstavljala je Veliku Majku, *Magna Mater, Bona Mater,* a gore na nebu bila je žena Velikog Oca. Nebesa predstavljaju muški princip, sjeme, organizaciju, kontrolu, davalac, aktivni princip, a zemlja ženski, majčinski princip, maternicu koja prima sjeme, primateljicu, zaštitu, pasivni princip. Zemlja kao i sve ljudske majke, rađa, hrani, njeguje, brani i konstantno daje život. Uvijek ujedinjuje i sebe suprotstavlja muškom principu, drugom dijelu cjeline, Ocu nebesa, *Pater Coelorum*. Njihovim sjedinjenjem sve se rađa, izvire i nastaje. Stoga, možemo reći da su oboje na svoj način aktivni principi.[40]

Tri su mitološke figure grčko-rimske mitologije koje su utkane u našu zapadnu kulturu, a predstavljaju misterij Zemlje. U grčkoj mitologiji je to Gaia, Demetra i Hestia. U rimskoj mitologiji ta imena korespondiraju sa rimskim božicama Tellus, Ceres i Vesta.[41]

---

[38] Isto, str. 35.

[39] Isto.

[40] Isto.

[41] Isto, str. 36.

Gaia/Tellus *(Geia)*, od riječi *ge* što znači zemlja i *aia* što znači velika, te od tuda riječ Gaia i Geia, Velika Majka, predstavlja planet Zemlju kao živuću cjelinu i stvarateljicu života.[42]

Demetra/Ceres predstavlja dio planeta Zemlje koji je kultiviran. To je ono mjesto na kojem se ljudska suradnja pokazuje svojom umješnošću, stručnošću i umijećem kultivacije. Ona je bila božica sjetve. Od riječi *Ceres* potječe i engleska riječ *cereals – žitarice.*

Na kraju, Hestia/Vesta simbolizira onaj dio planete Zemlje koji čuvamo i razgraničavamo kako bismo imali svoj dom. Poznato je kako je u središtu svih rimskih kuća bilo ognjište – kamin i vatra je gorila i noću i danju. Ta je vatra bila znak Hestie, znak da tamo ima života, utjehe, skloništa, zaštite u kući.[43]

Gaia/Tellus, Demetra/Ceres i Hestia/Vesta bile su osjećajne, afektivne referentne vrijednosti kroz koje su i Rimljani i Grci iskazivali i objašnjavali stvarnost i njihovu ekologiju, te njihov odnos poštovanja, obožavanja i veličanja odnosa s okolišem. Sve je bilo ispunjeno osjećajem poštovanja i obožavanja jer oni nisu gledali na stvarnost kao na inertna i jednostavna bića, već su radije svijet i pojave promatrali i vidjeli kao stvarnost punu veze i značenja. Zemlja kao hraniteljica, ona koja je kultivirala i stvorila dom osjećala se kao živi organizam, kao Velika Majka svega. Taj se organizam nije smio uništiti i razoriti, a ukoliko se postupalo s nepoštovanjem ona se svetila kroz oluje, munje, grmljavinu, suše, požare, potrese, erupcije vulkana i ostale katastrofe.

Boff naglašava kako su ljudska bića održavala tu vezu poštovanja i obožavanja Zemlje, smatrajući je Velikom Majkom i taj osjećaj nije nikada bio izgubljen u čovječanstvu i naslijeđu. Čak i u vremenu moderne, rastuće snage tehnologije, koja je reducirala

---

[42] Geja (grč. Γῆ, Γαῖα) je Majka Zemlja – božica plodnosti – u grčkoj mitologiji. Njezini su pandani u mnogim religijama. Gejino ime znači Zemlja. Druga su joj imena Gaja, Ge i Gea. Pomlađeni oblik Geje je Demetra, čije ime znači Majka Zemlja, pa se te dvije božice mogu povezati. Gejino i Demetrino ime se ne mogu etimološki povezati. Geja je Majka Zemlja i Velika Božica. Ona je oblik Velike Majke iz neolitika. Károly Kerényi smatra da je Hekata starica, Demetra majka, a Perzefona kćer. Te su aspekte shvaćali i Grci, pa bi Demetra, Gejina unuka, bila oblik Geje, koja je rođena kao novo dijete, reinkarnacija, iako takvo što nije poznato u grčkoj mitologiji. U Anatoliji je Reja zvana Kibela, a imena Reja i Geja su slična. Na Kreti se prije štovala božica slična Geji, zvana "Gospodarica Životinja" ili samo "Gospodarica". Ta se titula poslije pripisuje Artemidi, božici lova, Ateni, čija je životinja sova i Demetri. Božica s Krete bi mogla biti Ilitija, božica rađanja, koja se također poistovjećuje sa Artemidom. Kibela se štovala i u Rimu, a Terra, pravi Gejin pandan, imala je svoj festival. Demetrin je rimski pandan Cerera ili Ceres, a imaju slična obilježja.

[43] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 37.

desakralizirala prirodu i Zemlju na izvor resursa, na postav i ostavu,[44] bilo je ljudi, naglašava Boff, koji su zadržali te osjećaje i bivali su privlačeni tajanstvenošću i veličajnošću prirode. U novije se vrijeme osjeća kako su ti osjećaji poštovanja pomalo zamrli te se sve više pokušava ponovno probuditi te osjećaje u tzv. znanostima o Zemlji (ekologiji). Postoje tendencije da u Zemlji – Gaia-i vide živi organizam visoko organiziran i s fino usklađenim balansom, krhkom ravnotežom i stalno obnavljajućom snagom. Najpoznatija je teorija o Gai koju je u 20. stoljeću ponovno oživio i promovirao kemičar James Lovelock, znanstvenik NASA-e.[45] Teorija je to koja predlaže novi stari put i način gledanja na Zemlju kao živi organizam, kao rađateljicu svega.[46]

U Mitu o skrbi Zemlja se čini kao ona koja je najstarija, drevna i mudra. Ona snabdijeva Skrb materijalom, glinom od koje Skrb oblikuje ljudsko biće. Božica Tellus/Earth, Zemlja predstavlja imanentan aspekt stvarnosti.

Historijska dimenzija i Utopija: Saturn

Na kraju, kako bi završio konflikt između Nebesa (Jupitera) i Zemlje (Tellus), koji se spominje u mitu, trebalo je pozvati posrednika. To je bio Saturn. Zašto on i tko je bio Saturn? Zašto zvati baš njega pita se Boff? Nije li Jupiter vrhovni bog? Ne proizlazi li onda da je Saturn iznad Jupitera jer mora biti posrednik i medijator između zavađenih strana?

Mit o Saturnu jedan je od najkompleksnijih mitova drevne mitologije. Unutar tog mita mnoge su škole, kao Italska, Etruščanska, Grčka, Orfičko-Pitagorejska i Rimska škola, bile ujedinjene te su se preklapale. Ova složenost razotkriva duboki značaj i važnost za razumijevanje ljudskog života.

Boff smatra da je jedan aspekt ovoga mita o Saturnu jako važan za razumijevanje mita o Curi. Jedan od prvih indikatora, pokazatelja njegova izvorna značenja dolazi od samog značenja imena Saturn. Saturn dolazi od riječi *satus* koja znači sijati, posijati, a ona dolazi od glagola *serere,* sijati, te je Saturn bog sjetve i poljoprivrede. Njegovo se značenje otkriva u velikim rimskim festivalima, zvanim Saturnalije. Taj je festival pravi karneval. Tada sve staje: posao,

---

[44] Vidi više o tome: Martin Heidegger, „Pitanje o tehnici“, Martin Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Naklada Naprijed, Zagreb 1996., str. 231-234.

[45] Ivančica Krivdić, *Lovelockov živi planet Geja*, http://nova-akropola.com/covjek-i-svijet/ekologija/lovelockov-zivi-planet-geja/, datum pristupa 8. 7. 2013.

[46] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 37.

škola, sudovi, kažnjavanje i novčane kazne. S druge strane, sve što bi bilo uobičajeno zabranjivano sada se u te dane, tijekom tjedna Saturnalija,[47] dopuštalo. Tada se događa inverzija uloga: robovi se oblače kao gospodari i obrnuto. Jedenje, pijenje, ples i pjevanje postaje karnevalska parada pod žezlom i vladavinom kralja karnevala – Kralja Saturnalija, *Principes Saturnalici*, pravog *Rei Momo* koji se bira godišnje jedanput.[48]

> »Postojala su velika očekivanja u vezi sa velikom političkom idejom Utopije čovječanstva: susret s mitom o zlatnom dobu i o izgubljenom raju koji se mogao susresti kroz način fešti i kroz kolektivno nesvjesno. Prema mitu, izvorno nije bilo klasa, zakona, kriminala i zatvora; svi su živjeli u punini slobode, pravde, mira, obilja i sreće, i kao braća i sestre kod kuće. Ova uspomena strahopoštovanja nikada nije bila izgubljena u svijesti čovječanstva, i ostaje do današnjih dana – bilo da je bilo nešto iz prošlosti da se oporavi, bilo da je bilo nešto u budućnosti da se ostvari. Ova Utopija pokreće grupe, stvara ideologije, i hrani maštu ljudskih bića koji se ne umaraju sanjajući o budućnosti pomirenja i integracije ljudskog društva. Društva i njegovi građani ne mogu živjeti bez sna o Utopiji; inače će društva i njegovi građani postati žrtve u rukama zlih moćnika, koji koriste svoju moć za osobnu korist i vlastiti probitak bez ikakve perspektive za dobrobit društva u cjelini.«[49]

Upravo stoga, Saturn inkorporira sve te vrijednosti koje se slave na festivalu sjećanja i uspomena na zlatno doba. Suvremeni karnevali, osobito onaj koji se održava u Brazilu, još uvijek čuvaju i evociraju uspomene na davna vremena.

---

[47] (lat. Saturnalia) sedmodnevne svečanosti u čast Saturna kod Rimljana, slavljene početkom prosinca, dani veselja, odmora, slobode i jednakosti, kao uspomena na zlatno doba Saturnove vladavine u Laciju. Saturnalije su trajale od 17. do 24. prosinca, kada su završavali svi poljodjelski radovi. Blagdan je započinjao prinošenjem žrtve u Saturnovu hramu. Tada bi prestajao svaki rad i svako neprijateljstvo, priređivale bi se gozbe i pijanke. Međusobno bi se razmjenjivali darovi, osobito voštane svijeće i glinene figurice. Robovi bi bili slobodni te bi ih prema nekim tvrdnjama na gozbama posluživali njihovi gospodari. Zato su se zvale i praznikom robova, *lat. Feriae servorum*. Senatori bi nosili tunike umjesto formalnih toga, a bilo je čak i zamjene odjeće između muškaraca i žena. Bilo je dozvoljeno, inače strogo zabranjeno, kockanje, a česta je bila i golotinja. Tih je dana vladalo vedro i karnevalsko raspoloženje. Ovom svetkovinom čuvala se uspomena na tzv. zlatno doba - doba Saturnove vladavine, kada nije bilo rada, privatnog vlasništva ni robova. Veselo raspoloženje donekle je utjecalo na stvaranje božićnih, novogodišnjih i karnevalskih običaja kršćanskih naroda. Čini se da je ovaj blagdan toliko prirastao srcu Rimljanima da ga je bilo lakše izmijeniti nego zaboraviti, pa su ga u 4. stoljeću kršćanske vođe odlučile usvojiti i iskoristiti u svoje svrhe.

[48] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 39. – Boff navodi prijevod izraza *Rei Momo* – znači kralj Brazilskog karnevala – izvorno značenje riječi je iz grčke mitologije gdje je *Momo* bio sin Sna i Noći (*Hypnos i Nix*). On je bio bog šale, viceva, sarkazma, ruganja i nepoštovanja. Krunidba kralja Moma je drevni rimski običaj, tijekom određenih festivala. Najljepši vojnik bio bi okrunjen kao radostan kralj koji može učiniti sve, sve mu je dopušteno i nitko ga ne može u tome spriječiti. U Brazilu ta je tradicija ustanovljena 1933. Kada je jedan novinar predstavio lutka da se ljudi mogu s njime zabavljati na karnevalu i predložio je da on bude vođa karnevala. Kod nas u Rijeci to je *Kralj Fašnik.*

[49] Isto, str. 39.

Rimski bog Saturn ima svoj grčki pandan boga Kronosa.[50] Kronos je bio drevni bog ranijih utopija o sretnom društvu. Postojali su festivali posvećeni i bogu Kronosu koji su kao braća i sestre, nosili temu ponovnog otkrivanja zlatnog doba, slobode i jednakosti te izokretanja uloga. To su bile tzv. Kronia i bile su ekvivalent Saturnalijama. Kronos/Saturn bio je drevni bog, prethodnik Jupitera. Bio je prvi kralj bogova, gospodar neba i zemlje. Vladao je na otoku Sreće, gdje su živjeli sretni ljudi u kraljevstvu mira, pravde, vedrine i izobilja. To je bilo zlatno doba gdje je teklo med i mlijeko u potocima i gdje je zemlja proizvodila sve ono što je bilo potrebno i dostatno bez potrebe rada i znoja kmetova.[51] Ovo zlatno doba opjevao je rimski pjesnik Ovidije, kao vječno proljeće u kojem vjetar svojim slatkim dahom miluje i ljubi cvijeće začeto bez potrebnog sjemena.

Mit o zlatnom dobu vladavine Saturna/Kronosa predstavlja glavnu Utopiju, ideal ljudskog društvenog jedinstva i sloge. Platon je vjerovao da samo vrhovno božansko biće kao Kronos/Saturn može spriječiti inherentni despotizam prisutan u moćnicima i na taj način garantirati sreću ljudske vrste. Kronos/Saturn je arhetip mudrog vladara, pravednog zakonodavca i velikodušnog kralja.[52]

---

[50] Saturn (latinski: *Saturnus*) je jedan od glavnih rimskih bogova, bog poljoprivrede i žetve. U srednjem vijeku je poznat kao rimski bog poljoprivrede, pravde i jakosti, a drži srp u svojoj lijevoj ruci i snop pšenice u desnoj. On je identificiran u Grčkoj sa grčkim božanstvom Kronom i mitovi o ovim bogovima su obično isprepleteni. Saturn je sin Oca Neba Cela i njegove žene Terre, Majke Zemlje. Njihov je najmlađi sin Titan. Saturn je kastrirao svog oca kako bi zavladao svemirom. Njegove je testise bacio u more – iz njih je nastala Venera, najljepša božica. Saturn se oženio Ops i nastalo je zlatno doba. Tako je Saturn, iako je kastrirao Cela kad je htio spavati sa Terrom, postao dobri bog. Saturn je zaštitnik polja i žetve. Zbog toga što je Saturn učinio strašno djelo kastriravši svog oca, smatra se zlim, iako je vladar zlatnog doba i žetve. U to vrijeme, ljudi su sve činili ispravno, nisu griješili, a nije bilo ni smrti.

[51] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 40.

[52] Platon u IV. Knjizi *Zakona* opisuje dijalog koji se vodi između Atenjanina, Kleinija i Megila o tome koja je najbolja vlast u državi i kakvo uređenje njoj treba dati. Govoreći o tome čije bi ime trebala nositi takva najbolja država, Atenjanin naglašava da bi ona trebala nositi ime boga, kojem stvarno pripada vlast nad razumnim ljudima. Klenije pita koji je to bog? U dijelu Vijek Kronov, priča mit o vladavini Krona, za kojega je postojalo takvo državno uređenje kojemu nije ništa nedostajalo da bude potpuno sretno. Atenjanin priča o razdoblju vladavine Krona, o blaženstvu, izobilju, a bez rada. Kronos je uvidio da ni jedna ljudska duša nije sposobna upravljati svim ljudskim poslovima, sa neograničenom vlašću, a da pri tome ne bude ispunjena obiješću i nepravdom. Stoga iz ljubavi prema ljudima, za kraljeve i upravljače država stavlja demone, pripadnike božanskijeg i vrsnijeg roda. Oni su se za nas brinuli bez tegoba i muke, pružajući i nama i sebi mir, stid, obilje pravde i dobre zakone, te je na taj način ljude sačuvao i učinio sretnim i složnim. Poruka je priče da ljudi trebaju težiti takvoj vladavini u kojoj je bog bio vladar, pokoravati se besmrtnoj prirodi u njima samima, pa tako upravljati svojim domovima i državama, nazivajući zakonom ono što nam je razum dao. Stoga Atenjanin na kraju priče o mitu o Kronovoj vladavini, podsjeća koliko je važno stalno se prisjećati te priče, preispitivati je, i u nju se ugledati i uz nju pristajati, ako želimo dobro postupati i ne upasti u nezasitnost i bezakonje.

Usp. Platon, *Zakoni*, knjiga IV., 713 B, C, D, E I 714 A, B, str. 85-86.

Saturn/Kronos kao drevni, stari bog sebe nije smjestio u poziciju u kojoj se borio s Jupiterom/Zeusom, te je ponio naslov najstarijeg, najmudrijeg i najpravednijeg bog, boga vremena i Utopije, boga koji je vladao mimo svakog konflikta u zlatnom dobu, i stoga je razloga i u *Mitu o Curi* upravo on bio pozvan kao arbitar koji će riješiti sukob između Zemlje (Tellus) i Neba (Jupitera), a koji je nastao oko davanja imena biću kojega je Skrb oblikovala od gline (blata, zemlje). U tom se mitu Saturn/Kronos identificira i personificira s vremenom (*khronos*, grčki znači vrijeme), te on simbolizira vrijeme. Njemu je stoga sve pretpostavljeno, sve mu je podloženo i on je suveren vladar ljudske sudbine. Sve to ukazuje na osnovnu istinu ljudskog bića koje je upleteno u vrijeme, upućuje na temporalnu dimenziju ljudske biti, na budućnosnu dimenziju i na povijesnost čovjeka koji je obilježen prolaznošću, te na taj način konstruira i svoj identitet, pokretan Utopijom zlatnog doba cjelovitosti i povezanosti sa svojim izvorom, središtem, cjelinom.

Tako je, ističe Boff:

> »ljudsko biće u isto vrijeme oboje, i utopijsko i historijski-vremensko. U sebi nosi Saturnovu dimenziju vremena i zajedno s tim, ljudsko biće u sebi nosi također i žurbu, zahtjev, žudnju prema nebu, prema transcendenciji i žudnju za letom orla (Jupiter). Konačno, unutar ljudskog bića također se razotkriva težina Zemlje, imanencija, kljucanje koke (Tellus).«[53]

Stoga Boff zaključuje, a i mi možemo s njime dodati, kako upravo kroz i po skrbi čovjek zadržava te moći, koje mu služe na korist da bi izgradio svoju egzistenciju u svijetu uronjen u vrijeme, povijest, temporalnost.[54] Baš upravo stoga, skrb je esencijalna i bitna za ljudsku egzistenciju.

1.1.2. Dimenzije skrbi

1.1.2.1. Tellus: materijalna i zemaljska dimenzija egzistencije

Nakon što smo detaljno istražili najpouzdanije podatke koji se odnose na karaktere protagonista *Mita o Curi,* zanima nas što se skriva iza njih, u dubinama karaktera Jupitera, Tellusa i Saturna. Ti likovi nisu samosvojna bića neovisna o nama samima oni su radije metafora, simboli i arhetipovi koji izražavaju dublje, nutarnje dimenzije ljudskog bića,

---

[53] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 41.; Boff navodi: „let orla“ i „kljucanje kokoši“, te aludira na basnu *O orlu i kokoši*, te na svoju knjigu *A Águia e a Gainha (The Eagle and the Chicken)*, Vozes, Petropolis 1997. (nije dostupna na engleskom jeziku)

[54] Isto, str. 41.

dimenzije koje je teško prevesti jednostavnim konceptualnim svakodnevnim jezikom. Značenje se referira na izvore spiritualnost, na esencijalne arhetipove koji čine život ispunjen i ostvaren u svojim društveno-historijskim dimenzijama.[55]

Upravo ti drevni arhetipovi, ti centri i izvori unutarnje ljudskosti, te spiritualne energije kako ih naziva Boff,[56] nikada nisu izgubili povezanost sa partikularnim društveno-povijesnim i historijskim sadržajem.

> »Oni nisu samo projekcije naše mašte bez korijena u stvarnosti. Nisu ni jednostavne mentalne matrice, kako je postojala tendencija njihova interpretiranja, od strane nekih psihoanalitičkih tradicija. U stvarnosti oni su dvije stvari. Ti realiteti imaju korijen u drevnim, zajedničkim, društveno-političkim iskustvima humaniteta i ljudskosti. Upravo su u tim iskustvima oni formirani i strukturirani, i na taj način ušli su u kolektivno nesvjesno, gdje i dalje žive i opstoje. S druge strane, oni su također iznova i konstantno dopunjeni kako se konfrontiraju s novim historijskim realitetima. Oni stvaraju sintezu između izvanjske arheologije (tj. interkonektivni objektivitet) i nutarnje (tj. ponovno povezujuća subjektivnost). Na taj način, po toj sintezi, dolazi njihov veliki interpretativan i kritički značaj za sadašnjost.«[57]

Boff ide još i dalje, pa kaže:

> »…mi smo Zemlja, koja je u svome evolutivnom procesu dosegla stadij osjećanja, razumijevanja, volje, odgovornosti i obožavanja. Ukratko, mi smo Zemlja u momentu njene vlastite samorealizacije i razvoju samosvijesti. Stoga, početno ne postoji procjep između Zemlje i nas. Oboje, i Zemlja i mi činimo isti kompleks, različite i jedinstvene realnosti… Ta je realnost također u isto vrijeme krhka i puna snage.«[58]

Činjenica da smo zaboravili koliko i na koji smo način povezani sa Zemljom i da u sebi imamo zemaljske elemente koji nas sačinjavaju, smatra Boff, dovodi i do sve prisutnog antropocentričnog stava sa svim njegovim posljedicama koje su vidljive i po ekološkim katastrofama i odnosu čovjeka spram čovjeka, ali i odnosu čovjeka spram ne-ljudskih živih bića.[59]

---

[55] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 42.

[56] Isto, str. 43.

[57] Isto, str. 43.

[58] Isto, str. 43-44.

[59] Isto, str. 44.

Govoreći o važnosti svijesti te činjenice i ne ispuštajući iz vida kako je čovjek ovisan o zemlji, Boff razvija i svoju etiku prave mjere i temeljne skrbi, napominjući koliko je važno sačuvati tu spoznaju da je čovjek od Zemlje i ovisan i esencijalno - bitno povezan s njom. Boff je stoga isticao i cjelovitiji prikaz i odnos znanja i skrbi, odnos skrbi kao cjelovitije paradigme i perspektive u kojoj se sagledava širi i dublji kontekst brige za ljudsko dostojanstvo, čovječanstvo i planet u cjelini, te nam to pruža uvid u neka njegova razmišljanja o važnosti razumijevanja činjenice da je čovjek Zemlja..

U svom je predavanju u Fribourgu, u Švicarskoj, Leonardo Boff predstavio svoju „novu etiku za treće tisućljeće".[60] Predstavio je svoju »Povelju o Zemlji« istaknuvši kako je najugroženije biće u prirodi, ne kineska panda, nego siromasi ovoga svijeta koji su osuđeni na prijevremenu smrt, socijalno i materijalno marginalizirani i isključeni. Boff ističe da će se oko vrijednosti *prave mjere* i *temeljne skrbi (The essential care)* izgraditi društveni i ekološki savez koji će postaviti čvrsti temelj za novo svjetsko društvo.

Današnji je svjetski sustav divlji, arogantan i razmetljiv, izvor je društvene i ekološke krize, a da bismo odgovorili na izazove Boff zagovara *etiku prave mjere* između ekscesne potrošnje i krajnje bijede te *etiku temeljne skrbi.*[61] Boff je uvjeren da će skrb i briga za drugoga i za prirodu spasiti društveni suživot u zoru trećeg tisućljeća.

Boff ističe da se naš sustav nalazi u dubokoj krizi i u porođajnim bolima, te postavlja pitanje je li riječ o strukturnoj krizi u terminalnoj fazi koja se približava svome razrješenju i omogućava nastanak nekog novog doba. Radi se o iscrpljenju stare paradigme, smatra Boff, zasnovane na potrošnji, nemilosrdnom iskorištavanju resursa, zasnovane na logici nepravde koja stvara ogromne provalije i goleme nepravde, te polarizira svijet na one koji imaju i one koji nemaju.[62] Boff smatra kako će to omogućiti i dovesti do entropije i odumiranja, s jedne strane, ali i otvoriti mogućnost novog civilizacijskog okvira i modela koji će moći ili bi trebao moći dati novi smisao životu ljudi i novi obzor nade za čovječanstvo.

Riječ *kriza* potječe od sanskrtske riječi *kir* ili *kri* koja znači oprati i očistiti, što podrazumijeva ponovno rođenje onog elementarnog, nužnog i suštinskog. Ono što prolazi kroz krizu opstaje i

---

[60] Leonardo Boff, *Nova etika za treće tisućljeće*, emitirano na Trećem programu Hrvatskoga radija 26. prosinca 2010. (ur. Leonardo Kovačević), https://engb.facebook.com/note.php?note_id=487654168463&comments, datum pristupa 8. siječnja 2011.

[61] Isto.

[62] Isto.

obnavlja se kako bi zasnovalo svoju novu budućnost. Za Boffa mi danas živimo u katarzi i porođajnim bolovima i na putu smo za obnovu i ozdravljenje.[63]

Ključ za rješenje i razrješenje krize je esencijalna tj. temeljna skrb, solidarnost i odgovornost za bližnjeg. Po njegovu mišljenju ti se osjećaji šire sporo, a ljudi prelaze s ovisnosti na isključenje, u kojem osobe nemaju više nikakvu društvenu niti ekonomsku vrijednost. Stoga Boff zagovara novu paradigmu skrbi, brige i odgovornosti, sveobuhvatnog i cjelovitog znanja, koja bi nadišla paradigmu današnje civilizacije, koja je materijalna i racionalna, te stoga atomizira, cijepa, dijeli, suprotstavlja i fragmentira. Boff to naziva novom senzibilnošću, čije korijene nalazimo u logici srca i u skrbi za drugoga, a koja bi trebala uroditi *rađanjem dubinske duhovnosti*[64] koja je kao svijest umetnuta od višeg bića.

Taj pristup utemeljuje novu etiku izgrađenu na dvjema suštinskim, bitnim vrijednostima, bez kojih nećemo sačuvati ni život ni našu sjajnu planetu, a to su prava mjera, vođena načelom zlatnog pravila, a sastoji se u ravnoteži i relativnom optimumu, i temeljna, esencijalna skrb, na kojoj se temelji budućnost čovječanstva i Zemlje u cjelini. Za Boffa riječ je o unošenju vlastita srca, osjećaja i subjektivnosti u tu senzibilnost.[65] Skrb i briga na taj način utemeljuju novi ethos koji je nužan čovječanstvu i koji je adekvatan etički stav prema drugome.

1.1.2.2. Nebesa: duhovna i božanska - nebeska dimenzija egzistencije

Boff ističe da su nebesa, odnosno nebeska sfera ono što konstruira sve što je iznad nas, duboki, beskonačni svemir i prostor neistraženih tajni. Povijest neba, svemira, je i naša povijest – povijest našeg postanka. »Naša duhovna i transcendentalna dimenzija usidrena je u iskustvu nebesa.«[66]

Boff, naglašavajući kako mi u sebi sadržimo mističnost, neistraživost i beskonačnost neba i svemira, tvrdi:

> »Mi imamo nebo u nama. Ono predstavlja nebesku dimenziju transcendentalnosti ljudskoga bića, ljudsku sposobnost da nadiđe ograničenja Zemlje, ljudska neumorna nastojanja uvijek nadići, uzdići se i doseći više i više. To se također može interpretirati kao porast muškog

[63] Isto.

[64] Isto.

[65] Isto.

[66] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 50.

principa, koji osigurava red, istraživanje novih horizonata, pojava nezasitnog skitnice, suočenog sa svime što je nadohvat njegove ruke.«[67]

U nama je forma spiritualnosti koju Boff naziva nebesko iskustvo (*Uranic – heaven)* i zemaljsko *(telluric – Earth),* kao forma spiritualnosti i političnosti.

Tijekom Neolitika, ističe Boff, muške su vrijednosti i karakteristike postajale sve dominantnije i oformljena je nova forma politike. Muškarci su zauzeli pozicije moći i dominacije u društvu. Oni su poticali patrijarhat i podčinjavanje žena i dominaciju nad prirodom, ovladavanje njome. Gubitak povezanosti svega sa svime, svih bića u jednu cjelinu rezultiralo je patrijarhalnom kulturom koja nije integrirala niti dalje razvijala doprinose prethodne matrijarhalne kulture.[68]

Tako je taj gubitak, smatra Boff, potkopao i naše sadašnje glavne političke i religiozne institucije. Taj muški princip moći, vlasti, dominacije, osvajanja, fragmentizacije pokazuje svoje opasne limite, ograničenja kroz nebrigu, nepoštivanje, nedostatak temeljne, esencijalne skrbi za Zemlju, Drugoga, za život u svim njegovim oblicima i za bića u cjelini odvija se kroz mnogobrojne sukobe i konflikte u društvenim relacijama. Za Boffa, temeljno je i centralno nastojanje i ekstremni antropološki izazov, izazov za čovjeka onaj koji ide za tim da evocira i pozove to utopističko nastojanje da razriješi i smanji taj procjep između neba i zemlje.[69]

1.1.2.3. Povijest i Utopija: osnova i temelj ljudskog stanja – uvjet ljudske opstojnosti

Mitološka figura Saturna predstavlja arhetip sinteze, ujedinjenja, zlatno doba, ostvarenje utopije. U kraljevstvu Saturna i muškarci i žene žive zajedno ujedinjeni u apsolutnoj povezanosti i cjelini, u pravdi, u dobronamjernosti i u potpunom miru. To je Utopija.[70]

Boff se pita je li to samo utopija i može li to biti stvarnost? Utopija je bila s čovjekom i po čovjeku. Čovjek je u svojoj biti utopijsko biće. Sav čovjekov povijesni napor usmjeren je

[67] Isto, str. 52.

[68] Isto, str. 53.

[69] Isto.

[70] Isto, str. 53.

prema onome što još nije nigdje tj. nigdje stvarno ali je zato uvijek u čovjeku kao potreba, kao htijenje, kao zahtjev da bude realno, dakle jest idealno.[71]

Boff smatra da ljudska bića ne mogu živjeti niti opstati bez nekog oblika utopije koji bi im pružio utjehu i nadu. Ističe da se ljudsko društvo i čovjek ne mogu odreći svojih snova, niti prestati projicirati svoje nade i najbolja očekivanja i odustati od potrage za tim snovima iz dana u dan. Boff smatra ukoliko nema utopije prevladavat će sitni interesi manjih grupacija, koji će dominirati. Upravo je ta dimenzija Utopije, Saturna uvijek stvara nove perspektive i stalno i iznova pronalazi na tisuće razloga da se bori i da traga za boljim načinima zajedničkoga života. »Utopija je prisutnost nebeske dimenzije unutar zemaljske dimenzije, unutar strogih limita osobne i društvene egzistencije.« [72]

---

[71] Detaljnije o utopiji vidi: Hrvoje Jurić, *Utopija – anti-utopija – post-utopija – utopija*, http://www.stocitas.org/hrvoje%20o%20utopiji.htm, datum pristupa, 12. listopada 2012.; Jurić ističe kako je "utopija" budućnosna vizija jednog drugačijeg društva, odnosno jednog drugačijeg uređenja društvenih odnosa. Izraz "utopija" (engleski: "utopia") dugujemo, kao što je poznato, Sir Thomasu Moreu i njegovoj istoimenoj knjizi, u kojoj on sugerira dvostruko čitanje i razumijevanje te (grčke) riječi: kao prvo, "eu-topia" (tj. "dobro mjesto") i, kao drugo, "ou-topia" (tj. "ne-mjesto" ili "nepostojeće mjesto"). Stavljajući naglasak na ono prvo značenje tzv. "pozitivne utopije" ("eu-topia"), a izostavljajući tzv. "negativne utopije" (ili "dis-topije"), oslikane u nekim književnim djelima kao što su *Mi* Jevgenija Zamjatina, *Vrli novi svijet* Aldousa Huxleya ili *1984.* Georgea Orwella. Unutar "pozitivne utopije" razlikujem pak dvije vrste utopije. Prva od njih "pasivna utopija". To su one utopijske koncepcije - nerijetko iznesene među koricama jedne knjige i, kao takve, zaokružene i dovršene - koje pružaju, doduše, jednu utopijsku viziju budućnosti, ali se ne brinu previše oko načina prelaska iz jednoga u drugo stanje, odnosno ne sugeriraju načine prelaska jaza između zbilje i utopije. "Pasivne utopije" - za koje kao primjer mogu poslužiti Platonova *Država* ili renesansne utopije poput Campanellinog *Grada sunca* i Moreove *Utopije* - same sebe implicitno unaprijed određuju kao u-topije (ne-mjesta): kao ne-zna-se-kako ostvarive ili kao općenito ne-ostvarive. Za razliku od ove prve utopije - koja predstavlja dovršenu, zaokruženu utopijsku koncepciju - kod druge utopije radi se o jednoj drugoj, drugačijoj utopiji: ovdje se radi o tekućoj, perspektivističkoj utopijskoj tendenciji. To je, dakle, jedna "aktivna utopija", koja smjera na ozbiljenje, koja "misli ozbiljno"; utopija koja sebe poima kao moguću, ostvarivu, i upravo stoga djeluje na ozbiljenju (ili samo-ozbiljenju) ideje - pri čemu svoje polazište, akcijske metode, a u određenom smislu i ciljeve čini fleksibilnima. Ovu utopiju - kao jedinu "pravu" utopijsku orijentaciju - Karl Mannheim u svome djelu *Ideologija i utopija* definirao je kao onu "koja i 'transcendira stvarnost' i, prelazeći u djelovanje, u isti mah djelomično ili potpuno razara postojeći egzistencijalni poredak". Na temelju ovoga, može se proširiti početna definicija utopije, utopija pretpostavlja temeljitu kritiku postojećih društvenih odnosa, koja za sobom povlači zahtjev za njihovom korjenitom promjenom, kao i tome primjereno djelovanje; radi daljnjeg objašnjenja pojma Utopije vidi reference na koje se i sam Jurić poziva: Rasel Džekobi (Russell Jacoby), *Kraj utopije*, Beogradski krug, Beograd 2001, str. 10.; Thomas More, Utopia, Everyman, London 1994.; Jevgenij Zamjatin, *Mi*, Naklada Breza Zagreb, 2003.; Aldous Huxley, *Vrli novi svijet*, Izvori, Zagreb 1998.; George Orwell, *1984*., Alfa, Zagreb 2001.; Platon, *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb 2001.; Tommaso Campanella, *Grad sunca*, Zora, Zagreb 1953.; Karl Manhajm (Karl Mannheim), *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd 1968, str. 157.; usp. tri djela Ernsta Blocha: *Duh utopije*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1982.; *Princip nada* (I-III), Naprijed, Zagreb 1981.; *Oproštaj od utopije?*, Izdavački centar Komunist, Beograd 1986.; Francis Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.; Usp. Rasel Džekobi, *Kraj*, str. 10-11.

[72] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 54.

Na taj način čovjek živi razapet između Utopije i povijesti. Ljudsko je biće u središnjoj točki vremena gdje se ukrštaju i susreću Utopija i povijest. Ljudska se egzistencija konstruira unutar vremena i obilježena je vremenom. Potrebno je vrijeme za rast, razvoj, sazrijevanje, za učenje, za zadobivanje mudrosti i za umiranje. Upravo se u povijesti događa spoj i jedinstvo ženskog principa, koji teži za cjelinom i jedinstvom, te muškog koji teži za vječnim napretkom te se na taj način konstituira ljudska egzistencija. Konačno, čovjek je nedovršen i vječan projekt.

Boff se pita, čini li čovjek vidljivim taj spoj i sintezu između dviju dimenzija, Utopije i povijesti? Na koji način ju održavamo svježom i živom, uvijek privlačnom? Upravo tako i na taj način da evociramo skrb, skrb koja nas prati kroz vrijeme i naše postojanje u vremenu, koja nas obilježava u vremenu.[73]

> »Skrb je utopijsko-historijski, povijesni uzorak sinteze koja je moguća nama konačnim bićima. Upravo je stog razloga skrb fundamentalni ethos, dešifrirajući ključ, za ljudsko postojanje i njegove potencijale.«[74]

[73] Isto, str. 55.

[74] Isto.

1.2. Skrb kao briga za dušu (*Care of Souls*)

Moralno značenje skrbi nije oblikovano samo naracijom i spomenutim mitom ono je također historijski obuhvaćeno i uzglobljeno u bogatu tradiciju prakse kao što je briga i skrb za duše *(Cura animarum).*[75] Briga se za duše (pastoral care) ili pastoralna skrb, odnosi se na značenje brige i skrbi za osobe u nevolji čijim se poteškoćama, bilo duhovnim, fizičkim ili mentalnim prilazi u kontekstu potrage za religijskim ciljevima i duljem značenju života ili ne religijskim kontekstom, kao potraga za krajnjim, ultimativnim značenjem i smislom. Četiri su dimenzije pastoralne skrbi ili skrbi za duše: liječenje, održavanje, vođenje i pomirenje.[76]

Riječ ili termin skrb u tradiciji poimanja skrbi za duše označava oba značenja koja u sebi uključuju i skrb za osobe, grupe ljudi i unutarnje iskustvo skrbi kao pažnja, nježnost, zabrinutost za objekt naše skrbi. U okviru prvog značenja termina, skrb za duše opstoji u kontekstu čina pomaganja koji je direktno usmjeren prema liječenju u smislu značenja pomirenja i izmirenja onih koji su sagriješili, održavanje duševnog zdravlja, koje uključuje suosjećajnu utjehu i duhovno i moralno vodstvo.[77]

Sama riječ *cura* prevodi se engleskom riječju *cure - cure of souls*, što bi impliciralo značenje liječenja i izlječenja, a što bi sve skupa reflektiralo i historijski razvoj sveobuhvatne tradicije ideje liječenja i skrbi za duše.[78] Možemo, prateći Sokratove dijaloge, uvidjeti kako se i sam Sokrat nazivao lječiteljem ljudskih duša, ili Grgur Nazijanski, naglašava kako su svi svećenici, pastori, zapravo liječnici duša »koji moraju prepisivati lijek, oprez ili nož.«[79]

McNeill objašnjava da riječ duša u skrbi za dušu može imati nekoliko značenja ovisno o filozofskom objašnjenju ili religijskoj tradiciji u kojoj se koristi taj termin. Tako McNeill dušu naziva »esencijom ljudske osobnosti«.[80] Ona je duh isprepleten s tijelom bez očitog izraza

---

[75] W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 350.

[76] A. William Clebsch, and Charles R. Jakle, *Pastoral Care in Historical Perspective. An Essay with Exhibits*, Harper and Row, New York 1967., str. 32.; usp također i: John T. McNeill, *A History of Cure of Souls*, Harper & Row, New York 1977.

[77] W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 351.

[78] A. W. Clebsch, C. R. Jakle, *Pastoral Care in Historical Perspective. An Essay with Exhibits*, i John T. McNeill, *A History of Cure of Souls*, str. 32.

[79] J. T. McNeill, *A History of Cure of Souls*, str. 108.

[80] Isto, str. vii.

tjelesnog života. Skrb za duše u domeni tretmana i liječenja osobe, nadilazi i ide dalje od pukih zahtijeva fizičkog života i zaštite istoga, te ona biva potraga za zdravom osobnošću. Liječenje i skrb za dušu, duh, um i tijelo često je integrirano i isprepleteno.[81] Na taj način kada govorimo o skrbi za cijelog čovjeka – osobu mislimo na antičku ideju skrbi za duše.

Ta nam tradicija pokazuje kako postoje hijerarhijski stupnjevi i prioriteti onoga o komu i o čemu se skrbi i da između svih tih vrijednosti koje netko štuje i za koje skrbi, skrb za duh i dušu bila i najprioritetnija i najeminentnija. Platon u *Sokratovoj obrani ili Apologiji* ističe Sokratove riječi kako se ne trebamo brinuti za naše tijelo i zgrtanje novca, nego za našu dušu i njezinu dobrobit. Cilj i bit Sokratove filozofije je pokazati kako je biti čovjeka u njegovoj duši i umu. Smatrao je kako se čovjek ne bi trebao previše baviti vlastitim tijelom i zgrtanjem bogatstva, nego li posvetiti se svojoj duši da je učini što je moguće boljom, jer o njoj ovisi sve što je u životu vrijedno. To sačinjava okosnicu njegove filozofije. U svojoj poruci na sjajan način razlaže i svoju misiju:

> »O Atenski muževi, ja vas poštujem i volim, ali radije ću se pokoriti bogu nego vama, poticati vas i opominjati na svoj uobičajen način; gdje god naiđem na nekoga reći ću mu: 'O dragi moj čovječe, Atenjanin si, iz najvećeg i najslavnijeg po mudrosti i snazi grada, zar se ne stidiš baviti se zgrtanjem što je više moguće novca, isto tako slave i časti, dok ti nje stalo do mudrosti i istine: nije li ti stalo da ti duša postane najboljom?' (…) ukorit ću ga da ono najvrednije cijeni ponajmanje. (…) da se brinete da duša postane najboljom, i govorit ću vam: 'Ne dolazi vrlina čovjeku od novca, nego se po vrlini stječe bogatstvo – a isto tako i sve ostale stvari, i obične i javne, postaju (samo po vrlini) doro za ljude'.« [82]

U Platonovom *Fedonu,* raspravlja kako je kultivacija duše prva briga.[83]

Još je jedna važna karakteristika skrbi za duše dimenzija skrbi za one koji pate, obraćanje pozornosti za njihovu bol i potreba za olakšanjem u obliku osobne pažnje. Onaj koji pruža i daje skrb treba biti pažljiv nježan za individualne potrebe onoga koji pati. Međutim, naglašava McNeill, ostaje jedan stalan problem, a to je pitanje hoće li patnik primiti ili ne našu skrb.

---

[81] Gerarld G. May, *Care of Mind, Care of Spirith: Psychiatric Dimensions of Spiritual Direction*, Harper and Row, San Francisco 1982.

[82] Platon, *Obrana Sokratova,* Demetra, Filozofska biblioteka, Zagreb 2000., str. 91., 93.

[83] Platon, *Fedon ili o duši*, Naklada Jurčić, Zagreb 2010., str. 9., 25., 28.

Kontrastna značenja skrbi koja smo naveli, a postojala su kod Seneke i u spomenutom Mitu o Curi, postojala su i u učenju Isusa iz Nazareta, koji je suprotstavio teški teret, jaram koji mnogi ljudi nose na svojim leđima – zabrinutost za život – i olakšanje brižne skrbi:

> »Dođite k meni svi vi koji ste umorni i opterećeni, i ja ću vas okrijepiti. Uzmite jaram moj na se i učite se od mene, jer sam krotka i ponizna srca. Tako ćete naći pokoj dušama svojim. Jer jaram je moj sladak, a breme je moje lako.« (usp. Mt 11, 28-30).

McNeill ističe da je tradicija govora o skrbi kao skrbi za duše proizvela tri velika i glavna opusa literature koja imaju osobito historijsko značenje za suvremena bioetička promišljanja i interes. Prvi je opus izrastao i proizašao unutar konteksta *cura animarum*. U kontrastu s rigidnim etičkim sustavom i principima srednjevjekovne penitencijalne dokumentacije, u kojoj su svećenici-ispovjednici bili poučavani kako da postupaju s pojedinim grešnicima u pojedinim situacijama, te su na taj način razvijali praktične, na pojedinim slučajevima, partikularne moralne norme i principe, izbjegavajući suviše apstraktne, univerzalne principe i ime i komplikacije.[84]

Drugo, činjenica da oni koji su se brinuli za duše brinuli su se za tuge i strahove individue, dijelom pišući takozvanu literaturu utjehe ili utješnu literaturu. Na primjer, Seneka i Plutarh u antička vremena, Ciprijan i Ambrozije, kraj četvrtog stoljeća, doba Patristike, sastavljali su literaturu utjehe, nudeći riječi utjehe i suosjećanja onima koji su bolesni, i koji su opsjednuti.[85]

Treća skupina literature u kojoj se oblikovala tradicija skrbi za duše, bila je u četrnaestom i petnaestom stoljeću kada je ideja o smrti bila tako živa i bliska ljudima toga vremena, tradicija se oblikovala oko i u takozvanoj literaturi *Ars moriendi - O umijeću umiranja,* preporučujući i hvaleći umijeće dobrog umiranja (svojevoljno, radosno prepuštanje, radije nego li u očaju i strahu) i savjet o tome kako pomoći umirućem.[86]

Konačno, skrb ima odlučujuću, stalno mijenjajuću ulogu u održavanju, pomaganju, podržavanju i dobrobiti duše kroz teškoće i nevolje zemaljskog putovanja i hodočašća u *dolini suza* u svakom periodu povijesti pojedinca i čovječanstva. Na primjer, tijekom sedamnaestog i osamnaestog stoljeća pomaganje duši u nevolji i podnošenje boli i patnje postaje dominantna funkcija i paradigma onih koji skrbe o duši i za nju. Upravo je Prosvjetiteljstvo, nadajući se i

---

[84] J. T. McNeill, *A History of Cure of Souls*, str. 108.

[85] Isto.

[86] Vidi detaljnije o tome: J. T. McNeill, *A History of Cure of Souls*, i A. W. Clebsch, C. R. Jakle, *Pastoral Care in Historical Perspective. An Essay with Exhibits*.

vjerujući u snagu ljudskog uma, gajilo velike nade i snove u moć uma koji će nadvladati sve nevolje i osloboditi čovjeka ropstva i *samoskrivljene nezrelosti* (Kant), te su nade u život narasle. Pastoralna nastojanja davala su nade, podržavale i ojačavale principe, koji su prije svega, održavali vjernike svjesnima, pažljivima i pozornima za njihove vlastite individualne sudbine koje su nadilazile granice ovoga života.

1.3. Korijeni značenja termina skrb i briga

Središnja je karakteristika skrbi čin pozornosti. Skrbiti se i brinuti za druge, znači pozorno gledati na njegove potrebe. To mnogo šire i univerzalnije poimanje pojma skrbi pronašlo je mjesta i na ovim stranicama koja slijede, s posebnim osvrtom na doprinose nekih filozofa poimanju skrbi kao djelatnosti i aktivnosti koja nije sporedna, nego središnji proces ljudskog postojanja i bitno obilježje ljudske egzistencije. Briga i skrb kao osnovni smisao postojanja i mogućnosti opstanka čovjeka u svijetu, kao njegova cjelovitost i njegova najvlastitija mogućnost, čini čovjeka transparentnim za svoju brigu i za nju slobodnim, te ga čini otvorenim za onog Drugog. Briga i skrb ne moraju nužno biti ograničeni na odnos Ja - Ti bez one društvene dimenzije na koju se tada taj odnos treba ocrtati i odraziti s jednom mogućnošću osobne promjene i revolucije u odnosima. Na taj način i tako promatrana briga postaje i moralna - osobna, ali i društvena odrednica.

Utemeljenje takvog poimanja skrbi svoje je mjesto pronašlo u višeznačnosti latinskog termina *cura* (engl. care), latinske literature antičkog Rima. Riječ *cura* u latinskom napisana je kao *coera* i bila je u upotrebi unutar konteksta relacije ljubavi i prijateljstva. Ona izražava stav skrbi, brige, zabrinutosti, odanosti, pozornost, muke, ljutnje i uzbuđenja (negativno značenje brige).

U Marevićevom rječniku, riječ *cura* znači zabrinutost, brigu, uznemirenost, pažnja, brižljivost, trud, mar, zatim njegovanje, skrb, liječenje (bolesnika), liječnička skrb, uzgajanje, želja, žudnja, pohlepa, žar, upravljanje, uprava, ovlaštenje, nadzor, zapovjedništvo, zadaća, zadatak, odgovornost. [87]

Neki izvode riječ *care* od riječi *cogitare – cogitatus* (misliti, razmišljati, kontemplirati, mozgati, promišljati, planirati, namjeravati, imati namjeru, očekivati, spremati se na nešto, nadati se, sjetiti se, prisjetiti se, uzeti u obzir, obratiti pažnju, pokazati interes, razotkriti stav odanosti i zabrinutosti, pažljivost)[88] i njezinog iskrivljenog oblika *coyedar, coidar i cuidar.*

Engleska riječ ili termin *care* ima dva osnovna ali vrlo različita značenja. S jedne strane, engleska riječ *care* koju možemo prevesti hrvatskim riječima i terminima biti zabrinut, briga,

---

[87] Jozo Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, I. svezak, A – L, Matica Hrvatska, Zagreb 2000., str. 656.

[88] Isto, str. 496.

brinuti se, čuvati se, mariti, njegovati, njega, pažnja, pozornost, skrb, staranje, starati se, zarinutost, zaštita, upućuje na značenje engleskih riječi *worries – worry, troubles* ili *anxieties*, te upućuje na hrvatsko značenje riječi kao što su briga, brinuti se, ljutiti, mučiti, muka, uzbuđivati se, što u hrvatskom jeziku ima konotacije negativnoga i nečega kao teret ili opterećenje koje muči i izjeda. S druge strane, riječ *care* može upućivati i na pozitivne konotacije te riječi, kao što su engleske riječi *providing for the welfare of another*, što može nadalje upućivati na riječi *conscientiousness* ili *devotion* koje upućuju na vrlo pažljivo i brižno ponašanje i radnje prema nekome, zarinutost za dobrobit drugoga, čin po diktatu savjesti, savjesnost, brižnost, pažljivost, pošteno, osjetljivo, i na značenje kao odanost, ljubav, predanost, privrženost, poštovanje, vjera u nekoga.

U spomenutom djelu *Essential Care. An Ethics of Human Nature,* Leonardo Boff koristi i objašnjava različita značenja osnovnog termine *care*. On naglašava da su briga i skrb osnovni, fundamentalni temelj naše egzistencije te su fundamentalni ethos ljudskog bića. Ljudska je bit za njega utemeljena upravo u brizi i skrbi. Odnos brige podržava i razvija kreativne moći čovjeka, slobodu, stvaralaštvo, inteligenciju.

> »…U skrbi mi pronalazimo principe, vrijednosti, i stavove koji preokreću život u dobro življenje i čine ispravnu djelatnost.«[89]

Boff naglašava kao je njegova namjera prikazati da se kroz i po skrbi može izliječiti i spasiti i ljudska bit i opstojnost u cjelini.

> »Ja njegujem duboko uvjerenje da skrb, pored činjenice da je ona nešto temeljno, ne može biti niti potisnuta niti odbačena. To bi zahtijevalo osvetu i uvijek bi značilo neku vrstu zloupotrebe života. Ja ističem: kada ne bi bilo tako, tada ona ne bi bila ni esencijalna.«[90]

Boff koristi izraze kao *care* i *kindness,* što upućuje na značenja kao što su skrb i nježnost, dobrota, ljubaznost. Za njega *to care* i *caring* prije svega znače suprotnost zanemarivanju *(neglect)* i nebrizi *(carelessness)*. Skrbiti znači puno više od običnog akta ili čina, to je radije stav *(attitude).* Skrb predstavlja temeljni način i modus onoga biti. Taj stav stoga, obuhvaća više nego puki trenutak svjesnosti, oduševljenja, predanosti, revnosti ili odanosti. »On

[89] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature,* str. ix.

[90] Isto, str. x.

predstavlja stav aktivnosti, zabrinutosti i odgovornosti, te stav osjećajne uključenosti sa drugima.«[91] Za Boffa, »skrbiti bi trebalo biti prisutno u svemu.«[92]

Nasuprot tim terminima, opisujući današnju civilizaciju kao nepoštivajuću, nemilosrdnu *(pitiless)* i bezosjećajnu *(senseless),* kao glavne generatore krize, on navodi ponašanja koja pokazuju karakteristike zanemarivanja *(neglect),* nepoštivanja *(disregard),* i napuštanja *(abandonment),* indiferentnosti i nemara, koje naziva nedostatkom skrbi, te tako suprotstavlja termin *carelessness,* kao nebriga, nehat, nemar, nepažljivost, terminu *care.*[93]

U latinskom jeziku *cura de alma (the cure of souls),* označava svećenika ili pastora čija je misija, zadatak skrbljenje za duhovnu dobrobit ljudi i pratnja u religioznim nastojanjima i potragama.

Stav brige posljedično može dovesti do preokupacije, zabrinutosti i osjećaja odgovornosti. Negativno, skrb može dovesti do onoga što se latinski kaže *dolor amoris* ili *(lov*e's *pain)* zarinutost, anksioznost i briga za voljene. Izrazi kao što su: staviti nekoga pod njegovu odgovornost, znače predati ga njegovoj brizi.

U hrvatskom jeziku termini (skrbiti, strepiti, njegovati, natkriliti, čuvati, biti predan…) nisu tako jasno razlikovani, nego su oni više sinonimi za isti fenomen i radnju, kao i u anglosaksonskom govornom području, gdje se termini skrbi, brige, pažnje, zabrinutosti, brižnosti, nježnosti, opreza, pomoći (care, attention, concerne, caution, aid, treatment, assistance) koriste više u sličnim značenjima, dok se njemački termin *die Sorge* - briga, koja se prevodi engleskim riječima: *care, concerne,* ali i *worry, trouble*, što znači i problem, te se gotovo preklapanju i nisu tako jasno izraženi kao u njemačkome.

Tako prijevodi njemačkih riječi i termina tj. fenomena, koji korijenski razdvajaju termine *die Fürsorge* i *die Sorge* nisu identični i ne čine cjelinu, već naprotiv jasnu distinkciju termina i pojmova, termin *Fürsorge* možemo prevesti i prevodimo latinskim *pro-curare* i našom riječi skrbiti za nekoga (za drugoga) u potrebi, brinuti se za individualna prava, njega i zaštita, dok termin *Sorge* – prevodimo terminima okolo viđenje, obzor, oprez, strepnja, skrb, što nas dalje vodi do termina skrb – povratno viđenje, obzir, naknadno, dopunsko viđenje, milost i

[91] Isto, str. 14.

[92] Isto, str. 15.

[93] Isto, str. 2., 4.

opraštanje. Kao što možemo vidjeti termini brige i skrbi višeznačno su određeni što ćemo pokazati u daljnjem izlaganju.

1.4. Goethe: Romanticistička vizija skrbi

Nakon što smo razradili samu etimologiju i značenje riječi skrb i briga te njihovo fundamentalno razlikovanje, potrebno bi bilo naglasiti kako je mitska ideja skrbi zauzela značajno mjesto i u njemačkoj literaturi osamnaestog i ranog devetnaestog stoljeća, u vremenima u kojima je značenje i važnost mita bilo nanovo otkriveno kao nikada do tada, osobito u radu Goethea (1749 – 1832). Goethe je *Mit o Curi*, preuzeo od svoga učitelja Johann Gottfried Herder (1744 – 1803) – iz njegove pjesme pod naslovom: *Das Kind der Sorge* (*Dijete skrbi)*[94], i utkao je krucijalne momente toga mita u svoje kapitalno djelo *Faust.* Faust, strastveno posvećen potrazi za znanjem i razumskim razlozima, htio je biti bezbrižan i nemati teret brige koji bi ga u toj potrazi ometao. Ulazi u pakt s đavolom, ovdje u liku Mefista. U namjeri zadobivanja znanja i magične asistencije i moći Faust pristaje biti njegov rob, znajući kako bi mogao izgubiti svoju dušu.

Skrb (*Sorge*), siva vještica naziva sebe *vječno anksiozna družica, (Ewig ängstlicher Geselle),* kori Fausta što ju nikada nije upoznao: »Zar nisi nikada upoznao Skrb – Brigu?« (»Hast du die Sorge nie gekannt?«) U posljednjem činu odvija se drama i borba za Faustovu dušu, te Skrb proglašava i obznanjuje tamu i podvojenost Faustove duše i osljepljuje ga jer je odbio priznati njezinu cjelovitost i značaj, te prihvatiti teret odgovornosti. U dramatičnoj bori za njegovu dušu Briga ga preplavljuje ali ne potpuno, te se Faust mijenja od nekoga tko je bio neopterećen teretom brige do nekoga tko se uzdiže u stanje pozitivne brige i skrbi. Bezobzirnost, neskrupuloznost, manipulacije i destrukcije ljudi dovode ga kroz slijepilo do istinskog preobražaja i istinske brige i skrbi za drugoga. Njegovo iskustvo skrbi kao najvećeg trenutka njegova života, predstavljena je u viziji milijuna ljudi koji žive u utjesi i slobodi na zemlji koja je u skladu sama sa sobom kroz ljudski trud i napor.[95]

Goetheov *Faust* na narativan način prikazuje kako potraga i trka, te požuda za vlastitim dobitkom i probitkom, za moći i dominacijom nad drugima, izostavljajući skrb, brigu i bolnu

---

[94] Johann Gottfried Herder, *Das Kind der Sorge,* http://www.communitassaturni.de/Saturnkunst/Das_Kind_der_Sorge/das_kind_der_sorge.html, datum pristupa 29. siječnja 2014.

[95] Usp. Johann Wolfgang von Goethe, *Faust,* Školska knjiga, Zagreb 2006.; K. Burdach pokazuje kako je Goethe *Mit o Curi,* koja je tradirana kao 220. među Hyginovim mitovima, preuzeo od Herdera i preradio za drugi dio svojeg Fausta. Radi detaljnijeg opisa razmatranja povijesnih zabilješki spominjanja skrbi, te pojmova brige i skrbi vidi u Goetheovu *Faustu.*

zabrinutost za druge u nevolji, rezultira u užasnoj i strašnoj vanjskoj i nutarnjoj bijedi i ozlijedi. U potrazi za vlastitom srećom i smislom ne može se izbjeći briga za drugoga. Prvo se moramo nositi s onom negativnom težom stranom brige i tereta, odbijajući moć da naudimo, progutamo sve i uništimo i tada preokrenuti tu skrb koja je korijen svih ljudskih stremljenja i nastojanja sublimirati ju u pozitivnu, nježnu i brižnu zabrinutost za ljude i institucije.[96]

Za Goethea skrb postaje svjesnost i odanost.[97] U isto vrijeme, skrb se na temeljan način odnosi na ljudsko stanje koje može biti ključ moralnog „spasenja" i iskupljenja, kao što je bila za Fausta. U suprotnosti današnjim, suvremenim tendencijama poistovjećivanja skrbi isključivo s dijadičkim, interpersonalnim odnosom odanosti i lojalnosti, Goetheovo djelo rasvjetljava značenje skrbi u političko društveno širem kontekstu. Kao rezultat, Goetheovo portretiranje (oslikavanje) skrbi ima konotacije i na političku filozofiju.

[96] W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 352.

[97] Isto.

1.5. Kierkegaard i egzistencijalistički pristup poimanja skrbi

Soren Kierkegaard (1813 – 1855), bio je jedan od prvih filozofa i religioznih mislitelja, teologa koji je na znakovit način spominjao skrb ili brigu ali tek u naznakama. Intimno vezan i upoznat s idejom skrbi u Goetheovom *Faustu,* Kierkegaard je ponudio kreativno filozofsko objašnjenje pojma koji se pojavio i u Mitu o Curi i kod Goethea, a ono je glasilo da je skrb od centralnog i vitalnog značenja za razumijevanje ljudske egzistencije i života u cjelini i da je ona ključ za ljudsku autentičnost. Produženi se utjecaj njegovih ideja i misli o skrbi na kasnije mislitelje može uvidjeti u kontekstu njegove uloge kao oca egzistencijalizma. Njegova je zamisao i ideja *zabrinutog mislitelja,* ključnog i temeljnog koncepta njegove filozofije koja je postala centralna tema egzistencijalističke filozofije i teologije.[98]

1.5.1. Briga i skrb u Kierkegaardovoj filozofiji

Kierkegaard stavlja u suprotnost pojmove brige, skrbi, interesa i zabrinutosti, s onim što je on smatrao pretjeranom objektivnošću filozofije i teologije ranog devetnaestog stoljeća. Kako bi otkrio smisao i značenje individualne ljudske egzistencije, za koju je vjerovao da ju je moderna filozofija apstraktnih i univerzalnih kategorija, izbrisala i zataškala, Kierkegaard baca svjetlo i obraća pažnju na ono što je on vidio kao nedostajući element zabrinutosti – brigu i skrb. Nasuprot općosti tako stoji individualizam kao ono pojedinačno i subjektivno.[99]
On je, s jedne strane, razlikovao bezinteresnu refleksiju, te s druge strane, svjesnost, koja u sebi objedinjuje interes i zabrinutost. Refleksija se, argumentira on, fokusira na ono objektivno ili hipotetsko, to je jedva neki interesni proces klasificiranja objekata i stvari u opoziciji prema drugome, ona nema nikakvog interesa ili zabrinutosti onoga koji zna i reflektira za ono što se dešava individualnoj osobi kao rezultat te vrste znanja.[100]

---

[98] Vidi o tome detaljnije: Joseph M. Bochenski, *The Metods of Contemporary Thought*, Harper and Row, New York 1968.

[99] Usp. Frederick Copleston, *Contemporary Philosophy: Studies of Logical Positivism and Existentialism,* MD: Newman, Westminster, 1966., citirano prema: W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 352.

[145] Soren Kierkegaard, *Johannes Climacus. Or, De Omnibus Dubitandum Est. And A Sermon*, Stanford University Press, Stanford 1958., str. 150.; usp. Soren Kierkegaard, „Johanes Climacus; or, De Omnibus Dubitandum Est; and A Sermon“, Edna H. Hong, Howard V. Hong (ur.), *Kierkegaard's Writings, VII: Philosophical Fragments, or a Fragment of Philosophy/Johannes Climacus, or De omnibus dubitandum est,*

Svjesnost je inherentno zabrinutost za onoga koji zna i spoznaje i u koliziji je i suprotnosti s onim spoznatim kroz refleksiju. Zaista, svjesnost kroz brigu i skrb donosi na vidjelo naprosto objektivne činjenice i elemente refleksije u stvarnu relaciju sa spoznajućim subjektom. Osobna, skrbna veza sa istinom osnova je cjelokupne Kierkegaardove teorije znanja i spoznavanja.[101] Za Kierkegaarda je stvar skrbnog znanja, stvar i pitanje morala. Prihvatiti stajalište neosobnog spoznajućeg subjekta, radije nego li stav zabrinutog i skrbnog ljudskog bića, »kao bijeg od kaosa i boli života«, vjerovao je on, značilo bi: »kukavičluk i bijeg (eskapizam).«[102]

Kierkegaard je također koristio izraz skrb i zabrinutost kako bi izrazio narav ljudskog bića i njegove moralne izbore. Ljudi su bića čiji je najveći interes i zabrinutost onaj za opstankom i održanjem egzistencije. U tom je kontekstu skrb shvaćena kao subjektivan izbor intimnog dijela ljudskog individualnog bića.[103]

Ne bivajući uhvaćen u veliku društvenu mrežu i sustav, nego vježbajući obvezu, posvećenost i slobodu izbora, ljudski se individuum razvija i izražava pravoga sebe.[104]

Temeljno je pitanje etike: Kako trebam živjeti? Što trebam činiti? (Kant). Objektivno rezoniranje ima ulogu u tom dijelu nalaženja odgovora na ta pitanja, ali etički je argument validan samo dotle dok je artikuliran od strane zabrinute individualne potrage za smislom. Na taj način etika polazi od individue. »Čim ja počnem djelovati, neki interes ili zabrinutost leži iznad mene, zato jer ja prihvaćam odgovornost na sebe…«[105]

Bez skrbi ili zabrinutosti djela ne bi bila moguća. Briga je impetus za odlučne i odlučujuće moralne čine samorefleksivne moralne individue, koja djeluje sa svrhom. Uvijek u procesu postajanja čovjekom nedostaje sigurnost znanja i susrećemo se s kontradikcijama, stoga su

---

Princeton University Press, Princenton, New York 1985., detaljnije o Kierkegaardu i Levinasu vidi: Patrick Sheil, *Kierkegaard and Levinas: The Subjunctive Mood*, Ashgate Publishing Limited, Surrey 2010., str. 143-152.; 155-169.; Patrick Sheil, *Starting with Kierkegaard*, Continuum International Publishing Group, London 2011., str. 66-72.

[101] Thomas Henry Croxal, *„Assessment." In Johanes Climacus; or De Omnibus Dubitandum Est; and A Sermon:* By Soren Kierkegaard, prijevod: Thomas Henry Croxall, CA: Stanford University Press, Stanford 1958.

[102] Anthony Rudd, *Kierkegaard and the Limits of the Ethical*, Clarendon Press, Oxford 1993., str. 28.

[103] George J. Stack, „Concern in Kierkegaard and Heidegger", *Philosophy Today*, 13, 1969., str. 26-35.

[104] Soren Kierkegaard, *Consider the Lilies: Being the Second Part of „Edifying Discourses in a Different Vein"*, The C. W. Daniel Company, London 1940., str. 16., citirano prema: W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 352.

[105] Soren Kierkegaard, „Johanes Climacus; or, De Omnibus Dubitandum Est; and A Sermon", str. 116-117., 152-153.

ljudi primorani oblikovati svoj integritet kroz odluke i djela. Ali nitko to ne može bez oslobođene i neprekidne brige i skrbi sa strašću i mogućnošću kojoj postajemo sami mi.[106]

1.5.2. Biti bremenit skrblju i skrbiti za…

Kierkegaard nudi duboki uvid u ono što znači biti krcat i bremenit skrblju i skrbiti za nekoga, te se na taj način smješta konceptualno u kategoriju literature skrbiti za nečiju dušu. Uzima tradicionalnu distinkciju između spomenutog negativnog i pozitivnog aspekta skrbi, i to u sasvim novom kontekstu i smjeru, preokrećući subjektivno iskustvo zabrinutosti u skrb za sebe i druge.

U svojim tumačenjima biblijskog teksta iz Matejevog Evanđelja o ljudskoj zabrinutosti za materijalne stvari, nasuprot duhovnim, Kierkegaard bilježi da kontemplirajući nad ljiljanima poljskim i pticama nebeskim, koje nisu zanemarene i za koje se Bog isto brine, ljudi shvaćaju da čak i kada su izuzeti od svake ljudske skrbi, i kada nitko za njih ne brine, nisu sami i zanemareni. Još uvijek za njih skrbi dobri Bog.[107] Ističući dva suprotstavljena značenja skrbi, tumači kako ljudi mogu brinuti za sebe i raditi kako bi ispunili svoje potrebe, ali još uvijek biti svjesni svoje sposobnosti da skrbe, te mogu odabrati brižnoga Boga. S druge strane, ljudi mogu biti zarobljeni u zamku brige za budućnost, biti uvjereni kako trebaju imati potpunu sigurnost i garanciju protiv straha, osjećati se pretjerano samodostatnima, i uspoređivati se s drugima.

Posebna vrsta brige i zabrinutosti proizlazi iz osjećaja kada se bolestan čovjek suoči s neminovnošću i prolaznošću života, kao i neumoljivošću smrti i propadanja, te tada čovjek prihvaća utjehu drugih. Konačno, Kierkegaard ističe kako skrb za nekoga nije uvijek čin nježnosti. Naime, autoritarni liječnik u svojim zahtjevima prema pacijentu može biti i strog, surov i neumoljiv, nekada čak i na zahtjev samog pacijenta, ali i to može i je izraz zabrinutosti za bolesnu osobu suočenu sa strahom i smrću.

---

[106] Alastair Hannay, *Kierkegaard*, Routledge and Kegan Paul, London 1982., i Louis Mackey, „"The Poetry of Inwardness", Josiah Thompson (ur.), *Kierkegaard: A Collection of Critical Essay*, Anchor, New York 1972., str. 1-102.,

[107] Soren Kierkegaard, *Consider the Lilies: Being the Second Part of „Edifying Discourses in a Different Vein"*, str. 16.

1.6. Narav skrbi

U *Mitu o Curi* istaknuto je putovanje kroz središnje ljudsko iskustvo koje leži skriveno ispod tog Hyginusova mita. Ono što je ostalo neobjašnjeno je upravo središnja figura spomenutog mita, a to je sama narav Skrbi. U spomenutom mitu skrb nije viđena kao božanstvo, nego je radije personifikacija temeljnog načina života čovjeka. Stoga je Skrb, personificirana i pretvorena u božanstvo, u smislu onoga što se pripisuje mitološki bogovima i boginjama kao bićima sa temeljnim ljudskim kvalitetama i dimenzijama.[108]

Važno je sagledati fenomenologiju pojma skrbi i poći njenom fenomenološkom analizom. Boff pod fenomenologijom podrazumijeva način na koji svaka realnost postaje fenomen za našu svijest, pokazuje se u našem iskustvu i daje oblik našem djelovanju.

> »U ovom slučaju nije riječ o načinu razmišljanja ili govora o skrbi kao objektu neovisnom o nama samima; radije je riječ o tome da mislimo i govorimo započinjući sa skrbi kao da je živa i da strukturira, čini nas same. Mi nemamo skrb. Mi jesmo skrb.«[109]

To dalje znači da skrb posjeduje ontološku dimenziju koja je dio ljudske konstitucije tj. dio onoga što konstituira čovjeka u njegovoj biti. To je dakle, način postojanja jedinstven čovjeku i bez skrbi, smatra Boff, mi više nismo ljudska bića.

Boff u poglavlju *The nature of care,* spominje filozofa Martina Heideggera (1889 – 1976.) i njegovo kapitalno djelo *Bitak i vrijeme* (*Sein und Zeit),* te se poziva na dio u kojem Heidegger također citira poznati *Mit o Curi.*[110] Vrlo je znakovita ta činjenica, kako se nekoliko eminentnih autora svi odreda pozivaju na isti dio *Bitka i vremena*. Poglavlje u kojem Heidegger spominje spomenuti mit, poglavlje je pod naslovom: *Bitak tubitka kao briga.* Heidegger pruža jednu ontološku obradu temeljnog egzistencijalnog fenomena - fenomena brige, te kaže kako se bitak tubitka, tj. čovjeka razotkriva kao briga.[111] Upravo ta ontološka obrada i eksplikacija fenomena brige zahtijeva razgraničenje spram fenomena koji bi se ponajprije mogli identificirati s brigom (kao što su fenomeni volje, želje, sklonosti, poriva), te

---

[108]L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature,* str. 56.

[109] Isto.

[110] M. Heidegger, *Bitak i vrijeme,* str. 225.

[111] Isto, str. 207.

su oni ti iz kojih se briga ne da izvesti, jer su sami u njoj fundirani.[112] U daljnjem ćemo izlaganju uvidjeti i etimološko podrijetlo samih riječi briga i skrb te njihovo značenje, ali ono što je važno napomenuti je i činjenica kako je i sam Heidegger razlikovao fenomen brige od fenomena skrbi.

Za Heideggera mi živimo u vremenu zaborava bitka i vremenu izostanka odnosa bitka spram čovjekove biti, a taj izostanak bitka sve isključivije prepušta čovjeka samo biću tako da čovjek biva gotovo napušten od tog odnosa i od bitka samog spram svoje biti, gubi iz vida svoju bit, svoju istinu, svoj smisao, a to ujedno postaje i prijetnja. Za Heidegggera to se napuštanje ali i pronalaženje biti, smisla i istine na kraju opstanka čovjeka uopće događa u govoru, u jeziku.[113]

Pogledajmo stoga, Heideggerovu ontološku eksplikaciju i interpretaciju tubitka – čovjeka kao brige.

[112] Isto.

[113] Martin Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja. Rasprave i članci*, Naprijed, Zagreb 1996., str. 89.

1.7. Heideggerov doprinos poimanju skrbi - fenomenološki pristup

Heideger piše Jaspersu, 12. kolovoza 1949.: »Priznajem, kako mi još uvijek nedostaje adekvatna poveznica s Goetheom. To je stvarno mana, ali jedna od mnogih.«[114] Što god da je mislio pod tim izrazom kako mu nedostaje adekvatan poveznica ili veza, jasno je da je Heidegger još kao gimnazijalac bio jako dobro načitan u njemačkoj literaturi. Svaki je bistar i studiozan mladić Heideggerove generacije, jako dobro poznavao opus Goetheovih glavnih djela. Čini se vjerojatnim, kako su i Heidegger, kao i Husserl, Jaspers i Gadamer bili jedno od „Goetheove djece", i da je Goethe izvršio snažan, dubok i trajan utjecaj na njegove misli i jezik.[115]

Svatko tko je čitao njegovo djelo *Sein und Zeit*, zapazit će njegovo pozivanje i mjesto gdje se referira na esej Konrada Burdacha, »Faust und die Sorge«. Čini se kako je Heidegger takoreći, ekstrahirao iz Burdachova eseja spomenuti Hyginusov Mit o Curi ili Mit o skrbi.

Činjenica je kako Heidegger svojim briljantnim uvidima i fenomenološkom analizom pojma skrbi, kojemu je posvetio veliki dio svojega djela, dao značajan doprinos i ovoj našoj tematici i pitanjima etike skrbi i značenju skrbi za život čovjeka u cjelini, iako mu to nije bila namjera i sam je isticao kako se tu ne radi o etičkim fenomenima.[116]

Dakle, istražujući Heideggerovo kapitalno djelo, naišli smo na potvrdu nekih osnovnih teza zastupanih u ovom dijelu rada, na inspirativnu i referentnu točku i jednu od osnovnih teza i ove disertacije, a to je da se osnovno ustrojstvo tubivstvovanja, kako kaže Heidegger, pokazuje kao *bivstvovanje-u-svijetu*, koje je obilježeno brigom. Briga je stoga osnovno ustrojstvo i smisao bivstvovanja, odnosno egzistencije, a smisao je pak autentične brige vremenitost tj. horizont vremena. Horizont vremena i ta ukorijenjenost u vremenu označava upravo i već ranije spomenutu važnost temporalne dimenzije čovjeka, koja je upravo

---

[114]Usp. Martin Heidegger, Karl Jaspers, *Briefwechsel 1920-1963*., Herausgegeben von Walter Biemel und Hans Saner, Klostermann, Frankfurt am Main 1990.

[115] Ellis Dye, „Sorge in Heidegger and in Goethe's Faust", *Goethe Yearbook*, 16, 2009., str. 207.

[116] Vidi o tome: Mihaela Czobor-Lupp, *Heidegger's Contribution to an Ethic of Care and Responsiveness*, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1642117, datum pristupa, 14. 6. 2011.

obilježena i onim *tu* ili *Da*. Dakle, istražujući smisao postojanja čovjeka, zajedno s Heideggerom došli smo do činjenice važnosti brige ili fenomena brige, i još dublje, fenomena skrbi kao onoga koji od početaka obilježava čovjekovu bit kao ono po čemu on jest to što jest, kao nutarnji razlog ili temelj nutarnje mogućnosti čovjekove opstojnosti.

Za Heideggera, skrb nije samo jedan od mnogobrojnih koncepata, nego jedan od temeljnih i centralnih fenomena koji obilježavaju ljudsko postojanje.

Činjenica da su na formiranje Heideggerovih koncepcija, kako ističe i Gajo Petrović u uvodnom tumačenju hrvatskog prijevoda *Bitak i vrijeme*, utjecali i neki više ili manje značajni mislioci 19. i 20. st., kao što su kritički realisti, neokantovci, filozofija života i hermeneuika Diltheya, egzistencijalna filozofija Kierkegaarda i Jaspersa,[117] navodi nas na zaključak i argument u prilog tomu da je i Heidegger mislio upravo na fenomen skrbi i brige, koje je on razlikovao, što ćemo u daljem izlaganju i objasniti, te da je ako ne čitav, ali svakako značajan dio svojega djela posvetio upravo fenomenu skrbi i brige i dao im važno mjesto u poimanju i razumijevanju čovjeka i smisla njegove opstojnosti. Tome u prilog upućuje još jedna stavka iz njegova djela, a to je činjenica da je i sam Heidegger posvetio pažnju spomenutom *Miti o Curi* te ga u cijelosti naveo.

Konceptualno, Heidegger je bio pod snažnim utjecajem Kierkegaardova učenja o brizi i skrbi, kako smo i naveli, ali postojala je i značajna razlika.[118] Dok je Kierkegaard brigu i skrb vidio uvijek kao individualizirani, subjektivni i psihološki fenomen i način, Heidegger koristi riječ na apstraktnijoj i ontološkoj razini kako bi opisao temeljnu strukturu čovjeka.[119]

Iako Heidegger nije spominjao niti govorio o konkretnim izričajima i praktičnim aspektima skrbi, kao što su briga, njega, može se raspravljati i zaključiti kako njegovo ekspliciranje ideje skrbi ima znakoviti egzistencijalno-moralni značaj. Georg J. Stack zaključuje kako je Heidegger razvio neke ideje koje nam omogućavaju korisne uvide za praktičnu etiku skrbi.[120]

Kada je djelo *Bitak i vrijeme* nastalo dvadesetih godina, dvadesetog stoljeća, duhovna situacija i klima onog vremena uvelike je na njega utjecala tako da se u njemu ogledaju i na

---

[117]M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, uvod, prethodne napomene, Gajo Petrović, str. XIII.

[118] Tsutomu B. Yagi, „Beyond Subjectivity: Kierkegaard's Self and Heidegger's Dasein", *International Postgraduate Journal of Philosophy*, 2 (1/2009), str. 60-77.

[119] Warren Thomas Reich, *History of the Notion of Care*, str. 354.

[120] Georg J. Stack, „Concern in Kierkegaard and Heidegger", *Philosophy Today*, 13 (1/1969), str. 26-35.

bitan način formiraju i njegovi filozofski pogledi izraženi na način u *Bitku i vremenu,* te je i sam Heidegger u jednom trenutku zaključio kako o njegovom mišljenju ovisi i mogućnost istinski ljudskog bivstvovanja koje je on izrazio između ostaloga i kroz brigu i skrb u kojim se čovjek može zadobiti ili pak izgubiti sebe i svoje *pravo moći biti cijelim*. Čovjeka je upravo smjestio u temporalni horizont, vremenitost kao smisao autentične brige. Njegova je osnovna zamisao fundamentalna ontologija, a njezino glavno pitanje stoga pitanje o smislu egzistencije i bivstvovanja, a upravo je razrada takvog pitanja moguća u okviru shvaćanja filozofije kao fenomenološke ontologije, te je stoga on i posvetio veliku pažnju i dao značajno mjesto fenomenima kao što su briga i skrb.[121]Njegov je interes bio pokazati kako je upravo skrb centralna ideja za razumijevanje ljudske egzistencije i biti *(Dasein).* Njegova filozofija objašnjava kako je, na dubljoj razini nego li psihološko iskustvo skrbi, skrb ono što znači jedinstvo, identitet, autentičnost, i totalitet vlastitosti i bića u cjelini bitka.[122]

Michael Gelven ističe kako se Heideggerova zamisao ukratko može koncentrirati oko ideje da je čovjek skrb i skrb je ono što nazivamo ljudsko biće, čovjek.[123]

Za Heideggera bit čovjeka leži u specifičnom načinu postojanja, u njegovoj egzistenciji, koja za njega znači mogućnost čovjeka da bude ili ne bude on sam, te bit nije za njega nešto fiksirano i unaprijed određeno nečim danim, nego čovjek ima nešto što mu daje ontičko i ontološko prvenstvo nad drugim bićima i što ga bitno razlikuje od svih drugih bića. Za Heideggera to je upravo taj specifičan način bivstvovanja koji je obilježen i fenomenima brige i skrbi, između ostaloga. Ono što je naša namjera i ono što nastojimo u ovom poglavlju istaknuti i razvijati činjenica je da je upravo po skrbi čovjek bitno, ontološki drugačiji, po odgovornosti za drugoga koja se u toj skrbi na najizvrsniji i najcjelovitiji način izražava i ostvaruje da se i po tome upravo čovjek očituje i da u tome leži i njegov specifikum i smisao. Upravo je to i temeljno pitanje i prvo pitanje od koje i Heidegger polazi u *Bitku i vremenu*. On brigu i skrb prikazuje smislom i osnovnim ustrojstvom bivstvovanja čovjeka.

Ako je, kako kaže Heidegger, smisao ono u čemu boravi razumljivost nečega i samorazumljivost čovjeka, onda je smisao samorazumljivosti čovjeka i za čovjeka upravo

---

[121] Martin Heidegger, *Bitak i vrijeme*, uvod u „Sein und Zeit“, prethodne napomene, Gajo Petrović, XVI–XVII.; XIX-XX.

[122] Warren Thomas Reich, *History of the Notion of Care*, str. 354.

[123] Vidi detaljnije o tome: Michael Gelven, *A Commentary on Heidegger's Being and Time*, Northern Illinois University Press, De Kalb 1989.

Drugi. Heidegger sam ne govori izričito i eksplicite se ne osvrće, niti u deficijentnim, niti pozitivnim modusima skrbi, ali radi se o jasnom razlikovanju fenomena brige i skrbi. U tim se fenomenima i modusima skrbi i brige čovjek brigujući i skrbeći može zadobiti ili izgubiti, bivati autentičan ili neautentičan.

Thomas R. Flynn i Roy Martinez ističu kako briga i skrb pozivaju čovjeka natrag iz osjećaja beznačajnosti i tjeskobe (anksioznosti) u svoju vlastitost i autentičnost, o čemu će još biti govora.[124] Briga je otvorenost, otvorenost za buduće mogućnosti i mi nismo samo »promatrači, kojima, u principu, ništa nije bitno«[125] Reći kako je *tubitak - Dasein* u svojoj biti briga i skrb, znači kako mi razumijemo i skrbimo o sebi u svijetu i svojem *biti-u-svijetu*. Povezanost koju nam donosi skrb znači da mi trebamo i moramo djelovati i činiti, i moramo djelovati u smjeru toga da izaberemo svoju vlastitu cjelovitost i puninu i izabrati svoje mogućnosti[126] Pravo Moći-biti-cijelim (Heidegger). Za Martineza, izabrati sebe i svoju vlastitost, puninu i cjelovitost u svakom rezolutnom činu, sve je to implicitno prisutno u skrbi.[127]

Upravo zbog svega istaknutoga radi jednog dubljeg uvida u samu problematiku pojma skrbi, odlučili smo se za pojašnjenje fenomena brige i skrbi kod Heideggera. Za njega tri su osnovne strukture čovjekova bivstvovanja, ili kao ga on naziva, tu-bivstvovanja: biti u svijetu, kao osnovno ustrojstvo čovjeka**,** briga, kao smisao i nutarnji razlog čovjekove opstojnosti i vremenitost – povijesnost koje je smisao autentične brige i smisao čovjeka samog.[128] Tako je bit čovjeka upravo u njegovoj egzistenciji, on mora uvijek živjeti svoju egzistenciju i sebe razumije upravo u toj egzistenciji u koju je bačen, koja ga određuje, koja je vlastitost i subjektivnost, ali ona je ek-sistens, stajati van sebe, izaći iz sebe, napustiti sebe, u čistinu bitka i spoznati istinu bitka.

Lapidarno rečeno egzistencija je mogućnost čovjeka da bude ili ne bude on sam. Po Heideggeru, egzistenciju određuje, na način prihvaćanja ili propuštanja, jedino svaki tubitak

---

[124] Thomas R. Flynn, „Angst and Care in the Early Heidegger: the Ontic/Othologic Aporia“, *International Studies in Philosophy*, 12 (1/1980), str. 61-76., i Roy Martinez, „An 'Authentic' Problem in Heidegger's Being and Time“, *Auslegung*, 15 (1/1989), str. 1-20.

[125] Frederick Olafson, *Heidegger and the philosophy of Mind*, Yale University Press, New Haven 1987., str. 104.

[126] Isto.

[127] Roy Martinez, *An 'Authentic' Problem in Heidegger's Being and Time*, str. 1-20.

[128] M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, str. 18.

sam.[129] Tako čovjek stoji van sebe (ek-sistira) i stoji u čistini bitka, koju Heidegger naziva egzistencijalna ništavnost. U toj ništavnosti i odlučnosti čovjek (*tubitak*) ima slobodnost za odabir da bude ili ne bude svoja najvlastitija mogućnost, pa tako možemo dodati da upravo u toj ništavnosti, u tom ek-sistens, u toj čistini čovjek biva slobodan za njegove najvlastitije, egzistencijalne mogućnosti, slobodan da odabere jednu od njih.

Naglašavajući Heideggerove misli, bit je istine, koja je otkrivenost i otvorenost bića, sloboda. Sloboda znači pustiti nešto ili nekoga, biće da bude heideggerovski ek-sistentno sebe napuštanje da bude to što jest. Tako je u istini kao slobodi ukorijenjena egzistencija kao stajanje u otkrivenosti bića, a sloboda je ek-sistentni otkrivajući tu-bitak i samo je ek-sistentan čovjek povijestan i slobodan. Ek-sistencija je stanovanje u istini i čistini bitka.[130]

Ako je dakle, bit istine sloboda, koja je puštanje bića da bude da bude to što jest, onda ek-sistens znači izaći iz svoje zatvorenosti i ući u dijalog i odnos, susresti se s drugim, upoznati ga, ljubiti što znači prihvatiti se njegove biti, kako kaže Heidegger, i dati mu da bude. Za njega je to zapravo briga oko čovjeka da se vrati svojem najvlastitijem moći biti, u svoju bit, a to je humanizam i bit humanizma – nastojanje oko čovjeka da postane humaniji, čovječniji. Ek–sistencija je ek-statičko stanovanje u blizini bitka, a čovjek jest kada ek-sistira.[131]

Bitak čovjeka - tubitka, kako kaže Heidegger, je briga. Ona obuhvaća u sebi faktičnost (bačenost), egzistenciju (projekt) i propadanje.[132] Za Heideggera je briga prožeta egzistencijalnom ništavnošću i ona je osnova te ništavnosti. Mogućnost bitka tu-bitka je ništavna osnova ništavnog projekta (egzistencije), jer je egzistencija kao projekt bitno ništavna, kriva (izvorna krivost koja ga zove iz izgubljenosti u bezličnom *Se* natrag k svojim mogućnostima i vlastitosti, a pravo je čuvenje zova tako vlastito projiciranje sebe prema pravom moći biti). Tako je zov savjesti, zapravo zov samoga sebe iz svoje neugodnosti i tjeskobe koja ga progoni i ugrožava njegovu izgubljenost i propadanje, kao moći-biti-u-svijetu u modusu nepravosti, u bezličnom *Se* (naklapanje, dvosmislenost i znatiželja) i zove ga natrag u šutljivost pravog, egzistentnog Moći-biti. Tjeskoban zov omogućuje čovjeku projekt

---

[129] Isto, str. 13.

[130] M. Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, str. 137 – 140., 162 – 164., 166.

[131] Darija Rupčić, „Etika apela – Drugi kao poziv“, *Filozofska istraživanja*, 132 (4/2013), str. 703.

[132] M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, str. 323., 315 – 316.

samoga sebe prema njegovom najvlastitijem Moći-biti. Savjest tako biva zapravo zov brige i ontološki je moguća samo tako što je tubitak u osnovi svojeg bitka briga.

Kada govorimo o egzistencijalnoj ništavnosti, to nije onaj Ništa o kojem Heidegger govori kao onome koji prethodi njegovoj pravosti, to nije Ništa koje tubitak iskušava u tjeskobi i bitku pri smrti u kojem pak tubitak stječe svoje *Pravo-moći-biti-cijelim,* to je ona egzistencijalna ništavnost, kao stajanje u čistini i ispražnjenosti od svega, kao odlučnosti dati se pozvati natrag (k sebi) od izgubljenosti u *Se ličnost,* kao zov savjesti i odgovor na taj poziv, da bi se imalo slobodnost za odabir najvlastitijih egzistencijalnih mogućnosti[133] kako bi se bio cijelim, kako bi se zadobio, to je ona mogućnost da bude ili ne bude on sam. Ukoliko ne odgovori na taj zov, poziv savjesti i ukoliko se vrati natrag od izgubljenosti u bezlično *Se.* A taj je zov, zov savjesti kao zov brige koji zove da se pobrineš za sebe i vratiš se iz izgubljenosti i raspršenosti u bezličnome. I samo tada i u toj egzistencijalnoj ništavnosti on može živjeti autentično, sebe zadobiti i biti slobodan u istini kao slobodi, u istini koja oslobađa za najvlastitije mogućnosti.

> »*Sama je briga, u svojoj biti, naskroz prožeta ništavnošću*. Briga – bitak tubitka – reći će prema tome, kao bačeni projekt: Biti-osnovom (ništavnom) jedne ništavnosti. A to znači: *Tubitak kao takav kriv je,* ako inače s pravom opstoji formalno egzistencijalno određenje krivnje kao biti-osnovom neke ništavnosti.«[134]

Odabirući sama sebe, razumijevajući zov, poslušan svojoj najvlastitijoj mogućnosti egzistencije, čovjek omogućuje sebi svoju najvlastitiju krivost koja ostaje zatvorena bezličnosti i anonimnosti egzistiranja i opstojnosti, kako to Heidegger naziva, *Se-ličnosti*. Razumijevanje zova savjesti jest odabir imati-savjest kao biti slobodan za najvlastitiju krivost. Tako je čovjek dužan dovesti sebe iz izgubljenosti u bezlično *Se* natrag k samome sebi. I to je ta izvorna krivnja, biti pozvan naprijed prema svojim najvlastitijim mogućnostima, prema svojem Moći-biti cijelim. »Razumjevši zov, tubitak daje najvlastitijoj ličnosti *da djeluje u sebi* iz svojeg odabranog Moći-biti. Jedino tako ona može *biti* odgovorna.«[135] Takvo šutljivo,

---

[133] Isto, str. 324.

[134] Isto.

[135] Isto, str. 328.

na tjeskobu pripravno projektiranje sebe prema najvlastitijem Moći-biti, to Dati-se-pozvati iz izgubljenosti u Se, nazivamo odlučnošću.[136]

Za Heideggera je briga osnovni smisao postojanja čovjeka (tu-bitka) u svijetu, smisao bivstvovanja u svijetu, a smisao je autentične brige vremenost. Vremenost on opisuje kao *bijući-osadašnjujuća budućnost*[137] i samo ukoliko je čovjek određen kao vremenost on omogućuje samom sebi pravo Moći-biti-cijelim istrčavajuće odlučnosti.[138] Tako se vremenost razotkriva kao ontološki smisao prave brige,[139] jer je ona, vremenost, upravo horizont samoočitovanja i očitovanja onog Drugog. »Vremenost omogućuje jedinstvo egzistencije, faktičnosti i propadanja i tako izvorno konstituira cjelovitost strukture brige.«[140] Tako dolazimo do temporalne dimenzije i horizonta brige koja je briga za povijesnog čovjeka i za njegovu povijest. Ili »Heideggerovski« rečeno: budućnost, prošlost i sadašnjost kao vremenske ekstaze, otkrivaju vremenost, a ona se ovremenjuje upravo jedinstvom ekstaza koje pak predstavljaju povijesnost tubitka.[141]

Kako se vremenost odnosno vrijeme koje u sebi uključuje povijest jednog čovjeka, otkriva kao smisao prave brige[142] jasno je kako se brigujući čovjek vraća i ide naprijed iz izgubljenosti u bezličnost, te se vraća u svoje prave mogućnosti brinući za ono što je nekada bio.[143] Čovjek zapravo ide naprijed – istrčava u svoju budućnost, u svoju cjelovitost.

> »Samo ukoliko tubitak uopće *jest* kao bio-*sam,* on može budućnosno prilaziti k sebi tako, da dolazi *natrag*. Zapravo budućnostan, tubitak *je* zapravo *bio*. Istrčavanje u krajnju i najvlastitiju mogućnost jest razumijevajuće vraćanje k najvlastitijemu Bio. Tubitak može zapravo *biti* samo ukoliko je budućnostan. Bilost izvire na izvjestan način iz budućnosti.«[144]

Briga je, briga za povijesnog čovjeka i ona u sebi uvijek uključuje tu temporalnu dimenziju trajnu, neopozivu, cjelovitu, budućnosnu dimenziju za čovjekove prave mogućnosti.

---

[136] Isto, str. 337., 340.

[137] Isto, str. 371.

[138] Isto, str. 370., 372.

[139] Isto, str. 267.

[140] Isto, str. 373.

[141] Isto, str. 374.

[142] Isto, str. 371.

[143] Isto, str. 370.

[144] Isto.

Svijet nije samo moj nego i su-svijet koji dijelim s drugima, a tu-bivstvovanje je i su-tubivstvovanje.

> »Tubitak je najprije i najčešće obuzet svojim svijetom. Ta vrsta bitka, rastakanje u svijetu, (...), bitno određuje fenomen (…): *tko* je taj koji je u svakidašnjosti bitka?«[145]

Za Heideggera, briga je briga za unutarsvjetski Priručno koje nije tubivstvujuće bivstvivanje tj. koje nije čovjek, to je briganje za pribor. Takovo briganju svojstveno viđenje Heidegger naziva "Um-Sicht" okolo viđenje, obzor, oprez, strepnja, skrb, što nas dalje vodi do termina skrb – povratno viđenje, obzir, naknadno, dopunsko viđenje, milost i opraštanje.

> »O blizini i daljini okolnosvjetski najprije Priručnog odlučuje smotreno brigovanje. To, pri čemu se ono najprije zadržava, Najbliže je i regulira raz-daljenja. Ako tubitak u brigovanju donese nešto u svoju blizinu, tada to ne znači fiksiranje nečega na nekoj poziciji prostora… U blizini reći će: u krugu smotreno najprije Priručnoga. Približavanje nije orijentirano na ja-stvar vezanu tijelom, nego na brigujući bitaka-u–svijetu, to jest, na ono što u tom bitku susreće uvijek najprije.«[146]

Čovjek egzistirajući u svijetu i brinući o njemu, bitno boravi u nekom raz-daljivanju i tu daljinu između Priručnoga i sama sebe ne može nikada izbrisati. Tu čovjek stoji, možemo reći na pragu odnosa. To između je razmak koji čovjek kasnije može prijeći, ali samo tako da sam razmak i dalje ostane bitno razmak. To je ono što čovjeka razlikuje i udaljava i čini da i dalje traga za onim Drugim, njemu bliskim. Sve ovo ukazuje na to da je prostornost tubitka brigujući-smotrena u otkritom, unutarsvjetskom prostoru. »Tubitak nalazi „sam sebe" najprije u onome *čime* se bavi, *što* treba, očekuje, sprečava – u okolnosvjetski Priručnom o kojem najprije *briguje*.«[147]

Za Heideggera čovjek se u briganju za unutarsvjetski Priručno, kao *brigujući bitak kod…*, može najprije pronaći, ali isto tako se i raspršuje, dok se u skrbi, na drugi način može pronaći, ali i izgubiti ili pomoći drugome da se pronađe ili pak, izgubi.

> »Ali biće prema kojem se tubitak odnosi kao su-bitak nema način bitka priručnog pribora, on je i samo tubitak. To biće nije predmet brigovanja, nego stoji u *skrbi.*«[148]

---

[145] Isto, str. 129., 135.

[146] Isto, str. 122.

[147] Isto, str. 135.

[148] Isto, str. 138.

Heidegger opisuje skrb za drugoga kao *skrbeći bitak s…*, kao su-tubivstovanje prema drugom tubivstvovanju, bivstvovanje jednog za drugog ili protiv, jedno bez i jedno s drugim i objašnjava kako postoje dvije vrste skrbi.[149] Uskačuće-nadvladavajuća skrb – uskakati umjesto drugoga, preuzeti mu i oduzeti njegovu brigu i ono o čemu treba brigovati, podčiniti ga i učiniti ovisnim, baca ga sa svojeg mjesta, on se povlači (pitamo se ne radi li se tu o obliku paternalizam, na koji ćemo se vratiti kada budemo govorili o odnosima moći i donošenju informiranog pristanka u slučajevima kada treba donijeti odluku o liječenju i zahvatima na maloljetnicima i djeci, koji sami za sebe ne mogu donijeti odluku, nego to za njih trebaju roditelji ili zakonski skrbnici). Tako ta uskačuća skrb, koja oduzima brigu, određuje ono o čemu se brinem u širokom opsegu i ponajviše se odnosi na brigovanje oko Priručnog, oko stvari.

> »Bitak pri Drugima ontološki je, doduše, različit od bitka pri postojećim stvarima. „Drugo" biće ovdje i samo ovdje pripada vrsti bitka tubitka. U bitku s Drugima i kod Drugih leži, prema tome, neki odnos bitka tubitka prema tubitku…Odnos bitka prema Drugima postaje tada projekcijom svojeg vlastitog bitka „u neki drugi". Netko Drugi je dubleta vlastite ličnosti.«[150]

Pojavljujući se u svijetu o kojem briguje, i pojavljujući se u zajedništvu ujedno kod Drugih, tubitak nije on sam. Za Hedeggera je taj, koji je preuzeo bitak kao svakidašnji skupa-bitak, zapravo onaj koji kao takav briguje o prosječnosti i tako razvija svoju diktaturu, a to je bezlično *Se.* Ali upravo ovo se može i treba shvatiti samo ukoliko imamo ono o čemu je i sam Heidegger govorio, a to je ta *uskačuće-nadvladavajuća skrb*, koja drugome oduzima njegove mogućnosti i cjelovitost podčinjavajući ga.

> »Ova prosječnost… stražari nad svakom iznimkom koja strši. Svako se prvenstveno nečujno potlačuje. Sve izvorno preko noći je uglačano kao odavno poznato. Sve izboreno postaje svima na dohvat. Svaka tajna gubi svoju snagu. Briga prosječnosti razotkriva i opet jednu bitnu tendenciju tubitka, koju nazivamo *niveliranje* svih mogućnosti bitka. Razmaknutost, prosječnost, niveliranje, kao načini bitka Se konstituiraju ono što poznajemo kao „javnost" (…). Javnost sve zatamnjuje i ovako zakrito izdaje za poznato i svima pristupačno… ono oduzima odgovornost svakom pojedinom tubitku (…) Se *rasterećuje* tako svaki pojedini tubitak u njegovoj svakidašnjosti…Svatko jest Drugi i nitko nije on sam. *Se*, kojim biva dan

[149] Isto, str. 138 - 139.

[150] Isto, str. 141 - 142.

> odgovor na pitanje *Tko* svakidašnjeg tubitka jest *Nitko,* kojemu je sav tubitak u bitku-među-drugima uvijek sebe već izručio…Se jest na način nesamostalnosti i nepravosti (…). U toj vrsti bitka tubitak jest ens realissimum, ukoliko „realnost" biva razumljena kao bitak sukladan tubitku.«[151]

U svojoj svakidašnjici čovjek ostaje u toj heideggerskoj bezličnosti. Rastačući se u partikularnosti, postoji opasnost od zaborava onog bitnog, cjeline, koja je Drugi. Tako Heidegger napominje da tubitak je najprije bezlično *Se* i najčešće takvim i ostaje, ali:

> »ako tubitak posebno otkriva svijet i čini ga sebi razumljivim, ako sam sebi dokučuje svoj pravi bitak, tada se to otkrivanje „svijeta" i dokučivanje tubitka uvijek ostvaruje kao otklanjanje pokrova i zatamnjenja, kao razbijanje izokretanja kojima tubitak zabravljuje sebe pred samim sobom.«[152]

Ovdje napominjemo, kako će se pokazati da je Heidegger upravo to bezlično *Se,* ono koje zatire pravost čovjeka i njegove mogućnosti i cjelovitost, tumačio kao ono u kojem čovjek gubi i sebe i svoje mogućnosti. Važno je istaknuti kako je Levinas, kojega ćemo spomenuti nešto kasnije, zamjerajući Heideggeru, isticao da Heideggerova ontologija nije dakle, nikakav odnos prema Drugom kao takvom, nego redukcija Drugoga na isto i da je njegova ontologija zapravo filozofija moći. Međutim, vidjet ćemo iz daljnjeg izlaganja u tekstu kako se pokazuje, i ističući osnovne teze, Drugi ni kod Heideggera nije neutralizacija, niti svođenje i niveliranje onoga koji mu prethodi kao poziv i odgovornost, nego je Drugi u pravom modusu svojeg najvlastitijeg Moći-biti cijelim, i za samog Heideggera, zapravo njegov poziv i najvlastitije samoostvarenje i to upravo stojeći u brizi i iskačući ispred drugoga u njegovu mogućnost.

Heidegger tako ističe, nasuprot uskačuće-nadvladavajuće skrbi, postoji i pretičuće-oslobađajuća skrb[153] – koja ne uskače za Drugog, nego iskače ispred drugoga u njegovoj mogućnosti bitka, da bi mu vratila brigu kao takvu. Heidegger tu skrb, koja se bitno odnosi na pravu brigu tj. egzistenciju Drugoga, naziva skrb za egzistenciju koja pomaže Drugome da postane transparentnim za svoju brigu i za nju slobodan.

> »Njoj nasuprot postoji mogućnost jedne skrbi koja za Drugoga ne uskače toliko koliko *iskače* ispred njega u njegovoj mogućnosti bitka, ne da i mu oduzela »brigu«, nego zapravo tek vratila kao takvu. Ta skrb, koja se bitno odnosi na pravu brigu – to će reći egzistenciju

---

[151] Isto, str. 144 - 146.

[152] Isto, str. 147.

[153] Isto, str. 139.

> Drugoga, a ne na neko *Što* o kojemu on briguje, pomaže Drugome u tome, da postane sebi transparentan u svojoj brizi i *za nju slobodan*.«[154]

To rađa istinsku povezanost, zajedničko zalaganje oko iste stvari i cilja, omogućuje pravu konkretnost koja u Drugoga oslobađa njegovu slobodu i potencijale za samoga sebe i uvodi ga u istinu.[155]

Drugi je dokučen u toj brigujućoj skrbi. Primjer i paradigmu za tu vrstu skrbi imamo u roditeljskoj skrbi. Dakle, skrb se rukovodi obzirom i uviđavnošću, a Drugi je najprije dokučen u brigujućoj skrbi. Takvo i izričito skrbno dokučivanje Drugoga izrasta uvijek samo iz primarnog su-bitka s njim, iz onog biti zajedno i supostojati.

Slično kao i Heidegger, a kao još jedna potkrjepa ovim tezama, Richard J. Klonoski ističe kako ljudsko biće, čovjek, ima znak, ožiljak skrbi, te kako je obilježeno skrblju.[156]

Kada Heidegger govori o slobodi kao puštanju bića da bude, on istina, nema na umu ljude kao bića zajednice s kojima čovjek zajedno bivstvuje, nego otkrivanje bića u njegovu bitku koje vodi razotkrivanju bića u cjelini (dakle bitka). Postavljamo pitanje događa li se to upravo i baš kroz i po Drugome, i ne ostaje li bitak tajna i udaljen čovjeku, ukoliko ne spozna Drugoga i ne bude od njega pozvan? Ovo ćemo pitanje pokušati potkrijepiti u daljnjim izlaganjima, kada budemo govorili o etici apela ili poziva, te ćemo pokušati razjasniti i navest sve nedostatke ontologije i ontološke redukcije, te nedoumice koje su se pojavljivale u ontološkoj i fenomenološkoj analizi fenomena skrbi i brige kod Heideggera, te ćemo to pokušati potkrijepiti Levinasovom etikom apela i našim razumijevanjem i doprinosom. Parafrazirat ću i Heideggera, u toj blizini i čistini bitka, čovjek razabire (noein), imenuje poznajući to, tada ta blizina bitka zapravo pribiva u govoru samom, i zato kaže da je govor kuća bitka, a čovjek njegov pastir. Čuvajući govor, jezik, čuva i bitak, razumljivost i mogućnost spoznavanja. Govor se tada pokazuje kao apel (poziv), čovjek odgovara, i tako spoznajući Drugoga, koji mu prethodi, on spoznaje i sebe, spoznaje bića i pušta ih da budu, da se razotkrije bitak – bića u cjelini, te to zapravo biva sloboda – puštanje da bitak u konačnici

---

[154] Isto.

[155] Isto.

[156] Richard J. Klonoski, „Being and Time Said All at Once: An Analysis of Section 42“, *Tulane Studies in Philosophy*, 32, 1984., str. 62-68.

bude. Samo po odgovoru na apel to biva. Odgovor-nost je zov i odgovor brige i skrbi, a skrb je uvijek i isključivo odnosna, povezujuća skrb, iziskuje Drugoga.

Dakle, možemo zaključiti ovaj podnaslov, da je briga za Heideggera egzistencijalno-ontološka struktura, ona je ono bitno čovjeka koja je biti-već-ispred sebe-u-svijetu kao bivstvovanje-pri. Tako u sebi briga obuhvaća egzistencijalitet, budućnost kao jednu od vremenskih ekstaza, a možemo reći da je tako i "Heideggerova" briga, kao oslobađajuća, koja čovjeka vraća njegovoj vlastitosti, kao i Jonasova, budućnosna i briga za povijesnog čovjeka, o čemu će biti riječ u daljnjim izlaganjima.

Sve ovo rečeno i navedeno u ovom poglavlju o naravi skrbi, kako ističe i Boff, naglašava kako je za Heideggera briga ontološka struktura ili konstitucija koja čini samu bit, esenciju onoga što se definira kao čovjek ili ljudsko biće. Briga sačinjava i ljudsku djelatnost. Upravo je ovo ono što želimo naglasiti u radu i nastojat ćemo dalje objasniti značenje skrbi, pa tako i skrbi za cijeli sustav zdravstvene i socijalne skrbi o djetetu o čemu će bit riječ u daljnjem izlaganju.

1.8. Komunikacija − potraga i čežnja za Drugim

Jaspers - komunikacija kao borba u ljubavi

Govor je, kako kaže Heidegger, kuća bitka, u njegovu okućivanju stanuje čovjek kao pastir toga bitka, ako se u jeziku iskazuje čovjek i njegova istina, onda moramo vidjeti da govor sve više potpada pod diktaturu prosječnog, bezličnog Heideggerovog *Se* ili pod diktaturu javnosti, čopora, koji unaprijed odlučuje o tome što je razumljivo, a što se mora odbaciti kao nerazumljivo. Tako se danas, više nego ikada, događa pustošenje govora koje troši ne samo estetičku nego i moralnu odgovornost u svojoj upotrebi govora. To pustošenje dolazi od ugrožavanja biti čovjeka, ali isto tako vodi i njenu ugrožavanju.[157]

Jezik pak, prema Jaspersu, u svojoj općenitosti predstavlja neistraživu zagonetku ljudskog bića (*unerforschbares Rätsel des Menschseins*). Tek po jeziku kroz komunikaciju svijest dolazi do jasnoće i svoje artikulacije. Za Jaspersa je pitanje jezika bitan temelj za pitanje istine. »Zahtjev za vladanjem svijetom jeste posljedica zahtijeva za isključivošću istine.«[158]

Čovjek mora ostati slobodan, otvoren za bezgraničnu komunikaciju. Ta komunikacija proizlazi iz zahtjeva uma koji je i sam »totalna volja za komunikacijom.«[159] Upravo je um, kako kaže Jaspers, veza svih načina *Sveobuhvatnog* u nama, koje ne dopušta da se nijedno biće potpuno ne odvoji, odnosno da u rasutosti postane ništavo. »Totalna volja za komunikacijom« proizlazi iz nezadovoljstva necjelovitom komunikacijom. Samo je potpuna komunikacija istinita i donosi pomake, a mi dodajemo, donosi susret čovjeka s čovjekom i samim sobom.

---

[157] Usp. Darija Rupčić, Ivica Kelam, „Izgubljeni u prijevodu / Filozofsko poimanje jezika kao odnosa nad odnosom“, *JAHR*, 4 (7/2013), str. 447.

[158] Karl Jaspers, *Filozofska vjera*, Naklada Breza, Zagreb 2011., str. 35.; Vidi i Karl Jaspers, *Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung*, R. Piper & Co., Verlag, München 1984., ovdje str. 33. Prvo izdanje ovoga Jaspersova spisa objavljeno je 1948. godine. Taj programatski tekst zbir je šest gostujućih predavanja koja je Jaspers godinu dana ranije održao na poziv Slobodnog akademskog zavoda i Filozofsko-povijesnog fakulteta Sveučilišta u Baselu. Usp. i: Josip Oslić i Danijel Tolvajčić, „Odnos 'filozofijskog vjerovanja' i objavljene religije kod Karla Jaspersa“, *Bogoslovska smotra*, 77 (3/2007), str. 607.; Danijel Tolvajčić, „Filozofijska vjera Karla Jaspersa“, *Crkva u svijetu*, 44 (3/2009), str. 353−371.

[159] Karl Jaspers, *Filozofija egzistencije*. *Uvod u filozofiju*, Prosveta, Beograd 1973., str. 82. (naslov izvornika, radi usporedbe: *Einführung in die Philosophie*, (1953). i *Existenzphilosophie*, Drei Vorlesungen am Freien Deutschen, Berlin 1956.

Egzistencija je nužno upućenost na drugoga jer egzistencije nema bez komunikacije. Egzistenciju Jaspers razumijeva kao slobodu, a nje nema bez istinske komunikacije, bez komunikacije ostaje samo ništa *o* kojemu tako često govori Jaspers.

> »Nezaključenost svijeta i neuspjeh svake zaključene slike svijeta, bankrot planiranja u svijetu, čovjekovih projekata i ozbiljavanja, nedovršivost samog bitka čovjeka – sve to svugdje vodi do granice: pred bezdanom se iskušava ništa ili Bog.«[160]

Nezadovoljstvo necjelovitom komunikacijom nagoni nas na dublju i istinitiju komunikaciju, koja nas upućuje na drugoga, ali i na posljednju, apsolutnu mogućnost komuniciranja – na transcendenciju.[161] Jaspers naglašava kako skok iz imanencije obavlja čovjek sam i to u jednom skoku od svijeta ka božanstvu i od postojanja svjesnog duha ka egzistenciji, a sve su to načini sveobuhvatnoga. Tako je egzistencija *samobiće* koje je u odnosu prema samom sebi, a time i prema transcendenciji, zahvaljujući kojoj ono zna da je sebi poklonjeno i na kojoj se osniva. Dakle, upućenost čovjeka na drugoga, ovdje krajnjeg drugoga koje nam se objavljuje kao transcendencija.

Taj je skok od cjelokupnosti imanencije u transcendenciju, skok iz svega što čovjek iz vremena, kao vremensko može saznati i kao vanvremensko može znati, skok u samo biće, koje je stvarno i vječno. Koje nam se u vremenu dojavljuje ali za njega ne možemo znati, samo ga po znakovima dokučiti. To je skok iz onog sveobuhvatnoga koje jesmo kao postojanje, svijest i duh u ono sveobuhvatno koje možemo biti ili koje stvarno jesmo kao egzistencija.

Za Jaspersa taj skok odlučuje o mojoj slobodi, jer sloboda jest samo posredstvom drugoga samo transcedencijom. U tom je skoku u transcendenciju, osnovna odluka samog mog bića i njegove stvarnosti. Ta odluka je odluka slobode i čežnje za bićem, da bi mi samo biće moglo dospjeti do mene u punoj istinitosti da, umjesto da se smirim s nekim zadovoljavajućim znanjem o biću, čujem ono što mi se govori, opažam svjetlosne signale koji pokazuju, upozoravaju, mame i možda, objavljuju ono što jest. Jaspers kaže:

> »(…) da se u odsjevima bića (…) potvrdim i da nikad ne izbjegnem taj jedino meni dostupan put imanencije, kao da bih bez njega i bez okolišanja mogao da stupim na tlo bića; da izdržim dok jednu osnovu na tlu moguće egzistencije, koja ja jesam, ne saznam kao transcendenciju

---

[160] Karl Jaspers, *Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung*, str. 34., prema: D. Tolvajčić, *Filozofijska vjera Karla Jaspersa*, str. 369.

[161] D. Tolvajčić, *Filozofijska vjera Karla Jaspersa*, str. 369.

što me nosi; da umjesto da u nekom učenju o biću steknem varljivo uporište, u onom sveobuhvatnom koje ostaje otvoreno kao historijska pojava, ja sam, zajedno s drugim postanem ličnost.«[162]

Bit čovjeka ionako ne leži u idealu koji se može fiksirati u nečem kruto zadanom, nego samo u njegovom neograničenom zadatku u traganju, čijim ispunjenjem on prodire u porijeklo iz kojega je potekao i kome se vraća. Upravo je taj zadak čovjekova misija, poslanje i odgovornost da ga ispuni kroz i po drugome i prema drugome od koga je potekao.

»U nama je, ipak, neka skrivena dubina koja se osjeća u velikim trenucima, nešto što, prožimajući sve načine sveobuhvatnog, upravo preko njih može nas učiniti izvjesnim (…) Ako mi ništa ne dolazi u susret, ako ne volim, ako se posredstvom moje ljubavi ne javlja ono što jest, i ako u tome ne postajem sušti ja, onda na kraju ostajem kao postojanje, koje je upotrebljivo samo kao materijal. Ali pošto čovjek nikad nije samo sredstvo, nego uvijek i konačni cilj, to onaj tko filozofira pred ovom dvostrukom mogućnošću, pod stalnom prijetnjom od ništavila, želi ostvarenje iz samog porijekla.«[163]

Kao egzistencija govori čovjek, onaj čovjek koji sam postoji. On se obraća egzistenciji, to nezamjenjivo biće obraća se drugim nezamjenjivim bićima. Komunikaciju koja se ovdje očituje Jasper objašnjava kao uvijek *borbenu*, no to je *borba iz ljubavi* koja uvažava svakoga i ne nameće samu sebe, u borbi koja voli – u borbi ne za vlast, nego za iskrenost, u borbi u kojoj se sve oružje predaje, ali u kojoj se pojavljuju i svi načini sveobuhvatnoga. I tako u svakome načinu sveobuhvatnoga koje smo mi, istina stoji nasuprot neistine, i u svakom načinu na kraju nastaje neko specifično nezadovoljstvo koje teži ka drugoj, dubljoj istini. Jaspersova misao tu se pokazuje kao istinska filozofija radikalne otvorenosti koja je netolerantna jedino prema netoleranciji samoj.[164]

Stoga je i filozofijsku vjeru, o kojoj govori Jaspers, moguće odrediti i kao vjeru u radikalnu komunikaciju koja se ozbiljuje kao potraga za egzistencijalnim istinama, jer »istina je ono što nas povezuje i istina ima svoj izvor u komunikaciji«.[165] Jaspers naglašava kako treba osvojiti jezik kojim će se osnovna pitanja o istini i stvarnosti uopće moći kasnije postaviti. Bitna istina

---

[162] K. Jaspers, *Filozofija egzistencije. Uvod u filozofiju*, str. 56−57.

[163] Isto, str. 58 – 59.

[164] K. Jaspers, *Philosophy*, Vol. 1, str. 26.

[165] K. Jaspers, *Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung*, str. 46., prema: D. Tolvajčić, *Filozofijska vjera Karla Jaspersa*, str. 369.

prema Jaspersu, izvire iz svih načina sveobuhvatnoga koje smo mi sami i počinje za nas upravo tamo gdje prestaje nužnost svijesti uopće. Jedan osobit karakter istine proizlazi iz postojanja, duha i egzistencije, a upravo iz istine egzistencije proizlazi čistoća istine. U stvari, mi uspijevamo odlučno dokučiti svakidašnji karakter istine samo onda kada smo sušti mi.[166]

Iz antropoloških postavki Jaspersove filozofije egzistencije: egzistencija kao čovjekova mogućnosti i čovjek moguća egzistencija, iščitava se i njegov stav prema filozofskoj antropologiji. Čovjek ne može bit predmet istraživanja niti do kraja otkrivena tajna. Jaspers odbija mogućnost postizanja cjelovitog znanja i slike o čovjeku, a time i mogućnost postuliranja filozofske antropologije. Po Jaspersu, čovjek se kao moguća egzistencija suprotstavlja svim pokušajima stvaranja zaokruženog i dovršenog znanja o njemu.[167]

Za Jaspersa opstoji bezuvjetni zahtjev *(die unbedingte Forderung)*, koji svoj izvor ima u meni samome, a ne u izvanjskoj svrsi ili autoritetu koji bi ga nametao. Ono bezuvjetno ne može se zahvatiti u našoj ljudskoj povijesnosti, stoga ono i posjeduje »beskonačan karakter« i nije ga moguće ničime izreći. Čovjek, kao moguća egzistencija, od transcendencije prima samog sebe, i time u slobodi iz nje proizlazi bezuvjetni zahtjev. Taj se zahtjev postavlja pred moj opstanak, no on nikada ne postaje vremenit, već ostaje u sferi transcendencije.[168] Samo slobodan čovjek može bezuvjetno djelovati, a ta mu je sloboda poklonjena.

Egzistencija je čovjekova mogućnost. Egzistirati znači biti u mogućnosti, u mogućnosti komuniciranja, upoznavanja, postajanja i sebeostvarenja. Mogućnost komunikacije otvara čovjeka za mogućnost upoznavanja, a mogućnost upoznavanja za postajanje, te konačno za sebeostvarenje. Onaj tko ne egzistira, ne može ni komunicirati, a bez komunikacije nema ni ostvarenja samoga sebe.

---

[166] K. Jaspers, *Filozofija egzistencije. Uvod u filozofiju*, str. 64.

[167] Ljilja Budimir, „Mogućnost održivosti filozofske antropologije kod Karla Jaspersa“, *Filozofska istraživanja*, 31 (3/2011), str. 537.

[168] K. Jaspers, *Filozofska vjera*, str. 33. i J. Oslić, D. Tolvajčić, *Odnos »filozofijskog vjerovanja« i objavljene religije kod Karla Jaspersa*, str. 607.; D. Tolvajčić, *Filozofijska vjera Karla Jaspersa*, str. 353-371.

1.9. Levinasov Drugi kao apel – etika apela

To nas dovodi do već spomenutog Levinasova shvaćanja Drugoga kao poziva, do njegove etike apela, etike poziva koji je usmjeren ka čistom iskustvu kojim postaje svjestan alteriteta ili misteriozne blizine druge osobe. Tako Drugi prethodi vlastitosti-jastvu, i predstavlja oblik etičkoga iskustva kojim čovjek doživljava svoju vlastitu odgovornost. Prema Levinasovoj definiciji blizine, umjesto geometrijske distance riječ je o subjektu koji se približava svojim privilegiranim prvenstvom u svijetu. Približavanje je kao subjekt Blizine starije od apriornosti, a prethodi stvaranju, te dovodi u pitanje osobni egoizam i samoprisustvo. Biti stariji od apriornosti znači da Drugi uvjetuje i oblikuje cjelokupno iskustvo vlastitosti konstituirajući time njegove etičke koordinate. Drugim riječima, vlastitost se tako koncipira i konstituira u kontekstu blizine Drugoga. Tako je iskustvo vlastitosti ne singularno, već osobno.

Za Levinasa »Drugi i drugi ljudi«[169] predstavlja cjelokupno čovječanstvo − ljudskost uopće − koje me promatra i koji mi pogledom i licem prenosi breme odgovornosti za svaku osobu koja zauzima scenu. Levinas konstatira samoopstojnost etike ili čisto iskustvo etičkog generirano iz »apela« egzistencije i susreta sa subjektom.

Levinasova je etika manifest i apel za čovjeka. Drugi tako postaje svrha našega djelovanja, a Levinasova etika postaje kritika svakog etičkog egoizma, naglašavajući da je ljubav dublja relacija čovjekove egzistencije koju naziva »dobrota dobrote« ili možemo dodati razumna dobrota. Etika čistog apela počinje u momentu u kojemu se opire i bježi iz ekonomije konkurentnih želja. Levinasova etika živi u blizini Drugoga, u njima i kroz njih.[170] Susret dovodi do otvaranja subjektiviteta putem prekoračenja supstance i ekonomije promatranja u kojem je Drugi prvi koji prethodi svijesti putem »čistog« i, svakako, predreflektivnog »apela«, (etičko iskustvo alteriteta). *Blizina*[171] je konektivnost vlastitosti-jastva i Drugoga koji nije organskog, nego iskustvenog i nezamjenjivo etičkog karaktera, konstantno približavanje, ali nikada i totalno spajanje.

---

[169] Emmanuel Levinas, *Totalitet i beskonačnost*, NK Jasen, Beograd 2006., str. 189.

[170] Jeffrey Bloechl, *The Face of the Other and the Trace of God: Essays on the Philosophy of Emmanuel Levinas*, Fordham University Press, New York 2000., str. 131.

[171] *Blizina* i *senzibilnost* ključni su termini Levinasova djela *Otherwise than Being or Beyond Essence*, Kluwer Academic Publishers, Boston 1991., 14ff, poglavlje III, str. 100 i dalje.

Kako bi demonstrirao navedene teze, u rezonantnoj meditaciji *Otherwise Than Being or Beyond Essence*,[172] u poglavlju »Supstitucija«, Levinas razvija stimulativne argumente o pojmu blizine i senzibiliteta i poziva se na senzibilitet kao način ili modus percipiranja, a taj modus percipiranja dovodi do iskustva blizine Drugoga koji nije predmetom znanja nego iskustva i doživljaja u kojemu subjekt postaje svjestan nemogućnosti deskripcije Drugoga, a time i odsustva njegove fiksiranosti u svijesti subjekta.[173] Drugi, koji je stariji od apriornosti, uvjetuje pojavu svijesti, »progoni« jastvo svojim etičkim zahtjevom za davanjem prednosti drugoj osobi, tako progoni odgovornošću za onim što je van njega. Čin davanja prednosti je čin odgovornosti prema drugoj osobi. U odgovoru na ispitivački pogled pravde čovječanstva, jastvo se vraća sebi iskustvom odgovornosti za Drugoga. Odgovornost predstavlja čin supstitucije s obzirom da tamo gdje očekujemo susresti ego susrećemo drugog, a na osnovi toga susreta u odgovornosti koja prožima iskustvo vraćanja jastva-vlastitosti. Drugi je prisutan kao kontra-fenomen koji »dovodi u pitanje«, »izdvaja«, »proganja«, »zahtijeva« senzibilitet subjektivnosti tj. blizinu drugoga.

Levinas sugerira jezik iskustva i iz toga generira blizinu drugoga kojim konstituira svijest i vlastitost. Za Levinasa slično kao i za Jaspersa pitanje o smislu vlastita života pojavljuje se u »graničnim situacijama«, u kojima dolazi do izražaja briga i tjeskoba, neizvjesnost, besmisao i strah pred smrću. Sve to motivira i potiče čovjeka da donese odluku u odnosu na smisao vlastite egzistencije i utemeljuje čovječji skupabitak (Heidegger). Smisao se razotkriva kroz blizinu Drugoga koja stavlja čovjeka u komunikacijski odnos koji se pretvara u etički odnos odgovornosti za Drugoga. Biti čovjek znači biti odgovoran.

Drugi se tu pokazuje kao lice – lice koje govori i objavljuje se, kao subjekt, osoba i transcendencija, a načelo odgovornosti za Drugoga temeljno je načelo Levinasove etike Drugoga. Blizina Drugoga, etičko načelo odgovornosti, govor lica, traženje i ostvarivanje smisla temeljne su kategorije i odrednice koje se mogu prepoznati u Levinasovoj etici. Blizina drugoga čovjeka stavlja u komunikacijski odnos koji se pretvara u etički odnos odgovornosti za drugoga. Tako mi se Drugi može darovati kao dar. Drugi je moj sugovornik, a u tom se

---

[172] Emanuel Levinas, *Otherwise Than Being or Beyond Essence*, Duquesne University Press Pittsburgh, Pennsylvania 2011., str. 99-130.; Philip J. Maloney, „Levinas, substitution, and transcendental subjectivity“, *Man and the World,* 30 (1/1997), str. 49–64.

[173] Isto, str. 100 i Engin Obučić, „Blizina koja konstituiše“, *Diskursi. Društvo, religija, kultura,* 1 (1/2011), str. 59-73.

govoru oslikava i zrcali i moj vlastiti život koji je ispunjen neizvjesnošću, ali i nadom da drugi može postati mojim suputnikom u traženju i pronalaženju smisla vlastita postojanja. [174] Problematika je Drugoga jedini mjerodavan etički imperativ koji pokreće sve ljudsko djelovanje. Drugi postaje polazište, kriterij i svrha čovjekova djelovanja, konkretan čovjek u svojoj povijesnosti (temporalna dimenzija, budućnosna).

Priznati drugoga ili prihvatiti lice drugoga znači prihvatiti novu dimenziju života u kojoj vlastiti život postaje davanje ili darivanje. »Priznati Drugoga znači priznati glad. Priznati Drugoga znači davati.«[175] Glad za Drugim i davanje prevladavaju egoizam koji čovjeka zatvara i otuđuje od blizine i od lica Drugoga. Ako dopustim da Drugi vrijedi prije mene, onda se nalazim na dobrom putu da postanem moralno i etičko biće.

Drugi traži blizinu, a blizinu Drugoga Kantova etika dužnosti, na primjer, ne može mu niti osigurati niti omogućiti. Tako postaje vidljivo da ni Kantova racionalna etika ne pronalazi priključak na Drugoga u smislu njegove tajnovitosti i blizine. Levinas, nasuprot Descartesu, Kantu, ali i racionalizmu želi istaknuti kako Drugi nije uzrok naše puke aficiranosti ili ono u odnosu na što ja zadobivam izvjesnost o »ja jesam«. Drugi tako, do kraja zaoštreno, znači »Ja jesam«, »Ja mislim«, te otuda aficiranost. Neovisnost Drugoga o nama znači jedino to da mi izvjesnost o sebi samima stječemo samo kroz njega, kako kaže Levinas, da dopustimo da u svojem »samobitku« budemo određeni njime, tj. kao »Ne-Ja«. Drugi postaje transcendentalnim uvjetom konstitucije »mene«, »drama« moje raskomadane egzistencije, ono jedino što me kao aficirajuće uvijek iznova može dovesti u sumnju da mislim i da jesam. U tome se sastoji »prioritet Drugog« koji onog Prvog (ja) uzima za taoca svoje aficiranosti.[176]

Levinas se kritički postavlja prema Heideggerovu primatu ontologije i njegovom razumijevanju filozofije. Prema Levinasu, Heideggerova je ontologija poduzela neutralizaciju bivstvujućeg, pokušavajući ga na taj način obuhvatiti i doći do njega kao svojeg vlasništva. Ali smisao očito ne leži u imanju znanja o bivstvujućem pokušavajući ga obuhvatiti, ovladati njime, a ne ostvariti relaciju s njime i biti aficiran nekim bivstvujućim da nam se on sam objavi i izrekne, smisao ne leži ni u posjedovanju bivstvujućeg kao vlasništva, nego u onome što će Levinas nazvati *odgovornost za Drugoga*, koja se iskazuje u blizini i služenju

---

[174] Josip Oslić, „Etika Drugoga u Emmanuela Levinasa“, *Bogoslovska smotra*, 71 (1/2001), str. 18.; 27.

[175] E. Levinas, *Totality and Infinity*, str. 103.

[176] Isto, str. 124.

Drugome. Prema Levinasu, Heideggerova ontologija nije dakle, »nikakav odnos prema Drugom kao takvom, nego redukcija Drugoga na isto«.[177] Reducirati Drugoga na isto znači svesti ga na posjedovanje, izvršiti nasilje nad drugim i ne dozvoliti mu da nam progovori svojom slobodom. Levinas smatra da je ontologija zapravo »filozofija moći« i zauzima negativan stav. Etička relacija prema drugome – etičko − ima uvijek primat pred relacijom znanja na koje potiče ontologija (kao teorija znanja) − ontološko. On Heideggerovoj ontologiji predbacuje anonimnost i neutralnost (usp. Heideggerovo bezlično *Se,* kada Heidegger govori o nepravom modusu bivstvovanja i gubljenju u bezlično *Se* te o zovu savjesti i povratku natrag u najvlastitije moći-biti cijelim i govor o tome kako je tubitak ono biće koje samo sebe razumije i spoznaje iz svoje vlastite egzistencije). Za Levinasa je Drugi uvjet mojeg izlaska iz anonimnosti i tako Ja postaje drugi kao ljudskost uopće.

> »Istina koja bi trebala pomiriti osobe prisutna je na anoniman način. Univerzalnost se prezentira kao neosobna i u tome leži jedna druga nečovječnost.«[178]

Ontologija, prema Levinasu ne uspijeva doći do etičkog postulata koji na prvo mjesto stavlja Drugoga kao jedini mogući kriterij i svrhu čovjekova djelovanja i ponašanja. Levinasova etika ima za cilj:

> »Naše nastojanje sastoji se konkretno u tome da se u anonimnom društvu održi – jezik i dobrota – zajedništvo ja s Drugim.«[179]

Prevladavanje anonimnosti događa se upravo kroz i u zajedništvu s Drugim. Levinas priznaje zasluge M. Buberu što je poduzeo formalnu rekonstrukciju odnosa Ja−Ti i na taj način eksplicitno upozorava na problematiku Drugoga. Zamjera mu što je prenaglasio formalizam Ja−Ti odnosa. Iz tog se razloga Levinas opredjeljuje za jezičnu relaciju u kojoj se taj odnos cjelovitije artikulira i prepoznaje. Jezik tako postaje horizont samoočitovanja Drugoga. Tako Drugi nastupa kao »jezična relacija, čija je bit poziv, vokativ«.[180] Stoga, »pozvani nije predmet mojeg razumijevanja: *On ne stoji pod nikakvom kategorijom*«.[181] On nije predmet

---

[177] Isto, str. 55. Kod Levinasa svaki govor o primatu etike pred ontologijom ima krajnje uvjetno značenje: radi se o „etici Drugog“ koja u najradikalnijem smislu ukida svaku do sada poznatu etiku zapadnjačke metafizike, tj. etiku u kojoj su ontologija i etika uvijek bile izvođene jedna iz druge.

[178] Isto, str. 55.

[179] Isto, str. 57.

[180] Isto, str. 92.

[181] Isto, str. 93.

mojeg priricanja, nego sam ja predmet njegova sebeizricanja, ja stojim pod kategorijom njegova razgovora sa samim sobom iz koje ja uopće jesam.

Ako se čovjek svede samo na bezlično isto ili *Se,* čovjek nije u stanju graditi etičku relaciju prema drugome. Izostane li ta relacija, obezvređuje se ne samo čovjekova osobnost nego čovjek postaje predmetom sebičnih interesa i otvara se put raznim totalitarizmima koji su išli za time da zatiru dostojanstvo i vrijednost čovjeka. Upravo se u tome Levinas postavlja kritički prema Heideggeru za kojega smatra da podržava primat istoga i bezličnoga nad Drugim.

Ovdje se valja zaustaviti i podsjetiti na prethodno iznesene tvrdnje i teze u tekstu pitanje je kako je moguće da je Levinas, u tumačenju Heideggerove ontologije kao filozofije moći i njegova ontološkog primata nad etičkim, izostavio ono što smo mi ovdje kao rezultat čitanja i istraživanja nekih mjesta u *Bitku i vremenu*, naglasili kao jednu bitnu mogućnost i novost u pogledu tumačenja Heideggerova pojma skrbi kao pretičuće-oslobađajuće skrbi koja iskače ispred drugoga u njegovoj mogućnosti bitka da bi mu vratila brigu kao takvu. Heidegger tu skrb, koja se bitno odnosi na pravu brigu, tj. egzistenciju drugoga, naziva skrb za egzistenciju koja pomaže drugome da postane transparentnim za svoju brigu i za nju slobodan. To rađa istinsku povezanost, zajedničko zalaganje oko iste stvari i cilja, omogućuje pravu konkretnost – kao uvjet izlaska iz bezličnosti i anonimnosti onoga Heideggerova *Se,* što omogućuje konektivnost i relaciju te poziva na odgovor.

Možemo sažeto ustvrditi kako su Heideggeru za usmjerenje analize tubitka na brigu poslužile interpretacije augustinske, tj. grčko-kršćanske antropologije.[182] U tome je smislu i Levinasova kritika i zamjerka Heidggeru možda preoštra te smo stoga ovdje predložili mogućnost drugačijeg tumačenja njegova poimanja brige i skrbi i uviđanje da se ne radi o ontološkom neutraliziranju Drugoga.

Možemo zaključiti kako je Levinasova etika manifest i apel za čovjeka i njegova prava, a odgovornost za drugoga koja se iskazuje u blizini i u služenju Drugome, potpuno prihvaćati Drugoga znači ljubiti ga, ljubiti ga znači strahovati za njega, pomoći mu u slabosti. Tako čovjek u ljubavi transcendira sebe i dolazi u blizinu Drugoga. Drugi tako postaje svrha našeg djelovanja tako da Drugi djeluje kroz mene i to radi onog *sebe*, što sam ja kao predmet njegove slobodne volje. Ljubav kao temeljno čovjekovo iskustvo postaje izvorna etička

[182] Otto Pöggeler, *Heidegger u svome vremenu,* Diskursi, Sarajevo 2005., str. 5.

kategorija poistovjećena dobrotom (služiti, darivati, svjedočiti znači ljubiti). Primarna vrednota Levinasove etike nije dijalog, nego služenje, tj. zauzeto darivanje sebe drugom. Tek kada je čovjek spreman služiti, on je spreman uzeti udjela na načelu odgovornosti, a to znači ponašati se i djelovati moralno.

Kategorički je imperativ Levinasove etike odgovornost za Drugoga, a to stvara ozračje povjerenja i opće solidarnosti među ljudima. Odgovornost stoga u sebi implicira i potiče solidarnost, a etiku transformira u opću humanističku teoriju, koja prevladava sve etike situacije i otvara prostor za općeljudski dijalog i izgradnju pravednijeg i humanijeg društva. Drugi je Lice koje govori i objavljuje se, jezik je horizont samoočitovanja Drugoga i događaj je smisla koji se događa u vremenu. Govor Lica je govor tajne. Odgovornost za sebe i drugoga nije tek puki formalizam da se nešto čini jer se treba i mora činiti, nego je ta odgovornost usmjerena na događanje i ostvarivanje bratstva. Epifanija lica čini izvorno događanje bratstva,[183] a to opet potiče nove vrijednosti kao što su blizina, služenje i pravednost. Tako odgovornost raste u onoj mjeri u kojoj se preuzima.

[183] E. Levinas, *Totality and Infinity*, str. 309.

1.10. Buberovo poimanje odnosa Ja-Ti

Martin Buber napominje kako je čovjekov svijet dvojak, zbog njegovog dvojakog stava, koji je pak dvojak zbog dvojnosti osnovnih riječi koje je čovjek sposoban kazivati. Za Bubera osnovne riječi nisu svaka za sebe, nego parovi riječi, a jedna je osnovna riječ par Ja-Ti.[184] Osnovne riječi Ja-Ti, izgovorene, zasnivaju neko postojanje i izgovaraju se samo čitavim bićem. Isto je biti Ja i govoriti Ja. Ne postoji nikakvo Ja po sebi, nego upravo u tom odnosu Ja-Ti.

Život se ljudskog bića ne sastoji jedino iz tijela, osjećaja, iz djelatnosti, opažanja – osjetila. Carstvo Ti ima drugu osnovu. Tamo gdje se kaže Ti nema niti jedne stvari, Ti ne graniči ni sa čim, ali se ono nalazi u odnosu. Za Bubera svijet kao osnovno iskustvo, pripada osnovnoj riječi Ja-Ono, koju sačinjavaju stvari i predmeti, ali osnovna riječ Ja-Ti zasniva svijet odnosa.[185]

Buber ističe kako postoje tri sfere u kojima se gradi svijet odnosa: život sa prirodom, koji stoji na pragu jezika, život s ljudima, u kojem je odnos izreciv i očevidan, i na kraju život sa duhovnim bićima, u kojem je odnos maglovit i obavijen tajnom, bezglasan ali jezikotvoran.[186]

> »U svakoj sferi, zahvaljujući svakoj stvari, što sada uočavamo, pogledom dotičemo skut vječnog Ti, iz svake osluškujemo njegov dah, na način svojstven svakoj sferi u svakom Ti oslovljavamo vječno Ti.«[187]

Svaki je odnos uzajamnost. Kada stojim naspram čovjeka kao prema mojemu Ti, govorim mu osnovnu riječ Ja-Ti, on nije stvar, ne sastoji se od stvari, nije neki kvalitet niti kvantitet, on nije iskusiva, opipljiva, labavo povezana nakupina osobina, nego bez susjeda i van spojeva, on je Ti koje ispunjava obzor, ne kao da ničeg drugog nema do njega samog, već sve drugo živi u njegovoj svjetlosti.[188]

O čovjeku kojemu kažem Ti na znam ništa empirijski, ne znam kako mu je i što proživljava, ali sam u odnosu prema njemu u svetoj osnovnoj riječi. Iskustvo je udaljenost Ti. Osnovna

---

[184] Martin Buber, *Ja i Ti*, Izdavačko preduzeće „Rad“, Beograd 1977., str. 5.

[185] Isto, str. 6.

[186] Isto, str. 8.

[187] Isto.

[188] Isto, str. 10.

riječ može biti izgovorena samo cijelim bićem, onaj tko joj se ne preda, ništa od sebe ne smije zadržati. U tom stvarnom odnosu Ja djeluje na Ti i Ti djeluje na Ja. Djelovati znači stvarati, otkrivati je nalaziti, uobličavati je otkrivati. Dok stvaram ja otkrivam. Zahvaljujući milosti susreće me Ti koje ne nalazim traganjem, ali da mu se obraćam osnovnom riječi to je čin moga bića, moj bitni čin. Taj je odnos izabranog i izabiranje, aktivan i pasivan. Prikupljanje i stapanje u cijelo biće ne može se izvesti preko mene ali se to ne može dogoditi bez mene. Ja nastajem u dodiru sa Ti; postajući Ja, ja govorim Ti. »Sav stvarni život je susret.«[189]

Nadalje, Govoreći o susretu ističe:

»Svako sredstvo je prepreka. Samo tamo gdje su sva sredstva razorena zbiva se susret.«[190]

Stvaran je susret stoga, neposredan, a sve se događa između, *Zwischen.* Sve posredno biva zanemarivo i nebitno. Prisutan čas, trenutak, stvarno prisutan i puni trenutak, postoji samo tamo gdje i ukoliko postoji prisutnost, susret, odnos. »Samo time što Ti postaje prisutno, nastaje prisutnost.«[191] Suštine se žive u sadašnjosti, predmetnosti i nekontingentnosti se žive u prošlosti, koja je mirovanje, prekidanje, zastajanje, odupiranje, odsustvo odnosa i prezentnosti.

Za Bubera se čudo isključive prisutnosti događa u susretu, u odnosu, kada pojedinačni i izdvojeni Ti stoji sučelice Ja. Tada se događa ljubav koja je između, koja je susret i prisuće, ljubav koja je jedno, koja se zbiva, koja je čin, u kojoj boravi čovjek, ljubav koja je kozmičko zračenje ili fluid, ljubav koja vidi isključivo i samo cijelo biće, biće u cjelini i samo tada i samo takva ljubav koja je odnos, samo ona tada može pomoći, iscijeliti, podučiti, uzdići, izbaviti. Tada je ta i takva ljubav odgovornost jednog Ja za jedno Ti u tome se sastoji i jednakost sviju koji vole, od najmanjeg do najvećeg, od najslabijeg do najmoćnijeg. Tako povezani nedokučivom vezom živimo u struji univerzalne recipročnosti i djelujemo jedni na druge. Samo tada čovjek postaje Ja u dodiru s Ti

Briga i skrb ne moraju nužno biti ograničeni na odnos Ja - Ti bez one društvene dimenzije na koju se tada taj odnos treba ocrtati i odraziti s jednom mogućnošću osobne promjene i revolucije u odnosima. Briga stoga, može i treba biti i moralna - osobna, ali i društvena odrednica.

---

[189] Isto, str. 12.

[190] Isto.

[191] Isto, str. 13.

Govoreći i prikazujući egzistenciju kao samo-izvjesnu komunikaciju i čežnju za Drugim, nastojali smo istaknuti i važnost i presudnost jezika, relacije i Drugoga, koji nas zove iz naše anonimnosti i poziva nas natrag nama samima u naš samobitak[192], vraća nam našu vlastitost i cjelovitost. Samo kao odgovornost i odgovarajući na apel koji nam Drugi upućuje čovjek biva ono sve što može i treba biti – čovjek vječnosti i sadašnjosti.

[192] Karl Jaspers, *Duhovna situacija vremena*, Matica hrvatska, Zagreb 1998., str. 186 – 187.

1.11. Psihologijsko poimanje skrbi – psihologijski razvoj ideje skrbi

1.11.1. Rollo May

Rollo May (1909-1994), američki egzistencijalni psiholog,[193] pionir škole humanističke psihologije uveo je elemente europskih egzistencijalista, u američku psihologiju. Heideggerove poglede o skrbi učinio je pristupačnijima, razumljivijima i transparentnijima prosječnom čitatelju, ističući psihologijske i moralne implikacije skrbi.

Njegova knjiga *Love and Will* (1969.), pisana je u historijskom momentu u kojem, kako ističe, ljudi osjećaju sveopću depresiju, besmisao i beznačajnost, nezadovoljstvo i depersonalizaciju, rezultiraju cinizmom i apatijom koju on naziva psihološka bolest naših dana.[194] Generacije mladih toga vremena, boreći se u svojim protestima, preplavljuje potkradajući osjećaj beznađa, osjećaj da ništa nije bitno ni važno, da ne mogu ništa učiniti. Najveća je prijetnja bila apatija i indiferentnost.

U uvodnom dijelu, pod naslovom *Naš shizoidni svijet* ističe:

> »Čak ako i znam tko sam ja, ja nema značenja. Ja sam nesposoban i nemam moć utjecati na druge. Slijedeći je korak apatija. A slijedeći nakon njega je nasilje. Jer niti jedno ljudsko biće ne može podnijeti stalna i brojna iskustva vlastite nemoći.«[195]

Dalje ističe kako se naša praznina i nemoć pretvaraju u razaranje, agresiju, nasilje, stalne napade i beznađe, a sve to rađa apatijom i ide ruku pod ruku s njom. Opisujući i detektirajući naš svijet i njegove probleme, napominje i sveprisutnu i rastuću tehnifikaciju i arteficijalizaciju i ljubavnog odnosa, te kaže:

> »stara je i ironična navika ljudskih bića, da trče brže kada gube svoj put; i da hvataju i grabe ustrašeno više pri traganju za smislom, statističke i tehničke pomoći u spolnom činu, kada smo izgubili vrijednost i značenje ljubavi… to su simptomi kulture u kojoj su osobna značenja i smisao ljubavi progresivno izgubljene. Ljubav se asimilirala i svela na motivacijsku snagu, moć koja bi mogla biti postavljena iznad i pogurati nas dalje naprijed u životu. Ali veliki brod

[193] Rollo May, *Love and Will*, W. W. Norton & Company, Inc., New York 1969., str. 293-302.

[194] Isto, str. 306., uvod, str. 14., 27 – 28.

[195] Isto, uvod, str. 14., 27 - 28.

> naših dana pokazuje kako je ta motivirajuća sila u sebi sada postavljena u pitanje. Ljubav je postala problem po sebi.«[196]

Za Maya više nije stvar i pitanje odluke što činiti, nego odlučiti kako odlučiti, a sama osnova volje po sebi dovedena je u pitanje. Termini kao slobodna volja, moć i snaga volje dovedeni su u pitanje. Ljudi idu kod psihoterapeuta kako bi našli supstitut za izgubljenu slobodnu moć volje da nauče kako postati nesvjestan, kako usmjeriti njihove živote i prema čemu i komu, jer su ljudi po njemu, van dodira i kontakta sa samima sobom i drugima, životom u cjelini, te sugerira i objašnjava kako termin shizoidan svijet zapravo označava van dodira, izbjegavanje bliskih relacija, nesposobnost da osjećamo.

Psiholog Anthony Storr u svojem djelu *Human Aggression,* ističe da je shizoidna osoba hladna, distancirana i daleka, ravnodušna, superiorna, nepovezana, što sve može rezultirati i završiti agresijom i nasiljem, a sve je po njemu, samo maska potisnute žudnje i čežnje za ljubavlju. Nepovezanost i shizoidnost je samo obrana od neprijateljstva i ima svoj izvor u izobličenju ljubavi i povjerenja, u nedoraslosti i nezrelosti što čovjeka čini zauvijek ustrašenim osjećati ljubav, »jer prijeti njegovoj egzistenciji.«[197]

U dvanaestom poglavlju, *Značenje skrbi*, May ističe kako je upravo Mit o Curi istaknuo da skrb nije ovisna o pukoj sentimentalnosti niti je usmjerena isključivo njoj, dakle sentimenti nemaju sami po sebi i u sebi vrijednost, a skrb se odnosi na ontološku stvarnost onoga što za nas znači biti ljudskim bićem.[198] Slijedeći Heideggera i citirajući spomenuti Mit o Curi, ističe kako je skrb konstituens ljudskoga bića i temelj njegove egzistencije.

> »Kada ne skrbimo gubimo sebe, a skrb je način povratka nama samima, našem bitku. Ako skrbim za bitak, ja s pažnjom pazim na njegovu dobrobit, ukoliko ne skrbim, moj se bitak rastače.«[199]

Skrb čini mogućim izvršavanje volje i ljubavi i također je izvor svijesti, te tako navodi Heideggerove riječi kako je skrb poziv iz izgubljenosti u bezličnom *Se*, natrag u vlastito, pravo Moći-biti-cijelim, u autentičnost.

---

[196] Isto, uvod, str. 14.

[197] Anthony Storr, *Human Aggression,* Atheneum, New York 1968., str. 85.

[198] R. May, *Love and Will*, str. 291., usp. također i: M. Heiddeger, *Bitak i vrijeme*.

[199] Isto, str. 290.

Za Rolla Maya »skrb je potrebni protuotrov«[200] sve rastućoj i sve prisutnoj apatiji, jer je »skrb stav u kojem nešto ipak znači i ima smisla; ona je suprotnost apatiji.«[201] Skrb je

> »odbijanje da se prihvati praznina…, uporno nastojanje samoga sebe da daš sadržaj svojim nastojanjima i aktivnostima, rutina kakva treba biti za te aktivnosti.«[202]

Skrb, smatrana kao kapacitet, rođena je u istom času i činu u kojem se rađa i dijete i nastavlja se kroz majčinsku skrb za dijete i proteže se čitav život. Rollo May ne niječe i ne negira biološki temelj skrbi, ali naglašava kako ona prije svega treba biti svjesna psihološka činjenica. Prije nego postane etičkim načelom, skrb je moralni osjećaj koji se tiče nekoga tko treba našu pažnju i skrb, te vodi osjećaju posvećenosti nekome. Daljnji je zadatak etike točnije odrediti odgovornosti i dužnost koja nastaje iz tih subjektivnih osjećaja skrbi.

1.11.2. Erik Erikson

Erik Erikson (1902 – 1994) djelomično pod utjecajem Heideggerove filozofije, konstruirao je bogatu i humanističku teorijsku pozadinu psihologijskog razvoja u kojem skrb igra glavnu ulogu. Kao i May, Erikson je učinio pristupačnijom ideju skrbi prosječnom čitatelju, ali otišao je i korak dalje od svih njegovih prethodnika, slijedeći sve obuhvatnije psihologijsko tumačenje i viđenje skrbi koje je relevantno za mnoge probleme suvremene etike skrbi.

Utemeljeno na njegovim istraživanjima slučajeva historijskog života, razvio je teoriju psihološkog razvoja u kojem ljudski životni ciklus ima osam stadija, a svaki je od njih okarakteriziran razvojnom krizom i točkom prevrata.[203] Kao rezultat te krize proizlazi osobita vrsta snage i osnovna vrlina.

Na sedmom stupnju, odraslost, razvojna je kriza izvorno, nasuprot samo-apsorpciji i stagnaciji. Rađanje - »zabrinutost za uspostavljanje i vodstvom slijedeće generacije«[204] - obuhvaća prokreativnost, produktivnost i stvaralaštvo. Obuhvaća i ideje, nove proizvode i

---

[200] Isto.

[201] Isto, str. 289., 292.

[202] Isto, str. 292.

[203] W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 355.

[204] Erik H. Erikson, *A Way of Looking at Things: Selected Papers from 1930 to 1980*, W. W. Norton, New York 1987., str. 607.

djela, samoregenerirajuću skrb za daljnji osobni razvoj.[205] Bazična, temeljna snaga i vrlina koja proizlaze iz tih kriza je skrb.

Skrb je odraslih, »generacijski zadatak kultiviranja snage u slijedećoj generaciji«, koji može biti roditeljski, didaktički, produktivni ili kurativni.[206] Za njega je stoga skrb neka konkretna zabrinutost za ono što se generira ljubavlju, potrebom ili slučajno, ona je proširivanje obveza brige za osobu, za proizvode i za ideje za koje je netko naučio brinuti se. Impetus za skrb ukorijenjen je instinktivno u »impulsu bdjeti nad nekim i njegovati onoga, koji u svojoj bespomoćnosti emitira signale očaja.«[207] Djetetova bespomoćnost priziva i budi snagu u odraslome koji ju potvrđuje u iskustvu i činu skrbi, obrnuto, majčina skrb omogućava djetetu da vjeruje i ima povjerenja, te da razvije nadu, umjesto osjećaja nepovjerenja i napuštenosti.[208]

Erikson ističe kako i muškarac i žena trebaju odabrati za koga i što će brinuti, pa čak i kada odluče nemati djecu. Oni imaju relaciju i obvezu »brinuti za kreature ovoga svijeta«[209], kroz participaciju u onim institucijama koje promoviraju, čuvaju i ojačavaju generativno naslijeđe i skrb za druge.

Tako je okvir i temelj za Eriksonovu etiku skrbi dijalektičko-dinamični, u kojem, kroz konflikt dvaju suprotstavljenih snaga i sila procesa razvoja, moralni zadatak biva uvidjeti novu snagu koja isijava kroz taj proces. Osobni rast i snaga skrbi koja proizlazi iz procesa rasta i razvoja, zahtijevaju promjenu okoline, uključujući i društvene običaje. Za njega, dio etike skrbi sastoji se u dijalektičkoj borbi između simpatije, prihvaćanja i inklinacije nekoj grupi ili pojedincima i brige za njih, te između antipatije i neprihvaćanja, te marginaliziranja pojedinaca ili grupe, koju Erikson naziva odbojnost kojom netko ne mari skrbiti za drugoga.[210]

---

[205] Erik H. Erikson, *The Life Cycle Completed: A Review*, W. W. Norton, New York 1982., str. 67-68; i Erik H. Erikson, *Childhood and Society*, W. W. Norton, New York, 1963., str. 266-268.

[206] E. H. Erikson, *The Life Cycle Completed: A Review*, str. 55; 66-67; i E. H. Erikson, *Childhood and* Society, str. 274.

[207] E. H. Erikson, *The Life Cycle Completed: A Review*, str. 59-60.

[208] E. H. Erikson, *A Way of Looking at Things: Selected Papers from 1930 to 1980*, str. 600.

[209] E. H. Erikson, *Childhood and Society*, str. 267-268.

[210] E. H. Erikson, *The Life Cycle Completed: A Review*, str. 68.

Budući da skrbiti ne možemo za sve, jedna je vrsta odbojnosti i isključivosti uvijek prisutna, smatra Erikson, te je nužna etička, pravna i zakonska regulativa i uvid koji trebaju definirati opseg naše brige, te brinuti da razmjeri isključivosti ne budu preveliki, sa svrhom reduciranja tog raspona isključivosti. Smatra kako bi religijska i ideološka uvjerenja i sistemi trebali nastaviti promovirati univerzalnije principe skrbi koji bi uključivali i mnogo šire dijelove zajednice i pojedince.[211] Posljedično, etika se skrbi tako manifestira i izražava u malim ali značajnim gestama, kao i u globalnim bitkama i nastojanjima protiv bezosjećajnih, neskrbnih stavova koji doprinose destrukciji privatnog i javnog morala.

1.11.3. Milton Mayeroff: osobno viđenje

Američki filozof Milton Mayeroff (1925-1979), u svome djelu *On Caring (1971),*[212] promovira detaljan opis i objašnjenje iskustva skrbi za nekoga i iskustva kada netko skrbi za nas. Ocrtava nekoliko glavnih tema iz povijesti spominjanja ideja skrbi, ali odlučuje se za ideju skrbi u novom, osobnom smjeru. Namjera je njegova djela pokazati kako skrb može pomoći da razumijemo i integriramo naže živote puno djelatnije i cjelovitije.

Ističe kako skrb sačinjavaju: pažnja, kao ključna za etiku skrbi, jer ona zahtijeva prepoznavanje i priznanje drugoga i njegovih potreba i naše dužnosti da odgovorimo na njih. Nasuprot pažnji stoji ignorancija, kao njena negacija. Zatim je tu odgovornosti kao dati odgovor, a pitanje vezano uz nju je i pitanje obveze i dužnosti. Tu je nadalje kao sastavnica skrbi i kompetencija, bez koje nismo u stanju niti prihvatiti odgovornost, niti skrbiti, prijemčivost za one za koje skrbimo, za one koji primaju skrb što podrazumijeva zabrinutost za uvjete onih koji su ranjivi i u nejednakom položaju, što nadalje zahtijeva asimetričnu moralnu odgovornost.

Mayeroff, u poglavlju *Major Ingredients of Caring*, ističe kako skrb u sebi objedinjuje: znanje, izmjena ritmova i poštivanje ritma života i potreba drugoga, strpljenje, iskrenost, odanost, povjerenje, poniznost, nadu, hrabrost. Tako znanje, na primjer, znači biti u stanju osjetiti *iznutra* što druga osoba ili iskustvo njegova ja osjeća potrebno za rast. Odanost, koja daje temelj i bit te poseban karakter skrbi za nekoga, uključuje u sebi ono biti tu za nekoga,

---

[211] Isto, str. 69.

[212] Milton Mayeroff, *On Caring*, Harper & Row Publishers, New York 1971., str. 19-35., 46–48., 83-88., 91-104.

hrabro, trajno, ustrajno i konzistentno. To je faza unutar ritma i procesa skrbi koja slijedi nakon faze razdvojenosti i otuđenosti. Skrbiti znači imati povjerenja u rast i razvoj druge osobe i vjerovati njoj da će slijediti vlastiti ritam i vrijeme.[213]

Skrbiti za nekoga stoga, prema Mayeroffu znači, pomoći drugome da raste, bilo da je riječ o osobi, ideji, idealu, umjetničkom djelu, ili zajednici te daje primjer roditeljske brige i skrbi za dijete, poštivanje njegova osobnog rasta i razvoja. Pomoći drugoj osobi da naraste, znači ohrabriti i pomoći im da skrbe za sebe, ali i za nekoga ili nešto. Skrbeća je relacija i odnos obostran te je skrb proces, a ne serija ciljno orijentiranih usluga.

> »Skrb, kao pomaganje drugome da raste i da se aktualizira, je proces, način povezivanja s drugim što uključuje razvoj, na isti je način i prijateljstvo, koje izrasta kroz vrijeme obostranog povjerenja, produbljivanja i kvalitativne transformacije relacije.«[214]

U Mayeroffovoj viziji, moralne su vrijednosti inherentno prisutne u procesu skrbi i rasta. Kada je netko u skrbi i za njega se skrbi, taj netko raste i postaje sve više samodeterminantan i na taj način slobodniji, autonomniji u odabiranju vlastitih vrijednosti i ideala koje treba slijediti i koji su utemeljeni, proživljeni, interiorizirani u vlastitom iskustvu, umjesto u konformizaciji s prevladavajućim vrijednosnim sustavom. »Skrblju, čovjek ostale vrijednosti stavlja u red i vrši poredak vrijednosti oko samoga sebe.«[215] Skrb proširuje horizonte i stavlja čovjeka u jedan širi kontekst ljudskog života. Biti u-mjestu, znači biti u oslobađajućoj prezentnosti, biti sada, a to omogućava autonomiju i slobodu.[216]

Njegov je moralan pristup skrbi pristup koji iziskuje i zahtijeva odgovor, a to je pristup etike odgovora, te ističe vrijednosti i ono dobro što se otkriva u procesu skrbi. Tako su odgovornost i obveza vezane uz skrb, one koje proizlaze više iz osobnih, nutarnjih izvora karaktera i obveza, nego li koje proizlaze iz vanjskih pravila.

Ističući kako je skrb trajni proces koji zahtjeva kontinuitet, konstantu, i našu obvezu i posvećenost,[217] našu sposobnost razumijevanja drugoga, njegova svijeta, nada i strahova, našu

---

[213] Isto, str. 19 - 35.

[214] Isto, uvod, str. 2.

[215] Isto, str. 65.

[216] Isto, str. 98.

[217] Isto, str. 44.

sposobnost vidjeti drugoga njegovim očima, onako kako on vidi sebe i svoj svijet,[218] naglašava važnost i primat procesa u kojem se ogleda i očituje i važnost temporalne dimenzije skrbi, već istaknute i od strane Heideggera, te nešto kasnije bit će spomena i o Jonasovoj budućnosnoj dimenziji skrbi i odgovornosti u njegovoj etici odgovornosti. Mayeroff stoga, kaže:

> »Proces, radije nego li proizvod, primaran je u skrbi, jer jedino u prezentnosti, sada, ja se mogu brinuti za drugoga. Problem je uvijek kako odgovoriti osobi ili ideji, sada i ovdje; moramo uvijek raditi, djelovati, tako reći, s onime što imam i onim odakle krećem…U skrbi, sadašnjost nije odrezana i odvojena od vitalnih veza sa prošlosti i budućnosti, jer iz uvida prošlosti i obogaćeni anticipacijom budućnosti, mi dobivamo nove uvide i značenje, smisao, kao onaj o obećanju rasta. U isto nas vrijeme i prošlost i budućnost čine ranjivima i osjetljivijima za mogućnost rasta u sadašnjosti, interesi i potrebe prezentnosti pomažu odrediti karakter i smjer prošlosti i budućnosti. Pomaže nam odrediti koji su povijesni i prošli uvidi značajni za sadašnjost, i koje mogućnosti iz budućnosti su stvarne i značajne za sadašnjost.«[219]

Na ovaj način osvještavamo temeljitu objektivnost skrbi, jer snažno opisuje ideju da nas skrb okružuje od samih naših početaka, od trenutka našeg stvaranja i da je ona bit naše egzistencije i esencije. Mayeroffova ideja kako je skrb centralna za ljudsko stanje i egzistenciju, poseže daleko do samog Mita o Curi, koji su spominjali i nekoliko već ranije spomenutih filozofa, a njegov je opis naravi i učinaka skrbi postavio temelje za suvremenu etiku skrbi,[220] o kojoj će biti govora u slijedećim poglavljima.

> »Kroz skrb o određenom nekom, služeći mu skrbno, čovjek živi smisao svoga vlastitog života. Moći reći ikada da je čovjek kod kuće u svijetu, znači, ne kroz dominaciju, objašnjavanje ili poštovanje, nego kroz skrb za drugoga i biti u nečijoj skrbi… Dva koncepta, „skrb“ i biti „u mjestu“, omogućavaju plodonosan način razmišljanja o ljudskom stanju, i, što je još važnije, može nam pomoći razumjeti bolje naše živote.«[221]

Biti u svijetu, u mjestu, uključuje kako temporalnu tako i prostornu dimenziju, te poput Heideggerova *biti-u-svijetu*, Mayeroff razvija na Heideggerovu ideju prezentnosti, prisutnosti,

---

[218] Isto, str. 53.

[219] Isto, str. 41.

[220] W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 357.

[221] M. Mayeroff, *On Caring*, uvod, str. 3.

sadašnjosti, koja snažno obilježava skrb.[222] Sređujući naš život prema inkluzivnoj skrbi, mi smo na pravom mjestu u pravo vrijeme, prezentni ovdje i sada, svjesni i prisutni, što je u suprotnosti sa onim biti van prostora i vremena, pokušavajući pobjeći s pogrešnog mjesta, tražeći svoje pravo mjesto. Mayeroff osvjetljava kako je to mjesto zapravo mjesto veze i relacije s drugima, te se treba stalno i nanovo obnavljati, reafirmirati, oblikovati i čuvati.

[222] Isto, str. 69.

1.12. Suvremena etika skrbi

Znanje je danas postalo rascjepkano, atomizirano, partikularizirano, fragmentirano (Jaspers)[223], nedostaje mu svaka sintetizirajuća i integrirajuća snaga, ono postaje fragmentom koji se može hitro ispostaviti, brzo usvojiti i lako zaboraviti. Sve se više pokazuje temeljna ugroženost i slike o čovjeku kao cjelini. Sve se češće pojavljuje potreba za orijentacijskim znanjem i cjelovitijim shvaćanjem procesa života i samog čovjeka, te se tako stvara jedna nova svijest, sveobuhvatnija, jedna nova etika – etika skrbi i potreba za jednim tzv. *ženskim* principom objedinjavanja i skrbi.

Etika je skrbi, kao teorija normativne etike, teorija o onome što čini naše čine ispravnim ili pogrešnim, razvijena u okviru normativne etičke teorije, od strane feminističkih filozofkinja u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Konzekvencionalistička i deontološka etička teorija razvijaju univerzalne standarde i principe moralnog djelovanja, etika skrbi s druge strane, razvija važnost i značaj odgovora i odgovornosti. Tako je nastupio prijelaz u moralnoj perspektivi i paradigmatska promjena koja se manifestira kao promjena u moralnom pitanju, te se tako od pitanja »što je pravedno?« prešlo na pitanje »kako reagirati?« tj. kako odgovoriti? Etika skrbi kritizira primjenu univerzalnih etičkih principa i standarda kao moralno problematičnih, jer smatra kako ona pothranjuju moralno slijepilo i indiferentnost. Temeljna uvjerenja etike skrbi su: sve su individue međuovisne u postizanju svojih interesa; oni koji su marginalizirani i posebno ranjivi na posljedice naših izbora i čina zaslužuju posebnu pažnju i obzirnost koja je u skladu sa stupnjem njihove ranjivosti na naše izbore, te s obzirom na stupanj njihove pogođenosti tuđim izborima. Etika skrbi posebnu pažnju posvećuje partikularnim, pojedinačnim, konkretnim situacijama i kontekstu i promovira posebne, specifične interese onih koji su uključeni.

Dakle, naglasci su etike skrbi stavljeni na empatiju, simpatiju, suosjećanje, lojalnost tj. vjernost, razboritost i moć prosudbe, te ljubav u intimnim relacijama i odnosima, više negoli na apstraktne principe i prava deontoloških i libertinističkih etičkih sustava.

Kada govorimo o počecima etike skrbi potrebno je spomenuti i područje zdravstvene skrbi i njege u kojem se na poseban način etika skrbi oblikovala i pronašla svoje mjesto. Međutim,

[223] Usp. Karl Jaspers, *Duhovna situacija vremena*, Matica hrvatska, Zagreb 1998., str. 112., 122-125.

zbog opsežnosti tematike nećemo se zadržati na podrobnijem obrazlaganju, te ćemo ga ostavit ovdje po strani, kao mogućnost za neka daljnja promišljanja.[224] Ono što će nas zanimati u ovom radu bit će činjenica da autor Warren Thomas Reich, inače urednik *Encyclopedia of Bioethics,* u svojem radu pod nazivom *Mit o ugovoru ili mit o skrbi. Narativna podrijetla bioetike*, spominje dva pristupa i dvije paradigme u etici, govoreći o odnosu liječnik – pacijent, u zdravstvenoj praksi. Te dvije paradigme, koje su ukorijenjene u osnovnoj izvornoj priči, osiguravaju izvore za moralne stavove, za etičke teorije ili ih pak uzrokuju osiguravajući moralne perspektive na način na koji mi gledamo ljudsku stvarnost relacija.[225]

Reich tako navodi kako su one, paradigme, prevladavale u stvarnosti i praksi zdravstvenih odnosa. To su paradigma ugovora ili ugovorno-libertarijanski pristup i paradigma zasnovana na skrbi. Reich je u svome istraživanju pošao od potrage osnovne naracije koja bi se mogla uzeti u obzir i oblikovati etiku skrbi, te je istraživao podrijetla etike skrbi. To ga je dovelo do otkrića izvornog mita o skrbi ili *Mit o Curi.*

1.12.1. Etika skrbi kao središnja tematika feminističke etike

U modernom se zapadnom društvu skrb često poistovjećivala s nečim što je *žensko,* s neplaćenim radom, nešto što je privatno, stvar obitelji, za koju je pak žena nadležna. Skrb se usko promatrala kroz nereciprocan i neravnopravan odnos između onoga tko skrbi i onoga kome je potrebna skrb, koji je u potrebi. Tako se skrb isključivo vezala i reducirala u domeni trivijalnosti, podčinjenosti, dobročinstva, privatnosti. Sve su utjecajniji i glasniji i oni *drugačiji*, ženstveniji glasovi, koji su skrb počeli promatrati kao nešto cjelovitije i mnogo šire od privatne sfere.

U jednom smislu, feministički su pokreti dio jednog globalnog vala pokreta za oslobođenjem koji su obilježili drugu polovicu dvadesetog stoljeća. Teoretičari su unutar tih pokreta često gradili svoja mišljenja i tvrdnje o pravednosti u prethodno postojećim socijalnim tj. društveni teorijama. Feministički teoretičari nisu usamljeni u osjećaju da stara paradigma ne može na adekvatan način opisati stvarnost koja postoji i da to zahtijeva novu preobrazbu, novu

---

[224] Warren Thomas Reich, „Care: II. Historical Dimensions of an Ethic of Care in Health Care“, Warren Thomas Reich (ur.), *Encyclopedia of Bioethics*, Simon & Schuster Macmillan, New York 1995., str. 349-359.

[225] Warren Thomas Reich, „Mit o ugovoru ili mit o skrbi? Narativna podrijetla bioetike“, *Društvena istraživanja*, 5 (3-4/1996), str. 563.

paradigmu, novu vrsta znanja i razumijevanja stvarnosti. Potrebna je promjena paradigme, prijelaz u našoj viziji kako bismo uvidjeli svijet drugačijim.[226]

Tronto ističe:

> »Iako ja ne nudim potpuno novu alternativu u ovoj knjizi, moja je nada da osiguram prodor u drugačiji svijet, onaj u kojem će svakodnevna skrb ljudi jednih za druge biti valjana premisa ljudske egzistencije.«[227]

Dvadeseto je stoljeće stoga, bilo obilježeno feminističkim i ženstvenim pristupima i glasovima skrbi koji su često bivali različiti jedan od drugih, ali dijelili su mnoge zajedničke ontološke i epistemiološke pretpostavke i teze, uglavnom naglašavajući individualnost i zasebnost jedinke i odnosa s drugim, te naglašavajući kako skrb kao vrlina, iako partikularna i u odnosu na pojedinačne situacije, itekako može biti etički relevantna i univerzalna vrlina koja svoje utemeljenje ima u osjećaju odgovornosti i dužnosti spram drugoga u potrebi.

Snažni je impetus školskoj raspravi skrbi, kako smo već napomenuli, krenuo godine 1982, objavom knjige Carol Gilligan, *In a Different Voice: Psyhological Theory and Women's Development*. Teoretičari njege i neki liječnici istraživali su moralne dimenzije skrbi, prije objave knjige, ali je njezina knjiga, po prvi puta u povijesti ideje skrbi, dovela do daljeg širenja truda i napora razvoja i sistematiziranja filozofske etike skrbi, daleko izvan svijeta praktičara unutar zdravstvene skrbi i njege.[228]

Etika je skrbi bila utemeljena oko koncepta skrbi i skrbljenja, fokusirana na etiku vrline koja je povezana sa skrblju kao moralnim osjećajem i odgovorom u kontekstu pojedinačnih odnosa.[229] Svoje korijene ima u radovima Carol Gilligan i ostalim feminističkim pristupima, te u okviru zdravstvene njege i skrbi, o kojima ćemo u kasnijim izlaganjima i obrazloženjima središnje tematike ovoga rada i detaljnije govoriti.

Posljedica rada Carol Gilligan je i rad filozofkinje Nel Noddings kao drugog pionira u širenju perspektive skrbi, što je revolucionariziralo način na koji se počelo gledati na etiku i svratilo je pozornost na nove načine moralnog znanja, sveobuhvatnijeg, cjelovitijeg, integriranijeg. Na

---

[226] Joan C. Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, Routledge, New York 1993., uvod, str. x.

[227] Isto.

[228] W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 367.

[229] Usp. Michael Slote, *The Ethics of Care and Empathy*, Routledge, London i New York 2007., i Peta Bowden, *Caring. Gender-sensitive ethics*, Routledge, London i New York 2001.

taj je način snažno potaknuta perspektiva skrbi u moralnosti, razlikujući se od perspektive pravde, prava, dužnosti. Sve je to probudilo i važnu, iskustvenu ispravku prevladavajućoj tradicionalnoj, diskurzivnoj i deduktivnoj zapadnjačkoj etici.[230]

Autori koji su se bavili skrbi smatrali su da je znanje jednako emocionalnog karaktera kao i racionalnog, i da skrbeća i pažljiva osoba, jednako kao i „racionalna", može reflektirati i odražavati konkretnu partikularnost kao i apstraktnu univerzalnost, tj. može se odnositi i na pojedinačne, konkretne situacije kao i na apstraktna, općenita i univerzalna načela koja se tiču etičkih normi.

Ovo se osobito odnosilo na etiku skrbi Carol Gilligan koja je bila situirana i utemeljena u »ženskom načinu« bivstvovanja, opstojnosti i znanja.[231] Pitanje koje Giligan postavlja je ono o odnosu između roda, spola i moralnosti i ta su pitanja slično naglašavali i autori poput Wollstonecraft, Milla, Taylora, Beechera, Stantona i Gilmana.[232] Pitanje je glasilo je li vrlina ista ili različita u muškaraca i žena – imaju li muškarci i žene jednak pristup rješavanju moralnih dvojbi? Ohrabruje li društvo žene da njeguju specifične ženske karakteristike koje ih osnažuju ili one koje ih slabe i što sačinjava te specifične karakteristike u žena. Odgovor koji Gilligan nudi je provokativan. U svojoj spomenutoj knjizi, *In a Different Voice,* Gilligan tvrdi da žene u prosječnoj dobi i iz različitih kulturnih razloga i podrijetla teže priznanju etike skrbi, i da moralnim problemima pristupaju s aspekta koji naglašava relaciju i odgovornost, te

---

[230] W. T. Reich, *Mit o ugovoru ili mit o skrbi? Narativna podrijetla bioetike*, str. 569.; vidi također: pregled suvremene etike skrbi Nancy S. Jecker i Warren Thomas Reich, „Care: III. Contemporary Ethics of Care", Warren Thomas Reich (ur.), *Encyclopedia of Bioethics*, izmijenjeno izdanje, 5. svezak, Simon & Schuster Macmillan, New York 1995., str. 336-344.; i Nancy S. Jecker i Warren Thomas Reich, „Care: III. Contemporary Ethics of Care", Stephen G. Post (ur.), *Encyclopedia of Bioethics*, 1vol, Simon & Schuster Macmilan, New York 2004., str. 367-374.

[231] Mary Belenky, Blythe Clichy, Nancy Golderg, Jill Tarule, *Women's Way of Knowing*, Basic Books, New York 1987., autorice tematiziraju različite epistemiološke pozicije znanja u ženskog moralnom i intelektualnom razvoju: od tišine, kao prve epistemiološke pozicije, preko primljenog znanja kao pozicije slušanja glasova drugih izvanjskih i nepogrešivih autoriteta. Pozicija u kojoj ženi nedostaje samopouzdanja u svoje vlastite izvore znanja, te se u znanju rukovodi socijalnim normama i očekivanjima, te nametnutim ulogama roda i spola. Zatim slijedi subjektivno znanje, znanje kao nutarnji glas i priznavanje sebe kao vlastitog autoriteta, koje se oslanja na vlastite misli, osjećaje i iskustva u formiranju znanja i istine – kao nepogrešiva hrabrost i odlučnost, što im omogućava da stvaraju vlastite tvrdnje i postavke. Slijedi zatim proceduralno znanje, razdvajajuće i povezujuće, koje priznaje mnoštvo vanjskih i nutarnjih autoriteta i izvora znanja, te ih procjenjuje i vrednuje. Fokusirajući se na racionalna objašnjenja, radije nego li na apsolutizam i ideološko znanje, kao takovo, proceduralno se znanje osobito njeguje u akademskim krugovima i znanstvenom diskursu i isključuje emocije i osobna uvjerenja. Konstruktivno znanje, kao ono koje integrira glasove i izvore znanja u jednu cjelinu, znajući da je znanje inherentno promjenjivo, ovisno o dobi, vremenu, iskustvu i kontekstu.

[232] Carol Giligan, *Feminist thoughts*, http://academic.evergreen.edu/curricular/hhd2005/WinterDownloads/TongCh5.pdf, datum pristupa 10. 11. 2016.

sa snažnim osjećajem zabrinutosti, empatije i skrbi u interpersonalnim odnosima, dok s druge strane, muškarci više naginju priznanju etike pravde koja naglašava pravila i prava.[233]

Identificirala je nekoliko stupnjeva i prijelaznih perioda u razvoju etike skrbi. Od sebičnosti do odgovornosti, konflikt između onoga što bi netko učinio nasuprot onome što i netko trebao učiniti unutar njegovih veza i povezanosti s drugima. Od dobrote ka samopožrtvovnosti koja se manifestira kao zabrinutost za druge, njihove osjećaje i potrebe, kako ne bismo naškodili ili nanijeli bol drugima. Slijedeći je stadij od dobrote do istine u kojoj moralnost skrbi mora uključivati i skrb za sebe ali i za druge, biti iskren i autentičan prema sebi, rastuća odgovornost prema sebi kao i prema ostalima. Gilligan taj stadij definira kao stadij zrele skrbi. Zadnji stadij, stadij je moralnosti nenasilja, moralne jednakosti između sebstva (selfa) i drugih koji je postignut primjenom i ucjepljenjem načela nenasilja, ne nanošenja štete i ozlijede drugima, koji obvezuje kako bi skrb postala univerzalna obveza.[234]

Pettersen ističe kako je osnova i opravdanje etike skrbi proživljeno, živo iskustvo, osobito ženino iskustvo intimnih relacija, povjerenja i obveza. »Proživljeno iskustvo, akumulirano je subjektivno iskustvo individua.«[235]

1.12.2. Carol Gilligan - drugačijim glasom. Počeci etike skrbi

Vratimo se na spomenutu Carol Gilligan i njezina ukazivanja. Istražujući i baveći se moralnim razvojem, ukazivala je na to da glavni teoretičari moralnog razvitka, poput Piageta i Kohlberga, izlažu svoje teorije na osnovi muških psiholoških konstrukcija, istražujući i pokazujući kako su samo muškarci sposobni dostići visoki stupanj moralnog razvoja. Gilligan nastoji rasvijetliti kako većina žena ima drugačiji pojam morala i drugačije rezoniraju u moralnim dvojbama. Središnji je fokus ženskog moralnog zapažanja i odlučivanja usredotočen na odgovornost prema drugima - orijentacija koja im pomaže očuvanju, održanju i podupiranju odnosa, te izbjegavanju da druge povrijede. Moralni je svijet djevojaka i žena,

---

[233] Carol Gilligan, *In a Different Voice*. *Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge 1982., str. 7., i W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 367.

[234] Carol Gilligan, „Concepts of the Self and of Morality“, *Harvard Educational Review*, (11/1977), str. 481-517, ponovljeno izdanje: „A Different Voice“, Pearsall, *Women and Values*, 1986., str. 309-339.

[235] Tove Pettersen, *Comprehending Care*, Lexington Books, Plymouth 2008., str. 23.

svijet relacija i psihološkog povjerenja, gdje svjesnost povezanosti između ljudi daje mogućnost rasta priznanja odgovornosti za drugoga, percepciju potrebe za odgovorom.[236]
Gilligan je vršila mnogobrojna istraživanja, jedno od njih je uključivalo 80 educiranih sjevernoameričkih odraslih i adolescenata od kojih je dvije trećine i žena i muškaraca uzimalo u obzir podjednako i etiku prava i etiku skrbi. Istraživanje je ipak pokazalo da su se ti muškarci i žene fokusirali više na jednu, negoli na drugu od tih dviju etičkih pozicija i paradigmi. Dok su žene bile fokusirane jednako i na pravdu kao i na skrb, samo je jedan muškarac bio fokusiran na skrb.[237] Na taj je način Gilligan zaključila kako skrb ostaje ipak više u domeni i vezi s onim ženstvenim i ženskim. Je li moguće da muškarci imaju dobrih razloga da ne skrbe, i je li skrb i skrbljenje uvijek riskantan poduhvat, protivan racionalnoj muškoj logici i prirodi? Ili je skrb riskantna samo u određenim društvima kakvo je ovo naše zapadno racionalno, koje je baštinik racionalne kartezijanske paradigme?

1.12.2.1. Objašnjenje etike skrbi Carol Gilligan

Istraživanje koje je Gilligan vršila o identitetu i moralnom razvoju odvelo ju je do identifikacije i prepoznavanja etike skrbi kao *drugačijeg glasa* – glasa koji ujedinjuje jastvo i vlastitost sa relacijama i razum sa emocijama. Nadilazeći to dvojstvo promijenila se i paradigma, te se pomaknulo i težište teorije psihološkog i moralnog razvoja.
Etika skrbi polazi od premise da samo kao ljudi inherentno relacionalna, odgovorna bića i ljudsko je stanje, stanje povezanosti i međuovisnosti. Slušajući situacije moralnih konflikata i izbora s kojima se ljudi suočavaju, Gilligan se u svojim istraživanjima više fokusirala na aktualne i realne situacije moralnih konflikata u svakodnevnom životu i praksi, negoli na hipotetske situacije, te je istraživala kako ljudi stvaraju moralne konflikte unutar kojih donose odluke, što vide kao moralni problem i dilemu, i kako jezik morala oblikuje naše odluke i izbore koje činimo i djela koja poduzimamo. To ju je potaknulo da piše o etici skrbi i nepodudarnosti između glasova moralne teorije i glasova ljudi na terenu.
Za Gilligan etika skrbi je utemeljena u glasu i odnosu, u činjenici da svatko ima svoj glas i nešto za reći da svatko treba biti pažljivo saslušan (pod njegovim uvjetima) i biti saslušan sa

---

[236] C. Gilligan, *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*, str. 30., 38.

[237] Carol Gilligan, „Moral Orientation and Moral Development", Eva Feder Kittay, Diana T. Mayers (ur.), *Woman and Moral Theory*, Rowman & Littlefield, Totowa 1987., str. 25.

poštovanjem. Etika skrbi usmjerava našu pažnju prema potrebi suosjećanja u odnosima (obratiti pažnju, saslušati, odgovoriti, biti odgovoran) čak i pod cijenu gubitka povezanosti sa samim sobom ili sa drugima. Njena je logika induktivna, povezujuća, obuhvatnija, radije nego li deduktivna ili matematička.[238]

U drugom poglavlju svoje knjige, pod nazivom: *Images of Relationship*, kaže:

> »Budući da predodžbe odnosa oblikuju narative ili priče ljudskog razvoja, uključivanje žena, mijenjajući njihov imaginerij, njihove slike i predodžbe, uključuje promjenu cijele priče.«[239]

Promjena predodžbe koja stvara probleme u interpretaciji ženskog moralnog razvoja rasvijetljena je moralnom prosudbom dvoje jedanaest godišnje djece, dječaka Jakea i djevojčice Amy koji su u istoj dilemi vidjeli dva različita moralna problema. Gilligan je nastojala objasniti i osvijetliti razliku u interpretaciji, a ne toliko spolne razlike u sebi i po sebi. Oboje djece bili su u šestom razredu i sudionici školskog programa studija o pravima i odgovornosti, koji je osmišljen da pokaže i istraži različite koncepte moralnosti i osobnosti. Fokus je stavljen na varijabilnosti između spola i dobi, naglasak na utjecaju inteligencije, obrazovanja, socijalnog statusa na moralne prosudbe i razvoj. Oba djeteta nisu bila „tipični" predstavnici svojeg spola i odstupali su od stereotipnih podjela uloga po spolovima i njima pridodanim etiketama. Naime, Amy je više preferirala i naginjala prirodoslovnim predmetima kao što je matematika želeći biti znanstvenica, dok je Jake preferirao engleski jezik. Ipak, njihovo rezoniranje i moralne prosudbe potvrđuju postojeće stavove o spolnim razlikama. Pitanje koje im se postavilo, bilo je pitanje koje je Kohlberg postavio u slučaju Heinza i njegove teško bolesne žene. Treba li Heinz ukrasti lijek koji si ne može priuštiti jer je preskup, kako bi spasio svoju ženu? O čemu će biti još govora u daljnjem obrazlaganju teme. Radilo se o konfliktu između moralnih normi i istraživanja logike njihova razrješenja.[240]

Jake je od samog početka bio uvjeren da treba ukrasti lijek, konstruirajući dilemu kako je pravo na život jače i ispred prava na vlasništvo. Koristeći se logičnim i racionalnim argumentima, matematički razrješava moralnu dilemu. Amyn odgovor na dilemu bio je drugačiji. Na postavljeno pitanje, Amyin odgovor se činio kao da izbjegava i kao da je

---

[238] *Interwiev with Carol Gilligan*, 21. Lipanj 2011., http://ethicsofcare.org/interviews/carol-gilligan/, datum pristupa 10. 11. 2016.

[239] Carol Gilligan, *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*, str. 25.

[240] Isto, str. 27-40.

nesigurna.[241] Ona u dilemi nije vidjela matematički problem, nego naraciju odnosa koji se proteže i izvan vremena. Vidjela je odluke koje su dalekosežne i njihove posljedice sežu daleko u budućnost. Njezine su prosudbe sadržavale uvide centralne za etiku skrbi, pretpostavila je relaciju, povezanost i odgovornost, dok su Jakeove prosudbe odražavale logiku pristupa pravde, matematičke jednadžbe, logiku separacije.[242] Sve to dovodi do drugačijih slika i predodžbi o osobnosti i relaciji. Za Jakea, odgovornost znači ne učiniti ono što on želi, jer misli na druge, a za Amy, odgovornost je činiti ono što drugi od nje očekuju i računaju na nju, bez obzira što ona želi za sebe.[243]

> »Moje istraživanje ističe, da iako muškarci i žene možda govore drugačijim jezicima, oni smatraju da su isti, koristeći slične riječi, označavajući različita iskustva samih sebe i društvenih relacija. Budući da ti jezici dijele preklapajuće moralne izraze, koje smo mi skloni krivo protumačiti, stvarajući kriva tumačenja koja ometaju komunikaciju i ograničavaju ljudske potencijale za suradnju i skrb u komunikaciji.«[244]

Njezina su nastojanja bila da ta kriva tumačenja i nesporazume oko moralnog razvoja žene ispravi. Njezina je glavna meta kritike bio njezin bivši mentor, psiholog edukacije, Lawrence Kohlberg, koji je tvrdio da je moralni razvoj proces od šest stadija.[245] U daljnjem ćemo

---

[241] Isto, str. 28.

[242] Isto, str. 30.

[243] Isto, str. 38.

[244] Isto, str. 173.

[245] Kao Kohlbergova studentica, Gilligan je nasuprot teoriji o šest stadija moralnog razvoja, njenog mentora, dovela u pitanje njegov koncept ljudskog moralnog sazrijevanja, koji se mjeri kroz šest stadija: prekonvencionalni stadij (stadij poslušnosti i podložnosti autoritetu, stadij lijepog ponašanja u zamjenu za buduće povlastice, moral naivnog instrumentalnog relativizma); konvencionalni stadij (stadij života prema tuđim očekivanjima, stadij poštivanja i slijeđenja pravila u zamjenu za društveni red i poredak, stadij »dobar dečko i dobra curica«) ili moralnost legalizma i održavanja zakona i reda; postkonvencionalni stadij - moralnost se temelji na vjernosti čovjekovim univerzalnim principima. To je stoga principijelan moral, a prema Kohlbergu samo malen broj odraslih dostiže taj nivo. Negdje tamo poslije 25. godine života. I opet se dijeli na dva stupnja: stadij koji se poziva na društveni ugovor kada je valjan, te stadij osobnog moralnog sustava vrijednosti utemeljenog na apstraktnim, univerzalnim moralnih načelima, stadij savjesti. Ona je zaključila kako takav koncept, prema kojemu su dječaci i muškarci moralno zreliji nego djevojčice i žene u svojim zaključivanjima i odlučivanjima, mora biti neispravan. Ona je smatrala kako ta skala mjerenja moralnog razvoja nije objektivna i predstavlja maskulariziranu i pristranu perspektivu moralnog razvoja, utemeljenu na pravdi, apstraktnim dužnostima i obvezama. Ona je ponudila stoga, drugačije termine, istaknuvši kako žene razvijaju empatiju i suosjećanje iznad pravila i univerzalnih principa koja su privilegirana kod Kohlbergove skale. Za nju *drugačiji glas* nije stvar isključivo vezana i ograničena rodom, radije je obilježena i povezana sa ženama koje gledaju konkretne, pojedinačne situacije u iskustvenim promatranjima. Posljedično, istraživanje je potvrdilo da se razlike u upotrebi etike skrbi ili etike pravde i pravednosti ne odnose na razlike u poimanju moralnih principa od strane žena i muškaraca, te da nisu uvjetovanje rodom niti spolom.

objašnjavanju pokazati u čemu se sastojala Kohlbergova metoda i poznati Heinzov slučaj, a tada se vratiti na Gilliganino tumačenje odgovora koje su dali dječak Jake i djevojčica Amy, na pitanje o Heinzovoj bolesnoj ženi i treba li Heinz ukrasti lijek ili ne?

1.12.2.2. Kohlbergova metoda

U ovom kratkom odlomku nastojat ćemo osvijetliti Kohlbergovu metodu i naglasiti njezin značaj za razumijevanje moralnog razvoja, sazrijevanja i razvoja moralnog suda da bismo uvidjeli što je i zašto bilo glavna meta kritike Gilligan.

Kohlberg se dugi niz godina bavio psihologijom moralnog suda, vršeći ispitivanja sam ili preko svojih suradnika gotovo po čitavom svijetu. Kao rezultat toga rada rodila se psihologija moralnog suda. Njegova se metoda sastoji od toga da on prati razvoj moralnog suda od ranog djetinjstva sve do odrasle dobi, a ključni mu je pojam prava u njegovim društvenim relacijama. Stupanj čovjekova moralnog suda određuje se po tom što on drži pravom u pojedinoj dobi.

U razvoju moralnog suda Kohlberg razlikuje šest razvojnih stupnjeva. Ti se stupnjevi mogu svesti na tri nivoa. Umjesto da apstraktno izlažemo te razvojne stupnjeve, ilustrirat ćemo ih pomoću originalnog Kohlbergova primjera. To je glasovita dilema iz njegova upitnika: *Heinzova dilema.*

> »U Evropi je jedna žena teško bolesna, ima rak. Postoji lijek koji bi je po sudu liječnika mogao spasiti: to je jedna forma radija, a lokalni ga je ljekarnik tek nedavno otkrio. Proizvodnja lijeka je skupa, ali ljekarnik ga prodaje deset puta skuplje nego što ga stoji proizvodnja. On plaća 200 dolara za radij, a za male količine lijeka traži 2000 dolara. Heinz, muž bolesne žene, obišao je sve svoje znance za novac, ali je mogao skupiti samo 1000 dolara, što je samo polovina onoga koliko bi lijek koštao. Rekao je ljekarniku da mu žena umire, pa ga je molio ili da mu da lijek jeftinije ili da mu bar dopusti da plati kasnije. No ljekarnik je odgovorio: »Ne, lijek sam otkrio ja i želim se njime obogatiti.« Heinz, na rubu očaja, razmišlja da će obiti apoteku i ukrasti lijek za svoju ženu.«[246]

[246] Više o Kohlbergovoj metodi vidi Lawrence Kohlberg, *Collected Papers on Moral Development and Moral Education (1973)*, Harvard University, Center for Moral Education 1973., str. 410-465.; Lawrence Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. Essays on Moral Development, Volume 1*, Harper and Row, San Francisco 1981.; Detlef Garz, *Lawrence Kohlberg: An Introduction*, Barbara Budrich Publishers, Leverkusen 2009., str. 39-77.; Lawrence Kohlberg, „Education for Justice: A Modern Statement of the Platonic View“, Nancy F. Sizer, Theodore R. Sizer (ur.), *Moral Education: Five Lectures*, Harvard University Press, Cambridge 1970., str. 59.; Sohan Modgil, Celia Modgil (ur.), *Lawrence Kohlberg.*

Tako glasi Kohlbergov primjer i svi su njegovi primjeri slični: dilema, konfliktna situacija u kojoj subjekt mora donijeti odluku, mora zauzeti stav. Ovdje se pita: smije li Heinz ukrasti lijek ili ne? Važno je opravdati svoj odgovor zašto?

Razine moralnog suda

I. razina: Predkonvencionalna moralnost

Norma na toj razini je još sasvim izvanjska: nešto se čini ili ne zbog toga što je to naređeno ili zabranjeno. Motiv moralnosti je dobivanje nagrade ili izbjegavanje kazne. To je normalna razvojna razina djece ispod deset godina.[247]

Može se podijeliti na dva stupnja: 1. stupanj: *Moralnost poslušnosti i kazne.* Autoritet i poslušnost determiniraju što je pravo. Na dani primjer djeca na ovom stupnju odgovaraju ovako: »Heinz ne smije ukrasti lijek jer će morati u zatvor.« Temelj je suda, kazna koja automatski slijedi čin. Ona je nužno sljubljena s činom do te mjere da moralnost čina dobiva svoju kvalifikaciju iz posljedica. Općenito, dobri čini jednaki su onima koji su nagrađeni, a zli su oni čini koji se kažnjavaju. To je logika malog djeteta. No i kod mnogih odraslih prepoznajemo ostatke te logike. Takva motivacija nije još moralna i njome se podržava infantilno moralno rezoniranje, što ima za posljedicu učestalost prekršaja jer je takva moralnost iracionalna i infantilna.

2. stupanj: *Moral naivnog instrumentalnog relativizma.* Dobro je ono što koristi. To je izrazito individualistički nivo moralnosti. Da vidimo jedan odgovor na Heinzov slučaj: »Heinz smije ukrasti lijek samo onda ako prihvaća posljedice svoga čina, tj. zatvor.« Posljedice se ovdje javljaju u pragmatičkoj formi. Čovjek stavlja na vagu život žene i posljedice svoga čina, ovdje krađe, te zaključuje da krađa vrijedi rizika. U svakidašnjem životu često se služimo takvom logikom: važemo posljedice moralnog prijestupa sa zadovoljstvom ili dobiti, pa se odlučujemo za ovo potonje.[248]

II. razina: Konvencionalna moralnost

Consensus and Controversy, Routledge, New York 2011., str. 21-39.; 43-79.; 85-122.; 125-149.; 233-243.; Lawrence Kohlberg, „The Claim to Moral Adequacy of a Highest Stage of Moral Judgment“, *The Journal of Philosophy*, 70 (18/1973), str. 630–646.;

[247] Lawrence Kohlberg, „Stages of moral development as a basis for moral education“, C. M. Beck, B. S. Crittenden, E. V. Sullivan (ur.), *Moral Education*, John Wiley, New York 1971., str. 23-92.

[248] L. Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. Essays on Moral Development, Volume 1*, str. 379.

Dobri čini i poštivanje društvenih konvencija određuju moral. To je razvojni stupanj moralnog suda kod adolescenata, ali čini se da većina ljudi, po Kohlbergovu mišljenju više od dvije trećine odraslih, ostaje na ovoj razini.

I opet razlikujemo dva stupnja: 3. stupanj: *Moralnost »dobrog dječaka, dobre djevojčice«.* Pravo se određuje po ulozi. Pogledajmo jedan karakterističan odgovor na Heinzov slučaj: »Heinz mora spasiti život svoje žene čak i onda ako je ne voli, jer se ipak radi o čovjeku; uvijek smo dužni pomoći ako se radi o ljudskom životu.« Temelj sudu čini pozivanje na društvenu ulogu da dobar muž mora spasiti život svoje žene, i to je karakteristično za ovaj stupanj, tj. da obveza ne proizlazi iz unutarnje vrijednosti ljudskog života, već zbog nekih vanjskih konvencija. Znak prepoznavanja ovog stupnja jest pozivanje na društvene konvencije. Pošten, karakteran, dobar, izgrađen, to su one društvene konvencije koje određuju moralnost. To se zove moralnost »dobrog dječaka, dobre djevojčice«, jer djecu obično odgajamo u tim terminima.[249]

4. stupanj: *Moralnost obdržavanja zakona i reda.* Pravo je jednako održavanju društvenih obveza. Evo jednog tipičnog odgovora tog stupnja: »Važno je da poštujemo zakone, jer njihovo samovoljno kršenje minira sam zakoniti društveni poredak. Moglo bi se reći da se neki zakon smije prekršiti samo onda ako dotični pojedinac dokaže svoje poštivanje zakona na taj način što preuzima na se posljedice.« To veliko poštivanje zakona dobiva svoj smisao iz stavljanja društvenog poretka kao prvotne vrijednosti. Mislim da mnogi naši problemi proizlaze iz toga što nam se moralnost kreće na ovom stupnju. Što bi bilo od svijeta kad bi svatko radio prema svojoj volji? To je nekako način rezoniranja većine ljudi. Međutim, kad se takva moralnost, odnosno čovjek takve moralnosti nađe u konfliktnoj situaciji, dilemu može razriješiti samo tako da, pozivajući se na zakon, preuzima posljedice. Na ovom stupnju, naime, nema epikeje, izuzetka od zakona. Zakon se apsolutizira. To još nije stupanj moralnosti slobodne savjesti, nije još principijelan moral, nego moral legalizma, održavanja zakona. Čini mi se da se starozavjetni čovjek nalazio uglavnom na tom stupnju. Sam se prekršaj zakona ubraja u grijeh.

III. razina: Postkonvencionalna moralnost

---

[249] Lawrence Kohlberg, *The psychology of moral development: the nature and validity of moral stages*, Harper and Row, San Francisco 1984., str. 630.

Moralnost se temelji na vjernosti čovjekovim univerzalnim principima. To je stoga principijelan moral, a prema Kohlbergu samo malen broj odraslih dostiže tu razinu. Negdje tamo poslije 25. godine života.

I ova se razina razvoja moralnosti dijeli na dva stupnja: 5. stupanj: *Moralnost društvenog ugovora.* Pravo se određuje prema legalnim društvenim ugovorima. Evo jednog tipičnog odgovora: »Heinz smije ukrasti lijek jer život ima apsolutnu prednost pred svim drugim vrijednostima, tako i pred vrijednošću privatnog vlasništva. Svi drugi zakoni i prava dobivaju smisao po tom.«[250] Ipak, još uvijek ne postoji potpuna recipročnost između prava i dužnosti. »Muž bi morao ukrasti lijek jer se muževi moraju brinuti za svoje žene kako najbolje znaju. Isto bi morao čovjek učiniti i za bliskog prijatelja. Međutim, ako bi se radilo o nekom tko nije ni rođak ni prijatelj, Heinz bi učinio dobro ukravši lijek, ali ne bi bio dužan učiniti to.« To je karakterističan odgovor na ovom stupnju. Jasan je stav s obzirom na pravo, ali ne i s obzirom na dužnost. Recipročnost između prava i dužnosti karakteristika je slijedećeg, najvišeg stupnja moralne zrelosti.

6. stupanj: *Moralnost univerzalnih principa i slobodne savjesti.* Prema Kohlbergu tek se malo filozofa i mislilaca penje do tog stupnja. Čovjek se ravna po tako općenitim principima, da ne postoji razlika između prava i dužnosti, može se prijeći s jednoga na drugo a da princip ostane netaknut. Primijenjeno na naš primjer: Je li Heinz dužan ukrasti lijek, pa čak **i** onda ako ne bi volio svoju ženu? »Da. Vrijednost ženina života neovisna je od bilo kakvih rodbinskih veza. To vrijedi i onda kad se radi o prijatelju ili o bilo kojem čovjeku: vrijednost ljudskog života uvijek je ista.[251]

Promotrimo li kritički Kohlbergovu metodologiju, uočit ćemo kako je jasno da razvoj moralnog suda, kako je to razradio Kohlberg, slijedi tzv. hijerarhijski model: stupnjevi se pojavljuju u invarijantnom redu, tj. svaki novi stupanj je viši od prethodnog i uvijek uključuje prijašnji. Ne može se stići na viši stupanj ako se nije prošao niži.

Kohlberg shvaća razvoj moralnog suda kao proces strukturiranja uloga. Tri su uloge od posebne važnosti za formiranje moralnog suda: unutar obitelji, unutar grupe vršnjaka i unutar šire društvene zajednice. Nedostatak bilo kojeg od tih triju faktora može bitno utjecati na

---

[250] Isto, str. 524.

[251] L. Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. Essays on Moral Development, Volume 1*, str. 164.

daljnji razvoj moralnog suda. To je ujedno jedan od razloga zašto svi ljudi ne stižu do najvišeg nivoa moralnosti. Istodobno implicira da postoje kritička razdoblja za razvoj moralnog suda koja su u nekom smislu ireverzibilna, tj. ne mogu se nadoknaditi, isto kao što postoje kritička razdoblja za razvoj inteligencije.[252]

Najvažnije je istaknuti kako Kohlberg smatra da se žene zadržavaju na konvencionalnom stadiju, odnosno na trećem stadiju moralnog razvoja, koji je stadij interpersonalne suglasnosti i suradnje ili stadij dobar dečko, draga curica, dok muškarci, smatra on, usvajaju bitni utilitaristički model i ugovornu legalističku orijentaciju ili usvajaju univerzalne etičke principe i bitni Kantovski vid univerzalno utemeljenog morala iz dužnosti, nasuprot partikularnoj moralnosti. Tako odrasli i uglavnom muškarci, bivaju vođeni ne više samointeresom i samoodržanjem ili mišljenjima drugih, nego bivaju vođeni autonomnim i samonametnutim univerzalnim etičkim principima, kao što su pravda, reciprocitet, poštovanje dostojanstva ljudske osobe kao njezine intrinzične vrijednosti.

Dakle, što se tiče moralne zrelosti, jasno je da šesti stupanj predstavlja najviši nivo moralnog suda. Vidljivo je da Kohlberg opisuje taj najviši stupanj s četiri *kantovske* kategorije: reverzibilnost, konzistentnost, univerzalnost i preskriptivnost.

> »Kad tvrdimo da su prava i dužnosti korelativni, to znači da se čovjek može kretati od prava do dužnosti i natrag bez promjene i distorzije principa. Univerzalnost i konzistentnost su potpuno osigurani po reverzibilnosti i preskriptivnosti akcije.«[253]

Iz svega toga i navedenog slučaja i odgovora, koji su uglavnom davale djevojčice u tim ispitivanjima slučaja Heinzove teško bolesne žene, uslijedio je možda skučeni zaključak kako su žene ometane osjećajnošću i interesom samoodržanja i kako ne mogu dostići šesti stupanj Kohlbergove ljestvice moralnog razvoja. Stoga je Gilligan dovela u pitanje njegovu metodologiju, tvrdeći kako njegova ljestvica moralnog razvoja govori samo o moralnom razvoju muškarca, a trebala bi govoriti o razvoju ljudske moralnosti.[254]

Razumijevanje Kohlbergove metode

---

[252] Mihalj Szentmartoni, „Moralna zrelost“, *Obnovljeni život*, 33 (1/1978), str. 50.

[253] L. Kohlberg, *The Claim to Moral Adequacy of a Highest Stage of Moral Judgement*, str. 641.

[254] C. Gilligan, *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*, str. 24–31.

Potrebno je razumjeti Kohlbergovu metodologiju.[255] Kohlberg je postavio pitanje jedanaestogodišnjim dječacima i djevojčicama u slučaju *Heinz i njegove teško bolesne žene*. Kako Heinz nema novaca za preskup lijek, treba li on ukrasti lijek koji ju može izliječiti ili ne? Dječaci su odgovorili da je pravo na život jače i važnije od prava na vlasništvo, dok su djevojčice promatrale moralnu dilemu unutar šireg konteksta priče o relaciji koja se proteže i izvan okvira vremena, dugo u budućnost. Dječaci su nekako fascinirani snagom logike, te su moralne dileme rješavali više kao matematičke probleme s ljudima. Djevojčica nije uspoređivala pravo na život i pravo na vlasništvo, nego se fokusirala na konkretne učinke Heinzova djela koji bi se mogli odraziti na njegov odnos sa ženom. Uzimala je u obzir narativ i relacije koje se protežu izvan i iznad vremena. Ona je smatrala da bi njih dvoje o tome trebali razgovarati i pronaći neki drugi način.[256]

Žene imaju tendenciju promatranja morala unutar granica odnosa i međuovisnosti i obraćanja pažnje na odgovornost za druge, dok muškarci nastoje gledati jastvo kao neovisno, autonomno biće i moralnost kao stvar rangiranja individualnih ljudskih prava.

Gilligan tvrdi da za žene moralni razvoj znači da integriraju heteronomne i izvanjske zahtjeve koji se pred nju stavljaju od njenih bližnjih, s onim autonomnim zahtjevima zabrinutosti za samu sebe. Gilligan smatra da se žene tijekom moralnog razvoja pomiču od prvog do trećeg stadija i nazad, od preokupiranosti za sebe i svoje potrebe, do preokupiranosti za druge, sve do ispravnog davanja značaja sebi u relacijama s drugima i da taj razvoj nikada nije završen i finalan zbog velikog broja njezinih odluka u partikularnim situacijama i slučajevima. Pomicanje od drugog do trećeg stadij pomicanje je od dobrote do istine. Tako se žena razvija i pomiče od stadija udovoljavanja drugima, od toga da je uobičajeno dobra da se uvijek žrtvuje

---

[255] Vidi: Lawrence Kohlberg, Daniel Candee, „The relationship of moral judgment to moral action“, Lawrence Kohlberg (ur.), *Essays on moral development: Vol. 2. The psychology of moral development*, Harper & Row, New York 1984., str. 498-581. Psiholog Piaget postavlja čitav ljudski razvoj na kognitivne baze. Na području morala na toj liniji kognitivnog pristupa čovjeku velike zasluge stekao je Lawrence Kohlberg, profesor s Harvarda. Gotovo bi se moglo reći da je s obzirom na Freuda „rehabilitirao“ razumsku ljudsku narav, pretjeravši gotovo u suprotnom pravcu. Kohlberg se dugi niz godina bavio psihologijom moralnog suda, vršeći ispitivanja sam ili preko svojih suradnika gotovo po čitavom svijetu. Kao rezultat tog rada rodila se psihologija moralnog suda.

[256] C. Gilligan, *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development,* str. 26., 28.

za tuđe potrebe, sve do stadija na kojem prepoznaje i priznaje svoje vlastite potrebe kao dio svake zrele relacije. Tada žena stječe moralnu zrelost.[257]

I muškarci i žene trebali bi slijediti takav moralni razvoj u kojem bi se u obzir uzimala oba jezika, obje domene, i domena prava i pravednosti i domena skrbi i odgovornosti, te smatra da bi se djecu trebalo poticati i odgajati kao povezujuće, odane, privržene, ovisnije jedne o drugima, radije nego li previše neovisne i neprivržene, te da bi ih trebalo ohrabrivati i učiti da odgovaraju na tuđe potrebe.

Međutim, važno je naglasiti kako pravda i pravo nisu tako drugačiji pristupi od jezika skrbi i odgovornosti, i da se naprotiv, ta dva pristupa nadovezuju i nadopunjuju. Potrebno je također osvijetliti i činjenicu da socijalno i kulturno konstruirana identifikacija žena s pojmovima skrb i odgovornost može samo naštetiti ženama i imati negativne posljedice.

Treba istaknuti kako ni Kohlberg nije pojednostavljeno i usko ustvrdio da je šesti razvojni stupanj moralnog suda jednak moralnoj zrelosti. Stoga, definira moralnu zrelost sa stanovišta moralnog suda kao razvojni proces u smjeru sve veće integracije ponašanja pod kognitivnom kontrolom.

Važno je uočiti i ono centralno pitanje moralne zrelosti: kako uskladiti »moram« i »hoću«. Drugim riječima, kako razriješiti vječnu dilemu: vidim što je dobro, a ipak ga ne slijedim? To uvlači u igru jedno novo važno pitanje: zašto biti moralan? To je pitanje motivacije. Na toj točki ulazi religija u psihologiju morala. No ovdje se na tome nećemo zadržavati, niti je to tema naših daljnjih promišljanja.

1.12.3. Nel Noddings - razlika između prirodne i etičke skrbi

Jedna druga feministička autorica i filozofkinja, Nel Noddings u svojoj knjizi *Caring A Feminnie Aproach to Ethics and Moral Education,* navodi kako postoji razlika između prirodne skrbi, označene onim »ja želim«, za one s kojima sam u tijesnoj, emotivnoj relaciji, i između etičke skrbi, kao dužnosti, označene onim »moram«.

U etičkoj skrbi mi se nalazimo u relaciji u kojoj susrećemo druge moralno, i ona proizlazi iz naravne skrbi, koja joj pak, prethodi i povratno utemeljuje etičku skrb. Naravna ili prirodna

[257] Isto, str. 27.

skrb znači relaciju u kojoj mi odgovaramo kao oni koji skrbe o nekome iz ljubavi ili naravne inklinacije tj. naklonosti.[258]

> »Ako moje dijete plače, prirodno je da ga želim utješiti i ukloniti sve što na bilo koji način uzrokuje uznemirenost. Etička skrb je povezana s onim „Ja moram“. Prirodno, ako ja susretnem prijatelja u nevolji i potrebi, ja mu želim pomoći. No, postoje situacije u kojima pomoć mome prijatelju u nevolji, može biti za mene bolno, bol koju oni osjećaju i prolaze, možda je ista ona bol koju ja nastojim izbjeći. Etička skrb nalaže da bez obzira na sve, pomognem prijatelju. Prirodna skrb dolazi bez napora, etička skrb nastupa kada netko djeluje skrbno poradi toga što je to prikladan odgovor. Dok u isto vrijeme, etička je skrb, proizašla iz naravne skrbi. Bez naravne skrbi, koja ju utemeljuje, etička skrb bi jedva dobila priznanje za svoj čin skrbi, dok zapravo ne skrbi.«[259]

Gilligan, kao i Noddings smatra kako se etički diskurs priopćuje jezikom oca. Otac gleda principe, apstraktnu i logičku argumentaciju, služi se prijedlozima, dogovorima, opravdanjem, pravednošću i pravdom.[260] U tom smjeru i Gilligan naglašava kako muškarci uče kroz separaciju i primat individualizacije. Kako su razumijevanja interpersonalnih relacija atomizirana, rascjepkana, radije nego li kohezivna, objedinjujuća i povezujuća. Za većinu je muškaraca relacija prijetnja njihovoj potrebi za individualnošću i samostalnošću i oni to percipiraju kao krizu. Tu moralnu krizu razrješuju razumom kako bi održali svoj integritet i koristeći apstraktne principe prava, pravde, pravednosti i jednakosti koji štite interese individue. Za muškarce, kako je jedan od mladih ispitanika u spomenutom Kohlbergovu istraživanju naglasio, rješavanje moralnih dvojbi i problema je kao rješavanje matematičkih zadatak s ljudima. Za razliku od muškaraca, žene vide moralne probleme i krize često u terminima prijetnje relaciji koja može, kako ističe i Gilligan, biti oporavljena unutar relacije same tako da se posvećuje više pažnje pojedincima unutar same veze, onome što ih povezuje i onome što relaciju čini mogućom, kao što su empatija, briga, skrb i povjerenje, koji su ujedno i termini jezika majke ili žene.[261] Majke gledaju u ono što Noddings zove *konkretizacija,*[262] u

---

[258] Nel Noddings, *Caring A Feminine Aproach to Ethics and Moral Education,* University of California Press; Los Angeles 2003., str. 4-5.

[259]Isto, uvod drugom izdanju str. xv.; 17., 79–80.

[260] Isto, str. 2.

[261] C. Gilligan, *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development,* str. 26., 28.

[262] N. Noddings, *Caring A Feminine Aproach to Ethics and Moral Education,* str. 8., 40.

pojedinačne situacije, individualne okolnosti, osobnu povijest i osjećaje.[263] Otac bi mogao žrtvovati vlastito dijete kako bi spasio principe, ali majka će radije žrtvovati bilo koji princip da bi spasila svoje dijete.[264] Noddings smatra kao je ženski glas, glas majke utišan.[265]

Njezin je pristup stoga, radije ženski ili ženstven *(feminine view)*, nego li feministički:

> »On je ženstven u duboko klasičnom smislu – ukorijenjen u prijemčivosti, odnosnosti, i odgovornosti. U sebi ne implicira niti isključuje logiku, kao nešto odbačeno, niti logiku kao otuđenu ženi. Pristup predstavlja alternativu postojećim gledištima, kao onaj koji započinje čežnjom za dobrotom, a ne moralnim rezoniranjem.«[266]

Ignorirajući drugi i drugačiji glas kao alternativno etičko promišljanje, smatra Noddings, poručujemo da je on manje bitan i neispravan, te potkopavamo vjeru u mogućnost empatije i skrbi.

Noddings naglašava etičku i moralnu stranu i narav skrbi. Ona artikulira feministički pristup i perspektivu, koja, kako sama vjeruje, podrazumijeva vrstu stalne i trajne veze, ovladanost, obuzetost i motiviranost za poduzimanje i pokret, što sve proizlazi iz ženstvenih emocionalnih kvaliteta. Kada onaj koji brine i skrbi odabere sudjelovati u skrbnoj vezi i brinuti o nekome, tada on pronalazi pravoga sebe.

Ističe kontrast između ženskog i muškog poimanja i paradigme skrbi i veze. Specifično ženska paradigma skrbi pokazuje svojstva odvojenosti i distance od onoga, što ona vidi kao racionalnost i analitična hladnoća muškog razmišljanja. »Žene, ulaze u domenu (moralnih problema, op.a.) kroz drugačija vrata, tako reći.«[267] Noddings želi naglasiti subjektivnost i emocionalnost skrbi i jedinstvenost svake skrbeće relacije. Dakle, naglašava partikularnost i s time u vezi dovodi u pitanje moralno utemeljenje skrbi kao univerzalnog etičkog principa koji bi trebao biti općevažeći i univerzalan, a ne se odnositi na partikularne situacije. Za Noddings ne postoje univerzalne i općenite moralne norme na koje treba odgovoriti i prema kojima

---

[263] Ann Bradshaw, „Yes! There is an ethics of care: an answer for Peter Allmark“, *Journal of Medical Ethics*, 22 (1/1996), str. 13 – 15.

[264] N. Noddings, *Caring A Feminine Aproach to Ethics and Moral Education*, str. 37.

[265] Deborah Slicer, „Teaching with a different ear: Teaching ethics after reading Carol Gilligan“, *The Journals of Value Inquiry*, 24 (1/1990), str. 56., 59.

[266] N. Noddings, *Caring A Feminine Aproach to Ethics and Moral Education*, str. 2.

[267] Isto.

trebamo imati dužnost niti za nju postoji niti bilo koji princip osim princip skrbi. Tako ona odbija racionalističke koncepte, utilitarističku etiku i Kantovu etiku dužnosti.

Noddings ističe kako većina žena preferira raspravljati o moralnim problemima u terminima konkretne situacije. Žene pristupaju moralnim problemima ne kao intelektualnim problemima koje treba riješiti apstraktnim rezoniranjem, nego kao konkretnim živućim ljudskim problemima koje treba riješiti u životu. Njihov je pristup utemeljen u skrbi.

S druge strane, Carol Gilligan opisuje taj pristup riječima:

> »(…) žene se ne definiraju samo u kontekstu ljudske relacije, nego se i prosuđuju u terminima njihove sposobnosti da skrbe. Ženino mjesto u životnom ciklusu muškarca bio je oduvijek ono skrbno, njegujuće, brižno i pomoćno, mreža tih mreža relacija na koje se ona, zauzvrat, oslanjala.«[268]

Govoreći o skrbi, koristi dva njoj specifična izraza ili koncepta skrbi kojima jasno označava njezin karakter i smisao. Skrb je tako, zapravo stav ili stanje ovladanosti (*engrossment*)[269], zauzetosti, obuzetosti, zabrinutost, strah, anksioznost za nekoga, ali i olakšanje i izraz motivacijska izmještenost (*motivational displacment*)[270] iz vlastite realnosti i svijeta preokupacije sobom, u realnost drugoga. Kierkegaard će, na jednom mjestu govoriti o realnosti drugoga kao o našoj mogućnosti, o mogućnosti moje stvarnosti koju mi percipiramo kao nešto što me uznemirava, dok je za Levinasa Drugi onaj koji progoni moj etički realitet. Drugi tako ulazi u moj svijet i stvarnost, poziva me kao ono što prethodi mojoj vlastitosti, te možemo reći slično Noddings, obuzima nas i izmješta iz naše sigurnosti:

> »Etički govoreći, nema ništa tako pobuđujuće što zvući poput sna, kao divljenje etičkoj stvarnosti drugoga. I opet, etički govoreći, ako postoji nešto što može potaknuti i pobuditi čovjeka, to je idealno zahtijevana mogućnost drugog čovjeka.«[271]

Noddings nas poziva da ne uzimamo samo mogućnost postati boljima, mogućnost kada realnost drugoga ulazi u naš svijet i tako nas poziva, nego trebamo učiniti nešto. Trebamo ukloniti nepodnošljivu bol, reducirati patnju, ispuniti potrebe, ostvariti snove. Tada, kada sam u takvoj vrsti relacije, kada realnost drugoga ulazi u moju realnost i dotiče me i mijenja, tada

---

[268] Carol Gilligan, „Woman's Place in Man's Life Cycle“, *Harvard Educational Review*, 49 (1979.), str. 440.

[269] N. Noddings, *Caring A Feminine Aproach to Ethics and Moral Education*, str. 9., 16., 49., 72.

[270] Isto, str. 14., 16., 70., 72.

[271] Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscript*, Princeton University Press, Princeton 1941., str. 322.

mi zaista skrbimo. Za nju, skrb o sebi, o svome etičkom ja (*etical self*),[272] može proizaći samo iz skrbi o drugome. Ali osjećaj o mome fizičkom ja, znanje o tome što mi zadaje bol i užitak, prethodi mojoj skrbi za drugoga. Ako nije tako, tada realnost drugoga ne bi bila za mene mogućnost, niti bi mi išta značila. Tako se skrb odnosi i referira na aktualitet, na sadašnji trenutak, na ono sada i ovdje drugoga, na verbalnu obvezu kao mogućnost skrbi. Etička je skrb uvijek riskantan pothvat i u sebi skriva i mogućnost da bude nepriznata, neprepoznata i neprihvaćena, te je za skrb nužan reciprocitet u odnosima.[273] U relaciji postoji onaj koji skrbi, kojeg Noddings označava kao »ona« i onaj o kome se skrbi, »on«.[274]

Noddings uzima i poziva nas da uzmemo relaciju kao ontološki temelj ili osnovu naše ljudske egzistencije, što za nju znači priznati i prepoznati ljudski susret i afektivan odgovor, kao osnovnu činjenicu te egzistencije.

Kao najveća kritika, koju Nodding upućuje teorijama skrbi, pokušaj je da uvede razliku između dva koncepta skrbi, *skrb za nekoga* (*caring for*) i *skrb o nekome ili nečemu* (*caring about*).[275] Skrb za nekoga je više usko ograničena, parohijalna, sužena i koncentrirana više na obiteljske odnose unutar doma i male zajednice, direktna licem u lice, dok je skrb o nekomu ili nečemu više karakterizirana nekom distancom, premještanjem od lica i svijeta direktne odgovornosti u širu javnu sferu.[276] Upravo ova vrsta skrbi može poslužiti kao motivacijski temelj za pravednost i pravednije društvo, za što trebamo osigurati uvjete i uvjete pod kojima se skrb o nekome može realizirati.[277]

Možda je tu Noddings pomalo kontradiktorna samoj sebi kada ističe da je institucionalizacija skrbi destruktivna jer je kontradiktorna samoj ideji i naravi skrbi. Smatra da bi praksa skrbi trebala biti minimalno regulirana i strukturirana standardima, i radije biti interpretirana i oblikovana u svjetlu individualna konteksta.

Ukoliko skrb ne bi trebala biti institucionalizirana jer se to protivi samoj ideji i njezinoj biti, kako tvrdi Noddings, pitamo se na koji bi način onda trebalo osigurati uvjete pod kojima

---

[272] N. Noddings, *Caring A Feminine Aproach to Ethics and Moral Education*, str. 14-15, 49.

[273] Isto, str. 48.

[274] Isto, str. 4.

[275] Isto, uvod: str. xv.

[276] Isto.

[277] Isto, uvod: str. xvi.

bismo trebali skrbiti o drugima u javnoj sferi, ako to ne bi osiguravali institucionalni uvjeti i minimum nekog zakonskog okvira unutar kojega bi određena skupina pojedinaca mogla skrbiti za druge pojedince u istom tom društvu? Noddings zato ističe kako je naša dužnost zazivanje skepticizma i neinstitucionalizacije skrbi kroz udruge, a da zakoni nisu ipak beskorisni niti prazni, ali su ograničeni. Stoga ističe:

> »Dužnost da poboljšamo etički ideal, onaj koji je posvećen skrbi, zaziva dužnost promoviranja skepticizma i neinstitucionalnih grupa i udruga. U dubokom smislu značenja, niti institucije, niti nacije ne mogu biti etičke. One nam ne mogu pružiti susret s drugim koji skrbi ili s onim koji nastoji skrbiti. To može samo uhvatiti, u općenitom smislu što bi jedan određeni skrbeći pojedinac htio učiniti u dobro opisanim situacijama. Zakoni, manifestacije i proklamacije, nisu ni prazne niti beskorisne; ali su ograničene i oni mogu podupirati i nemoralne kao i moralne aktivnosti. Samo individua može istinski biti pozvana na moralno ponašanje i djelovanje, i individua nikada ne može začahuriti moralno vodstvo, iako ga može sigurno prihvatiti u svakidašnjim, mirnim vremenima. Sve ovisi, tada o volji da budemo dobri, da ostanemo u brižnoj relaciji s drugima.«[278]

Ono što zamjeramo ovdje njezinoj tvrdnji činjenica je da ponekad nije dovoljno samo imati volju biti dobar ili ostati u brižnoj relaciji s drugima ako za to ne postoji neki minimum zakonskog okvira ili ako okolnosti nisu naklonjene osobama koje skrbe o drugima i koje žele ostati dobre, kako ona to kaže. Nodding ističe tu osobnu individualnu odluku, ali ukoliko društvo ne podržava niti potiče takve odluke u javnoj sferi i ukoliko društvene okolnosti nisu toj praksi naklonjene, bojim se da ostaje onda sve na pojedincu i njegovoj odluci koja se s vremenom može razvodniti i ostati bez zakonske podrške i uporišta. Smatramo kako je potrebno prevrednovati i redefinirati i pojam zajednice i zakonske okvire koji bi omogućili pojedincima i udrugama da djeluju u tom smjeru skrbi za druge.

Mnogi Nel Noddings zamjeraju stoga, možda i s razlogom, dodajemo mi da kao temelj skrbi, nije ostavila ništa osim samih emocija, koje su nestalne, te ne mogu biti univerzalni principi moralnosti, niti podloga za moralno djelovanje. Odgovarajući na te kritike, Noddings, pozivajući se na riječi Martina Bubera kako je relacija Ja – Ti i naglašavanje odgovornosti i skrbi koja iz nje proizlazi, zapravo artikulirana na jedan od najljepših i cjelovitijih načina

[278] Isto, str. 103.

upravo od jednog muškarca, te je time i sama pokazala kako je premisa da je skrb isključivo i esencijalno ženskog karaktera zapravo upitna i potrebno ju je preispitati.

1.12.4. Virginia Held i ostale feminističke autorice etike skrbi

Neke su autorice, kao Sara Ruddick, Virginia Held[279] i Eva Feder Kittay kritizirale kako društvo tretira i valorizira skrbeći rad ili rad u sustavu skrbi, te su pokušale dati rješenje i predlagale su da bi skrb trebala biti predstavljena kao društveno relevantna i stoga, treba imati svoju vrijednost, te da bi oni koji skrbe trebali biti valorizirani i vrednovani u obje sfere života kako u javnoj tako i u privatnoj sferi. Te autorice i njihove teorije prepoznaju skrb kao etički relevantan i bitan problem. Predložena paradigma i ističe kako bi etika skrbi trebala i može biti socijalna odgovornost i muškaraca i žena te ih u tome i ohrabruje.

Held ističe kako je etika skrbi drugačiji teorijski pristup koji predstavlja alternativu moralnim teorijama kao što su Kantova etika dužnosti ili utilitarizam. Nasuprot tim moralnim teorijama etika je skrbi, ističe ona, centrirana oko osobnih relacija i zajedničkih društvenih veza. Ona smatra kao je etika skrbi neovisan moralni okvir koji nije uvjetovan i centriran oko roda i spola, koji je širi i različit od feminističkog djelovanja i od etike vrlina.[280]

> »Skrb je najvjerojatnije najdublja i temeljna vrijednost. Skrb može postojati bez pravednosti: historijski gledano, bilo je malo pravednosti unutar obitelji, ali skrb i život su nastavljali i bez nje. Ne može biti pravednosti bez skrbi, međutim, bez skrbi niti jedno dijete ne bi preživjelo i na svijetu ne bi ostala niti jedna osoba koju bismo mogli poštivati.«[281]

Held je pokušala rekonceptualizirati temeljne pretpostavke je distinkcije između javne sfere, viđene kao sfere ljudskosti, kreativnosti, stvaralaštva i djelatnosti, te privatne sfere, viđene kao sfere i mjesta isključivo reprodukcije i majčinstva.[282] Tradicionalno su te tzv. ženske skrbeće aktivnosti marginalizirale, asimilirale i reducirale na nešto što je samo po sebi

---

[279] Usp. Virginia Held, *The Ethics of Care: Personal, Political and Global*, Oxford University Press, New York 2006.

[280] V. Held, *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*, str. 3., 10-13., 21-26., 60-61.

[281] Isto, str. 17.

[282] Isto, str. 60.

naravno i instinktivno prisutno, te im se nije pridavao moralan značaj i važnost koji bi uključivao moralni izbor.[283] No ona ističe kako skrb itekako ima moralan značaj i važnost.

U maskuliniziranoj kulturi racionalni diskurs zakona i pravde često diskvalificira i reducira ženske osjećaje, iskustvo i znanje kao drugorazredne i nepoželjne. Možemo reći kako je to polako dovelo do rastakanja skrbi, osjećaja i tzv. ženskog znanja, te rastakanja relacija u svim dimenzijama društva.

U poglavlju o odnosu liberalizma i etike skrbi ističe da snažne kritike upućene na adresu etike skrbi mogu biti jednako tako izokrenute u njezinu korist kada govorimo, primjerice, o zdravstvenoj skrbi djeteta. Naime, treba li te odnose unutar sustava skrbi promatrati kao ugovorno određene i uređene?

Ugovor pretpostavlja dvije osobe koje su obje slobodne, jednake, racionalne i autonomne. Međutim, kada se radi o djetetu onda ne možemo govoriti kao o nekome tko ima punu pravnu odgovornost i ne može se promatrati unutar liberalno zadanih parametara unutar odnosa između autonomnih pojedinaca. Djeca ne mogu postati autonomni racionalni agenti bez skrbi za njih i vrijednosti kojim bi se oni sami poimali i koja bi im bila dodijeljena kao pojedincima. Isto tako, mnoga se djeca rađaju onesposobljena i možda nikada neće dostići puni stupanj racionalnosti, te time niti biti racionalni ugovaratelji u smislu kako ih poima liberalna teorija.[284] Kada se ljudi razbole oni postaju ovisni i ranjivi te ne možemo govoriti o simetriji odgovornosti i ugovornom modelu. Osobito ta pitanja i prijepori bivaju vidljivi u slučajevima primjerice, informiranog pristanka djece, te se pretpostavke ugovornog modela ne mogu primjenjivati u tim slučajevima oslabljenih pozicija. U tom smislu, kako predlaže i Virginia Held, skrb može pružiti važan temelj i pokušaj razrješenja takvih perpleksnih situacija.

Ukoliko sustav zdravstvene skrbi bude vođen principima tržišta, kao što je slučaj sve češće, postavlja se pitanje prikladnosti liberalnog ugovornog modela u toj domeni. Kako su termini liberalne teorije ograničeni može biti plodonosno pokušati razmišljati u terminima vrijednosti relacija obilježenih skrblju među ljudima. Skrb se kao vrijednost često previđa u tom

[283] Isto, str. 61.

[284] Isto, str. 82.

ugovorno-libertijanskom modelu odnosa unutar zdravstva.[285] Bilo bi nužno ponovo prevrednovati relacije skrbi unutar društva u cjelini.

Stoga Held, u konačnici ističe važnost skrbi kao konstitutivnog elementa političke i društvene stvarnosti, te možemo dodati, skrbi kao one koja bi bila neiscrpan izvor promjene unutar društvenih relacija i korektiv društvenih odnosa. Held ističe da etika fokusirana oko skrbi može nadići limite i ograničenja etike i politike bazirane na pravima i pravnom diskursu, te može pružiti rješenja globalnih problema i riješiti ograničenja koja nam nameće tržišno orijentirana politika. Konačno, ističe ona, kako se etika skrbi, koja uzima u obzir osobne, partikularne relacije i drugoga, koja podrazumijeva i usvaja relacionalan karakter i koncept osobe, nalazi u jakom kontrastu, te stoga može nadići i individualizam koji je u središtu (neo)liberalne paradigme.[286]

Navodeći sve ovo, svjesni kako su mnogi prigovori i zamjerke stizale i na račun etike skrbi u cjelini kako je previše ukorijenjena u osjećajima, sentimentima i kako stoga, ne može biti univerzalna, niti imati etičkog utemeljenja, možemo ipak pružiti i priličan depozit argumenata koju iznose i neke spomenute autorice, a koji potvrđuju da skrb može biti univerzalnog karaktera, te imati i društvenu i političku snagu i mjerodavnost.

Ovdje se ne možemo zadržati na mnogobrojnim kritikama i prigovorima koja su stizala na račun etike skrbi i ta promišljanja i kritike koncepcija etike skrbi, kao isključive povlastice onoga ženskoga, možemo ostaviti za neki drugi elaborat. Ono što je nama relevantno za našu problematiku je upravo pitanje mogućnosti univerzalizacije skrbi kao etičkog principa djelovanja, koja bi mogla poslužiti kao platforma utemeljenja jedne nove etike kao mogućeg rješenja globalnih problema.

[285] Isto, str. 83.

[286] Isto, 107-109., 114., 117., 119-120.

1.13. Dva načina čovjekova postojanja u svijetu: kroz rad i kroz ljubav i skrb

Kada je Descartes odvojio tijelo od duše, stvorena je tzv. kartezijanska paradigma prisutna sve do naših dana u službenoj medicini. Prema toj je paradigmi čovjek zatvoreni repetitivan sustav određen svojim fragmentima, predvidljiv po zakonima mehanike koji se može kontrolirati i predviđati njegove reakcije. Tako je Descartes izgradio model tijela u terminima geometrije, mehanike stroja koji može popraviti neki inženjer.

Sve ovo postalo je aktualizirano te se nanovo zaoštrilo tijekom 16. i 17. stoljeća, pojavom empirizma i racionalizma, razvojem tehnologije i znanosti, odvajanjem prirodnih znanosti od filozofije i njihovim osamostaljivanjem od teologije i Crkvenih pozicija.

Analizirajući etimologiju i filološko značenje termina i ontoloških egzistencijalnih fenomena, kako ih naziva Heidegger, skrbi i brige, dolazimo do zaključka da skrb nije nešto partikularno, odvojeno, sporadično i akcidentalno u životu čovjeka, vrlina jedna od i pored mnogih, nego je ona esencijalna i čini bit čovjeka i onoga što čovjek jest. Briga i skrb način su bivstvovanja ili opstojnosti čovjeka. To je način na koji i kroz koji se čovjek konstituira, način na koji ostvaruje odnose sa drugima u svijetu u koji je uronjen. Boffovim riječima: »To je način biti-u-svijetu u kojem su osnovane i fundirane relacije koje su uspostavljene sa svim stvarima.«[287]

Boff naglašava kako postoje dva načina postojanja ili egzistiranja u svijetu,to su: biti-u-svijetu kroz rad i kroz skrb. Upravo na taj način se konstituira i ljudska realnost. Tim dvama bazičnim načinima postojanja u svijetu možemo pridružiti i Heideggerov način postojanja kroz briganje o stvarima i za stvari, te način postojanja kroz skrb za drugoga i za vlastitu autentičnu egzistenciju i za ono što Heidegger naziva *Pravo-moći-biti-cijelim.*

Način postojanja u svijetu kroz rad pojavljuje se u formi interakcije i intervencije.[288] Ljudska bića su u odnosu s prirodom, tragaju za prirodnim zakonima i ritmovima, vrše intervencije i zahvate nad njom, kako bi učinili život ugodnijim, prilagođavaju je sebi, grade si dom. Upravo kroz i po radu to čine. Na taj je način čovjek suvozač, kopilot i produžuje proces evolucije.

---

[287] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 59.

[288] Isto, str. 60.

Logika opstojnosti u svijetu kroz modus rada predstavlja, kako ističe Boff, pozicioniranje iznad stvari na način dominacije nad njim, i na način da služe osobnim ili društvenim interesima. Na taj se način razvijao antropocentrizam, koji u centar svega stavlja čovjeka i sve stvari imaju značenje samo kao produžetak u službi čovjeka i zadovoljavajući njegove potrebe i interese. Taj stav negira autonomiju drugih bića, i više od toga, on zaboravlja povezanost i vezu koju čovjek ima u sebi sa prirodom i sa realnošću,[289] priznao on to ili ne, jer je čovjek dio cjeline. Na kraju, ali ne manje važno, antropocentrizam negira i ignorira činjenicu da krajnji subjekt života, senzitivnosti, inteligencije i ljubavi nije primarno čovjek sam, nego univerzum, osobito Zemlja.[290] Zemlja za Boffa predstavlja i manifestira kapacitet osjećanja, mišljenja, ljubavi i obožavanja kroz nas, po nama i u nama samima.

Za Boffa taj stav rad-moć nad životom i svijetom utjelovljuje dimenziju maskuliniteta, muški princip i u ženi i u muškarcu, princip moći, sile, fragmentizacije. To je način postojanja i uređivanja stvarnosti kroz znati više, žuditi za znanjem, osvojiti prirodu i realnost, koristeći moć čak i agresiju, kako bi dosegla i ostvarila utilitaristički postavljene ciljeve. Taj je muški princip dominacije, žudnje za znanjem i osvajanjem kulminirao u današnje vrijeme.

Boff ističe da nasuprot tom načinu postojanja i opstojnosti u svijetu kroz rad i moć, postoji i drugi način postojanja koji se realizira kroz ljubav i skrb. Skrb na taj način nije nešto što je suprotno radu, nego mu daje jednu dublju dimenziju i značenje. Kroz skrb mi ne gledamo prirodu i sve što u njoj postoji kao objekt, kako *res exstenza,* kao stvar i protežnu materiju,kojom treba ovladati, pokoriti ju, nego tu opstoji relacija ne subjekt-objekt, nego subjekt-subjekt relacija. Entiteti stvarnosti su za nas tada subjekti, vrijednosti, simboli koji nose vezu sa izvornom i utemeljujućom realnošću. Priroda nije nijema. Ona govori i poziva. Poziva na odgovornost. Prenosi poruku veličine, ljepote, složenosti i moći.[291] Na taj način i čovjek ne egzistira, on supostoji, koegzistira s cjelinom. Relacija nije odnos moći i dominacije, radije je to odnos zajedničkog suživota. Tu se ne radi o intervenciji, nego interakciji, zajedništvu i suradnji.

[289] Isto, str. 62.

[290] Isto.

[291] Isto, str. 63.

Brinuti se i skrbiti za stvari i prirodu u sebi implicira intimnost, osjećaje unutar nas samih, čuvajući ih, dajući im i osiguravajući im potrebni mir i prostor da sazriju, poštujući prirodne ritmove i cikluse. Brinuti se i skrbiti znači bit sinkroniziran, usklađen s prirodom.

> »Analitički instrumentalni razum usklađuje se sa razlozima srca osjećanjem finesa i tankoćutnošću, duhom nježnosti, dobrote, dubokih osjećaja. Centralni stanje više nije okupiranost logosom, ratiom, nego okupiranost pathosom, osjećajem, sentimentom.«[292]

Taj način postojanja u svijetu u formi skrbi dopušta ljudskom biću živjeti temeljno iskustvo vrijednosti koja je od važnog i temeljnog značenja. To nije utilitaristička vrijednost koja je utemeljena samo u korisnosti, već je to vrijednost intrinzično prisutna u svemu. Iz te supstantivne vrijednosti proizlazi i dimenzija drugoga, drugotnosti, dimenzija poštovanja, strahopoštovanja, reciprociteta i komplementarnosti.

Veliki je izazov, kako ističe i Boff, povezati i prožeti rad skrblju i ljubavlju. Način postojanja kroz rad i način postojanja kroz skrb nisu oponenti, ne proturječe jedan drugome, nego naprotiv, trebaju se sastaviti na način da jedno drugoga ne ograničava, upotpunjuje i korigira. Zajedno sačinjavaju cjelinu i cjelovitost ljudskog iskustva i iskustva čovjeka kao jedinstvene osobe.[293]

Boff ističe kako smo na žalost, svjedoci razdvajanja i dubokog procjepa dvaju načina bivstvovanja čovjeka u svijetu. Taj raskol, prisutan od Neolitika, prije otprilike 10 000 godina, nastojao je izdignuti vrijednost rada iznad i ispred skrbi, te tako predimenzionirati dominaciju načina bivstvovanja kroz frenetičan i sumanuti rad u potrazi za još većom učinkovitošću, moći, za neograničenom težnjom pokoravanja Zemlje. Zadnjih nekoliko stoljeća, osobito naglašeno u industrijalizacijskom procesu, počevši od 18. stoljeća, pokazuje se kao predominacija i diktatura načina bivstvovanja kroz rad, ali rad kao intervenciju, proizvodnju, gomilanje, dominaciju i podčinjavanje. Rad je prestao biti aktivnost i djelatnost subjekta, povezan uz ljudsku prirodu, narav, prestaje biti nešto što je oblikuje i obogaćuje, te postaje nešto što otuđuje (Marx) i sinonim je za stjecanje neograničene moći i kapitala. Tako ljudi bivaju porobljeni strukturama proizvodnje, racionalizirani, objektivirani, komodificirani i depersonalizirani, podređeni racionalizaciji i tehnifikaciji.

---

[292] Isto.

[293] Isto.

Boff rasvjetljuje kako je muški princip rata, dominacije, podčinjavanja, osvajanja i moći postao temelj mogućnosti i plodno tlo za razvoj i pojavu grubog antropocentrizma, androcentrizma, patrijarhalizma i mačizma. [294] Boff, pomalo katastrofično naglašava kako smo svjedoci patologijske ekspresije maskuliniteta, koji je u diskontinuitetu sa svojom ženstvenom stranom, živimo u vremenu dominacije animusa iznad anime.[295]

Skrb je oklevetana i protjerana u privatnu sferu, sferu doma, poistovjećena s nečim što je žensko, kao zapreka objektivnosti, racionalnosti, istinitosti, moralnosti, te kao prepreka učinkovitosti. To nas je dovelo do mrtve točke i točke preokreta. Ili ćemo staviti granice produktivnosti, hiperprodukciji i hiperpotrošnji (konzumerizmu), kao produktima i izravnim posljedicama načina postojanja kroz rad tako što ćemo smanjiti našu gramzljivosti, povezati i utkati skrb u našu djelatnost, ili ćemo se suočiti s najgorim posljedicama, smatra Boff.

Opisujući situaciju predominacije paradigme i djelatnosti utemeljene i bazirane isključivo kroz proizvodnju, naglašava kako smo izgubili iz vida sposobnost suosjećanja, nježnosti, pažnje, brižnosti, skrbi, izgubili smo osjećaj i osjetljivost za sveto, za Zemlju u cjelini, te nas to vodi našem kraju i propasti. Svijet se polarizira i sve su izraženije klasne razlike, sve je prisutnija dominacija pojedinaca nad velikom grupom ljudi, te je nužno potreban korektiv pod vidom opstojnosti čovjeka kroz skrb i u skrbi. Boff smatra kako nije potrebno dokinuti i izgubiti rad kao način opstojnosti jer naposljetku, čovjek jest po svojoj naravi i biće rada, djelatnosti te je stoga, potrebno rad oplemeniti kroz drugačiji način razumijevanja, kroz drugu paradigmu obavljanja djelatnosti. Kako bi to postigli, nužno je okrenuti se samima sebi i razotkriti ili ponovno otkriti i povezati se sa skrbnim u sebi, s onim što sačinjava samu našu ontološku bit. Boff stoga, vjeruje kako je oporavak moguć ukoliko budemo nastojali živjeti i djelovati skrbno. Postoji nešto u čovjeku, u njegovom biću što nije materijalizirano, tehnificirano, nešto što se pojavilo prije mnogo milijuna godina i što je u evolutivnom procesu pojave sisavaca na zemlji rezultiralo kao naš iskon i temelj koji nas je održao, a to su naši osjećaji, sposobnost suosjećanja, brige, sposobnost empatije i suživljavanja u živote drugih, sposobnost da se uključimo i da utječemo jedni na druge. Mi započinjemo život u svijetu počevši od temeljne povezanosti (*attachment*), od veza osjećajnosti. Te veze čine ljude i događaje značajnijima i dragocjenijima, krcate i zasićene osjećajima koje gajimo jedni za

[294] Isto, str. 65.

[295] Isto.

druge, te vrijednostima koje su trajne i neizbrisive. To su veze odgovornosti i pozvanosti od drugih na koje trebamo i moramo odgovoriti.

Boff naglašava kako temeljna ontološka struktura nas samih, ono što nas sačinjava od samih početaka nije isključivo, izvorno i jedino racionalnost i sposobnost mišljenja, nije logos, nego pathos, sentiment, osjećaji, relacije, skrb, sposobnost empatije, posvećenost, odanost, vjernost, skrb i komunikacija s Drugim. Osjećaji su ti koji nas povezuju koji nas čine svjesnima ili ne, oni su ti kojima se vežemo i ulazimo u odnos s drugima. Upravo taj duboki osjećaj je skrb. Samo ona evocira duboke osjećaje koji ostavljaju neizbrisivi trag odgovornosti, poziva i traju vječno.

Nadalje, ističe kako je prije Descartesovog subjekta i izvjesnosti onoga *Cogito, ergo sum,* zapravo *Sentio, ergo sum, Ja osjećam, stoga ja jesam*.[296] Skrb je, smatra Boff, ontološki ispred i prije, ne samo vremenski, u vremenu, te sačinjava temelj, izvor i bit čovjeka, ljudskog bića. Skrb je snaga koja konstantno daje izvor, ishodište ljudskim bićima, opstojnost, a bez nje čovjek bi bio samo nakupina i gruda zemlje, kao i svaka druga na obali rijeke, ili rastjelovljeni anđeoski princip i duh izvan vremena, povijesti i historije.[297]

Sam je Heidegger naglašavao, kako smo već i istaknuli, važnost, prioritet i primat skrbi, kao ontološke strukture čovjeka, te njezinu temporalnu dimenziju i vremenitost kao njezin horizont očitovanja, koji sačinjava povijesnog čovjeka. Sačinjen od skrbi i pozvan od nje da skrbi, čovjek ne može, a da ne odgovori na poziv.

1.13.1. Otuđenje skrbi - Tamagochi

Vratimo se djelu *Essential Care,* u kojem kako smo istaknuli, Boff naglašava kako ljudska egzistencija nije utemeljena toliko u inteligenciji, slobodi ili kreativnosti, nego je temelj ljudske opstojnosti u skrbi za drugoga. Skrb je naprotiv, ta koja podržava navedene sposobnosti. Skrb je temeljni ethos ljudskog bića.[298] U skrbi nalazimo utemeljenje principa, vrijednosti i stavova koji pretvaraju život u dobar život vrijedan življenja, a naša djela u ispravne akcije.

---

[296] Isto, str. 68.

[297] Isto, str. 69.

[298] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature,* uvod ix-xi.

Boff naglašava kako je društvo utemeljeno na atomiziranom i fragmentiranom znanju, društvo koje prijeti ljudskoj egzistenciji, koje isključuje i marginalizira dvije trećine ljudi, društvo koje osiromašuje naše kapaciteta za suosjećanje, solidarnost, udivljenost, životnost, te predlaže put spasa ljudske egzistencije koji vodi kroz skrb.

> »Ja njegujem duboko uvjerenje da skrb, pored činjenice da je bitna, ne može biti niti potisnuta, niti odbačena. To traži osvetu i uvijek probija kroz neke zloupotrebe života. Ističem: ako nije tako, onda neće biti ni esencijalna. Gdje se briga pojavljuje u našem društvu? U nečemu što je zajedničko svima, u nečemu što je skoro smiješno, ali u nečemu što je krajnje očito: pojavljuje se u tamagochiju.«[299]

Tamagochi je igračka koja se pojavila devedesetih godina dvadesetog stoljeća i postao je simbol usamljenosti i otuđenosti našeg doba komunikacije. Zvuči pomalo ironično, ali milijuni djece i ljudi postali su ovisni i preokupirani brigom za virtualnog ljubimca. Ona je postala rutina mnogih. Upravo se u tome ogledala sva bijeda dehumanizacije i nedostatka skrbi. Međutim, ljudska se bit nije izgubila ona je tamo postajala čak i izraženija u obliku skrbi za virtualnog ljubimca. To nam je razotkrilo da je skrb nešto što je esencijalno bitno za ljudsku egzistenciju i da bez obzira ne sve, skrb izbija i ne da se ugušiti. Ona se pojavila u obliku elektroničke naprave, virtualnom ljubimcu, a nije više bila uložena u naše stvarne odnose i relacije s našim bližnjima.

Upravo taj problem skrbi i njenog otuđenja i transfera u virtualnog ljubimca ukazala je na agoniju naše civilizacije.

> »Sanjam o svijetu koji će tek doći, svijetu u kojem više nećemo trebati elektroničke naprave sa virtualnim bićima, kako bismo nadišli našu usamljenost i ispunili ljudsku skrbeću bit i dobrotu(…) Sanjam o svijetu u kojem su skrb i nepresušno suosjećanje za sva stvorenja priznata kao osnovni ethos ljudskog bića.«[300]

Skrb je temelj nove paradigme. Skrb je kozmološka konstanta, forma solidarnosti. Za Boffa mi smo kćeri i sinovi skrbi, aludirajući na spomenuti mit o skrbi[301] Skrb je preduvjet našeg postojanja i ona koja osigurava našu djelatnost dajući joj oblik stvaralaštva, a ne destrukcije i razaranja. Skrb oblikuje i obogaćuje sve što činimo. Mi skrbimo za ono što volimo i volimo ono za što skrbimo. Skrb znači zabrinutost, brigu, odanost, posvećenost, ustrajnost, poniznost,

---

[299] Isto.

[300] Isto, uvod.

[301] Isto, str. 21.

pozorno gledati na tuđe potrebe, predanost, pažnja i dobar tretman. Skrbeći stav vodi do preokupacije, zarinutosti i osjećaja odgovornosti koji je tako usko povezan uz skrb.

1.13.2. Boffova etika prave mjere kao rješenje krize

Za Boffa, da se podsjetimo, postoje dva načina bivstvovanja čovjeka u svijetu, to su: bivstvovanje kroz rad, koje će, kako smo također istaknuli i rasvijetlili, filozof Heidegger u svojem djelu *Bitak i vrijeme*, nazvati briganje o stvarima, te će govoriti o dvije vrste skrbi: uskačuće-nadvladavajuća skrb, i pretičuće-oslobađajuću skrb – koja ne uskače za drugog, nego iskače ispred drugoga u njegovoj mogućnosti bitka, da bi mu vratila brigu kao takvu,[302] i postojanje u svijetu kroz ljubav kao skrb. Za Boffa način bivstvovanja kroz skrb, otkriva ženstvenu dimenziju i u muškarcu i u ženi. [303] Tako je taj način bivstvovanja kroz i po skrbi, integrirajući i ucjepljujući u cjelinu i cjelovitost. Boff smatra da je žena dala historijski i društveni doprinos i snagu dubokog ženstvenog izraza i utjecaja, koji je ostao u trajnoj uspomeni ljudske vrste kroz svoje simbole, snove, arhetipe koji su prisutni u kulturama i kolektivno nesvjesnom.[304]

Međutim, iako Boff skrb ne ograničava na ženski rod, i ne smatra da je princip skrbi isključivo stvar ženskog roda, žene i njezina diskursa, ipak upozorava na rastući muški princip, od modernog doba, Bacona, Descartesa, kada je zavladala matematička, racionalistička paradigma, koji je promovirala red, istraživanje i proboj novih horizonata, te pohlepu za znanjem, moći, dominaciju, a kao krajnje posljedice, upozorava Boff, imala je podčinjavanje i žene i prirode. Danas, ta paradigma ponovno jača i čini se nije niti prestala. Posljedice su gubitak povezanosti, nedostatak skrbi i bezosjećajnost u društvenim relacijama i okvirima, nemar, nebriga našeg vremena. Našu civilizaciju naziva nepoštivajuća civilizacija koja zanemaruje i obezvrjeđuje, ne poštuje i napušta, ukratko, pokazuje se kao ona kojoj nedostaje skrbi. Upozorava na veliku devastaciju i razaranje osjećajnosti koja utječe na našu Zemlju i ljudsku vrstu.

Srljamo li mi u kaotičnu civilizaciju, pita se Boff? Stoga, Boff smatra da nam je potrebna nova paradigma, koja bi bila utemeljena u skrbnoj relaciji jednih s drugima i sa Zemljom u

---

[302] M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, str. 141–144.

[303] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 64.

[304] Isto.

cjelini. Ističe i naglašava kako se mi neadekvatno nosimo s postojećom krizom iz koje proizlazi *kompleks ili sindrom Boga* gdje čovjek misli da može sve i da ne postoje granice, a rješenje koje nudi je *rođenje Boga*. Za njega je to određene vrsta spiritualnosti, duhovnosti, a ne neki vid religije, koja pomaže u stvaranju nove paradigme civilizacije utemeljene na skrbi. Nova paradigma ponovnog povezivanja, ponovnog oduševljenja i očaranosti tajnama života, paradigma suosjećanja za one koji pate, obnovljene nježnosti za život i autentičnih osjećaja pripadnosti Zemlji. U skladu s tim predlaže i novu etiku koja pretpostavlja nove perspektive. To je etika odgovornosti, etika skrbi, već spomenutu u radu, etiku utemeljenu na kompetentnosti, u iskrenosti, predanosti i transparentnosti namjera.[305]

Boff nalaže da je neophodno da povećamo naše znanje i vrelo spoznaje i demokratiziramo procese osnaživanja ljudi. Znanje je osnovno, ali postavlja pitanje kakvo i *koje znanje? Odgovor je filozofija bitka i duhovna refleksija koja nam može otkriti smisao* svih smisla, i koja zna kako organizirati ljudska bića u čaroliju najfundamentalnijeg od svih zakona, zakona suživota, sinergije i suradnje među svim ljudskim bićima, kozmičke solidarnosti. Za Boffa, važnije od znanja, je činjenica da se nikada ne izgubi iz vida kapacitet i sposobnost da uvijek budemo spremni učiti više. Više od želje za moći, potrebna nam je potreba za mudrošću jer samo ona ima snage, unutar sebe same da osnaži život i sačuva planetu.[306]

Posjedujući znanje koje imamo danas o opasnostima koje vise nad Zemljom i čovječanstvom u cjelini, znamo da, ukoliko ne skrbimo naša će vrsta biti u opasnosti od nestanka i istrebljenja, dok će osiromašena Zemlja postojati i biti nastanjena nekom novom civilizacijom, nekim novim bićem koje će biti obdareno višom inteligencijom, složenošću i skrbi, sposobno izdržati i biti trajno ispunjen duhom svjesnosti i savjesnosti.[307]

Boff identificira četiri značenja skrbi. Prvo, skrb je relacija i stav ljubavi, blagosti i ljubaznosti, nježnosti i mekoće, prihvaćanja i srdačnosti, stav sklada i zaštićenosti osobne, društvene i okolišne stvarnosti. Metaforički, možemo reći da je skrb otvorena ruka prijeko potrebne i bitne nježnosti koja stvara suradnju i sjedinjujuće snage, u suprotnosti stegnutoj

---

[305]Isto, str. 12.

[306] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str. 2.

[307] Leonardo Boff, *What does caring mean?*, http://leonardoboff.wordpress.com/2012/05/26/what-does-caring-mean/, datum pristupa 10. 11. 2016.

šaci koja razjedinjuje i dominira drugim.[308] Drugo, skrb obuhvaća sve oblike zabrinutosti i brige, nemira, uznemirenosti, straha, nespokoja i neugode za drugoga, osoba i stvarnost za koju smo emotivno vezani i koja nam je dragocjena. Ta vrsta skrbi nas prati i oblikuje sve trenutke i sve faze našega života. Povezuje nas s osobama i situacijama koje su nam drage i koje nas pozivaju da živimo život ispunjen bitnom i nezamjenjivom skrbi, brinući i skrbeći za drugoga. Treće, skrb je iskustvo relacije između potrebe da skrbimo i da za nas netko skrbi i želje i predispozicije da skrbimo. Voljeti i skrbiti, biti zabrinut, štititi, podupirati i podržavati u skrbi, biva esencijalno za našu egzistenciju i postojanje i sve to postaje objektivacija našeg postojanja u svijetu, u vremenu i povijesti. Na taj način briga postaje bit naše opstojnosti. I četvrto, smotreno brigovanje ili obazrivost i skrb kao sprječavanje upozoravaju na one stavove i ponašanja koja moraju biti izbjegnuta u svrhu sprječavanja ozljeda i rana koje izazivaju nesagledive posljedice. U tom smislu skrb kao obazrivost, slutnja i nagovještaj, proizlaze iz našeg poziva i poslanja da skrbimo za sva živa bića na zemlji.[309]

Skrb se pojavljuje u nekoliko različitih konkretnih oblika, a Boff rasvjetljava neke od njih kao što su: ljubav kao kozmički i biologijski fenomen, princip prave mjere, ranije spomenut, nježnost, srčanost, milina, društvenost, gostoljubivost, radost, sinergija, kuriozitet, blagost i suosjećanje.[310]

Dati centralno mjesto skrbi, znači staviti ju i utkati u sve što jesmo i činimo. Razvijati empatiju i razumijevanje prema svim živim bićima, osobito marginaliziranima i onima koji pate, pokoravati se više logici srca, nego logici natjecanja, konzumerizma i utilitarizma. To znači odreći se gladi za moći koja reducira sve na stvari, objekte koji su nepovezani i odvojeni od ljudskog subjektiviteta. Staviti limite opsesiji za efikasnošću pod svaku cijenu. Prizemljiti vladavinu hladne apstraktne racionalnosti i dati prostora skrbi. Organizirati rad u suglasju s prirodom i njenim ritmovima i izmjenama, poštivati zajedništvo i povezanost sviju jednih s drugima. Sve to i još mnogo navodi Boff kao lijek, protuotrov i rješenja nedostatku skrbi, lijek protiv napuštenosti, usamljenosti, marginalizacije siromašnih, ugroženih, odbačenih i

[308] Isto.

[309] Isto.

[310] L. Boff, *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, str 72.

isključenih. To je lijek i način postojanja, kako Boff pomalo mesijanski ističe, koji može spasiti našu esencijalnu ljudskost - čovječnost.[311]

[311]Isto, str. 69.

1.14. Moralna nametnuta ograničenja i marginalizacija kao posljedice

Ističući kako nam je potrebna nova paradigma i odnos promatranja stvarnosti, svijeta i života samoga, J. C. Tronto u svojoj knjizi *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, koristi metaforu *moralna ograničenja i oslobođajuća ograničenja,* nastojeći objasniti što su ta ograničenja, koga ona uključuju, a koga isključuju i ograničavaju. Skrenuti pozornost na ta moralna ograničenja značilo je pobuditi dva seta pitanja na koje ona daje odgovor.

Prvi je set pitanja strategijski: primjećujući ograničenja mi primjećujemo što ili koga oni uključuju ili isključuju? Što trebamo učiniti ako bismo htjeli promijeniti i uključiti one isključene? Drugi je set pitanja vizionarski: koje druge alternativne vizije mogu promijeniti naše razumijevanje o tome kakav bi moralan život trebao biti? [312]

Njezin je odgovor na ta pitanja jednostavan. Naša vizija i razumijevanje morala treba biti takva da nas oprema i opskrbljuje s takvim stavom kojim bismo se mogli pravedno i s poštovanjem odnositi prema drugim ljudima. Da bismo to uspjeli, moramo poštivati ono što je većini ljudi važno i bitno, poštivati sve ono na što većina ljudi troši i ulaže svoje vrijeme a to je dakako skrb za druge, za sebe i za svijet u cjelini.

Joan Tronto razvija vezu između skrbi i *prirodnosti (naturalness),* u smislu kao nečega što je urođeno ljudskoj naravi, pozivajući se na Hutchesona i Humea, te tvrdi kako je pravda umjetna i stečena vrlina, dok su skrb i dobronamjernost urođene i naravne.[313] Kasnije teorije skrbi ističu socijalni i kulturni konstrukt uloge roda gdje se skrb često poistovjećuje i pretpostavlja kao nešto vezano uz ulogu žene i nešto žensko.

Tronto u četvrtom poglavlju o skrbi *Care*, ističe kako postoje četiri etička elementa skrbi.[314] Za nju, briga u sebi nosi uvijek i neki teret, teret prihvaćanja odgovornosti, ona je stanoviti interes za nekoga. Zajedno sa Berenice Fisher predlaže da bi skrb na najopćenitijem stupnju, trebala biti:

---

[312] J. C.Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, uvod, str. x.

[313] Isto, str. 45., više o tome: David Hume, *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Veselin Masleša, Sarajevo 1983.

[314] Isto, str. 101-104.

»…sagledana kao specifična aktivnost koja uključuje sve ono što činimo kako bismo održali, nastavili, produžili ili popravili naš 'svijet', tako da možemo u njemu živjeti što bolje možemo. Taj svijet uključuje naša tijela, nas same, i naš okoliš, i sve ono što nastojimo utkati u kompleksnu, mrežu održanja života.«[315]

Skrb je dakle, aktivnost, akt i djelovanje u smjeru održanja i mijenjanja svijeta nabolje. Ističe kako se skrb često povezuje i ograničava samo na odnos među osobama ili dvjema individuama, ali ona taj pojam proširuje i na okoliš i na neljudska bića. Nadalje, izbjegava romantizaciju dvojnog odnosa - dijade između majke i djeteta koja je često prisutna u suvremenom zapadnjačkom diskursu, a koja pretpostavlja naravni, individualni koncept skrbi. Taj se odnos povratno pretpostavlja kao paradigmatski odnos za sve vrste skrbi. Tronto nastoji pokazati da skrb može i treba imati i socijalni i politički karakter i utjecaja, te se protezati i mnogo šire od individualne mreže odnosa među srodnicima i stoga, imati univerzalni karakter.

Teza koju zastupa i naglašava je da je skrb trajan proces i aktivnost i da ona počiva na četiri odvojene ali međusobno povezane faze ili stupnja. To su: skrbiti o nečemu, skrbiti za nekoga, davati skrb, primati skrb.

Skrbiti o nečemu u prvom redu znači davati priznanje tome kako je skrb nužna. Znači priznati i prepoznati položaj druge osobe ili grupe ljudi kao one kojima je skrb potrebna. Skrbiti za nekoga kulturološki je i individualno oblikovano. Važno je uočiti kako ono o čemu skrbimo određuje nas kao individue i da skrb možemo opisivati na društvenoj i na političkoj razini, kroz način pristupa društva onima koji su marginalizirani.

Skrbiti o drugome je slijedeći korak skrbećeg procesa. Ono uključuje i podrazumijeva stupanj odgovornosti za prepoznate potrebe i otkrivanje kako na njih odgovoriti. Umjesto da se jednostavno i samo fokusiramo na potrebe druge osobe, skrbiti o nekome uključuje pomoć u smjeru priznavanja i prepoznavanja moći u drugome da je u stanju obratiti se, prepoznati i ispuniti te neizrečene potrebe. Ta vrsta skrbi uključuje naše povjerenje da svojim aktom možemo učiniti nešto, promijeniti i utjecati, i da to u sebi uključuje mnoštvo institucionalnih agenata i protagonista, otvaranje i osiguravanje fonda, izvora financiranja te vrste skrbi, te odgovornost u tom procesu. Sve navedeno je dio tog čina skrbiti o nekome.

[315] Isto, str. 103.

Treća faza ili korak u skrbećem procesu davanje je skrbi, što u sebi uključuje direktni susret s potrebama i ljudima na čije potrebe treba odgovoriti. Ta vrsta skrbi u sebi uključuje i fizički posao – otići tamo i susresti se. Za Tronto, dati novac više je *taking Care of* – skrbiti za nekoga, nego *care-giving,* dati konkretnu skrb, biti u odnosu s nekim u potrebi.[316] Tronto smatra da je važno zadržati i naglasiti tu razliku ova dva stupnja ili faze skrbi. Novac ne rješava ljudske potrebe, samo želje. On možda može osigurati sredstva i izvore koji će omogućiti zadovoljenje osnovnih potreba čovjeka, odnosno iz kojih će one moći biti zadovoljene. Davati novac, zaključuje Tronto, znači potkopavanje ove vrste davanja skrbi nekome. U tom smislu mi tom drugome oduzimamo moć da skrbi o sebi samome i ne rješavamo uzroke koji su ga doveli u poziciju nemoći i nemogućnosti da skrbi sam o sebi.

I konačno, zadnji stadij ili faza skrbećeg procesa je prepoznavanje i priznavanje dobivene skrbi i činjenice da će na našu skrb koju dajemo, biti odgovoreno i da će ona biti prepoznata, utažiti potrebe i možda biti uzvraćena, ukoliko je to potrebno. Taj je stadij važan u procesu skrbi jer je to jedini pokazatelj da su potrebe zaista prepoznate i da će na njih biti moguće odgovoriti.

Tronto naglašava da je od izuzetne važnosti znati jesu li sredstva i naši napori prepoznavanja potreba, zadovoljavanja i odgovaranja na njih zaista pali na plodno tlo i jesu li naša skrb i nastojanja zaista uspjela u naumu rješavanja i zadovoljavanja potreba. U tome ne smijemo, naglašava ona, zanemariti i ignorirati postojeće navedene dileme koje se pojavljuju u tom procesu da ne bismo izgubili sposobnost prepoznavanja adekvatnog načina davanja i osiguravanja skrbi.

Nadalje, ona naglašava da treba inzistirati na prepoznavanju uvjetovanosti aktivnosti skrbi o kulturnom naslijeđu i okolnostima iz kojih proizlazi i u kojima se skrb definira kao kulturološki i socijalni konstrukt, te skrb varira u svojim formama u drugim kulturama. Kao posljednje, naglašava da skrb ne mora biti trajna ona isto tako može biti i jedna izdvojena aktivnost, može biti proces, te je ona i praksa i aktivnost i djelovanje i dispozicija odnosno stav otvorenosti ili raspoloživost.[317]

---

[316] Isto, str. 106-108., ovdje: 107.

[317] Isto, str. 103.

Njezina je namjera bila približiti jednu novu mogućnost reevaluiranja onoga što je zaista važno u ljudskom životu i kako se možemo kretati naprijed ususret pravednijem svijetu koji i u sebi objedinjavao dobru skrb.

1.14.1. Moralna ograničenja i političke promjene

1.14.1.1. Kako je moguća etika skrbi?

Kao alternativa životu usmjerenom na rad i proizvodnju može nam poslužiti vizija života usmjerena na skrb, međuovisnost, na pitanje roda i ostalih kategorija društvenog života koja strukturiraju našu stvarnost, kao što su rasa i klasa, te one postaju i ostaju ključne. U većini su društava skrb i djelatnosti usmjerene oko paradigme skrbi kao što su primjerice njega, raspoređeni po rodu i uglavnom su u njima zastupljene žene, zatim po društvenoj klasi, a također često i po rasi i etničkoj grupaciji.

Kroz čitavo dvadeseto stoljeće pojedinci, branitelji žena i ženskih prava, nastojali su koristiti uobičajene termine opisujući žensku moralnost i nastojeći istaknuti i poboljšati ženin položaj i mjesto u javnoj sferi ili javnom životu, ističući da je žena, kao političko oružje, moralnija od muškarca. Od sufražetkinja, koje su tvrdile ako žene budu glasale i ako se bude pitalo žene, tada više neće biti rata, pa sve do 1992., godine izbornog slogana: „Godina žene“, mnogi su proklamirali da bi politika bila moralnija, ukoliko bi u njoj više žena bilo uključeno.

Tzv. „ženska moralnost“ nije samo životna činjenica, nego postaje i snažna i moćna strategija za stvaranje političkih promjena.[318] Martina Horner, predsjednica Radclif College, otvorila je Konferenciju, »Meeting the Challenge, Women as Leaders«, riječima: »Pitanje za dvadeset i prvo stoljeće je, može li ili ne žena staviti na stol drugačiji glas nego li muškarci?«

[318] Emily Stoper i Roberta Ann Johnson, „The Weaker Sex and the Better Half: The Idea of Women's Moral Superiority in the American Feminist Movement“, *Polity*, 10 (2/1977), str. 192-217. Iz sažetka: Argument o tzv. ženskoj moralnosti, kao politički argument znakovit je da bude uključen u američku povijest ženskih prava. Mary Beth Norton, citira Anna Garlin Spencer iz 1898.: „U onoj mjeri u kojoj je majčinstvo pružilo ženi poseban etički razvoj, suosjećajan osobni uvid i poštovanje potreba slabih i bespomoćnih, dovitljivost, fleksibilnu prilagodljivost sredstvima i ciljevima u fizičkom, mentalnom i moralnom treningu nerazvijenih. I na taj način majčinstvo je opskrbilo žene da mogu služiti modernoj državi, koju muškarci svi zajedno ne mogu duplicirati“, Mary Beth Norton (ur.), *Major Problems in American Women's History: Documents and Essays*, D C Heath and Company, Lexington 1989., str. 257.

Komentirajući njezino pitanje, Susan Faludi mudro primjećuje da nije pitanje može li žena to, nego »zašto je za stolom još uvijek tako malo žena?«[319]

Sadržaj ove tzv. ženske moralnosti nikada nije preciziran, ali termini su usko vezani uz nekoliko ideja kao što su: vrijednosti i vrline smještene oko centralne vrijednosti skrbi i njege, važnost majčinske ljubavi, razapetost između vrijednosti održavanja i njegovanja ljudskih relacija, a najvažnije, oko vrijednosti mira.[320]

Međutim, nije jasno proizlazi li ta ženska moralna superiornost i osjećajnost jednostavno iz činjenice da je ona majka ili potencijalna majka, ili iz ženine djelomične kulturno uvjetovane uloge, odgoja ili položaja u društvu koji joj nameće i odgoj i psihologija. Neke autorice tvrde da su žene moralnije i da to mogu biti, jer su one izvan tržišta i tržišne utakmice.[321]

Njihova je domena i područje doma, kuće i kućanstva, te stoga van tržišta razvijaju skrbne i njegujuće osjećaje koji ih čine moralnijima i boljima. Na taj su način žene bile isključene iz javne sfere, iz političke i ekonomske moći, iz važnih kulturnih institucija Amerike, tako je i danas usprkos malim pomacima i uspjesima. Čini se da strategija dva stoljeća stara, strategija zadobivanja i uključivanja manjeg udjela žena u društvenoj i političkoj moći i nije tako učinkovita uopće. Ne samo da nije učinkovita, nego je postignuta pod veliku cijenu koju su nažalost platile i još plaćaju većim dijelom žene.[322] O tome ćemo nešto više u slijedećim poglavljima ovoga dijela rada.

Zajedno s argumentom da su žene moralnije od muškaraca, ide i slika žene koja je historijski isključivala mnoge nebijele žene iz toga djelokruga i te slike. U Sjedinjenim Američkim Državama, moralnost je žena bila najvećim dijelom tijesno vezana uz brak i udaju, te je majčinstvo predstavljalo vrhunac ostvarenja i samoostvarenja i usko vezano uz pobjedu

---

[319] Susan Faludi, *Backlash: The Undeclared War Against American Women*, Crown, New York 1991., str. 326-327.

[320] Za neke od ideja i za ovaj prikaz tzv. ženske moralnosti vidi: Mary Jeanne Larrabee (ur.), *An Ethic of Care: Feminist and Interdisciplinary Perspectives*, Routledge, New York and London 1993.; Katha Pollitt, „Are Women Morally Superior to Men?“, *The Nation*, 28. 12. 1992.; Barbara Welter, „The Cult of True Womanhood: 1820-1860“, *American Quarterly*, 18 (2/1966), str. 151-174.; Carolyn McCulley, *Radical Womanhood. Feminine Faith in a Feminist World*, Moody Publishers, Chicago 2008.

[321] B. Welter, *The Cult of True Womanhood: 1820-1860*, str. 151., 163-165.

[322] Nancy Fraser, „How feminism became capitalism's handmaiden – and how to reclaim it“, *The Guardian*, 18. 10. 2013.; Feminizam obično podrazumijeva da se borbom za emancipaciju žena stvara bolji svijet – pravedniji i slobodniji. U novije vrijeme javlja se bojazan da ideali koji su prve počele zagovarati feministkinje, sada počinju služiti u druge svrhe.

utjecaja imigranata, crnaca i radničke klase. Mnoge su sufražetkinje smatrale da dajući mogućnost glasovanja bijelim ženama omogućavamo nadglasavanje imigranata, crnaca i radnika. Kao rezultat, slika moralne žene često je isključivala obojene žene, imigrantice, siromašne, „gay"- žene ili žene drugačije seksualne orijentacije, te sve one koje se nisu uklapale u sliku majke. Na taj su način neke bitne karakteristike žene i njezine realnosti bile žrtvovane i isključene kako bi se postigla neka vrsta drugačije ženske uključenosti.[323]

Jedna je druga vrsta pojava utjecala na promjenu paradigme i pojave ideje ženske moralnosti. To je bila sve rastuća vrijednost skrbi i njege koja je naglašavala važnost ljudskih relacija kao ključnih elemenata dobroga života, te je postala provokativna paradigma nasuprot paradigme u kulturi koja je u svojim temeljima stavljala naglasak na neograničenu žudnju za produktivnošću i progresom. Upravo je ta ideja skrbi i važnosti relacija bila ključni temelj i uvjet mogućnosti formiranja tzv. ženske moralnosti.

Naime, u ovom našem postindustrijskom, tehnološki razvijenom društvu, društvu dominacije i moći tehnologije i profita, društvu dominantne neoliberalne paradigme, što znače i što bi bilo ako bismo ozbiljno uzeli vrijednost skrbi, pažnje i pažljivosti, odgovornosti, njege, suosjećanja, vrijednosti uviđanja i ispunjavanja tuđih potreba, vrijednosti tradicionalno povezivane sa ženom i tradicionalno isključene iz javne sfere? Naša je teza i tvrdimo da uzeti te vrijednosti ozbiljno i krajnje zaoštreno, zahtijeva promjenu paradigme, radikalnu transformaciju načina na koji shvaćamo narav ograničenja i kočnica moralnosti nametnute ženama, i jednako tako radikalno ponovno promišljanje struktura moći i privilegija u našem društvu. Ono što ćemo pokušati u ovom poglavlju pružiti depozit je argumenta nužnih za izgradnju vizije dobroga društva koji izvlači ono najbolje od ženske senzibilnosti i tradicionalnog poimanja ženske moralnosti.

Glavni i ključni argument ovog poglavlja može se izraziti u paradoksalnom terminu, koji glasi da trebamo prestati pričati o ženskoj moralnosti nasuprot muškoj, o ženskoj moralnoj superiornosti, te trebamo početi pričati o etici skrbi koja uključuje vrijednosti i vrline tradicionalno povezivane sa ženama. Taj je preokret od ženske moralnosti do etike skrbi nužan i krajnje konzekventan i na samom području zdravstvene i socijalne skrbi, s posebnim osvrtom na skrb djeteta. Smatramo da je utemeljenost u etici skrbi i vrlinama i principima koje ona promovira ključna za povratak etike i morala, te paradigme skrbi, brižnosti i

---

[323] J. C.Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, str. 2-3.

odgovornosti u etiku u cjelini, a posljedično i u sustav zdravstvene i društvene skrbi osobito za one marginalizirane i one najranjivije. Tako sve one dileme i moralni prijepori i problemi koji prate medicinsku i socijalnu skrb o bolesniku, a koji se u posebno potenciranim oblicima pojavljuju kada se dijete nađe u ulozi ranjivog pojedinca, pacijenta, zadobiti novu dimenziju uviđajući svu ranjivost i oslabljenost djeteta. Uzimajući tu dimenziju i paradigmu skrbi u obzir vraćamo ono što je izgubljeno u naše odnose i mi skrbimo za one najslabije i najranjivije.

Kako bismo uzeli zaozbiljno u razmatranje moralnost kao takvu, osobito etiku skrbi i skrb kao etički princip relevantan i za političku i društvenu stvarnost, trebali bismo ih razumjeti u društveno-političkom kontekstu i na koji način mogu postati relevantni čimbenici društvenih i političkih promjena. Potrebno je rasvijetliti da su svi moralni argumenti nastali u političkom kontekstu. Važno je istaknuti i naše zapažanje da pitanja rođenja, smrtnosti, potrebe ljudi za skrbi i duboke ljudske potrebe da skrbe za druge za života sve do smrti, nisu zaokupljala pažnju zapadnih filozofa, niti su bila od centralna značenja, za zapadnu filozofsku tradiciju, uz neke izuzetke koje smo i naveli u radu, te stoga nisu bila niti u fokusu zanimanja zapadnih političkih teoretičara, nego su marginalizirana. Stoga, uzeti skrb i pitanje skrbi kao relevantnog etičkog principa značilo bi i zahtijevalo da ponovno promislimo o tim aspektima ljudskoga života i dovedemo ih u naš fokus.

Teorijsko isključivanje i marginaliziranje utječe snažno i na postavljanje nekih ograničenja između onoga što je i nije od centralne važnosti za naše promišljanje. Upravo jedno snažno teorijsko promišljanje može odrediti i tijek povijesnog razvoja poimanja i određivati i našu djelatnost, te na taj način snažno oblikovati i duh vremena, mentalitet i paradigmu u kojoj je nalazimo.

Ante Čović ističe da se mi nalazimo na prijelomu epoha i ustvrđuje kako je Bacon, poduzimajući veliku obnovu znanosti,

> »na pragu novovjekovlja odredio strategijski cilj znanosti kao ovladavanje prirodom u korist čovjeka. Povijesni tijek koji se na tako zadanom smjeru uobličio kao linearno znanstveno-tehničko napredovanje dospio je potkraj drugog milenija u točku prijeloma u kojoj se obznanila i ona druga, tamna strana znanstveno-tehničkog uspona. Pokazalo se da je nesumnjiva moć koju je čovjek zadobio nad prirodom bila dostatna tek za podizanje Pandorina poklopca. Našavši se tako, s Pandorinim poklopcem u ruci, pred puštenim silama Demokritova bitka i pred otvorenim stvoriteljskim šiframa života, suvremeni je čovjek ušao u novu i neslućenu dimenziju odgovornosti. Nije to više ontička odgovornost za pojedinačna

> živa bića, nego filonička odgovornost za njihove vrste; nije to više antropocentrička odgovornost prema mjerilima ljudskog roda, nego biocentrička odgvornost prema mjerilima univerzuma života. Čovjek je dakle nadišao antropološki okvir odgovornosti i de facto dospio u tehnološku dimenziju odgovornosti.«[324]

Kako je tehnika zauzimala sve veći prostor moći teoretičari oblikuju svoje naracije i paradigme koje utječu i na promjenu prakse ali i na doseg odgovornosti čovjeka. Međutim, upravo se iz navedenoga može iščitati i nedostatak paradigme skrbi, skrbi čovjeka za čovjeka, ali i za život u cjelini, te je upravo nedostatak vizije i perspektive utjecao i na odnose i epohu u cjelini, oblikujući i mentalitet, ozračje i okvir unutar kojega se oblikuje i izrasta moć i način na koji mi razmišljamo. Ukoliko izostavimo to iz vida nećemo moći razumjeti zašto je važno promisliti iznova, te kako to da uvijek propuštamo uvidjeti zašto naši argumenti doživljavaju neuspjeh i nisu učinkoviti na oblikovanje epohe.

Upravo ta činjenica moći konteksta i konteksta politike i paradigme koja oblikuje kontekst epohe nas će zanimat u daljnjem promišljanju kada govorimo o moći paradigme i perspektive skrbi u oblikovanju društvene i političke stvarnosti.

1.14.1.2. Tri moralna ograničenja

Joan Tronto navodi tri moralna ograničenja koja se nameću pojedinim marginaliziranim članovima društva, u ovom slučaju ženama, koja ćemo i mi ovdje navesti, kako bismo objasnili činjenicu marginalizacije i protjerivanja skrbi kao isključivo ženske karakteristike, koja su posljedično dovela i do rastakanja odnosa. Pokušat ćemo to dovesti u vezu i sa današnjom civilizacijom i neoliberalnom koncepcijom i paradigmom koja je uvelike utjecala i na rastakanje temeljnog odnosa čovjek-čovjek, te s time u vezi i odnosa liječnik-pacijent. Paradigma je to koja je utjecala i na urušavanje sustava podrške, solidarnosti, te socijalne i zdravstvene skrbi i na medicinu u konačnici. Kao posljedica, došlo je do narušavanja temeljnog odnosa prema onima najranjivijima, marginaliziranima, a to su djeca.

Prvo je ograničenje, ograničenje koje se nametnulo između politike i morala.[325] John Dewey zaključuje »interes za učenjem, od svih relacija s kojima se susretnemo u životu, esencijalan

---

[324] Ante Čović, *Etika i bioetika. Razmišljanja na pragu bioetičke epohe*, Pergamena, Zagreb 2004., str. 9.

[325] J. C. Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, str. 6.

je moralni interes.«[326] Područje je morala zapravo područje relacija, odnosa, područje onoga kako bi trebalo biti, područje *trebanja*, nasuprot *bitka*, kruto zadanog, područje onoga Kantovskog što trebam činiti, područje onog eminentno ljudskog svijeta djelatnosti, slobode i izbora. S druge strane, carstvo je politike područje jasno određenih pravila, osiguranih resursa, javnog reda koji se održava, a rasprave o tome kako bi trebalo biti su tu razriješene. Gledajući sve navedeno, čini se da su ta dva područja različiti aspekti ljudskoga života međusobno isprepleteni u zapadnjačkim društvima.

Aristotel je u svojim spisima *Politika* i *Nikomahova etika,* naglašavao da je samo slobodan, politički aktivan građanin mogao biti građanin polisa, i samo takav se mogao ostvariti i kao etičan građanin u punom smislu te riječi. Slobodan je pojedinac samo u polisu mogao ostvariti sreću i blaženstvo i postići skladan moralan život. Politička je djelatnost oblikovala i moralna uvjerenja i vrline, te ljudsku praksu ili djelatnost. Danas se nama to čini gotovo nestvarno. No postavljamo pitanje, može li skrb služiti i povezivati te dvije domene ili područja ljudskog djelovanja, te područje moralnih vrijednosti učiniti temeljem za politička postignuća dobroga društva?

Drugo moralno ograničenje ili ograničenje tzv. ženske moralnosti i njezina marginalizacija, bilo je tzv. moralno stanovište ili točka gledišta s moralnog stanovišta (*moral point of wiew*)[327] Ovo ograničenje zahtijeva da moralne prosudbe budu sagledane sa stanovišta koje je udaljeno, distancirano i ravnodušno, lišeno svakog emocionalnog utemeljenja i obojanosti emocijama. Najvažniji predstavnik, kako ističe Tronto, bio je Kant sa svojim univerzalizmom i nakanom očistiti etiku od svih natruha emocija, te pružiti i pronaći jedan univerzalni temelj i princip moralnosti, neovisan od svake prirodne nužde.

Kant je taj temelj pronašao u razumu samom, u zakonu kao univerzalnom principu moralnosti, nepodložnom promjenama i nestalnosti emocija. Dakle, temelj morala više nisu bile okolnosti vremena, epohe jer u vrijeme Kanta Europu potresa Francuska revolucija i njezine tekovine, vrijeme neslućenih mogućnosti u kojima je po prvi puta uzdrmana stara, metafizička, kruto zadana slika svijeta u kojoj je čovjek bio samo pasivni promatrač, svjestan svoje sudbine koju nije mogao promijeniti. Po prvi puta u povijesti, čovjek shvaća da nije

---

[326] John Dewey, *Democracy and Education. An Introduction to the Philosophy of Education*, MacMillan, New York 1929, str. 418.

[327] J. C. Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, str. 9.

samo puki misleći Descartesov *Cogito sum,* već da je on biće djelatno, biće prakse koje može mijenjati ovaj svijet shvaćajući da je područje morala još ne-ljudsko, još ne-moralno, i da ono to tek treba postati ljudskom djelatnošću i samoostvarivanjem. Kantova je namjera, stoga bila pružiti jedan univerzalan, aprioran, nužan, apsolutan i nepromjenjiv temelj, važeći za sva umna bića kao takva. Osloboditi čovjeka i dati mu mogućnost uvida u vlastite snage kojima može mijenjati stvarnost ali i uvid u njegovu prirodnu nužnost i ograničenost, te razapetost između svijeta emocija, nužde i nagona, te svijeta razuma, uma i inteligibilnog svijeta zakona slobode i morala.

Nakon toga uslijedilo je nekoliko posljedica. U prvom redu, moralnost postaje područje slobode ali racionalno utemeljeno, područje s onu stranu emocija, osjećaja, neslobode i vezanosti da bi si mogla priskrbiti univerzalizam. Drugo, moralnost ovako shvaćena mora biti i je univerzalna, općevažeća za sve ljude, te ne može bit lokalizirana, parohijalna i ograničena, niti pod utjecajem prostora ili vremena i navika. Kant je i sam bio protiv vulgarnog poimanja etike i morala kao pukih navada, običaja i navika. Treće, ta vrsta moralnosti postaje depersonalizirana, neovisna o lokalnim varijacijama, te se razlikuje od drugorazredne lokalne, sentimentalne ili sl. moralnosti. Četvrto, moralni filozofi ili filozofi morala trebali su se od sada koncentrirati ne na pojedinačne aktere i pojedinačne situacije, nego na narav moralnih principa i temelja morala. Moralni zakon postaje univerzalna moralna norma ili princip, aprioran, utemeljen u razumu samom.

Na taj način, sva moralnost koja bi svoje utemeljenje crpila iz emocija, osjećaja, sentimenta, iz strasti, nagona i svega što nije razumskog karaktera ne bi mogla biti univerzalna, ne bi osiguravala slobodu i autonomiju, te time ne bi ni bila moralitet, nego samo legalitet, kako je isticao Kant te je postala drugorazredna i privatna. Postaje jasno zašto je ženska moralnost bivala sve više marginalizirana, potisnuta i isključena, te postala irelevantna za političku scenu. Racionalno postaje logično i samim time i moralno, a vrijedilo je i obrnuto.

Iz ovoga proizlazi i treće ograničenje moralnosti koje čini tvrđavu moralnih ograničenja ženske moralnosti,[328] a to je granica između javnog i privatnog života, te marginaliziranje i restrikcija svega ženskog u sferu privatnog, trivijalnog, podčinjenog i manje bitnog. Žene nisu imale mjesta u javnoj sferi, niti u području svega što bi bilo izvan njihova doma ili sfere obitelji i prijatelja.

[328] Isto, str. 10.

Barbara Welter ističe, da je:

> »muškarac devetnaestog stoljeća bio graditelj pruga i mostova, radeći dugi niz satova u materijalističkom svijetu (…) Mogao je umiriti svoju savjest, jer je znao da je kod kuće ostavio taoca, ne slučajno, nego nekoga za koga je znao da će sve te njegove vrijednosti koje je on smatrao dragima i olako napustio biti sačuvane.«[329]

Spominjući kult istinske ženstvenosti, njegovan i prezentiran ženama u ženskim magazinima, godišnjacima i religijskoj literaturi 19. stoljeća, koji su žene i same prihvatile i njegovale, Barbara Welter ističe kako su žene postale taoci kuće i doma. U vremenima socijalne i ekonomske mobilnosti, snažne industrijalizacije, migracija iz sela u gradove u potrazi za poslom, u vremenu snažnog zamaha ekonomije i snažnih i brzih promjena, u kojima se slika svijeta svakodnevno mijenjala i prekrajala izglede nekadašnjih gradova, jedan je stvar ostala ili morala ostati čistom, istom i nepromijenjenom, a to je bila *istinska žena*.[330] Svatko tko je imalo pokušao osporiti ili dovesti u pitanje i izazvati tu sliku cjeline vrlina koje su je sačinjavale, bio bi istog momenta proglašen neprijateljem Boga, države i civilizacije.

> »To je bila strašna obveza i ogromna odgovornost koju je imala žena u devetnaestom stoljeću, sama svojim rukama, držati temelje i stupove hrama.«[331]

Welter ističe nekoliko kategorija vrlina koje je morala posjedovati prava, istinska žena, a s njima je zadobivala istinsku sreću i moć. To su: pobožnost, čistoća ili nevinost, podložnost ili pokornost i kućevnost. Sve zajedno činile su ono što se izgovaralo riječima majka, sestra, žena, kćer. Sve su te vrline imale za svrhu držati žene udaljenima iz javne sfere i bliže domu i privatnoj sferi.[332] Smatralo se da se načitane i obrazovane žene udaljavaju od Boga i da im se stoga treba ograničiti edukacija i dobro paziti kakvu literaturu čitaju. Žena je trebala raditi bez želje za novcem i ambicije, te sve svoje talente upregnuti u to da pomogne svome suprugu da napreduje i uspije u svojoj karijeri. Prava je žena trebala voljeti iskreno i strastveno i biti podčinjena muškarcu, vječno u njegovoj sjeni i zaštiti. Trebala se baviti kućanskim poslovima, a udaja i majčinstvo bili su vrhunac njezina samoostvarenja i priznanja. Bavljenje

---

[329] B. Welter, *The Cult of True Womanhood: 1820-1860,* str. 151.

[330] Isto, str. 152.

[331] Isto.

[332] Isto, str. 153.

kućanskim poslovima, nije samo umirujuće, nego pruža toplinu i sigurnost od varki i zabluda vanjskoga svijeta.

Žena je imala misiju održavati mir i radost u domu kako muškarac ne bi lutao u potrazi za boljim vremenima izvan doma. Jedna je od najvažnijih uloga žene u to vrijeme bila i uloga njegovateljice bolesnih, umornih, a najveće su joj vrline bile nježnost, strpljivost, milosrđe, suosjećanje. Hrana koju je spremala i koja se nalazila u kuharicama toga vremena, bila je lijek i božanska snaga koju novac nije mogao kupiti. Učile su raditi sve vrste ručnoga rad, ulijevati čaj i kavu, učeći strpljenje i gracioznost, te su njegovale osobito zanimanje za cvijeće. Upravo je ova uloga njegovateljice bolesnih, osobito muškaraca, ženi donijela i najviše moći.

Edukacija je žena uključivala sve u vezi domaćinstva i vođenja kućanstva. Najveći strah muškaraca toga doba bile su educirane i školovane žene. Časopisi su uvjeravali žene da je školovanje i učenje stranih jezika nepotrebno i štetno, te može izazvati tragične posljedice. Žene su same podržavale takvu sliku te su naglašavale kako bi muškarci trebali voditi brigu o politici, a žene o djeci. Sve je ovo u konačnici pokrenulo i reakcije, same su žene počele shvaćati svoju ulogu u društvu i politici ozbiljnije, počele prihvaćati puno kreativnije i važnije uloge u društvu.

Savršena je slika, potpune i istinske žene u sebi nosila i klicu vlastita samouništenja i destrukcije.[333] Pokreti za socijalnim reformama, migracije prema zapadu, aktivnosti misionara, utopijska društva, industrijalizacija, građanski rat i destrukcije svih vrsta predvođene od muškaraca, zahtijevale su i tražile odgovor od žena, koji bi bio drugačiji od onog glasa za koji je sama vjerovala da joj je dan od Boga kao onaj koji će ju voditi i davati prave odgovore. Žena je doživjela transformaciju od *istinske žene* do *nove žene,* koja je započela kao oslobođenje od ropstva nadolazećeg doba strojeva.[334] Ženski su časopisi i literatura i dalje podgrijavale tu sliku idealne i prave žene, i upozoravale da trebaju održavati stari poredak i položaj unutar privatne sfere kako se sve ne bi urušilo.

[333] Isto, str. 162-163., 167., 174.

[334] Isto, str. 174.

Tronto zaključuje kako su sve tri granice ženske moralnosti i njezina ograničenja sprječavale učinkovitost argumentacije u prilog ženskoj moralnosti i njezine snage i uvjerljivosti. Pitanje je bilo tko je zapravo uključen, a tko isključen i koje su posljedice bile ovoga isključenja?[335]

Ono što slijedi u našoj raspravi pitanje je na koji se način ova tzv. ženska moralnost može povezati i koje su sličnosti s onime što se u filozofiji povezuje sa moralnom teorijom škotskih prosvjetitelja ili tzv. *British Philosophy of Moral Sense.* Kako bismo ilustrirali i razjasnili navedena pitanja prvo, trebamo razjasniti viđenje da se osjećaji, kao što su suosjećanje i simpatija, ne nalaze isključivo u ženskoj sferi i domeni i drugo, uvidjeti kako su naša današnja, suvremena moralna ograničenja i marginalizacija najranjivijih, konstruirani još davno u devetnaestom stoljeću, što smo djelomično i naveli.

U tom društvu industrijalizacije, komodifikacije, proizvodnje i komercijalizacije, drugi je postajao udaljen i distanciran, a važnost njegova približavanja i brige za udaljenog drugog sve više je postajala relevantna, usporedo s time sve više razvija parohijalno, usko i „domaćinsko" razumijevanje moralnog razvoja i senzibiliteta koji postaju rodno obojani. Takva slika ostaje i do naših dana te utječe i na naše oblikovanje stvarnosti.

Upravo ovakva slika, s jedne strane, i historijske okolnosti devetnaestoga stoljeća, s druge strane, razvile su argumente koji sputavaju i marginaliziraju i žene i moralne osjećaje unutar privatne sfere doma. Takva je slika doprinijela i stvaranju okvira unutar kojega ni danas nije moguće sagledati ozbiljno skrb i brigu te etiku skrbi kao relevantan etički princip, koji može ponuditi snažan i moćan način promjene paradigme i pomak prema pravednijem, humanijem i brižnijem društvu.

Kada govorimo o dva tipa moralnosti potrebno je uočiti slijedeće. Jedan je tip univerzalistička moralnost, tj ona proizašla iz univerzalnih moralnih principa kakva je Kantova etika primata norme i zakona, a druga je kontekstualna ili situacijska, pojedinačna moralnost. Univerzalna moralnost ne podrazumijeva toliko intimnosti, parohijalnu povezanost članova jednoga društva, nema međuljudskih odnosa tijesno isprepletenih u kojima se svi trebaju poznavati da bi znali što jedno drugome činiti, a da se ne nanosi šteta i bol. Takva univerzalna moralnost ne zahtijeva intimnost. Upravo je taj tip moralnosti, kaže Tronto, onaj koji zahtijeva minimum bliskosti u svijetu u kojem prevladava i dominira geografska i psihološka distanca i udaljenost, u tržišno orijentiranom društvu proizvodnje i potrošnje. Ona dopušta natjecanje,

[335] J. C. Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, str. 10-11.

konkurentnost, neki stupanj i jednakosti u kapacitetima kojima raspolažu i jednakim šansama, te dopušta veću distancu među pristalicama istih pravila. Ta vrsta moralnosti omogućava određenu opstojnost različitih odvojenih sfera života, te može proizvesti i rascjep između moralnog razmišljanja i djelovanja.[336] Unutar tih društvenih silnica i promjena i moralne ideje prošle su kroz svoju transformaciju. Tako se već u osamnaestom stoljeću dogodila promjena paradigme i prijelaz s kontekstualne i partikularne na univerzalističku moralnost.

[336] Isto, str. 29.

1.15. Moć konteksta i kontekst moći

Mnogi smatraju da je tzv. ženska moralnost utemeljenja oko koncepta skrbi za drugoga nedostatna i da su njezini argumenti prazni i slabi, te se oslanjaju na nedokazane činjenice i nepodupirajuće, nestalne principe. Međutim, taktika marginalizacije principa kao što su majčinstvo, njega, skrb i druge tzv. ženske vrijednosti kao nečega što je irelevantno, nevažno i nebitno za općeprihvaćene moralne argumente mnogo je učinkovitija od direktnog napada na njih. Te se vrijednosti stoga, u danim političkim okolnostima diskreditiraju i diskvalificiraju kao politički nebitne.

Kada razmišljamo o utjecajima na naš moralni život i naše stavove, tada razmišljamo koji su od njih najuvjerljiviji i najpoticajniji. Sve moralne teorije i pravci imaju svoj kontekst unutar kojega su nastali i oblikovali epohu i ljude koji su bili vođeni i zahvaćeni njome, te taj kontekst određuje i uvjete njihove važnosti.[337] Čak i one moralne teorije koje tvrde da su univerzalne, kao npr. Kantova teorija etike dužnosti i etika primata norme (kategorički imperativ), moraju biti ustanovljene i imati svoje utemeljenje.

Tako će Jürgen Habermas, kao jedan od branitelja neokantovskog univerzalizma, ustvrditi:

> »Moralni je univerzalizam historijska činjenica. On se pojavljuje sa Rousseauom i Kantom, u središtu specifičnih društvenih okolnosti koje su posjedovale odgovarajuće karakteristike.«[338]

Ono što je važno uočiti kada govorimo o kontekstu jest da mi govorimo o političkom kontekstu koji oblikuje naše razmišljanje i paradigmu. Moramo uzeti u obzir i inherentne moćne relacije unutar moralnih teorija i situacija u kojima se oblikuju. Trebamo se zapitati na koji način politički kontekst može utjecati na prihvatljivost i priznanje pojedinih moralnih argumenata?[339]

---

[337] Vidi diskusijo o kontekstu Phyllis Rooney, „A Different Different Voice: On the Feminist Challenge in Moral Theory“, *The Philosophical Forum*, 22 (4/1991), str. 349-350.

[338] Jürgen Habermas, *Moral Consciousness and Communicative Action*, MIT Press, Cambridge 1990., str. 208.

[339] Uzmimo primjere, koji osvjetljuju neke od karakteristika koje mi povezujemo sa moralnim činom. Primjer Jane Addams, djelovala u SAD-u prije Prvog svjetskog rata i njezin rad u Hull House, naširoko je poznat. Tvrdoglavo se držala i zastupala pacifistička uvjerenja, koje je ona povezivala kao dio njezina poimanja ženske moralnosti, a zbog kojih je, nakon što je Amerika ušla u Prvi svjetski rat, bila kritizirana i ozloglašena. Iako je dobila Nobelovu nagradu za mir, 1931., njezina se reputacija i politički utjecaj, više nikada nisu oporavili, kakvi su bili prije Prvog svjetskog rata. Drugi je primjer, priča o Majkama iz Plaza de Mayo u Argentini. One su bile instrumentalizirane u fokusiranju pažnje na njihovu nestalu djecu, te su odigrale važnu ulogu u raskrinkavanju i delegitimizaciji korumpiranog vojnog režima, imale su manje važnu ili gotovo uopće važnu ulogu u oblikovanju

Činjenica je da žene mogu ponekad zadobiti moć kada izriču moralne argumente u politici i na taj način utječu na nju. Politička važnost tih moralnih argumenata ne ovisi o konstanti njihovih moralnih uvjerenja, niti o ispravnosti njihova cilja, niti o tome što one rade. Umjesto toga, politička realnost i kontekst oblikuju načine kako mi ozbiljno uzimamo argumente tzv. ženske moralnosti od strane političkih aktera i javnosti. Dok je moralnost sastavni i važan dio ljudskoga života, ona na sceni političke moći i igara nema gotovo nikakvu važnost. Moralna stajališta zbog kojih se inače divimo ženama nemaju nikakvu važnost i bit će odbačena i protjerana kao nešto što izrasta i utemeljeno je u pukom sentimentu, nestalno, sladunjavo ili kao nešto što je pred-političkog karaktera, privatno i nebitno.

Kada shvatimo da se moralni argumenti oblikuju unutar političkog konteksta i društvenih silnica počinjemo uviđati i priznavati na koji način ograničenja koja nam društvo nameće postaju ona koji oblikuju našu moralnost. Naširoko prihvaćene društvene vrijednosti konstituiraju kontekst unutar kojega mi prihvaćamo i interpretiramo moralne argumente i vrijednosti. Neke od tih društveno prihvaćenih vrijednosti tada postaju ograničenja koja isključuju, marginaliziraju jedne i neke dijelove njihova morala, a druge uključuju u društvo.

1.15.1. Transformacija oblika života u 18. stoljeću – odvajanje javne od privatne sfere

Krajem osamnaestog stoljeća, kako je život postajao sve više predvidljiv, rutiniziran, kontroliran i shvatljiviji, oblici života i življenja počinju doživljavati svoju promjenu. Zapadni su se Europljani toga doba počeli promatrati dionicima jednog većeg silno rastućeg društva, čiji su socijalne, moralne i političke zabrinutost i interesi postajali sve manje parohijalni, partikularizirani, a sve više univerzalniji i sveobuhvatniji. Svijest se transformira u jednu kozmopolitsku svijest.

Tako je transformacija onoga vremena utjecala i na ideje i percepciju nekih od filozofa dvadesetoga stoljeća. Čini se malo vjerojatnim da bi postojala sličnost između stare slike »nebeskog grada« Carla Beckera i Foucaultovog naglašavanja kontrole ljudi znanstvenom tehnikom, između Horkheimerova i Adornova predskazujućeg prosvjetljenja i David Brion

---

argentinskog političkog sustava, nego što se to moglo očekivati. Pojavile su se kao moralni akteri na političkoj sceni, no tada su skinute sa scene kada je došlo vrijeme političke promjene i utjecaja na njih. Više o tome vidi u: Sara Ruddick, *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*, Beacon Press, Boston 1989., str. 225-234.

Davisova refleksija o oslobođenju od ropstva i ideološke hegemonije, između Burkeova konzervatizma i proklamacije univerzalnih prava muškaraca čak i žena.[340]

Sve su te ideje počivale na percepciji transformacija od strogo hijerarhijskog društva, pa sve do demokratičnijeg društvenog uređenja. Dok su se ljudi udaljavali jedni od drugih, a veze nekada tako čvrste, sada postajale formalne, njihovi pogledi i stavovi postaju manje lokalni i ograničeni, te bivajući onkraj lokalizma i nacionalizma postaju globalni. Ideje počinju uključivati one druge distancirane, te zahtijevaju i promjenu moralnog stava i načina razmišljanja. Od kontekstualne moralnosti moralnost prerasta u univerzalističku, a razum postaje taj univerzalni, apriorni i nužni temelj koji vrijedi za sva umna bića. Pretpostavljalo se da je ljudski razum taj koji je svuda i kod svakog čovjeka isti, stoga mnogi mislitelji osamnaestog stoljeća počinju uviđati kako su otkrili rješenje svih problema suočavanja s različitostima među ljudima i njihovih životnih stilova, te tako pronašli zajednički, univerzalni temelj moralnosti.

Najveće i najznačajnije su se promjene odigrale na ekonomskom području života, pojavile su se i društvene promjene koje su uslijedile kao posljedica rasta komercijalizacije, proizvodnje, te trajno rastuće ekspanzije tržišta. Organski i integrirani životni oblici skoncentrirani više oko obitelji i privatne sfere doma, doživjeli su također transformaciju u jedan drugačiji oblik i stil života više organiziran oko zahtijeva plaćenog rada i tržišnih prohtjeva. S tim su ekonomskim promjenama društveni život kao i život u domu i kućanstvu također promijenjeni iz temelja.

Karl Polany, u poglavlju Čovjek i tržište, svoje knjige *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time* (Velika preobrazba. Politički i ekonomski počeci našega vremena), piše:

> »Odvojiti rad od svih ostalih aktivnosti života i subjektivirati ga u zakone tržišta, značilo je poništiti organske oblike egzistencije i zamijeniti ih drugačijim atomističkim i individualističkim tipom organiziranosti.«[341]

---

[340] Vidi o tome: Michael Foucault, *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, New American Library, New York 1967.; *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Pantheon, New York 1977.; Max Horkheimer i Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša, Sarajevo 1989.; Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Women*, Penguin, New York 1975.; David Brion Davis, „Reflections on Abolitionism and Ideological Hegemony", *American Historical Review*, 92 (4/1987), str. 797-812.

[341] Karl Polany, *Velika preobrazba*, Jesenski i Turk, Zagreb 1999., str. 163.

Ta promjena nije samo bila promjena na monetarni sustav i kalkulirajući način života, već je označavala i promjene u međuljudskim odnosima. Peter Laslett, u svojoj knjizi *The World We Have Lost,* objašnjava kako je u Engleskoj, u sedamnaestom stoljeću, život bio uglavnom mjeren mjerilima obitelji koju su činili svi koji su živjeli unutar danog kućanstva, te dalje zaključuje:

> »Taj svijet, stoga nije bio jednostavno svijet bez tvornica, firmi, i najvećim dijelom bez ekonomskog kontinuiteta. Neka su partnerstva između bogatih gospodara postojala, osobito u Londonu, ali gotovo je svaka aktivnost bila limitirana na ono što se moglo organizirati unutar obitelji i unutar životnog vijeka glave obitelji, te je postojala nedovršena borba kako bi se nastavila proizvodnja i kako bi se osigurala očekivanja budućnosti.« [342]

Život je dakle, uglavnom prakticiran u relativno malim jedinicama kao što su bile obitelji. Međutim, tako je bilo sve do devetnaestog stoljeća kada su se pojedinci odjednom našli u izmijenjenim okolnostima, te se od njih počelo očekivati sposobnost hvatanja u koštac s većim brojem ljudi u svakodnevnom životu, kako bi postali mobilniji i više putovali, te počeli misliti više u terminima »javnoga«.

Jürgen Habermas govori o strukturalnim promjenama javne sfere u Njemačkoj i Engleskoj tijekom osamnaestog stoljeća, primarno ih shvaćajući kao pomoć u razumijevanju političke transformacije onog vremena, te transformacije države i stvaranja prvih nacionalnih država koje su bile primorane odgovoriti na ono što je javna sfera, te se tako i organizirati.[343]

Očito je kako su ove promjene utjecale i na svijest pojedinca koji se više nije smatrao i osjećao članom jedne male, usko organiziranje i organske cjeline, kao što je to bila obitelj, nego je postao član jedne atomizirane javne sfere potpuno drugačije od svega što je do tada poznavao. Porastom nacionalnih država i javne sfere, opadanjem očekivanja u kojima su građani bili angažirani građanski republikanizam i politički život počeli su blijedjeti i nestajati, a razvijao se socijalni, društveni život.

Ekonomski život proizvodnje odvaja se od kućanstva i doma, stvarajući dvije odvojene sfere života. Obitelj postaje više intimna, privatna sfera. Pojavljuje se i novi stalež buržoazija, potkopavajući važnost prijašnjeg staleža plemstva kao onih koji su bili nositelji intelektualnih, moralnih i ekonomskih sfera života. Ono što je sada postala mjera nečijeg osobnog uspjeha i

---

[342] Peter Laslett, *The World We Have Lost*: *Further Explored,* Methuen, London 1983., str. 8.

[343] Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry Into a Category of Bourgois Society,* MIT Press, Cambridge 1989., str. 51-73., 102-129., 151-159., 181-196., 222-236.

vrijednosti nije više bio intrinzični status plemstva kojemu je netko po rođenju pripao, nego mjera vrijednosti postaje buržoaski čovjek poduzetnik, čiji projekti označavaju boljitak i napredak. Institucionalne i društvene promjene utjecale su i na intelektualne promjene pojedinaca, a pojava je nacionalnih država razvijala tzv. građanske vrline.

Međutim, ono što se pojavilo u praznini kao zamjena za religijskog čovjeka, čovjeka obitelji i vjere, bio je *homo economicus*, čovjek kalkulatorske osobnosti, čovjek kvantifikacija i mjerenja, »matematički čovjek«[344], ili tvz. kurentni ljudi kako ih je Nietzsche nazivao.

Albert Otto Hirschman, u svojem djelu, *Strasti i interesi,*[345] briljantno uočava, te ističe kako su trgovina i komercijalizacija društva pomogle umiriti neumjerene strasti i temperament predindustrijskog i predkomercijaliziranog društva.

> »U renesansi se pojavio osjećaj, koji je u 17. stoljeću postao čvrsto uvjerenje, da se u obuzdavanju destruktivnih ljudskih strasti više ne može pouzdati u moralističku filozofiju i u vjerska pravila. Trebalo je pronaći nove načine, pa je potraga za njima započela, posve logično, iscrpnim i otvorenim seciranjem ljudske naravi.«[346]

Ideju uprezanja destruktivnih ljudskih strasti tako da djeluju u smjeru opće koristi podrobnije je izložio Bernard Mandeville,[347] koji se može smatrati i jednim od preteča *laissez-fairea*. U svojoj *Basni o pčelama: ili privatni poroci, javne koristi* (*The Fable of the Bees: or, Private Vices, Public Benefits*),[348] priziva »Vještu upravu spretnog političara« kao prijeko potreban

---

[344] J. C.Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care,* str. 35.

[345] Usp. Albert Otto Hirschman, *Strasti i interesi,* Stvarnost, Zagreb 1991.

[346] Isto, str. 20.

[347] Među pretečama škotskog prosvjetiteljstva posebno je značajno mjesto pripadalo Bernardu Mandevilleu. Možemo reći da je on bio jedan od posljednjih velikih engleskih mislitelja, prije nego što će Škoti preuzeti vodeću ulogu na otoku čitavo jedno stoljeće. Ubrzana trgovačka i ekonomska ekspanzija i razvoj početkom 18. stoljeća, reforma sveučilišta i obrazovanja i opća inteletualna klima pogodna za kritičku misao omogućile su i plodonosno tlo za početak intelektualnih rasprava na polju moralne filozofije, socijalne teorije i političke ekonomije. Mandeville je u svim ovim oblastima predstavljao preteču Škota: u učenju o strastima i moralu, teoriji spontanog poretka i evolutivnog nastanka društvenih institucija, ali postao je poznat prije svega po teoriji o korisnom učinku privatnih poroka na javno dobro ili općenito govoreći, po onome što se danas zove „objašnjenje nevidljivom rukom“. U svim je ovim poljima postavio temelje liberalne ideje prema kojoj opće dobro ili zajednički interes omogućuje slijeđenje osonog interesa i individualno traganja za vlastitom dobrobiti. Tako je pripremio teren za Humea, Smitha, Millara, Lorda Kamesa, Robertsona, Stewarta i druge škotske moralne filozofe da formiraju klasični liberalni pokret i stvore jednu epistemiologiju i metodologiju, a potom i socijalnu i ekonomsku teoriju, koje će tvoriti temelj klasične liberalne doktrine.

[348] Ovo je djelo proglašeno od crkvenih krugova bogohulnim i nemoralnim. Mandeville je na njemu radio, dopunjavao ga i pisao pune 24 godine. Mandeville je dalje razrađivao svoje osnovne ideje stvarajući jednu složenu i zaokruženu, mada ne i u potpunosti elaboriranu socijalnu doktrinu. Osnovna se ideja pojavila u obliku poeme, ili bolje reći basne u rimi, anonimno objavljene 1705. godine pod naslovom *Gunđajuća košnica ili*

uvjet i sredstvo preobražaja »privatnih poroka« u »opću dobrobit«. Njegova je slavna rasprava o strastima za materijalnim dobrima uopće, a posebno o raskoši, zauzela iscrpan i podroban opis. Osnovna je teza njegovih djela kako je društvo skup međusobno povezanih samoljubnih pojedinaca čija veza ne počiva ni na kakvoj moralnoj osnovi, bratskoj kršćanskoj ljubavi ili nekim zajedničkim građanskim obavezama, nego na uzajamnoj koristi koju pojedinci imaju jedni od drugih slijedeći vlastite interese.[349]

Mandevilleovo cjelokupno djelo predstavlja složeni odgovor na ekonomski, politički i socijalni lom koji je bio izazvan ekonomskom ekspanzijom rađajućeg komercijalnog društva i općim prevrednovanjem dotadašnjih moralnih, socijalnih i ekonomskih pogleda i vrijednosti u jednom tipičnom tranzicijskom periodu.[350]

Mandeville je pošao od osnovne pretpostavke o inherentnoj ljudskoj sebičnosti, ali je odbacio lijek koji su predlagali građanski humanisti – uspostavljanje poretka vrline od strane državnika.

> »On se zaputio sasvim drugačijim pravcem, utirući put liberalnim pogledima o pomirenju sebičnosti i društvenih potreba.«[351]

Radi opsežnosti njegovih uvida nećemo se zadržavati pretjerano na njihovoj elaboraciji, ali ono što je važno ovdje za uočiti Mandevilleovo je hrabro i beskompromisno ustrajavanje pri svojim idejama. Odgovarajući na kritike još snažnijim, razrađenijim i uvjerljivijim argumentima, našao se u središtu rasprave o odnosu vrline i trgovine, a njegovo naturalističko tretiranje morala izazvalo je vjersku osudu i moralno gnušanje.

Ono što je za našu raspravu važno činjenica je kako su se u ono doba strastima pridavale negativne konotacije, što će se odraziti i na njihovo poistovjećivanje i povezivanje sa spomenutim ženskim i trivijalnim, neuhvatljivim, nestalnim, te na njihovu sustavnu marginalizaciju s jedne strane, ili na njihov pokušaj rehabilitacije, s druge strane.

---

podlaci pretvoreni u poštenjačine (The Grumbling Hive: or, Knaves Turn'd Honest), koja je ponovo objavljena anonimno 1714. godine, sada pod novim naslovom *Basna o pčelama: ili privatni poroci, javne koristi,* gdje je poemi dodano dvadeset ekstenzivnih „Napomena", u kojima se objašnjavaju pojedini stihovi, kao i jedan ogled, „Istraživanje porijekla moralne vrline" (An Enquiry into the Origin of Moral Virtue), stranica: Bernard Mandeville project (Netherlands) daje pun spisak Mandevilleovih djela, kao i bibliografske podatke djela o Mandevilleu , http://www.bernard-mandeville.nl, datum pristupa, 16. 7. 2017.

[349] Ilija Vujačić, „Od "traganja za vrlinom" ka "traganju za srećom": Bernard Mandeville i rađanje liberalizma", *Politička misao*, 49 (4/2012), str. 86.

[350] Isto.

[351] I. Vujačić, *Od "traganja za vrlinom" ka "traganju za srećom": Bernard Mandeville i rađanje liberalizma*, str. 88.

Mandevillea je slijedio i Adam Smith u svojem djelu *Bogatstvo naroda,* djelu koje se čitavo bavi i posvećeno je strastima koje se tradicionalno nazivaju pohlepom ili škrtošću. Zahvaljujući i razvoju jezika, Smith je mogao učiniti još jedan veliki iskorak u smjeru stvaranja uvjerljivog i manje neugodnog tumačenja. Naime, on je otupivši Mandevillovu oštricu sablažnjivog paradoksa, zamijenio riječi »strast« i »porok«, blažim izrazima kao što su »probitak« i »interes«.[352] U ovim su, blažim i pitomijim izrazima, strasti mogle preživjeti i pronaći svoje utočište i razviti se u glavno načelo liberalizma dvadesetog stoljeća i u središnju tvorevinu ekonomske teorije.

[352] A O. Hirschman, *Strasti i interesi*, str. 23.

1.16. Britanska filozofija moralnog osjećaja

Sve navedene promjene[353] koje su išle u smjeru popunjavanja praznine koja je nastala kao zamjena za religiju i dotadašnji moral i vrijednosti stvorile su, između ostaloga, socijalnu distancu i protjerale moralne osjećaje u privatnu sferu, marginalizirajući ih kao nevažne i nebitne. Na taj su način promjene pripremile teren i utrle put za pojavu filozofije *moral sense,* čiji su glavni predstavnici bili škotski prosvjetitelji Frances Hutchenson, David Hume, Anthony Ashley Cooper Shaftesbury i Adam Smith.

Njihove su etičke teorije i pravci, za razliku od Kantovih, poricali umske i praktično-spoznajne momente u konstituiranju moralne svijesti i moralnog ponašanja, te su na taj način nijekale i refleksivnu narav morala. Takav je pristup dominirao u britanskoj moralnoj filozofiji 18. stoljeća, a osnivač je bio A. A. C. Shaftesbury, protiveći se istodobno Lockeovu »etičkom nominalizmu« i Hobesovu etičkom egoizmu, prema kojemu se moral tumači kao izvedenica nagona za samoodržanjem i kao regulirani oblik ljudske sebičnosti.[354]

Škotska je škola ostala u okvirima britanske filozofije morala 18. Stoljeća. Etika *moral sense* samo je jedna od izvedbi tzv. *etike osjećaja (Gefülsethik),*[355]kao etička pozicija koja za svoje ishodište i izvorište, te mjerilo moralnosti uzima osjetilno-osjećajnu sferu ljudske prirode. Na praktičnom planu ona pretpostavlja postojanje latentne umnosti, te čovjekovu moralnu konstituciju nastoji izvesti iz imanentne, prirodne umnosti.[356]

1.16.1. Anthony Ashley Cooper Shaftesbury

Shaftesbury smatra da je sposobnost razlikovanja dobra i zla, koju naziva *moral sense* ili moralno osjetilo, dana s ljudskom prirodom te da je situirana u osjetilno-osjećajnoj sferi. Stoga je kao takva prvotna i postojanija od umske sposobnosti i funkcije:

---

[353] O duhovno-političko-ekonomskoj klimi tadašnjeg vermena vidi više I. Vujačić, *Od "traganja za vrlinom" ka "traganju za srećom": Bernard Mandeville i rađanje liberalizma*, i usp. Eric John Hobsbawm, *Doba revolucije. Evropa 1789—1848.*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb 1987.

[354] A. Čović, *Etika i bioetika. Razmišljanja na pragu bioetičke epohe*, str. 93.

[355] Isto, str. 97.

[356] Friedrich Jodl, *Istorija etike kao filozofske nauke I*, Veselin Masleša, Sarajevo 1975., str. 183.

»Pošto nam je dakle osjećaj ispravnog i neispravnog isto tako prirodan kao i sami prirodni osjećaji, i pošto je on prvi princip naše konstitucije i ustrojstva, nema tog spekulativnog mišljenja, uvjerenja ili vjerovanja koje bi bilo u stanju da ga odmah i neposredno isključi ili razori.«[357]

U istom je sloju ljudske prirode ukorijenjena i težnja prema dobru, dobrohotnosti i altruistička nastrojenost. Za Shaftesburya su i egoističke sklonosti dio harmonične cjeline moralnog ponašanja i nisu isključene. Moralne se vrijednosti ne postižu neposredno, nego tek posredstvom tzv. reflektiranih osjećaja kojima se određuje što je dobro ili zlo.

1.16.2. Francis Hutcheson

Istim je smjerom nastavio razmišljati i Hutcheson, profesor moralne filozofije na Sveučilištu u Glasgowu, te je razradio i sistematizirao njegove ideje, pri čemu je izgradio i vlastita gledišta. Bio je prominentni zastupnik onog što se nazivalo filozofijom zdravog razuma. Redefinirajući Shaftesburyjeve kategorije *moral sense* i *benevolence,* razgraničio je unutrašnja i vanjska osjetila, te je u unutrašnja svrstao moralno osjetilo i osjetilo za lijepo. Unutrašnjim dohvaćamo moralne i estetske kvalitete.[358]

U tumačenju dobrohotnosti Hutcheson se razlikuje od Shaftesburyja, za kojega je dobrohotnost tvorila vrlinu tek u harmoničnom odnosu sa egoističnim, sebičnim porivima, dok je Hutcheson poistovjetio dobrohotnost i vrlinu.

Pronašao je krajnji temelj moralnog osjetila u Bogu:

»Ljudska narav nije sasvim prepuštena indiferentnosti kada su u pitanju vrline (…). Stvoritelj Prirode (…) učinio je vrline jako dražesnima, uzbudljivima našoj potrazi za njima; i dao nam je jake osjećaje da budu izvor svim našim djelima.«[359]

Za njega je moralno osjetilo kapacitet i sposobnost te ke kao takva pasivnost i djeluje kao i sam razum. S druge strane, simpatija je dio volje. Postoji univerzalni božanski izvor i temelj svega našeg moralnog nastojanja i inspiracije, što objašnjava i našu ljubav i mržnju prema ljudima.

---

[357] Anthony Ashley Cooper Shaftesbury, „O vrlini i zasluzi“, Risto Tubić (ur.), *Britanska filozofija morala: etičke teorije od XVII do konca XIX vijeka, Hrestomatija etičke misli*, Svjetlost, Sarajevo 1978., str. 205.

[358] Usp. Risto Tubić, „Historijski pogled na britansku moralnu filozofiju“, Risto Tubić (ur.), *Britanska filozofija morala: etičke teorije od XVII do konca XIX vijeka, Hrestomatija etičke misli*, Svjetlost, Sarajevo 1978., str. 27.

[359] Francis Hutcheson, „Inquiry Into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue“, *Collected Works of Francis Hutcheson*, George Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1971., str. 1-124.

Hutcheson je mnogo jasnije ocrtao podređeni položaj uma i razum te precizirao njegovu instrumentalnu ulogu. U djelu *Illustrations upon the Moral Sense* potanko razjašnjava razloge zbog kojih se moralni čin obično naziva i razumnim, te pobija argumente onih koji su otuda, po njegovu mišljenju, pogrešno zaključilo da bi razumsko prosuđivanje prethodilo moralnom osjetilu. Tako ističe:

> »Privremeno možemo zapaziti što je uvjetovalo upotrebu riječi razuman kao epiteta jedino moralnih čina. Premda posjedujemo instinkte koji nas opredjeljuju da želimo ciljeve bez pretpostavljanja ikakvog prethodnog rasuđivanja, ipak upotrebom razuma iznalazimo sredstva za postizanje ciljeva. Ako ne upotrebljavamo razum, često smo razočarani u svoj cilj. Stoga one čine koji su uspješni u odnosu na svoje ciljeve nazivamo razumnim u našem značenju te riječi.«[360]

Hutcheson je razotkrio problem socijalne distance i udaljenosti među ljudima, te je snažno vjerovao kako, opisujući univerzalni moralno osjetilo i djelovanje moralnih osjećaja, može ojačati i osnažiti moralno osjetilo kao etički princip te riješiti neke od navedenih problema socijalne distance. Princip dobročinstva za njega je bio kao princip gravitacije koji je mogao povezati i privući ljude jedne drugima, te kaže:

> »Ljubav dobročinstva, raste kako se distanca smanjuje, i nestaje i jača kako se tijela približavaju jedno drugome. To povećanje privlačnosti na temelju zbližavanja, potreban je okvir Univerzuma, ako uopće treba postojati ikakva privlačnost (…)«[361]

Osim što je razvio Shaftesburyjeve ideje, zaslužan je i za širenje njegova utjecaja u Škotskoj. Upravo u škotskoj školi, koju uz Hutchesona predstavljaju i David Hume i Adam Smith, Shaftesburyjeve su ideje dobile najpotpuniji izraz.

1.16.3. David Hume

David Hume je težište rasprave premješta iz osjetilne u osjećajnu sferu. Ključna Hutchesonova kategorija moralnog osjetila služila mu je za vlastito pozicioniranje i osvjetljavanje svojega mjesta. Njegova su nastojanja bila pokazati kako se moralna

---

[360] Francis Hutcheson, „O karakteru vrline saobrazne istini ili razumu“, Risto Tubić (ur.), *Britanska filozofija morala*: *etičke teorije od XVII do konca XIX vijeka, Hrestomatija etičke misli*, Svjetlost, Sarajevo 1978., str. 298.

[361] F.. Hutcheson, *Inquiry Into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue*, str. 1: 198-199.

razlikovanja ne shvaćaju umom (*reason*), nego da počivaju na *moral sentiments* (*pleasure or uneasiness/pain*), osjećajima ugode i neugode.

Međutim, da bi ti osjećaji ugode i neugode poprimili moralnu ulogu, te postali moralnim kriterijem, potrebno je ustvrditi njihovu intersubjektivnu podudarnost. Stoga Hume, kao dublju osnovu morala pronalazi u *simpatiji,* osjećajnoj sposobnosti uživljavanja u stanja i osjećaje drugih ljudi. Čović ističe, mehanizam kojim simpatija uspostavlja nužnu općenitost moralnog i estetskog osjećaja Hume je zamislio kao svojevrsnu emocionalnu rezonanciju.[362]

> »Svijesti svih ljudi su slične u pogledu njihovih osjećaja i načina funkcioniranja, i nijedna ne može biti potaknuta osjećajem na koje i sve ostale nisu, u izvjesnom stupnju, osjetljive. Kao što se kod jednako podešenih žica treperenje jedne prenosi na sve ostale, tako i svi osjećaji lako prelaze s jedne na drugu osobu i začinju odgovarajuće kretanje u svakom ljudskom biću.«[363]

Svijet se Velike Britanije 18. stoljeća dramatično promijenio, atomizirao, rascjepkao i fragmentirao, a velike su političke, društvene i ekonomske promjene tome uvelike doprinijele. Porast kozmopolitizma i socijalne distance stvorio je uvjete za potrebom takve emocionalne rezonance i potrebu osjetljivosti za osjećaje drugih. To je iznijelo na vidjelo i mnoštvo dotada nepoznatih pitanja, kao što su pitanja do koje mjere smo dužni i odgovorni odgovoriti na potrebe drugih, udaljenih. Jesu li ljudi usklađeni s onima koji su im bliski? U takvom društvu takvih okolnosti možemo samo pretpostaviti da je taj atomistički individualizam bio na najvišoj razini, za razliku od organskih zajednica minimalne socijalne distance. Upravo su te promjene u percepciji socijalne distance izdigle cijeli niz fundamentalnih pitanja o tome kako ljudi mogu i trebaju živjeti zajedno, što je povratno utjecalo i na promjene u moralnom zapažanju.

1.16.4. Adam Smith (1723 – 1790.)

Simpatiju kao prirodno ishodište i temeljni princip moralnosti preuze je i Humeov nastavljač Adam Smith, a pridodavši joj nagon za osvetom uravnotežio je njezinu moralnu funkciju.

---

[362] A. Čović, *Etika i bioetika. Razmišljanja na pragu bioetičke epohe*, str. 96.

[363] David Hume, „O ostalim vrlinama i porocima“, Risto Tubić (ur.), *Britanska filozofija morala*: *etičke teorije od XVII do konca XIX vijeka, Hrestomatija etičke misli,* Svjetlost, Sarajevo 1978., str. 321.

Njegove su ideje kompleksne i reflektiraju samu problematičnu narav naše interakcije s drugima.

U svome djelu *The Theory of Moral Sentiments* (Teorija moralnih osjećaja) započinje riječima:

> »Kako navodno sebičan može biti bilo koji čovjek, ali je evidentno da su u njegovoj naravi prisutni i neki principi, koji ga zanimaju radi sreće drugih, i čini se da mu je njihova sreća potrebna, iako ništa ne dobiva od toga, osim užitka gledajući je.«[364]

Simpatija ne proizlazi toliko iz naših strasti, nego iz situacije koja nas pobuđuje i uzbuđuje. Mi nekada osjećamo za drugoga strast i osjećaje za koje on sam nije možda u tom trenutku sposoban. Ona nije automatski prijenos strasti i osjećaja od jedne do druge osobe, kao kod Hutchesona, niti je to neki čin koji proizlazi iz strasti, kao kod Humea. Simpatija je rezultat našeg zamišljanja i stavljanja na mjesto drugoga, u njegovu situaciju i zamišljanja kako bismo se mi osjećali u toj danoj situaciji. Ključni je problem bio kako ljudi mogu sebe staviti u položaj drugoga. Taj osjećaj proizlazi iz osjećaja ispravnosti i prikladnosti koji se referira na osjećaje koje mi dijelimo s drugim zbog svoje društvene i komunitarne naravi koja nas čini gorljivo zauzetima i sigurnima da nas drugi osjećaju na ispravan način. Tako nas naša želja da budemo prihvaćeni i naš osjećaj ispravnosti tjera da razvijemo sposobnost da stavljanja sebe na mjesto drugoga i da u svakoj situaciji djelujemo s određenom pristojnošću i tijekom života izbjegavamo svaki oblik priličnog stupnja krivnje.[365]

Smith je isticao i problem socijalne distance koja je veća time što su ljudi udaljeniji nama i različitiji od nas po klasi, staležu i rasi. Ta distanca rastače naše osjećaje i sposobnosti da prepoznamo koji su problemi najozbiljniji. Smith je izražavao svoj moralni skepticizam o ljudskom moralnom djelovanju i mogućnosti djelovanja na moralan način koji je bio refleksija njegova politička skepticizma. Naime, on sam nije vjerovao da društvo može odražavati takav tip društvenih vrlina koje mogu oblikovati moralni život građana. Umjesto toga, Smith pomiruje politički red koji se uklapao u rastuće kozmopolitsko komercijalno društvo.[366] Na taj je način pokušao pomiriti moralni život građana pojedinaca, politički poredak i pravila rastućeg komercijaliziranog društva. Smith je vjerovao kako će vlade svake

---

[364] Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, MétaLibri, Sao Paulo 2006., str. 4.

[365] Isto, str. 98., 168-171.

[366] J. C. Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, str. 47.

pojedine države u svojim zakonima utjeloviti i obuhvatiti principe sustava naravne, prirodne slobode.

Smith se fokusirao na novog čovjeka koji je stupao na scenu, čovjeka trgovca, čovjeka ekonomije i tržišta – *homo economicus,* koji ga je vodio razumijevanju novog tipa znanja i vrlina koje su zahtijevale politika i moral, te je bolje razumio potrebe svoga vremena nego njegovi suvremenici. Razumio je rastuće komercijalne kvalitete novog društva u nastajanju, razumio njegove transformacijske snage i potencijal, te jezik korupcije i raskoši. Vrlina je za njega ostala konstanta. Sva ta raskoš i lakoća putovanja odvukle su ljude od vrlina. Distanca je rasla i udaljavala ljude jedne od drugih i od vrlina. Međutim, za Smitha nije to bila promjena od države ili društva vrline do stanja društva korupcije, nego promjena same naravi vrline u sebi. Vrline se komodificiraju i postaju više materijalizirane, više se počelo kalkulirati, biti proračunatim te vrline postaju ovisne o sebičnim interesima. A kada su vrline postale takve bilo ih je teško odvojiti od poroka i sebičnih interesa. Smith je bio svjestan te nove nadolazeće moći trgovaca i njihove prednosti u društvu. Snaga je te nove logike bila izrazito teška i značajna, te je uvelike utjecala na promjenu odnosa u društvu. Međutim, gajio je nadu da će se dijelom legislativa i zakoni, što je više moguće čvrsto vezati uz principe naravne slobode, te da će na taj način politički utjecaj i moć nove „kaste" trgovaca biti suzbijena i ovladana. Najbolje što se društvo moglo nadati, pod tim uvjetima, bilo je, ne činjenica da se građani prožimaju novim građanskim vrlinama, nego ograničavanje miješanja i uplitanja trgovaca u politički poredak.

Adam Smith se pojavljuje dakle, kao praktični moralist i filozof prava na vlasništvo koje je valorizirao jednako kao i one vrline i duhovne vrijednosti neovisnosti, slobode i osjećaja za vlastiti ego – samointeresa komercijalnog čovjeka, radije nego li libertinske građanske vrline republikanaca. Iznad svega pojavljuje se kao filozof koji je vidio u provinciji istinski izvor izobilja i bogatstva, slobode i političke mudrosti koja je bila potrebna za održavanje strukture i građe komercijalnog društva u modernim vremenima.[367]

[367] Nicholas Phillipson, „Adam Smith as Civic Moralist", Istvan Hont, Michael Ignatieff (ur.), *Wealth and Virtue. The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge 1983., str. 179-202.

1.17. Ograničavanje moralnih osjećaja

Tijekom vremena škotskih prosvjetitelja, u konstelaciji ovakvih događanja i promjena koje su utjecale na ljudske odnose, moralne principe i uvjerenja, održivost oblika života koji bi omogućavao razvoj moralnih osjećaja, te se bazirao na njihovom redefiniranom značenju, postao je još više nemoguć i neprihvatljiv. Kako je distanca među individuama rasla,[368] samointeres kao regulator ljudske aktivnosti, postaje snažan i moćan, a on je zahtijevao manje socijalne okvire i odrednice za individue.

Do kraja osamnaestog stoljeća škotski su moralisti lamentirali nad nestankom i prolaznošću nepatvorenih i iskrenih vrlina, kao što su prijateljstvo i herojska djela. Događa se tvz. »rušenje heroja«, a velike priče polako nestaju.[369] Nastanak modernog doba proračunavanja i racionalnog interesa rezultat je procesa racionalizacije, ponajprije u sferi ekonomije. Kapitalističko gospodarstvo najviši je oblik racionalne organizacije i najviši stupanj primjene ciljne racionalnosti. Činilo se kako je kapitalizam polako stupao na scenu i zavladao da su strasti svladane i obuzdane, možda čak i iskorijenjene, a svijet je odjednom postajao rasčarano, demistificirano i razbožanstvenjeno mjesto ili kako je to Weber ustvrdio dogodilo se rasčaravanje svijeta, *Entzauberung* progresivna dezintegracija magične vizije svijeta.[370] Svijet je odjednom izgledao prazan, dosadan i beznačajan, pa je pozornica za romantičarsku kritiku buržoaskog poretka bila spremna. Činilo se kako novom svijetu nedostaju plemenitost, veličina, zagonetnost te više od svega strasti.[371]

Krajem se osamnaestog i početkom devetnaestog stoljeća formira dominantan filozofski diskurs o važnosti i potrebi vrlina. Tako John Dweyer govori o promjeni tona i senzibiliteta u diskursu, koji se premješta od tema društvenog značaja, prema previše apstraktnom, te

[368] Isto.

[369] Usp. A O. Hirschman, *Strasti i interesi*, str. 16-17.

[370] Usp. Max Weber, *Wiesenschaft als Beruf,* Duncker & Humblot, München und Leipzig 1919., str. 9., 22.

[371] A O. Hirschman, *Strasti i interesi*, str. 121.

poprima značenje »filozofije u ormaru«.[372] Dakle, govor postaje previše »skučen«, racionalan i »sterilan«, udaljen od osjećaja. Dweyer je, opisavši Mackenzieve pritužbe, istaknuo njegov dubok uvid u promjene intelektualnog života u Edinburgu toga vremena, te obraćenje i promjenu morala usmjerenog sve više na apstraktna pitanja.

Tronto naglašava da problem nije bilo to da se filozofija sve više apstrahirala i zatvarala u svoje okvire, izmještena izvan društva i društvenih problema, jer metafora »biti u ormaru« implicira još uvijek činjenicu biti unutar nečega, sustava, društva, strukture. Problem je bio puno kompleksniji. Naime, vrlina je bila dislocirana, protjerana iz društvene prakse i života, i postala je previše naravna, prirodna.[373] Taj prirodni vid i forma vrline, oslobođena kao nešto divlje i nesputano, nije imala nikakav oslonac i neke opipljive temelje, jasnu strukturu za svakodnevni život i čovjeka pojedinca da bi oblikovala život. »Naravna« je vrlina počela dobivati svoju snagu iz dva izvora: razuma, kao najvišeg stupnja ljudske egzistencije, i osjećaja, sentimenta, kao utemeljujućeg mjesta ljudske egzistencije, sada ukorijenjene u privatnu sferu doma i kućanstva.

Kraj je osamnaestog stoljeća, kao i misli škotskih prosvjetitelja, udarilo temelje za razumijevanje odvojenosti politike od morala. Tako je pripremljeno i plodno tlo i uvertira za Kantovu teoriju morala, etiku primata norme, utemeljenu na jedinom univerzalnom, nepromjenjivom, pouzdanom temelju i principu morala, a to je razum. Razum je postao temelj takve nove vrste univerzalnog morala, te pratitelj erozije povjerenja u individualne, osobne moralne vrijednosti situirane u konkretan, partikularan politički poredak.

Kant se i sam kritički osvrtao na misli škotskih prosvjetitelja i britanske filozofije moralnog osjećaja – *moral sense philosophy.* Kantovo poimanje morala, utemeljenog na razumu kao vrhovnom, univerzalnom, nepromjenjivom, općevažećem i apriornom principu morala, opstao je i do danas gotovo nepromijenjenog oblika, oviseći o misli da moralnost zahtijeva racionalnost i univerzalno utemeljenje u normama. Kao reakcija na sve to, mnogi su mislitelji pronašli utemeljenje i korijen morala i vrline u domu, u privatnoj sferi kućanstva. Gledajući pobliže, pronašli su moralne osjećaje korisne za druge svrhe života kasnog osamnaestog stoljeće, sputavanje i ograničavanje žene i tzv. ženske moralnosti.

---

[372] John Dweyer, *Virtuous Discourse Sensibility and Community in Late Eighteenth-Century Scotland*, John Donald Publishers, Edinburg 1987., str. 191. Citira neobjavljen esej u Mackenzie manuscripts, MS6388, National Library Scotland.

[373] J. C.Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, str. 51.

Bivalo je sve jasnije kako je u prijašnjem razdoblju, svijet potpune ljudske ličnosti, opterećen raznim strastima, izgledao kao prijetnja koju treba suzbiti što je više moguće.

Sve se više moralni osjećaji marginaliziraju i vežu uz ženski rod. Škotski su se prosvjetitelji oslanjali na moralne osjećaje pokušavajući u individui i društvu stvoriti vrlinu, a ne isticati razliku između muškaraca i žena ili razuma i osjećaja. Tijekom osamnaestog stoljeća sposobnost osjećanja bila je vrlina jednako prisutna i u muškaraca i u žena, te se muškarac koji je bio sposoban za osjećaje smatrao vrlim čovjekom. Kako je podjela razuma i osjećaja postala tako snažna? Porastom ideje građanskih vrlina kućanstvo i žene koje su se tamo odgajale, bivaju vezivane uz određeni tip moralnog iskustva. Ovaj je argument marginalizirao i izmjestio moralne osjećaje negdje unutar institucionalnog okvira koji je ublažio njihovu smanjenu važnost i značaj, te je poslužio sputavanju i obuzdavanju žena i tvz. ženske moralnosti.[374]

1.17.1. Sputavanje žene i njezino mjesto u društvu - ekskursus

Unutar iznimno osobnog i patrijarhalnog političkog i kulturnog okvira starog režima Francuske, mala šačica ženske elite imala je utjecaj i moć na društvena zbivanja, i na dvoru i u salonima.[375] Urbane žene visoke klase radile su rame uz rame s muškarcima i sudjelovale s njima u javnom društvenom životu i mnogim javnim funkcijama. Međutim, Francuska je revolucija odgurnula žene u stranu, u privatnu sferu, sferu doma i kreirala je strogo rodno obojano, esencijalno muško, buržoasko područje javne sfere. Formalno usvajanje univerzalnih prava zapravo je ušutkao javni život žena, razvijajući buržoaski koncept kućanskih vrlina koje je jedna žena trebala posjedovati.

Joan Landes povezuje te promjene u ulozi žena u javnoj sferi s promjenama paradigme sustava kulturnog predstavljanja. Pod apsolutnom monarhijom starog režima, politička kultura

---

[374] Jenifer D. Clark, „Women in the French Revolution: the Failure of the Parisian Women's Movement in Relation to the Theories of Feminism of Rousseau and Condorcet“, *The Concord Rewiew*, (7/1992), str. 115-127.

[375] Temeljni pojam u Habermasovom sociološkom djelu *Strukturna promjena javnosti* (1962). Teza glasi: u 18. se stoljeću u salonima i u društvima za istim stolom oblikovao prostor slobodnog govora u kojima se najprije raspravljalo o pitanjima umjetnosti a potom o pitanjima politike. Kasnije se sfera građanskih privatnih osoba proširila u samostalnu javnost koja se bavila kritikom moći. Time politika potencijalno postaje nadležnošću cijeloga društva. Javni diskursi su ugroženi komercijalnim interesima masovnih medija i političkih manipulacija. U to su vrijeme, kako Habermas smatra, štampani mediji ekonomski pod pritiskom i oslabljeni gubitkom kvaliteta u svojoj funkciji oblikovanja mnijenja.

predstavljala se osobnom ikonografijom u liku oca, kralja. Taj je imaginerij izražavan kroz govor, pisanje i zakone. Landes ulazi u trag tim promjenama kroz umjetnost i pisanje toga vremena. Koristeći radove Rousseaua i Montesquieua kao primjere prijelaza na buržoasku teoriju javne sfere, pokazuje kako takvi koncepti kao što su univerzalni razum, zakon ili zajednička ljudska narav bivaju ukorijenjeni u ideološki sankcioniranom poretku rodnih razlika i odvojenih sfera javnog i privatnog.[376]

Žene i njihovi osjećaji postaju problematični za većinu mislitelja osamnaestog stoljeća. Promjene u kućanstvu učinile su nejasnim stare patrijarhalne obrasce i strukture ponašanja koje su vrijedile za žene prije Francuske revolucije. Opadanjem važnosti kućanstva, doma i privatne sfere kao prvotne jedinice i stanice društva, te porastom ekonomske proizvodnje, kao javne sfere produktivnosti, povećava se i potreba za obrazovanjem žena i proširivanjem njihove uloge i značaja u društvu. Novi buržoaski sloj društva sve više uviđa i kritizira stare aristokratske forme života i vladanja, te hijerarhijski uvjetovane podjele i prava na temelju krvi, nasljedstvo na temelju pripadnosti lozi i sve više prepoznaje kako i žene zaslužuju priliku vježbati i iskazati svoju racionalnost. Prijedlozi za obrazovanjem žena postaju sve značajniji tijekom osamnaestog stoljeća. Iako su odgoj i obrazovanje bili odvojeni i različiti za djevojčice i dječake, žene su se počele promatrati kao dio educirana i načitana audijencija.

Prije ove podjele javne i privatne sfere, doma i proizvodnje, žene su se obrazovale cjelovito jednako kao i muškarci, ali se sav život odvijao unutar te privatne sfere doma i kućanstva, te je bilo lako kontrolirati i razumjeti zašto bi se žene i njihovu senzibilnost trebalo obuzdavati. Žene su smatrane pomoćnicama korisnim muškarcima unutar njihovih kućanskih dužnosti. Kako se važnost i značenje doma mijenjalo i marginaliziralo, podijelilo i odvojilo od javne sfere racionalnosti i proizvodnje, sve se više mijenjao i stav prema ženinom pravom i prikladnom mjestu u društvenom i javnom životu. Dom tako prestaje biti mjesto svih aktivnosti osobito onih koje su se ticale srednjeg društvenog sloja.

Primjerice, Montesquieu je u svojem djelu *The Spirit of the Laws,* pisao da žene treba kontrolirati da bi se osiguralo njihovo ispravno moralno ponašanje.[377] No, sredinom 18.

---

[376] Joan B. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Cornell University Press, Ithaca 1988.

[377] Baron de Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, knjiga 7, str. 104-105., citirano prema: http://www.thefederalistpapers.org/wp-content/uploads/2013/01/The-Spirit-of-The-Laws.pdf, datum pristupa 23. 8. 2013.

stoljeća žene okupiraju sve više javnu sferu, uključujući kupališta, plesne podije i salone za javna društvena okupljanja i zbivanja. Mnogima se nije sviđala ta konstelacija snaga i novo nastale uloge, te su žalili za dobrim starim vremenima kada su žene bile sputane unutar doma i kućanstva. U isto vrijeme, s pojavom i izlaskom žena na javnu društvenu scenu, pojavljuje se problem i pitanje ženske seksualnosti kao nečega sada vidljivijeg, nepoznatog, divljeg, neobuzdanog, što treba sputati i zatvoriti unutar dobro poznatih i kontroliranih okvira i uvjeta. Pojavljuje se strah od ženske nesputane seksualne snage i apetita. To je osobito bilo vidljivo u radovima Rousseaua, koji u svojem *Emilu* piše da su žene načinjene za muške užitke, te dodaje: »Muškarci su muškarci samo neko vrijeme, ali žene su žene sve vrijeme.«[378]

Rousseau je smatrao da je ženska seksualnost moćno oružje načinjeno da savlada, ovlada i kontrolira muškarcima, te je nužno i neophodno držati ih podalje javne sfere, u privatnoj sferi, inače muškarci neće imati sposobnosti prosuđivati racionalno i jasno.[379] Te je argumente i njihovu logiku Rousseau prezentirao u svojem *Emilu,* te se čini kako je njegovo čitanje Platonove *Države,* te položaja žena u njoj bilo za njega inspirativno u tom smjeru. Naime, praksa odvajanja žene od njihovih obitelji da bi ih učinili ratnicama (stalež čuvara) za njega je bio dovoljan argument da zaključi kako im u tom slučaju ne preostaje ništa drugo nego ih pretvoriti u muškarce.[380] Izvan njegove idealne države i društva kakvog je prezentirao u svojem *Društvenom ugovoru,* Rousseau je smatrao da treba postojati odvojena sfera života i ljudske djelatnosti, daleko od javne sfere, kao sfera esencijalna i temeljna za ljudski život. Njegova vizija kućanstva i doma zahtijeva da žena bude tamo ograničena i zarobljena tako da kućanstvo može ispuniti svoju funkciju.

Ponovno promišljanje značaja doma i kućanstva te njegove uloge i funkcije dovelo je do povećanja utjecaja muške racionalne logike tzv. muškog principa i njihove snage utjecaja u javnoj sferi. Moralni su osjećaji protjerani i marginalizirani kao nešto drugorazredno i nebitno u moralnom prosuđivanju koje, kako su smatrali mnogi toga vremena, treba biti racionalno, mjerljivo, vagano, promišljeno i proračunato. Moralni osjećaji bivaju izmješteni i smješteni u privatnu sferu doma, pripisuju se ženama kao njihovim nositeljima i predstavnicima.

---

[378] Jean Jacques Rousseau, *Emile*, Dent, London 1974., str. 322.

[379] Paul Thomas, „Jean Jacques Rousseau: Sexist?“, *Feminist Studies,* 17 (2/1991), str. 195-217.

[380] J. J. Rousseau, *Emile*, str. 326.

Kako je stoljeće napredovalo, ženama je pripala uloga nositeljica i čuvarica osjećaja, te onih od kojih se očekivalo i koje su trebale automatski omogućiti i razviti osjećaje simpatije, dobročinstva, dobronamjernosti i humanosti. Adam Smith je vjerovao da su humanost i humanitarnost naravno, prirodno više ženski osjećaji.[381]

Život je postao raskošniji, rastrošniji, a socijalna distanca sve veća. Škotski su moralisti počeli smatrati dom i kućanstvo kao protuotrov taštini, korupciji i sebičnim interesima javnog života. Žene, sputane unutar doma, postaju čuvarice i zaštitnice od korumpiranog tržišta i taštine javne sfere. Osjećaji pronalaze dom unutar doma. No, više se nije moglo nijekati ženin utjecaj u društvu i njezinu sposobnost za djelovanje i razum jednostavno tvrdeći kako ih je potrebno kontrolirati, nego ih se trebalo okupirati različitim sferama i područjima života. Sve se više etablirala čvrsta slika i paradigma žene i muškarca odvojenih dvama različitim sferama života. Žena postaje biće sentimenata, osjećaja koji se ispoljavaju i vježbaju unutar doma, te se formira era tzv. sentimentalne obitelji i idiličnog obiteljskog života.[382] Kako su žene sve više poistovjećivali s osjećajima, muškarci postaju bića slobodna sebe identificirati s razumom.

Univerzalna moralnost može uvjerljivo potvrditi da su žene racionalna moralna bića, ali univerzalna teorija morala ne može prilagoditi neke aspekte života, nastale kao rezultat razvoja i promjena osamnaestog stoljeća, aspekte koji se uobičajeno povezuju sa ženama. Moralnost zasnovana na teoriji moralnih osjećaja zahtijeva drugačije postavke i argumente nego li moralnost utemeljena na razumu, tvz. racionalna moralnost. Žene se počelo povezivati s tzv. parohijalnom, skučenom, lokalnom, partikularnom i situacijskom moralnošću i osjećajnom perspektivom, a posljedice su bile diskvalificiranje žena iz većine važnih moralnih diskusija i odluka.

[381] A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, str. 190-191.

[382] Markman Ellis, *The Politics of Sensibility: Race, Gender and Commerce in the Sentimental Novel*, Cambridge Univesity Press, Cambridge 1996.

1.18. Lekcije za etiku skrbi

Ono što možemo izvesti kao zaključne misli iz ovog kratkog pregleda života i odvajanja javne od privatne sfere i porasta javnog društvenog života i njegove mijene, slijedeće su činjenice: promjene društvenog života osamnaestog stoljeća proizvele su promjene moralnih argumenata i moralnog odlučivanja. Moralna teorija nije odvojiva od društvenih i historijskih okolnosti. To nas navodi na razmišljanje i uviđanje kako promjene kraja dvadesetog stoljeća i novonastale okolnosti tehnološkog i tehnificiranog stoljeća mogu i jesu utjecale i na novonastale okolnosti u etici i moralnom rasuđivanju. Nadalje, promjene nam pomažu uvidjeti i snažnu potrebu za cjelovitijim, integrativnijim i sveobuhvatnijim znanjem i principima, te potrebu za jednom novom paradigmom koja bi bila u stanju ponuditi adekvatne moralne argumente za postojeće probleme.

Demaskirali smo i dekonstruirali osnovne priče i zapise tzv. ženske moralnosti. Naime, praksu osamnaestog stoljeća koja je išla za tim da se osjećaji, povezanost s drugima i s društvom, relacije i senzibilnost često povezuju sa ženama. Te su historijske činjenice podcrtale neke zaključke koji su neki od bioloških, psiholoških ili univerzalnih kulturalnih veza povezivali žene s moralnim osjećajima.

Nadalje, činjenica da su žene okupirane privatnom sferom, postale čuvarice i zaštitnice moralnog života i morala od napada javnog društvenog života i javne sfere nastavlja ograničavati i susprezati žene i žensku moralnost.

Konačno, uvidjeli smo koje su važne posljedice i koristi misli izraženih u ovom poglavlju, te misli i teorije škotskih moralnih filozofa, osamnaestog stoljeća za daljni tijek razvoja etike skrbi i na koji se način sve odrazilo i na promjene u suvremenom društvu, te posljedično i na promjene u suvremenoj medicini i sustavu zdravstvene i socijalne skrbi. Potrebno je uočiti i istaknuti kako teorija škotskih moralnih filozofa, filozofa moralnih osjećaja predstavlja jedan drugačiji uvid i paradigmu odnosa političkog i moralnog života, javnog i privatnog, koja nam može poslužiti kao temelj i okvir nove paradigme znanja utemeljene na etici skrbi, skrbi jednih za druge, te kao moguća platforma za rješavanje i globalnih problema i odnosa u neoliberalnom društvu kakvo je ovo naše, s posebnim osvrtom na problematiku sustava skrbi za marginalizirane i najranjivije. Na taj način paradigma skrbi i morala utemeljenog na osjećajima može biti drugačiji paradigmatski okvir rješavanja moralnih problema i sukoba, nego li primjerice Kantova moralna teorija.

Ono što su možda škotski moralni teoretičari, teoretičari filozofije moralnih osjećaja izostavili jedno je od temeljnih pitanja i etike skrbi, a to je činjenica drugačijeg, drugog, različitog, „drugačijost“. Oni su smatrali kako je drugi na nižem stupnju historijskog razvoja nego vlastitost, osobnost. Poziv i potraga za Kantovim univerzalizmom bila je prilika da se svi ljudima počnu promatrati kao ljudska bića jednakog dostojanstva. Međutim, taj drugi i drugačiji ostao nam je dalek i stran.

Osjećaji poput dobročinstva i humanosti privukli su pripadnike nižih društvenih slojeva i one isključene koji su u njima pronalazili snagu i utočište za svoju borbu za jednakost prava, a ropstvo se počelo smatrati moralno lošim i neispravnim.

Protjerivanje i omalovažavanje moralnih osjećaja imalo je i drugu stranu medalje. Škotski su moralni filozofi smatrali kako je važno da izvori i temelji ispravnog moralnog znanja i obrazovanja budu manje skučeni i ograničeni, a više kozmopolitski i univerzalni, i protezati se na sve ljude jednako. Nekolicina je smatrala kako je obitelj bila i postala ta jedinica i temelj koji će moći podnijeti toliki teret, i ispuniti taj cilj i zadak te odgajati za univerzalne moralne vrijednosti.

Kantovo su poimanje morala i njegova nakana bile očistiti moral i moralno rasuđivanje i djelovanje od natruha prirodne nužnosti i ograničenja ljudske naravi. Snažno se zauzimao za oslobođenje od vulgarnog poimanja morala kao skupa običaja, navika, navada i kulturnog i društvenog konstrukta, te nastojao odvojiti moralnog aktera od utjecaja kulture i običaja. Međutim, možda nije bilo jasno na koji je način taj univerzalni tip morala i moralnih principa trebao poslužiti kao temelj kada su u pitanju bile svakodnevne ljudske aktivnosti i djelatnosti u pojedinačnim situacijama.

Hannah Arendt u svojem djelu *The Origins of Totalitarianism (Izvori totalitarizma),* ističe kako su problemi rasizma, nacizma, tribalizma i shvaćanja i tretiranja drugih i drugačijih s mržnjom, odgovor koji ne smijemo podcjenjivati, odgovor na teški teret koji je dan i stavljen ljudima tvrdeći kako su svi ljudi jednaki i kako dijele ista prava ljudi - čovjeka.

Arendt ističe:

> »(…) Ideja humanosti, očišćena od svake vrste osjećajnosti, imala je vrlo ozbiljne posljedice u jednom ili drugom obliku, a sve zločine učinjene od čovjeka, čovjek mora prihvatiti i za njih odgovarati, i sve će nacije biti prisiljene odgovoriti zlu koje su počinili svi ostali. Tribalizam i

rasizam vrlo su stvarni, vrlo destruktivni načini izbjegavanja tih teškoća zajedničke odgovornosti.«[383]

Bilo da možemo zamisliti i pojmiti način shvaćanja moralnosti koja proširuje neki oblik simpatije dalje od nas samih i onih nama sličnih, pripadnika naše grupe i dalje ostaje možda najosnovnije moralno pitanje za suvremeni život kako to učiniti. Tvrdimo da samo ako uspijemo proširiti naše moralne granice i ograničenja tako da uključimo koncept skrbi i za one druge i drugačije od nas samih bit ćemo u stanju nositi se s nekim od navedenih pitanja i problema kao što su razni oblici diskriminacije i marginalizacije najranjivijih.

U novom vijeku, s osiguranjem nesmetanoga rasta bogatstva kao glavnom preokupacijom čovjeka, dolazi do preokreta. Briga o osiguranju životnog procesa prodire u javni prostor. Rezultat je nastanak društva kao hibridnog područja između privatnoga i javnoga. U društvu se javno vodi briga o djelatnostima čije je izvršavanje dotad bilo potisnuto u privatnoj sferi.

Prikaz kolapsa skrbi kasnog osamnaestog stoljeća ukazuje na činjenicu kako je sve utemeljeno na romantičnoj viziji obitelji kao zaštitnici i čuvarici od taštine i želje za moći javnog života, te se moralni i politički poredak bazirao na ideji i pretpostavci da će se muškarci usuditi smjelo suočiti se s opasnostima i okrutnostima komercijalnog društva, društva proizvodnje i profita, dok će žene preuzeti kontrolu nad privatnom sferom doma. Model je to koji je isključio i ignorirao veliki broj onih koji su bili drugačiji, kao što su robovi, sluge, radnici i crnci i njihovo stanje i položaj u društvu.

U zapadnom industrijskom društvu uloga i djelatnost skrbi sve više pada pod nadležnost države i tako se smještaju na tržište kao jedna od roba. Rezultat je odvajanje privatne od javne sfere, koje je moglo poslužiti ideološkim opisima života u devetnaestom stoljeću, više nije moglo biti održivo. Odvojenost kućanstva i ekonomskog života više nije mogla opisati stvarnost života. Žene bivaju prisiljene raditi i uključiti se u tržišne procese i sve više privatnih, kućanskih aktivnosti i djelatnosti, kao što su briga za djecu, skrb i njega bolesnih, pripremanje obroka i odjeće, više nije moglo ostati tamo u granicama privatnosti doma, te je apsorbirano u javnu društvenu i tržišnu sferu.[384]

---

[383] Hannah Arendt, *Totalitarizam*, Zagreb 1996., str. 235-236.

[384] Alice Kessler Harris, *Out To Work: A History of Wage-Earning Women in the United States*, Oxford University Press, Oxford 2003., str. 4-6.

Unutar ovih promijenjenih okolnosti politička i moralna podrška koja je pratila rodnu podjelu rada, bivala je narušena i oslabljena. Uspon potrebe za univerzalnom edukacijom i neke pogodnosti i prednosti klasne mobilnosti, kombinirane s priznanjima kako su religijske, rasne i rodne podijele krive, učinile su društvo puno više heterogenim unutar postojećih moralnih normi.

Novonastale promjene u moralnom redu nisu zahtijevale da napustimo prethodne moralne obveze, kao na primjer, univerzalnost ili moralna točka gledišta, koja odbija posebne, partikularne, subjektivne molbe i zahtjeve koji bi služili nečijim interesima. Ono što je ta promjena zahtijevala bilo je da se prepozna i prizna da ljudi nisu samo autonomni i jednaki, nego da su oni i bića koja zahtijevaju njegu i skrb, jer su ranjivi i stoga nisu jednaki niti imaju jednake uvjete.

Dvadeseto je stoljeće stoga, učinilo vidljivijim i javnim tu silnu rastuću potrebu za skrbi i njezinu važnost. Također su i zahtjevi da nešto učinimo sada mnogo jasniji nego li u prošlosti. Ističući međutim, kako je skrb moralni ideal ne znači i nije dovoljno da učinimo društvo brižnijim, skrbnijim i empatičnijim, već je nužno taj ideal pretočiti u praksu, djelatnost i aktivnost,. Što sve skupa povećava naše kapacitete za razumijevanjem i slobodom. Na taj način moral i politika bivaju povezani i isprepleteni.

Danas, više nego ikada, moralni teoretičari imaju poteškoća sa utemeljenjem metafizike morala, te s pronalaskom univerzalnog temelja morala i etike. Moralnost je danas više nego ikad, ambivalentna i dvojbena. Nema nekog univerzalnog moralnog koda. Naše je pitanje može li skrb poslužiti tomu tj. može li ona postati univerzalni moralni kod i na koji način. Ne možemo pripisati moralnu teoriju koja bi trebala i mogla riješiti suvremene probleme i moralne dvojbe, koje su kompleksnije više nego ikada. Potrebno nam je cjelovitije znanje, orijentacijsko znanje, puno dublje i kompleksnije nego li prije.

Problem ne leži u tome da se skrb ne može postaviti kao temeljni i osnovni princip moralnosti: čovjek treba skrbiti. Moguće je opisati skrb u terminima univerzalnih moralnih principa. Štititi najranjivije može postati univerzalni moralni princip i imperativ, ali skrb može bit razorena ako odvojimo principe skrbi od pojedinačnih danih situacija u kojima zaista trebamo skrbiti. Ono što nama zaista treba promjena je i novi tip političke i društvene teorije, ali i paradigme, unutar koje bi se princip skrbi mogao realizirati. Potrebno je redefinirati i pojam zajednice i političkih i zakonskih okvira koji bi bili naklonjeni skrbi u društvu. Skrb stoga, ima i svoj kontekst i svoje mjesto. Samo kada je skrb locirana u društvu u kojem se

može pojaviti i ostvariti otvorena i ravnopravna diskusija, gdje postoji konsenzus oko nekih potreba ili oko pitanja pravednosti, ti problemi mogu biti politički umanjeni, ublaženi i riješeni.

Na taj način skrb postaje, ne jedini princip suvremenog moralnog života, nego krucijalni koncept za adekvatnu teoriju kako možemo naše društvo učiniti moralnijim i humanijim. Dakle, kako bismo mogli riješiti probleme i ispraviti nepravde skrblju, to zahtijeva, kako smo već spomenuli, koncept pravde, demokratsku i otvorenu mogućnost diskusije i rasprave i jednaki pristup moći svim slojevima društva. Etika skrbi može ostati nekompletna i nedostatna bez političke teorije skrbi.

1.20. Skrb i politička teorija – skrb kao politički ideal

Skrb je centralan ali obezvrijeđen aspekt ljudskoga života. Naše društvo ne vrednuje i ne uviđa dovoljno važnost skrbi i moralnu kvalitetu djelatnosti skrbi, stoga mi često obezvrjeđujemo rad i doprinos žena i ostalih oslabljenih grupa koje se bave skrbnom djelatnosti i koje skrbe u i o društvu. Samo ukoliko shvatimo skrb kao politički ideal bit ćemo u stanju promijeniti njezin status i status i položaj onih koji rade u sustavu skrbi u našoj kulturi i društvu.

Te promjene zahtijevaju promjene u našim vrijednostima. Promijeniti moralna ograničenja nametnuta nekim pojedincima u društvu znači političku aktivnost i angažman. Aktualne moralne premise nisu dovoljne. Nužno je naše nastojanje da skrb postavimo kao moralnu vrijednost koja će formirati i politiku. Jasno je da skrb nije dovoljno širok moralni ideal koji bi riješio probleme distance, otuđenja, nejednakosti i privilegija pojedinaca. Prakticirati skrb može i treba postati politički koncept i politička ideja. Praksa i djelatnost skrbi, osobito skrbi za najranjivije, pokazuje i stupanj civiliziranosti, demokratičnosti i moralnosti nekog društva i njegovih građana. Samo u pravednom, demokratskom, pluralističkom društvu skrb može neometano cvasti.

Prihvatiti perspektivu skrbi kao politički ideal može dovesti do promjene u našim pretpostavkama i razumijevanju ljudske naravi. S tog stanovišta i s te točke gledišta bili bismo u stanju uvidjeti promjene u konceptima osobnosti i poimanja nas samih, ali i promjene u relacijama s drugima i drugačijima.

Jednostavna je činjenica da je skrb fundamentalan aspekt ljudske egzistencije, te ona ima duboke implikacije za ljudski život. Posljedično, ljudi nisu potpuno neovisni i autonomni, osim što su po naravi ograničena ljudska bića ovisna o prirodnim zakonima nužde, oni su i međuovisni. Jedan dio ljudske naravi može se ispoljiti kao neovisan i slobodan samo i tek onda kada čovjek iskusi dulji period ovisnosti o drugome. Dok u nekim aspektima našega života ovisimo o drugima tijekom cijeloga svog života, u drugim aspektima pak, postižemo našu neovisnost zahvaljujući upravo skrbi drugih o nama i obrnuto.

Međutim, (neo)liberalno društvo, društvo tržišne konkurentnosti i proizvodnje, zahtijeva od nas napuštanje srednjevjekovna i predliberalna uvjerenja i koncepte ovisnosti i međuovisnosti, te razara naše kapacitete za solidarnošću, za skrbi o drugima i međuovisnost glorificirajući i ističući autonomiju i individualnost. Jedan od glavnih impetusa razvoju liberalne teorije bilo

je upravo izbjegavanje takve ovisnosti i međuovisnosti te takvog razumijevanja društvenog poretka. Ovisnost o drugome koji skrbi o nama, za liberalnu je teoriju značilo da taj netko koji skrbi ima moć nad njim, što je bilo anatema, prokletstvo za liberalna naučavanja individualnih sloboda i autonomije pojedinca.[385] I upravo su mnogi feministički teoretičari uvidjeli kako je koncept i paradigma racionalnog, autonomnog čovjeka, muškarca najčešće stvorena kako bi se uklopila u liberalnu teoriju.[386]

Međutim, potrebno je naglasiti da ovisnost ne iscrpljuje značenje skrbi niti ju istinski opisuje. Prosvjetitelji, poput Adama Smitha i Rousseaua u ovisnosti su vidjeli najveće zlo i prijetnju ljudskoj autentičnosti i izvore najveće nejednakosti među ljudima, što treba shvatiti u kontekstu onoga vremena.[387] Oni su shvaćali ovisnost kao razarača karaktera i ljudske autentičnosti. Biti ovisan značilo je izgubiti sposobnost rasuđivanja i odlučivanja i djelovati prema diktatu drugih. Međutim, oni su ispustili iz vida pravu narav ovisnosti koja je jedna od preduvjeta neovisnosti, te činjenicu da su ljudi rođeni u stanju ovisnosti, ali uče biti neovisni.

Treba naglasiti kako je jedan od ciljeva i učinaka skrbi zapravo sloboda, autonomija i neovisnost, te odgovornost. Svakako je velika opasnost biti previše ovisan o drugome, jer to isključuje ljude iz političkog života i procesa odlučivanja i djelovanja, ali skrb nije inkompatibilna s demokratskim vrlinama, ona ih čini još vrjednijima i potrebnijima. Potrebno je razmatrati kako riješiti probleme isključenosti i ovisnosti, a to se može sa stanovišta skrbi i u njezinoj paradigmi i perspektivi, radije nego li pretpostavljati kako je svaka prijetnja autonomiji zapravo izvan svake diskusije.

Još je jedna moguća promjena u našem razumijevanju ljudske naravi kada zamijenimo termine interesa s terminima potreba. Termin potreba je intersubjektivan, kulturalan radije nego li individualistički. Termin *meni je potrebno,* inicira drugačije odgovore od termina *ovo je moj interes*. Kako netko čini i djeluje s potrebama stvar je društvene brige i uključenosti.

---

[385] J. C.Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, str. 162.

[386] Usp. Christine Di Stefano, *Configurations of Masculinity: A Feminist Perspective on Modern Political Theory*, Cornell University Press, Ithaca 1991.

[387] O teoriji društvenog ugovora vidi više Adam Smith, *Wealth of Nations*; Rousseau, *The Social* Contract, Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of wealth of nations*, 1. izdanje: London 1776., 5. izdanje: London 1789. (posljednje za piščeva života); Adam Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Kultura, Zagreb 1952. Obojica teoretičara pisala su tako gorljivo i elokventno o ovisnosti i njezinim opasnostima. Za Smitha, ovisnost je bila izvor opasnosti za građanske vrline, dok je za Rousseaua ona bila opasnost za ljudsku autentičnost i izor nejednakosti. Mnogi su isticali da ovisnost generira moć pojedinaca nad drugima koji su o njima ovisni.

Iz perspektive skrbi, mi pretpostavljamo da su pojedinci u stanju moralne angažiranosti i zauzetosti jedne za druge, radije nego li u stanju izdvojenosti, distance i otuđenja. Na taj je način i jedno od najvažnijih i dubokih pitanja suvremene moralne teorije, problem moralne motivacije, manje ozbiljan i nedostižan. Ako mi našu aktivnost skrbi uzmemo kao primjer i paradigmu svih naših moralnih čina i aktivnosti, tada ćemo svi biti angažirani i uključeni veći dio svoga vremena jedni za druge.

Perspektiva nam skrbi može pomoći da preispitamo ideal po kojem su svi ljudi jednaki, shvaćajući da je to zapravo jedna fikcija i utopija ta nam ta perspektiva može pomoći da prepoznamo postignuća i da radimo na ostvarenju jednakosti kao cilja naše djelatnosti i političkog angažmana. Pitanja poput onoga: na kojem stupnju nejednakost stanja i resursa prevenira i sprječava građane da imaju jednak udjel u moći, postaju, iz perspektive skrbi, političko pitanje od presudne važnosti, te neće ostati samo puka teorijska pitanja. Ona vode do redefiniranja i restrukturiranja pozicija moći u društvu te preispitivanja uvjeta isključenosti i njihovih uzroka.

U suvremenom je društvu poznata činjenica od velike važnosti kako neki moraju raditi da bi drugi postigli autonomiju i neovisnost. Međutim, ova je činjenica zamračena činjenicom odvajanja privatne od javne sfere života i činjenicom kako se skrb razdvojila i rascjepkala na različite dijelove privatnog života i sfere. Upravo se taj rascjep privatnog i javnog društvenog života odnosio na načine različitog poimanja skrbi te na pretpostavke da su ti poslovi prije odgovornost privatnih osoba nego li društva u cjelini. Mnogi su aspekti ženina života i skrbi, njege i brige za druge ostali marginalizirani i potisnuti, te zatamnjeni tom razlikom i odvajanjem. Skrb, kao politički ideal bila bi u stanju privoljeti nas da iznova promislimo tu podjelu na privatnu i javnu sferu.

Danas, kada su i žene većim dijelom prisutne na tržištu rada te više ne mogu skrbiti o svojim najbližima i moraju ih povjeriti profesionalnim službama za skrb, njegu i dnevnu brigu, nastaju problemi i poteškoće oko formiranja politike dnevne njege i čuvanja djece i starih i nemoćnih koji ostaju sami kod kuće, dok oni koji se za njih brinu moraju raditi i biti konkurentni na tržištu rada. Ideja da je skrb za djecu ili stare i nemoćne, dok njihovi najmiliji

rade, društvena odgovornost, ideja je koja ima jako malo odjeka i utjecaja, ponajmanje u Sjedinjenim Državama.[388]

U dvadesetom je stoljeću, kao javno dobro, prihvaćena ideja tzv. »(protestantske) radne etike«.[389] Ta je ideja proizašla iz Max Weberova učenja u njegovom kapitalnom djelu *Protestantska etika i duh kapitalizma.*

Radna etika, kojoj neki odaju priznanje, ovisi o pretpostavci teškog i napornog rada koji netko obavlja, počinje od pretpostavke da su ljudi spremni i sposobni raditi i da netko ispunjava tuđe potrebe radeći. Ova slika onog što čini i konstituira odgovorne ljudske djelatnosti izostavlja u potpunosti rad u sustavu skrbi ili skrb koja je potrebna za održanje normalnog funkcioniranja ljudskoga društva. Upravo iz radne etike počinje proizlaziti jasnije razlikovanje značenja i vrijednosti te distinkcije javne i privatne sfere. Autonomija se, označena i vrednovana kao unutrašnja vrijednost koju netko posjeduje, smatra vrlinom, dok se ovisnost o skrbi drugoga smatra slabošću. Upravo ta moralna ograničenja koja okružuju naše suvremeno društvo, a konstituirana paradigmom radne etike, ne mogu prepoznati važnost skrbi.

Članovi države i društva blagostanja koji rade, zarađuju plaću, imaju primanja, smatraju se produktivnim članovima društva, oni koji to nisu smatrani su manje vrijednim građanima, bilo da su štićenici države ili zato jer nemaju javno ja. Stoga su, krajem dvadesetog stoljeća mnogi feministički teoretičari i aktivisti nastojali argumentirati i potvrditi da aktivnosti skrbi trebaju vrijediti kao građanske aktivnosti vrijedne plaće i pažnje.

Kako je Weber bio protestant i baštinik protestantske radne etike, ta nam činjenica može rasvijetliti i demonstrirati zašto je smatrao da je samo pobožan rad dobro plaćeni rad, dostojan pažnje, i vrijedan rad. Takav rad u sustavu skrbi tj. skrb za druge uglavnom je u svim državama najmanje plaćeni rad, izuzevši možda liječnike, te se zaključak sam od sebe nameće da je on stoga, manje bitan i manje vrijedan rad. Sve dok prihvaćamo koncept radne etike kao vrijednu kulturnu normu, oni koji su angažirani u sustavu skrbi i aktivnostima skrbi (i ostalim uslužnim, neproizvodnim djelatnostima), radije nego li u proizvodnji i produktivnim

---

[388] Jill Norgren, „In Search of a National Child-Care Policy“, *The Western Political Quarterly*, 34 (1/1981), str. 127-142.; vidi i: Cheryl D. Hayes, John C. Palmer and Martha. J. Zaslow (ur.), *Who Cares for America's Children? Child Care Policy for the 1990's*, National Academy Press, Washington 1990.

[389] Usp. Max Weber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Bilioteka Logos, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo 1989.

djelatnostima, oni i njihov rad neće biti valorizirani kao vrijedan društveni rad i doprinos, stoga što oni ne proizvode konkretan proizvod.

1.20.1. Kako skrb može razotkriti odnose moći u društvu

Ako koristimo koncept skrbi za otkivanje relacija moći u društvu, tada skrb postaje alat za kritičku političku analizu društvenih silnica koje vladaju njime.[390] Tako nas skrb opskrbljuje stanovištem s kojega jasnije možemo uočiti efektivnost skrbnih procesa koji ispunjavaju potrebe drugih.

Osobito u dvadesetom stoljeću, pitanje je skrbi postalo javno pitanje kroz aktivnosti vlade i kroz tržište. U Sjedinjenim je Državama to javno pitanje skrbi tretirano jednakom pažnjom i značenjem kao i privatne aktivnosti skrbi. Otuda je blagostanje, iako je pročistilo javni oblik skrbi, često slijedilo i konvencionalne i represivne obrasce privatne skrbi. Kao što su mnogi feministički kritičari sustava i države socijalnog blagostanja napominjali uloga muškarca kao glave kuće koji skrbi za svoje ukućane, obitelj, bila je pretpostavljena paradigma za državu. Tako je država postala čuvarica i vladarica ženina života, kao što je to nekada bio muškarac za nju u prošlosti.[391]

Dok se javna djelatnost skrbi izložila zakonima tržišta, nadiđeno stanovište kako je tržište samoregulativan, autoregulativan sustav često je formirao zakone tržišne distribucije skrbi i njezinu vrijednost. Tako su oni koju su mogli platiti više skrbi i bolji tretman, dobivali skrb, dok oni koji si to nisu i ne mogu priuštiti oni ju ne dobivaju bez obzira kolike su im zaista potrebe i zdravstveno stanje. To se zaoštrilo sve do današnjih dana dvadeset i prvog stoljeća kada se više i ne može govoriti o prisutnosti i opstojnosti države socijalnog blagostanja.

Kao rezultat svega došlo je do velikih nejednakosti koje generira ovo naše društvo utemeljeno na tržišnoj kompeticiji, utrci za profitom i društvo strukturirano na rodnim razlikama i ulogama. Kada postanemo sposobni vidjeti skrb kao oružje i alat kako bismo prepoznali nejednakosti u raspodjeli moći u društvu, tada postaje moguće uvidjeti sve te forme nejednakosti. Iz dubokih je uvida kako naše društvo ne uspijeva više skrbiti za svoje građane postalo jasnije da zdravstvena skrb nije jednako dostupna svima i da su djeca izložena

---

[390] J. C.Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, str. 172.

[391] Usp. Mimi Abramovitz, *Regulating the Lives of Women: Social Welfare Policy from Colonial Times to the Present*, South and Press, Boston 1999.

siromaštvu i disproporcionalnim uvjetima. Uvidjeti te nedostatke i neuspjeh postavlja pred nas nove izazove i pitanja o našim politički vrijednostima.

Ono što se počinje uviđati u suvremenom društvu i ovom našem dobu najdublje je pitanje, pred kojim se nalazimo kada se suočimo s pitanjem drugoga i drugačijega, pitanje kako se složiti s Drugim i drugačijim od nas? Prezir društva spram onih koji skrbe, kao što su žene, potlačeni svih vrsta, marginalizirani, crnci, stranci, siromašni, oni drugačije seksualne orijentacije, spram zemlje i ne ljudskih živih bića, postaje virus našeg društva i bolest naše kulture i civilizacije. Taj je prijezir zamršeno povezan s pokušajima nijekanja važnosti skrbi. Oni koji su moćni nevoljko priznaju kako su ovisni o onima koji skrbe u društvu za njih.

Tretirati skrb kao nešto nevažno, slabo ili otrcano potpomaže održanju moći i očuvanju slike moćnih te pozicije moći u odnosu na one koji to nisu, a skrbe za njih. Mehanizmi su tog prijezira i marginalizacije suptilni. Jedan je od tih mehanizama i pokušaj tijekom dugih stoljeća izjednačavanja žena i crnaca s ulogama onih koji skrbe. Stoga proizlazi, kako su sve žene ili majke ili nisu naravne, prirodne žene ili svi su crni ljudi po naravi sluge, robovi, stoga manje važni. Svi ti mehanizmi, stereotipi i predrasude diskvalificiraju njihove nositelje i one koji su njihovi adresati. Na taj način postaju drugačiji od onih privilegiranih koji su ih marginalizirali i isključili iz društva kao manje vrijedne, te nisu shvaćeni ni prihvaćeni kao potencijalno jednaki i vrijedni.

Pitanja su skrbi tako konkretna i životna. Analizirajući tko o kome i za što skrbi mi uviđamo nejednakosti i strukture moći i privilegija u društvu mnogo jasnije. Prepoznati važnost i snagu skrbi zahtijeva preispitivanje i struktura vrijednosti našega društva. Skrb nije parohijalna, partikularna stvar i briga žena, tip sekundarnog i drugorazrednog moralnog pitanja, niti i ona trebala biti najmanje plaćen i nebitan rad u društvu, nego je ona centralna bit i temelj ljudske egzistencije i ljudskoga života. Potrebno je mijenjati naše političke i društvene institucije kako bismo reflektirali nad ovom istinom.

II. HISTORIJSKA DIMENZIJA ETIKE SKRBI U ZDRAVSTVENOJ SKRBI

2.1. Briga o (*Taking care of*) – kompetentna, tehnička skrb

U kontekstu zdravstvene skrbi ideja skrbi ima dva glavna značenja. Prvo, skrb o bolesniku (*care of*) što ukazuje na dostupnost tehničke skrbi, i drugo, skrbiti za bolesnu osobu (*caring for*) i skrbiti o nečemu (*caring about*) što sugerira da se radi o vrlini odanosti, predanosti i zabrinutosti za drugoga kao osobu.[392] Ponekad su ta dva aspekta skrbi ujedinjena i nadopunjujuća, ponekad se razilaze i u konfliktu su.

Kada govorimo o medicinskim aspektima brige o bolesniku često se koristi izraz poduzimati dobru skrb, njegu, dobro se brinuti za nekoga ili primati prikladnu skrb. Ova praktična vizija skrbi i njege može se historijski sagledati iz perspektive medicinske kompetentnosti i tehničke izvrsnosti. Grčki bog Asklepije, zbog njegove reputacije kompetentnosti i umješnosti, postao je »patron ljudskih izlječitelja«.[393] Vrlina koja je motivirala klasične antičke Grke bila je *philotechnia* ili ljubav prema umijeću.[394]

Tako je u antičkoj Grčkoj:

> »Ljubav prema tehničkim umijećima i vještinama uključivala, ne samo poštovanje dobra, koje je moglo postići primjenu te vještine, nego također i vrstu prirodne pobožnosti, koja prepoznaje ograničenja tog umijeća.«[395]

Etika se kompetentne skrbi može nazvati također i Hipokratova etika (460-378 godine prije Krista). Jedan dio Hipokratove zakletve koji glasi kako će liječnik djelovati za dobrobit pacijenta u skladu sa svojim sposobnostima i prosudbama, implicira imperativ kompetentne prakse medicinskog umijeća. Tijekom cijelog sedamnaestog stoljeća pod ovim historijskim uvjetima kompetencija, »pod vidom discipliniranog razumijevanja znanosti i vještog manipuliranja medicinskoga umijeća«,[396] bila je smatrana prvom vrlinom medicinske skrbi.

---

[392] W. T. Reich, „History of the Notion of Care“, str. 361.

[393] U prikazu slijedećih tvrdnji i opisa koristimo: Albert R. Jonsen, *The New Medicine and the Old Ethics*, Harward University Press, Cambridge 1990., i William F. May, *The Physician's Covenant: Images of the Healer in Medical Ethics*, KY: Westminster John Knox Press, Louisville 2000.; William F. May, „Code, covenant, contract, or philanthropy“, *Hastings Center Report*, 5 (12/1975), str. 33., 37.; James A. Marcum, *An Introductory Philosophy of Medicine: Humanizing Modern Medicine*, Springer Science+Business Media, Dordrecht 2008., str. 265-276.

[394] W. F. May, *The Physician's Covenant: Images of the Healer in Medical Ethics*, str. 91.

[395] Isto, str. 92-93.

[396] A. R. Jonsen, *The New Medicine and the Old Ethics*, str. 22.

U modernim vremenima kompetencija je postala jedna od esencijalnih i sveobuhvatnih vrlina medicine, a medicinska praksa i edukacija razvijaju sve više kompletno znanstveno znanje i još kompletniju kliničku skrb.

Foucault, u svome djelu *Rađanje klinike. Arheologija medicinskog opažanja*, ističe kako je moderna medicina porijeklo svoje pozitivnosti i racionalnosti, poistovjetila s povratkom djelotvornoj skromnosti opaženoga. Reorganizacija tog očitog i tajnog prostora koji se otvara promatranju kada se jedan tisućugodišnji pogled zaustavio na patnjama ljudi (*medicina koja čeka – medicine ecpectante*).[397]

Pomlađivanje medicinskog opažanja, živo osvjetljavanje boja i stvari pogledom prvih kliničara nije mit. Početkom 19. stoljeća liječnici su uspjeli opisati ono što je vjekovima prije ostajalo ispod praga vidljivog i iskazivoga. To znači da se odnos vidljivoga i nevidljivoga, neophodan svakom konkretnom znanju, pojavio u jeziku kao ono što je bilo s onu stranu i izvan njihovog domena. Između riječi i stvari začet je novi savez iz kojega nastaju *vidjeti* i *reći* i to ponekad u tako realno naivnom diskursu da izgleda da se smješta na neki arhaičniji nivo racionalnosti kao da je riječ o povratku na konačno svjež pogled.[398]

Pogled više nije bio reduktivan, već je postao utemeljitelj individue, konstituens u njegovom neumanjenom svojstvu. I tako postaje moguće da se oko njega organizirao racionalan jezik. Dakle, ono što je prije bilo skriveno i tajno, nedokučivo pogledu, sada biva otkriveno, te podvrgnuto racionalizaciji kroz tehnicifiran medicinski diskurs.

Gadamer će na primjer, isticati sve veću i rastuću distinkciju između znanstvene medicine i umijeća liječenja. Znanje o stvarima može biti naučeno, ali umijeće liječenja mora postepeno sazrijevati kroz iskustvo i razviti tada svoje vlastito viđenje i moć prosudbe.[399]

Ovi zahtjevni standardi medicinske kompetencije zauzvrat daju zamah biomedicinskoj izvrsnosti i produbljuju osjećaj značenja smisla i užitka koji se zadobio kroz prakticiranje medicinskog umijeća.

Na početku dvadesetog stoljeća, kako je medicinsko umijeće i kompetencija sve više stavljala fokus na principe psihopatologije i dijagnosticiranje, medicinska se skrb definirala

---

[397] Mišel Fuko, *Rađanje klinike. Arheologija medicinskog opažanja*, Biblioteka Brodel, Novi Sad 2009., str. 36-37.

[398] Isto, str. 12.

[399] Hans-Georg Gadamer, *The Enigma of Health. The Art of Healing in a Scientific Age*, Stanford University Press, Stanford 1996., str. 105.

objektivnijim podacima, te se sve više objektivira i racionalizira. Klinička i laboratorijska istraživanja i nastojanja razumijevanja i obuhvaćanja bolesti i čovjeka, primjenjivi i evaluacijski podatci, sve su više vodili liječnike praktičare rastavljanju i otuđivanju bolesti od bolesnika. Fokus se premješta na dijagnosticiranje, na tretman a ne na bolesnika i na taj se način marginalizirala i osobna njega i skrb.

Današnja je medicina stoga, orijentirana više na bolest, a manje na pojedinca - pacijenta i njegovo zdravlje, ponajprije na »slučajeve«, na liječenje bolesti i otklanjanje boli pod svaku cijenu, tehnologiju liječenja. Gadamerova se prirodna zagonetnost i skrivenost zdravlja[400], ističe Jurić dodatno potencira »skrivajući« ga u zdravstvenim sustavima, zdravstvenim ustanovama i sveopćoj medikalizaciji izmještajući ga i otimajući pojedincu. To se očituje i u govoru i na terminološkoj razini, gdje se sve više govor o zdravlju potiskuje govorom o zdravstvu.[401]

U apersonalnom i desubjektiviziranom izrazu *javno zdravstvo,* sadržajni, pa i vrijednosni momenti vezani uz zdravlje manje su vidljivi i ponekad čak niti postojeći i nedostupni. Imperativ održavanja prisnog odnosa između pojedinca, njegova zdravlja i okoliša, kao i prisnog odnosa između zdravlja pojedinca (kao individualnog dobra) i zdravlja određene zajednice (kao općeg dobra) ono je što bi trebalo preživjeti, zaživjeti ili naprosto živjeti u javnom zdravstvu.

Apel za povratak sadržaju zdravlja, odnosno povratak sadržaja u raspravu o zdravlju, znači povratak pitanjima koja ne bi smjela biti uzimana kao samorazumljiva. Jurić naglašava kako teorijska manjkavost može negativno utjecati i na zdravstvenu praksu, te dovesti do nedostatka uporišta za suprotstavljanje trendu tretiranja zdravlja kao robe na tržištu, te birokratizaciji zdravstva, gdje se pojedinac, u potrazi za zdravljem, može izgubiti u labirintu bolničkih hodnika i ureda drugih zdravstvenih institucija. [402]

---

[400] H. G. Gadamer, *The Enigma of Health. The Art of Healing in a Scientific Age*, str. 96., „Otprilike se zna što je bolest. To je onaj 'revolt' ili pobuna koja se događa kada nešto počne loše funkcionirati. Ona je, po načinu svojega pojavljivanja, predmet, nešto što pruža otpor koji treba slomiti. (…) Zdravlje nije nešto što se kao takvo pokazuje u istraživanju, nego nešto što se pokazuje upravo stoga što izmiče našoj pažnji. Zdravlja nismo stalno svjesni, ne brine nas kao bolest. (…) Ono spada u čuda samozaborava."

[401] Schachtner, Ch., Ärztliche Praxi, Frankfurt a/M: Suhrkamp; 1999., http://www.hcjz.hr/old/clanak.php?id=12800, str. 2., citirano prema: H. Jurić, „Zdravlje i vrijednosti", *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 2 (6/2006).

[402] H. Jurić, „Zdravlje i vrijednosti", str. 3.

Formalna i dubinska reorganizacija pogleda i promatranja bolesti i promjene diskursa u racionalan, otvara mogućnost kliničkog iskustva. Foucault ističe kako se individua konstituirala kroz i po racionalnom diskursu, a pogled koji je omogućavao da bolesnikov krevet postane polje istraživanja i znanstvenog diskursa omogućavao je i otvaranje konkretne individue jeziku racionalnosti.[403] U tim se uvjetima pojavila klinička medicina, u uvjetima koji definiraju domenu njenog iskustva i strukture njene racionalnosti. Zahvaljujući njima postaje *a priori* konkretna, te je postalo moguće iznijeti je na svjetlost dana možda zato što se upravo rađa jedno novo iskustvo bolesti, nudeći joj da s vremenom odgurne mogućnosti historijskog i kritičkog shvaćanja. Ovime smo, kako zaključuje Foucault, ušli u doba vladavine razuma i sveopće racionalizacije koja je zahvatila i medicinski diskurs i praksu i suočavanje s boli i bolestima, a to nas doba drži na distanci od izvornog jezika.[404]

Pojava klinike, dalje naglašava Foucault, kao historijske činjenice, mora se poistovjetiti sa sustavom tih reorganizacija medicinske prakse i jezika. Nova je struktura označena, ali ne i iscrpljena, sitnom i odlučnom promjenom koja je pitanje: »Što vam je?«, kojim je u 18. stoljeću počinjao dijalog liječnika i bolesnika, sa svojom gramatikom i vlastitim stilom, zamijenila drugim pitanjem u kojem prepoznajemo igru klinike i načelo čitavog njenog diskursa: »Gdje vas boli?«.[405]

Počevši od toga, čitav odnos označitelja i označenoga se preraspoređuje i to na svim nivoima medicinskog iskustva: između opisa i onoga što on opisuje, između događaja i onoga što on najavljuje, između lezije i boli koji on izaziva. Klinika svoj istinski značaj duguje pojavi dubinske reorganizacije ne samo medicinskih spoznaja, nego i same mogućnosti diskursa o bolesti.[406]

Iz svega ovoga vidljiva je želja i nastojanje te trend u suvremenoj medicini za oslobođenjem od ponekad teških posljedica emotivne uključenosti u proces skrbi za osobu koja je u kritičnom stanju. Kako je sve više tehnička ekspertiza rasla, rasla su i očekivanja od onoga što je trebalo značiti skrbiti oko nekoga. Pravni i etički zahtjevi onoga što obvezna skrb znači i opseg koji je trebala obuhvaćati nagovijestili su i ustanovili i kriterije medicinske skrbi,

---

[403] M. Fuko, *Rađanje klinike. Arheologija medicinskog opažanja*, str. 42., 127-129., 158.

[404] M. Fuko, *Rađanje klinike. Arheologija medicinskog opažanja*, str. 108-110.

[405] Isto, str. 19.

[406] Isto.

nagoneći kliničare da se čak i više fokusiraju na tehnički ideal kompetentnosti u poduzimanju skrbi za bolesnike.

Dvadesetih godina dvadesetog stoljeća, kompetentna, tehnička skrb zadobiva moralno značenje onoga što je nekada značilo *taking care of* – skrbiti o bolesnima. Richard C. Cabot (1868 – 1939.), renomirani profesor na Harvard Medical School, artikulirao je i promovirao novu etiku kompetencije ili tzv. »Caboteova etika kompetencije«.[407] Ona je fokusirana na ispravno postavljanje dijagnoze i korištenje terapije za određenog pacijenta.[408] Kompetencija treba nešto objektivno i mjerljivo za što se može uhvatiti. Na taj je način, možemo reći, matematički model mjerenja i kvantifikacije uveden u suvremenu medicinu. Humanistička vizija i vrlina skrbi o bolesniku ubrzo je marginalizirana i stavljena na periferiju suvremene medicine. Ta je vrsta skrbi bila viđena sve više kao teret, te nije imala značaj u odnosu na strogo klinički provjerene i mjerljive egzaktne podatke. Jonsen zaključuje da je upravo ta sužena vizija i suženo i oskudno spominjanje skrbi dovelo medicinsku etiku u krizu.[409]

[407] A. R. Jonsen, *The New Medicine and the Old Ethics*, str. 27.

[408] Isto, str. 30.

[409] A. R. Jonsen, *The New Medicine and the Old Ethics*, str. 23-26.

2.2. Skrb za bolesnu osobu – *Caring for*

Dok su tehnička i tehnificirana skrb o bolesniku, te kompetencija odgurivala i marginalizirala skrb za bolesnu osobu na periferiju medicine, u isto je vrijeme medicina svoj glavni impetus dobila na Harwardu, tijekom 1920-ih godina.

U ovom ćemo poglavlju razmatrati koja su značenja altruističkih termina i vrlina skrbi za bolesnika bila zamijenjena i što ih je zamijenilo, te značenje skrbi za bolesnike u sustavu zdravstvene skrbi prije 1982. godine i pojave suvremene etike skrbi koja je, kako smo i istaknuli, započela na području psihologije moralnog razvoja izdavanjem knjige Carol Gilligan, *In a Different Voice*. Tada se progovorilo o perspektivi skrbi u moralnom razvoju žene, te se na taj način, tijekom 1990-ih godina vrlo brzo proširio govor o etici skrbi istražujući i preispitujući ranije pretpostavke i postavke, te tako utemeljujući i nove direktive i smjernice za bioetiku.

Moralni izraz skrbiti za bolesnika, kao altruistička vrlina oblikovana je stoljećima prije. Međutim, skrb o bolesnicima sve je više gubila svoj značaj i sjaj, te se izraz skrbiti za bolesnika pretvorio i doživio svoju transformaciju u izraze kao što su gostoljubivost, gostoprimstvo, filantropija, milosrđe, dobročinstvo, ljubav i simpatija.[410] Kršćanstvo je gostoljubivost transformiralo iz privatne u javnu vrlinu, vrlinu milosrđa i dobročinstva koja se često usmjeravala prema bolesnom strancu, kao u prispodobi o milosrdnom Samaritancu.

Reich navodi kako je John Gregory (1724 – 1773.), govorio o senzibilnosti srca koja nam daje osjećaj za bolesne i u nama budi želju da ih oslobodimo i da im olakšamo patnje i nevolje. Međutim, do godine 1920. ti su religijski i slični termini, kao i termin filantropija koji su snažno obilježili prvu verziji medicinske etike, prihvaćenoj od strane Američke medicinske asocijacije 1847. godine, izgubili svoju snagu i značaj čak i među samim kršćanima, te se više nisu koristili i iščezli su iz javne sfere zdravstvene skrbi te su potisnuti u privatnu sferu.

Riječ simpatija, koja je motivirala personaliziranu medicinsku skrb, postala je uobičajena ali je s vremenom sve više gubila svoju efektivnost i sve se više smatrala samo sažaljenjem, dok se riječ suosjećanje, kao identifikacija s patnjama patnika, sve se više istjerivala iz javne sfere.

[410] W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 362.

Postojao je dominantan razlog zašto su se prethodne skrbne vrline diskreditirale i zašto se više nisu uzimale u obzir, ostavljajući na taj način mjesta za nove vrline kao što su sekularizirani termini briga i skrb. Prosvjetitelji su osamnaestog stoljeća, kritizirajući crkvene, eklezijalne strukture i institucije, obezvrijedili milosrđe za bolesne i filantropsko dobročinstvo i gostoprimstvo koji su bili bitna karakteristika svetih i pobožnih ljudi vjernika, koji su na taj način pokušavali oprati svoje grijehe i zadobiti oprost. Prosvjetitelji, racionalizirajući, razvijaju stav da su skromno organizirane filantropske bolnice kršćanske Europe učinile malo da pomognu bolesnima da se osjećaju bolje. Neki su od njih išli su još dalje u optužbama i okrivljavali su za taj neuspjeh i fijasko kršćanstvo na čelu s Katoličkom crkvom. Osim toga, kršćanstvo se često poistovjećivalo s praznovjerjem i nikako se nije moglo dovesti u vezu sa znanošću u sverastućoj paradigmi znanosti i kartezijsko-newtonovske racionalističke slike svijeta.

Upravo, kao rezultat tih nastojanja, došlo je do sekularizacije kršćanskih termina milosrđa i skrbi, te njihove zamjene terminima kao što su simpatija. Sve do 1920.-ih, sekulariziran termin skrb zamijenio je raniju altruističku religijsko-kršćansku terminologiju.[411] Do tog je vremena povijest spominjanja ideje skrbi progresivno uznapredovala do točke kada je taj termin bio poznat i priznat kao moralno relevantan. Tako se termin skrb počeo ponovno koristiti u njegovom izvornom tumačenju i značenju kao skrb za bolesnike.

Prije nego što se termin i ideja skrbi počeo koristiti u mnogo širem rasponu značenja i prije nego što je obuhvatio široko područje interesa i pažnje suvremene filozofije, pojavio se mali ali značajan depozit literature u kliničkoj etici liječnika i sestara - njegovateljica, kao i u religijskoj medicinskoj etici, što je premjestilo fokus na moralno značenje i praktičnu važnost skrbi kao moralno relevantne i univerzalne vrline, kao i fokus na etiku skrbi, ovdje detaljno razrađenu i spomenutu.

2.2.1. Skrbiti za… u kliničko-medicinskoj etici od 1920 – 1982.

Richard C. Cabot ističe problem već ranije spomenut, kako se fokus i pažnja liječnika i njegovatelja sve više premještao i bio snažno koncentriran ne na bolesniku kao cjelovitoj osobi, nego na sam proces dijagnosticiranja i tretman liječenja, te je sve teže bilo zadržati u

[411] Isto, str. 363.

vidu cjelinu.[412] Medicinsko se znanje specijalizira i fragmentira, kako ističe i Jaspers, te vizionarski ustvrđuje u svojem djelu *Duhovna situacija vremena,* kako volja za radom proizlazi iz suglasja samoga ljudskoga bitka s djelatnošću u koju on ulaže samoga sebe jer je riječ o cjelini. Volja se razara kada se cjelina podijeli na djelomične učinke, za provedbe kojih nije potrebno ništa osim zamjenjivih funkcija, a što se događa u sadašnjoj situaciji. Ideje profesija (npr. liječnička) odumiru i stvaraju se planovi, organizacije. Jaspers vizionarski ustvrđuje:

> »Primjeri drugih zvanja pokazali su posvud analognu ugroženost njihove biti (...) odatle proizlazi duboko nezadovoljstvo svojih mogućnosti lišenog pojedinca, liječnika i bolesnika (...) unatoč intenzivnom radu koji ponekad nadilazi sve snage, više nema svijesti o istinskom ispunjenju. Ono što postoji samo kao osobno sve se neumornije pretvara u pogon, ne bi li kolektivističkim sredstvima bio postignut neki zamagljen cilj (...) Ideje profesija odumiru. Zadržavaju se partikularne svrhe, planovi i organizacija.«[413]

I Cabot slično, pomalo defetistički ističe, kako se liječnicima ne savjetuje previše brinuti za osobu pacijenta, već samo za tijelo, a kada je to potrebno učiniti tada to trebaju činiti studenti medicine, socijalni radnici, čak i bogoslovi, te oni tada mogu dati odgovarajuću vrstu skrbi. Cabot je poticao i zalagao se za osnivanje takvih službi koje bi promovirale i osiguravale tu vrstu skrbi, kao što je osnivanje profesije medicinskog socijalnog radnika i kliničke pastoralne skrbi.

Slijedećih godina, Francis Peabody, Cabotov kolega liječnik, ponudio je suprotno stanovište i drugačiju perspektivu. Zaključuje da je skrb za bolesnika temeljna i ključna za medicinsku praksu, te argumentira da liječnici trebaju usvojiti ovu vrstu skrbi i razvijati je kako bi postigli ciljeve inherentne medicini. Njegov esej iz 1927., »The Care of the Patient«, jedan je od kamena temeljca etike skrbi medicine dvadesetog stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama.[414]

Peabody priznaje kako ogromna količina znanstvenog materijala i podataka koja se predočuje i kojoj je izložen student medicine i mladi liječnik, mora razotkriti depersonalizirajuće aspekte

---

[412] Richard C. Cabot, *Adventures on the Borderlands of Ethics*, Harper & Brothers, New York 1926., str. 16.

[413] K. Jaspers, *Duhovna situacija vremena*, str. 66.

[414] Francis W. Peabody, „The Care of the Patient“, John Stoeckle (ur.), *Encounters Between Patients and Doctors: An Antology*, MIT Press, Cambridge 1927., str. 387-401.

moderne bolničke i kliničke prakse, te kako pomak i naklonost liječnika naspram organskih zakonitosti bolesti i dijagnosticiranja može ugroziti same personalne temelje i aspekte medicinskoga umijeća. Da bi se uklonili ti problemi poticao je liječnike da oformljavaju i njeguju osobne relacije s pacijentima i njihovom okolinom i svijetom koji ih okružuje kako bi bili pažljiviji i senzibiliziraniji na njih i na okolnosti koje ih formiraju i utječu i na njih i na njihovu bolest.

Medicinska edukacija pati od stagnacije, smatrao je Peabody. Stariji liječnici često kritiziraju mlade diplomante koji su tek diplomirali medicinu da su ih previše učili puno toga o mehanizmu bolesti da se fokus liječnika prebacio previše na samu bolest, a da vrlo malo znaju o samom medicinskom umijeću i praksi, ili kako Peabody kaže mnogo jasnije: »previše su znanstveni, a ne znaju kako se skrbiti o pacijentima.«[415] Peabody je naglašavao da »medicina nije zanat koji treba naučiti, nego profesija u koju treba zaći«,[416] i možemo dodati biti unesen čitavim bićem, zapravo medicina je poziv.

To je profesija i polje koje se stalno širi, nove se spoznaje iz dana u dan množe što zahtijeva stalan studij i napor, ali i iskustvo bliskog kontakt s bolesnicima. Studij se medicine može samo nadati da studentima daje jedan temelj na kojemu oni mogu graditi dalje. Studenti trebaju provariti i povezati čitavo to znanje, te stoga biva jasno da nije teško predvidjeti da je primjena principa znanosti u dijagnosticiranju i tretmanima bolesti samo jedan od aspekata medicinske prakse. Praksa uključuje cjelovitost pristupa i relaciju pacijent-liječnik.

Peabody ističe da je medicina znanost ali i umijeće koje nadilazi i izlazi van okvira i područja svake znanosti. Medicinsko umijeće i medicinska znanost nisu tako različite i antagonističke, nego se nadopunjavaju. Tretman bolesti može biti sasvim impersonalan, ali skrb i briga za pacijenta to nikako ne može, ona mora biti osobna.[417] Pitanja poput, mogu li i do koje mjere liječnici trebaju ulaziti dublje u relacije s pacijentima u vremenu „krize medicine“ i vremenu obilježenom stalnom utrkom za profitom, koja obuzima i samu medicinu, kako smo naveli, ostavljamo ovdje za sada po strani. Ta i sličan pitanja postavljaju temelje za našu daljnju raspravu koja će uslijediti u radu, te ih za sada ostavljamo otvorenima. Neka budu ket slutnja, nagovještaj mogućeg odgovora.

---

[415] Isto, str. 387.

[416] Isto.

[417] Isto, str. 388.

2.3. Otuđenje skrbi kao posljedica medikalizacije i otuđenja boli

Medikalizacija suvremenog društva

Ovdje bi bilo dobro spomenuti kao jedan ekskurzus, ali ipak vrlo znakovit kako je medikalizacija zahvatila sve pore suvremene medicine, o čemu piše i Ivan Illich u svojoj *Medicinskoj Nemezi. Eksproprijacija zdravlja*. Borba protiv boli započela je, možemo reći kad je Descartes odvojio tijelo od duše. Radilo se o dvije supstancije stvorena je tzv. kartezijanska paradigma, prisutna sve do naših dana u službenoj medicini. Prema toj je paradigmi čovjek zatvoreni i repetitivni sustav određen svojim fragmentima, predvidljiv po zakonima mehanike koji se može kontrolirati i predviđati njegove reakcije. Descartes je izgradio model tijela u terminima geometrije, mehanike i stroja koji može popraviti neki inženjer. Sve se više bolest promatrala kao kvar mašine, a tijelo aparat koji posjeduje i kojim upravlja duša s gotovo beskrajne udaljenosti. Tako je za Descartesa bol bila samo duši preneseni znak samoobrane zahvaljujući kojoj tijelo štiti svoj mehanički integritet. Bol postaje korisna uputa u procesu učenja. Preko nje duša uči kako izbjeći nanošenje šteta tijelu. Za Descartesa, vidjeti značilo je opažati i znati. Oko postaje rizničar i izvor jasnoće. Riječ je o tome da opažanje postaje transparentno za duh, a da nije ostalo bez svoga osjetljivog tijela.

Krajem prošlog stoljeća bol se oslobodila svakog metafizičkog značenja, o njoj se moglo raspravljati kao o regulatoru fizioloških funkcija. Bol se demistificira i izmiješta iz okvira kulture koja joj je do tada pružala neku sigurnost i okvir koji je omogućavao da se doživljeno iskustvo boli organizira. Kultura daje svakoj boli oblik pitanja koje može biti izraženo i podijeljeno, pruža elemente za prenošenje boli, zvukova, riječi i pokreta koji umiruju omogućavajući komunikaciju. Kultura nadalje daje potrebnu sintaksu kako bi se izraz boli mogao oblikovati u diskurs koji povezuje žrtvu s okolinom. Izmiještajući bol i bolesnika izvan kulture u umjetne tvorevine, institucionalizacijom se bolesnika tako izmiješta i odsijeca od njegovih bližnjih i onemogućava mu se komunikacija i priopćivost stanja u kojem se nalazi, te ga se u konačnici ostavlja u samoći koja je nepriopćiva. Upravo je na ovo upozoravao i Peabody, potičući liječnike da uspostave veze sa bolesnikom i njegovim socijalnim i kulturnim okruženjem i porijeklom, te shvate važnost kulturnih i društveni silnica i uvjetovanosti zdravlja i bolesti.

Illich ističe, cilj liječnika nekada i medicinske prakse nije bilo olakšanje ili čak uklanjanje boli, nego ponovno uspostavljanje ravnoteže. Nije bilo nikakvog znaka medikalizacije boli. Anelgezijski pristup boli bio je stran u prošlosti. Prvo, ljudska je bol bila samo manifestacija nesavršena univerzuma i neravnoteže unutar njega, značenje je boli bilo kozmičko i mitsko, a ne individualističko i mehaničko. Kultura je pružala mitove i priče za njegovo tumačenje. Bol je bio kismet, karma ili katarza za grijehe, ili pak osveta, kazna ili zavist susjeda. Drugo, bol je bila svojstvena prirodi. Naposljetku, bol je bila shvaćena kao iskustvo duše, nije bilo odvajanja duše od tijela, duša je prisutna u čitavu tijelu. Htjeti ukloniti bol bilo je jednako kao i ukloniti pacijenta.[418]

Zaokret medicine prema analgeziji događa se institucionalnim preuzimanjem brige za bol i njezino uklanjanje. Bol je dobila središnje mjesto u tjeskobi našeg vremena.[419] U društvu u kojem prevladava analgezija, čini se razboritim izbjegavati bol pod svaku cijenu. Čini se razumnim ukloniti ju i dokinuti, čak i ako to dokida maštu, slobodu ili svijest. Tako se postupno suočavanje s boli, koja je pokazatelj sposobnosti života, zamijenila analgezijom i njenim grčevitim uklanjanjem, što je za posljedicu povratno imalo dokidanje mogućnosti samoizliječenja i dokinuća slobode. Ljudi su postupno postajali ovisni potrošači zdravlja i oduzeta im je temeljna autonomija ljudskog bića. Postupno se stvorio nemoćan ovisan čovjek kojemu je potrebna pomoć, koji se više ne može i ne zna izliječiti sam u krugu svoje obitelji. Bolesnima je oduzeta autonomna moć te oni postaju sve ovisniji o medicinskom establišmentu kako je to isticao Illich.

Sve se više preobrazila i liječnička praksa. U medicinskom se zvanju počelo skrbiti za masovno oporavljanje bolesnika, za tehnički tretman u institucijama. Bolesnika se rastače u dijelove radi upućivanja na specijalističke vrste njege, gdje ga se pak razvlači na sve strane. Upravo je time bolesniku liječnik bio oduzet. No, liječnik i bolesnik ne daju se napeti na tekući vrpcu proizvodnje i organizacije, u pogon, a upravo se to pokušava u ovom stoljeću sveopće medikalizacije. Na mjesto skrbi za pojedinca ističe Jaspers stupa sada pogon. Budi se sklonost obolijevanju.[420]

---

[418] Ivan Illich, *Medicinska Nemeza. Eksproprijacija zdravlja*, Litteris, Zagreb 2010., str. 184.

[419] Isto.

[420] K. Jaspers, *Duhovna situacija vremena*, Matica hrvatska, str. 65.

Peabody nam ističe da tretman bolesnika zahtijeva dakle, uvažavanje socijalnog i kulturnog okruženja, i kako se mora uzeti u jednom širem kontekstu i perspektivi cjelovite i sveobuhvatne skrbi o pacijentu i za njega, a taj tretman mora biti kompletno i cjelovito personalan i osoban.[421] Njegov često citiran i spominjani princip smisla skrbi, glasi:

> » (…) jedna od esencijalnih kvaliteta kliničara je zanimanje za humanost, jer je tajna skrbi o pacijentu u skrbi za pacijenta.«[422]

Liječnici bi trebali dakle, biti pažljivi za osobite okolnosti pacijenta »ne od apstraktne točke gledišta tretmana bolesti, nego sa konkretnog stanovišta skrbi za individuu.«[423] Peabody je smatrao kako upravo zanemarivanje pažljive skrbi i pažnje za potrebe pacijenta, zanemarivanje istinske i cjelovite situacije iz koje dolazi pacijent i njegova bolest (biokulturni model i prožimanje bolesti i kulture), ugrožava i samu dijagnozu i ishode terapije, efektivnost skrbi i izlječenja. Sama skrbna relacija s pacijentom i brižna pažnja, osim tretmana i lijekova, može pomoći u njegovu izlječenju. Ta vrsta skrbi zahtijeva pažljivost i uvijek budnu spremnost na to kakva je osoba pacijent, simpatiju za njegovu cjelovitu situaciju, i društvenu i kulturnu, prijateljstvo koje uzdiže i razotkriva istinu u komunikaciji i odnosu i okolnosti u kojima se malim, sitnim znakovima pažnje osigurava komfor pacijentu, što zahtijeva vještine njege i praktične skrbi koje bi liječnici trebali usvajati i njegovati, poštujući praktičnu skrb.

---

[421] F. W. Peabody, *The Care of the Patient*, str. 389., 396.

[422] Isto, str. 401. Peabodyev princip skrbi: „One of the essential qualities of the clinician is interest in humanity, for the secret of the care of the patient is in caring for the patient.“

[423] Isto, str. 398.

2.4. Biokulturni model bolesti – bolest kao kulturni i socijalni konstrukt

Najozbiljniji je izazov za tradicionalno mišljenje ističe Moris spoznaja do koje se dolazi u postmoderno doba da bolest više nije isključivo biološko stanje – više nije sirova činjenica prirode – već nešto što dijelom stvara kultura ili u što kultura prodire.[424] Ova ideja nailazi na snažan otpor među liječnicima i pacijentima odanim biomedicinskom modelu koji je dominirao zapadnom medicinom posljednjih sto pedeset godina. Postmoderno shvaćanje bolesti dovodi u sumnju stare pretpostavke. Ono remeti ustaljene obrasce mišljenja i to ne samo o bolesti već i o odnosu tijela i uma (baština kartezijansko-baconovskog optimizma i vjere u znanost i um, koji su na izmaku).

Pitamo što je to jedinstveno u vezi s postmodernom bolešću, ona je suštinski biokulturna – uvijek je biološka i uvijek pripada kulturi – smještena na raskršću biologije i kulture, što je već na sebi svojstven način, isticao i Peabody.

Mnogi pacijenti koji se opiru ovim promjenama žude za dijagnozom organskog tipa oboljenja kada njihova bolest razočara očekivanja koja postavlja biomedicinski model. Biokulturno stajalište ne zahtijeva napuštanje svih izvanrednih lijekova i procedura zasnovanih na biomedicinskom modelu. Vrhunska dostignuća kartezijanske, racionalne medicine spadaju u vrhunska dostignuća skorašnje prošlosti koja i dalje imaju svoju vrijednost i snagu, ali se sve više ne da previdjeti i ignorirati koju ulogu ima kultura u oblikovanju bolesti.[425]

Ipak, zapadna je medicina više od jednog stoljeća radila na usavršavanju dominantnog znanstvenog diskursa zasnovanog na sagledavanju bolesti kao proizvoda bioloških i kemijskih mehanizama u tijelu – stanovište koje biomedicinski model svesrdno podupire. Ovaj tradicionalni biomedicinski model, usprkos otporu, propustima i nekim očiglednim manama i dalje ostaje vladajuća paradigma suvremene zapadnjačke medicine.

O nesmanjenom utjecaju biokulturnog modela i tijekom postmodernog razdoblja posredno svjedoči oštra kritika koja se pojavila 1977. godine. Tekst: »Potreba za novim medicinskim

---

[424] D. B. Moris, *Bolest i kultura u postmodernom dobu*, str. 93.

[425] Više o dometima, usponima i konačno padu moderne i suvremene medicine James Le Fanu, *The Rise and Fall of Modern Medicine*, Carrol & Graf Publishers, New York 1999., str. 5-200.

modelom: izazov biomedicini«, autora Georga Engela, u to vrijeme profesora psihijatrije i medicine na Univerzitetu Rochester, počinje zapažanjem da je znanstveno zasnovan biomedicinski model »sada dominantan model bolesti na Zapadu.«[426]

Engel kritizira taj model bolesti kao redukcionistički i dualistički jer razdvaja tijelo od uma, a biološke pojave svodi na rječnik kemije i biologije. Taj je model prema Engelu, imao i svoju cijenu, a ta je da su tijela shvaćena prema modelu mašina, a liječenje je definirano kao primjena korektivnih lijekova ili kirurgije.[427]

Postmoderna bolest nastaje unutar jasno određenog konteksta u kojem počinjemo shvaćati granice biomedicinskog modela, a da ne znamo točno što će ga zamijeniti. Sve veći broj pacijenata spoznaje što ovaj biomedicinski model shvaćanja tijela kao mašine ili stroja od nas zahtijeva da zanemarimo, isključimo i iznevjerimo. Postojeći biomedicinski model bolesti ne može uspješno izaći na kraj s konkretnim društvenim i psihološkim utjecajima na bolest koja je duboko ljudsko iskustvo. Engel predlaže da se nasuprot biomedicinskom modelu nalazi tzv. »biopsihosocijalni«[428] model i pristup koji priznaje međusobno djelovanje biologije bolesti i sveprožimajućeg utjecaja uma i socijalnog iskustva na bolest.

Društvene sile uvijek preoblikuju kontekst ljudskog života. Bez obzira koliko je teško kulturu definirati, ovdje se niti nećemo na tome zadržavati što nije namjera rada, ali ona nije odvojena od obiteljske dinamike, znanosti ili medicine, već konstituira sveobuhvatni medij kojem oni doprinose i unutar kojega se razvijaju.

Novo shvaćanje kulture snažno oblikuje i ozbiljno utječe i na naše shvaćanje bolesti, tako da su one, iako uvijek biološke, postale dijelom i kulturni artefakti i konstrukti na isti način na koji je to i medicina, pošto djeluju putem diskursa koji društvenu moć raspoređuju preko institucija i pojedinaca. [429]

U naše vrijeme, sofisticirana tehnologija nagli rast i ekspanzija tehnifikacije medicine namjeravaju donijeti i pružiti mnoge prednosti za čovječanstvo, ali ponekada to rezultira neočekivanim i nepredvidivim suprotnim učincima i posljedicama na ljudsko zdravlje. Sve

---

[426] Georg L. Engel, „The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine“, *Science,* 196 (4286/1977), str. 129-136.

[427] D. B. Moris, *Bolest i kultura u postmodernom dobu*, str. 95.

[428] G. L. Engel, *The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine*, str. 132.

[429] Joel C. Kuipers, „'Medical Discourse' in Antropological Context: Views of Language and Power“, *Medical Anthroplology Quartely*, 3 (2/1989), str. 99-123.

ovo ide u prilog tezi o povezanosti biologije i kulture, što se zajedno povezuje u biokulturni model i paradigmu bolesti, te svjedoči o njezinoj ovisnosti o kulturi i uvjetima života. Ovo je posebno očigledno u debatama koje se vode oko zagađenja okoliša koje prijeti ljudskom i planetarnom zdravlju. Trebaju se stoga, razmatrati i biološki i sociokulturni utjecaji na zdravlje i bolest kroz tijek ljudskoga života.[430]

Postmoderna je bolest biokulturna u jednom specifičnom smislu: sada shvaćamo kako je ljudska biologija u neprekidnoj razmjeni sa silama ljudske kulture. Iako neke bolesti potječu samo iz uma, um djeluje samo u kontekstu kulture i stvara simptome putem bioloških procesa. Čak je i psihosomatska bol uvijek biološka i uvijek kulturološka. Mnogo češće naša bolest nastaje iz bezbrojnih interakcija s okolinom gdje se društveno i biološko neprekidno isprepliću. Postmoderna je bolest ukratko, stajalište koje posebnu bolest, koji god njeni uzroci bili, razumije kao tvorevinu – konstrukt nastalu u susretu biologije i kulture.

Hipokrat je primjerice, jedan od uzroka bolesti prepoznao u silama vezanim za životnu sredinu kao što su ishrana i rad. Aristotel je istraživao različite „neprirodne“ (nebiološke) uzroke bolesti, uključujući i klimu. U renesansi tvrdili su da osobne navike, poput prekomjernog učenja, mogu izazvati bolest remeteći ravnotežu tjelesnih tekućina, a liječnici su 18. stoljeća određene bolesti pripisivali onome što se danas zove načinom života.

Presudne razlike međutim, odvajaju ove predmoderne nagovještaje od postmodernog biokulturnog stajališta. Mi smo naslijedili kulturu u kojoj je znanstveno zasnovana biomedicina skoro izbrisala sjećanje na svoje predznanstvene početke. Popularna je ikonografija zasnovana na modernističkoj biomedicini, tijelo doživljavala kao mašinu ili dobro utvrđeni zamak koji odbija vanjske prijetnje u vidu neprijateljskih bakterija i virusa, dok nam postmoderna kultura pokazuje nešto sasvim različito svojim shvaćanjem tijela i identiteta (selfa) kao nečega što je osjetljivo na djelovanje vlastitog imunološkog sustava.

Ona preispituje prirodu identiteta (selfa) koji se razbolijeva, ličnosti koja je sada sve krhkija i sve manje cjelovita, mjesto proturječnih društvenih diskursa, poput radio programa preplavljenog zvucima s drugih stanica.[431] Ona mijenja prirodu bolesti, jer kronična oboljenja

---

[430] Lorna G. Moore, Peter W. Van Arsdale, Joann E. Glittenberg, Robert A. Aldrich, *The Biocultural Basis of Health. Expanding views of medical anthropology*, Waveland Press, Prospect Heights 1987., uvod; usp. Carol R. Ember, Melvin Ember (ur.), *Encyclopedia of Medical Anthropology: Health and Illness in the World's cultures*, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York 2004.

[431] D. B. Moris, *Bolest i kultura u postmodernom dobu*, str. 96.

i neodređeni simptomi suočavaju pacijente s radikalnom sumnjom u vlastito zdravlje. Ona mijenja odnos liječnika i pacijenta, jer je sve narušilo ranije povjerenje.

Postmoderna nam bolest kako ističe Moris, daje i epidemije alkoholizma, gojaznosti, kronične boli i srčana oboljenja, kao i užasne nove bolesti neodvojive od naše seksualnosti i starenja. Najvažnije je to što razotkriva nedostatke u vladajućem pozitivističkom biomedicinskom modelu bolesti i sugerira nam da ćemo samo prihvaćanjem prožimanja biologije i sila kulture, moći razumjeti jedinstvene osobine bolesti u postmodernom svijetu.[432]

Danas se sve više uviđa kako su bolesti, bolesti okruženja. Suvremeni liječnik, polazeći od svoje isključivo biomedicinske paradigme i diskursa, nije više kompetentan niti u mogućnosti da razumije, a još manje da liječi mnoge bolesti koje prevladavaju u suvremenom društvu. Živka Staničić ističe kako je upravo zato iznimno važno da suvremeni liječnik shvati intelektualnu vrijednost socijalnog diskursa u svom svakodnevnom djelovanju,[433] a sve to bi trebalo imati i moralno-etičke posljedice poimanja vrijednosti drugih ne znanstvenih perspektiva na području medicinske teorije, drugačijeg promišljanja vrijednosti zdravlja, osobne odgovornosti i povećanje osobne moći pojedinca u procesu vlastitog izlječenja. To bi značio povratak i apel za vraćanjem vrijednosti zdravlju.

Prepoznavajući veze između bolesti i kulture, te okruženja izmijenjenog ljudskim pothvatima, počinjemo otkrivati ponešto od biokulturnog naslijeđa koje je suvremena, pozitivistička medicina većinom odbacila ili zanemarila u ime racionalnosti, objektivnosti i znanstvenosti, težeći tako ka znanosti koja se bavi unutrašnjošću tijela.

Širi, čak globalni konteksti narušavanja sredine i njezine povezanosti sa zdravljem, nisu našli mjesta u biomedicinskom modelu i nastavnom programu koji se bavi unutrašnjim organima i tjelesnim sustavima. U izvjesnom smislu, postmoderno poimanje bolesti pruža priliku medicini da ponovo otkrije mudrost vlastite prošlosti.

Tragom Peabodyeve klarifikacije i gore navedenog biokulturnog modela bolesti kao alternative biomedicinskoj paradigmi bolesti, pojavio se i cijeli niz autora koji su se 1960-ih i 70-ih godina dvadesetog stoljeća vraćali i ponovno isticali perspektivu i koncept skrbi u

---

[432] Isto.

[433] Živka Staničić, „Smisao i najvažnije praktične implikacije socijalnog diskursa zdravlja i bolesti“, *Revija za socijalnu politiku*, 9 (2/2002), str. 161-171.

zdravstvu, u profesionalnom stavu, praksi i moralnim analizama u medicini, uključujući širu skrb za pacijenta u cjelini.

Postoji nekoliko prepreka i poteškoća u praksi skrbi u medicini i kako skrbiti. Zahtjevi znanstvenih i tehnoloških aspekata medicine, u kombinaciji s liječničkom fascinacijom bolešću i dijagnostikom, postižu velike napretke za čovječanstvo, ali s druge strane, blokiraju i koče suosjećanje i osjećaje pažnje, brižnosti za patnje i za posebne potrebe pacijenata. Kao posljedica toga, pacijenti i njihove obitelji odbijaju razgovarati i dijeliti svoje osjećaje sa zdravstvenim radnicima profesionalcima koji su prezaposleni monitoringom njihova stanja, dijagnostikom i tretmanima. Neki drugi čimbenici koji sprečavaju osobno orijentiranu skrb u medicini su: nedostatak timskog rada među onima koji skrbe o bolesnicima u sustavu zdravstva, zajedno s prenaglašenom hijerarhijom među medicinskim autoritetima, osjećaj nedostatnosti i nedoraslosti kao posljedica nedostatka treninga i edukacije u području skrbi za kritične pacijente one u terminalnoj fazi i umiruće, nedoraslost i nedovoljna osposobljenost za stresne situacije, priopćavanje teških vijesti obiteljima umirućih i nedostatak vremena i preveliki pritisak i stres kojemu su svakodnevno izloženi liječnici.[434]

Čin skrbi, koji može nadvladati spomenute prepreke, u sebi podrazumijeva: slušanje s posebnom pažnjom i brižnošću, empatiju, uzimati u obzir povijest bolesti, obuhvaćajući pacijentovo iskustvo u terminima njihovih vlastitih vrijednosti, obuhvaća brigu, biti pažljiv za potrebe drugoga, za njegovu fizičku, psihičku, emotivnu i duhovnu komponentu i dimenziju bolesti, jer sve te komponente ulaze u interakciju s bolešću i bivaju njome zahvaćene, nuditi maksimalno razumijevanje, slobodu i podršku svakom individualnom pacijentu.[435]

William Tisdale naglašava kako klinička skrb pripada uobičajenim i svakidašnjim postupcima u medicini te ju je kao takvu teško izolirati i analizirati. Suvremena se medicinska etika bavi sjajnim, kontroverznim, *neonskim problemima,*[436] te se prilagođava paradigmi bolesti, tretmana i terapije bolesti, a ne skrbi za bolesnika. Tisdale je vidio kliničku skrb kao okarakteriziranu idealom ljubavi i milosrđa, kao formu dužnosti dobročinstva, odgovornosti i

---

[434] Usp. Gary D. Benefield, „Two Philosophies of Caring“, *Ohio State Medical Journal*, 75 (8/1979), str. 508-511., i Hermann L. Blumgart, „Caring for the Patient“, *New England Journal of Medicine*, 270 (9/1964), str. 449-456.

[435] William A. Tisdale, „On Clinical Caring“, *The Pharos of Alpha Omega Alpha-Honor Medical Society. Alpha Omega Alpha*, 42 (4/1979), str. 23-26., citirano prema: W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 364.

[436] Isto.

dužnosti da činimo dobro drugima. Bio je uvjeren da određene dobrobiti pojedinačnom pacijentu u pojedinim situacijama, dobrobit skrbi za i o pacijentu, nadjačavaju konačne rizike tretmana i ishode bolesti.

Tisdale zaključuje:

> »Mnogi od nas su došli do razočaravajućeg zaključka, kako je medicinska profesija po sebi doprinijela razvoju krize skrbi za pacijente. Možemo i odbaciti krizu u osobnoj njezi kao znak našeg vremena, ili kao neizbježan rezultat nacionalnih socijalnih, ekonomskih i političkih promjena. Ta vrsta generalizacije, dijelom, pomaže malo našem razumijevanju ili planiranju aktivnosti koje vode promjenama, tako da moramo optužiti medicinsku profesiju koja je njegovala i favorizirala koncept osobne skrbi.«[437]

Dakle, upravo je ta i takva medicinska profesija zaboravila na samu svoju polaznu i temeljnu ideju koja je bila utkana u samu njezinu narav, a to je ideja skrbi za pacijenta.

Teolog Paul Ramsey sa svojim je uvidima snažno utjecao na bioetičku suvremenu misao. U svojoj knjizi, pod naslovom: *The Patient as Person,*[438]izdanoj 1970. godine, povezao je skrb s *ugovornom vjernošću*, koju je on vidio kao prikladnu normu ili standard za relaciju liječnik-pacijent. Ugovorna vjernost (*covenant fidelity*) uvijek zahtijeva skrb koja je usmjerena osobi tj. pacijentu. Ali na kraju života, kada osoba umire i više nije prikladno produžavati tretman i kada on postaje neučinkovit i tada treba brinuti čak i tako da samo ostajemo uz nekoga, praveći mu društvo i nudeći mu utjehu. U tom se trenutku medicinska skrb povlači i ustupa mjesto osobnoj skrbi čovjeka za čovjeka.

Ramsey započinje svoj projekt aludirajući na judeo-kršćansko vjerovanje u savez s Bogom. Bog sklapa ugovor s čovječanstvom, nudeći mu postojanu ljubav i vjernost te tražeći zauzvrat da ljudi pokazuju jedni drugima skrb koja oslikava i zrcali božansku vjernost i odanost.[439] Taj ugovor dan je svakom čovjeku, čineći svakoga od njih svetim. Ramseyev glavni cilj bilo je istražiti značenje skrbi, pronaći radnje i suzdržanost koja dolazi od vjernosti i odanosti ugovoru, potražiti značenje svetosti života i njegov izvor, artikulirati zahtjeve postojane i

---

[437]William A. Tisdale, „The Care of the Pacient: Ideal and Illusion“, *Yale Journal of Biology and Medicine*, 42 (6/1970), str. 385-393.

[438] Usp. Paul Ramsey, *The Patient as Person*: *Explorations in Medical Ethics*, CT: Yale University Press, New Haven 2002.

[439]Albert R. Jonsen, *The Birth of Bioethics: Who is Paul Ramsey?*, http://www.cbc-network.org/2006/11/the-birth-of-bioethics-who-is-paul-ramsey-2/, datum pristupa 2. 5. 2017.

nepokolebive vjernosti čovjeku. Trebamo se zapitati koji su moralni zahtjevi stavljeni pred nas u situacijama medicinskih dvojbi i u ljudskim relacijama u kojima moraju biti donijete neke odluke o tome kako pokazati i iskazati poštovanje za zaštitu, očuvanje i odavanje počasti životu ljudskoga bića? Ramsey stoga, govori o izrazima veza vjernosti i odanosti u ljudskim relacijama, koji su osnovni, temeljni principi njegovih spisa. Ističe kako je vjernost: »normativ za sve ugovore ili moralne veze života sa životom.«[440]

Skrb za potrebite, one u nevolji i ranjene, stoljećima je bila temeljan altruistički motiv i vrlina. Međutim 1920-ih situacija se mijenja, kako smo i istaknuli te rastući interes za vrlinu skrbi kao temeljnu moralnu orijentaciju i usmjerenje zdravstvene skrbi, biva utemeljen u osjećajima za druge, izmiješta se iz svoga kršćanskog miljea i sve više sekularizira. Praktičari su smatrali da princip skrbi može utemeljiti moralnu praksu zdravstvene skrbi i ublažiti neke ekscesne posljedice medicinske tehnologije i sve rastuće tehnifikacije medicine.

[440] P. Ramsey, *The Patient as Person: Explorations in Medical Ethics*, str. xi.

2.5. Skrb u teoriji njege

Teoretičari njege,[441] edukatori i filozofi istraživali su i primijenili mnogo širu teoriju etike skrbi prije 1982. godine, godine kada se na sceni pojavila spomenuta Carol Gilligan i njezina knjiga *In A Differente Voice.* Njihov je doprinos značajan i različit od doprinosa liječnika koji su pisali o razvoju temeljne ideje skrbi u medicinskoj praksi i sustavu zdravstvene skrbi. Teoretičari su njege obraćali pažnju više na teorije i značenja njege, istražujući strukturu i načine na koji skrb djeluje i utječe na ljudski život. U svojim su se istraživanjima ponekada okretali i filozofima koji su u svojim izlaganjima objašnjavali temeljno značenje skrbi, kao Martin Heidegger i Milton Mayeroff, ističući i razvijajući tako utjecaj skrbi na praksu i vještine njege, uzimajući u obzir i položaj onih koji pružaju i daju njegu po svojoj naravi, kao i historijsku vezu između njege i majčinske skrbi. Također su predlagali i poboljšanja u edukaciji kako bi potaknuli primjenu i usvajanje skrbi u profesionalnoj njezi za bolesnike.[442]

Najsnažniji poticaj istraživanju značenja, uloge i smisla skrbi u njezi, došao je od Madeleine Leininger, koja je organizirala nacionalnu konferenciju o skrbi 1981. Leininger je bila jedna od začetnica ideje skrbi kao esencijalne za njegovatelje i njegu i isticala je kako jedinstveni fokus profesije treba biti upravo na skrbi.[443]
Leah Curtin, otišla je korak dalje kada je ustvrdila kako posebnost i značaj njege ne može biti locirana u njezinoj funkcionalnosti, nego u moralnom umijeću njege, u primarnom moralnom

[441] Za prikaz teorije njege ili Nursing Theory koristimo se slijedećim izvorima: Ruth F. Craven, Constance J. Hirnle, *Nursing Theory and Conceptual Framework, Fundamentals of Nursing: Human Health and Function*, Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia 2003., str. 56.; Barbara Kozier, Glenora Erb, Audrey Berman, Shirlee Snyder, *The Nature of Nursing, Fundamentals of Nursing: Concepts, Process and Practice*, Prentice Hall, New Jersey 2004., str. 38.; Rai Lalita, *Nursing Concepts Theories & Principles*, Nabin Kumar Rai, Udaypur 2011.; Marilyn J. Hockenberry, and David Wilson, *Wong's Essentials of Pediatric Nursing*, Mosby, St. Louis 2012.; Terri Kyle, Susan Carman, *Study Guide for Essentials of Pediatric Nursing*, Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia 2012.

[442] W. T. Reich, *History of the Notion of Care*, str. 365.

[443] Madeleine Leininger, „Caring: The Essence and Central Focus of Nursing“, *The Phenomenon of Caring: Part V.*, American Nurses Foundation, Washington 1977., str. 2-14.

uvjerenju, u vrlinama, u kojima su sestre, njegovatelji » (…) posvećeni da skrbe za nekoga, jednako kao i da skrbe o drugom ljudskom biću.« [444]

Teoretičari su njege često nudili različite definicije skrbi, kao što su objašnjenja da je skrb u njezi proces u kojemu neko pokazuje »suosjećajnu zabrinutost za individuu.«[445] Leininger stoga, predlaže definiciju profesionalne njegujuće skrbi ili skrbi u njezi:

> »Oni kognitivno naučeni humanistički i znanstveni načini i modeli pomaganja, koji podupiru individuu, obitelj ili zajednicu, kako bi primili personalizirane usluge kroz specifične kulturološki definirane i opisane modele skrbećeg procesa, tehnika i uzoraka, kako bi poboljšali ili sačuvali povoljne zdravstvene uvjete za život i smrt.«[446]

Ova definicija stoga uključuje koncepte i paradigmu suosećanja, zabrinutosti, njege, otklanjanje stresora, utjehu i zaštitu.

Leininger naglašava kako je još od dana Florence Nightingale, riječ skrb u njezi bila viđena kao glagol, radnja, kao biti u skrbi za nekoga, ili manifestacija skrbi sa zabrinutošću, suosjećanjem i interesom za život drugog čovjeka znači aktivnost i djelatnost u smjeru uklanjanja patnje. Skrb i skrbljenje ima višestruke koncepte i karakterizacije. Iako se skrb često koristi u jeziku i praksi njegovatelja, definicija skrbi uključuje stranca koji skrbi, tješi, podiže one koji su u nevolji i na druge načine. Nekoliko je definicija i određenja koja označavaju generični, izvorni koncept skrbi. Na primjer, Hendersonova koncepcija koju često koriste njegovatelji, ističe kako je primarna oznaka skrbi činjenica procesa, aktiviteta koji doprinose zdravlju, oporavku ili mirnoj smrti, koju bolesni ne bi trebali kada bi imali snage, volje ili znanja.[447]

Mnogi se slažu da je teorijski interes za pitanje perspektive i koncepta skrbi u njezi, te za pitanje osnovnih načela teorije njege nejasan ali trag vodi do, kako se smatra, osnivačice i pionira teorije njege, Florence Nightingale, koja je predložila da njega bolesnika *(nursing)* zahtijeva specifičnu edukaciju i trening. Njegovatelji pomažu pacijentu, obitelji, društvu i zajednici da zadobiju svoju vlastitu vitalnost i da se vlastitim snagama odupru bolesti,

---

[444] Leah Curtin, „Ethical Issues in Nursing Practice and Education“, *Ethical Issues in Nursing and Nursing Education*, National League for Nursing, New York 1980., str. 26.

[445] Madeleine Leininger, *Caring: An Essential Human Need: Proceedings of Three National Caring Caring Conferences*, Wayne State University Press, New York 1981., str. 18.

[446] Isto, str. 9.

[447] Isto.

susrećući se sa svojim osnovnim potrebama i kontrolirajući svoj okoliš. Teorija njege i njegovatelja stavlja pacijenta u najbolje uvjete kako bi priroda mogla djelovati na njega i izliječiti ga. Prirodni su zakoni ti koji dovode do zdravlja. Teorija njege mora biti različita i odvojena od medicine, zahtijeva specifičnu edukacijsku bazu, ona je i umijeće i znanost, te poziv. Zdravlje nije samo osjećati se dobro, nego koristiti dobro svu snagu koju imamo.

Reich ističe kako se čini da su se teoretičari njege oslanjali, ne toliko na historijski razvoj ideje skrbi u njezi, nego više na spise društvenih znanstvenika i egzistencijalista kao što su Martin Buber, Erik Erikson i Carl Rogers.

Prijelomnom ističemo 1970. godinu kada teoretičari njege snažno premještaju fokus opažanja na ideju skrbi. Razlog je bio očigledan, ističe Marilyn Ray. Prodorom tehnologije u njegu i zdravstvo, njega postaje izrazito tehnificirana, birokratizirana, menadžerski orijentirana, a nadzor (supervizija) se pojačava, te njegovatelji - medicinski tehničari i sestre, počinju osjećati rastrganost i borbu povezanu s njihovim centralnim fokusom na skrb, a skrb se počela promatrati, kao *direktna profesionalna skrb.*[448]

Barbara Carper, profesorica na Fakultetu sestrinstva *Texas Woman's University*, 1978. godine postavlja temelje u zdravstvenoj skrbi za osnovno ili temeljno znanje potrebno u njezi i sestrinstvu, te pokušava klasificirati različite izvore iz kojih znanje i temeljna uvjerenja mogu osobito u njezi, proizaći.[449] Barbara Carper identificira četiri osnovna izvora i uzorka znanja, analizirajući konceptualnu i sintaktičku strukturu znanja u sestrinstvu i njezi. Oni su različiti slijedeći logičko značenje i označavaju se kao: empiričko znanje – znanost sestrinstva i njege, estetičko znanje – umijeće njege i sestrinstva, komponenta osobnog znanja u njezi i sestrinstvu i etičko znanje – komponenta moralnog i etičkog znanja u njezi.

Barbara Carper bila je svjesna kako su postojala dva glavna faktora koji su nagrizali i urušavali paradigmu i značenje skrbi u zdravstvu generalno a ne samo u iskustvu njegovatelja. To su: depersonalizacija u sustavu zdravstvene skrbi uslijed ili kao posljedica fragmentizacije i specijalizacije znanja, a time i tretmana, podjela zadataka i visoka institucionalizirana

---

[448] Marilyn Ray, „A Philosophical Analysis of Caring within Nursing“, Madeleine Leininger (ur.), *Caring: An Essential Human Need: Proceedings of Three National Caring Conferences*, Wayne State University Press, New York 1981., str. 28.

[449] Barbara A. Carper, „Fundamental Patterns of Knowing in Nursing“, *Advances in Nursing Science*, 1 (1/1978), str. 13–24., i Barbara A. Carper, „The Ethics of Caring“, *Advances in Nursing Science*, 1(3/1979), str.11-20. i Helen Heath, „Reflection and Patterns of Knowing in Nursing“, *Journal of Advanced Nursing*, 27 (1/1998), str. 1054-1059.

birokracija, tehnološki proces i tehnička ekspertiza, koju je ona vidjela kao potencijalnu opasnost od dehumanizacije i rascovječenja individua »reducirajući ih na objekte ili apstrakcije.«[450] Unutar takvog sustava teško je imati iskustveni osjećaj, smatra ona, čak i kada je prisutna kompetentna, znanstveno osnovana skrb da netko za tebe skrbi.

Ova depersonalizacija individue obuhvaća obezvrjeđenje i gubitak identiteta. U priči o Dr. Freinkesteinu i čudovištu koje je on kreirao, ona vidi privlačnu i zanimljivu metaforu relacije tehnologije i skrbi. Njegova tragedija nije u znanstvenom trijumfu koji zapravo nije bio pobjeda smrti i prirode, nego njegov neuspjeh da skrbi za ono što je kreirao. Nije bio sposoban prepoznati ili iskusiti ljudskost drugoga bića i njegove vlastitosti.[451] Tako Carper priznaje da je skrb najesencijalniji sastojak u procesu izlječenja, jer skrbi djeluje, aktualizira i donosi odluke, preuzimajući odgovornost, te tako čini krucijalnu razliku u posljedicama učinkovitog izlječenja.

Carper ističe kako se u literaturi sve do 1950-ih nije ili se rijetko spominjao termin njega, ali je postojala rastuća spoznaja o važnosti ususta vljenja, sistematiziranja teorijskog, empirijskog, znanstvenog znanja i vanjskih izvora koja bi mogla biti empirijski verificirana. Tako se stvarao depozit teorijskog, znanstvenog sustava znanja o njezi.[452] Ono što je bilo od velike i značajne važnosti, na tom stupnju razvoja znanosti i teorije njege, bila je pojava nove paradigme koje je konceptualizirala i teorijski oblikovala tadašnju prisutnu perspektivu poimanja fenomena zdravlja i bolesti u relaciji s ljudskim životnim procesom. Krucijalna je promjena bio stav da zdravlje postaje više nego samo odsustvo bolesti, te se shvaća kao dinamičan proces koji se razvija kroz duže vremensko razdoblje i varira kroz različite okolnosti, a nije samo neki statistički entitet.

Estetička je komponenta znanja, fundamentalni model znanja u njezi i kao umijeće njege, ono predstavlja svjesnost o trenutnoj situaciji smještenoj u trenutnoj praktičnoj aktivnosti, uključujući svjesnost pacijenta i njegovih okolnosti kao jedinstvenih, njemu svojstvenih, te kombinacija cjelovitosti situacije. Estetska komponenta znači ovdje i sada. Podrazumijeva i

---

[450] B. A. Carper, *The Ethics of Caring*, str. 13.

[451] Isto.

[452] B. A. Carper, *Fundamental Patterns of Knowing in Nursing*, str. 23-24.

kreativnost njegovatelja kako smisliti najbolji način njege i pomoći pacijentu. Tako je empatija ključan način estetičkog znanja.[453]

Personalna, osobna komponenta znanja i stava u njezi, proizašla je iz samorazumijevanja i empatije, uključujući sposobnost uživljavanja i zamišljanja sebe na položaju pacijenta. Ta je vrsta i model znanja najteže spoznatljiv, najteže ga se može naučiti. S druge je strane, taj obrazac znanja najesencijalniji u razumijevanju značenja i smisla zdravlja u terminima osobne dobrobiti. Njega kao međuovisan proces zahtijeva i uključuje interakciju, relaciju i razmjenu između njegovatelja i pacijenta. Upravo to ima najvećeg utjecaja na pacijentovo sveopće stanje i osjeća zdravlja i ozdravljenja. Upravo je ovo znanje Ja-Ti odnosa, u kojem se susrećemo s drugim bićem, koji nas poziva i zahvaljujući tom susretu spoznajem i sebe samoga. To je mjesto poznavanja, susreta i samoaktualizacije vlastitosti i vlastitoga bića. Ta je vrsta odnosa reciprocitet, stanje bitka koje se ne može opisati ili čak niti iskusiti, nego samo aktualizirati.[454]

Zadnja je etička ili moralna komponenta znanja, proizašla iz etičkog okvira, uključujući svjesnost moralnih pitanja i izbora. Moralni kod koji vodi etičko vladanje i upravljanje njegovatelja zasniva se na primarnom principu obveze i dužnosti utjelovljenom u koncept služenja drugima i poštovanja ljudskog života. Smatra se kako disciplina njege treba biti esencijalan i vrijedan servis društvenih usluga odgovoran za očuvanje života, uzdizanje patnje, promoviranja zdravlja, vođen onim etičkim komponentama ili onim što treba biti, ali prema nekim univerzalnim etičkim pravilima i normama. Ona to ne uspijeva često biti u terminima i situacijama individualnih okolnosti i moralnih izbora i dvojbi koje se trebaju svakodnevno donositi unutar učenja i prakticiranja njege.[455] Etičko je znanje dakle, moralni stav koji njegovatelj zauzima poštujući ono što se treba učiniti.[456]

Upravo je ova tipologija znanja bila jedna od vodećih reakcija nasuprot prenaglašenoj i sverastućoj paradigmi znanstvenog, egzaktnog znanja i tehnifikacije same medicine i prakse unutar zdravstvenog sustava njege. Razvijajući ovaj pristup i paradigmu skrbnog znanja,

---

[453] Isto, str. 25., 27.

[454] Isto, str. 27-28.

[455] Isto, str. 29.

[456] Kristen M. Swanson, „Response to 'The Power of Human Caring: Early Recognition of Patient Problems'“, *Scholarly Inquiry for Nursing Practice: An Internationa[Journal*, 9 (4/1995), str. 319-321.

nastojao se naglasiti važnost stava i paradigme koja bi bila više osobna, individualna i intuitivna.

Skrbiti za one koji pate etička je obveza, inherentna profesionalnoj liječničkoj službi. Ali skrbiti za drugoga nadilazi tu obvezu, te priznaje ranjivu ljudskost drugoga i ojačava onoga koji skrbi za nekoga i o nekomu. Etički principi nisu tako različiti, strani i daleki skrbi. Oni omogućavaju specifične odluke u kontekstu skrbi za drugoga. Imati dispoziciju skrbi za drugoga, znači imati poštovanje prema njemu kao autonomnom biću, priznati pacijentu pravo na odluku o daljnjem tijeku njegova liječenja, valorizirati ju kao ispravnu, čak i kada su u suprotnosti s onim što kliničar očekuje i savjetuje.

Sarah Fry[457] pozicionira skrb kao centralnu, temeljnu vrijednost, radije nego li kao izvedenu vrijednost među ljudima. Kritizira etičke teorije osnovane na pravu i pravdi (justice-based) i smatra da ono što je prikladno za medicinsku praksu nije nužno prikladno i za njegu. Fry smatra kako će njega biti ugrožena i sve više je ugrožena raznim „rezanjima troškova" i monetarnim regulacijama, osima ako njegovatelji – sestre same ne budu inzistirale da skrb postane osnovna, fundamentalna za njihovu profesiju.[458] Dakle, skrb je primarna vrijednost koja utemeljuje i ustanovljuje etičku njegu. Ukoliko temeljni nivo skrbi i skrbnih relacija i povezanosti kao temeljne vrijednosti izostanu u njezi i sestrinstvu, tehničke vještine i znanstveno znanje neće biti dovoljni za njezino održanje.

Ono što je važno uočiti je da skrb ima centralno mjesto u njezi, te ona zahtijeva aktivnost u smjeru očuvanja ljudskog dostojanstva, obnavljanja humanosti i izbjegavanja reduciranja moralnog statusa osobe na objekte. Možemo reći da skrb zahtijeva: znanje, težnju ka razumijevanju događaja koji su važni za život pojedinca, zahtijeva biti s drugim, ostati, emocionalno prisutan, činiti za nekoga onako kako bi taj netko sam za sebe htio da je u mogućnosti, omogućavati i podupirati nekoga na njegovom putu u teškim i prijelomnim situacijama, u životnim tranzicijama i nepoznatim situacijama, održavati uvjerenje i vjerovati u drugoga i u njegove kapacitete, da će imati snage i proći kroz sve to i susresti se s budućim ispunjenjem i doći do smisla života.[459]

---

[457] Helen Kohlen, *Conflicts of Care; Hospital Ethics Committees in the USA and Germany*, Campus Verlag GmbH, Frankfurt/Main 2009., str. 110.

[458] Isto.

[459] Kristen Swanson, „Providing Care in the NICU: Sometimes an Act of Love", Martha Raile Alligood (ur.), *Nursing Theorist and Their Work*, Mosby, St. Lois 2014., str. 690.

Mnogi su prigovori stizali na račun njege i primata paradigme skrbi u njezi. Protivnici i najveći kritičari smatrali su kako ta paradigma i ta vrsta usmjerenja na skrb previše identificira njegu s majčinskom praksom kao specifičnom vrstom skrbne djelatnosti. Kritičari majčinske paradigme u njezi okrivljuju ovaj pristup kao onaj koji dodjeljuje ženama tradicionalne i zagušujuće, krute i stereotipne uloge. Međutim, 1970-ih se događa preokret, te i sestre sve više sebe vide kao ravnopravne liječnicima u procesu donošenja odluka o daljnjem tijeku terapije, više nego li kao njihove pomoćnice. Dolazi se do zaključka da je bolje naglasak staviti na zagovaranje pacijentove autonomije i osamostaljivanja, više nego li na paternalističku promociju pacijentove dobrobiti. Ta je promjena paradigme trebalo, voditi etiku njege u njenom daljnjem razvoju.[460]

[460] Gerald R. Winslow, „From Loyalty to Advocacy: A New Metaphor for Nursing“, *Hastings Center Report*, 14 (3/1984), str. 32–40.

2.6. Skrb i suvremena medicina

Budući da se njega ili sestrinstvo tradicionalno vezalo uz i identificiralo s ulogom skrbi (care), liječništvo se često identificira s liječenjem (cure). Međutim, tendencija koja je poistovjećivala skrb isključivo s njegom zavodi iz više razloga. Prvo, i liječnici i sestre su angažirani jednako u skrbi za i o pacijentu. Osim toga, određena značenja engleske riječi *cure* ili riječ *care,* derivirana su i proizašla iz same riječi *caring.* Tako npr., latinska definicija riječi *cure* dolazi od riječi *curare,* što znači engleski *care, heed, concern*, a znači skrb, liječenje, zabrinutost, obazrivost i toplina, marljivost, dati nekome skrbi ili pažnju ili se marljivo predati nekomu.

Iako su fokus i pažnja na skrbi i načinu na koji se manifestira etika skrbi bili manje usmjereni na njezino mjesto u medicini nego li u njezi, skrb za pacijente predstavlja centralnu komponentu etike u medicini. Skrb je zamršeno i isprepleteno povezana s liječnikovom obvezom olakšanja patnje pacijentu.[461]

Narav patnje podcrtava promjene koje zauzimaju mjesto u suvremenoj medicini, od osnovne zabrinutosti i okupacije bolešću, sve do većeg fokusa na bolesniku. Cassell se centrira na problemu patnje jer je, kako kaže, njezino priznanje i olakšanje zapravo test adekvatnosti svakog sustava medicine ali i test humanosti medicine. On opisuje što je patnja i koji je njezin odnos s bolesnikom. Tijela ne pate, ljudi pate.

Ekskluzivna usmjerenost i okupacija znanstvenim znanjem i poznavanjem tijela i bolesti, premještanje fokusa s bolesnika na bolest koji se dogodio krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kako ističe i ranije spomenuti M. Foucault, uključuje razumijevanje patnje i umanjivanje skrbi za bolesnika koji pati. Rastući kriticizam oko toga kako suvremena medicina nije dovoljno humanistička, ne ide dovoljno duboko kako bi osigurala osnovu za novo razumijevanje medicine.

Novi koncepti u medicini moraju imati svoje osnove i temelje u njezinoj prošlosti i historijskom razvoju i u razvoju ideja o bolestima i tretmanima. Cassell se koristi narativnim znanjem i mnogim naracijama o pacijentima kako bi demonstrirao gore navedene uvide,

[461] Eric. J. Cassell, *The Healer's Art*, MIT Press, Cambridge 1995., i Eric. J. Cassell, *The Nature of Suffering and the Goals of Medicine*, Oxford University Press, New York 2004.

usprkos sadašnjoj dominaciji tehnologije i znanosti. Ističe da ne može biti dijagnoze potrage za uzrocima bolesti, prognoziranja ili tretmana bez uzimanja u obzir bolesne osobe u cjelini.
Noviji trendovi u medicini i društvu pokazuju da bolesna osoba nije više samo jedva kakav važan objekt pažnje i skrbi liječnika, nego centralni fokus medicine. On imenuje postojeće probleme uključene u tu promjenu paradigme. U „novoj" medicini, liječnici će trebati poznavati osobu, kao i njenu bolest. Cassell postavlja pitanje, što je osoba i kako ju doktor može i treba shvatiti i obuhvatiti svojim razumijevanjem? Ta vrsta znanja je različita, uključuje vrijednosti, etiku, estetiku kao i znanost i znanstveno znanje, što sve sačinjava bitnu odrednicu skrbi, ranije istaknutu. U procesu znanja i spoznavanja iskustvo pacijenta i liječnika biva centralno. Cassells vjeruje da će istraživanje osobe postati ključno i angažirati medicinu u 21. stoljeću, kao što je i razumijevanje tijela i bolesti okupiralo medicinu posljednjih 100-ak godina.
Unatoč cjelovitoj ulozi koju etika skrbi ima u medicini, suvremeni liječnici ponekad zanemaruju ponuditi adekvatnu palijativnu njegu i utjehu pacijentu. To može proizlaziti iz neuspjeha medicinske edukacije, neuspjeha kako naučiti empatiju buduće liječnike i zbog financijskih razloga tj. nedostatak financijskih sredstava, koja obeshrabruju provođenje vremena pored kreveta pacijenta, i pokušaja upoznavanja osobe pacijenta. Na taj način, liječnici mogu previdjeti skrb i njezinu važnost za pacijente, kada postoji konflikt oko upotrebe beskorisnog tretman. Liječnici i članovi zdravstvenog tima, ometani raspravom o prikladnosti interveniranja visokom tehnologijom, mogu zanemariti skrb za pacijentove duhovne i emotivne potrebe.[462]
Iako je razvoj teorije etike skrbi u sustavu zdravstvene skrbi novija ideja, ideja je skrbi kroz dugi period predstavljala moralni standard idealne zdravstvene njege. Doduše, skrb se često povezivala i imala je svoje mjesto više u praksi njege i sestrinstva, dok je unutar medicinske prakse skrb bila često zasjenjena drugim etičkim vrijednostima i ciljevima. Temeljne ideje i paradigma skrbi, te njezina važnost i urgentnost, razvijene ponajviše unutar feminističke etike skrbi, mogu odigrati važnu ulogu u ponovnom razvoju vrijednosti i važnosti skrbi unutar medicine. Međutim, počesto poistovjećivanje etike skrbi sa spolom i drugačijim, feminističkim, ženskim glasom može omesti napore i nastojanja u razvijanju jednog šireg

[462] Lawrence J. Schneiderman, Kathy Fabber-Langendoen, Nancy S. Jecker, „Beyond Futility to an Ethic of Care", *American Journal of Medicine*, 96 (2/1994), str. 110-114.

ljudskog razumijevanja skrbi i njezine važnosti, kao što je ranije spomenuto razumijevanje skrbi postojalo davno u ljudskoj povijesti.

III. KOMODIFIKACIJA ZDRAVSTVENE I SOCIJALNE SKRBI. RASTAKANJE SOLIDARNOSTI I PARADIGME SKRBI, KAO NJEZINA POSLJEDICA

3.1. Epoha neoliberalizma u zdravstvu

3.1.1. Reforma ili rastakanje

U slijedećim ćemo poglavljima nastojati dati kratak opis neoliberalizma, njegove agende i prakse. Nastojat ćemo rasvijetliti i razotkriti neoliberalni diskurs i retoriku koja se krije iza neoliberalne ideologije. Ističući temeljne principe neoliberalizma,[463] individualizam, decentralizaciju slobodno tržište putem privatizacije i deregulacije, nastojat ćemo dati jedan dublji uvid u njegov utjecaj na socijalni i zdravstveni sustav.

Era neoliberalizma uvelike je pokazala i potvrdila kako kapitalizam njeguje i generira loše zdravlje u današnjem medicinskom okruženju. Iznad svega, stvorila je platformu i popločala put drastičnim nejednakostima te je povećala razlike između i unutar nacija.[464] Mit kako kapitalizam promovira zdravlje svjesno je ili nesvjesno prihvaćen od većine ljudi.

Međutim, praksa pokazuje kako je neoliberalizam uvelike zaslužan za rastakanje, deregulaciju i u konačnici za destrukciju države socijalnog blagostanja i njezine uloge u socijalnim servisima. Dat ćemo jedan kratki presjek kako bismo uvidjeli još veće rastakanje i same ideje i koncepta skrbi te urušavanje sustava zdravstvene i socijalne skrbi. To pobuđuje naše zanimanje kako bismo uvidjeli i posljedice takve destrukcije koje su se uvelike odrazile i na suvremenu medicinu i na odnos društva u cjelini prema njegovim najranjivijim članovima, djeci.

Za razliku od SDA i drugih dijelova svijeta,[465] financiranje je nabave i pružanja usluga zdravstvene skrbi u Europi još uvijek bazirano većim dijelom na javnom planiranju i uslugama te se u većini slučajeva usluge zdravstvene skrbi dostavljaju od strane javnih

---

[463] Sue L. T. McGregor, „Neoliberalism and Health Care“, *International Journal of Consumer Studies*, 25 (2/2001), str. 82-89.

[464] Colin Leys, „Health, Health Care and Capitalism“, Leo Panitch, Colin Leys (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Fernwood Books, Black Point 2009., str. 6.

[465] Vidi više o tome Leo Panitch, Colin Leys (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Fernwood Books, Black Point 2009.; David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, New York 2005.; Stan Cox, *Any Way You Slice It. The Past, Present and Future of Rationing*, The New Press, New York 2013.; Richard Peet, *Unholy trinity: the IMF, World Bank, and the World Trade Organization*, Zed Books, London 2009.; Heidi Shierholz, Jared Bernstein, *A Decade of Decline The Erosion of Employer-Provided Health Care in the United States and California*, http://www.epi.org/publication/bp209/, datum pristupa, 10. 8. 2017.

organizacija ili privatnih kojima nije jedini i isključivi cilj povećanje profita.[466] Građani su većine europskih zemalja u većem broju kritični prema privatizaciji i komodifikacija zdravstvenog sustava i nabave usluga za što imaju dobre razloge. Naime, pokazatelji ukazuju na činjenicu kako je javna nabava zdravstvenih usluga jeftinija od privatno, profitno orijentiranog i tržišnim mehanizmima vođenog sustava te da svi građani imaju jednak i pravedan pristup zdravstvenoj skrbi.[467]

Međutim, unatoč očitoj superiornosti javnog zdravstvenog sustava javna se narav nabave zdravstvenih usluga stavlja na kušnju kroz niz reformi koje se mogu na najbolji način opisati i povezati s komodifikacijom i marketizacijom zdravstvene skrbi. Takav razvoj i agenda uključuju uvođenje relacije i odnosa dostavljač ili pružatelj usluga - kupac, uspostavljanje internog tržišta, natjecanje i konkurenciju između različitih pružatelja usluga, performativno orijentirani sustav kompenzacija usluga, individualizaciju rizika, outsourcing, upotrebu javno-privatnog partnerstva i rasprodaju javnih bolnica privatnim investitorima.[468]

Znakovito je kako su te reforme bile prvenstveno uvedene radi rezanja troškova javnog zdravstva i poboljšanja efikasnosti međutim, u pozadini svega one su zapravo primarno služile kao paravan za stvaranje tržišta zdravstvenih usluga,[469] koje dalje promovira i generira nejednakosti među pacijentima i zdravstvenim djelatnicima, erodiraju, rastaču i preoblikuju narav javnog zdravstva.

U mnogim je razvijenim zemljama javno utemeljeno financiranje i pružanje usluga zdravstvene skrbi ili javno zdravstvo, uspostavljeno nakon završetka II. svjetskog rata atrofiralo i razoreno, dajući mjesta privatnom, nereguliranom i opasnom sustavu usluga. Na taj su način, u nekim dijelovima i sektorima usluga, zdravstveni benefiti izgubljeni i smanjeni kao npr. u nekim je dijelovima subsaharske Afrike prosječna očekivana životna dobu 1990-ima iznosila 50 godina, da bi 2002., ona iznosila svega 46 godina života.)[470]

---

[466]Christoph Hermann, „The Marketisation of Health Care in Europe“, Leo Panitch, Colin Leys (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Fernwood Books, Black Point 2009., str. 125.

[467] Prema podacima OECD o zdravlju, SAD troši oko 15-17 % BDP-a na zdravstvenu skrb (primjerice u 2006.je to bilo 15 %), za razliku od EU 15 ili Europske petnaestorice (15 zemalja zapadne Europe) koje troše u prosjeku samo 9 % BDP-a. Izraženo dolarima u SAD-u se troši dvostruko više nego u EU za zdavstvenu skrb o građanima.

[468] C. Hermann, *The Marketisation of Health Care in Europe*, str. 125.

[469] Isto.

[470] C. Leys, *Health, Health Care and Capitalism*, str. 8.

U protekla su tri desetljeća tehnološke kao i organizacijske inovacije, decentralizacija, potreba za novim vještinama i kvalifikacijama, kao i rastuća svjesnost o pacijentovima pravima te bolja dostupnost informacija, odigrale značajnu ulogu u rekonstrukciji sektora zdravstvenog sustava ali najvažniji pokretač promjena bila je silna želja zauzdavanja visokih troškova zdravstva, osobito 1970-ih godina, kada su sve europske zemlje imale poteškoće s obuzdavanjem visokih troškova zdravstvene skrbi i usluga.[471] Rastuće potrebe i očekivanja, kao i tehnološke inovacije, skupa oprema i skupi lijekovi rezultirali su sve većom potrošnjom i velikim izdacima javnog proračuna za zdravstvene usluge te u konačnici i zdravstvenom krizom.[472]

Ono što zdravstveni sektor čini tako privlačnim privatnim investitorima i poslovnom sektoru nije kliničke naravi niti se tiče zdravlja. Ostali sektori i usluge te potreba za njima mogu opasti, ali svi ljudi kada tada u svome životu iskuse slabost, bolest i ranjivost, te potrebu za medicinskim uslugama i tretmanima, neovisno o ekonomskim uvjetima, perspektivama i ishodima. Rastuća važnost zdravstvene skrbi kao izuzetno privlačnog profitabilnog sektora može biti viđena kao važan čimbenik i ima važnu ulogu u pregovorima WTO-a oko trgovine uslugama (*General Agreement on Trade in Services*).[473]

Ključno političko pitanje koje je proizašlo iz daljnje liberalizacije trgovine uslugama među članicama Svjetske trgovinske organizacije, bila je zabrinutost oko utjecaja, implikacija i posljedica tih promjena koje su ostavile na jednakost i pravednost u pristupu javnim zdravstvenim uslugama. Brzo rastuće promjene mijenjale su kontekst u kojem je financiranje zdravstvene skrbi i njezina relacija sa globalizacijskim i privatizacijskim procesima zauzimala sve više mjesta i prostora u javnom zdravstvu.

---

[471] C. Hermann, *The Marketisation of Health Care in Europe*, str. 127.

[472] Isto.

[473] Usp. Sarah Sexton, „Trading Healthcare Away: the WTO's General Agreement on Trade and Services (GATS)“, Kasturi Sen (ur.), *Restructuring Health Services. Changing Contexts and Comparative Perspectives*, Zed Books, London 2003.; GATS je prvi trgovački sporazum koji se ne fokusira na proizvode, nego isključivo na trgovinu uslugama. Usluga je svaka usluga u svakom sektoru, osim usluga pod vladinim autoritetom. U komercijalnom smislu to je svaka usluga koju možeš prodati i razmijeniti za profit. GATS drastično limitira vladine regulative u sektoru javne zdravstvene skrbi ili obrazovnom sektoru, spriječavajući implementaciju zdravstvene ili obrazovne politike stvorene radi javnog interesa.

3.1.2. Temeljne pretpostavke i principi neoliberalizma

Prije nego što objasnimo najvažnije principe i osvijetlimo agendu i praksu neoliberalne politike važno je istaknuti razliku između liberalizacije i privatizacije.[474] Liberalizacija podrazumijeva uvođenje kompeticije, natjecanja između više nabavljača ili davatelja istih usluga, dozvoljavajući mušterijama (pacijentima) izbor između različitih dostavljača usluga. Privatizacija, s druge strane, uključuje prijenos sredstava od javnog do privatnog vlasništva i uvođenje privatnog poslovnog menadžmenta i ciljeva koji idu za povećanjem i maksimalizacijom profita, većim sudjelovanjem privatnih aktera kroz privatno-javno partnerstvo i privatizaciju.[475] Svim je ovim inicijativama i principima zajedničko nastojanje da na ovaj li onaj način stvore tržište zdravstvenih usluga, što je opet, u konačnici, preduvjet komodifikacije zdravstvene skrbi.[476]

Nekoliko je osnovnih principa i temeljnih pretpostavki neoliberalizma.[477] Jedan od njih je i snažno naglašeni individualizam. On počiva na pretpostavci da ljudska bića gotovo uvijek i isključivo favoriziraju vlastite potrebe te nastoje i teže zadovoljiti sebe same. Kako tako čine, ne trebaju imati nikakve brige i odgovornosti za druge ili okoliš u cjelini.[478] Neoliberalizam svaku osobu smatra neovisnom jedinkom, koja nije ograničena ničim do vlastitom slobodom i vlastitim prirodnim ograničenjima, pa je nedostatak brige za druge zapravo posljedica takvog stava.[479] Druge vrijednosti neoliberalizma povezane s ovom su vrijednosti privatnog vlasništva, konkurentnost, kompeticija tj. nadmetanje, razvoj individualnog uspjeha mjerenog kroz beskonačan rad i razmetljivu potrošnju (konzumerizam).

Neoliberalizam je eliminirao koncept javnog dobra i zajednice i zamijenio ga konceptom individualne i obiteljske odgovornosti. Zagovornici neoliberalizma vjeruju da su siromašni u

---

[474] C. Hermann, *The Marketisation of Health Care in Europe*, str. 128.

[475] Isto, str. 128-129.

[476] Stewart Player, Colin Leys, „Commodifying Health Care: The UK's National Health Service and the Independent Treatment Sector programme“, *Work Organization Labour & Globalization*, 2 (2/2008), str. 11-12.; Colin Leys, *Market-Driven Politics. Neoliberal Democracy and the Public Interest*, Verso, London 2001., str. 84.

[477] Usp. Elizabeth Martinez, Arnoldo Garcia, *What is Neoliberalism? A Brief Definition for Activists*, http://www.corpwatch.org/article.php?id=376, datum pristupa, 28. 8. 2017.

[478] S. L. T. McGregor, *Neoliberalism and Health Care*, str. 84.

[479] Isto.

društvu zapravo sami krivi za svoju nevolju i nedostatak sredstava te moraju sami pronaći rješenje za nedostatak zdravstvene skrbi, edukacije ili socijalne sigurnosti.[480]

Veliki se naglasak i fokus stavlja na individualizam te vrednuje pojedinca iznad grupe ili kolektiva. Oni koji prigrle tu ideologiju istinski vjeruju kako su etika, moral i socijalni ideali zapravo odgovornost svakog pojedinca, a ne države ili privatnog poduzetnika. Pod takvim uvjetima ljudi sve manje brinu i pokazuju interes i poštovanje te sve manje vrednuju uslužni rad u skrbnim djelatnostima, kao što su sestrinstvo, njega, liječnici, učitelji ali s druge strane itekako poštuju privatno vlasništvo i grade svoj osobni identitet kroz privatnu potrošnju.[481] Posljedično, socijalna politika, uključujući politiku zdravstvene skrbi, postaje beznačajna i promatrana kao diskriminatorna za one koji od nje nemaju koristi. Kako zastupnici neoliberalizma pretpostavljaju da su svi članovi društva isti i trebaju biti tretirani na isti način, a socijalna politika, koja je ciljano usmjerena na određenu grupaciju ljudi kojima je potrebna pomoć, po njima nije zanimljiva jer ne tretira sve ljude jednako s jednakim pravima.

Kao što društvena isključenost proizvodi bolesti pojedinca, tako slom društvene kohezije rađa socijalnu nestabilnost, degradaciju i dezintegraciju zdravlja u cjelini. Deterioracija socijalnog kapitala[482] vodi narušavanju zdravlja zajednice i drugim nepoželjnim sustavnim posljedicama, što može rezultirati smanjenom produktivnošću članova društva, političkom nestabilnošću te u konačnici i ugrožavanju funkcioniranja društva u cjelini.[483]

Od 1980. postupno su se narušavale socijalne relacije koje su ključna determinanta zdravlja populacije, dok je neoliberalizam iz temelja mrvio i fragmentirao socijalne odrednice i silnice,

---

[480] Christian Stark, „Neoliberalism and the Consequences for Social Work, Ethics and Practice“, *Social Work Review*, 9 (1/2010), str. 9-20.

[481] S. L. T. McGregor, *Neoliberalism and Health Care*, str. 84.

[482] Suzana Ignjatović, Smiljka Tomanović, „Socijalni kapital i prostor“, *Sociologija i prostor*, 49 (3/2007), str. 269-286. Prema autoricama, postoje tri grupe teorija o socijalnom kapitalu. Ključni su autori teorija: Bourdieu, Coleman i Putnam. U osnovi pojma socijalni kapital nalazi se pretpostavka da društveni odnosi omogućavaju društvenim akterima pristup različitim resursima u društvu. U središtu je teorije činjenica važnosti prostorne dimenzije te prostorne koordinate. Prostor se različito poima u teorijama socijalnog kapitala, kao fizički prostor, politički, u koji bi ušle socijalni kapital i odrednice nacionalne ili lokalne zajednice, društveni prostor i simbolički ili virtualni prostor. Razni su resursi, uključujući financijska, kulturna i psihološka dobra, aspekti društvenih odnosa, kao povjerenje, poštovanje normi ili drugi akteri koji služe kao kanali i smjernice za pristup resursima. Detaljnije o tome vidi: Stephen Baron, John Field, Tom Schuller, *Social Capital: Critical Perspectives*, Oxford University Press, New York 2001.

[483] Usp. Dennis Raphael, *Social Justice is Good for our Hearts: Why Societal Factors – not Lifistyles – are Major Causes of Heart Disease in Canada and Elsewhere*, CJS Foundation for Research and Education, Toronto, 2002.,; Ichiro Kawachi, Bruce P. Kennedy, „Socioeconomic determinants of health: health and social cohesion: why care about income inequality?“, *British Medical Journal*, 314 (4/1997), str. 1037-1040.

polako ih trajno rastakao i mijenjao. Vladine su zdravstvene politike u relaciji sa socijalnim odrednicama, bitno ignorirale tu činjenicu. Sve vladine, državno ovisne mjere koje bi mogle poboljšati zdravlje i opće blagostanje populacije najvećeg dijela zdravstvenog sektora, imale su i imaju niži prioritet bez obzira na političku retoriku.[484]

Nejednakosti su rasle i uporno demantirale neologizme kojima su se kreatori neoliberalne politike služili. Tako se zdravstvena politika inicijalno fokusirala na individue i njihovo pretpostavljeno dobrovoljno ponašanje u preuzimanju odgovornosti za vlastito zdravlje, a sekundarno, na nabavu i opskrbu medicine visokim tehnologijama kako bi se nosili s individualnim slučajevima i bolestima.

Slobodno tržište putem privatizacije i deregulacije drugi je princip neoliberalizma. U nastojanju da održi trajno ekonomski rast i razvoj, inovacije, konkurentnost, slobodnu trgovinu, ugovore i privatno vlasništvo, jedan od glavnih pretpostavki i ciljeva neoliberalizma je i deregulacija i privatizacija svih javnih usluga i onih u državnom vlasništvu. Državu vide kao smetnju u nastojanju da se što više može razvijati slobodno tržište, a sve se odluke tada donose mimo vlade.

Potrošači bivaju uvjereni kako je, radi dobrobiti društva i opće dobrobiti sviju, potrebno trošiti i stimulirati veći ekonomski rast. Koji je bolji način da potrošači potroše svoj novac na zdravstvene usluge nego privatizacija sustava zdravstvene i socijalne skrbi i njegova deregulacija kroz smanjivanje uloge države u proviziji zdravstvenih usluga. Neka potrošači sami donose svoje odluke, stav je koji promovira individualizam kao jedan od temeljnih principa neoliberalizma.[485]

Sustav zdravstvene skrbi nije izbjegao tu logiku. Uvjerenje kako privatno vlasništvo prijašnjih javnih i državnih dobara i usluga (bolnica, klinika itd.) generira ekonomski rast i razvoj te postaje pokretačka snaga i za tržišno orijentirane zdravstvene reforme.[486]

Branitelji i zagovornici neoliberalizma vjeruju kako su privatni tržišni mehanizmi (ponuda, potražnja i profit) efikasniji nego javni jer generiraju profit. Efikasnost, korist i dobrobit za društvo nisu glavna briga zagovornika i branitelja neoliberalizma jer se oni priklanjaju principima individualizma te smatraju da oni koji si ne mogu priuštiti zdravstvenu skrb i

---

[484] C. Leys, *Health, Health Care and Capitalism*, str. 9.

[485] S. L. T. McGregor, *Neoliberalism and Health Care*, str. 85.

[486] Isto.

usluge tada nisu niti vrijedni da ih dobiju. Zagovornici neoliberalizma nadalje, smatraju kako oni koji to ne mogu ni ne doprinose ekonomskom rastu te ga sputavaju koristeći se javnim uslugama koje su plaćene novcem poreznih obveznika, a koji bi se mogao koristiti na bolji način da bi se reducirao deficit i stimulirale inovacije i konkurentnost u globalnoj ekonomiji. Oni smatraju da je sustav zdravstvene skrbi diskriminatoran i cilja samo određene grupacije ljudi kao djecu, stare i nemoćne i sl. i protežira i preferira nekolicinu na račun drugih te ih ne tretira jednako. Neoliberalni sustav teži stoga, homogenizaciji cijelog društva kreirajući svoju verziju društvene pravde i jednakosti dok zapravo generira duboke podjele, nejednakost, siromaštvo, nesigurnost, konflikte i nepravdu.

Decentralizacija je posljednji važan princip neoliberalizma koja u biti pretpostavlja poboljšanje jednakosti u pristupu skrbi, efikasnosti, odgovornosti i kvalitete zdravstvene skrbi. U ekonomskom smislu i jeziku ona znači poboljšanje odgovornosti politike inovacija u lokalnom kontekstu i administrativnoj efikasnosti. Ona bi trebala voditi bržem odgovoru na potrebe građana, biti »bliže ljudima« i više osjetljiva za regionalni lokalne uvjete života i kontekst. Međutim, upravo zbog decentralizacije sustav je zdravstvene skrbi nepristupačan, na njega se ne može osloniti i neefikasan je te ljudi stoga, osjećaju kako zapravo čine dobru stvar i potrošačku odluku kupujući zdravstvene usluge na tržištu.[487]

Kroz decentralizaciju principi univerzalnosti i dostupnosti svima bivaju zamijenjeni i kompromitirani neoliberalnim principima individualizma i privatizacije. Rezultat je svega da se sustav zdravstvene skrbi promatra kao tržište dostave, nabave, ponude i potražnje te konkurentnosti i kompeticije služi za poboljšanje kvalitete i kvantitete i usluga s druge strane, snižavaju se cijene za one koji si ih već mogu priuštiti. Uvođenje cijene za robu tj. usluge i rastuća fragmentizacija usluga zdravstvenog sustava popločala je put za outsourcing i privatno-javno partnerstvo u zdravstvu.[488]

Kao posljedica svega, zdravstvene se usluge pretvaraju u robu, uvode se tržišni mehanizmi, te se zdravstvo pretvara u tržište, dok građani postaju potrošači usluga i roba. Mogu birati koje usluge i od koga će kupiti. Javni zdravstveni sustav i usluge postaju profitabilne i komodificirane, pogodne za prodaju, jer privatni sektor, prema stavovima promotora neoliberalizma, može ponuditi puno bolje. Decentralizacijom se stvaraju manji centri

[487] Isto.

[488] C. Hermann, *The Marketisation of Health Care in Europe*, str. 133.

zdravstvene skrbi i drugi centri javnih usluga manje odgovorni, manje vidljivi i manje dostupni, prepušteni često sami sebi i loše financirani, bez sposobnosti ili novca kako bi ponudili isti nivo kvalitete zdravstvenih usluga kao privatnici.

Nema mjesta za državu i vladu ako privatni sektor može bolje. Ukoliko pojedinci ne razviju prikladne i prodorne karakterne crte da budu odgovorni za sebe same, promotori neoliberalizma gledaju na njih kao na promašaje koji ne trebaju imati nikakve beneficije od politike zdravstvene skrbi i usluga. Neoliberalna logika i diskurs koriste termin samodiscipline te vjeruju kako društvena solidarnost, zadobivena kroz državu socijalnog blagostanja, treba biti zamijenjena brigom o konkurenciji, kompeticiji, odgovornosti i potrošačkim zahtjevima na tržištu. Autonomni građanin društva biva zamijenjen potrošačem te umjesto da država bude ta koja daje usluge zdravstvene skrbi potrošači očekuju mogućnost nabave i kupnje usluga na tržištu (privatizacija).[489]

Dakle, oni koji si to ne budu mogli priuštiti bivaju marginalizirani, isključeni te nisu dio društvene solidarnosti. Neoliberalizam ohrabruje individualni izbor na račun društvene odgovornosti za druge i prirodu (okoliš). Kroz takvu agendu neoliberalizam postaje taj koji sustav zdravstvene skrbi čini neefikasnim, nepristupačnim i nepouzdanim.

Ne ulazeći dublje u raspravu, radi opsežnosti i dubine problematike, navodimo opis neoliberalizma David Harveya, koji je u prvom redu, pojava i

> »primjer teorije političko-ekonomske prakse koja tvrdi kako ljudska dobrobit može na najbolji način napredovati oslobađajući individualne poduzetničke slobode i vještine unutar institucionalnog okvira, karakteriziranog snažnim pravima privatnog vlasništva, slobodnog tržišta i slobodne trgovine. Uloga je države stoga da kreira i sačuva institucionalni okvir koji je prikladan i omogućava takvu praksu.«[490]

Ukoliko tržište ne postoji u oblastima koje još, uglavnom u većini zemalja pripadaju pod državnu skrb (kao što su područja zemlje, vode, obrazovanja, zdravstvene skrbi, društvene sigurnosti, okolišnog zagađenja i sl.), tada se tržište u tim oblastima mora kreirati i omogućiti ukoliko je potrebno i državnim aktivnostima i zakonima.

Od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća dogodio se snažan zamah i zaokret prema neoliberalizmu u političko-ekonomskoj praksi i mišljenju. Deregulacija, privatizacija i

---

[489] S. L. T. McGregor, *Neoliberalism and Health Care*, str. 86.

[490] D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, str. 2.

povlačenje države iz mnogih područja socijalnih usluga i zaštite, postali su uobičajeni. Gotovo su sve države, od onih novoosnovanih poslije pada Sovjetskog Saveza, pa do država u kojima je dugi niz stoljeća vladala demokratska praksa i blagostanje, kao Novi Zeland ili Švedska prihvatile neki oblik i vid neoliberalne prakse. Poneke su države to učinile dobrovoljno dok su mnoge bile prisiljene i podlegle su pritiscima neke vizije neoliberalne teorije i prakse te su prilagodile i politiku novonastalim uvjetima.

Branitelji i zagovaratelji neoliberalizma okupiraju sada gotovo sve važne i ključne pozicije od velikog značaja, kao što su sveučilišta i područje obrazovanja *(*tzv. *think-tankovi*), mediji, korporacije i financijske institucije, ključne državne institucije (državne riznice ili blagajne, centralne banke) i međunarodne institucije kao što su tzv. *Nesveto Trojstvo,*[491] Međunarodni monetarni fond (IMF ili MMF), Svjetska banka (World Bank) i Svjetska trgovinska organizacija (WTO – World Trade Organisation), koje reguliraju globalne financije i tržište. Neoliberalizam postaje dominantan i hegemonistički pogled na stvarnost koja nas okružuje i način diskursa koji dokida i fragmentira komunikaciju samu.

> »Sadržava izopačene učinke na način poimanja i mišljenja sve do točke u kojoj je inkorporiran u svakidašnji zdravo razumski i uobičajeni način na koji mnogi od nas interpretiraju stvarnost, žive i razumijevaju svijet oko nas.«[492]

Neoliberalizam dovodi u pitanje tradicionalne oblike državnog uređenja i suvereniteta te dijeli i rastače rad, socijalne relacije, zaštitu blagostanja, način mišljenja i života, reproduktivno zdravlje i planiranje, obiteljske veze i povezanost sa zemljom te kako Harvey ističe, mijenja navike srca. Neoliberalizam smatra i retorički uvjerljivo naglašava da je povećanje društvenog dobra i blagostanja sviju njegov glavni cilj i namjera i to kroz mehanizme tržišta i slobodne trgovine dok u isto vrijeme u praksi pokazuje svoje pravo lice. Fragmentirano i rascjepkano, necjelovito znanje i teorija gube svoj značaj pa još samo praksa može doprijeti do prave istine i smisla takvoga znanja i njegove primjenjivosti. Zapravo, pravi je cilj maksimalizacija, povećanje bogatstva, restauracija klasne moći povlaštenih elita, marginalizacija i isključivanje slabih i nemoćnih, povećanje frekventnosti trgovine te dovođenje svih ljudskih aktivnosti u domenu tržišta u konačnici komodifikacija svega. Ukratko, neoliberalizam znači

---

[491] Usp. Richard Peet, *Unholy Trinity: The IMF, World Bank and WTO*, Zed Books, London, New York 2009.

[492] D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, str. 3.

financijalizaciju tj. ponovčavanje svega. Sve postaje robom koja ima svoju cijenu. Sve se može unovčiti i prodati.

Lyotard, opisujući postmoderno stanje, ističe kako privremeni i nestabilni ugovori zamjenjuju i istiskuju trajne institucije u profesionalnoj, emocionalnoj, seksualnoj, kulturalnoj, obiteljskoj i međunarodnoj domeni, kao i u političkim poslovima i odlukama.[493] Kulturalne su posljedice dominacije etike tržišta ili tržišne etike, pomasovljenje svega.[494]

Temeljne su ideje i postavke neoliberalizma, kao fundamentalne i centralne vrijednosti ljudske civilizacije, preuzete od političkih ideala liberalizma, ideala kao što su ljudsko dostojanstvo i individualne slobode pojedinca. Pozivajući se na te ideale, ljudima tako privlačne, mudro su odabrali zavodljive ideje i vrijednosti, koje su bile, po njima, ugrožene ne samo fašizmom, diktaturama i komunizmom nego i svim ostalim formama državne intervencije, koju su povezivali i smatrali zamjenom za sve oblike kolektiviteta i odluka većine u ime onih pojedinaca, individua koje su trebale biti slobodne odlučiti u svoje ime. Tako se država počela poistovjećivati sa dadiljom, tutorom, kolektivom, socijalizmom i sličnim sinonimima koje su u ljudima izazivale odbojnost i strah od ovladavanja ili povratka mrskog komunizma koji je bio simbol kolektivizma.

Koncept individualnih ljudskih prava, dostojanstva i ljudske slobode tako privlačan i moćan, zauzima vodeću ulogu u nedavnoj američkoj povijesti, osobito nakon terorističkih napada 11. rujna 2001. Predsjednik Bush isticao je da ljudi i čitavo čovječanstvo u svojim rukama drže mogućnost da ponude svijetu trijumf slobode nad svim svojim starim neprijateljima te SAD poistovjećuje s »Mirnim svijetom rastuće slobode (…) koji ima odgovornost povesti svijet u tu veliku misiju.«[495]

Kardinalna je oznaka neoliberalizma dakle, pretpostavka kako se individualne slobode pojedinca mogu ostvariti jedino putem tržišta i slobodne trgovine te je postala dominantna paradigma većeg dijela zapadnog svijeta. Međutim, uskoro će se razotkriti da sloboda utkana u tu paradigmu, zapravo odražava i podržava interese privatnog kapitala i privatnih vlasnika, multinacionalnih korporacija i financijske elite te interesa krupnog kapitala.

---

[493] Jean Francois Lyotard, *The Postmodern Condition*, University Press Manchester, Manchester 1984., str. 66.

[494] Više o postmodernizmu, pomasovljenju i komodifikaciji svega David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, Oxford 1989., str. 60-65.

[495] George W. Bush, *President Addresses the Nation in Prime Time Press Conference*, http://www.whitehous.gov/news/releases/2004/0420040413-20.html, datum pristupa, 22. 8. 2017.

Utjelovljeni liberalizam koji je donio visoke stope rasta i razvoja barem u većini kapitalističkih zemalja poslijeratne obnove i ustanovljenja tzv. *welfare state* ili države socijalnog blagostanja, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, krizom akumulacije kapitala, rastom nezaposlenosti i rastućom i galopirajućom inflacijom, izgubio je svoju snagu i značaj te je bio iscrpljen. Trebalo je pronaći neke od alternativa kako bi se velika kriza razriješila.

Jedan je odgovor bio produbiti i proširiti državnu kontrolu i regulaciju ekonomije kroz korporativne strategije (mjere kao što su smanjenje i kontrola cijena i plaća te rezanje radničkih prava). Taj se odgovor i rješenje problema naročito favorizirao u krugovima onih država Europe u kojima su na vlasti u nekim pokrajinama bile i socijalističke i komunističke partije, čije su se nade vezivale uz inovativne upravne eksperimente (Harvey navodi primjer »Crvene Bologne« kojom je vladala Komunistička partija Italije).[496] Drugi je odgovor na postojeću krizu bio razvoj jake socijalno osjetljive demokratske države, države socijalnog blagostanja kakve su tradicionalno bile zastupljene u Skandinaviji.[497]

3.1.3. Komodifikacija nasuprot solidarnosti

Zdravlje i bolest duboko su utkani u svakodnevni život i uvjete života, rada, socijalne relacije i društvo u cjelini. I kao što zdravlje i bolest nisu isključivo stvar pojedinca i individualno pitanje, tako ni zdravstvena skrb to nije. Ona posjeduje svoju javnu i kolektivnu dimenziju, koja je označena zdravstvenom politikom. Kako su se države suočavale s procesom globalizacije, neoliberalizma, deregulacije, privatizacije i individualizacije, zdravstvena je skrb došla na vrh prioriteta političke agende. Vodeći je sektor u spomenutim procesima deregulacije i privatizacije bio financijski kapital koji je diktirao kako će ostali sektori društva biti konstituirani i vođeni i kako će se vlade ponašati u vezi s tim.

Uvjeti su podrazumijevali privatizaciju javnih usluga i javnog vlasništva, dok su socijalne relacije trebale biti vođene i utemeljene na principima tržišta i kompeticije. Menadžerski, poslovni način razmišljanja penetrirao je u sve pore i socijalne niše. Socijalna se pitanja marginaliziraju i neodgovorno zanemaruju. Sustav je zdravstvene skrbi snažno vezan za

---

[496] D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, str. 12-13.

[497] Isto.

nacionalne države te on odražava i zrcali društvo, njegov karakter i razvoj. To znači da transformacija i reforma sustava zdravstvene skrbi nosi sa sobom posljedice više nego puke tehničke promjene. Strukturalne su promjene u sustavu zdravstvene skrbi, ustvari uvijek rezultat socijalnih i političkih previranja i borbi. Dani je sustav uvijek izboren, a promjene nastaju kada je socijalni sustav pod prijetnjom. Borba za dani zdravstveni sustav nikada nije završena u jednoj bitki. To je permanentna borba.[498]

Solidarnost se u zdravstvenoj skrbi polako rastakala i izmiještala te je bivala zamijenjena principima individualizma i privatnih interesa, u procesu reindividualizacije i komercijalizacije. Međutim, postalo je jasno da zdravlje i zdravstvena skrb ne mogu biti komodificirane, pretvorene u robu. One su egzistencijalna dobra, upotrebne vrijednosti koje su u većini zapadnih zemalja viđene kao kolektivno i javno dobro, osnovno ljudsko pravo kao i zrak, pitka voda, obrazovanje, vladavina zakona ili prometna sigurnost. Nitko ne može birati kada i hoće li biti bolestan, kao što može odlučiti hoće li ili ne konzumirati lijekove ili robu na tržištu, niti mogu birati koju će bolest dobiti i od koje oboljeti. To je rizik i enigma. Zahtjevi su za medicinskom pomoći ograničeni i specificirani, a ne neograničeni, kako se često tvrdi. Nadalje, pacijent je redovno u vrlo oslabljenom i ranjivom položaju nesigurnosti, slabosti, ovisnosti i potrebe, često kombinirano strahom i stidom. S druge strane, kompeticije i tržišna utrka uvijek stvaraju pobjednike i gubitnike. Gubitnici su oni najslabiji, najranjiviji koji bivaju još više marginalizirani i socijalno isključeni, što povratno opet, utječe na njihovo zdravstveno stanje.

Svi ovi pokazatelji ukazuju na snažnu i duboko neophodnu potrebu javne zaštite zdravstvenih usluga te pokazuju da zdravstvena skrb ne može biti pomirena s tržišnim mehanizmima ponude i potražnje.

Distributivni mehanizmi tržišta to ne čine.[499] Tržište je slijepi, autoregulativni sustav moći bez ikakve društvene orijentiranosti i usmjerenosti na društvene relacije, koji ne može riješiti socijalne probleme. Država pak, sa svojim zakonskim mehanizmima, i kao potencijalno demokratski instrument društva, mora odlučiti na koji način pružiti i rasporediti zdravstvenu

---

[498] Hans-Ulrich Deppe, „The Nature of Health Care: Commodification versus Solidarity“, Leo Panitch, Colin Leys (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Fernwood Books, Black Point 2009., str. 30.

[499] H. U. Deppe, *The Nature of Health Care: Commodification versus Solidarity*, str. 31.

skrb. Principi kao što su individualizam i natjecanje mogu biti dobri na utakmici, ali ne i u bolnici.[500]

Polje je zdravstvene skrbi orijentirano i usmjereno osobi, obilježeno nesigurnošću i nestalnošću, osjetljivo i kompleksno, puno kontradiktornosti razapetosti između tržišnih pritisaka i individualnih potreba pacijenata. Ovisno je o vanjskim utjecajima. Novac, kompeticija, natjecanje, zakonska nesigurnost, profesionalizacija, ambicija i karijerizam (ili duboko ukorijenjena anksioznost u vezi gubitka radnog mjesta), svi navedeni utjecaji mogu lako poremetiti i narušiti ionako krhku ravnotežu te prodrijeti i u kliničke odluke, svjesno ili nesvjesno.

Kako sustav socijalnog zdravstvenog osiguranja počinje usvajati elemente privatne osiguravajuće prakse napušta principe solidarnosti kroz zakonske promjene na nacionalnoj razini, raste mogućnost usvajanja zakonskih okvira unutar juridičkog karaktera privatnog poduzetništva.

Ekspanzija tržišnih mehanizama u zdravstvu prijeti trajnom narušavanju i promijeni fundamentalnog odnosa liječnik-pacijent, o čemu će biti kasnije govora. Relacija koja je još uvijek utemeljena na povjerenju pod stalnim je pritiskom promjena i komercijaliziranja te svođenja na relaciju utemeljenu na ugovoru, a ugovor nije odraz povjerenja, nego dubokog nepovjerenja.

Važno je uočiti kako se rastakala solidarnost i međusobna odgovornost jednih za druge se odražavala i na elementarni odnos liječnik-pacijent i na odnose u društvu u cjelini te se rastakala i socijalna kohezija. Sve je to povratno utjecalo i na odnos društva prema njegovim najranjivijim članovima.

Povjerenje dakle, implicira bliske, intimne relacije i razmjenu osobnih podataka (medicinska povjerljivost) koja u sebi nosi asimetriju prava i dužnosti, o čemu će biti još govora. Povjerenje pak, pretpostavlja i odgovornost te ga je nemoguće kupiti.

Ugovor, s druge strane, dio je sustava zakona. On potvrđuje zajednička nastojanja s fiksiranim obvezama između osoba koje mogu biti i stranci. Oni pregovaraju oko cijene, a ugovor osigurava i minimizira sukobe i nesuglasice i moguće malverzacije.

Rastuća komercijalizacija odnosa sve više zahtijeva da liječnici postanu pružatelji i prodavači određenih mjerljivih usluga za fiksnu cijenu. Te usluge pokazuju sve više karakter

[500] Isto, str. 32.

komodifikacije, robe koja se može proizvesti, distribuirati, prodati. Pacijent postaje kupac, mušterija, prisiljen na kupnju usluga od kojega će prodavač zaraditi profit. Pod takvim će uvjetima pacijent dobiti dobru robu kao kupac, ali neće uvijek dobiti skrb kao bolesno ljudsko biće koje je u potrebi.

Događa se paradoks da pacijenti dobivaju sve više usluga koje žele, a sve manje usluga koje zaista trebaju. To reducira pitanje medicinske kvalitete na kratkoročno zadovoljstvo uslugama koje možda neće proizvesti dobro zdravlje, ali će zasigurno učiniti lojalnima kupce.[501]

Poslovna racionalizacija u ovakvim slučajevima može biti profitabilna, ali je u dubokim kontradikcijama sa društvenim normama. Ovo se pokazuje kao problem, ne samo u praksi zdravstvene skrbi, nego i u teoriji medicine i medicinskim istraživanjima. Mnogi istraživači gube toliko potrebnu skrb i odgovornost u svojim istraživanjima. Napredna komercijalizacija medicinskih istraživanja ne štiti u praksi dovoljno prava pacijenta. Mnogi se od medicinskih znanstvenika i istraživača zalažu za komercijalne interese u procesu svojih kliničkih istraživanja, te zastupaju interese sponzora istraživanja. Sve je to i posljedica povlačenja državnog od promoviranja i financiranja kliničkih istraživanja.[502]

Zanimljivo bi ovdje bilo za istaknuti kao mali ekskurzus, Lockov argument za univerzalan pristup zdravstvenoj skrbi te činjenicu kako su i sami liberali nekada, osobito Locke, naglašavali da država tj. vlade trebaju garantirati dostupnost zdravstvene skrbi svima jednako i da bi to trebalo biti osnovno pravo, kao i pravo na privatno vlasništvo i na samoodređenje.[503]

Iako je Locke branio i zagovarao pravo na privatno vlasništvo, kao i mnogi njegovi suvremenici, sigurno je, kako tvrdi Hausman da ne bi zagovarao i branio postindustrijski kapitalizam i neoliberalizam o kojemu je ovdje riječ.

Locke je opetovano branio i podržavao promociju blagostanja i dobrobiti za sve kao ciljeve vlade iako nije uvijek bilo jasno što je do dobrobit čovječanstva. »Cilj je vlade dobrobit za

---

[501] Isto, str. 35.

483 Peter Schönhöfer, „Missbrauch, Betrug und Verschwendung“, Hans-Ulrich Deppe, Wolfram Burkhardt (ur.), *Solidarische Gesundheitspolitik*, VSA, Hamburg 2002., str. 119.; vidi više o tome: Lisa Anne Bero, Alison Galbraith, Rennie Drummond, „The publication of sponsored symposiums in medical journals“, *New England Journal of Medicine*, 327, 1992, str. 1135-1140.; Morten Andersen, Jakob Kragstrup, Jens Sondergaard, „How conducting a clinical trial affects physicians' guideline adherence and drug preferences“, *JAMA*, 295 (23/2006), str. 2759-2764.; Valerije Vrček, „Prostitucija znanosti“, *Glas Koncila*, 12. 3. 2006.

[503] Daniel M. Hausman, „A Lockean Argument for Universal Access to Health Care“, *Social Philosophy and Policy*, 28 (2/2011), str. 166.

čovječanstvo.«[504] Hausman pretpostavlja kako se radilo o sreći, zdravlju i blagostanju, ne isključivo zaštiti osnovnih prava.[505]

Međutim, ono što smo spomenuli kao kritiku liberalne pozicije, taj libertinističko-ugovorni model pretpostavlja kako se radi o autonomnim pojedincima, slobodnim za samoodređenje. Međutim, feministička kritika ili kritika neliberala ide za tim da ukaže kako postoje i oni Drugi i drugačiji, kao djeca, starci ili bolesni, koji to nisu u stanju biti te se takav model ne može primjenjivati na njima kada govorimo o zaštiti osnovnih prava autonomnim jedinkama sposobnim na samoodređenje. Tu se radi više ne toliko o pravima, slobodi i vlasništvu, nego o različitoj neliberalnoj interpretaciji slobode i jednakosti. Liberali su stavljali veći naglasak i težište na dobrobit, blagostanje i jednakost te naglašavaju krunske vrijednosti kao skrb, solidarnost, spasenje, izbavljenje ili nacionalnu slavu.[506]

Oni koji prihvaćaju Lockeov argument kako bi država i vlada trebale osigurati da svatko ima efikasan i učinkovit pristup temeljnoj medicinskoj skrbi i zdravstvenim uslugama, protive se uvođenju neoliberalnih tržišnih mehanizama i intervencija u zdravstveni sustav te uvođenju prakse tržišne nabave usluga i dobara, i to iz dobrih razloga.

Zdravlje je toliko važna vrijednost i pravo koje čuva i ostala prava, kao pravo na samoočuvanje i slobodu. Kako je pojedincima teško samima doći i omogućiti si pristup mjerama javnog zdravstva i medicinske skrbi, tako liberali nastoje obraniti i javno zaštititi temeljno pravo na zdravlje. Vladina je legitimna uloga obraniti individualna prava kao i zaštitu prava na zdravlje i zdravstvene usluge. Vlada ima odgovornost osigurati dostupnost zdravstvene skrbi i usluga. Braneći pravo na univerzalan pristup zdravstvenoj skrbi štitimo i život i slobodu.

Zdravstvena i medicinska skrb i mjere javnog zdravstva trebale bi postati sinonimi za zdravlje kao i hrana, odjeća i stan koje bi trebale biti osnovna dobra i vrijednosti koje si pojedinci sami trebaju moći priskrbiti. Zdravlje je stoga, osnovna životna vrijednost za samoodržanje, slobodu i sreću pojedinca te je stoga, nužno, pravedno i opravdano da ono bude svima dostupno u jednakoj mjeri. Problemi nastaju kada zdravlje, kao jedno od osnovnih prava,

---

[504] John Locke, *Second Treatise of Goverment*, John Locke, *Two Treatise of Goverment*, Cambridge University Press, Cambridge 2008., str. 229.

[505] D. M. Hausman, *A Lockean Argument for Universal Access to Health Care*, str. 167.

[506] Isto, str. 169.

bude stavljeno unutar tržišnih mehanizama ponude i potražnje i kada se ono mora kupiti kako bi pojedinac ispunio zahtjeve za blagostanjem i srećom u konačnici.[507]

Uzimajući u obzir sve ove okolnosti i uvide, dolazimo do zaključka da društvo mora imati zaštićen socijalni sektor koji bi bio usmjeren zajedničkom blagostanju i dobrobiti sviju i koji ne može biti povjeren slijepoj moći tržišta i deregulacijskih snaga natjecanja i konkurencije. Neki dijelovi našega društva ne bi trebali biti privatizirani ili komercijalizirani jer bi to uništilo samu osnovu ljudskoga društva i ljudskih vrijednosti na kojima ono počiva. Potrebno je poštivati i sačuvati područja u kojima komunikacija, odnosi i kooperacija nisu komercijalizirani i komodificirani gdje usluge nemaju karakter robe.

Takvi zaštićeni sektori društva proizlaze iz načina na koji se društvo u cjelini odnosi prema njegovim najranjivijim članovima, kao što su djeca, starci, psihijatrijski bolesnici i nemoćni te se protežu na društvene ciljeve solidarnosti i jednakosti. Također, ti sektori obuhvaćaju i sve one ranjive komunikacijske strukture, relacije i silnice među njima, osobito one koje su utemeljene na povjerenju, kao što je relacija zdravstveni radnik-pacijent.[508]

Pokazuje se zaista, kako su ti zaštićeni sektori društva utemeljeni na socijalnom modelu te se moramo boriti za efikasni, javni i neprofitni zdravstveni sustav, koji bi ugradio i implementirao principe solidarnosti i jednakosti u samu svoju srž i temelje.[509] Ekonomski je model, model komodifikacije otišao već daleko u svojoj agendi, do točke s koje možda nema povratka. Uistinu on je postao samo ljudski konstrukt, a nikako ne naravni uvjet te se kao takav može i promijeniti uprisutnjivanjem i objektivacijom nove ideje, ideje solidarnosti i skrbi. Ukoliko bi zdravstvena skrb bila isključivo orijentirana prema medicinskim potrebama, a ne komercijalnim interesima, to bi bila realnost.

Tada bi trebao postojati i sačuvati model financiranja usluga koji postoji još u mnogim zemljama, model iz poreza građana i socijalnog osiguranja na osnovi solidarnosti, model univerzalnog zdravstvenog osiguranja. Ukoliko bi bio utemeljen na porezu, tada bi nacionalna porezna politika morala biti nepristrana i pravedna.

---

[507] Loren E. Lomasky, „Medical progress and National health Care“, *Philosophy and Public Affairs*, 10 (1/1981), str. 65-88.

[508] H. U. Deppe, *The Nature of Health Care: Commodification versus Solidarity*, str. 36.

[509] Isto.

Upravo u svjetlu, po i iz značenja principa solidarnosti na kojima bi trebao počivati i biti utemeljen zdravstveni sustav trebamo sagledati i njegovu budućnost. Solidarnost je i trebala bi biti alternativa navedenim principima neoliberalizma i komercijalizacije. Solidarnost zahtjeva svjesnost zajedničkih interesa u suočavanju s velikim problemima kao što su nezaposlenost, siromaštvo, nedostatak prava i zdravstvene skrbi. Pravo je na zdravlje ljudsko pravo, koje se ne treba komercijalizirati. Upravo se procesom komodifikacije i uvođenjem tržišnih mehanizama ono u svojoj osnovi razara te iz toga proizlazi i osnovni politički i znanstveni princip da zdravlje u cjelini nije i ne može biti roba.

U daljnjem ćemo izlaganju vidjeti što se događa kada principe neoliberalizma ucijepimo u zdravstveni sustav i zdravlje pretvorimo u robu. Ironično je za uočiti da u prominentnoj literaturi o društvenim determinantama bolesti i zdravlja naglašeno stoji ideja socijalnog kapitala, socijalne kohezije i povjerenja kao ključnih doprinosa zdravlja koje zagovornici neoliberalizma nastoje napasti svim silama, kao i sve oblike društvene, kolektivne ili državne djelatnosti. Neoliberalizam stremi razaranju i redukciji svih oblika socijalnih relacija na isključivo tržišne relacije te je neoliberalna politika isključivo i gotovo u cijelosti antikolektivistička.[510]

[510] David Coburn, „Inequality and Health“, Leo Panitch, Colin Leys (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Fernwood Books, Black Point 2009., str. 41-42.

3.2. Epitaf za osamdesete – kraj države socijalnog blagostanja i rastakanje paradigme skrbi

Inauguracija neoliberalizma kao novog ekonomski ortodoksnog reguliranja državne javne politike u naprednom kapitalističkom svijetu, dogodila se 1979. i 1980. godine u SAD-u i Velikoj Britaniji. U Velikoj Britaniji, u svibnju 1979. godine, na vlast dolazi Margaret Thatcher dobivši mandat i povjerenje da izvrši i započne ekonomske reforme. Pod utjecajem Keith Josepha, vrlo aktivnog i posvećenog publicista i polemičara sa snažnim vezama s neoliberalnim Institutom ekonomskih poslova, prihvatila je stav kako se keynesianizam[511] treba napustiti. Ekonomska politika treba ići u smjeru smanjenja poreznih stopa, kako bi se povećala zarada, štednja i investicije i stoga proširila ekonomska aktivnost i neoporezivi nacionalni dohodak, a to će biti ključna mjera u izlječenju stagflacije koja je karakterizirala britansku ekonomiju tijekom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća.

Thatcher je raskrstila i napravila snažan okret i odmak od svih institucija i političkog djelovanja države socijalne demokracije tj. države socijalnog blagostanja (*welfare state*) konsolidirane u Velikoj Britaniji 1945. To je u sebi sadržavalo konfrontaciju moći sa sindikatima, napad na sve forme socijalne solidarnosti koje su sprječavale kompetitivnu fleksibilnost na tržištu rada, razotkrivanje i redukciju obveza i odgovornosti države socijalnog blagostanja, privatizaciju javnih poduzeća (uključujući i društvene stanove), reduciranje

[511] Keynesijanizam ili Keynesova škola je naziv za makroekonomsku teoriju temeljenu na idejama britanskog ekonomista Johna Maynarda Keynesa. Prema njegovim teorijama odluke koje se donose u privatnom sektoru gospodarstva ponekad dovode do neefektivnih, odnosno neželjenih makroekonomskih poslijedica, a koje može suzbiti aktivna ekonomska politika preko javnog sektora, odnosno monetarna politika centralne banke i fiskalna politika vlade koja nastoji stimulirati proizvodnju bez obzira naposlovne cikluse. Keynes je te ideje prvi put opisao u svom djelu *The General Theory of Employment, Interest and Money*, iz 1936. godine. Iako se to djelo smatra jednim od najutjecajnijih u povijesti ekonomske znanosti, njegova tumačenja su predmet rasprava, tako da se nekoliko međusobno suprotstavljenih struja naziva kejnzijanskim. Kejnzijanska ekonomija zagovara miješano gospodarstvo - odnosno dominaciju privatnog sektora uz važnu ulogu vlade i javnog sektora. Taj je model dominirao ekonomskim politikama vodećih zapadnih zemalja pred kraj Velike ekonomske krize te u poratnim desetljećima sve do 1970-ih, kada je izgubio svoj utjecaj uslijed toga što mu se pripisivao novi fenomen stagflacije. Krajem 2000-ih i početkom 2010-ih došlo je do svojevrsnog preporoda kejnzijanskih ideja koje su stekle popularnost kako među javnošću, tako i među mnogim zapadnim vladama.

poreza, ohrabrivanje i poticanje privatne poduzetničke inicijative, stvaranje povoljne poslovne klime kako bi omogućila uvjete za snažne strane investicije (osobito iz Japana).[512]

Za *Women's Own magazine*, 31. listopada 1987. premijerka Thatcher je ustvrdila: »Nema više tako nečega kao što je društvo, postoje samo pojedinačni muškarac i žena i njihove obitelji.«[513] Sve se forme društvene solidarnosti rastaču i destruiraju u ime favoriziranja individualizma, privatnog vlasništva, osobne odgovornosti i obiteljskih vrijednosti.

»Ekonomija je samo metoda, ali objekt je promjena duše«, zaključuje ona. Promjena je zaista bila sveobuhvatna i kompletna, nije ostala bez političkih posljedica.[514] Margaret Thatcher opetovano je ponavljala kako nema alternative, nema drugog puta i načina razrješenja krize (*TINA – There is no alternative*).

Otpočela je velika promjena i put prema većoj socijalnoj nesigurnosti i nejednakosti, put prema restauraciji ekonomske moći visoke klase i elite. Ključna je razlika između liberalizma i njegove prakse i neoliberalne prakse. U liberalizmu, zajmodavci primaju gubitke i odgovornost za njihove loše investicijske poteze i odluke dok u neoliberalizmu oni koji posuđuju, dužnici, bivaju prisiljeni od strane države i međunarodnih snaga i moćnika otplatiti svoje dugove bez obzira na posljedice koje to ima za život i dobrobit lokalnog stanovništva (dužničko ropstvo).

---

[512]D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, str. 23.

[513] Douglas Keay, „Aids, education and the year 2000!“, *Woman's Own*, 31. 10. 1987., str. 8–10.

Transkript intervjua: „There is no such thing as society. There is living tapestry of men and women and people and the beauty of that tapestry and the quality of our lives will depend upon how much each of us is prepared to take responsibility for ourselves and each of us prepared to turn round and help by our own efforts those who are unfortunate.“; vidi i: „Epitaph for the eighties? "There is no such thing as society"“, *The Sunday Times:* „I think we've been through a period where too many people have been given to understand that if they have a problem, it's the government's job to cope with it. 'I have a problem, I'll get a grant.' 'I'm homeless, the government must house me.' They're casting their problem on society. And, you know, there is no such thing as society. There are individual men and women, and there are families. And no government can do anything except through people, and people must look to themselves first. It's our duty to look after ourselves and then, also to look after our neighbour. People have got the entitlements too much in mind, without the obligations. There's no such thing as entitlement, unless someone has first met an obligation.“, http://briandeer.com/social/thatcher-society.htm ; datum pristupa, 22. 8. 2017. Govor na konvenciji Konzervativne stranke, 9. listopada1987: „They're casting their problem on society. And, you know, there is no such thing as society. There are individual men and women, and there are families. And no government can do anything except through people, and people must look to themselves first. It's our duty to look after ourselves and then, also to look after our neighbour. People have got the entitlements too much in mind, without the obligations, because there is no such thing as an entitlement unless someone has first met an obligation.“

[514] D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, str. 23.

Spomenute ideje slobode i ljudskog dostojanstva postaju isprazne fraze i ideologemi neoliberalne paradigme i diskursa te degeneriraju u branitelje slobodnog poduzetništva. Zapravo tu se ne radi o istinskoj ljudskoj slobodi na samoodređenje kao tekovini prosvjetiteljstva i Francuske revolucije na koje su se pozivali istinski liberali (Karl Polanyi 1944. govori o dvije vrste slobode: dobra sloboda i loša sloboda), već se radi o slobodi tržišta koja znači ispunjenje slobode za one koji imaju moć i bogatstvo kako bi ih još više uvećali. Harvey ističe:

> »postaje sve očiglednije kako oni koji imaju moć i profit toliko pohlepno podupiru određene koncepte prava i slobode, dok tragaju za tim da nas uvjere u njihovu univerzalnost i dobronamjernost. Trideset je godina neoliberalnih sloboda, nakon svega, obnovilo moć usko definiranoj i određenoj elitističkoj kapitalističkoj klasi. Oni su također proizveli nesagledive i nezamislive koncentracije moći unutar energetskog sektora, medija, farmacije, prijevoza, čak i u maloprodaji (npr. Wal-Mart). Sloboda tržišta koju je proklamirao Bush, kao najvišu ljudsku težnju, pretvara se u ništa više nego prikladno sredstvo širenja korporativne monopolističke moći i Coca-Cole bilo gdje bez ograničenja…Za elite, živjeti udobno smješten u svoje pozlaćene getoe, svijet se mora činiti zaista boljim mjestom za život. Kao što je Polanyi istaknuo, neoliberalizam daje prava i slobode onima 'koji ne trebaju poboljšanje svojih primanja, dokolice i sigurnosti', ostavljajući skromne mrvice nama ostalima. Kako to da smo svi mi ostali tako lako šutke prihvatili takvo stanje stvari?«[515]

[515] Isto, str. 38.

3.3. Neoliberalni koncept države

Mnogi teoretičari neoliberalne države naglašavaju kako ona favorizira jaka individualna prava privatnog vlasništva, vladavinu zakona i pravila, institucije slobodnog funkcioniranja tržišta i slobodne trgovine. Ovo su institucionalni aranžmani koji se smatraju bitnima kao garant individualnih sloboda. Svetost ugovora i individualnih prava na slobodu djelovanja, izražavanja i izbora mora biti zaštićeno. Država treba zaštititi ta prava svim sredstvima, pa čak i silom ukoliko je potrebno.

Sloboda poslovanja i korporacija, legalno smatranih individuama da djeluju unutar tog institucionalnog okvira slobodnog tržišta i trgovine, smatra se temeljnim dobrom, a središnja je vrlina neoliberalizma kompeticija ili natjecanje. Privatno poduzetništvo i poduzetničke inicijative smatraju se ključnima za inovacije i kreiranje bogatstva i blagostanja.[516]

Privatizacija i deregulacija, u kombinaciji s kompeticijom i individualizmom tvrdi se, mogu eliminirati sporu birokraciju, povećati efikasnost i produktivnost, poboljšati kvalitetu i reducirati troškove, sve to usmjereno direktno na potrošače kroz jeftiniju robu i usluge i indirektno kroz redukciju poreznih opterećenja. I dok su osobna i individualna sloboda na tržištu garantirane i osigurane, svaka se individua smatra odgovornom i pouzdanom za svoje čine i vlastitu dobrobit.[517] Ovaj se princip osobne odgovornosti proteže i na sfere blagostanja, obrazovanja, zdravstvene skrbi i na mirovinsko i socijalno osiguranje primjerice (socijalno osiguranje privatizirano je u Slovačkoj i Čileu, a postoje i preporuke da se tako učini i u SAD-u).[518] Individualni je uspjeh ili neuspjeh interpretiran u terminima poduzetničkih vrlina ili osobnih neuspjeha, što znači da je svatko kovač svoje sreće ovisno o tome ima li ili ne poduzetničke sposobnosti za to.

Državni se suverenitet i ingerencija nad kretanjima robe i kapitala dobrovoljno predaje u ruke zakonima globalnog tržišta. Međunarodna je kompeticija viđena kao zdrava jer poboljšava efikasnost i produktivnost, smanjuje cijene i stoga kontrolira i inflacijske tendencije. Država

[516] Isto, str. 65.

[517] Usp. S. L. T. McGregor, *Neoliberalism and Health Care*, str. 87.

[518] D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, str. 65.

treba otkloniti i reducirati sve barijere protoku kapitala diljem globalnog međunarodnog tržišta i tržišne razmjene.

Harvey ističe kako su teoretičari neoliberalizma silno i duboko sumnjičavi prema demokratskim tendencijama. Vladavina se većine smatra potencijalno opasnom i prijetnjom individualnim pravima i slobodi pojedinaca te se smatra luksuzom. Stoga neoliberalni teoretičari i pobornici favoriziraju vladavinu elite i eksperta. Preferira se rješavanje problema i prijepora izvršavanjem reda, pojačanim nadzorima i kontrolom, juridičkim odlukama, a ne javnom raspravom i preliminarnim odlukama.

Tenzije se i kontradikcije pojavljuju između zavodljivog i privlačnog, ali otuđujućeg posesivnog individualizma s jedne strane, i između želje za smislenim kolektivnim oblikom života, s druge strane. Dok su pojedinci navodno slobodni na samoodređenje i izbor, njima se ne dopušta izbor i formiranje jakih udruženja kao što su sindikati, nasuprot slabim volonterskim udruženjima kao što su dobrotvorne organizacije i udruge.

Kako bi nadvladali njihove najveće neprijatelje i strahove od fašizma, komunizma, socijalizma, autoritarizma, populizma i vladavine većine, promotori su neoliberalizma stavili jaka ograničenja i limite na demokratsku vladu, oslanjajući se na nedemokratske i neodgovorne institucije, kao što su Svjetska banka i MMF u donošenju važnih odluka. Neoliberalna je država često prisiljena od sebe same boriti se protiv njoj mrskih neprijatelja, a kako bi to postigla intervenira, ponekad i represivno, negirajući tako i samu slobodu koju bi trebala štititi i na koju se poziva. U tom smislu koristi se tajnim oružjem neoliberalne agende kao što je međunarodna kompeticija i globalizacija kako bi disciplinirala protivničke i opozicijske pokrete unutar pojedine države.[519] Tako se sloboda masa ograničava u ime slobode nekolicine, i to elita. Polanyi, izrazivši svoj strah, zaključuje kako se liberalni, u produžetku neoliberalni utopistički projekt može suzbiti jedino utjecanjem autoritarizmu.[520]

[519] Isto, str. 69-70.

[520] O teoriji neoliberalizma i neoliberalnoj državi u teoriji vidi o tome opširnije: Karl Polanyi, *Velika preobrazba,* Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 1999.

3.4. Neoliberalni koncept države u praksi – rastakanje socijalne sigurnosti i blagostanja u sustavima zdravstvene skrbi

3.4.1. Zdravstvena reforma u Sjedinjenim Američkim Državama – neuspjeh vladine inicijative za single-pay plan

Snažan je utjecaj neoliberalne ideologije osobito vidljiv u SAD-u, razvojem privatne zdravstvene skrbi. To je bilo izrazito vidljivo 1994., Republican »Contract with America« ili Republikanskim ugovorom s Amerikom.[521] Njime se pokušalo riješiti veliki dio tadašnjih nagomilanih problema Sjedinjenih Američkih Država (SAD-a). Ugovor obećava rješenje sljedećih problema: vladin deficit, rješenje kriminala na ulicama SAD-a, reformu države socijalnog blagostanja i obiteljskih vrijednosti, smanjivanje poreza srednjoj klasi, problem nacionalne obrane i socijalne sigurnosti. Međutim, u jednom se dijelu tog Ugovora pod nazivom »The Personal Responsibility Act«, ističe snažna potreba za promocijom individualne odgovornosti, što sva nastojanja stavlja na teret pojedinca, isključujući odgovornost i podršku države.[522]

---

[521] U.S. House of Representatives, *Republican Contract with America*, http://www.house.gov/house/Contract/CONTRACT.html, datum pristupa, 28. 8. 2017.

Republican "Contract with America" iz 1994. godine, može se okarakterizirati kao inicijativa postavljanja limita termina, značajnih poreznih rezova, rezova u vladinoj regulaciji i redukciji programa dodjeljivanja pomoći. Napisan od Larry Huntera, uz pomoć Robert Walkera, Richard Armeya, Bill Paxtona, John Boehnera, Jim Nusslea, Tom DeLaya i Newt Gingricha. Ideje su bile mješavina konzervativnog naslijeđa. Nekoliko je značajnih članaka bilo predloženo, kao: Taking Back Our Streets Act, the American Dream Restoration Act, giving a $500 rebate per child, the Job Creation and Wage Enhancement Act, koji je smanjilo kapitalne dobitke i dao nebrojene poticaje malim poduzetnicima i National Security Restoration Act, koji je smanjio slanje američkih vojnih trupa pod zastavom UN-a. Ugovor počinje sa tri ključna principa formirana u obliku argumenta: federalna je vlada prevelika i neodgovorna i troma, veliki vladini programi potkopavaju životnu snagu individualne i obiteljske moći volje i odgovornosti i na taj način porezno preopterećeni i previše nadzirani građani vladinim regulativama, ne mogu slijediti Američki san i nemaju mogućnosti. Ugovor obećava rješenje slijedećih problema: vladin deficit, rješenje kriminala na ulicama Amerike, reformu države socijalnog blagostanja i obiteljskih vrijednosti, smanjivanje poreza srednjoj klasi, nacionalna obrana, socijalna sigurnost, deregulacija vlade i smanjivanje poreza na kapitalnu dobit, reformu zakona, civilne zakone i postavljanje ograničavanja vremena za savezne zakonodavce.

[522] U.S. House of Representatives, *Republican Contract with America*, http://www.house.gov/house/Contract/CONTRACT.html, datum pristupa, 28. 8. 2017.; Hugh Asher, *The*

U SAD-u je primjerice, 1990-ih, kako ističe Porter, postalo jasno i općeprihvaćeno »kako glatko i efikasno djelovanje zamršenih odnosa unutar zakonitosti proizvodno-konzumerističke ekonomije, zahtijeva populaciju ne manje zdravu nego pismenu, vještu i podložnu poštivanju zakona«,[523] ali službena je politika u dobi neoliberalizma sugerirala da je dovoljno da budu podložni.[524] Neoliberalni su kreatori politike otpočeli i rekomodifikaciju javnog zdravstva i zdravstvene skrbi, pretvarajući ga u platformu akumulacije privatnog kapitala. Ono što se razotkrilo pitanje je koliko se daleko može ići u kreiranju zdravstvene skrbi kao ideološkog konstrukta, jednako kao i činjenica da je ona materijalna, objektivna stvarnost.[525] Nije u pitanju kvaliteta zdravstvene skrbi niti čak njezina dostupnost, nego činjenica na koji je način ona artikulirana i kako se povezuje s ostalim elementima dominantne ideologije koja je krucijalna za njezinu legitimaciju. U javnom diskursu javno zdravstvo i državno financirana zdravstvena skrb nije povezana i artikulirana kroz termine siromaštvo, stanovanje i stambena politika, industrijsko zagađenje ili gradska deprivacija, nego se poistovjećuje s terminima troškovi, porezi, birokracija, država socijalnog blagostanja i blagostanje, samosvojnost i terminima države s negativnim prefiksima kao dadilja država, tutorska država, centralizam, staljinistička država i sl.[526]

Postalo je jasno da je, uspješno utkana u neoliberalnu ideologiju te povezivana s produktivnošću, efikasnošću i izborom, zdravstvena skrb postala roba kao svaka druga roba koja ima svoju cijenu. Taj je širi ideološki kontekst i milje poslužio kao ključna platforma za formiranje snažnog uvjerenja da je privatno poduzetništvo efikasniji generator i pružatelj zdravstvene skrbi i usluga zdravlja, nego li sustav baziran na porezu ili tzv. *single-payer* sustav u kojem država plaća sve troškove zdravstva. Zagovaratelji su neoliberalizma svoja uvjerenja dobro upregnuli u stvaranje nove ideologije poslužívši se naslijeđenim pologom liberalizma i prosvjetiteljstva, ističući kako će javno financiran sustav iz poreza građana,

---

Influence of Neo-liberali Policy and Thinking on Health and Welfare Provision for Drug Users, https://www.academia.edu/4735533/The_influence_of_neoliberal_policy_and_thinking_on_health_and_welfare_provision_for_drug_users_in_the_UK., datum pristupa 10. 2. 2017.

[523] Roy Porter, *The Greatest Benefit of Mankind: A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*, Fontana Press, London 1999., 631.

[524] Usp. Vincente Navarro, *Medicine Under Capitalism*, Prodist, New York 1976., str. 160-161 i dalje.

[525] C. Leys, *Health, Health Care and Capitalism*, str. 15.

[526] Isto.

oslabiti onaj poznati američki individualizam, samodostatnost, a time i slobodu koju američki građani tako vole i favoriziraju.

Stav kako je sve roba i treba biti roba, kako sve treba komodificirati, postalo je *common sense*, dominantna ideologija, mantra i način razmišljanja. U apstraktnom smislu i kontekstu, ljudi vide zdravstvenu skrb kao nešto što treba konzumirati dok u svakodnevnom iskustvu ljudi kao pacijenti vrednuju zdravstvenu skrb kao nešto što je univerzalno i svima jednako dostupno i na što bi svi trebali imati jednako pravo. Ideja kako su zahtjevi neograničeni, a resursi limitirani te je racionalizacija potrebna da bi smanjila troškove, naširoko je prihvaćena kao istinita.

U SAD-u je rađena jedna meta-analiza od 132 znanstvene studije u razdoblju od 1980-2000. godine, uspoređujući profitno orijentirane bolnice, centre za dijalizu, domove za njegu i organizacije za kućnu njegu s onima neprofitnim, pokazala kako su one ustanove neprofitno orijentirane superiornije u odnosu na profitno orijentirane zdravstvene ustanove i to u uvjetima efikasnosti troškova, kao i u terminima kvalitete.[527]

U SAD-u određeni broj ljudi prima ili *Medicare* (za one starije od 65) ili *Medicaid* (za nezaposlene ili s niskim primanjima), javni državni programi zdravstvenog osiguranja ustanovljeni 1965. Veliki broj Amerikanaca ima zdravstvenu skrb uređenu preko nekog oblika organizacije za nabavu i pružanje zdravstvenih usluga ili HMO (Organizacija za održavanje zdravlja) dok s druge strane, 47 milijuna stanovnika SAD-a nema nikakvo zdravstveno osiguranje i nalaze se na marginama društva.[528]

Devedesetih je godina dvadesetoga stoljeća predložen vladin plan za sustav zdravstvenog osiguranja koji više ne bi bio mješovit (javno-privatan), nego bi vlada plaćala sve troškove zdravstvene skrbi i usluga, tzv. *single-payer* plan. Pobornici promjena obratili su se američkoj

---

[527] Isto, str. 17., navodi: Pauline Vaillancourt Rosenau, Stephen H. Linder, „Two decades of research comparing for-profit and nonprofit health provider performance in the United States“, *Social Science Quaterly*, 84 (2/2003), str. 219-241.; vidi i: Pauline Vaillancourt Rosenau, Stephen H. Linder, „Comparison of the performance of for-profit and nonprofit US psychiatric inpatient care providers“, *Psychiatric Services*, 54 (2/2003), str. 183-187.

[528] Termini *managed care* ili *managed health care* opisuje različite tehnike kojima je namjera reducirati troškove nabave i davanja zdravstvenih pogodnosti i usluga, te poboljšanje kvalitete skrbi (managed care techniques) za one organizacije koje ih nabavljaju kao usluge (»provideri«) drugim organizacijama (»managed care organization« ili MCO- Private Fee-For-Service (PFFS), Point Of Service (POS), Preferred Provider Organization (PPO), Independent Practice Association (IPA), Health Maintenance Organization: (HMO), Managed Care in a Public Setting: (MCPS)).; vidi o tome više: Marie Gottschalk, „US Health Reform and the Stockholm Syndrome“, Leo Panitch, Colin Leys (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Fernwood Books, Black Point 2009., str. 103-124.

industriji zdravstvenog osiguranja u nastojanju da ju zamijene s vladinim planom i programom vođenja i modela zdravstvenog osiguranja po uzoru na Kanadski zdravstveni sustav. Po tom bi planu reforme vlada plaćala većinu medicinskih računa za usluge i to direktno liječnicima, bolnicama ili ostalim pružateljima usluga koji djeluju unutar globalnog proračuna, ali su u privatnom sektoru te će svima biti dodijeljeni osnovni paketi zdravstvenih beneficija (naknada i koristi). Namjera je tog plana bila postignuti univerzalno zdravstveno osiguranje za sve i štednja novaca i troškova u isto vrijeme.[529]

Jacob Hacker ističe:

> »Izmiještajući najskuplju populaciju tešku za osiguranje izvan privatnog sustava osiguranja, Medicare i Medicaid odjednom su ojačali privatno osiguranje i otklonili preostali dio političkog pritiska koji je stremio reformama. Međutim, to nije bio jedini razlog zašto je prijedlog za univerzalnim zdravstvenim osiguranjem 1970-ih i 1990-ih, doživio svoj neuspjeh i krah, ali doprinio je političkim porazima i još suptilnije, trajnim transformacijama ciljeva reformatora.«[530]

Jasno je kako su u SAD-u zdravstveni osiguravatelji odlučili isključiti veliki dio najranjivije populacije i zadržati cijene svojih osiguravateljskih premija visokima, radije nego li proširiti svoje tržište i postaviti ograničenja na svoje premije mjere presudne za pacijente s niskim primanjima. Povezano s tim, postaje jasno kako je na tržištu gdje su kupci usluga i proizvoda rascjepkani, a kompetitivnost i tržišni mehanizmi u zdravstvu slavljeni i pozdravljeni kao nešto korisno i dobro, bilo koja mogućnost sustava koji bi imao široku moć utjecaja na troškove kupaca nad dostavljačima usluga naširoko napuštena praksa.[531]

Podijeljen, rascjepkan i fragmentiran sustav može kontrolirati troškove samo na individualnoj razini i osnovi, pacijenta po pacijenta ili još prikladnije, potrošača i konzumenta po konzumenta.[532]

Takvi mehanizmi koji podcrtavaju individualnost i fragmentiraju nacionalni zdravstveni sustav, uključujući stratešku nacionalnu usmjerenost uvođenju privatne provizije usluga

---

[529] M. Gottschalk, „US Health Reform and the Stockholm Syndrome“, str. 105-106.

[530] Jackob S. Hacker, *The Divided Welfare State: The Battle over Public and Private Social Benefits in the United States*, Cambridge University Press, Cambridge 2002., str. 290.

[531] Rodney Loeppky, „Certain Wealth: Accumulation in the Health Industry“, Leo Panitch, Colin Leys (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Fernwood Books, Black Point 2009., str. 68.

[532] Isto, str. 69.

narušavaju i u konačnici destruiraju i nacionalni, javni zdravstveni sustav da bi privatni kapital mogao nesmetano teći. Prvotna je namjera bila smanjiti troškove i povećati efikasnost. No, daleko od toga, rezultat je promjena fokusa i paradigme, koja ide od nacionalnih ka lokalnim programima nabave usluga širokog raspona od privatnog sektora, ali posvemašnjom proširenom i povećanom potrošnjom i troškovima koji su zapravo narasli i nisu se smanjili, kako je bila prvotna namjera.[533]

Ta putanja trošenja i fragmentizacije nije zaustavljena čak niti u puno solidarnijim sustavima, kao što su Švedska, Velika Britanija ili Kanada, a slučaj reforme socijalnog osiguranja u Nizozemskoj izdašno pokazuje sve nedostatke uvođenja tržišnih mehanizama i privatnog kapitala u zdravstveni sustav i nabavu usluga. Iako reforma financiranja zdravstvenih usluga u Nizozemskoj uključuje predaju vlasti još uvijek je očigledan prividan stupanj zaštite solidarnosti što nije toliko radikalan i dalek korak od decentralizacije ili *autonomizacije* prema posljedičnim oblicima privatizacije.

U slučaju Nizozemske:

> »(…) nova zakonska legislativa zdravstvenog osiguranja imat će dalekosežan utjecaj na zdravstvenu skrb, osobito nad konkretnim značenjem koncepata solidarnosti i jednakosti u pristupu, što će ići daleko s onu stranu, onoga što mnogi zapravo očekuju od toga. Tenzije između javne djelatnosti i privatne strukture bit će pokretni čimbenici promjena. Te će se napetosti razriješiti redefiniranjem onoga što bi javna uloga politike i zakonodavstva zdravstvenog osiguranja trebala biti.«[534]

3.4.2. Dekonstrukcija Nacionalnog zdravstvenog sustava (NHS-a) u Velikoj Britaniji

3.4.2.1. Pregled povijesnog razvoja Nacionalnog zdravstvenog sustava

Britanski je Nacionalni sustav zdravstvene skrbi (NHS) ustanovljen poslijeratnih godina, 1945., vođen idejom i općim konsenzusom kako zdravstvena skrb treba biti dostupa svima

[533] Usp. Stewart Player, Colin Leys, *Confuse and Conceal: The NHS and Independent Sector Treatment Centres*, Merlin, Monmouth 2008., str. 109-110.

[534] Hans Maarse, Yvette Bartholomee, „A public-private analysis of the new Dutch health insurance system“, *European Journal of Health Economics*, 8 (1/2007), str. 82

jednako.[535] Tijekom dvadesetih i tridesetih godina dvadesetoga stoljeća postojala su dva osnovna pristupa reformama zdravstvenog sustava diljem zapadnog svijeta.[536] Jedan je pristup bio povećati i proširiti limitiran proglas akta o nacionalnom zdravstvenom osiguranju iz 1911. godine koji je pokrivao osiguranje primarne zdravstvene skrbi, osnovne lijekove i novčane beneficije tijekom bolovanja ili privremene nesposobnosti za rad radnicima ali ne i nezaposlenima i ovisnima o državnoj pomoći, proširit ga u sveobuhvatnije nacionalno zdravstveno osiguranje anologno onome danas postojećem univerzalnom, poboljšanom, sveobuhvatnijem osiguranju za starije, *Medicare* u Sjedinjenim Američkim Državama.[537] Drugi je pristup bio izgraditi i učiniti pristupačniji svima tada već postojeći lokalno utemeljen i javno vođen zdravstveni sustav.[538]

Prvi je pristup utemeljen na individualnim pravima pojedinaca na zdravstvenu skrb, dok je drugi pristup bio utemeljen na ideji da društvo ima obvezu i odgovornost brinuti o zdravlju svojih članova.[539] Ove su duboke i suptilne razlike dvaju pristupa rješavanju pitanja zdravstvene skrbi i njezine dostupnosti i svrhe, postale dio debate u razvijenim zapadnim zemljama sve do danas.

3.4.2.2. Beveridgeov model zdravstvenog osiguranja

Tijekom Drugog svjetskog rata više od 2 milijuna ljudi u Velikoj Britaniji ostalo je bez svojih domova, koji su ili uništeni ili oštećeni od strane Luftwaffe-a. Više od 100 000 ljudi bio je ubijeno. To je stvorilo potrebu za oformljivanjem koordiniranih bolničkih sustava i hitnih medicinskih servisa i stanica, koje su preuzele ulogu i vodstvo na nacionalnoj i regionalnoj razini svih medicinskih usluga u tadašnjoj Velikoj Britaniji. Bile su to usluge kao što je pružanje domova i smještaja onima koji su ostali bez doma nakon napada njemačkog

---

[535] Donald W. Light, „Universal Health Care: Lessons From the British Experience“, *American Journal of Public Health*, 93 (1/2003), str. 25-30.

[536] Isto, str. 26.

[537] Isto, str. 26. i usp. i vidi više o tome Rudolf Klein, *The New Politics of the NHS. From Creation to Reinvention*, Radcliffe Publishing, London 2013.; Charles Webster, *The National Health Service: A Political History*, Oxford University Press, New York 1998.; Geoffrey Rivett, *From Cradle to Grave: Fifty Years of the NHS*, The King's Fund, London 1998.; Harry Eckstein, *The English Health Service: Its Origins, Structure and Achievements*, Harvard University Press, Cambridge 1958., poglavlje 5.

[538] Usp. R. Klein, *The New Politics of the NHS. From Creation to Reinvention*, str. 1-3.

[539] D. W. Light, *Universal Health Care: Lessons From the British Experience*, str. 26.

Luftwaffea.[540] Nadalje, usluge kao što su laboratorijske pretrage i transfuzije krvi, nacionalne usluge kirurški zahtjevnih operacija, neurološke usluge, psihijatrijske i rehabilitacija.[541]

U lipnju je 1941., Sir William Beveridge, dobro poznat kao edukator od velike važnosti za tadašnje društvo, radio-ličnost i ekonomist po struci, osmislio plan društvene rekonstrukcije NHS-a te je uvidio kako samo stvaranje partnerstva i odnosa između pojedinca i države može donijeti dobre rezultate za društvo u cjelini.[542]

U prosincu, 1942. pojavio se utjecajan dokument, poznat pod nazivom *Beveridge Report* ili *Izvještaj o socijalnom osiguranju i drugim uslugama* (*Social Insurance and Allied Services*),[543] koji je izvršio snažan utjecaj u osnivanju države socijalnog blagostanja ili *welfare state* u Velikoj Britaniji.

Beveridge je identificirao pet velikih zala društva: bijeda ili siromaštvo, neznanje, potrebe ili želje, besposlica ili lijenost i bolesti, te predložio široko rasprostranjen sustav reformi kako bi riješio navedene probleme. Izvještaj je bio obećavajući za sve žrtve koje su trebale biti podnesene od strane svih u društvu. Beveridgeov je izvještaj i model zdravstvenog osiguranja[544] tražio sveobuhvatnu zdravstvenu skrb kao dio velikog plana poslijeratne britanske vlade radi promoviranja obrazovanja i zaposlenja, pružanja doma beskućnicima i društvene, socijalne sigurnosti. Njegov je plan bio utemeljen na financiranju zdravstvenog sustava prihodima od poreza ili tzv. *tax-based*. To je bio porezno utemeljen sustav financiranja zdravstvenog sustava u kojem bi plaćali svi građani, kao alternativa starijem

---

[540] Usp. C. Webster, *The National Health Service: A Political History*, str. 6.

[541] D. W. Light, *Universal Health Care: Lessons From the British Experience*, str. 26.; Martin Gorsky, „The British National Health Service 1948–2008: A Review of the Historiography“, *Social History of Medicine*, 21 (3/2008), str. 437-460.; Martin Rathfelder, *National Health Service Reorganisation: Learning from History*, http://www.sochealth.co.uk/1998/03/16/national-health-service-reorganisation-learning-from-history/, datum pristupa 12. 2. 2017.

[542] Usp. R. Klein, *The New Politics of the NHS*, poglavlja 1-3.

[543] Usp. William Beveridge, *Social Insurance and Allied Services*, http://www.scielosp.org/pdf/bwho/v78n6/v78n6a17.pdf, datum pristupa 10. 11. 2014.

[544] Beveridgeov je model onaj u kojem se zdravstvo financira od poreza koji plaćaju svi građani. Država određuje koliku svotu novca mora platiti svaki pojedini građanin, nakon čega se prikupljeni novac raspoređuje zdravstvu, te ostalim socijalnim uslugama. Ovaj se model primjenjuje u skandinavskim zemljama, Italiji i Velikoj Britaniji. Postoji i model privatnog financiranja zdravstva tzv. *corporate managed care* ili tržišno orijentiran i utemeljen model zdravstvenog osiguranja, vođen principima tržišta i kapitalizma, koji se financira iz pojedinačnih primanja koliko tko osobno može i želi dati - privatno zdravstveno osiguranje. Takav se model primjenjuje u SAD-u.

Bismarckovom modelu[545] dizajniranom od nacionalnog osiguranja, kako bi omogućio pristup zdravstvenim uslugama kao individualnom pravu svih ljudi. To su bila dva tipa univerzalnog sustava zdravstvene skrbi.[546]

Izuzetno popularan u javnosti, Izvještaj je udario temelje i popločao put za reforme koje su išle za formiranjem države socijalnog blagostanja koja bi uključivala razvoj i širenje nacionalnog osiguranja i stvaranje Nacionalnog zdravstvenog sustava.[547]

3.4.2.3. Rastakanje i destrukcija države socijalnog blagostanja –od Thatcher do danas

Međutim, sve se to ubrzo promijenilo kada su neoliberalizam i njegovi principi stupili na scenu. Individualizam, sloboda tržišta i sloboda izbora bile su odabrane kao suprotnosti ukočenoj birokratizaciji nesposobnog državnog aparata i okrutnoj, tlačiteljskoj moći sindikata i radničkih udruženja. Država se socijalnog blagostanja u Velikoj Britaniji tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, sve više kritizirala i takvo je mišljenje bivalo sve rasprostranjenije.

Thatcher je omogućila privatizaciju gotovo svih onih javnih sektora ekonomije i usluga koje su bile u državnom vlasništvu. Ta su se državno vođena poduzeća i djelatnosti trebala adekvatno pripremiti za privatizaciju što je značilo rezanje i otplatu dugova, poboljšanje efikasnosti i strukture troškova, *prodaju obiteljskog srebra* i sve to često izdajući radnike. Cilj je bio promijeniti političku kulturu proširujući polje osobne i korporativne odgovornosti i ohrabrujući veću efikasnost, individualno-korporativne inicijative i inovacije. Mala su poduzetništva rasprodana ili uništena u masivnom valu privatizacije. Strancima su rasprodani državni stanovi što je povećalo broj beskućnika u jednom desetljeću.

Sve je to zadovoljilo i hranilo tradicionalnu ideju o individualnom, privatnom vlasništvu kao snu radničke klase te uvelo nov i često spekulativan dinamizam na tržište nekretnina. Srednja

---

[545] Bismarkov je model onaj koji funkcionira po principima solidarnosti i uzajamnosti. Javno se zdravstvo financira iz fonda za zdravstveno osiguranje koji novac dobiva od posebnog poreza koji plaća radno aktivno stanovništvo (zaposleni). Najranjivije skupine, kao nezaposleni, invalidi, umirovljenici, djeca i maloljetnici, ratni veterani, studenti, vojska, oslobođeni su ovim modelom, plaćanja zdravstvenog osiguranja. Ovaj se model primjenjuje u Hrvatskoj, Njemačkoj i Francuskoj.

[546] D. W. Light, *Universal Health Care: Lessons From the British Experience*, str. 26.

[547] Usp. C. Webster, *The National Health Service: A Political History*, str. 7-8.

klasa je u tome vidjela prednost zbog porasta vrijednosti svojih nekretnina. To je trajalo se do ranih devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Rastakanje i destrukcija države socijalnog blagostanja bila je posve druga stvar koja se odvijala u pozadini svega navedenoga. Preuzimajući područje i sektore obrazovanja, zdravstvene skrbi, socijalne servise, sveučilišta, državnu birokraciju i pravosuđe stvar se pokazala malo težom. Thatcher je trebala povesti bitku s moćnim, snažnim i ponekad tradicionalno orijentiranim stavom više srednje klase kao svojom ključnom potporom.[548] Očajnički je nastojala proširiti ideal osobne odgovornosti po svim sektorima i smanjiti državnu odgovornost, udjel i obveze naročito kroz privatizaciju javnog zdravstva.

Međutim, Thatcher nije uspjela provesti brze promjene budući da je britanska javnost iskazivala otpor nametnutom modelu neoliberalizacije. U svim se područjima pokazalo teškim iskovati i stvoriti savez pristaša radikalnih promjena. Najbolje što je ona mogla napraviti bilo je snažno pokrenuta kultura poduzetništva i nametnuti striktna pravila nadzora, financijske odgovornosti i produktivnosti u institucijama kao što su sveučilišta koja su bila teško prikladna za to.

Otvaranje Britanije slobodnom tržištu pogodovao je stvaranju novog potrošačkog mentaliteta i dozvolio procvat kulture konzumerizma te proliferacija i rast financijskih institucija, koje su sve više zaduživale britansko gospodarstvo i stvarale kulturu zaduživanja, prodirući u središte nekadašnjeg staloženog, razumnog, smirenog i uravnoteženog britanskog života i mentaliteta.[549] Misleći na Margaret Thatcher, koja se okretala u potrazi za savjetima, favoriziranju industrijskih i financijskih magova, Harvey zaključuje kako je »projekt restauracije klasne moći nasuprot demontiranju i destrukciji snage radničke klase, vjerojatno odigrao podsvjesnu ulogu u njezinoj političkoj evoluciji«.[550]

Kada je neoliberalizam postao snažno i duboko ukorijenjen u britanski govorni svijet i diskurs,[551] bilo je teško poricati duboke implikacije i utjecaj neoliberalnog kapitalizma koji je bio prihvaćen gotovo posvuda. Harvey, pomalo cinično zaključuje kada su stvoreni zakonski, institucionalni i tradicijski okviri gotovo su posvuda ljudi bivali uhvaćeni u mrežu zapetljanih

---

[548] D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, str. 61.

[549] Isto, str. 62.

[550] Isto.

[551] S. L. T. McGregor, *Neoliberalism and Health Care*, str. 83.

i zamršenih veza iz koje je bilo teško izvući se te nije preostalo ništa drugo nego slijediti neoliberalni model ekonomije, sviđalo se to nekome ili ne.[552]

3.4.2.4. Posljedice za zdravstveni sustav – lekcije iz Velike Britanije

Margaret Thatcher, kako smo istaknuli, odigrala je važnu ulogu u promoviranju međunarodne neoliberalne političke agende koja je ostala utjecajna sve do današnjih dana. Njezina kritika britanske socijalne demokracije tijekom 1970-ih i njezino prihvaćanje ključnih neoliberalnih strategija, kao što su financijska deregulacija, tržišna liberalizacija ili slobodno tržište, privatizacija javnih dobara i usluga bili su popularno nazvani *Thatcherizam.*[553] Kao stil vladanja, *tačerizam* je ostavio snažan utjecaj na zdravlje i zdravstveni sustav, na dobrobit ljudi, povećavajući socioekonomske i zdravstvene nejednakosti, problemi koji su snažno zanemarivani i marginalizirani od strane njene vlade. Kao posljedica uvođenja i primjene tržišnih i poslovnih principa na javni sektor i državu socijalnog blagostanja u cjelini došlo je do rastakanja istog što je bila priprema za destrukciju Nacionalnog zdravstvenog sustava (NHS) sustavnom privatizacijom.[554]

Tačerizam je oblik ideologijskog projekta radikalno postavljenog kako bi odbacio veze između rada i kapitala, između države, društva i individue.[555] Tačerizam i Nova desnica (New Right) kreirale su i konstruirale narativ koji je objašnjavao krizu britanskog kapitalizma sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeće kao krizu države socijalnog blagostanja, visokih planova i niske produktivnosti, krizu nedemokratskih moći sindikata i radničkih udruženja, koje je ona 1984., nazvala *unutarnjim neprijateljima.*[556] Taj je sveprisutan narativ, koji se mogao viđati i čuti na svim vijestima, često bio praćen racionalnim diskursom koji je ciljao i bio usmjeren protiv nebijelaca i imigranata.

---

[552] D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, str. 63.

[553] Usp. Andrew Gamble, *The Free Economy and the Strong State. The Politics of Thatcherism*, Macmillan, London 1994.

[554] Alex Scott-Samuel, Clare Bambra, Chik Collins, David J. Hunter, Gerry McCartney, Kat Smith, „The Impact of Tatcherism on Health and Well-Being in Britain", *International Journal of Health Services,* 44 (1/2014), str. 54.

[555] Andrew Gamble, *The Free Economy and the Strong State: The Rise of the Social Market Economy*, http://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5431/2330#.VPYFNtuwhdh, datum pristupa 2. 2. 2017.

[556] Paul Wilenius, *Enemies within: Thatcher and the unions*, http://news.bbc.co.uk/2/hi/3067563.stm, datum pristupa 2. 2. 2017.; više o tačerizmu vidi Stuart Hall, Martin Jacques (ur.), *The Politics of Thatcherism*, Lawrence and Wishart, London 1983.

Tačerizam je rastočio i destruirao te u konačnici i raskrstio s poslijeratnom keynesianskim konsenzusom oko socijalnih plaća, potpune zaposlenosti, korporativne države i veličine i uloge javnog sektora. Taj se cilj postizao kroz agresivnu promociju zakona slobodnog tržišta, tržišnih mehanizama i uništavanjem, destrukcijom, rastakanjem i ispražnjavanjem države. Moran u poglavlju *Transformacija državne zdravstvene skrbi* svoje komparativne studije zdravstvene skrbi Velike Britanije, SAD-a i Njemačke, ističe kako se osamdesetih i ranih devedesetih dvadesetoga stoljeća događaju radikalne promjene, destrukcija i rastakanje Nacionalnog zdravstvenog sustava. Ističe kako su tih godina te promjene u Velikoj Britaniji bile neshvatljive. Postavlja pitanje, zašto bi sustav zdravstvene skrbi NHS koji je tako dobro djelovao i pružao kvalitetne i jeftine usluge od velikog značaja za ključne političke prioritete, sada uopće trebao biti izmijenjen? I daje odgovor, ili je politika nerazumna, iracionalna u svojim ishodima i zahtjevima, ili u pozadini leži nešto dublje skriveno, nego li zahtjevi za smanjivanjem i rezanjem troškova i usluga. Isticao je da nije pametno uzimate savjete i ugledati se u Amerikance i kako je to isto kao da tražiš savjete o plovidbi brodom od posade Titanika.[557]

Thatcher je promovirala ideologiju slobodnog tržišta i tržišne mehanizme u gotovo svim područjima javnoga života, uključujući i zdravstvenu skrb i civilne usluge.

> »Postojala je zemlja koja je umrla, ona u kojoj klase nisu osjećale ni malo odgovornosti jedne za druge, preživjele su ratove zajedno, zemlja u kojoj su nekada mladi imali mogućnosti izvan uslužne djelatnosti ili kockarskog bratstva. Još se uvijek može vidjeti na televiziji zemlja koja umire svakoga dana u tjednu. Veliki rascjep i preuveličavanje, nezaposlenost i ponos ničime, veliki unuci i unuke, sinovi i kćeri cijenjene radničke klase viču jedni na druge u Jeremy Kyle Showu, danak, počast ostavštini Margaret Thatcher i njezinom utjecaju na britansku društvenu koheziju. Bio je to impresivno djelo društvenog inženjeringa, konačno užasnog. Ona je stvorila populaciju koja je ovisnija, ali manje produktivna. Učinila nas je više individualcima, ali manje kooperativnima (…) Ljudi koji se nisu slagali sa gđom. Thatcher nisu bili jedni od nas, nisu zaslužili empatiju, i trebali su biti poraženi (…) Najveće je naslijeđe i ostavština Maragaret Thatcher bila da je učinila Britaniju mjestom s manje ljubavi prema ideji tolerancije.«[558]

---

[557] Usp. Michael Moran, *Governing the Healthcare State: A Comparative Study of the UK, the USA and Germany*, Manchester University Press, Manchester 1999., str. 171-172.

[558] Andrew O'Hagan, „Maggie“, *The New York Review of Books*, 23. 5. 2013.

Zbog načina na koji je utjecao na društvene odrednice zdravlja, tačerizam je imao dugoročan utjecaj na javno zdravstvo i zdravstvene nejednakosti te je društveno-ekonomske prilike učinio još značajnijim i važnijim faktorima zdravlja i dobrobiti.[559] Thatcher je nijekala nejednakosti u pristupu zdravstvenoj skrbi i zdravlju općenito te je odbila i preporuke *Black reporta* iz 1980.

Black Report je objavljen, kao izvještaj radne grupe o nejednakostima u zdravlju, u kolovozu 1980., od strane Ministarstva zdravlja i socijalne sigurnosti Velike Britanije te je označio kraj nada u poboljšanje javnog zdravstva gotovo slijedećih dvadeset godina.[560] Radna je grupa uočila probleme vezane uz nejednakosti pristupu zdravstvenoj skrbi i nejednakosti zdravlja općenito. Vjerovali su kako problem nejednakosti zdravlja leži u srcu problema bolje integracije britanskog društva te u ekonomskoj nestabilnosti i nejednakostima. Tadašnja su istraživanja ukazivala na povećanje siromaštva u odnosu na ostale socio-ekonomski bogate zemlje. Lošija iskustva zdravlja i lošije zdravlje općenito među slabo zaposlenima ili nezaposlenima imaju utjecaja na sve faze života.[561]

Black Report konstatira i istražuje društvene determinante i uzroke nejednakosti zdravlja, društvenu strukturu i biokulturni model zdravlja, probleme korištenja zdravstvenih usluga i njihove dostupnosti te implikacije na budućnost. Ističe se potreba balansa između društvene i ekonomske politike i zdravstvenih usluga i politike u postizanju visokih zdravstvenih standarda. Namjera je učiniti efikasnijima i medicinske usluge te se naglašava kako medicinska znanost nema svoj značaj i gubi svoj smisao ukoliko ne učini sustav zdravstvene skrbi i usluga dostupnima svima jednako. Taj je cilj bio i glavni cilj poslijeratnih diskusija i ležao je unutar reorganizacije zdravstvenih usluga te je postao centralna, središnja motivacija u osnivanju i uspostavljanju Nacionalnog zdravstvenog servisa ili sustava (NHS) 1948. godine.

Black Report analizira i i istražuje razloge nepostizanja tih nastojanja, nakon više od trideset godina od postavljanja toga cilja te ustanovljuje postojanje zapreka i razloga zašto ne postoji

---

[559] Clare Bambra, Debbie Fox, Alex Scott-Samuel, „Towards a Politics of Health“, *Health Promotion International*, 20 (2/2005), str. 187-193.

[560] Tekst cjelovitog Izvješća može se vidjeti na: Socialist Health Association, *Inequalities in Health. The Black Report 1980*, http://www.sochealth.co.uk/resources/public-health-and-wellbeing/poverty-and-inequality/the-black-report-1980/, datum pristupa 2. 2. 2017.

[561] Isto, poglavlje 2.

mogućnost realizacije tih ciljeva. Namjera je *Black Report*, dati doprinos razumijevanju nastalih problema nejednakosti. Kao razlozi nejednakosti ističu se socijalne nejednakosti koje utječu na zdravlje, kao što su: primanja, obrazovanje, dom i kućanstvo, prehrana, zaposlenje i uvjeti rada. *Black Report* daje niz preporuka o širokoj strategiji i socijalnoj politici kako bi pobijedila te nejednakosti u zdravlju. Zaključci su kako se nejednakosti u zdravlju mogu iskorijeniti i poboljšati mnogobrojnim inicijativama u zdravstvenim zajednicama, preventivnom medicinom i primarnom zdravstvenom skrbi, radikalnim promjenama u socijalnoj politici te poboljšanjem standarda života radničke klase. *Black Report* nije bio priznat od tadašnje vlade Margaret Thatcher i Državnog tajništva za socijalne usluge (*Secretary of State for Social Services*). Neki od zaključaka su: zdravlje se nacije poboljšalo, ali nejednakost je narasla, rascjep među zdravljem bogatih i siromašnih sve je veći, nejednakost raste od rođenja i kontinuirano traje tijekom cijeloga života, visoko kvalificirani, obrazovni, bolje plaćeni zaposlenici pet godina dulje žive od neobrazovanih i nekvalificiranih radnika.[562]

Vlada je Margaret Thatcher započela sustavnu privatizaciju te primjenu principa vodstva privatnog sektora i tržišnih mehanizama na britansku najpopularniju tvorevinu države socijalnog blagostanja, na Nacionalni zdravstveni sustav i usluge tzv. NHS (National Health Service) te je na taj način popločala put njegovoj sustavnoj privatizaciji sve do vlada Blaira, Browna i Camerona.[563]

Možemo zaključiti kako tačerizam nosi historijsku i trajnu suvremenu odgovornost za stvaranje Velike Britanije manje tolerantnim društvom, manje zdravim društvom i mjestom većih nejednakosti, nego što je to ona zaista trebala postati.[564]

Gdje god se moglo, Thatcher i njezina vlada, koristili su anti-radnički, anti-sindikalni narativ kako bi uvjerili javnost da je britanska ekonomija »bolesnik Europe«, nastala kao posljedica i rezultat socijalne demokracije i moći radničke klase. Međutim, prividno vraćanje snage i moći ljudima kroz privatizaciju vodilo je ustvari do radikalne nedemokratizacije moći industrije i njezine privatizacije. Ambicijom da stvori naciju vlasnika nekretnina proizvela je i generirala

---

[562] Isto, poglavlja 6, 8 i 9.

[563] Usp. Stewart Player, „Ready for Market“, Jacky Davis, Raymond Tallis (ur.), *NHS SOS: How the NHS Was Betrayed and How We Can Save It,* Oneworld, London 2013., str. 38-62.

[564] A. Scott-Samuel, C. Bambra, C. Collins, D.. J. Hunter, G. McCartney, K. Smith, *The Impact of Tatcherism on Health and Well-Being in Britain*, str. 55.

veliki broj beskućnika kroz kronični nedostatak socijalnih, društvenih stanova koje si mnogi nisu mogli priuštiti.[565]

Nova korporativna kultura, kultura spekulacije, kronične zaduženosti i nesigurnosti s navedenim korozivnim efektima, rezultirala je snažno rastućim nejednakostima u primanjima, bogatstvu, blagostanju i životnom standardu, mijenjajući narav radničke klase i zajednica te stvarajući drastično povećanje siromaštva. Na djelu je bila kompletna privatizacija i destrukcija države socijalnog blagostanja uključujući i rastakanje Nacionalnog zdravstvenog sustava (NHS-a).

3.4.2.5. Utjecaj neoliberalne politike i načina razmišljanja na zdravstveni sustav

Promjene koje je Thatcher i njezina vlada uvela dovele su do velikih društvenih nejednakosti i klasnih podjela. Bile su to mjere kao što su, poboljšanje efikasnosti, rezanje troškova kroz redukciju javnog sektora uključenog u zdravlje i dobrobit ljudi, stvaranje kompetitivnog tržišnog mehanizma između javnih i privatnih pružatelja usluga, pomak prema sustavu zdravstva i dobrobiti koji je brže odgovarao na potrebe, ali bio vođen principima konzumerizma, potražnje i zahtijeva pacijenta-potrošača i promoviranje etosa individualne odgovornosti.[566]

Kao posljedica i učinci neoliberalizma i isključivanja i povlačenja države i socijalnih demokratskih koncepata javnog dobra i zajednice koji su vladali u poslijeratnoj Velikoj Britaniji i drugim dijelovima svijeta koji bivaju zamijenjeni konceptima individualne i obiteljske odgovornosti,[567] pojavila se i ogromna nezaposlenost koja je rasla, siromaštvo se širilo, plaće padale, obrazovni sustav se mijenjao. Ranih je osamdesetih jedna cijela izgubljena generacija mladih ljudi napustila školu i pala na državnu pripomoć.[568] Utjecaj je ovih promjena na druge ključne socijalne determinante zdravlja u mnogim slučajevima bio drastičan.

---

[565] Isto, str. 57.

[566] H. Asher, *The Influence of Neo-liberali Policy and Thinking on Health and Welfare Provision for Drug Users*.

[567] Isto, str. 2.

[568] A. Scott-Samuel, C. Bambra, C. Collins, D. J. Hunter, G. McCartney, K Smith, *The Impact of Tatcherism on Health and Well-Being in Britain*, str. 59.

Nejednakosti u obrazovnim ishodima i pristupu zdravstvenoj skrbi narasle su uslijed politike Margaret Thatcher. [569] Nejednakosti blagostanja i životnog standarda odrazile su se i na zdravlje, a slom tržišta nekretninama 1989., ostavio je mnoge bez vlastita doma čineći ih beskućnicima. Nejednakost u pristupu zdravstvenoj skrbi i uslugama, nezaposlenost, nejednakost u primanjima i društvena izolacija i marginalizacija, okarakterizirane su kao glavne determinante i uzroci zdravstvene nejednakosti. Thatcher je smatrala kako je zdravlje osobna odgovornost pojedinca, individue i kako se »država dadilja« ne treba miješati.

U svojem manifestu iz 1990., *Zdravlje kao osobna odgovornost? Ne, hvala! Manifest higijenske autonomije,* Ivan Illich upozorava:

> »Zdravlje i odgovornost uglavnom su postali nemogući s tehničkog stajališta. To mi nije bilo jasno dok sam pisao *Medicinsku Nemezis*, a možda u to vrijeme to još nije bio slučaj. Gledajući unazad, bilo je pogrješno shvatiti zdravlje kao kvalitetu 'preživljavanja' i kao 'intenzitet ponašanja usmjerenog na rješavanje problema'. Prilagođavanje mizantropskim genetskim, klimatskim, kemijskim i kulturnim posljedicama rasta, danas se opisuje kao zdravlje. Ni galensko-hipokratske predstave o ravnoteži tjelesnih tekućina, ni prosvjetiteljska utopija prava na 'zdravlje i sreću', niti bilo koji vedski ili kineski koncept blagostanja nisu imali nikakve veze s *preživljavanjem u okviru tehničkog sustava*. Zdravlje kao funkcija, proces, oblik komunikacije, kao usmjeravajuće ponašanje koje zahtjeva upravljanje – sve su to postindustrijski skovane formule koje sugestivno zvuče, ali koje ne označavaju bilo što dostižno. Čim se spomene zdravlje, ono se odmah pretvara u patogeni činilac koji razara smisao, u člana obitelji riječi koju Uwe Pörksen naziva *plastičnim riječima*;[570] to su ljuske od riječi, kojima se može mahati i razmetati, ali koje ne prenose i ne postižu ništa (...) novo zdravlje zahtjeva meku integraciju mog imunološkog sustava u svjetski društveno-ekonomski sustav. Zahtijevati odgovornost, kada se pažljivije pogleda, znači zahtijevati uništenje svijesti i sebe samog. To očekivano samouključivanje u sustav, koji se ne može osjetilno iskusiti, oštro je suprotstavljeno samoubojstvu. Ono zahtjeva samoizumiranje u svijetu neprijateljskom

---

[569] Chris Ham, „Reforming Health Services: Learning from the UK Exsperience“, *Social Policy & Administration,* 28 (4/1994), str. 293-298.

[570] Plastične reči: „razvoj“, „projekat“, „sustav“, „strategija“, „problem“ „progres“, „komunikacija“; Usp. Uwe Pörksen, *Plastic Words: The Tyranny of Modular Language,* University Park, Pennsylvania, 1995., citirano prema: Ivan Illich, *Zdravlje kao lična odgovornost? Ne, hvala! Manifest higijenske autonomije*, http://anarhisticka-biblioteka.net/library/ivan-illich-zdravlje-kao-licna-odgovornost-ne-hvala#toc3, datum pristupa 2. 5. 2017.

prema smrti (...)Nemoguće je osjećati se zdravim; može se samo uživati u vlastitom funkcioniranju na isti način na koji se uživa u korištenju vlastitog kompjutora. Zahtijevati od naše djece da se osjećaju dobro u svijetu koji im ostavljamo, uvrjeda je za njihovo dostojanstvo. A to što im onda još namećemo i odgovornost za tu uvrjedu najobičnija je podlost (...) Zato smatram nedopustivim da samozvani stručnjaci za zdravlje danas nastupaju kao brižni čuvari koji odgovornost za zdravlje prebacuju na oboljelog.«[571]

Individua se sve više percipira i poima kao ključni igrač koji je motiviran osobnim probitkom, vlastitom dobrobiti i interesom. Univerzalna se dobrobit sviju i sigurnosna mreža socijalno osiguranog plaćanja i davanja usluga povlače te najsiromašniji trebaju sami iznaći načine kako postati neovisnima i slobodnima od državnog tutorstva kako bi pronašli vlastito rješenje za svoj nedostatak zdravstvene skrbi ili socijalne sigurnosti. Ukoliko to ne uspiju smatrali su se lijenima ili krivima za vlastiti neuspjeh.[572]

Smanjivanje je javnog sektora postignuto kroz spomenute principe neoliberalizma privatizacijom, deregulacijom i individualizacijom. Zagovornici su neoliberalizma, kako smo već istaknuli, smatrali da je socijalna pravda nešto strano njima te da ona treba pretpostavljati jednakost u tretmanu svih, bez preferiranja i davanja prednosti bilo komu. Tako je socijalna politika za njih tip diskriminatorne politike protiv onih koji ne profitiraju i nemaju nikakve beneficije od nje.[573] »Samo oni koji imaju udjela u transakciji trebaju od nje i profitirati.«[574]

Ranije spomenuti *Black Report*, isticao je determinante socijalnih i zdravstvenih nejednakosti nastojeći ih iskorijeniti. Njegove su široke i sveobuhvatne preporuke nastojale riješiti siromaštvo osobito među djecom i povećati dobrobit i blagostanje države. Bio je odbijen od strane Thatcher i njezine vlade.

The *Health Divide* (1987.), preispitao je i revidirao napredak u sedam godina od objave *Black Reporta* i zaključili su kako su zdravstvene nejednakosti narasle tijekom 1980-ih. Njihove su preporuke za javnu politiku na sličan način odbačene. Međutim, unatoč negativnom scenariju

---

[571] I. Illich, *Zdravlje kao lična odgovornost? Ne, hvala! Manifest higijenske autonomije*.

[572] H. Asher, *The Influence of Neo-liberali Policy and Thinking on Health and Welfare Provision for Drug Users*.

[573] Isto, str. 4.

[574] S. L. T. McGregor, *Neoliberalism and Healthcare*, str. 85.

lokalne su vlasti i autoriteti te nevladine organizacije promovirale zdravstvene mjere suzbijanja nejednakosti.[575]

U Britaniji je tradicionalno i historijski postojao veći stupanj univerzalnih, javnih davanja i ulaganja u sustav socijalnih usluga i veći stupanj osjetljivosti društva i države za svoje građane iako je utjecaj neoliberalne paradigme bio manje očit čak je i u Velikoj Britnaiji postao očigledan prijelaz i promjena paradigme sa države socijalnog blagostanja prema marketinški, tržišno orijentiranom i vođenom sustavu.

U terminima se vladine socijalne politike utjecaj neoliberalizma odrazio kroz vladine dokumente Ministarstva Zdravlja, *Caring for People*, iz 1989., i kroz dokument *Working for Patients*, čiji su principi utkani u *NHS i Community Care Act*, iz 1990.[576] Često ponavljane mantre kako treba smanjiti troškove i povećati efikasnost i učinkovitost, formirale su javni diskurs i postale ključne fraze privatizacijske retorike. Ona je isticala kako efikasnost i smanjivanje troškova jedino mogu biti postignute privatnom provizijom usluga, vođenom kompeticijom i natjecanjem.

Caring for People predlagao je sustav pluralizma u državi socijalnog blagostanja i socijalne zaštite ili miješanu državnu ekonomiju kroz stvaranje tržišne ekonomije koja bi izmjestila i transformirala lokalne socijalne servise i usluge te ih stavili na tržište. Jedinice lokalnih socijalnih usluga i servisa mijenjaju se od monopolističkih nabavljača do kupaca usluga. Predlagalo se da tri četvrtine kupljenih usluga treba doći iz dobrovoljnog i privatnog sektora.[577]

Working for Patients isticao je kako bi bolnice trebale postati autonomne zaklade koje bi upravljale svojim proračunima, liječnici opće prakse trebaju postati dionici fonda kojim bi se sami mogli financirati i bili odgovorni za vlastito raspolaganje proračunom. Posljedično bi lokalne zdravstvene vlasti (health authorities)[578] trebale postati kupci usluga.

---

[575] A. Scott-Samuel, C. Bambra, C. Collins, D. J. Hunter, G. McCartney, K. Smith, *The Impact of Tatcherism on Health and Well-Being in Britain*, str. 60.

[576] Usp. Robert Adams, *Social Policy for Social Work*, Basingstoke, Palgrave, New York 2002.

[577] H. Asher, *The Influence of Neo-liberali Policy and Thinking on Health and Welfare Provision for Drug Users*.

[578] Posebni zdravstveni autoriteti su oni autoriteti koji daju zdravstvene usluge cijeloj Velikoj Britaniji, a ne samo lokalnoj zajednici. Primjeri su takvih autoriteta: The National Blood and Transplant Authority, NHS Buisiness Service Authority, NHS Litigation Authority. Uspostavljeni su 1996.

NHS (National Health Service) and Community Care Act, iz 1990. uveo je interno tržište i tržišne mehanizme u sustav nabave i provizije zdravstvene skrbi, razlikujući i radije koristeći izraze, »onaj koji omogućava« od izraza »onaj koji nabavlja« zdravstvene ili socijalne usluge. Tako su stvorili razliku između kupovne i nabavne uloge kroz ustanovljenje internog tržišta, u kojem lokalni autoriteti socijalnih usluga i ustanovljeni NHS fondovi (čiji novac pripada NHS-u ali je legalno predan u ruke i vodstvo privatnika, pod njihovu nadležnost) kupuju usluge od postojećih ozakonjenih privatnih i dobrovoljnih agencija. Te privatne agencije (non-statutory)[579] označavale su lokalne autoritete socijalnih usluga formiranih tako da imaju monopol na nabavu, tj. proviziju socijalnih usluga i postaju kupci većine socijalnih servisa i usluga.[580]

Utjecaj neoliberalizma na NHS i *Community Care Act* (Zakon o skrbi u zajednici) očigledan je i evidentan na primjeru decentralizacije autonomije NHS fonda (*trust*) i liječnika opće prakse - vlasnika fonda te stvaranja kompetitivnog tržišta na kojem dostavljači usluga mole za vladine ugovore. U takvo je tržišno i kompetitivno orijentiranom zdravstvenom sustavu predviđeno kako će NHS postati manje vođen proizvodnjom, a više biti vođen konzumentima i njihovim prohtjevima.[581]

Deregulacijom se nije smanjivao samo utjecaj države, već se nastojalo poticati kompetitivnost u nadi poboljšavanja i ohrabrivanja investitora i investitorske klime. Posljedično, i regulacije koje su se ticale zdravlja i sigurnosti i okolišne zaštite viđene su kao prepreke investicijama i kao ograničenja slobode tržišta za poslodavce.[582]

Agitatorima neoliberalizma zahtjevi su za socijalnom pravdom bivali neutemeljeni i limitirali su pravo na neograničeno vlasništvo. Vrijednosti, kao altruizam i solidarnost, bivale su

---

[579] Privatne nevladine agencije su uslužna, nabavna tijela. Nisu pravni entiteti, subjekti u svojim pravima, ali su odgovorni i osnovani od NHS organizacije ili partnerstva između različitih organizacija. Primjeri takvih nevladinih agencija: NHS run treatment centres, Dental access centres, Health promotion unions, Primary care support agencies, Units within an NHS Trust. Nevladine su agencije stoga, organizacije koje daju usluge cjelokuponoj javnosti. Temeljno, to su dobrovoljne udruge, zakonski tako kreirane, da nude javnosti usluge, koje usavršavaju i kompletiraju ili uvećavaju vrijednost vladinim servisima.

[580] Gerry Mooney, „New Labor and Managerialism: Privatizing the Welfare State?“ Michael Lavalette, Alan Pratt (ur.), *Social Policy – A Conceptual and Theoretical Introduction*, Sage, London 2005., str. 255-273.

[581] H. Asher, *The Influence of Neo-liberal Policy and Thinking on Health and Welfare Provision for Drug Users*, str. 6.

[582] Christian Stark, *Neoliberalism and the Consequences for Social Work*, https://www.bemidjistate.edu/academics/publications/social_work_journal/issue17/articles/stark_christian_final.html, datum pristupa, 19. 9. 2017.

marginalizirane i opisivane kao nizak, primitivan kolektivni moral i plemenski instinkti, a sudeći prema sociodarwinističkoj teoriji predstavljale su čak i pobunu protiv visokih standarda civilizacije te stoga, viđene kao amoralne.[583]

Slogan neoliberalizma dizajniran je kako bi potkopao veze društvene solidarnosti i transformirao solidarnost u profitno osnovanu ovisnost podređenih nadređenima, bezobzirnima i okrutnima.[584]

Koncept reforme koji je povezivan s prijašnjim planom nastojao je za tim da postigne veći stupanj socijalne pravde, bolje obrazovne mogućnosti i društvenu sigurnosnu mrežu. S vremenom je postao sinonim za rezove u socijalnim uslugama. Tako je neoliberalizam izašao kao nova svjetska religija tvrdeći apsolutnom odlučnošću i validnošću svoje dogme i mitove, koji su se odražavali u sloganima kao što su: »više si ne možemo priuštiti državu socijalnog blagostanja«, ili slogane »ako ekonomija dobro radi, onda smo svi dobro« ili »ekonomski rast stvara nove poslove«.[585] Političari i mediji u službi njihove ideologije, ponavljali su te ideje i mitove kao mantru, te su se te ideje duboko utkale i usidrile u svijest populacije.

3.4.2.6. Principi profesionalizacije uprave i vodstva i tržišta u Nacionalnom zdravstvenom sustavu

Princip profesionalizacije i ekonomizacije socijalnog rada predstavljen je u novom javnom menadžmentu ili upravi.[586] Tako je socijalni rad bio podređen tržišnoj i profitno motiviranoj logici. Kako je jačala uloga, metoda i koncept poslovnog upravljanja tako su se institucije socijalnog rada počele voditi kao privatne kompanije.

»Menadžerizam« je sve više prodirao u područje lokalne socijalne politike pod nazivom »New Public Menagement« (NPM – novi model kontrole ciljanog menadžmenta), popraćen

---

[583] C. Stark, *Neoliberalism and the Consequences for Social Work.*

[584] Isto.

[585] Isto.

[586] Pod ovim se izrazima ovdje se misli na korporativni, menadžerski sustav upravljanja u javnim uslugama nacionalne usluge NHS-u i javnosti pod dijelom NHS Acta 1977. Oni su neovisni, ali mogu biti podređeni vladinoj upravi i direktivi u istom smislu kao i ostala tijela NHS-a. Lista zdravstvenih autoriteta: Health and Social Care Information Centre, Health Education England, Health Research Authority, National Patient Safety Agency, NHS Blood and Transplant, The NHS Institute for Innovation and Improvement i drugi.

racionalizacijom u kojoj se javna administracija smatrala tipom uslužne industrije. U njoj su postojali pokušaji primjene modela modernog menadžmenta.[587]

Solidarnost je ustupila mjesto kompeticiji. Socijalna udruženja i institucije transformirane su u kompanije utemeljene na menadžerskom načinu razmišljanja i djelovanja. To je vodilo ekonomizaciji institucionalnog poslovanja u kojoj je filozofija financijske efikasnosti u zamjenu, vodila prema kompetitivnim relacijama među organizacijama socijalnih usluga. Kompeticija i natjecanje bez dovoljne društvene svjesnosti u tom su kontekstu imale veliki značaj do tog stupnja da su imale destruktivan efekt. Društveni lokalni servisi socijalnih usluga natjecali su se međusobno, ali sve više i s komercijalnim nabavljačima kupujući od njih usluge. Javna dobra dostupna svima radi osiguranja dobrobiti, blagostanja i boljih uvjeta života, postali su roba i dobra koja se sada trebaju kupiti.[588]

Vincente Navarro 1976., precizirao što će biti ultimativna i dominantna tema zdravlja slijedeća tri desetljeća pod kapitalizmom:

> »(…) tendencija je suvremenog kapitalizma pretvoriti javne servise u robu koja se može kupiti i prodati na privatnom tržištu. Odražavajući tu nakanu, valja istaknuti pomicanje konzervativne i laburističke stranke u Velikoj Britaniji, u tom smjeru, kao i veliki broj liberala u Americi, prema promjeni sa javno pružanih usluga natrag u privatni sektor (navodno omogućavajući da budu efikasnije i profitabilnije) i da ih tamo i zadrže. I u tom je kontekstu, plaćanje usluga javno, dok je prisvajanje profita privatno.«[589]

Građani s neotuđivim pravima postali su kupci i potrošači, koji su imali pravo samo nad onim što su trebali i mogli kupiti. Klijenti socijalnih radnika postali su mušterije i na taj način odgovorni za svoje poteškoće i za rješavanje problema te za ishode. Umjesto gradnje relacije i odnosa povjerenja s klijentima, socijalni se rad transformirao u rad vođen prema principima efikasnosti.[590]

»Welfare« država postaje »Workfare« i umjesto aktivne, postaje dinamična. Postaje vođena neoliberalnim sloganima, koji su promovirali i zahtijevali kako treba pomoći samo onima u potrebi ili natjerati ljude da si sami pomažu i koriste vlastite inicijative. Društvo je postalo

---

[587] C. Stark, *Neoliberalism and the Consequences for Social Work.*

[588] Isto.

[589] V. Navarro, *Medicine Under Capitalism*, str. 216.

[590] C. Stark, *Neoliberalism and the Consequences for Social Work.*

podijeljeno na tržišno orijentiranu državu s jedne strane, te na dobrotvornu državu, s druge strane.[591] Tako je *welfare state,* država socijalnog blagostanja postala tržišno orijentirana prema ciljevima, odnosno *workfare state* država koja se fokusirala na mehanizme represije i socijalne isključenosti.[592]

Unatoč svim pokazateljima sverastuće nejednakosti u pristupu zdravlju i zdravstvenoj skrbi i svim aspektima nejednakosti vlada je Margaret Thatcher nastavila ignorirati i ne uvažavati te pokazatelje i nastojanja. Njezin je pristup rješavanju »problema« Nacionalnog zdravstvenog sustava bio zaista kontradiktoran. Unatoč radikalnim preporukama vladinog *Central Policy Review Staff* iz 1982. kako će njezine mjere dovesti do rastakanja i razaranja države socijalnog blagostanja i zamjene Nacionalnog zdravstvenog sustava sustavom zdravstvenog osiguranja, NHS je ostao gotovo netaknut tijekom njezina mandata. U svojim je memoarima istaknula i priznala kako je NHS u gotovo svim područjima priskrbio visoko kvalitetnu skrb po razumnoj cijeni. Međutim, iako se ona bojala bijesa javnosti zbog bilo kakve rasprodaje zdravstvenog sustava, njezina je vlada uvela niz promjena i političkih inicijativa koje su omogućile i »postavile NHS na smjer s kojega nije skrenuo sve od tada. Taj se smjer može okarakterizirati kao zaokret od države socijalnog blagostanja do države tržišta.«[593]

Dvije najvažnije mjere uključene i povezane u promjenama NHS-a imale su svoje značajno mjesto u njezinom mandatu, to su bila profesionalizacija upravljanja i vodstva (menadžerizam) i tržišni principi. Podčinjavanje i podređivanje NHS-a posebnom obliku menadžerizma i vladanja vodio je direktno uvođenju kvazi-tržišta u sustav zdravstvene skrbi centriranog oko kompeticije i izbora. Tako je poslovni sektor uveden u sustav zdravstvene skrbi. Tenzije, koje su postojale još od 1974. na ovamo između vodstva, menadžera, liječnika i medicine tako su još više pojačane te su ograničavale kliničku, istraživačku slobodu i moć, dok su s druge strane ojačavale snažan zahvat moći menadžera tj. vodstva nad resursima i prioritetima.[594]

---

[591] Isto.

[592] Isto.

[593] A. Scott-Samuel, C. Bambra, C. Collins, D. J. Hunter, G. McCartney, Kat Smith, *The Impact of Tatcherism on Health and Well-Being in Britain*, str. 61.

[594] Usp. Stephen Harrison, *Just Managing: Power and Culture on the National Health Service*, Macmillan, Basingstoke 1992.

Mnogim je kliničarima, najviše iz liječničke struke bilo koji tip vodstva (menadžerstva) u bolnici i medicini općenito, predstavljao prokletstvo i bio nedopustiv, ono što je bilo poražavajuće bila je činjenica da su Thatcher i njezina vlada, uveli i podržavali poseban tip menadžerstva i ono čemu je taj tip vodstva vodio.[595]

Menadžerska revolucija ili revolucija upravljanja u sustavu zdravstvene skrbi nije se dogodila sve do 1980-ih i 90-ih godina dvadesetoga stoljeća pod barjakom spomenutog novog javnog menadžmenta (NPM – New Public Menagement).[596] Sustav je javnog vodstva - menadžerstva postao međunarodni trend u javnoj administraciji i pokazao se privlačnim tvorcima političkog sustava u mnogim zdravstvenim sustavima izvan Velike Britanije. Tako je tržišno utemeljeni način razmišljanja uživao široko rasprostranjenu podršku diljem političkog spektra, a reforma je zdravstvenog sustava postala dio globalne industrije.[597] Thatcher je dala svoj obol i njezina se ostavština ugradila u daljnji tijek političke aktivnosti njezinih nasljednika koji su mahom nastavljali njezinim stopama.

Među najkontroverznijim promjenama koje je Thatcher uvela bila je politika vanjskog ugovaranja usluga ili pružanja vanjskih usluga na ugovor - outsourcing, uvedena 1983., putem koje su zdravstveni autoriteti natjerani poticati jako nadmetanje i konkurentne aranžmane i ugovore za usluge čišćenja, cateringa i usluge pranja rublja. Tako bi se primjerice, na listu dodale i nekliničke usluge i usluge administrativnog osoblja u bolnicama.

Inicijalno je outsourcing bio limitiran na sekundarne servise ili usluge u zdravstvu, kao što su čišćenje, catering i vratari, nakon njih stupnjevito i postupno sve je više sofisticiranih usluga slijedilo njihov put. To su bile usluge informacijskih tehnologija i računovodstvene usluge. U

---

[595] A. Scott-Samuel, C. Bambra, C. Collins, D. J. Hunter, G. McCartney, K Smith, *The Impact of Tatcherism on Health and Well-Being in Britain*, str. 61.

[596] Christopher Hood, „A Public Management for All Seasons?“, *Public Administration*, 69 (1/1991), str. 3-19., opisuje nekoliko doktrina koje obuhvaća NPM, kao što su: premještanje fokusa na poduzetnički menadžment ili upravu nasuprot tradicionalnoj, birokratski fokusiranoj javnoj administraciji, standardi mjerenja i performansi (postignuća i učinci) tj. standardizacija, rangiranje, razvoj kontrole troškova, važnost fragmentizacije, rastakanja, cijepanja i decentralizacije javnih servisa, promjena i premještanje fokusa na promoviranje kompeticije, konkurentnosti u dodjeli javnih servisa ili usluga, stavljanje naglaska na stil menadžerskog upravljanja privatnog sektora i njegovu superiornost u odnosu na državno upravljanje, te promociju financijske discipline u raspodjelii namjeni sredstava tzv. mjere štednje.

[597] A. Scott-Samuel, C. Bambra, C. Collins, D. J. Hunter, G. McCartney, K. Smith, *The Impact of Tatcherism on Health and Well-Being in Britain*, str. 62.

narednim je godinama sve više i više usluga bivalo predavano u ruke privatnog sektora i naručivane putem ugovora.[598]

Allyson Pollock ističe centralnu, ali razarajuću poruku kako su posljednjih petnaest godina, od 1980-ih na ovamo, konzervativna i laburistička stranka u Velikoj Britaniji sve više ohrabrivale i poticale zamagljena, nejasna ograničenja između javne i privatne nabave usluga zdravstvene skrbi, dozvoljavajući komercijalnim kompanijama infiltraciju i inkorporaciju u NHS. Na taj je način započeo beskrupulozan transfer efektivnih javnih usluga predavanih u ruke profita gladnog, privatnog sektora, ali i izdaja središnjih vrijednosti NHS-a, kao što su: integrativno planiranje radi zadovoljavanja definiranih potreba, pružanje adekvatnih usluga tijekom svih životnih stadija ljudskoga života, jednakost i pravednost u pristupu i dostupnosti skrbi, uniformirani standardi i profesionalno povjerenje.

Strane su vrijednosti kao što su sve veće posredovanje skupe tehnologije u zdravstvu i uslugama uvedene u NHS, a veliki je dio javnog novca curio unutar margina i područja profita komercijalnog, poslovnog sektora. Sve se to dogodilo u bolnicama, u primarnoj skrbi i u raznim servisima i uslugama u kojima se sjedinjuje skrb i za medicinske i nemedicinske potrebe kronično oboljelih ili nemoćnih koji ne mogu skrbiti za sebe duži period (long-term care – LTC, koja može biti pružena u staračkim domovima za njegu, u kući, zajednicama, ustanovama za osobnu skrb i njegu, ustanove za trajnu njegu i sl.).[599]

Najvažniji je značaj ovoga bila uspostava principa kako ključna odgovornost zdravstvenih autoriteta – liječnika nije više pružati nekliničke usluge, nego osigurati svoje mjesto po što manje troškove. Ključni je negativni utjecaj i posljedica bio gubitak i destrukcija ethosa javnog sektora NHS-a. tj. državnog zdravstvenog sustava u kojem su čistačice nekad bile viđene kao dio tima i članovi tima koji su prijatelji, dio »bolničke obitelji«, osiguravajući svojom prisutnošću važan doprinos dobrobiti pacijenata u konačnici. Taj je doprinos nestao i nadvladan je jednom kada su se pojavili čvrsti i kruti rasporedi kompetitivnih usluga čišćenja na ugovor.[600]

---

[598] Allyson M. Pollock, *NHS plc:The Privatization of Our Health Care,* Verso Books, London 2005., str. 45-46.

[599] Isto.

[600] A. Scott-Samuel, C. Bambra, C. Collins, D. J. Hunter, G. McCartney, K. Smith, *The Impact of Tatcherism on Health and Well-Being in Britain*, str. 62.

Thatcher je rekonceptualizirala pacijenta u potrošača, zdravstvene autoritete promijenila od administrativnih službenika do kupaca usluga. Nakon toga transformirala je NHS od javnog servisa za bolesne, do javnog sustava kupovine, ponude i potražnje, nastojeći zadovoljiti potrebe pacijenata – potrošača.[601]

Zanimljiv je podatak kako je u vrijeme Margaret Thatcher postojalo posvemašnje poboljšanje u indikatorima zdravlja, kao što su npr.: stopa smrtnosti novorođenčadi, smrtnost žena pri porodu, očekivana životna dob pri porodu i sl. Međutim, unatoč svim poboljšanjima neke su specifični uzroci smrti dramatično porasli tijekom kasnih 80-ih godina i ranih 90-ih dvadesetoga stoljeća u Velikoj Britaniji što je bilo u snažnom kontrastu s ostalim razvijenim zemljama onoga doba. Tako je u to vrijeme porasla stopa smrtnosti vezanih uz konzumaciju droga i nekih lijekova, narasla je i stopa suicida i nasilja.[602] Moral je opao, bolesti su se pojavile, svakodnevno su rasle depresija, utučenost i ostali pokazatelji potištenosti.[603]

Sve je to ukazivalo na važnost značajnih biokulturnih modela zdravlja i društveno konstruirane uzroke zdravlja i bolesti, više nego li na biološke i psihologijske mehanizme, te na činjenicu kako su neke mjere Thatcher i vlade za vrijeme njezina mandata uvelike su utjecale na zdravstvene nejednakosti i na društvene determinante zdravlja i blagostanja općenito.

Godine 1996., konzervativna stranka u Britaniji zaključila je kako taj tržišno-kompetitivni model politike javnog zdravstva ne radi dobro.[604] Takav je sustav pokazivao duboke nedostatke i mane te je potkopavao javno zdravstvo i zdravstveni sustav baziran na javnoj dobrobiti sviju.[605] Troškovi i posljedice takvog tržišno utemeljenog i vođenog sustava postale su očite i velike. Plaće su top menadžera narasle rapidno, a njihov se broj utrostručio. Posvemašnji su troškovi zdravstva narasli posvuda.[606]

Godinu dana kasnije, 1997., Laburistička je stranka obećala kraj kompeticije u zdravstvenom sustavu i novo razdoblje partnerskih odnosa i suradnje. Njihov je plan bio dovesti liječnike

---

[601] D. W. Light, *Universal Health Care: Lessons From the British Experience*, str. 27.

[602] A. Scott-Samuel, C. Bambra, C. Collins, D. J. Hunter, G. McCartney, K. Smith, *The Impact of Tatcherism on Health and Well-Being in Britain*, str. 63.

[603] D. W. Light, *Universal Health Care: Lessons From the British Experience*, str. 27.

[604] Isto.

[605] Isto.

[606] Isto.

opće prakse (GP) s organizacijske periferije u centar i dati im veće ovlasti i važnost u zdravstvenom sustavu, organizirati ih u geografske jedinice nazvanim stanicama primarne skrbi te ih kombinirati s društvenim servisima prisutnim u zajednicama i s javnom državnom agendom promoviranja zdravlja i poboljšanja zdravstvenog statusa populacije. Počeli su razvijati i program socijalne politike uključujući i programe davanja stanova, zaposlenja, obrazovanja i edukacije, razvijanje volonterskog sektora, a sve kako bi se što bolje integrirali sa specijalistima bolnicama (društveno orijentirana primarna skrb).[607]

3.4.2.7. Destrukcija Nacionalnog zdravstvenog sustava (NHS) – Ono što se Thatcher nije usudila, učinili su laburisti

Kao što smo već napomenuli u svojim je memoarima Thatcher istaknula i priznala kako je NHS u gotovo svim područjima priskrbio visoko kvalitetnu skrb po razumnoj cijeni. Međutim, iako se ona bojala bijesa javnosti zbog bilo kakve rasprodaje zdravstvenog sustava njezina je vlada uvela niz promjena i političkih inicijativa koje su omogućile rastakanje i skretanje u smjeru nepovratne komercijalizacije postavile su NHS na smjer koji se može okarakterizirati krajnjom i posvemašnjom komodifikacijom svega.

U ožujku je 2006., Colin Leys,[608] profesor na Goldsmith Sveučilištu u Londonu, analizirajući stanje Britanskog NHS-a, ustvrdio:

> »Ako sadašnja vladina politika bude uspjela, do kraja ove dekade NHS će učinkovito nestati kao nacionalna institucija koja nudi najekonomičnije visoko kvalitetne zdravstvene usluge na svijetu, slobodno, besplatno i jednako za sve. NHS će i dalje postojati, ali sve više samo kao logo prikopčan na ponudu zdravstvene skrbi od strane privatnih bolnica i liječnika opće prakse. Usluge dostupne pacijentima postat će sve više nejednako raspoređen. Ljudi će gledati unatrag s nostalgijom (…) Lijekovi nekada dostupni ljudima u jednom području neće biti dostupni drugima (…) Uskoro, sve bolničke usluge neće više biti jednako rasprostranjene

[607] Isto.

[608] Usp. Colin Leys, Stewart Player, *The Plot Against the NHS*, Merlin Press, London 2011. Citati preuzeti iz njegovih predavanja i spisa u *Red pepper. Spicing up politics*, nastali su na temelju navedene knjige, u kojoj Leys i Player nastoje postaviti temelje i tijek reforme i destrukcije, koje su dovele do novog tržišno vođenog zdravstvenog sustava. Njegovi su argumenti, kako reforma sustava zdravstvene skrbi, predložena od strane koalicije, nije tako radikalna kako se činila, ali je dio zavjere protiv NHS s ciljem njegove sustavne i radikalne destrukcije, rođene pod Tony Blairovom vladom, a sustavno provođenom i omogućavanom još od vlade M. Thatcher.

lokalno, ako bolnice odbace neprofitabilne aktivnosti kako bi preživjele na tržištu, bez bilo kakve mogućnosti da ih javnost spriječi.«[609]

Tržišni su se mehanizmi sve više uvlačili u zdravstvo tjerajući korisnike usluga u izbor između bolnica, koje su trebali postati konkurentnijima i natjerati ih da se natječu jedne protiv drugih, umjesto da surađuju kao nekada. Bolnice su sada bivale plaćane prema rezultatima (payment by results).[610]

Forsirajući javnost da prihvate daljnju privatizaciju NHS-a uvjeravali su ih kako je to u ime veće efikasnosti. Cijena i rezultat privatizacije bilo je skokoviti i enorman rast cijena i troškova. Prvo, troškovi su trebali pokriti isplate dividendi dioničarima. Kako bi otplatile dugove PFI konzorciju (Private Finance Initiative) bolnice su morale smanjiti broj kreveta prosječno za 25 %, i broj osoblja za 15 %. Gubitak integracije, pokrivanje svih svojih troškova, umjesto troškova pojedinih područja, podrazumijevalo je daljnje troškove.

Uvodeći termine neefikasnost i financijska kriza proizvode rezultate koji su očiti: kraj besplatnih usluga u zdravstvu. To se odrazilo u obliku naknada za tzv. superiorne ili poboljšane usluge. Kako su se usluge rezale i smanjivale da uštede novac tako su se redefinirale i potrebe pacijenata i pomicale referentne i granične vrijednosti nekih bolesti te se kreiralo nove bolesti (ukoliko ste preteški, više niste mogli dobiti operaciju koljena u Suffolku). Ljudi su tako bivali prisiljeni otići k privatniku koji je htio obavljati takve operacije i usluge.[611]

---

[609] Colin Leys, *Not safe in their hands. New Labour is in the process of achieving what Tatcher didn't dare – the demolition of the National Health Service*, www.redpepper.org.uk/Not-safe-in-their-hands/, datum pristupa, 1. 7. 2017. U tekstu se često spominje i izraz GP ili general practitioner, liječnik opće prakse. GP Surgery ili liječnici opće prakse, obično poznati u Velikoj Britaniji pod nazivom Medicinski centar, mjesto je gdje možete doći do svog obiteljskog liječnika. Nastoje pružiti preventivnu skrb i zdravstvenu edukaciju za sve dobne uzraste nudeći i osiguravajući sveobuhvatnu skrb. Tretiraju pacijente i liječe ih od manjih bolesti i ozljeda kao što su, povišena temperatura i gripa, iščašenje zglobova i manje kirurške zahvate, pa sve do kroničnih oboljenja. Preventivna skrb. Liječnici opće prakse (GP's) također mogu naručiti krvne pretrage, rendgenske snimke (x-zrake) ili druge skrining procedure i testiranja. Oni rade kao dio tima zajedno sa ostalim zdravstvenim radnicima, kako bi raspravljali o drugim opcijama skrbi za pacijente i njihove obitelji i pomagali im u preuzimanju odgovornosti za njihovo vlastito zdravlje.

[610] Isto.

[611] Isto.

U novom tržišno orijentiranom NHS bolničko vodstvo u tome je vidjelo svoju šansu da poveća prihode nudeći ponekad polu privatne usluge. (Queen Charlotte i Chelsea NHS bolnice u Londonu, nude trudnicama uslugu babice »jedan na jedan« za 4000 £).[612]

Posljedice su bivale očite. Jedan na jedan ili tretman trudnica koje bi imale svaka svoju babicu, jedna babica na jednu trudnicu, standard je koji bi trebala imati svaka trudnica i za svaki porod. Takav bi standard reducirao daljnje potrebe za medicinskim intervencijama te bi trebao postati i nacionalni standard zdravstvenih usluga dostupnih svima. Međutim, sve je veća razlika i distinkcija između onih osnovnih, manje bitnih, inferiornih potreba koje će ostati besplatne i onih »superiornijih« i važnijih koje će se trebati plaćati.

Do 2008., nova je laburistička stranka učinila ono što se Thatcher i njezina vlada nisu usudili. Zamijeniti integrirani, ekonomski ravnopravan i svima jednako dostupan zdravstveni sustav, kreiran od Nye Bevana,[613] s fragmentranim, skupim servisom i uslugama, utemeljenim na sposobnosti plaćanja za usluge.[614] Odluka vlade da zamijeni integrirani, javni, nacionalni zdravstveni sustav s tržišno orijentiranim i vođenim zdravstvenim sustavom, za koji se bore velike korporacije kako bi zaradile ogroman profit, dovela je do deficita, kao vladinog konstrukta.[615]

Pokretanje u smjeru komodifikacije zdravstvene skrbi u Velikoj Britaniji značilo je suočavanje bolničkih fondova s masivnom novom financijskom nesigurnošću i rizicima. Prvo, plaćanje prema rezultatima (plaćanje bolnici za svaki individualni tretman, nakon što se on izvede i završi), u suradnji s pacijentovim izborom, značilo je nesigurnost ishoda koliki će njihovi prihodi biti. Drugo, značajan je dio aktualnog bolničkog proračuna prebačen u proračun primarne skrbi, a veći je dio bio namijenjen za nabavljače usluga radi njihova profita i zarade. Treće, šefovima je privatnog sektora do 2008. rečeno kako će veći dio, oko 40% rada

---

[612] Isto.

[613] Nye Bevan, vizionar i šampion socijalne pravde. Uvidio je budućnost u kojoj će besplatna medicinska skrb biti dostupna svima prema njihovim potrebama. Imao je prodornosti i hrabrosti učiniti to stvarnošću, stvarajući NHS 1948. Kao sin rudara, proizašao iz Laburističke stranke, postao je Ministar zdravlja u poslijeratnoj Britaniji, u vremenima u kojima je vidio šansu izgradnje »novog društva« koje će skrbiti za svoje najranjivije članove. Njegova posvećenost socijalnoj pravdi i jednakosti ostavila je snažan polog i ostavštinu za Britanski NHS, kao najveći i najsofisticiraniji nacionalni zdravstveni sustav u svijetu.

[614] C. Leys, *Not safe in their hands. New Labour is in the process of achieving what Tatcher didn't dare – the demolition of the National Health Service*.

[615] Colin Leys, *The great NHS 'deficit' con*, www.redpepper.org.uk/the-great-nhs-deficits-con/, datum pristupa, 1. 7. 2017.

biti prebačen u privatne bolnice i centre za razne tretmane koji će biti plaćen iz fonda NHS-a i fonda javnih bolnica. U međuvremenu, svim je fondovima bilo rečeno kako trebaju uštedjeti 2,5 % svake godine radi efikasnosti.[616]

> »Dostupna je i besplatna skrb već bila urušena, kako su očajni financijski direktori NHS-a nastojali generirati ekstra poreze i namete naplaćujući nove vrste honorara, te troškova usluga za pacijente (…) Istina je kako je NHS bio redizajniran da propadne. Vlada je prikladno prikazivala deficite, pokazujući kako je NHS neuspio i neefikasan, dok su deficiti ustvari, bili simptom i posljedica uvođenja tržišnih mehanizama (ili markentinizacije, op. a.). Povezivanje gubitaka sa financijskim lošim vodstvom ili pohlepnim osobljem, također je bilo zgodno i pri ruci, jer je ušutkalo neke od ponajboljih ljudi koji su mogli najbolje braniti NHS (…) U međuvremenu, vlada je stvarala daljnje podjele NHS, dajući skrivene potpore nekim dijelovima i uslugama, dok su druge ostavljane iza. To je rezultiralo nejednakostima u pristupu uslugama, te opravdavanju odljeva i kanaliziranja novca privatnim korporacijama u poljima i područjima za koja su oni tvrdili kako ih NHS ne može više posluživati niti pružati.«[617]

Tako su tvrdnje o neefikasnosti i deficitima u NHS zapravo predstavljale diverziju pažnje javnosti od najstrašnije i sramotne činjenice, činjenice kako je vladina ideja o komodifikaciji NHS-a i uvođenju tržišnih mehanizama bila bazirana ne na dokazima, već na ideologiji neoliberalizma.

3.4.2.8. Cijena skrbi - koliko košta skrb?

Komodifikacija je zdravstvene skrbi u Europi imalo različite oblike. Promjene se mogu povezati s promjenama koje su išle za tržišno utemeljenom nabavom i pružanjem usluga zdravstvene skrbi uključujući redukcije u dijeljenu usluga.

Glavni su mehanizmi išli za tim da profit bude ispred i prije pacijenta. Ono što je efikasno, trebalo je to biti u terminima tržišta, tj. efikasno za dioničare, a ne za pacijente. Stvoriti profit značilo je mjere poput: smanjivanje radnih mjesta, rezanje osiguranja, redukcija kvalitete, smanjenje resursa za neprofitabilne tretmane, prijeko potrebne, njihovo zanemarivanje, ubiranje profita od skupih tretmana, odbijanje tretmana pojedinim pacijentima označenim kao rizična skupina ili skupina visokog rizika, ponovno označavanje slučajeva koji privlače viša i

[616] Isto.

[617] Isto.

skuplja davanja i plaćanja te tako dobivajući zgoditke, uvođenje »co-payments«, tj. akontacije za liječničke usluge (plaćanje za neke usluge pri svakom posjetu liječniku, koje zdravstveni osiguravatelj traži da platimo), potičući sporedne i nebitne tretmane, kao aromaterapiju, alternativne medicinske usluge i fitness programe.[618]

Naime, svi su dokazi išli u prilog i ukazivali na činjenicu kako bi racionalna politika, koji bi napustila principe plaćanja prema rezultatima i tržišnoj birokraciji, te rješavanja principa vođenja prema interesima proizvođača i dioničara. Riječ je o kompanijama kao što su Capita, Netcare, UnitedHealth, Dr. Fosters, KPMG i stotine drugih, koje sada rade na tome da smanje broj zaposlenih u NHS-u i prebace ih u privatni sektor i usluge, pod njihove uvjete. Dovela bi do povratka apsolutnog prioriteta javnog interesa u integriranom, cjelovitom, sveobuhvatnom zdravstvenom sustavu i uslugama koji bi bili svima jednako i javno dostupni.[619]

Sve su ove promjene išle za tim da zamjene i demontiraju sveobuhvatni, univerzalni sustav skrbi s tržišno orijentiranim zdravstvenim sustavom sličnim onom u Americi, ovisnom o dostavljačima i ponudama zdravstvenih servisa i usluga. Osnovni se paket usluga dostupan svima, financiran od strane države, sve više limitirao dok su se tretmani bolje kvalitete trebali dodatno plaćati novcima i participacijama za one koji su si to mogli priuštiti.[620]

Generalni je stav bio pogrešan. Promjene koje su nastale pod New Labour strankom, strankom Laburista, bile su radikalnije nego što se vjerovalo. U 2000. godini nije bilo zakladnih fondova (foundation trusts),[621] nije bilo plaćanja za bolničke tretmane prema rezultatima, nije bilo privatnih zdravstvenih kompanija koje su davale usluge akutne skrbi i GP usluge (usluge liječnika opće prakse) niti neovisnih regulatornih tijela koja bi regulirala tržišne odnose unutar zdravstvenih usluga (monitoring). Bez svih ovih promjena, i mnogih

---

[618] Colin Leys, *Killing your own creation*, www.redpepper.org.uk/Killing.your.own-creation/datum pristupa, 1. 7. 2017.

[619] C. Leys, *The great NHS 'deficit' con*.

[620] C. Leys, *The Plot Against the NHS*.

[621] Zakladni fondovi bili su dio NHS-a (National Health Service) u Engleskoj, te su zadobili veliki stupanj neovisnosti do strane Ministarstva zdravlja, sve do njihovog raspuštanja 31. ožujka 2013. Tada su potpali pod vlast lokalnih strateških zdravstvenih autoriteta. Do ožujka 2014. postojalo je 147 HNS zakladnih fondova. Zakladni fondovi imaju veliku količinu upravne i financijske slobode u usporedbi sa bolničkim fondovima. Uvođenje zakladnih fondova predstavlja promjenu u povijesti NHS-a i načina vođenje i omogućavanja bolničkih usluga.

drugih, bilo bi nezamislivo demontirati NHS i uvesti tržišne mehanizme, prema prijedlozima Lansleya, 2010.[622]

Colin Leys ustvrđuje:

»Sve su se promjene dogodile potajno, koristeći se vladinom moći, što nije tražilo prethodnu legislativu tj. donošenje zakona. Prava je svrha ovih tzv. reforma, bila promišljeno skrivena. Upravo zbog toga što se dogodilo, zaslužuje da se nazove zavjerom.«[623]

Plan za NHS, objavljen u srpnju 2000., sastavljen je od tima koji je uključivao Stevensa, Dasha, Corrigana i Milburna.[624] Označavao je glavne dijelove prelaska i promjene paradigme s jednake dostupnosti zdravstvenih usluga svima na tržišno orijentiran sustav. Naime, svi su članovi tadašnje Blairove vlade smatrali kako bi NHS postao efikasniji da bi trebao biti reformiran u neku vrstu tržišta zdravstvenih usluga. Međutim, oni su te promjene označavali oksimoronima kao što su poboljšanja u postojećem sustavu.[625]

Tri su se značajne i znakovite promjene NHS-a zahtijevale. Prva, tabu davanja i nabave privatnih kliničkih usluga NHS trebao je biti nadvladan, poluga i temelj koji su trebali poslužiti stvaranju privatnog sektora u NHS-u. Drugo, organizacije NHS su se trebale prilagoditi pravim tržišnim uvjetima, a ne mehanizmima tzv. unutarnjeg tržišta. Treće, veze između radne snage NHS i samog NHS-a trebaju biti oslabljene, tako da dovoljan broj zaposlenika bude spreman prebaciti se i raditi u privatnom sektoru zaposleni privatni dobavljači i pružatelji usluga te tako preuzeti sve više i više poslova NHS-a. Milburn je inicirao sve tri promjene stvarajući polugu i temelj za privatni sektor.[626]

Alan Milburn, deseti ministar zdravlja, predao je izvješće,[627] objašnjavajući svoje odluke BBC-u:

> »Kada ljudi idu u bolnice oni žele znati da je ono osnovno u redu – da su bolničke sobe čiste, hrana dobra, da je skrb tamo. To je razlog zašto sam pitao Sir Richard Bransona, osnivača

---

[622] C. Leys, *The Plot Against the NHS*.

[623] Isto.

[624] Simon Stevens bio je Blairov stariji savjetnik za zdravstvenu politiku, Paul Corrigan Milburnov savjetnik, članovi Ministarstva zdravlja, uključujući mlađeg direktora strategije i planiranja Dr. Penny Dasha i Milburna. Taj je dokument bacio svjetlo na širi program Novolaburista (New Labour), komodifikacija NHS-a.

[625] Isto.

[626] Isto.

[627] Izvješće je dovršeno u lipnju 2000. pod nazivom *Customer Service in the NHS*.

nagrade Virgin Group, da nam da savjet kako možemo učiniti bolnice više prijateljski raspoloženima prema potrošačima.«[628]

Zapravo, ovo je poslužilo kao opravdanje i isprika za daljnje provođenje outsourcinga usluga čišćenja. *The Telegraph* je izvjestio: »Bolnice su NHS-a prljave i loše vođene.«[629]

Pomak prema tržišno orijentiranom i vođenom zdravstvu već je uvelike prihvaćen. Logika i paradigma komodifikacije i potržišnjenja prihvaćena je od velikog broja Ministarstava zdravlja diljem Europe i svijeta i to u nebrojeno puno inicijativa i pilot programa.[630]

Stewart Player i Colin Leys ističu stvarnost koalicijskog vladinog plana za reformu NHS-a od 2000. godine. Ona predstavlja, kako ističu, krajnji i ultimativni preokret sustava zdravstvene skrbi u nešto što se može kupiti i prodati, komodifikaciju kvalitetne skrbi koja bi bila za one koji si ju mogu priuštiti i platiti te mali »paketi« besplatnih tretmana opadajuće kvalitete, za sve ostale koji si ne mogu to priuštiti.[631]

Diljem se Engleske, ali i ostalih zdravstvenih sustava, događala fragmentizacija zdravlja, rastakanje i destrukcija na malene paketiće, kao što se dogodilo već sa npr. ortopedijom, zubarstvom, psihoterapijom i ostalim uslugama.[632] Nadopune količina usluga koje su se nudile kao roba (»top-ups«) i participacija za zdravstvene preglede, lijekove ili usluge liječnika (plaćanje određene svote novca koje osoba, sa zdravstvenim osiguranjem, treba dati pri svakom posjetu liječniku, kada kupuje određene lijekove, tj. svota koja je fiksirana od zdravstvenog osiguravatelja, koju zahtijeva da pacijent plati za određene pokrivene medicinske troškove tzv. »co-payments«)[633] postali su standardom. Neki su tretmani prestali biti besplatni i dostupni svima u Nacionalnom zdravstvenom sustavu te su se počeli plaćati ukoliko su si ljudi to mogli priuštiti.[634]

---

[628] Social Investigations, *Labour Used Virgin 'Restricted' Report to Open NHS to Healthcare Companies*, http://socialinvestigations.blogspot.com/2013/01/labour-used-virgin-restricted-report-to.html, datum pristupa, 1. 7. 2017. Laburisti su 2000. tražili pomoć i savjet Richard Bransona, direktora Virgin korporacije, kako učiniti okoliš bolnice prijateljskijim i kako poboljšati kvalitetu usluga. Virgin je, prema Laburistima, postavio zlatne standarde usluga potrošačima, koje mogu naučiti NHS kako poboljšati kvalitetu usluga.

[629] C. Leys, *The Plot Against the NHS*.

[630] Isto.

[631] Colin Leys, *Dismantling the NHS*, www.redpepper.org.uk/dismantling-the-nhs/, datum pristupa, 1. 7. 2017.

[632] Isto.

[633] Taj je termin prvi puta ušao u upotrebu 1966.

[634] Isto.

Vladini su zahtjevi za uštedom, rezanjem troškova usluga i osoblja išli za time da se uštedi 20 milijardi £ (funti) u narednih pet godina. Liječnicima se opće prakse (GP)[635] govorilo kako trebaju manji broj pacijenata uputiti na specijalističke preglede.[636] Sve to radi ušteda.

NHS Sjeverni London[637] odlučio je rezati troškove i smanjiti operacije zamjene kuka i koljena te operacije katarkta (mrene). Ovo je postala norma koja je najavila i opravdala vladine rezove kao odgovor na nastalu krizu. Pod novim planom, pa sve do 2014., bolnice više nisu trebale biti uslužne, odgovarati na potrebe i uvijek biti na raspolaganju poreznim obveznicima koji su plaćali za njih tijekom cijele godine te više nisu trebale imati najvažniji i prioritetan cilj i svrhu davanja najbolje moguće zdravstvene skrbi za pripadnike svoje lokalne zajednice.

Do 2014., godine sve su bolnice trebale postati poslovne djelatnosti ili komercijalizirano poduzetništvo (»biznis«), natječući se sa privatnim bolnicama i klinikama za primanja i davanja pacijenata NHS-a. Kako bi postale i ostale financijski konkurentne i stabilne te isplative i u tijeku, trebale su srezati troškove nekih usluga, reducirati osoblje, smanjiti kvalitetu usluge, znanja, umijeća i vještina (»skill mix«), smanjiti plaće, fokusirati se na profitabilne tretmane i usluge i zanemariti ili čak i napustiti skupe i neisplative tretmane, kako bi mogle parirati i natjecati se s privatnim, profitno orijentiranim sektorom usluga.[638]

---

[635] Liječnici su opće prakse tako u teoriji dobili veće ovlasti nad uslugama i dana im je veća sloboda, no međutim, u praksi su bivali zatrpani sve većom količinom administrativnih poslova i „papirologije“, za koje nisu imali niti vremena niti vještine, dok su pacijenti bivali uskraćeni, nezadovoljni, a liste čekanja sve veće. Sve je to pogodovalo privatnicima, da preuzimaju sve veći broj ugovora i poslova, koje su tada naplaćivali i zarađivali. Sve je više novca, u javnom zdravstvu, kako su tržište i njegovi mehanizmi rasli i bivali kompleksniji, bivalo trošeno na administraciju, a manje na medicinsku, zdravstvenu skrb i usluge.

[636] Sve vladine mjere, počevši od 2000., pa sve do 2011., kulminirale su generalnim štrajkom u prosincu 2011. Tako je u generalnom štrajku zaposlenika javnih službi Velike Britanije, sudjelovalo između 1,2 i 2 milijuna ljudi, ovisno o tome dolaze li podaci od vlade ili sindikata, no sigurno je da je to bila najmasovnija industrijska akcija u toj zemlji u posljednjih 30 godina. U štrajku su sudjelovali učitelji, medicinske sestre, policajci, djelatnici hitne pomoći, knjižničari, smetlari, državni službenici i drugi, okupljeni u više od 30 sindikata. Razlog za štrajk bila je najava britanske vlade da će radnici ubuduće morati raditi dulje i u mirovinske fondove uplaćivati više, da bi na koncu njihove mirovine bile manje, te vladin plan za dekonstrukciju i destrukciju NHS. Britanska je medicinska asocijacija, koja predstavlja 147.000 liječnika, izrazila „potpuno protivljenje cjelokupnom prijedlogu Zakona o zdravstvu i socijalnoj skrbi“. Potezu je prethodilo curenje dokumenta koji je vlada naručila, a koji pokazuje da je krajnji cilj predloženog zakona postupno prebacivanje zdravstvenih usluga na privatni sektor, koji bi pritom bio i subvencioniran iz budžeta NHS-a. Liječničko udruženje tvrdi da je britanski NHS „među najefikasnijim zdravstvenim sustavima u industrijaliziranom svijetu“ i da je „navodna kriza sustava proizvedena kako bi opravdala vladin napad na javne usluge“, podaci dostupni na: http://www.novosti.com/2011/12/strajkom-protiv-brutalne-stednje/, datum pristupa, 1. 7. 2017.

[637] Ambulantne službe Nacionalne zdrastvene službe (*National Health Service*) osigurava Londonska ambulatna služba (*London Ambulance Service*), najveća besplatna ambulantna služba u svijetu.

[638] Isto.

Krajnji je cilj bio izmjestiti skrb za kronične bolesnike i bolesti izvan bolnica i smjestiti ju unutar privatnog sektora i ne bolničkog okruženja, u tzv. super operacijske sale ili klinike, uglavnom i većinski u vlasništvu privatnih kompanija, radi zarade.[639] Tako su trebale postati zdravstveno tržište, slično onome u SAD-u, a na mjesto javnog zdravstvenog sustava i usluga, došlo je, na mala vrata, profitno vođeno tržište zdravljem i uslugama.

Nakon toga nastupile su natjecanje, konkurencija, monitoring usluga i kvaliteta, provizija i akvizicija usluga, »ludilo rangiranja«[640] i postavljanje uvjeta koje će se usluge prodati, za koje će se i koja svota plaćati, koje će usluge biti pokrivene javnim novcem, na koji način će biti dostavljene potrošačima i korisnicima, dakle svi tržišni principi i mehanizmi uveli su se i u sustav javnog zdravstva. Stvarali su se mali uzorci i »paketići usluga.«

Godine 2012., u ožujku, pojavio se kontroverzni zakon *Health and Social Care Act,* koji je omogućio daljnju privatizaciju NHS-a korak po korak, dio po dio. Zakon je okončao engleski Nacionalni zdravstveni sustav, onakav kakav je postojao još od Drugog svjetskog rata, a vlada je napustila i obustavila šezdesetgodišnju dužnost i odgovornost pružanja sveobuhvatne zdravstvene skrbi. Od Nacionalnog je zdravstvenog sustava ili servisa ostalo još samo ime.[641]

Slušajući političare i zastupnike vlade toga vremena moglo se čuti kako su uporno isticali da oni nemaju namjeru rasprodati i komodificirati NHS. David Cameron je inzistirao: »Nećemo prodavati NHS!«, dok je Nick Clegg isticao: »Neće biti privatizacije«.[642] Upravo zbog vrlo zamršene transformacije i polaganih promjena, oni su mogli ustrajavati na toj obmani i zavaravati javnost. Privatizacija i komodifikacija događale su se posvuda ali ne uniformirano i jednoobrazno. Destrukcija i demontiranje NHS-a širile su se u vrlo velikom stupnju i rasponu.[643]

---

[639] Isto.

[640] Usp. Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti*. *Zablude društva znanja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2008., str. 74., četvrto poglavlje, autor tvrdi i naglašava kako se nekada konkurencija među sveučilištima temeljila na različitim tumačenjima svijeta i pristupa istini dok se danas svodi na zauzeto mjesto na rang-listi, odnosno rukovodi se „fantazmama efikasnosti, iskoristivosti, kontrole, vrhunske učinkovitosti i prilagođavanja – sve samim oblicima neobrazovanosti".

[641] Alex Nunns, *The health hurricane: a year of destruction in the NHS,* www.redpepper.org.uk/the-health-hurricane-a-year-of -destruction-in-the-nhs/, datum pristupa, 1. 7. 2017.

[642] Isto.

[643] Isto.

Posljedice su bile širokih razmjera primjerice, diljem su se zemlje tretmani, koji su nekada pružani pacijentima besplatno, sada počeli naplaćivati ili nisu bili dostupni. Postojale su duge liste čekanja i restrikcije operacija kao na primjer za zamjenu koljena, uklanjanje krajnika i mrene (katarakta) tako prisiljavajući pacijente na dugo čekanje, patnju u bolovima ili odlazak privatniku. Kirurške, operacijske sale, bolničke sobe, lokalne jedinice i servisi su zatvarani NHS je očajnički tražio uštede od spomenutih 20 milijardi £, a bolničko se osoblje osipalo i prepolovilo.[644]

Branitelji su i zagovornici reformi naglašavali kako je kompeticija i natjecanje pogonski motor promjena i poboljšanja dok je zapravo stanje bilo drugačije. Na djelu je bila konsolidacija privatnog sektora i jačanje njegove moći. Nekoliko je pohlepnih i ambicioznih korporacija, kao što su *Virgin Care, Serco, Care UK,* sebi osiguralo dominantnu poziciju na tržištu, proždirući i grabeći usluge od Cornwalla do Cumbrije.[645] Jedino natjecanje i konkurentnost koju pacijenti vide je natjecanje i borba između njihovih potreba i profita.[646]

Otkako je *Virgin Care* preuzeo NHS pacijenti sada čekaju na dogovoreni pregled i do tri tjedna umjesto tri dana, tri su ordinacije opće prakse reducirane na jednu, tri sestre na jednu koja radi pola radnog vremena. Kada jedan liječnik opće prakse ode na godišnji odmor ambulanta se potpuno ispuni zamjenom na pet mjeseci. Često su kirurške sale i ambulante prazne zgrade, bez osoblja i liječnika. Lokalno se stanovništvo žali kako je *Virgin Care* »doveo medicinske standarde trećega svijeta u *King Heath*«.[647]

Alex Nunns, politički dopisnik, zaključuje:

> »Sve do ožujka 2012. Virgin Care nije postojao[648], iako je djelovao pod drugim imenom od 2010. godine. Sada vodi najmanje 358 ordinacija opće prakse. Iza prijateljske, PR fasade i lica bradatog poduzetnika, pacijenti vide drugačije lice, hladno i mračno.«[649]

---

[644] Isto.

[645] Isto.

[646] Isto.

[647] Isto.

[648] Drugo ime Virgin Care je Assura Medical.

[649] Isto.

3.4.2.9. 39 koraka do privatizacije

Najveća se privatizacija dogodila i stupila na scenu u lokalnim zdravstvenim servisima. Vladina politika davanja bilo kojem kvalificiranom pružatelju usluga, značila je kako cijeli servisi moraju biti podređeni natjecanju i konkurenciji, vodeći nestajanju i propadanju opcija i mogućnosti NHS-a.[650]

Lokalna su tijela NHS-a bila upućena na outsoursing 39 tipova usluga (neologizam koji se u posljednje vrijeme sve češće koristi i u hrvatskom diskursu, a znači izmještanje javnih usluga u privatne ruke). Prozvan »39 koraka do privatizacije«, naziv je pokrivao privatizaciju svih usluga i servisa, od skrbi za autistične, ortopedije, pa sve do nabave invalidskih kolica. Čak se i javno dostupna vazektomija počela naplaćivati te je postala nedostupna.[651]

Logika privatizacije favorizira nekolicinu velikih igrača nad javnim organizacijama, dobrotvornim ustanovama ili socijalnom poduzetništvu, koje djeluju zapravo kao paravan za politiku privatizacije. Primjer toga je 1. travanj 2012. kada je *Virgin Care* potpisao ugovor o lokalnim uslugama u dijelu Surreya, od 500 milijuna £. *Virgin Care* je pristao preuzeti odgovornost za omogućavanje i davanje usluga, uključujući osam lokalnih bolnica u sjeverozapadnom i jugozapadnom Surreyu, kao pružanje seksualnih zdravstvenih usluga i seksualne edukacije u zdravstvenim servisima i zdravstvenu skrb u zatvorima diljem cijelog Surreya.

Najsmješnija i zapanjujuća bila je činjenica premještanja 2500 vrijednih i snažnih bivših djelatnika NHS-a, uključujući one iz izvršnih organa, u novoosnovano socijalno poduzeće ili gospodarstvo, imenom *VH Doctors*.[652] Taj je aranžman ili ugovor dozvolio novom osoblju i zaposlenicima da ostanu unutar NHS-a i zarade svoje mirovine tamo (radili su za privatnike, a mirovine će primati od NHS, tj. ostat će dio mirovinske sheme NHS-a).[653]

---

[650] Isto.

[651] Isto.

[652] Local Goverment Chronicle, *Staff keep NHS pensions as Virgin's Surrey deal goes through*, www.Igcplus.com/5043774.article, datum pristupa, 1. 7. 2017.

[653] Isto.

3.4.2.10. Mitovi privatizacije NHS-a

Maskirajući privatizaciju terminima kao što je reforma, britanska je vlada, a slično njoj i ostale vlade, nastojala prodati glasačima ideju o rasklapanju i destrukciji NHS ili nacionalnog zdravstvenog sustava.

Jacky Davis, radiolog savjetnik u sjevernom Londonu, supredsjedatelj NHS Konzultantskog udruženja i izvršni član National Health Action stranke, također je i član HPAD (Health Professionals for Assisted Dying), ističe kako postoji nekoliko mitova oko privatizacije, pa kaže: »Ne postoji niti financijsko, niti etičko, niti kliničko opravdanje za naplaćivanje usluga NHS.«[654] On smatra kako zdravstveni industrijski kompleks izjeda i nagriza godinama proračun NHS-a, gradeći mit kako si ne možemo priuštiti NHS i kako je on zastario, neisplativ, neodrživ, skup i neefikasan.[655]

Reforma je utemeljena i podržavana iz krugova malobrojnih koji će imati koristi i profitirati od potkopavanja osnovnih principa javnog, nacionalnog zdravstvenog sustava. Lista onih koji će profitirati uključuje osiguravajuće kompanije, menadžere konzultante i privatne dostavljače zdravstvenih usluga i skrbi.

Slijedeći su mitovi kako zdravstveni turizam potkopava i vodi u bankrot cijeli zdravstveni sustav, mit kako vlada nema namjeru privatizirati NHS. Međutim, milijunski su ugovori dani u ruke velikih korporacija kao što su navedena *Virgin Care* i *Serco.* Upravo zbog toga ugovarači koriste još samo ime i logo NHS tako poznat pacijentima koji možda nisu ni svjesni kako zapravo dobivaju usluge od privatnih kompanija. Ovo također pretpostavlja da je jedino važno kako i koliko plaćamo za usluge koje trebamo. Većina ljudi želi da lokalne i nacionalne vlade vode javne usluge i servise. Ljudi također žele odgovoran sustav zdravstvene skrbi dok se privatni ugovori i ugovarači skrivaju iza zidova tajni i komercijalizirane povjerljivosti.[656]

Slijedeći je mit kako će privatne korporacije osigurati jeftiniji i efikasniji NHS, no ne postoji niti jedan dokaz da cijene usluga padaju, a efikasnost raste. Činjenice govore upravo suprotno.

---

[654] Jacky Davis, *Mythbuster: Health warning,* www.redpapper.org.uk/mythbuster-health-waerning/, datum pristupa, 1. 7. 2017.

[655] Jacky Davis, „There's no financial, ethical or clinical justification for NHS charges“, *The Guardian,* 4. 4. 2014.

[656] J. Davis, *Mythbuster: Health warning.*

Cijene rastu, a usluge postaju lošije. Fijasko bolničkih čistačica ili outsoursing usluga čišćenja pokazuje cijenu privatizacije, očite su uštede, ali pod cijenu higijenskih standarda.[657]

Mit kako vladina reforma ide u smjeru smanjivanja birokratskog aparata, zapravo pokazuje kako *The Health and Social Care Act, Zakon o zdravstvenoj i socijalnoj skrbi* nije bio u smanjivanju birokracije jer danas imamo još veći birokratski aparat koji troši i zahtijeva još više vremena i resursa.[658]

Mit kako reforma štedi i kako će spasiti novac, pokazuje upravo suprotno. Nekoć efikasan i besplatan sustav sada je manje efikasan i više troši i košta. Novac je potrošen na pretvaranje bolnica u tržišta u kojima se moraju natjecati među sobom, radije nego li surađivati, a od liječnika se opće prakse na legalan način zahtijeva da troše novac na skupe i produžene procedure javnog nadmetanja. Omjer novca koji se troši iz proračuna NHS-a za birokraciju i administraciju narastao je drastično (rast od 6 % do 15 % - vlada ne govori točno koliki je postotak rasta troškova administracije).[659] U međuvremenu, u posljednje se dvije godine NHS drastično racionalizirao, troškovi drastično srezani, kreveti u javnim bolnicama drastično smanjeni, a osoblje prepolovljeno. Pokazuje se da, ukoliko napustimo skupu i nepotrebnu privatizacijsku shemu, uštedjet će se ogromne svote novca za najvažniju i primarnu skrb.[660]

Mit, kako će reforme pacijentima dati veći izbor nije istinit jer se u praksi pokazuje suprotno od onoga prije dvadesetak godina kada su liječnici opće prakse u Britaniji mogli poslati pacijente kod bilo kojeg specijaliste. Tako su npr., operacije zamjene kuka, zglobova ili operacije bruha drastično reducirane, racionalizirane ili povučene. Čak ni privatne kompanije nemaju obaveze davati cjeloviti paket ponuda svih usluga.[661]

Reforma će NHS-a dati veće ovlasti i staviti liječnike opće prakse u položaj da su oni ti koji odlučuju, mit je koji je također neodrživ. Pokazatelji ukazuju na činjenicu kako je 73 % liječnika opće prakse uvjereno kako im je namješteno i da su oni žrtveno janje koje treba preuzeti krivnju za racionalizaciju zdravstvene skrbi i usluga. Samo trećina liječnika opće

---

[657] Isto.

[658] Isto.

[659] Isto.

[660] Isto.

[661] Isto.

prakse, onih koji imaju veze ili udjela u privatnim medicinskim kompanijama i osiguravajućim korporacijama, imaju neke ovlasti u suodlučivanju.[662]

Zadnji mit kako će reforma dati moć i značaj lokalnom stanovništvu pokazuje se kao neistina. Zagovornici i branitelji privatizacije i reformi NHS-a pokazuju upravo suprotno kako je jedini cilj povećanje njihove osobne moći i profita.[663]

Mnogi su povezivali uspjeh NHS-a s odlaskom laburista i njihove vlade, uspjeh koji je dostigao svoj najveći do tada rejting i popularnost. Nakon ulaganja u usluge, liste su se čekanja smanjile i ishodi su se drastično poboljšali. Pojavio se, nakon dugo vremena, tračak nade i optimizma kako je javno vođen i odgovoran NHS jedini način na koji može rasti i razvijati se, kako samo na taj način može postići poboljšanje i izdržati i suočiti se s izazovima budućnosti, uključujući i skrb za stariju populaciju.[664]

[662] Isto.

[663] Isto.

[664] Isto.

3.5. Zdravlje za sve – Deklaracija iz Alma Ate 1978.

Svaka ozbiljna ekonomska zdravstvena politika u kapitalizmu trebala bi biti centrirana oko temeljnog kontradiktornog pitanja uključenog u njoj, a to je pitanje vrijednosti zdravlja i zdravstvene skrbi, kao temeljnih vrijednosti *par excellence* koje ne bi smjele postati središnjim interesom kapitala i profita, te postati zamjenjiva vrijednost. Kada se javno zdravstvo i zdravstvena skrb financirana javnim novcima, počne promatrati isključivo kao problem akumulacije kapitala i profita, upotrebna vrijednost zdravlja i zdravstvene skrbi tamni, blijedi i biva razorena.[665]

Iz svega navedenoga postalo je evidentno kako su ciljevi, prihvaćeni na Međunarodnoj konferenciji primarne zdravstvene skrbi, u rujnu 1978., u Alma Ati, tadašnjem SSSR (Almaty, Kazakhstan), sufinancirana od strane Svjetske zdravstvene organizacije (WHO), pod nazivom *Health for All* ili *Zdravlje za sve*, postali samo mrtvo slovo na papiru.[666] Zdravlje je postalo dragocjena, skupocjena i vrlo profitabilna roba. Umjesto osnovnog ljudskog prava, prava na zdravlje, ono postaje privilegij. Deklaracija je kratak dokument koji izražava »potrebu za hitnom akcijom svih vlada, svih zdravstvenih radnika i onih koji sudjeluju u razvoju, te svjetske zajednice da zaštite i promoviraju zdravlje za sve ljude svijeta.«[667]

To je bila prva međunarodna deklaracija koja je isticala važnost primarne zdravstvene skrbi i podcrtala je važnost vladine uloge i njezinu odgovornost za zdravlje svjetske populacije.

Deklaracija započinje izjavom kako je zdravlje,

> »kao stanje kompletnog fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti ili slabost, temeljno ljudsko pravo i da je postignuće najvećeg stupnja zdravlja diljem svijeta najvažniji društveni cilj (…)«[668]

Deklaracije ide dalje, pa poziva sve vlade, neovisno o politikama i konfliktima, na suradnju i zajedničko zalaganje i nastojanje oko globalnog zdravlja. To su još uvijek neka od temeljnih uvjerenja i ideja koja vode i čine rad i nastojanja WHO danas.

---

[665] L. Panitch, C. Leys (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, str. 3.

[666] Isto.

[667] International Conference on Primary Health Care, *Declaration of Alma-Ata*, Alma-Ata, 1978., http://www.who.int/publications/almaata_declaration_en.pdf, datum pristupa, 23. 7. 2017.

[668] Isto.

»Promocija i zaštita zdravlja ljudi esencijalna je kako bi održala ekonomski i društveni razvoj i doprinijela boljoj kvaliteti života i svjetskog mira. Ljudi imaju pravo i dužnost svatko na svoj način, individualno i kolektivno sudjelovati u planiranju i implementaciji zdravstvene skrbi. Vlade se te koje imaju odgovornost za zdravlje svojih ljudi, koje može biti ispunjeno pružanjem adekvatnih zdravstvenih i socijalnim mjera. Glavni bi socijalni cilj vlada, međunarodnih organizacija i cijele svjetske zajednice, u narednim desetljećima, trebao biti nastojanje svih ljudi svijeta, do 2000., oko takvog stupnja zdravlja koji će im omogućiti da vode društveno i ekonomski produktivan život. Primarna je zdravstvena skrb ključ u postizanju toga cilja, kao dio razvoja u duhu socijalne pravde.«[669]

Oni koji su ratificirali nastojanja i ciljeve Deklaracije nadali su se kako će ona postati prvi korak koji će ići za tim da se postigne zdravlje za sve do 2000. godine. Međutim, jasno postaje kako taj cilj na žalost nije postignut, a Deklaracija i dalje stoji kao zadatak i podsjetnik budućeg nastojanja međunarodne zdravstvene politike (primjerice, visoko razvijene i tehnološki napredne Sjedinjene Američke Države ulažu u cjelokupne troškove na zdravlje – *total expenditure on health*, gotovo 17 % BDP-a, točnije 16,9 % [670] na zdravlje i zdravstvenu skrb, što je 8745 $ po stanovniku,[671] dok u isto vrijeme, preko 47 milijuna ljudi u SAD-u nema nikakvo zdravstveno osiguranje, pa samim time niti dostupnost zdravstvenoj skrbi i uslugama).[672]

[669] Isto, članci III. I IV.

[670] OECD, *Health Data 2014*., http://www.oecd.org/els/health-systems/OECD-Health-Statistics-2014-Frequently-Requested-Data.xls, datum pristupa, 18. 9. 2017.

[671] Isto.

[672] Usp. J. Hacker, *The Divided Welfare State: The Battle over Public and Private Social Benefits in the United States*, str. 290., i Ida Hellander, „The deepening crisis in US health care: a review of data, Spring 2008.“, *International Journal of Health Services*, 38 (4/2008), str. 607.

3.6. Zdrave alternative reformi NHS-a

Komodifikacija je zdravstvene skrbi u Europi imalo mnogostruke oblike i posljedice. Promjene koje se mogu povezati s promjenom paradigme i tranzicijom prema tržišno orijentiranoj i utemeljenoj nabavi (proviziji) i pružanju usluga zdravstvene skrbi, redukcija udjela javnog financiranja u cjelokupnim troškovima sustava zdravstvene skrbi. Povezano s tim promjenama paralelno je rasla i uloga privatnih osiguravatelja i participacija za usluge, natjecanje između različitih pružatelja osiguranja, uključujući kompeticiju između fondova socijalnog osiguranja. Raskol između financiranja i nabave i pružanja zdravstvene skrbi, decentralizacija i rasprodaja javnih bolnica privatnim investitorima, gradnja novih privatnih bolnica i klinika, stvaranje internog tržišta, outsourcing i javno-privatno partnerstvo, kao privatna financijska inicijativa – PFI – uvođenje privatnog kapitala u održavanje i izgradnju javnih bolnica, sve je ukazivalo na drastične promjene, reformu i rezanje troškova NHS-a. [673]
Smanjenje osoblja i usporedno s tim i intenzifikacija rada, niže plaće sestrama i ne medicinskom i nemenadžerskom osoblju, pomak što većeg broja mnogih internih usluga prema outsourcingu dakle, njihovo izmiještanje iz sustava javnog zdravstva, pomogli su privatnicima u rapidnom smanjenju operacionog deficita u privatiziranim bolnicama.[674]
U nekoliko zemalja Europe te su promjene uvedene na osnovu tvrdnje kako će one doprinijeti i povećati izbor pacijentima, smanjiti troškove i povećati efikasnost. Zapravo, u svim su zemljama išle za tim da reduciraju troškove zdravstvene skrbi. Međutim, učinak reformi nije bilo toliko rezanje troškova, kao promjena i prijelaz s javne na privatnu zdravstvenu skrb. Troškovi su i dalje rasli, a najznačajnija je posljedica bila prijelaz i promjena koja je išla u susret privatnom financiranju sustava zdravstvene skrbi i usluga te erozija i demontaža pravedne preraspodjele zdravstvenih usluga i njihova dostupnost svima kao temeljne principe ugrađene u Bismarckov i Beveridgeov sustav javnog zdravstva i usluga.[675] To je povratno,

[673] C. Hermann, *The Marketisation of Health Care in Europe*, str. 138.

[674] Gabriele Gröschl-Bar, Niko Stumpfögger, „Krankerhäuser“, Torsten Brandt, Thorsten Schulten, Gabriele Sterkel, Jörg Wiedemuth (ur.), *Europa im Ausverkauf. Liberalisierung und Privatisierung öffentlicher Dienstleistungen und ihre Folgen für die Tarifpolitik*, VSA Verlag, Hamburg 2008., str. 169-173.

[675] C. Hermann, *The Marketisation of Health Care in Europe*, str. 138.

najviše pogodilo one s ionako malim primanjima i na dnu platne liste te ih stavilo u nepovoljan položaj.

Međutim, dok su vlade rezale socijalne usluge kako bi otplatile enormne dugove nastale bankarskim malverzacijama i spekulacijama zbog krize koja je otpočela 2008., da bi spasile iste te banke i oživjele njihovu ekonomiju, anti egalitarni je karakter neoliberalne zdravstvene politike postajao sve očitiji. Retorika koja govori o većem izboru pacijenata ima vrlo sužen i ograničen karakter, velike nejednakosti u prihodima i porezima, sve veći jaz siromašnih i bogatih, s kritičnim utjecajem na zdravlje onih najsiromašnijih, opadanje kvalitete javnog zdravstva i skrbi, otjecanje poreznih prihoda korporativnim nabavljačima zdravstvenih usluga, smanjivanje paketa osnovnih zdravstvenih usluga i rastući broj ugovorenih tretmana za one koji ih mogu platiti. Sve ovo je vodilo i može voditi do oblikovanja novog *common sense* ili zajedničke svijesti u kojoj se veza između zdravlja i jednakosti, opetovano vidi kao fundamentalna.[676]

Dok je učinak uvođenja tržišnih mehanizama na kvalitetu i dostupnost usluga diskutabilna, jasno je kako je privatni kapital i sektor na više načina najviše profitirao od potržišnjenja i komodifikacije zdravstvene skrbi u Europi.[677]

Međutim, postojali su jaki dokazi snažne anti-privatizacijske klime pred samim vratima Velike Britanije u kojoj se popločavao upravo takav jedan zajednički put prema drugačijim, alternativnim rješenjima zdravstvene reforme. Put kojim se krenulo vodio je temeljnom uvjerenju kako je veza zdravlja i jednakosti ključna. Škotska i Wales odbile su komodifikaciju NHS-a. Činjenica kako su i Škotska i Wales odbili privatizaciju i uvođenje tržišnih mehanizama u svoj Nacionalni zdravstveni sustav ide u prilog i činjenici kako javno omogućen i državno vođen sustav zdravstvene i socijalne skrbi dobro radi te se osniva na planiranju i vodstvu putem mješavine demokratske odgovornosti i lokalnih struktura, kao što je bilo u Engleskoj prije 1990-ih. Niti plaćanje prema rezultatima, niti zakladni fondovi (foundation trusts) nisu uvedeni.[678]

To nije značilo zaostajanje i nazadovanje NHS-a Škotske i Walesa. Naprotiv, to je značilo jednu sasvim drugačiju modernizaciju na drugačijim osnovama nego što je bila ona

---

[676] C. Leys, *Health, Health Care and Capitalism*, str. 22.

[677] C. Hermann, *The Marketisation of Health Care in Europe*, str. 139.

[678] Colin Leys, *Healthy alternatives*, www.redpapper.org.uk/healthy-alternatives/, datum pristupa, 1. 7. 2017.

sprovedena u Engleskoj.[679] Umjesto fragmentiranog, komodificiranog i komercijaliziranog NHS-a otvorenog kompeticiji, tržišnom natjecanju i konkurenciji, vođenog prema principima tržišta, obje su se države opredijelile za demokratsko i odgovorno upravljanje i planiranje.

Tako je pokretna snaga i motor promjena bilo nastojanje koje je išlo u smjeru povećanja broja medicinskih specijalista i liječnika opće prakse (GP), radije nego li biznismena i poslovnog sektora u javnom zdravstvu, te menadžera. Na lokalnoj je razini, u političkim odlukama sudjelovala struka, a ne menadžeri i ljudi iz poslovnog sektora. Uvođenje i razvoj vijeća i uprava u široj lokalnoj zajednici zdravstvene i socijalne skrbi, povećanje broja socijalnih radnika i osoblja, kao krucijalnog momenta efikasnije integracije primarne i sekundarne zdravstvene skrbi, i u Škotskoj 2009., uvođenje članova upravnih odbora i vijeća iz redova lokalne zajednice izabranih na probni rok. Škotska je također zabranila proviziju tj. nabavu usluga liječnika opće prakse (GP services) od strane profitnih kompanija i korporacija.[680]

Restauracija potpune političke odgovornosti za zdravstvene usluge vodila je daljnjoj demokratizaciji i redistributivnim mjerama, uključujući obustavu naplaćivanja za prepisivanje lijekova, pogotovo dugotrajnim bolesnicima (Škotska je vlada to učinila 1. travnja 2011.) te obustavu plaćanja za osobnu skrb u Škotskoj i radikalne redukcije naplaćivanja u Walesu. Značajno je da se, za razliku od Engleske, zdravstveni sustav u Škotskoj i Walesu popravio i stabilizirao na raznim nivoima, uključujući smanjenje liste čekanja (Škotska je bila među zemljama koje su imale najkraće liste čekanja).[681] U Engleskoj je situacija bila potpuno drugačija. U njoj je NHS dramatično i sustavno propadao i klizio u kaos radi interesa kapitala i profita.

Slučaj Škotske i Walesa ukazivao je na jaku i učinkovitu državnu kontrolu i vodstvo javnih servisa i sektora. Pokazalo se kako je aktivna uloga države, uloga agenta i štita većine. Međutim, ideja je države kao kolektiva tijesno bila povezivana s komunističkom idejom kolektiviteta, socijalizmom i ljevičarima te se sve državno smatralo lošim, a privatno se povezivalo s dobrim i poželjnim. Država se često identificirala s državom dadiljom, birokratizmom, neefikasnošću, rastrošnošću ili nekim drugim negativnim konotacijama i

[679] Isto.

[680] Isto.

[681] Isto.

pridjevima. To su bili sirovi slogani, ali i polazne točke mnogim političarima i medijskim konstruktima, kreiranim za javnost.[682]

Zapravo, činjenica da su neki dijelovi države proglašeni neefikasnima, u praksi je značilo da su to upravo oni dijelovi koji su omogućavali i pružali zdravstvene, socijalne i kulturne usluge za sve – škole, socijalni servisi.[683] Učinci ovih stalnih i neprekidnih naleta kleveta na dijelova države koji su pružali socijalne usluge služio je sužavanju našeg koncepta države isključivo na te njezine dijelove i činio nas je indiferentnim naspram njih.[684] To je u praksi značilo ništa drugo nego marginaliziranje i obezvređivanje paradigme skrbi i djelatnosti s njome povezane. Kao posljedica na te se servise prestalo gledati kao na povijesno, historijsko postignuće i pravo te kolektivno nasljeđe, prestali smo u njima vidjeti izraz zrelog, demokratskog i razvijenog društva, osjetljivog na potrebe drugih, postignuća koja se samo kroz i po kolektivu i solidarnosti mogu postići, postignuća prema kojima imamo društvenu odgovornosti zaštititi ih i održati.

Upravo se ovaj model reforme, rekonstrukcije i modernizacije NHS-a, pokazao kao protuotrov anglosaksonskoj ekstremno desnoj ideologiji te može poslužiti kao model za reforme nacionalnih zdravstvenih sustava diljem Europe i svijeta.

[682] Isto.

[683] Isto.

[684] Isto.

3.7. Neke od dilema s kojima se suočavaju sustavi zdravstvene skrbi

Iz svega navedenoga i na temelju istraživanja i iskustva koja su zapisali Rudolf Klein i Donald W. Light, postoji sedam dilema s kojima se suočava svaki zdravstveni sustav pri svojem utemeljenju. Dileme izazivaju i dovode u pitanje dostupnost svakog većeg sustava zdravstvene skrbi, kao što je Kaiser Permanente ili Aetna-US u SAD-u, koje se često ispuštaju iz vida i izbjegavaju.[685]

Prva od dilema je kako pomiriti potrebe regionalne i nacionalne koordinacije s sposobnošću odgovora na lokalne potrebe stanovništva? Drugo, kako možemo pomiriti urbane sa ruralnim potrebama stanovništva i probleme loše distribucije usluga i servisa? Treća je dilema kako netko može podijeliti nacionalni sustav zdravstvene skrbi i u isto vrijeme poštivati i njegovati energiju, kreativnost i izvore volonterskog ili dobrovoljnog sektora? Četvrto, kako pomiriti javnu odgovornost s profesionalnom autonomijom, ekspertizom i stručnošću? Peto, na koji će način primarna skrb biti integrirana sa specijaliziranom i bolničkom skrbi? Šesto, kako će individualistički principi i uzorci prakse biti pomireni s nacionalnim standardima i nacionalnim sustavom? I zadnje, na koji način pomiriti sustav koji je više fokusiran na pacijenta, pojedinca, sa sustavom koji bi više bio fokusiran na zdravlje zajednice i populacije u cjelini?[686]

Te dileme ostaju otvorena pitanja s kojima se svi sustavi zdravstvene skrbi trebaju suočiti. Neki su to riješili prilično uspješno, neki su u procesu dok su neki podbacili to učiniti na dobrobit sviju. Nedostatak i povlačenje državne prisutnosti u sektoru zdravstvene skrbi ne može umiriti niti umanjiti učinke tržišnih mehanizama i principa na zdravlje i društvenu dobrobit. Potrebno je, u nadi kako bi se preokrenuo trend komodifikacije i privatizacije, premjestiti fokus s neoliberalne metafore potrošača, pojedinca na tržištu, na građanina demokratskog društva i društvo koje skrbi za sve svoje članove. Oštri rezovi, strukturalne promjene i prilagodbe sustava zdravstvene skrbi, dehumanizacija, fragmentizacija sustava skrbi nisu potrebni i nužni i mogu se izbjeći. Jednakost, dostupnost, efikasnost, kvaliteta,

---

[685] Usp. Rudolf Klein, *The New Politics of the NHS,* Longman, New York 1995.

[686] Isto.

reprezentativnost i odgovornost mogu biti postignute bez kompromitiranja zdravlja cijele nacije i budućih generacija. Tako sustav zdravstvene skrbi treba biti obnovljen na razinu kojom se postiže socijalna pravda i kojom se štiti i poboljšava ljudski život i dostojanstvo.[687]

> »Ali, širom svijeta, propaganda u prilog medicinski definiranog zdravlja podudara se s porastom bijede mnogih. Tako se može sažeti tvrdnja Indijca D. Banerdžija. On dokazuje kako je uvoz zapadne misli potkopao higijenske običaje većine i učvrstio napredak elita u Indiji.«[688]

U narednom ćemo poglavlju vidjeti i nastojati prikazati kako su se sve te promjene i rastakanje paradigme skrbi, u kontekstu i okviru neoliberalne paradigme, odražavale i na rastakanje solidarnosti i skrbi u zdravstvu te u konačnici i na društvo u cjelini. Osobito će te promjene i razorni učinci takvog rastakanja biti vidljivi na odnosima društva prema marginaliziranima, nevidljivima i najranjivijim članovima, među kojima su djeca najpogođenija tim dubokim promjenama.

Činjenica rastakanja skrbi ponajviše je utjecala na siromašne dijelove zemlje, na zemlje u razvoju, ali nije, kao što smo vidjeli, mimoišla niti bogate, razvijene zemlje, iako je imala drugačije učinke i drugačije lice. Neoliberalna se paradigma preslikava i ocrtava kroz rastakanje društvenih relacija, što za posljedicu ima i izazivanje i promoviranje nasilja, razdora i kaosa u društvu vođeno doktrinom šoka i krilaticom *Divide et impera*.

Snažno prisutna i očita zapadna ekonomsko-gospodarska i kulturna dominacija te silna želja za realizacijom i posjedovanjem sve više moći, premještanje njezina fokusa na zemlje u razvoju doprinijela je kreiranju problema nepojmljivog siromaštva, dubokih polarizacija unutar društva, rastakanju skrbi i solidarnosti te natjerala ljude u sve veći očaj. Ovo će se snažno ocrtati u pitanjima iskorištavanja ljudi zemalja u razvoju od strane velikih korporacija, što ćemo nastojati prikazati kroz dva velika problema, pitanja vrijednosti ljudskog, individualnog života i života djeteta u cjelini kroz prizmu problema dječjeg rada i korištenja djece u oružanim sukobima i ratu – problema djece vojnika.

---

[687] S. L. T. McGregor, *Neoliberalism and Health Care*, str. 87.

[688] I. Illich, *Zdravlje kao lična odgovornost? Ne, hvala! Manifest higijenske autonomije*.

IV. ODNOS DRUŠTVA PREMA DJECI KROZ PARADIGMU RASTAKANJA SKRBI U DRUŠTVENIM RELACIJAMA

4.1. Dijete kao paradigma budućnosti - rađanje čovječanstva

Namjera je ovog dijela rada istaknuti i pokazati vrijednost djeteta kao slike i paradigme budućnosti i istaknuti da se dijete, kao predmet etičke i bioetičke refleksije, tiče čitavog predmetnog polja bioetike, koje obuhvaća kako biomedicinske tako i globalno-ekološke probleme. U tom kontekstu valja istaknuti da je odgovornost za dijete paradigmatski oblik odgovornosti za čitavo čovječanstvo, budućnost i za život u cjelini. Istaknut ćemo kako odgovornost za dijete ima značajke odgovornosti koja je, kao novi tip odgovornosti, usmjerena na budućnost koja je trajna, kontinuirana i totalna.[689] U tom će nam smislu poslužiti stavovi Hansa Jonasa, koje je artikulirao u djelu *Princip odgovornost* (1979).

Osnovno je pitanje, koje postavlja Ante Čović, na kakvoj se teorijskoj osnovi može zasnivati moralna, pravna i politička odgovornost čovjeka za dijete ali i za zajednicu ne-ljudskih živih bića.[690]

Odnos prema djetetu u horizontu bioetike zauzima istaknuto mjesto, jer nuka na promišljanje temeljnih etičkih pojmova, kao što su autonomija, odgovornost i skrb, savjest, te pojmovi čovjek, osoba ili svijest.

4.1.1.Tradicionalna etika (etika dužnosti - antropocentrična) i novi tip etike budućnosti (etika odgovornosti, skrbi - biocentrična)

Znanstveno-tehnički napredak obilježava čitavu jednu epohu koju nazivamo novim vijekom. U našoj je suvremenosti ta linija kontinuiranog napretka dospjela do točke obrata. Znanstveno-tehnički napredak i Descartesov i Baconovski optimizam u ljudski razum i podčinjavanje prirode ljudskim umnim sposobnostima,[691] isticanje racionalnosti kao jedinog kriterija objektivnosti i istinitosti, sve više posljednjih godina pokazuje svoju tamnu stanu i

---

[689] H. Jurić, *Odgovornost za dijete kao paradigma bioetičke odgovornosti*, str. 59.

[690] Ante Čović, „Biotička zajednica kao temelj odgovornosti za ne-ljudska živa bića“, Ante Čović,Nada Gosić, Luka Tomašević (ur.), *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike*, Pergamena, Zagreb 2009., str. 33.

[691] Usp. Francis Bacon, *Novi organon*, Naprijed, Zagreb 1986., Rene Descartes, *Rasprava o metodi*, Matica hrvatska, Zagreb 1951.

svoje naličje te se ne pokazuje samo kao napredak, nego i kao opasnost ne samo za čovjeka kojemu je trebao služiti, već i za sva druga ne-ljudska živa bića.[692]

Novi vijek, kao znanstveno-tehnička epoha, iscrpio je svoje unutrašnje mogućnosti i u bitnom smislu možemo ga smatrati završenom epohom. Međutim ne može se poreći da zamašna znanstveno-tehnička mašinerija koja je u proteklom vremenu pokretala nezapamćeni napredak i koja je uspješno ostvarila strateški cilj novovjeke znanosti – ovladavanje prirodom u korist ljudskog roda – i dalje s gotovo nesmanjenom snagom određuje naš materijalni život.

S druge strane sasvim je izvjesno da se snažno i zamjetno razvija novi epohalni senzibilitet kao i nova epohalna svijest, koja na racionalnom planu artikulira povijesni prijelom i teorijski projektira nadolazeću novu epohu. Upravo taj raskorak inertne, znanstveno-tehnički aranžirane materijalne podloge života i nove osjećajnosti, odnosno nove epohalne svijesti na sve izraženiji način razdire i rastuđuje, rascovječuje egzistenciju suvremenog čovjeka. U analognoj formuli u kojoj je Francis Bacon, utemeljujući novi vijek kao epohu znanstveno-tehničke civilizacije, utvrđivao »znakove istine i zdravlja filozofije i znanosti«,[693] možemo i danas utvrđivati znakove iscrpljenosti tvz. »baconovskog doba« koji ujedno najavljuju novu epohu u povijesnom razvoju čovječanstva.[694]

U novije vrijeme pojavile su se i pojavljuju se nove i sudbinski važne moralne dileme na koje tradicionalna etika ne može pružiti adekvatne odgovore. Otuda je nastala potreba za izgrađivanjem novih etičkih pristupa i tzv. novih etika na sasvim novim osnovama. Te se etike obično nazivaju »etikama budućnosti«, jer se njihov kategorički imperativ odnosi na budućnosnu dimenziju, dimenziju vremena i nastojanje oko očuvanja budućnosti, oko kontinuiteta i trajnosti života kako za čovjeka tako i za život uopće.

4. 1. 2. Jonasova budućnosna etika

U tom ćemo kontekstu spomenuti etiku Hansa Jonasa, koji je najpoznatiji predstavnik »etike budućnosti«, etike odgovornosti za budućnost, kao jedan novi tip etike, nasuprot dosadašnjoj

---

[692] Ante Čović, „Pojmovna razgraničenja: moral, etika, medicinska etika, bioetika, integrativna bioetika“, Ante Čović / Marija Radonić (ur.), *Bioetika i dijete*, Pergamena, Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju, Zagreb 2011., str. 11.

[693] Usp. F. Bacon, *Novi organon*, str. 67 – 73.,

[694] Ante Čović, *Biotička zajednica kao temelj odgovornosti za ne-ljudska živa bića*, str. 34.

etici dužnosti, koja je prevladavala od Kanta sve do današnjih dana, kada se shvaća kako je sve više potreban jedan novi tip etike, tzv. budućnosna etika. Obilježja su te etike da je ona po sebi biocentrična, budućnosna – uključuje u sebi horizont vremena, pa je stoga i trajna, kontinuirana, skrbnička, uključuje u sebi i obvezu spram potomstva. Negdje se spominje još i kao »ženski tip etike« (Boff, Gilligan, Nodings), o čemu će biti više govora u narednim poglavljima, vertikalna etika, holistička etika, nasuprot »muškoj etici« ili etici prava, pravde i dužnosti (Kantova etika), a obilježja su tradicionalne etike i njena glavna ograničenja, antropocentrizam, istovremenost i individualizam.[695]

Dakle, nova epoha, izmijenjena bit ljudskog djelovanja i premještanje težišta moći s neograničene čovjekove moći, pa sve do razorne moći prirode koja se osvećuje, dovodi do potrebe nove etike i novih dimenzija odgovornosti. Čovječanstvo je zatečeno s tom rastućom moći koja je rezultirala rastućim moralnim nesnalaženjem i brojnim etičkim dilemama s obzirom na sav život u cjelini. Jonas je to nazvao »etičkim vakuumom« i kaže:

> »(…) upravo ovo kretanje koje nas je dovelo u posjed onih snaga čija upotreba sada mora biti regulirana normama… otplavilo je osnove od kojih bi se mogle izvesti norme, pa je razorilo i ideju norme kao takve. Na svu sreću, nije razoren osjećaj za normu, (…); ali i taj osjećaj postaje nesiguran u sebe kad mu tobožnje znanje proturječi ili barem zabranjuje svaku sankciju. (…) Sada mi drhtimo u golotinji jednog nihilizma, gdje se najveća moć sparuje s najvećom prazninom, najveće umijeće s najmanjim znanje o tome, čemu. (…) Stoga novovrsne sposobnosti djelovanja zahtijevaju nova pravila etike, a, možda, čak i jednu novu etiku«[696]

Tradicionalna etika, kako smatra Jonas isključuje iz svoga djelokruga prirodu, budućnost i globalnu brigu za opstanak čovječanstva i brigu za tako-bitak, brigu da stvarno budu i postanu ljudi. Jonas ironično tu etiku naziva »susjedskom etikom«, »etikom istovremenosti«.

> »Mi imamo obvezu prema postojanju budućeg čovječanstva – čak nezavisno od toga da li je u njemu baš naše potomstvo – i, drugo, isto tako obavezu prema njegovom *takobitku*«[697]

Tako Jonas, u skladu s novim određenjem etike, artikulira i novi kategorički imperativ:

---

[695] Više o etici odgovornosti Hansa Jonasa vidi u: Hrvoje Jurić, *Etika odgovornosti Hansa Jonasa*, Pergamena, Zagreb 2010.

[696] Hans Jonas, *Princip odgovornost. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990., str. 42 – 43.

[697] Isto, str. 64.

»Djeluj tako da su učinci tvojeg djelovanja podnošljivi s permanencijom pravog ljudskog života na Zemlji.«[698]

4.1.2.1.Odgovornost za dijete kao paradigma odgovornosti za budućnost

Ovaj je novi tip etike proširen preko sfere čovjeka sve do u budućnost i za budućnost. U tom ćemo kontekstu govoriti i o odgovornosti za dijete kao paradigmi i smjernici za odgovornost čovjeka prema budućnosti i *takobitku* u cjelini, kao paradigmi čovjekove odgovornosti prema ne-ljudskim živim bićima i prema ne-ljudskoj prirodi uopće. Na taj način, odgovornost prema djetetu poslužit će nam kao model, uzor i paradigma za razvijanje bioetičke globalne odgovornosti kao jednog novog tipa etike.[699] Jonas smatra kako mi taj novi tip etike imamo već u zametnom obliku prisutne u roditeljskoj odgovornosti, u odgovornosti za dijete. Stoga Jonas kaže:

»(…) već u dosadašnjem moralu postoji *jedan* slučaj (…) elementarne *ne-recipročne* odgovornosti i obveze koja se spontano prihvaća i praktikuje; obaveza prema *djeci* koju smo rodili i koja bi morala propasti ako nakon rađanja ne bismo nastavili s brigom i zaštitom. Mi, doduše, od njih za našu starost možemo očekivati nekakvu protuuslugu za utrošenu ljubav i trud, ali ovo sigurno nije uslov za to, a još manje za odgovornost koju za njih prihvaćamo i koja je, ipak, neuslovljena. (…) tu je prijeko ideje o odgovornosti uopće, a neprestano unapređivana sfera djelovanja tog odnosa je najprvotnije mjesto njezinog angažmana.«[700]

Roditeljska odgovornost i briga za dijete, ima paradigmatsko, genetičko i socijalnopolitičko središnje značenje za odgovornost u svakom dobu, a posebno u dobu enormnog globalnog i vremenskog protezanja učinaka naše tehnološke civilizacije i biotehnološkog zadiranja u temelje života i životne izglede budućih generacija.

Paradigmatsko se značenje roditeljske odgovornosti ogleda u činjenici da roditeljska odgovornost najneposrednije pretpostavlja čovjekov/roditeljski sluh za stvar koja svojim vlastitim svrhama ostavlja zahtjev – apel, poziv - njegovu roditeljskom djelovanju. U

---

[698] Isto, str. 28.

[699] H. Jurić, *Odgovornost za dijete kao paradigma bioetičke odgovornosti*, str. 53.

[700] H. Jonas, *Princip odgovornost. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, str. 63.

roditeljskoj odgovornosti na poseban način dolazi do izražaja nereciprocna, brigujuća, totalna, kontinuitetna i budućnosna struktura svake odgovornosti kao takve.[701]

Jonas stoga, navodi tri idealne, tipične karakteristike roditeljske odgovornosti koje bi trebale ocrtavati i novi tip etike budućnosti: ona je *totalna* (globalna) tj. za dijete u cjelini, trajna – *kontinuirana*, permanentna, nikada ne prestaje, uključuje vremensku dimenziju, prošlost, sadašnjost i budućnost, ona je stoga, *budućnosna.*

> »Da je bilo ko bilo kad za bilo koga de facto bilo kako odgovoran (što ne znači i da vrši odgovornost, nego samo da je osjeća) tako neraskidivo spada u čovjekov bitak kao što je, generalno, on sposoban za odgovornost – zapravo tako je neraskidivo kao što je on biće koje govori i zato se mora preuzeti u njegovu definiciju, ako neko hoće da se bavi tim sumnjivim poslom.«[702]

Roditeljska je odgovornost za dijete nereciprocna tj. asimetrična. Roditelj ima moć, a dijete ju nema. Odgovornost je utoliko veća što je moć onoga za koga smo odgovorni manja. U roditeljskoj odgovornosti na najvjerodostojniji način dolazi do izražaja briga kao temeljna egzistencijalna odrednica tubitka. Totalnost se ogleda u tome da je roditelj odgovoran za totalni bitak djeteta, za sve njegove aspekte, od same egzistencije do najviših interesa.[703]

Kontinuitet roditeljske odgovornosti je povezan s njenom totalnošću i povijesnošću odgovornosti. Vršenje roditeljske odgovornosti ne može se prekinuti.

> »Totalna odgovornost uvijek mora da pita: „Šta će biti poslije? Kuda to vodi?“, a istovremeno i: „Šta se dešavalo prije? Kako se to što se sada dešava objedinjuje s cjelinom postajanja ove egzistencije?“«[704]

Budućnosni karakter odgovornosti dolazi do izražaja u roditeljskoj brizi kao sadržaju vremenitosti naše egzistencije. Roditelji su odgovorni za budućnost svoje djece, a to znači preuzeti odgovornost za nešto čime ne raspolažemo

> »i to ne samo zbog mnogih nepoznanica u jednačini objektivnih okolnosti nego isto tako zbog spontanosti ili *slobode* života koji je u pitanju – najveće od svih nepoznanica koja se ipak mora uključiti u totalnu odgovornost.«[705]

---

[701] Dževad Hodžić, *Odgovornost u znanstvenotehnološkom dobu,* Sarajevo 2008., str. 259 – 260.

[702] H. Jonas, *Princip odgovornost. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, str. 145.

[703] Isto, str. 147.

[704] Isto, str. 153.

[705] Isto, str. 154.

Upravo u tom transcendentalnom horizontu roditeljska odgovornost se daje u omogućujućem, a ne toliko određujućem sadržaju i značenju. Ona se sastoji u tome da se dopusti, omogući egzistencija onoga što tek treba biti. Možemo reći kako je roditeljska odgovornost zapravo naznaka i mogućnost, a ne ostvarenje i određenost onoga što treba biti. Na praktičnom, socijalno-političkom planu to znači da roditeljska odgovornost ima središnje značenje u njihovoj dužnosti da se brinu za buduće uvjete života svoje djece kao i moralne, kulturno-povijesne i prirodne mogućnosti njihova dostojanstva, autonomije i moći sebebitka.[706]

Tu brigu roditelji, u uvjetima globalne biotehnološke civilizacije i pustolovine, ne mogu vršiti privatno, individualističkom etikom, nego jednom novom etikom, budućnosnom etikom, kako naglašava i Jonas, tako da se njihova odgovornost ukršta i s odgovornošću društva u cjelini. U tom odnosu prema i s Drugim naš um, naš bitak, u svom izvoru i dohodištu mora ponovno u komunikaciji, kroz jezik, biti konstituiran kao odgovornost. Ponovno mora moći čuti poziv i odgovoriti, a ne samo vidjeti.

[706] Dž. Hodžić, *Odgovornost u znanstvenotehnološkom dobu*, str. 261- 262.

4.2. Filozofski doprinos poimanju osobe (čovjeka) i odgovornosti za drugoga

Možemo li u tom smislu onda govoriti i o djetetu kao političko-pravno-moralnom subjektu (naše) odgovornosti? Trebali bismo poći od pitanja »*Što* je ili *tko* je to dijete?«, koje nas dovodi pred filozofski i etički problem. Naime, je li dijete čovjek i osoba? Jasno je da dijete je čovjek, dionikom je ljudske naravi i biološki gledano nositelj je ljudskog genetskog materijala. No je li dijete ljudska osoba sa svim pravima i dužnostima koja inače pripadaju ljudskim osobama?[707]

To je pitanje kompleksno i vrlo složeno, pa ćemo se ukratko osvrnuti na glavne misli filozofa Kanta i njegovih spisa *Osnivanje metafizike ćudoređa* i *Kritika praktičkog uma* iz kojih ćemo iznijeti neke dijelove u kojima naglašava kako je potrebno u etici radije govoriti o čovjeku, ne o osobi. Pojam je osobe, koji se odnosi na sva umna bića, puno širi od pojma čovjeka dok čovjek ne mora ujedno biti i umno biće i osoba, ali svaka je osoba umno biće i čovjek.

> »No pretpostavimo da ima nešto *čega opstojnost sama po sebi* ima apsolutnu vrijednost , što bi kao svrha *samo po sebi* mogla biti osnovom izvjesnih zakona, onda bi u njoj i samo u njoj ležao osnov mogućeg kategoričkog imperativa, tj. praktičnog zakona.«[708]

Nadalje, Kant će naglašavati da čovjek i svako umno biće egzistira kao svrha sama o sebi i po sebi, a ne samo kao sredstvo za proizvoljnu upotrebu za ovu ili onu volju, nego se svagda mora smatrati ujedno kao svrha u svim svojim djelovanjima, bilo da su upravljena na njega samoga ili na druga umna bića.[709]

Kantova je etika, kako smo već naveli, etika dužnosti, antropocentrična, »susjedska etika«.[710] Za njega su svi predmeti nagnuća i na njima osnovanih potreba samo uvjetovane vrijednosti u bića kojih se bitak osniva ne na našoj volji, nego na prirodi tj. koja pripadaju svijetu materije,

---

[707] H. Jurić, *Odgovornost za dijete kao paradigma bioetičke odgovornosti*, str. 50.

[708] Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike ćudoređa*, Feniks, Zagreb 2003., str. 49. Za Kantovu formulaciju kategoričkog imperativa potrebno je podrobnija analiza njegovih djela, osobiti s naglaskom na spomenuto i na Kantovu poznatu *Kritiku praktičkog uma,* ovdje ćemo samo navesti jednu od mnogobrojnih inačica - verzija njegova kategoričkog imperativa, koja glasi: »Radi samo prema onoj maksimi za koju ujedno možeš htjeti da postane općim zakonom«, *Osnivanje metafizike ćudoređa,* str. 41. i drugo.

[709] Isto, str. 49.

[710] Hans Jonas, Princip odgovornost. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju, str. 10.

prirode, kao bezumnih bića koja imaju samo relativnu vrijednost kao sredstvo, stoga se bezumna bića zovu *stvari*, dok se sva umna bića nazivaju *osobama* jer ih njihova priroda odlikuje kao svrhe po sebi i same o sebi tj. kao nešto što se ne smije upotrebljavati samo kao sredstvo, pa utoliko ograničava svaku samovolju i stoga su predmet poštovanja i imaju svoje dostojanstvo. [711] To su objektivne svrhe o sebi i po sebi, kojih je opstojnost sama po sebi svrha i to takva da se na njihovo mjesto ne može postaviti nikakva druga svrha kojoj bi one trebale služiti samo kao sredstvo.

Iz ovoga slijedi da je praktični imperativ ovaj:

> »Radi tako da čovječanstvo kako u tvojoj osobi, tako i u osobi svakoga drugoga svagda ujedno uzimaš kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo.«[712]

Dakle, ja sa čovjekom u svojoj osobi nikada ne mogu disponirati da ga osakatim pokvarim ili ubijem. Tako svrhe subjekta, koji je svrha sama po sebi, moraju, ukoliko je to moguće, biti i moje svrhe. Ovaj je princip čovječanstva i svake umne prirode uopće kao *svrhe same o sebi,* princip a priori. Nije uzet iz iskustva jer se odnosi uopće na sva umna bića i jer se u njemu čovječanstvo ne predstavlja kao svrha ljudi (subjektivno), nego se predstavlja kao objektivna svrha. Kao objektivna svrha svaki čovjek biva zakon i ma kakve god mi svrhe imali, čovječanstvo treba sačinjavati najviši uvjet svih subjektivnih svrha koji ograničava. Subjekt svih svrha je svako umno biće kao svrha sama po sebi.

U carstvu svrha sve ima ili svoju cijenu ili svoje dostojanstvo. Tako samo ono što je uzvišeno iznad svake cijene, dakle što ne dopušta ekvivalenta, to ima unutrašnju vrijednost tj. dostojanstvo. [713] Čovječanstvo i ćudorednost u osobi ono je što ima svoju inherentnu vrijednost ili dostojanstvo. Za Kanta je autonomija tj. sposobnost čovječanstva da bude općenito zakonodavno, samo sebi zakon, temelj dostojanstva ljudske i svake umne prirode. Moć je uma, upravo ta djelatna moć po kojoj sva umna bića zaslužuju poštovanje i imaju dostojanstvo. Iz ovoga možemo analogno ustvrditi da upravo dijete, u kojemu je ta umnost latentno prisutna u klici kao mogućnost, postaje tako mjesto rađanja čovječanstva ili *locus humanitatis.*

---

[711] Isto, str. 49.

[712] Isto, str. 50.

[713] Isto, str. 56.

Ovime smo dali samo jedan mali dio i pokušaj filozofskog aspekta i pogleda na egzistencijalni fenomen odgovornosti za Drugoga. Međutim, postavlja se pitanje *Tko je dijete?* Je li i u kojoj mjeri dijete subjekt naše odgovornosti, subjekt prava i dužnosti odraslih prema djeci? Na ovo pitanje nije jednostavno dati odgovor niti je on jednoznačan. Pokušat ćemo preko pojma *asimetrija prava i dužnosti*, odnosno *ne-recipročni odnos prava i dužnosti*, objasniti što znači odnos dijete-odrasli i kako se može teorijski zasnovati naša odgovornost prema djetetu kao subjektu.

4.3. Asimetrija prava i dužnosti – pokušaj teorijskog zasnivanja moralne, političke i pravne odgovornosti za dijete

Činjenica je da se koncept ljudskih prava odnosi i na djecu, pa se prigodnim prevođenjem može govoriti da bi djeca trebala biti tretirana kao ravnopravna ljudska bića (sama činjenica potrebe prevođenje ljudskih prava na prava djece govori u prilog kako djeca nisu uvijek bila kroz povijest smatrana ravnopravnim ljudskim bićima, pa čak niti osobama, ali i u novije vrijeme iskorištavanje djece kao radne snage diljem zemalja trećeg svijeta govore nažalost više u prilog činjenici kako se djeca ne smatraju ravnopravnog dostojanstva s odraslim ljudskim bićima ili jedinkama). Možemo li reći da dijete, kao dionik ljudske naravi, koja je umne prirode jeste i može biti stoga subjekt naše moralne odgovornosti i ujedno i svrha sama po sebi kojoj dugujemo naše poštovanje i odgovornost? Naime, dijete zaslužuje moralni obzir i treba biti *objekt* naših moralnih dužnosti, ali je pitanje do koje mjere mogu biti moralni *subjekti*? Također, djetetu pripadaju određena prava, ali je pitanje do koje mjere može preuzeti dužnosti i biti autonomno, što se inače postavlja pred moralne subjekte.

Ovdje se radi o problemu koji se naziva asimetrija prava i dužnosti, odnosno ne-recipročni odnos prava i dužnosti.[714]

Na poseban se način moralne dileme, koje su povezane s odnosom odrasle osobe prema djetetu pojavljuju kada se bavimo djetetom i komuniciramo s njim u osjetljivim okolnostima, kao što je primjerice medicinska skrb. Tada sva složenost moralnih aspekata pedijatrijske prakse dolazi do izražaja, posebno primjerice u problemu informiranog pristanka kod djece. Tada govorimo o situacijama smanjene ili izostale sposobnosti samostalnog odlučivanja i preuzimanja odgovornosti.[715]

S obzirom na *asimetriju prava i dužnosti,* kao i s obzirom na *odgovornost* koja nikako ne može biti recipročna između djeteta i odrasle osobe, ispostavlja se slijedeći zaključak: za etičko obuhvaćanje odnosa odrasle osobe prema djetetu potrebna nam je jedna *asimetrična*

---

[714]H. Jurić, *Odgovornost za dijete kao paradigma bioetičke odgovornosti* , str. 51.

[715] Ante Čović, „Uvodna riječ“, *Bioetika i dijete. Moralne dileme u pedijatriji* (programska publikacija istoimenog simpozija), ur. Hrvoje Jurić, Hrvatsko bioetičko društvo, Zagreb 2009., str. 7.

etika, a nju se najbolje može utemeljiti na konceptu *odgovornosti* moralnog subjekta za ovaj ili onaj moralni objekt, a ne na konceptu prava koji je tradicionalno i po pojmu opterećen simetrijom prava i dužnosti.[716] Pri tome nam je relevantno mišljenje Ante Čovića o moralno-etičkoj asimetriji u kontekstu rasprave o ne-ljudskim živim bićima.

Tako je proizašlo još jedno od pitanja na koje u ovom izlaganju treba dati odgovor, a ono glasi: na kakvoj se teorijskoj podlozi može zasnovati moralna, politička i pravna odgovornost čovjeka za ne-ljudska živa bića, ali i za dijete kao paradigmu odgovornosti za budućnost opstanka na zemlji koji uključuje opstanak čitavog čovječanstva i vrsta uopće?

Naš pokušaj teorijskog zasnivanja odgovornosti čovjeka za ne-ljudska živa polazi od metodološke pretpostavke da je nužno uvažiti nepobitnu asimetričnost u osobinama čovjeka i ne-ljudskih živih bića te da je jedino na specijesističkim razlikama moguće zasnovati odgovornost čovjeka za ne-ljudska živa bića uopće, pa tako i za osjećajuća ne-ljudska živa bića. [717]

> »(…) kakvu relaciju moralni subjekti kao članovi moralne zajednice trebaju imati prema ne-ljudskim živim bićima ili drugim entitetima da bi se prema njima mogla uspostaviti moralna obveza ili moralni obzir? Odgovor glasi: to je odnos supripadništva istoj zajednici koja obuhvaća dotična živa bića i druge entitete. Takva se zajednica može zasnivati samo na izvanmoralnim osobinama ili određenjima, jer se kod navedenih bića i entiteta ni na koji način ne može pretpostaviti prisutstvo moralnih osobina ili određenja. Budući da u sastav takvih zajednica, koje se temelje na simetričnim, izvanmoralnim osobinama i određenjima, ulazi i uža zajednica moralnih subjekata, one ujedno postaju i asimetričnim moralnim zajednicama u kojima se kod moralnih subjekata razvija moralna obveza, odnosno moralni obzir prema članovima ili dijelovima šire zajednice koji nisu moralni subjekti. Dakako da se odgovornost prema članovima ili dijelovima asimetrične moralne zajednice koji nisu moralni subjekti ne može zasnovati na simetričnim osobinama na kojima je zasnovano samo zajedništvo nego isključivo na asimetričnim moralnim osobinama, koje posjeduje čovjek i koje ga čine odgovornim za sve članove asimetrične moralne zajednice.«[718]

---

[716] H. Jurić, *Odgovornost za dijete kao paradigma bioetičke odgovornosti* , str. 52.

[717] A. Čović, *Biotička zajednica kao temelj odgovornosti za ne-ljudska živa bića,* str. 37. Pojam „simetričnosti/asimetričnosti“ u ovom izlaganju koristimo kao *terminus tehnicus* kojim se označava moralni i pravni odnos potencijalne uzajamnosti/neuzajamnosti.

[718] Isto, str. 39.

Dakle, koncept odgovornosti tj. naš pokušaj zasnivanja odgovornosti i za dijete temelji se na istodobnom uvažavanju razlika i supripadništva istoj zajednici, pa ga smatramo primjerenim orijentirom u moralno-etičkom reflektiranju našeg odnosa i odgovornosti prema djetetu i za dijete, bilo u roditeljstvu, bilo u pedijatrijskoj u ostalim praksama. Ovdje se radi ponajprije o pitanjima koja je na vidjelo iznijela bioetika. To su samo neki problemi kao što su: pitanje nerođenih i pobačaja, pitanje i problem komatoznih pacijenata i eutanazije, problem ne-ljudskih živih bića (prava životinja), problem budućih generacija i očuvanje podnošljivih uvjeta života na Zemlji. U svim tim problemima dolazi na vidjelo problem asimetričnosti i ne-recipročnosti odnosa koji su moralno i etički relevantni.

Na taj način i odgovornost prema djetetu može postati mjerodavna za različite vidove odgovornosti čovjeka prema ne-ljudskim živim bićima i prema ne-ljudskoj prirodi uopće. Tako odgovornost prema djetetu postaje paradigma, model ili uzor bioetičke odgovornosti kao jednog novog tipa odgovornosti, o čemu je bilo riječi. [719]

Ovim smo se približili i ideji integrativne bioetike, koja postaje relevantan i neophodan metodološki obrazac za artikuliranje, razmatranje i rješavanje različitih problema, od opstanka čovječanstva i Planete do medicinske skrbi o djeci i prema djeci.

Ono što će zaokupljati našu pažnju u slijedećim poglavljima bit će ideja i fenomen skrbi i onoga što se događalo rastakanjem relacija skrbi u društvu kroz povijest te kako su se sve te promjene odrazile na zdravstveni sustav i društvo u cjelini. Ono što je od osobite važnosti za uočiti bit će činjenica odnosa društva prema onima marginaliziranima, nevidljivima, ostavljenima, u konačnici prema najranjivijim članovima djeci.

[719] H. Jurić, *Odgovornost za dijete kao paradigma bioetičke odgovornosti*, str. 53.

4.4. Povijest djetinjstva na Zapadu

4. 4.1. Promjena društvene vrijednosti djeteta i djetinjstva

> »Mali ljudi, koje mi zapravo zovemo "djeca" imaju svoje velike bolove i duge patnje, koje posle kao mudri i odrasli ljudi zaboravljaju. Upravo, gube iz vida. A kad bismo mogli da se spustimo natrag u djetinjstvo, kao u klupu osnovne škole iz koje smo davno izišli, mi bismo ih opet ugledali. Tamo dole, pod tim uglom, ti bolovi i te patnje žive i dalje postoje kao svaka stvarnost.« (Ivo Andrić, *Deca*)[720]

Zabrinutost za dobrobit djece koja pate od socijalne ili moralne deprivacije i opasnosti za društvo koje proizlaze iz takvih nedostataka, postala je centralna snaga u kreiranju institucija skrbi, obrazovanja i kontrole djece i mladih. Te institucije idu od nadomjesnih institucija koje zamjenjuju obitelj i kućno, obiteljsko ozračje i okružje, kao čuvanje djece na poslu, pa sve do obrazovnih i religijskih ustanova.[721] Tijekom sedamnaestog i osamnaestog stoljeća, prije industrijske revolucije, činjenica sve većeg broja djece i mladih izvan ustanovljenih parametara, većinom paternalističkih i patrijarhalnih društvenih struktura, dao je snažan zamah raspravama o ustanovama i institucijama disciplиniranja djece. Obitelji srednjeg sloja društva postale su norma i paradigma obiteljskog života, s jedne strane, te ispravnog razumijevanja djetinjstva i onoga što čini samu njegovu bit i narav. S druge je strane sve skupa hranilo kritike koje su išle u smjeru naglašavanja kako deprivirana djeca bez obiteljskog doma i topline moraju raditi te postaju siromašna.[722] Takva su normativna

[720] Ivo Andrić, *Deca*, Svjetlost, Prosveta, Mladost, Državna založba Slovenije, Misla, Pobjeda, Sarajevo 1986., str. 54 – 55.

[721] Bengt Sandin, „History of Children's Well-Being", Asher Ben – Arieh, Ferran Casas, Ivar Frones, Jill E. Korbin (ur.), *Handbook of Child Well-Being. Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Springer Science+Business Media, Dordrecht 2014., str. 36.

[722] Usp. Pavla Miller, *Transformations of patriarhacy in the West, 1500 – 1900.*, Indiana University Press, Bloomington 1998.; Julia Grant, „in Western Europe and North America", Paula S. Fass (ur.), *The Routledge history of childhood in the Western world*, Routledge, London 2013., str. 103-124.; Ivan Jablonka, „Social Welfare in the Western world and the rights of children", Paula S. Fass (ur.), *The Routledge history of childhood in the Western world*, Routledge, London 2013., str. 380-499.

utemeljenja bile ključ i samo središte kritika institucija koje su skrbile za siročad te temelj argumenata kako siromašnu, napuštenu djecu bez roditelja, treba smjestiti u obitelji.[723]

Institucije, kao što su sirotišta i domovi za napuštenu djecu, nisu mogle ispuniti standarde organizacijskih normi i zakonitosti obiteljskog života. Usvajanje djece i njihovo smještanje unutar obitelji, postaje društveni imperativ i norma u okruženju kompleksne društvene odgovornosti. Na taj se način termin i fenomen dječje dobrobiti smješta unutar kompleksnog konteksta obiteljskih i društvenih silnica.

Kada se tijekom devetnaestog i ranog dvadesetog stoljeća pojavio problem dječjeg rada u rudnicima, tvornicama, na ulicama i sweatshopovima, dječji je rad izmješten izvan potreba, obiteljskog okružja, gdje je svako dijete trebalo doprinijeti svojim radom dobrobiti obitelji, te postaje društveni problem.[724]

Učinci dječjeg rada na dobrobit djeteta u cjelini postaju problem onog trenutaka kada broj i koncentracija djece radnika, koji su radili pod opasnim i iznimno teškim uvjetima, postaju vidljivi. Posljedično, uspostava zakonskog okvira vlada i civilnog društva definiranog kroz odgovornosti koje uključuju i odgovornost za najranjivije svoje članove kao što su djeca, postavlja i pitanje problema dječjeg rada kao jednog od temeljnih i ključnih problema. Diskusije i debate koje su se vodile oko ovog teškog i centralnog problema toga vremena vodile su se oko oslobađanja djece od kratkoročnih i dugoročnih posljedica i moralnih opasnosti radnih uvjeta u tvornicama i rudnicima. Problem je dječje radne snage imao snažan negativan utjecaja i na smanjenje odrasle radne snage one koji su bili hranitelji svojih obitelji, kao i na globalan položaj same nacije.[725]

4.4.2. Dekonstrukcija djetinjstva

Debate nisu bile vođene isključivo oko dječjeg rada u sebi i po sebi, nego i oko činjenice dobrobiti djeteta organizirane unutar obiteljskog okvira i relacija i drugih načina skrbi za dobrobit djeteta. Reformatori i filantropi često su iskazivali svoju zabrinutost zbog nesposobnosti obitelji da brinu o tjelesnoj i moralnoj dobrobiti svojeg potomstva. Obitelji su,

---

[723] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 37.

[724] Isto.

[725] Usp. Hugh D. Hindman, *Child labor: An American history*, M. E. Sharpe, New York, Armonk 2002.; Per Bolin, *Work, familiy and the state: Child labor and the organization of production in the British cotton industry, 1780-1920*., Lund University Press, Lund 1989.

zbog sve većeg siromaštva, ovisile financijski o dječjem radu što je izokrenulo i izopačilo sliku obitelji kao mjesta sigurnosti i brige izgrađenu u Europi još u devetnaestom stoljeću. Kako su odrasli bivali nezaposleni generacijske su se i rodne uloge izmijenile, djeca su postala jeftina radna snaga i dječji se rad mogao kupiti po jeftinijoj cijeni. Pitanje je i praksa dječjeg rada tako došla u konflikt s ekonomskim interesima odraslih, s jedne strane te s izmijenjenom slikom i razumijevanjem obitelji i obiteljskog okruženja kao mjesta i temeljne stanice skrbi, sigurnosti i zaštite dobrobiti djeteta, s druge strane.[726]

Takve su debate izašle na površinu i pokrenute su u najrazvijenijim zemljama zapadne Europe, ali su oblikovale i karakter diskusija posvuda u svijetu. Reformatorski su se pokreti hranili kritikom ekonomskog sustava koji generira siromaštvo i na taj način čini mogućim nešto kao dječji rad.[727]

Dječji je rad u ruralnim područjima izazivao manje pažnje iako je bio jednako raširen i uobičajen kao rad u urbanim sredinama. Međutim, društva ruralnog uređenja i obiteljski orijentiranje sredine pružale su kontekst, stabilnost i okvir moralnog okruženja pogodnog za razvoj dobrobiti djeteta, što je korištenje djece u svrhu radne snage činilo manje moralno problematičnim.[728]

Naime, djeca su tradicionalno sudjelovala u radu na obiteljskim farmama ali tijekom osamnaestog stoljeća prodorom i pojavom kapitalizma u poljoprivredi, dječji je rad postao imovina i značajna prednost za obitelji i njihov posao. Rani je stadij industrijske revolucije dječji rad iznimno cijenio i učinio ga značajnim i vrijednim doprinosom tržištu rada. Tijekom osamnaestog stoljeća, razvojem obiteljskog poslovanja, dječji je rad postao vrijednost.

Zahtjevi za edukacijom djece očito su bili pokušaji protivnika dječjega rada kako bi se poboljšali moralni aspekti brige za dijete, kao i njihovo tjelesno zdravlje. Postojao je sve veći strah u društvu kako će takvoj djeci koja su radila i bila izostavljena iz procesa edukacije u budućnosti nedostajati mogućnosti za boljim i pristojnijim zaposlenjem i životom u cjelini, budući da će ostati intelektualno i moralno zakinuti i ograničeni. Na taj način takva djeca vjerovalo se, mogu postati prijetnja društvu čak i kao najmlađi. Raspravljalo se kako djeca koja rade mogu postati opasna, kriminalna i moralno zakinuta, deprivirana i iskvarena zbog

---

[726] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 37.

[727] Usp. Hugh D. Hindman, *Child labor: An American history*, M. E. Sharpe, New York, Armonk 2002.

[728] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 38.

životnih okolnosti, neovisnosti i upotrebe novca u svijetu odraslih te teških uvjeta u kojima su odrastali.[729]

Te su se rasprave i zapažanja suočavala sa slikom, izgrađenom u kasnom devetnaestom stoljeću i pomno njegovanom sve do današnjih dana da je djetinjstvo najranjivije razdoblje života, a dijete nevino, neiskvareno i nezaštićeno biće potrebno zaštite odraslih.[730] Koncept i problem djece radnika dolazi u konflikt s razumijevanjem kako je dobro djetinjstvo konstruirano kao razdoblje emotivnog i fizičkog rasta i razvoja pod zaštitom obitelji.[731]

Stoga je postojanje takve djece kao pretjerano iskorištavane radne snage, bio pokazatelj djelomičnog neuspjeha roditelja i obitelji da skrbi za takvu djecu te uznemiravajući problem i fenomen društva.

Međutim, mišljenja su oko toga bila podijeljena, pošto su neki promatrali dječji rad kao dobrobit koja doprinosi i osigurava prihode potrebne obitelji kako bi preživjela te izmješta djecu s ulice. Nastojanja da se zabrani i iskorijeni dječji rad produžila su se tijekom desetljeća, a traju i danas u suvremenom svijetu, o čemu će biti više govora u daljnjem izlaganju.

Kao primjer utjecaja tržišnih mehanizama i siromaštva koje pogađa zemlje u razvoju, navodimo kako je sredinom 90-ih godina dvadesetoga stoljeća nagli rast cijena kave na tržištu povećao i potražnju za radnom snagom na plantažama kave, osobito među siromašnom populacijom Nikaragve i Brazila. Djecu su naglo povlačili iz škola da bi iskoristili prednosti i mogućnost privremene zaposlenosti, potreba nastala kao posljedica naglog rasta cijena kave na tržištu. Negativan je utjecaj na djecu i ljudski kapital bio osjetan te je rezultirao privremenim smanjenjem broja djece koja pohađaju školu.[732] Ovaj nam primjer zorno pokazuje kako shvaćanje važnosti obrazovanja i pohađanja nastave u školama nije isti u svim dijelovima svijeta niti je uvijek najbolje rješenje da djeca nužno pohađaju nastavu u školama

---

[729] Isto.

[730] Usp. Hugh Cunningham, *The Invention of Childhood*, BBC Books, London 2006.; Hugh Cunningham, *Children and childhood in western society since 1500*., Longman, London 1995.; Viviana A. Rotman Zelizer, *Pricing the priceless child. The changing social value of children*, Princeton University Press, New York 1985.; Colin Heywood, *A history of childhood: Children and childhood in the West from medieval to modern times*, Polity, Cambridge 2001.; Hugh Cunningham, *Re-inventing of Childhood*, http://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/history/re-inventing-childhood, datum pristupa 7. 3. 2017.

[731] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 38.

[732] Diana Kruger, „Coffie Production Effects on Child Labor and Schooling in Rural Brazil“, *Journal of Development Economics*, 82, 2004., str. 448-463.; Diana Kruger, „Child Labor and Schooling During a Coffee Sector Boom: Nicaragua 1993-1998.“, Luis F. Lopez-Calva (ur.), *Trabajo infantial: teoria y evidencia desde Latinoamerica*, D. F, Fondo de Cultural Economica de Mexico, Mexico City 2006.

u siromašnim dijelovima svijeta koji su itekako ovisni o tržišnim mehanizmima koji diktiraju njihovu realnost.

Zabrana je dječjega rada često dolazila u konflikt s važnim ekonomskim interesima pošto su očekivanja oko razvoja važnih ekonomskih sektora, tijekom kraja devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća u Europi, bila ovisna o dječjem radu, kao primjerice poljoprivredni i industrijski sektor (tvornice stakla i pilane).[733] Prohibicija dječjeg rada reflektirala se i na ulogu i organizaciju državne moći. U nekim je nacijama zbog slabe regulative, zabrana dječjeg rada došla kasnije, unatoč lokalnim regulativama i snažno i široko rasprostranjenom kriticizmu u javnosti.[734] Za razliku od zapadnog svijeta, siromašne zemlje u razvoju još se uvijek bore s tim problemima kao što ćemo vidjeti kasnije.

U nekim je slučajevima mogućnost zabrane prakse dječjega rada ovisila o tehnološkom stupnju razvoja industrije koji je dječji rad već učinio suvišnim. U zapadnoj je Europi i SAD-u opadanje dječjeg rada bilo manje tijekom donošenja zakona zabrane i iskorjenjivanja dječjeg rada, nego li tijekom tehnoloških promjena koje su drastično smanjile potrebu za zapošljavanjem djece.[735] Sustav industrijskog upravljanja odigrao je značajnu ulogu u senzibilizaciji, razvoju kritike i zabrane prakse dječjeg rada.

Migracijom iz ruralnih dijelova zemlje u velike gradove početkom industrijalizacije u kasnom osamnaestom i devetnaestom stoljeću, povećala se potreba za jeftinom radnom snagom, a djeca su poslužila u te svrhe. U devetnaestom je stoljeću broj dječaka i djevojčica u Europi koji su radili u uskim dimnjacima, penjući se i spuštajući se, sve više rastao i ta su djeca postala simbol i paradigma društvene ikone iskorištavanja, prljavštine, siromaštva i ostavljenosti od društva. Prosječna dob tih malih ikona tzv. *Chimney,* bila je osam godina. Životi su dječaka i djevojčica penjača, kako su ih zvali, opjevani u mnogim pjesmama toga vremena. Mnogi su imali rane i otekline na laktovima i koljenima spuštajući se u uske dimnjake, neki su pali i ugušili se u mraku dimnjaka, a većina ih je na kraju umirala od raka pluća i skrotuma jer su udisala kancerogenu čađ iz dimnjaka.[736] Crni su robovi bili predmet

---

[733] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 39.

[734] Usp. Hugh D. Hindman, *Child labor: An American history*, M. E. Sharpe, New York, Armonk 2002., str. 3-44.

[735] Usp. Per Bolin, *Work, familiy and the state: Child labor and the organization of production in the British cotton industry, 1780-1920.*

[736] Linda Blackburne, „Swept out of sight“, *TES Newspaper,* 27. 11. 1998.

sažaljenja i izrugivanja, ali djeca koja su radila u rudnicima, tvornicama i u dimnjacima bili su više nego robovi. Hugh Cunningham ističe kako se na njih stavio teški emocionalni teret, te se za njih koristila riječ *infant* – nedorasli, nezreli, radije nego li dijete koja je u sebi objedinjavala i izražavala sliku nevinosti i bespomoćnosti.[737] Pjesnik Samuel Taylor Coleridge, bio je jedan od mnogih koji je početko 19. stoljeća osuđivao dječji rad, bešćutnost trgovine i ekonomista onog vremena, okarakterizirao je djecu kao »naše jadne, siromašne, male bijele robove«, ističući beznadnost njihove situacije.[738]

4.4.3. Zakonske regulative i zaštita djetinjstva

Iako mnogi moderni Englezi toga vremena nisu vidjeli ništa sporno niti loše u podčinjavanju siromašne djece takvim teškim uvjetima rada, u devetnaestom stoljeću predloženo je te stupilo na snagu niz britanskih »tvorničkih zakona« koji su stremili smanjivanju i ukidanju dugih sati dječjega rada za djecu mlađu od devet godina. Nekoliko je važnih reformi dječjega rada stupilo na snagu. Godine 1833., zabranjen je rad u tvornicama djeci mlađoj od devet godina. Četiri godina kasnije, godine 1837., uvedena je klasifikacija popisa datuma rođenja tako da su poslodavci mogli znati je li dijete dovoljno staro da radi u tvornicama i rudnicima. Godine 1842., djeci ispod deset godina zabranjeni su poslovi pod zemljom. Do 1850-ih vlada je vjerovala kako je iskorijenila veći dio izrabljivačkih oblika dječjega rada, ali 1860. otkriveno je kako djeca rade u ciglanama. Godine 1880., uvodi se obavezno osnovno obrazovanje i pohađanje škola za djecu do desete godine. Dječji je rad bio u opadanju, ali su djecu i dalje slali na posao. Početkom dvadesetoga stoljeća, godine 1900., konačno je ususstavljena navika pohađanja obaveznog, osnovnog svakodnevnog pohađanja škole.[739]

U Velikoj Britaniji je 1937. godine, Zakon o tvornicama ili *Factori Act*, podigao dobnu granicu za djecu radnike na dvanaest godina. U SAD-u je tek 1938., propisan Prvi zakon o

---

[737] Usp. Hugh Cunningham, „Histories of Childhood“, *The American Historical Review*, 103 (4/ 1998), str. 1195-1208.; C. Heywood, *A History of Childhood: Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times (Themes in History)*, str. 32.

[738] Paul Johnson, *The Birth of the Modern*, Harper Collins, London 1991, str. 722.; Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Greenhaven Press, Detroit 2009., uvod, str. 16.

[739] Linda Blackburne, „Swept out of sight“, *TES Newspaper*, 27. 11. 1998.

standardima rada ili *First Labor Standards Act*, prvi zaista učinkovit zakon o ukidanju dječjega rada.[740]

Širina i dubina problema i poimanja takve prakse kao problema za dobrobit djeteta, reflektirala se i na različite nacionalne pozicije u procesu industrijalizacije. Tako su primjerice, u Velikoj Britaniji, tijekom 1830-ih, prije svakog razvoja i pojave osnovnog obaveznog obrazovanja regulative pretjerane upotrebe djece radnika bile fokusirane na zdravlje i razvoj djeteta. U Francuskoj legislative protiv prakse dječjeg rada došle su nešto kasnije, potaknute primjerom Velike Britanije. U obje su zemlje regulative bile usmjerene direktno protiv prakse rada djece u tvornicama i teškim uvjetima u industriji, radije nego li protiv rada unutar obiteljskog okružja. U njemačkim zemljama, kao Prusiji i u Skandinavskim zemljama regulacije su se pojavile nešto kasnije, kao posljedica kasnije industrijalizacije, ali rasprave su imale drugačiji fokus. Bile su usmjerena na moralne opasnosti i posljedice teških uvjeta rada djece i na nedostatak edukacije i obrazovnog potencijala koji nedostaje toj djeci kako bi imala nadu u bolju budućnost. U tim je regijama, na sjeveru Europe, osiguranje obrazovanja za svu djecu prethodilo svakoj industrijalizaciji, dok su regulative i zabrane dječjeg rada bile povezane uz održavanje i razvoj dostupnosti obaveznog osnovnog obrazovanja. U tim je dijelovima Europe kriticizam prakse dječjeg rada uključivao u sebi i intenzivnu raspravu oko negativnih moralnih posljedica neuspjeha edukacije i potrebe podrške obitelji kao moralnog entiteta. U Južnoj je Europi razvoj industrije i razvoj obrazovanja dostupnog svoj djeci uslijedio nešto kasnije.[741]

4.4.4. Uvođenje obaveznog osnovnog obrazovanja – dijete kao paradigma snažne nacije i nacionalnog identiteta

Posljedično, debate koje su se vodile oko zabrane dječjeg rada i njegovih posljedica na dobrobit i zdravlje djeteta išle su u korak s nastojanjima i naporima oko uvođenja osnovnog obaveznog obrazovanja za svu djecu. Razvoj u pojedinim zemljama nije bio ujednačen. Argumenti socijalnih reformatora bili su utemeljeni na kombinaciji potrebe za edukacijom,

---

[740] G. Wiener (ur.), *Child Labor*, uvod, str. 16.

[741] Bengt Sandin, „In the large factory towns child labor legislation, child labor and school compulsion“, Ning de Coninck-Smith, Bengt Sandin, Ellen Schrumpf (ur.), *Industrious children*, Odense University Press, Odense 1997., str. 17-46.

političkim i praktičnim okolnostima i na razvoju stava kako je obitelj osnovna institucija moralnog i civilnog odgoja. Teški industrijski rad i rad djece prodavača na ulicama ukazivao je na moralnu ugroženost djece.[742]

Rad izvan obiteljskog okruženja i zaštite doma, u javnim sferama, ugrožavao je moral i ponašanje djeteta. Slika djeteta radnika ugrožavala je postojeću viziju djetinjstva i djeteta i nije se slagala niti je bila kompatibilna s normativom i standardom, postavljenim tijekom kasnog devetnaestog stoljeća u zapadnoj Europi, u razumijevanju djeteta i djetinjstva. Mjesto je djeteta bilo unutar obiteljskog okružja i zaštite ili u obrazovnom okruženju, u školi. Te su promjene bile rezultate nekoliko važnih čimbenika, uključujući promjenu naravi i lokacije posla koji su djeca obavljala, zatim transformacije kulturnog poimanja djeteta i djetinjstva, romantizacija poimanja djetinjstva kao nečega nevinog, strahote prijevremenog razvoja i sazrijevanja mladih, naglašen razvoj formalnog obrazovanja, strah za zdravlje djece, fizička i mentalna dobrobit djece, borba za bolji život, materijalne uvjete i egzistenciju obitelji.[743]

Potreba je za edukacijom i obaveznim obrazovanjem ponekad bila motivirana jednostavno činjenicom razvojnih potreba djece, a ponekad ambicijom kontroliranja urbanog okoliša i želje da se djeca maknu s ulica radi njihove sigurnosti.[744]

U kombinaciji s formiranjem izranjajućeg nacionalnog identiteta i uspostavom velikih nacionalnih država društveni je i nacionalni identitet djece postao također jedan od aspekata dobrobiti djeteta, smatran izuzetno važnim i potrebnim za dijete. Konstrukcija nacionalnog identiteta bila je od središnje važnosti u obrazovnom sustavu i reflektirala se kroz uspostavu imperijalističkih nacija-država i manifestacija sudbine nadmoći bijele rase nad čitavim svijetom i drugim nacijama i rasama. Sve je to podržavalo ambicije da se konstruira djetinjstvo koje će u isto vrijeme, izražavati iznimnu i posebnu sudbinu svake nacije (britanske, američke, njemačke ili francuske ili švedske).[745]

Djeca se fizički odvajaju od roditelja i roditeljskog doma te bivaju izložena kontroliranom okolišu u kojem su prepuštena drugim odraslima, njihovim prisilnim zahtjevima i moralnim

---

[742] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 39.

[743] Usp. Viviana A. Rotman Zelizer, *Pricing the priceless child. The changing social value of children*, str. 22-23.

[744] Isto, str. 24.

[745] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 40.

standardima.[746] Značajne su se promjene dogodile u životima djece. Obrazovanje unutar učionica u školama (*classroom-based education*) koje je bilo potrebno kako bi pripremilo novu nadolazeću radničku klasu za još produktivniji rad, postupno je postalo standard modernog djetinjstva i po prvi puta se u povijesti pojavljuje rascjep između djece koja pohađaju školu i djece radnika.[747]

Nove nacionalne države zahtijevaju sve više unificiranu i jedinstvenu društvenu, moralnu i religijsku strukturu. Učionica postaje esencijalna u konstrukciji nacionalnog djetinjstva ili djetinjstva od velikog nacionalnog interesa i važnosti.[748] Termin i fenomen školsko dijete (*schoolchild*), kasnije i dijete blagostanja ili države blagostanja (*welfare child*), postaju univerzalne norme Zapadnih zemalja. Kako je Harry Hendrick sumirao:

> »Od kraja devetnaestog stoljeća, obavezna relacija između obitelji, države i javnih socijalnih usluga postaje legitimna.«[749]

Masovno je obrazovanje i školovanje, ironično, učinilo još većima razlike među društvenim klasama, duboko polariziralo društvo na one bogate i one isključene, naglasilo slabe fizičke, materijalne i mentalne uvjete života u kojima su siromašna djeca živjela te je ubrzalo potrebu inicijativa poboljšanja životnih uvjeta i mogućnosti siromašne djece kako bi se podržala nacionalna nastojanja oko jačanja nacionalnog identiteta i moći države.[750]

Povijest dječjeg rada i konstrukcije modernog djetinjstva u razvijenim zemljama imaju mnogo sličnosti s uvjetima i stanjem u bivšim kolonijalnim zemljama. Dok god su te zemlje kolonije zapadnih moćnika, pitanje i problem dječjeg rada neće biti na političkoj sceni iako se odluke Konvencije Međunarodne organizacije rada – *International Labor Organization* primjenjuju i u tim zemljama koje su potpisnice Konvencija 138 i 182, o kojima će biti nešto kasnije riječ. Uloga je države u osiguranju primarnog, obaveznog obrazovanja i zabrane najgorih oblika dječjega rada uključena u običaje i konvencije pojedine zemlje. Države imaju proaktivnu

---

[746] Usp. John Boli-Bennett, John W. Meyer „The Ideology of Childhood and the State: Rules Distinguishing Children in NationalConstitutions, 1870-1970.“, *American Sociological Review*, 43 (6/1978), str. 797.

[747] G. C. M. Kristoffel Lieten, „Toward an Integrative Theory of Child Labor“, Hugh D. Hindman (ur.), *The World of Child Labor. An Historical and Regional Survey*, M. E. Sharpe, Armonk, New York 2009., str. 26.

[748] Isto, str. 28.

[749] Harry Hendrick, „Constructions and Reconstructions of British Childhood: An Interpretative Survey, 1800 to the Present“, Alison James, Alan Prout (ur.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, Falmer Press, London 1990., str. 55.

[750] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 40.

ulogu u suočavanju s tradicijom i kulturnim mehanizmima pojedine zemlje, u suočavanju sa siromaštvom, niskom produktivnošću i u nametanju strogih zakonskih regulativa poslodavcima koji nisu skloni suradnji s državom kada su u pitanju radnička prava. Razlozi koji imaju prednost u iskorjenjivanju i zabrani dječjega rada isti su oni koji su bili nekada i u razvijenim zemljama zapadnoga svijeta u vrijeme industrijalizacije i ubrzo nakon nje, a koji su doveli do iskorjenjivanja dječjega rada u razvijenim zemljama sredinom dvadesetoga stoljeća nakon Drugog svjetskog rata. Međutim, najjači argumenti protiv uvođenja obrazovanja za svu djecu i zabrane dječjega rada dolaze iz samih obitelji siromašne djece, koje su prisiljene slati svoju djecu da rade kako bi doprinosila preživljavanju istih. Upravo je u tim nerazvijenim zemljama prisutan taj otpor prema obrazovanju jer se smatralo kako su djeci siromašnih zemalja škole disfunkcionalne, udaljene, nude nisku kvalitetu i nebitno i nerelevantno znanje. Roditelji takve djece smatraju da će djeci biti bolje ukoliko dobiju praktična, relevantna znanja korisna za preživljavanje u teškim uvjetima.[751]

Posljedično, djeca su se u zapadnim razvijenim zemljama transformirala od nekoga tko zarađuje plaću, do ekonomski nekorisnih, neisplativih, ali neprocjenjivih objekata našeg obožavanja. Te su kulturalne promjene paradigme izmjestile djecu izvan javne sfere unutar privatne obiteljske domene, domene u kojoj su oni bili maženi, paženi, zaštićeni te se za njih brinulo. U prevladavajućoj konstrukciji djetinjstva djeca bivaju viđena kao autonomne individue koje treba čuvati i njegovati.[752]

Mišljenje i trend koji postoji i prevladava u zapadnim studijima djetinjstva ili tzv. dječjim studijima, pretpostavlja kako su kultura i kontekst većine zemalja u razvoju toliko različiti da se univerzalna norma djetinjstva, kakvo se poima na zapadu, nikako ne može nametnuti kao univerzalna slika i norma.[753] Takvo mišljenje i nametanje univerzalnih standarda vrijedi za tzv. »zapadni etnocentrizam«, model kulturne, ali i ekonomske dominacije zapadnih zemalja nad zemljama u razvoju. Taj model ukratko, predstavlja sliku i paradigmu društva koje je civilizacija dokolice, bezbrižnog djetinjstva, besposlice, igre i zabave, svojevrsni ekonomski i

[751] G. C. M. Kristoffel Lieten, *Toward an Integrative Theory of Child Labor*, str. 28.

[752] Isto, str. 29.

[753] Isto.

kulturni raj, kojemu svi moramo težiti pa tako i zemlje u razvoju.[754] Prijevod i značenje termina dokolica, slobodno vrijeme ili besposlica nikako nije neutralan. Bit njegova značenja posuđena je iz rječnika i depozita termina zapadnih društvenih znanosti kao njihov konstrukt i često se smatra da je lako primjenjiv na realnost zemalja čije su povijest i kultura duboko i temeljno različite.[755]

To je navelo mnoge znanstvenike da istaknu kako dječji rad ne mora nužno biti u korelaciji s nečim nepodnošljivim, neprijatnim, neugodnim i strašnim, već da je on duboko ukorijenjen i isprepleten u lokanu kulturu i običaje koje treba poštivati.[756]

4.4.5. Obrazovanje i dobrobit djeteta

Obrazovanje nije imalo iste implikacije za djecu različitih socijalnih klasa, nego je bilo indikator različitih sustava i režima dobrobiti djeteta. Odgovornosti država zapadne Europe za djecu različita su podrijetla.

Uključenost u obrazovne institucije koje su omogućavale i nudile masovno obrazovanje poboljšalo se i povećalo krajem devetnaestog stoljeća s tim da su postojale nacionalne i regionalne različitosti i dispariteti. Postojali su drugačiji načini i različit tempo kojim se provodilo obavezno, osnovno školovanje u pojedinim državama i regijama iste države, što se može objasniti i biti razumljivo različitim shvaćanjem davanja prednosti važnosti obrazovanja za život djece.

Obrazovni se sustav dramatično razvijao tijekom devetnaestog stoljeća, ali je polako postajao važan i presudan u životima djece. Njihova je dobrobit bila definirana obitelji i sudjelovanjem u radnoj snazi. Međutim, krajem devetnaestog stoljeća, u mnogim dijelovima Europe, obrazovne institucije dobivaju na važnosti i zadobivaju dominantan utjecaj nad životima djece, čineći samu biti djetinjstva te na taj način, stvarajući model idealnog djetinjstva, obilježenog obrazovanjem. Ovaj je model obrazovanja bio iznimno važan u oblikovanju djetinjstva u većini industrijaliziranih dijelova te je utjecao na oblikovanje socijalne politike

---

[754] Gilles Pronovost, „Western Ethnocentricity in Studies on Leisure and Cultural Development“, *World Leisure and Recreation*, 33 (4/1991), str. 19.

[755] Isto.

[756] Usp. Manfred Liebel, *A Will of Their Own. Cross-Cultural Perspectives on Working Children*, Zed Books, London 2004.

koja se ticala djetinjstva.[757] Obrazovne su institucije stvorile i inspirirale razumijevanje onoga što znači normalno djetinjstvo i stvorile standard za definiciju dobrobiti djeteta.[758]

Međutim, taj model nije bio isti za svu djecu. Obrazovanje je djevojčice, kao budućih majki, bilo od središnje važnosti za obrazovna nastojanja nižih klasa, ali obrazovanje je djevojčica ostalo unutar domene i granica privatne sfere i u drugim društvenim klasama. Takav je stav reflektirao negativan razvoj moralnog karaktera radničkih obitelji i, u isto vrijeme, nedostatak posvećenosti i zauzetosti države za obrazovanje žena što je imalo snažan utjecaj i dalo snažan smjer razvoju poimanja dobrobiti djevojčica i djece u cijelosti. Intelektualne su se aktivnosti smatrale preopasnima za zdravlje, one koje ga potkopavaju te prijetnjom za dobrobit djevojčica. Zaključak je bio kako je uloga žene privatna i ne pripada u javnu sferu.[759]

Refleksije rodnih i klasnih podjela u školama osnažile su društvenu pozadinu i konstrukt u pokušajima definiranja djeteta i rodno-klasnih, specifičnih definicija dobrobiti. Naravno se počelo pretpostavljati kako su djeca siromašne radničke klase predodređena za težak fizički rad i da imaju kraći period obrazovanja dok to nije bio slučaj za djecu srednje i više klase.[760] Isto se moglo reći i za djecu drugačijeg etničkog podrijetla koju su prosuđivali prema standardima dobrobiti u očima edukacijskih reformatora.[761]

Zapadni je model i koncept djetinjstva bio nejasan i dvoznačan u svojim primjenama na teritoriju zapadnog carstva. S jedne strane, korišten je kao kritika načina života ljudi u kolonijama dok su s druge strane, kolonizatori sami oklijevali primijeniti iste norme djetinjstva i obrazovne standarde na svu djecu u kolonijama jer se to kosilo s ekonomskim interesima i sustavom vladavine primijenjenim u većini dijelova svijeta.[762]

---

[757] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 41.

[758] Usp. Bengt Sandin, „Education“, Colin Heywood (ur.), *A cultural history of childhood and family in the age of empire*, Berg, Oxford 2010.

[759] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 41.

[760] Usp. P. Miller, *Transformations of patriarchy in the West, 1500-1900.*, str. 221-273.; B. Sandin, *Education*, str. 105-110.; Anna Davin, „Imperialism and motherhood“, *History Workshop*, 5 (1/1978), str. 9-65.; Mary Jo Maynes, *Schooling in Western Europe: A social history*, State Univesity of New York Press, Albany 1985., str. 82-102.

[761] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 41.

[762] David Pomfret, „World context“, Colin Heywood (ur.), *A cultural history of childhood and family in the age of empire*, Berg, Oxford 2010.

Učenje i obrazovanje djevojčica, u većini zemalja, na sekundarnoj razini (sekundarno obrazovanje), nije bilo prihvatljivo niti moguće kao odgovornost države. Međutim, tijekom druge polovice devetnaestoga stoljeća, što pod snažnim utjecajem i poticajom od strane feminističkog pokreta i njihovim nastojanjima te promjenom kulturnih vrijednosti obitelji srednjeg društvenog sloja (građanstva), javlja se sve veći interes za sekundarnim obrazovanjem djevojčica.

Na sekundarnoj je razini kreirani obrazovni sustav, primjerice u zemljama kao što su Francuska, Velika Britanija, Skandinavske zemlje i Njemačka, bio snažno rodno i klasno obojan i obilježen dok je primjerice, u SAD-u javno srednje školstvo (high school) ili gimnazija bilo u teoriji osmišljeno tako da uključi djecu različitih društvenih slojeva, a u praksi je na žalost, snažno ukazivao na različite strategije obilježene klasnim razlikama, kulturnim podrijetlom i pozadinom imigrantskih skupina.[763]

Ambicija za školovanjem i smještanjem djece unutar institucija izmještajući ih s ulica i tvornica, u konačnici je rezultirala mnogobrojnim i neželjenim posljedicama, a sva su nastojanja išla za time da se djeci osigura zaštita tijela, uma, morala i ponašanja. Sve se to uklapalo u viziju besposlenog i bezbrižnog djetinjstva, u viziju kako dijete ne bi trebalo raditi, kako je za njih neprikladno da su neovisni o odraslima, kako trebaju biti o njima ovisna što je duže moguće. Djeca radnici iz nižih slojeva društva, iz siromašnih radničkih obitelji, djeca na ulicama i neovisna djeca radnici postaju prijetnjom i smatrala su se problematičnom. Reformatori su vjerovali kako će masovno osnovno i obavezno obrazovanje riješiti te probleme.[764]

U svakodnevnom se diskursu »dječji rad na ulicama i bilo gdje drugdje povezivao i asocirao s lutanjem, dangubljenjem i besposlicom.«[765] Rad na selu, s druge strane, donekle se smatrao igrom i nečim što je moglo zvučati kao fizička i intelektualna dobrobit za djetetov razvoj. Ustanovljenje je univerzalnog obrazovanja za sve spriječilo daljnje korištenje djece kao radne snage. Međutim, mora se napomenuti kako osnovno obrazovanje nije potpuno iskorijenilo, nego samo smanjilo pretjeranu upotrebu djece radnika i rasprostranjenost prakse dječjeg rada.

---

[763] Usp. Andy Green, *Education and state formation: The rise of education systems in England, France and the USA*, The MacMillan Press, London 1990.

[764] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 43.

[765] Isto.

Takav je školski sustav bio kreiran upravo da bi omogućio da djeca istovremeno mogu i raditi, ali i da im se ne uskrati pravo na školovanje i bolju budućnost te na neki način i kao sredstvo kontrole djece. S druge je strane isti taj sustav nastojao prikriti prave podatke i sakriti činjenicu daljnjeg postojanja prakse dječjega rada. Uspjeh je varirao ovisno o socijalnom kontekstu. Djeca su i pored toga, unatoč svemu i dalje kombinirala školu s kućanskim poslovima unutar obitelji.[766]

Početkom dvadesetoga stoljeća moralna koherentnost i identitet nacija stavili su poseban naglasak na značenje djetinjstva. Djeca nisu više bila samo obiteljska stvar, nego i poluga i temelj opstanka jedne nacije kako u moralnom tako i u fizičkom smislu. Posebni je naglaska stavljen na fizičko i moralno okruženje radničkih klasa. Ovi su se pomaci u poimanju djeteta i djetinjstva razvijali različito u različitim nacionalnim kontekstima, ovisno o karakteru zahtjeva za nacionalnim jedinstvom, društvenoj odgovornosti i potrebama obrazovanja.[767]

Novi zahtjevi stavljeni pred djecu za sudjelovanjem u obrazovanju stavili su nove zahtjeve i na obitelj te utjecali na njezinu dinamiku i rekonstrukciju. Bilo je nužno stvoriti djetinjstvo određenog standarda, definiranog kriterijima dobrobiti. Od majki se očekivalo da ostanu kod kuće nezaposlene i preuzmu brigu za djecu te da budu sposobne poslati čisto, zdravo dijete u školu na vrijeme. Očevi, s druge strane, trebali su biti hranitelji obitelji i omogućiti sve uvjete za dobar život svojoj obitelji. Početkom dvadesetoga stoljeća ideal je majčinstva, snažno razvijen u nacionalnom sentimentu, doživio svoj vrhunac te doprinio i razvoju ideje djetinjstva i djeteta kao ne-korisnog, školskog djeteta, ovisnog o ocu hranitelju, glavi obitelji i brižnoj majci.[768] Emocionalna je dimenzija obitelji, taj skrbni element, bila konzistentna s takvom vrstom i promjenom poimanja djeteta te pomogla u oblikovanju nacionalnog identiteta i dobrobiti nacije u cjelini. Na taj je način bilo ustanovljeno djetinjstvo kao univerzalna vrijednost i od univerzalne važnosti za naciju te postalo norma utemeljena na zahtjevima obrazovnog sustava s posljedicama univerzalističkog poimanja i definiranja muškog i ženskog roditeljstva i uloge. Djetinjstvo, ustanovljeno kao norma i standard u većini slučajeva u zapadnim dijelovima svijeta nije odgovaralo društvenoj stvarnosti u kojoj su se

---

[766] Usp. B. Sandin, *Education*; P. Miller, *Transformations of patriarchy in the West, 1500-1900.*;

C. Heywood, *A history of childhood: Children and childhood in the West from medieval to modern times*.

[767] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 44.

[768] Isto, str. 45.

našla mnoga djeca toga vremena, poslužilo je u definiranju svih devijacija, zastranjena i otklona od toga standarda te motiviralo socijalne reformatore da poboljšaju djetetovu dobrobit.[769]

Razvoj je obrazovnoga sustava omogućio mnogobrojne analize, često politički motivirane u poimanju onoga što bi trebalo biti normalno djetinjstvo i otklon od njega te proizvelo razdor i rascjep između škole i vremena provedenog u njoj i slobodnog vremena ili dokolice. Tendencija je bila poduprijeti stvaranje kulture mladih u dvadesetom stoljeću. Kultura je mladih i njezina ekspresija, stvorila nova područja interesa i zabrinutosti društva za dobrobit mladih oko utjecaja filmova, literature, glazbe i opijanja, koje su utjecale negativno na dobrobit djece i mladih. Ikona djeteta koje treba zaštitu od iskorištavanja ispreplela se razvojem organizacija koje su trebale držati djecu zaposlenima, usmjeriti i kanalizirati njihovu energiju na ispravne i prikladne ciljeve.[770]

Kao posljedica, mnogobrojna su politička pitanja proizašla iz takvog zauzimanja društva za dobrobit djece i mladih, a koja su i sama nosila teret odgovornosti za njihovu dobrobit, pitanja poput podizanje djece u radničkim obiteljima, utjecajima novih medija, plimi udomljene djece i samohranih majki. Tijekom prva dva desetljeća dvadesetoga stoljeća, u zemljama zapadne Europe, paralelno s razvojem pokreta za očuvanjem djece, politička su pitanja i inicijative išle u smjeru stvaranja zakona, adresirajući probleme poput usvajanja, udomljavanja i delikvencije.[771]

4.4.6. Ekonomski neisplativi, ali neprocjenjivi objekti našeg obožavanja. Romantizacija i sentimentalizacija djetinjstva. Stvaranje moderne ideje djetinjstva

Tijekom stoljeća društvene povijesti i razvoja, društvo se borilo s pitanjem statusa i vrijednosti djeteta i kako se odnositi prema njima i pojmu djetinjstva. Postavlja se pitanje na koji bi se način trebalo definirati djetinjstvo.

---

[769] Usp. B. Sandin, *Education*; Harry Hendrick, *Children, childhood and England society, 1880-1990.*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.; Jon Lawrence, Pat Starkey (ur.), *Child welfare and social action in the nineteenth and twentieth centuries: International perspectives*, Liverpool Univesity Press, Liverpool 2001.

[770] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 45.; usp. Jay Mechling, „Children in scouting and other organizations“, Paula S. Fass (ur.), *The Routledge history of childhood in the Western world*, Routledge, London 2013., str. 419-433.

[771] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 46.

Tijekom srednjeg vijeka djecu su smatrali malim odraslima, a sama riječ dijete označavala je ili djevojčicu ili dječaka. Bilo je malo osjećaja za djetinjstvo kao ranjiv i jedinstveni period života. U srednjevjekovnom životu nije bilo mjesta za djecu i djetinjstvo. [772] Djeca i odrasli živjeli su u jednakom društvenom i intelektualnom miljeu, jednako se oblačili imali jednake poslove, jednake igre i jednako provodili vrijeme.[773] Postman objašnjava kako je bez našeg poimanja i odsustva ideja kao što su sram, odsustva obrazovanja i pismenosti, nedostajao i naš suvremeni koncept djetinjstva. Opismenjavanjem i školovanjem odrasli koji su znali čitati zadobivaju pristup tajnama koji su samo oni mogli znati, a djeca postaju od malih minijaturnih odraslih, neformirani odrasli.[774] Ta su dva čimbenika utjecala na stvaranje novog društvenog poretka i hijerarhije. Odrasli su zadobili besprimjernu kontrolu nad životima djece.[775]

Postman ističe kako je razdoblje od 1850-1950. postalo razdoblje snažno obilježeno vrijednošću djetinjstva.[776] Od toga su se razdoblja počeli obilježavati dječji rođendani, 1870-ih u većini se zapadnih zemalja Europe uvodi obavezno osnovno obrazovanje. To je razdoblje i snažno obilježeno borbom za iskorjenjivanje teških oblika dječjega rada, koje je tridesetih godina dvadesetoga stoljeća završeno u SAD-u i zapadnoj Europi *Child Labor Deterance Act*-om.[777]

Djetetova dobrobit počela se promatrati kao nešto od izuzetne važnosti i kao nešto što treba zaštititi. Djeca su zadobila svoj poseban prostor, odjeću, interese, a djetinjstvo se počelo promatrati kao razdoblje nevinosti potrebno naše zaštite.[778]

Viviane Zelizer ističe duboke promjene u ekonomskoj i sentimentalnoj vrijednosti djetinjstva, u razdoblju od 1870-ih do 1930-ih godina. Pojava ekonomski bezvrijednog i neisplativog, ali

---

[772] Philippe Aries, *Centuries of Childhood: A Social History of Familiy Life*, Vintage Books, New York 1963., str. 33.

[773] Neil Postman, *The Disappearance od Childhood*, Vintage Books, New York 1994., str. 36.

[774] Isto, str. 41.

[775] Isto, str. 45.

[776] Isto, str. 50.

[777] Viviana A. Zelizer, *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1985., uvod, str. 12., 56-72., 112.

[778] N. Postman, *The Disappearance od Childhood*, str. 50-60.

emocionalno neprocjenjivog djeteta stvorilo je bitne uvjete za naše zapadnjačko, suvremeno poimanje djetinjstva.[779]

Po striktno ekonomskim uvjetima, djeca su danas bezvrijedna, skupa i neisplativa. Ukupni troškovi podizanja i odgajanja djeteta, troškovi održavanja i imanja djeteta procijenjeni su 1980-ih na oko 100 000 $ do 140 000 $. U zamjenu za takve troškove i ulaganja od djece se očekuje da uzvrate osmjesima, ljubavlju i emocionalnim zadovoljstvom, a ne više kao nekada da uzvrate radom i zarađenom plaćom. Više se ne očekuje da dijete bude korisno i isplativo.[780]

U snažnom kontrastu sa suvremenim poimanjem djetinjstva, rođenje djeteta u osamnaestom stoljeću u ruralnim dijelovima Amerike, bilo je pozdravljano i dočekivano kao stizanje buduće nove radne snage i osiguranje za roditelje koji su se bavili poljoprivredom.[781] Tako je dijete imalo svoju ekonomsku vrijednost i doprinos.

Sredinom je devetnaestog stoljeća konstrukt ekonomski bezvrijednog djeteta proširen među američkom urbanom srednjom klasom. Velika se promjena poimanja vrijednosti djeteta i djetinjstva kao nečega što treba biti odvojeno od svijeta odraslih i zaštićeno, dogodila uvođenjem obaveznog osnovnog obrazovanja, 1870-ih godina te se promjena paradigme i premještanje fokusa zabrinutosti pomjerilo na obrazovanje djece te na potrebu zaštite neproduktivne djece.[782]

Međutim, ekonomska je vrijednost djece koja rade i dalje bila jednako važna i visoka i nije opala niti tijekom 19. stoljeća. U međuvremenu je ubrzana industrijalizacija nakon 1860-ih, uvela nova zanimanja za siromašnu djecu, te je prema konsenzusu iz 1870., jedno od osmero djece je radilo i bilo zaposleno. Radničke su klase urbanih obitelji tijekom 19. stoljeća ovisile o plaćama svoje starije djece i pomoći u kućanskim poslovima mlađe djece.

Zakoni o zabrani i regulaciji teških oblika dječjega rada i uvođenje obaveznog osnovnog obrazovanja djece postupno su rastočili i izbrisali klasne razlike. Do 1930., djeca iz nižih klasa pridružila su se svojim vršnjacima iz srednje klase u novom neproduktivnom svijetu

---

[779] V. A. Zelizer, *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children,* uvod, str. 3.

[780] Isto, str. 4.

[781] Isto, str. 5.

[782] Isto.

djetinjstva, svijetu u kojem je svetost i emocionalna vrijednost djeteta učinila dječji rad tabuom.[783]

Dječji rad nije čarobno nestao uvođenjem zakona o zabrani i regulaciji dječjega rada 1920-ih i 1930-ih godina, neka su djeca u dobi mlađoj od 14 godina, u ruralnim dijelovima i na ulicama još i dalje radila. Štoviše, tijekom Velike depresije pojavila se potreba za djecom radnicima i potreba za korisnom i isplativom djecom. No, sveopći je trend iskorjenjivanja dječjega rada bio neizbježan. Ekonomski korisno i isplativo dijete postalo je brojčano i kulturološki rijetkost i iznimka. Na taj se način sentimentalizacija djetinjstva kao razdoblja nevinosti, ranjivosti i potrebite zaštite intenzivirala.[784]

Istog momenta kada su djeca prestala biti profitabilna i ekonomski isplativa, plodnost je parova opala i djeca su postala skupa upotrebna dobra. Njihova je izmijenjena cijena odredila i njihovu novu vrijednost. Pretpostavljena korist obrazovanog djeteta nadjačala je i prevagnula u odnosu na trenutne koristi zaposlenog djeteta i plaće kojom je doprinosio obiteljskim prihodima.[785]

Sentimentalizacija je djetinjstva bila usko i intimno vezana uz velike promjene svijeta njihovih majki i položaja zaposlenih majki i žena. Rasprostranjena i rastuća domestifikacija žena srednje klase tijekom devetnaestog stoljeća, išla je ruku pod ruku s novim konceptom djeteta kao neprocjenjivog.[786]

Glorificiranje, isticanje i mijenjanje vrijednosti djeteta, poslužilo je i ženskim interesima, glorificiranju njihove privatne uloge te podizanju na viši nivo respektabilnosti atmosfere doma unutar obiteljskog života. [787] Specijalizacija žene u majku s punim radnim vremenom pojačala se tijekom kraja devetnaestog i početkom dvadesetoga stoljeća. U ranim je godinama dvadesetoga stoljeća stvorena obitelj koja je ovisila o muškom hranitelju, čija je djelomična namjera bila implementiranje tzv. kulta prave ženstvenosti i pravog djetinjstva.

---

[783] Isto, str. 6.

[784] Isto.

[785] Isto, str. 8.

[786] Carl Degler, *At Odds: Women and the Family in America From the Revolution to the Present*, Oxford University Press, New York 1980., str. 73-74.; o domestifikaciji žena i smještanju u privatnu sferu vidi u: Barbara Welter, „The Cult of True Womanhood: 1820-1860“, Michael Gordon (ur.), *The America Family in Social-Historical Perspective*, St. Martin Press, New York 1983., str. 372-392.

[787] C. Degler, *At Odds: Women and the Family in America From the Revolution to the Present*, str. 73-74.

»Kapitalizam je trebao zdravu, dobro discipliniranu i utreniranu sadašnji i buduću radnu snagu. Muškarci su u obiteljima trebali povećati konkurentnost i natjecanje s velikim brojem žena i djece koji su radili na tržištu rada (u kasnom devetnaestom stoljeću); oni su također trebali imati nekoga tko će se brinuti za njihove potrebe i kućanstvo, osobito za djecu. Obiteljska zarada pomogla je činjenici da su žene trebale biti te koje bi obavljale te zadatke.«[788]

Međutim, bilo je nekih autora koji su smatrali kako su reformisti, u nastojanjima da zaštite djecu i reduciranju i ukinu teške oblike dječjega rada te djecu povuku s ulica, sentimentalizacijom i sakralizacijom djetinjstva, zapravo označili početak udaljavanja djece od utjecaja obitelji i kidanje njihovih veza te otuđenje od doma. Sve skupa je označilo početak destrukcije i kraj obitelji kao »komadića neba u bezdušnom svijetu.«[789]

Povlačenjem djece s tržišta rada i opadanjem dječje radne snage, tijekom 1920-ih i 1930-ih godina, otjerao je majke na tržište rada. Žene su bivale prisiljene zamijeniti i nadomjestiti djecu, preuzevši njihove poslove, bez da su mogle napustiti svoje prijašnje kućanske poslove i dužnosti.

Početkom je dvadesetoga stoljeća, uspjehom i razvojem industrijskog kapitalizma, produktivna vrijednost djece nestala, a sve se više na tržištu rada zahtijevala vješta, dobro obučena i obrazovana radna snaga.

Tako je ekonomska i tržišna vrijednost djece opala, a norma isključivo emocionalno i afektivno neprocjenjivog djeteta prevagnula.[790]

Ispravno voljeno dijete, bez obzira na socijalni status, pripadalo je privatnoj, neproduktivnoj sferi doma i igre. Tako se stvorio ističe Zelizer socijalni konstrukt ekonomski neisplativog i beskorisnog djeteta, ali emocionalno neprocjenjivog i svetog.[791]

Početkom je dvadesetoga stoljeća zaštita i briga oko zdravlja djece postala nacionalnim prioritetom, a dječja smrt postaje nacionalna sramota. Dječja je slučajna smrt evocirala intenzivnije i organiziranije reakcije nego li smrt odraslih. Kao rezultat mnogih nastojanja da

[788] Natalie J. Sokoloff, *Between Money and Love*, Praeger, New York 1981., str. 214.

[789] Christopher Lasch, *Haven in a Heartless World*, Basic Books, New York 1979., str. 13.

[790] V. A. Zelizer, *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*, str. 11.

[791] Isto, str. 12.

zaštite dječji život koji postaje svet i neprocjenjiv, mijenjala se i sama narav toga života i djeteta po sebi koji postaje sakralan.[792]

Zdravlje više nije bila stvar pojedinca, a nacionalni prioritet postaje smanjivanje smrtnosti novorođenčadi. Ne spriječiti, ukoliko se to može smrt novorođenčeta, značilo je društveni krimen. Već je krajem devetnaestog stoljeća nastupila promjena i revolucija u žalovanju nad smrti djeteta. Među višom i srednjom klasom u Americi, Europi, a osobito Engleskoj, smrt djeteta postala je najbolnija i od svih smrti najmanje se podnosila.[793] Veličanje žalovanja između 1820-te i 1875-te godine postaje standard među srednjom klasom. To se označavalo novom revolucijom osjećaja, a romantični kult mrtvog djeteta i žalovanja transformirao se u javnu kampanju za očuvanjem djetetova života.[794]

Stvorene su nova medicinska polja istraživanja i institucije u kojima su se tretirale dječje bolesti i čuvalo zdravlje djece. Godine 1881., doktor Abraham Jacobi organizira *Pediatric Section of the American Medical Society* – Pedijatrijsku sekciju Američkog medicinskog društva, a šest godina poslije formirano je i Američko pedijatrijsko društvo radi liječenja i unaprjeđenja zdravlja i kvalitete života novorođenčadi i djece.[795] To je vrijeme i kampanja za sigurno, hranjivo i zdravo mlijeko za zdravlje djece, potičući majke da daju pasterizirano mlijeko svojoj djeci. Majke su također od istreniranih i školovanih medicinskih sestara dobivale informacije i lekcije o brizi za dijete i o pravilnoj higijeni.[796]

Godine 1890., G. Stanley Hall, psiholog na Sveučilištu Clark, kao pionir u razvoju istraživanja i studija djece, promijenio je prevladavajuće stavove o djetinjstvu, te ustanovio principe razvojnih stadija formiranja djeteta, demonstrirajući razne faze i stadije u tom procesu. Sve više se djecu počelo promatrati kao različita bića drugačija od odraslih, sa svojim fazama i stadijima razvoja. Na taj je način otkrivena složena i dinamična psihološka struktura djeteta.[797]

---

[792] Isto.

[793] Isto, str. 25.

[794] Isto, str. 27.

[795] Isto.

[796] Isto.

[797] Isto, str. 28.

Tijekom dvadesetog stoljeća javna je zabrinutost za dobrobit djeteta postala nacionalni prioritet. Godine 1908., u New Yorku oformljen je prvi javni Zavod posvećen isključivo brizi za dječje zdravlje. Sestre javnog zdravstva vodile su zdravstvene stanice u zajednicama i općinama, kao kombinaciju baza za mlijeko i trening-škola u kojima su majke dobivale informacije ključne za ispravnu higijenu i njegu djeteta.[798]

U školama su pokrenutu zdravstvene kampanje i pokreti o dobrobiti djece. Škole su imale i liječnike i medicinske sestre koje su podučavale mlade studente medicine osnovama brige o djeci.

Uspostava i osnivanje Ureda za očuvanje djetetova zdravlja i života, *The United States Children's Bureau*, 1912. godine, službeno je potvrdila kako je očuvanje djetetova života nacionalni prioritet i glavna briga. Godine 1921., velika su sredstva federalne vlade omogućena američkim saveznim državama za pilot-program promoviranja zdravlja i dobrobiti majki i novorođenčadi. Organizacija udruženja *American Child Health Association* dalje je doprinijela pokretu za dječje zdravlje.[799]

Tijekom 1890-ih je godina smrtnost djece u dobi manjoj od pet godina, iznosila u prosjeku oko 40% svih smrti u SAD-u. Dok je taj broj opao godine 1920., na 21,7%, a između 1915. i 1921., mortalitet novorođenčadi opao je na 24%. Godine 1925., prema podacima Ureda za dječju higijenu – *Bureau of Child Hygiene*, među školskom populacijom djece u New Yorku, većina je zaraznih bolesti gotovo u potpunosti iščeznula i iskorijenjena, većim dijelom kao rezultat nastojanja masovnog cijepljenja protiv difterije i cjepiva protiv ospica i vodenih kozica.[800]

U tom je razdoblju gubitka ekonomske vrijednosti smrt djece kreirala nezgodan legalni položaj. Naime, ukoliko je cijena odsutna, kakvu vrijednost dodijeliti djetetu? Jaz između ekonomskih i legalnih principa i sentimentalizacije djetinjstva prouzrokovao je konfuziju na sudovima i u javnoj sferi. Zelizer ističe kako je tu otpočelo stavljanje cijene i vrednovanje neprocjenjivog djeteta kao jedinstvene forme knjigovodstva. To je vrijeme i stvaranja crnog tržišta beba, vrijeme nicanja osiguravajuće industrije, monetizacije, komercijalizacije i komodifikacije vrijednosti djetetova života. Djetetova moralna neprocjenjivost oblikovala je

---

[798] Isto, str. 29.

[799] Isto, str. 29.

[800] Isto, str. 30.

njihovu ekonomsku vrijednost.[801] Sve je to u konačnici dovelo do velike i strašne degradacije osobne vrijednosti i vrijednosti čovjeka kao osobe. Rasprodaja netržišnih vrijednosti i njihovo pretvaranje u robu označio je početak pobjede, trijumfa tržišnih mehanizama suvremenog svijeta koji traje još i danas. Stavljanje cijene nužno razara vrijednost, a komercijalini učinak ima svoje posljedice.

Očuvanje djetetova života značilo je mijenjanje dnevnih aktivnosti i rutine gradske djece, tjerajući ih van s ulica unutra u igraonice, školske učionice i organizirane prostore dizajnirane specijalno za djecu, s ciljem odvajanja djece od odraslih, njihova svijeta i aktivnosti te tako stvarajući posebne dječje javne sfere, kao igrališta.[802] Ulice više nisu bile sigurna mjesta za igru. Pravo i ispravno mjesto za igru svetog i neprocjenjivog djeteta postaju zaštićeni prostori odvojeni od aktivnosti i svijeta odraslih. Usporedo s tim promjenama, nastupile su i drastične promjene u pravilima organizacije dnevnih aktivnosti urbanog okoliša na javnim prostorima, kolji su uglavnom bili dizajnirani za odrasle, ograničavajući tako javnu sferu i prostor djeci. U domovima se prostorno djecu također odvajalo od odraslih, šaljući djecu u posebne sobe i dijelove kuće namijenjene isključivo djeci.

Djecu i njihov svijet sve se više nadziralo u želji očuvanja njihovih života te sve klase djece nisu bile samo cijepljene protiv zaraznih bolesti, nego i bolje njegovani dok su njihovi životi sve više bivali dirigirani izvana, nadzirani i pounutrašnjeni, zatvarani unutar privatne sfere doma i škole gdje ih se moglo nadzirati i kontrolirati. Jacques Donzelot ističe to socijalno povlačenje djece iz javnih sfera tijekom prvih desetljeća dvadesetoga stoljeća, osobito među djecom niže klase u Francuskoj tamo gdje su ih mogli jače i bolje nadgledati, u domove i škole.[803]

Emocionalno ranjivo postalo je čvrsto i sigurno obuhvaćeno normama obrazovnog sustava i pod pashom zaštite zakona i legislativa raznih vrsta, kao što su zabrana aukcije i prodaje djece za potrebe skrbi onome koji najmanje ponudi te zakon o posvajanju i udomljavanju napuštene djece.[804]

---

[801] Isto, str. 14-15., 113-137.

[802] Isto, str. 52.

[803] Jacques Donzelot, *The Policing of Families*, Pantheon, New York 1979., str. 47.

[804] Usp. J. Lawrence i P. Starkey (ur.), *Child welfare and social action in the nineteenth and twentieth centuries: International perspectives*; V. Zelizer, *Pricing the priceless child. The changing social value of children*.

Razvoj sustava zaštite djece i mladih, senzibilizacija za njihov specijalni status i položaj u društvu različit od onoga odraslih, označavao je način gledanja na djetetove potrebe kao različite od odraslih. To je došlo u fokus, ne samo stvaranjem obrazovnih institucija i sustava zaštite, nego i u razvoju specijalnih kaznenih i popravnih institucija i domova za djecu. Tijekom ranog devetnaestog stoljeća takve su institucije već postojale u Francuskoj, Velikoj Britaniji, SAD-u, Nizozemskoj i Skandinaviji. Reformatorima društva bilo je jasno da popravljanje mladih kriminalaca i prijestupnika zahtijeva drugačije mjere nego one za odrasle. Oni nisu mogli niti smjeli biti stavljeni u institucije za odrasle.[805]

Ovakav je način postupanja i tretiranja djece odražavao moralne vrijednosti i uvjerenja obitelji srednjeg sloja društva konfrontirajući ih s vrijednostima i normama radničke klase te je formirao perspektivu roditeljske sposobnosti koja bi trebala dorasti takvim standardima.

Velika je svjetska depresija, sredinom dvadesetoga stoljeća, potaknula mnogobrojne programe i istraživanja o pitanjima i problemima dječjeg rada, neuspjehu obrazovanja koje nije bilo dostupno svima, pitanjima migracije u SAD, naglasila i podigla svjesnost posljedica krize na pad broja rođenih te je stimulirala niz programa socijalnog blagostanja koji su donijeli više stabilnosti populacijskoj bazi, primjerice u Skandinavskim zemljama i u Francuskoj. Programi države socijalnog blagostanja, blagostanja majčinstva, pružanje sigurnosti i stabilnosti majkama, zajednici, obiteljima, davanje domova i cjelokupne logistike društva, izmijenjeni zakoni rada i poboljšani uvjeti, stvoreni su da namame obitelji da imaju više djece da poboljšaju nacionalni populacijski indeks. U nekim je zemljama osigurana dnevna skrb za djecu zaposlenih majki i besplatni obroci u javnim školama. Svjesnost opadanja populacije dalo je prednost potrebi za »više djece bolje kvalitete«. Postojala je tendencija, koja je bila usko povezana s nastojanjima oko toga da se stvori i oblikuje budućnost dobrobiti djece da se majkama i očevima koji se nisu uklapali u društveno konstruirani ideal roditelja spriječi reprodukcija. Ta tendencija, iako različito izražavana u zemljama zapadnog svijeta, išla je u smjeru definiranja idealne obitelji i majčinstva.[806]

Dobrobit, država socijalnog blagostanja i dječja prava

Zaštita je djece inicijalno, bila usmjerena osiguravanju pristupa djece obrazovanju i zdravstvenoj skrbi te kreiranju i normalizaciji standarda razumijevanja onoga tko je i što je

[805] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 46.

[806] Isto, str. 49.

dijete. Socijalizacija je djece idealno, nastojala formirati navike, ponašanje i uspostaviti norme obiteljskog ponašanja. Tijekom 1930-ih, znakovi rastućeg fokusa na dječju individualnost, pogled orijentiran na dijete istaknuo je važnost roditelja, ne samo kao trenera djece, nego kao onih koji skrbe oko obiteljske egalitarne kulture što je podrazumijevalo jednaka prava za sve članove obitelji.

Kriticizam je autoritarnih i totalitarnih političkih režima tijekom i nakon Drugog svjetskog rata, povezivao sustav okrenut prema ponašanju djece, bihevioralno orijentiran sustav s fašizmom, autoritarnim psihološkim karakteristikama osobnosti i kolektivističkim grupnim ponašanjem, ponašanjem masa.

Mnogi su autori i filozofi u svojim radovima naglašavali problem masifikacije i dehumanizacije, fragmentizacije čovjeka u cjelini pa tako i važnost obrazovanja kao medija u kojem se ozbiljuje duh, u kojem se oblikuje cjeloviti čovjek kao samosvjesni pojedinac te potrebu svjesnosti da se više ne ponovi zlo nacizma.

Ranije već spomenuti Jaspers, koji je u svojem djelu *Duhovna situacija vremena* opisivao problem bezlične mase i što se događa s obrazovanjem nakon Drugog svjetskog rata, isticao je potrebu raskrinkavanja mehanizama koji dovode do takvih zvjerstava. Radi ilustracije ranije rečenoga, osvrnut ćemo se i na rad Theodora Adorna i njegov esej *Edukation after Auschwitz* (*Obrazovanje nakon Auschwitza),* koji ustvrđuje:

> »Prvotni je i najvažniji zahtjev obrazovanja da se Auschwitz više nikada ne ponovi. To je prioritet prije svakog drugog zahtjeva, koji, ja vjerujem, ne treba opravdavati (…) Svaka je debata o idealima obrazovanja trivijalna i i nelogična, u usporedbi s tom jednom jedinom idejom: nikad više Auschwitz. To je bio barbarizam koji sve obrazovanje nastoji iskorijeniti. Neki govore o mogućnosti i prijetnji povratka u barbarizam. Ali to nije prijetnja – Auschwitz je taj pad, i barbarizam nastavlja sve dok god opstoje uvjeti koji favoriziraju taj povratak i pad iznova obilato i nepromijenjeno. U tome je sav užas (…) Genocid ima svoje korijene u uskrsnuću agresivnog nacionalizma koji se razvio u mnogim zemljama od kraja devetnaestoga stoljeća (…) Ono što je potrebno je, ono što sam ja jednom nazvao, povratak subjektu. Moramo postati svjesni mehanizma koji omogućuje i čini ljude sposobnima za takva zvjerstva i zlodjela, moramo razotkriti takve mehanizme, kako bismo spriječili ljude da postanu opet takvima (…) Samo oni koji su bez razmišljanja dali oduška takvoj mržnji i agresiji ti su koji su krivi. Moramo raditi protiv takvog nedostatka refleksije, moramo odgovoriti ljude od obuzetosti vanjštinom bez refleksije nad nama samima. Jedino obrazovanje koje ima imalo smisla je obrazovanje prema kritičkoj samorefleksiji (…) obrazovanje koje ide za tim da

spriječi takvo ponavljanje zlodjela, mora se fokusirati na rano djetinjstvo (…) najvažniji je cilja obrazovanja, debarbarizacija ruralnih područja.«[807]

Adorno raskrinkava autoritarno ponašanje i odgoj slijepe poslušnosti autoritetu bez samorefleksije i sposobnosti mišljenja, referirajući se na Kantovu autonomiju ne pokoravanje slijepo heteronomnim i izvanjskim autoritetima, sposobnost i moć autorefleksije, koja je, kako će i Hannah Arendt, u svojem djelu *O zlu* naglasiti, konstitutivan moment osobnosti, zajedno sa sposobnošću (pri)sjećanja, hebrejski *shuv,* što znači vratiti se, pokajati, sjetiti.[808] Adorno naglašava da su upravo karakterne crte kao što su sadistički, destruktivni razorni impulsi, ideal muškarca koji ne plače i koji je čvrsti, indiferentan na sve vrste boli, sposoban izdržati patnju, čvrst sa sobom i s drugima, jednom riječju manipulativni karakteri, sa sobom nosili opasnost do potonuća u zlo koje je zadesilo Europu u Drugom svjetskom ratu.

Periodične konferencije u Bijeloj kući u Washingtonu o djeci i dječjim pravima, na svjetlu su dana donijele nove teme. Drugim riječima, socijalno orijentirane teme prije i tijekom Drugog svjetskog rata sada zadobivaju novi zamah, u smjeru interesa za otkrićem djetetove emocionalne strane tj. djeteta kao emocionalnog bića sa svojim potrebama.[809]

Važnost biološke nuklearne obitelji također je proširena i istaknuta u diskursu o dobrobiti djeteta. Akademski su krugovi i teorije razvili potrebu bliske povezanosti majke i djeteta. Teorija povezanosti ili tzv. attachment teorija bila je konstruirana pod snažnim utjecajem iskustva i dojma mnogobrojne djece evakuirane iz domova i smještene daleko od svojih majki i obitelji, tijekom i nakon Drugog svjetskog rata te je isticala negativne posljedice takvog razdvajanja i lomova obitelji, rezultirajući vladinim mjerama izmještanja mnoge djece na selo, u sigurne zone, tijekom ratnih stradanja. Svježi zrak i miran seoski život nisu mogli nadomjestiti emocionalne veze unutar obitelji. Tako se tijekom pedesetih godina dvadesetoga stoljeća razumijevanje djetetova blagostanja i dobrobiti protezalo i na emocionalnu stranu obiteljskog života, više nego li na važnost formiranja ispravnih navika.[810]

---

[807]Theodor Adorno, *Education after Auschwitz,*
http://josswinn.org/wp-content/uploads/2014/12/AdornoEducation.pdf, datum pristupa 12. 6. 2017.

[808] Hannah Arendt, *O zlu*, Naklada Breza, Zagreb 2006., str. 58-59.

[809] Usp. H. Hendrick, *Children, childhood and England society, 1880-1990*., str. 9-16.

[810] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 50.

Djeca se sve više počinju promatrati kao emocionalna bića snažno povezana uz važne odrasle koji ih okružuju. U godinama koje su uslijedile, psihijatrija je definirala mnoga psihijatrijska oboljenja i poremećaje te tretmane specifične za djecu, što je značilo da dječja psihijatrija ulazi u područje medicinske specijalizacije. U isto su vrijeme, servisi ili službe dječjeg blagostanja i dobrobiti, socijalni servisi i školski zdravstveni servisi tretirali djecu i mlade s psihološkim problemima sredstvima tada ustanovljene prakse, koja je bila oformljena i ustanovljena tijekom razvoja socijalnog rada u različitim nacionalnim kontekstima.[811]

Razvojem se osnovnog i obaveznog obrazovanja u poslijeratnom razdoblju iskristalizirala i centrala uloga učiteljske profesije kao prijenosnika i posrednika demokratskih vrijednosti u mnogim zemljama. Inovativna je nacionalna legislativa koja se ticala školske discipline, primjerice u Švedskoj, povezivana s konceptom dobrobiti i prava, što je tijekom vremena također postalo i temelj za razvoj dobrobiti obiteljskog života.

Psihologija, kao nova znanost djeteta, zatvarala je pukotine i nerazmjer između socijalizacijskog procesa u školama i obitelji. To je također ususstavilo i uspostavilo misao i ideju djetetova integriteta i nepovredivosti njegovih prava kao individue.[812]

Njemački, američki i britanski reformatori bojali su se masovnog obrazovanja djece izvan obiteljskog okružja, koji je kako smo ranije spomenuli, bio u opasnosti od masifikacije i njegovao fašizam, a kasnije komunizam, čega su se zapadni reformatori društva strašno pribojavali. Nastojanje da se stvori demokratski građanin društva i svijeta, u njemačkom pa tako i u britanskom društvu, bila je ostavština i rezultat rata i fašizma usko povezanog s obiteljskim odgojem te bojazan od njegova povratka.[813] Uvjerenje je bilo kako je obiteljski odgoj, više nego li institucionalno i kolektivno rješenje, bio zaslužan za razvoj takvih totalitarnih karaktera, kako je ustvrdio Adorno.

Govoreći sve više o neotuđivim pravima djeteta njegovom fizičkom i psihičkom integritetu, tijekom 1960-ih u Švedskoj se, donosi zabrana roditeljskog prava na fizičko kažnjavanje djece

---

[811] Usp. Margo Horn, *'Before it's too late': The child guidance movement in the United States, 1922-1945*, Temple univesity Press, Philadelphia 1989.; Andrew Scull, *The Mental Health Sector and the Social Sciences in Post World War II America*, University of California, San Diego 2008.

[812] Benght Sandin, „Children and the Swedish welfare state: From different to similar“, Paula Fass, Michael Grossberg (ur.), *Reinventing childhood after world war II*, University of Pennsylvania press, Philadelphia 2012., str. 110-138.

[813] Usp. Robert G. Moeller, *Protecting motherhood: Women and the family in the politics of postwar West Germany*, University of California Press, Berkeley 1993.

u svrhu discipliniranja, što je uvršteno 1979., u obiteljski zakonski kodeks. Čineći tako, Švedska je pokazala zrelost i spremnost za zaštitu djeteta kao individue i potrebu za edukacijom roditelja o tom problemu. Zakon se, svojim edukativnim potencijalom, percipirao kao obrazovno sredstvo i namjera mu je bila paralelno uvesti obrazovanje i strancima. Dobrobit je djeteta bila konstruirana oko ideje individualiteta djeteta, snažno povezana uz ideju države socijalnog blagostanja te uz egalitaran, sveobuhvatni obrazovni sustav.[814]

Ovaj je skandinavski primjer poslužio kao model razumijevanja uloge države i njezinih agencija, nasuprot ulozi obitelji u promicanju i osiguravanju prava djece i njihove zaštite, što se izrazilo u zajedničkim crtama i u specifičnom nacionalnom i kulturnom okruženju i karakterističnim poveznicama među njima. Te su zajedničke osobine ili crte uključivale širenje škola, u nekim zemljama i predškola, širenje ustanova dječje skrbi te naglašavanje važnosti utjecaja profesionalnih djelatnika u svakodnevnim životima djece.

Obiteljski je život sve više bio organiziran u suradnji s državom koja je pružala skrb i zaštitu svojim građanima, što će se na žalost rastočiti i destruirati, kako smo i naveli u poglavljima prije, navalom i razvojem neoliberalizma i njegove ideologije grubog individualizma, brisanja i slabljenja uloge države. Sve nabrojano imati će snažne posljedice na dobrobit djece i na mogućnost skrbi društva o njima. O tome ćemo detaljnije u daljnjem izlaganju.

Međunarodne su konvencije također odigrale ulogu u razumijevanju poimanja djeteta, njegovih prava i dobrobiti te obilježile globalnu obvezanost razumijevanja i nastojanja koja su bila u konfliktu s dječjim radom u suvremenim društvima zemalja u razvoju, kao i njihovoj participaciji na tržištu rada odraslih.

Prava djece na socijalnu skrb i zaštitu, na fizički, psihički i intelektualni integritet kao individue čini okosnicu i središte same Konvencije Ujedinjenih naroda o pravima djeteta (UNCRC). Djeca su tu, između ostaloga, definirana kao ona koja su, jednake vrijednosti i dostojanstva kao i odrasli, ali ipak nositelji specifičnih prava, za razliku od odraslih kao nositelja univerzalnih prava. Konvencija i ostali slični dokumenti pokazali su na koji su način dječja prava zadobila takav značaj i važnost u politici socijalnog blagostanja i politici koja se ticala djetetove cjelokupne dobrobiti.

[814] B. Sandin, *Children and the Swedish welfare state: From different to similar*, str. 120-125.

4.4.7. Komodifikacija djetinjstva na Zapadu

Drastična će se promjena dogoditi tijekom 1950-ih godina. Televizija ulazi u masovnu upotrebu u domove diljem Amerike i zapadne Europe te je označila, kako ističe Postman, kraj i završetak nevinosti djeteta i djetinjstva. Televizija kao egalitaran sustav, raspršila je informacije, te više nije bilo stvarnosti, niti tajni koje bi bile udaljene i nedostupne djeci. Djetinjstvo je bilo demistificirano i dekonstruirano.[815] Televizija postaje dominantan izvor informacija, nije zahtijevala specijalizirano znanje te je dalje umanjila i iskorijenila razliku između odraslih i djece. Televizija je nivelirala dobne razlike i stvorila ciklus od tri stadija ili razdoblja: rano djetinjstvo, odraslo dijete i starost.[816]

Razina je nasilja i seksizma prisutna na TV-programima dalje doprinosila nasilju i neprijateljstvu prema djeci. Razlike, grube i fine nijanse između odraslih i djece gotovo da su iščeznule. Čak je i dječja spontana igra zamijenjena organiziranim sportovima koje su nadzirali odrasli te su postali više nalik sportu odraslih. »Odrasli su izgubili nešto od svog autoriteta i svoje aure, a ideja je razlike i značenja onoga koji je odrastao postala smiješna.«[817]

Postman ističe kako su majke i očevi napuštali dom radi odlaska na posao i borbe za radna mjesta na tržištu rada, djeca su sve više postajala teretom i troškom, pa se činilo boljim da njihovo djetinjstvo završi što prije.[818]

Djeca i djetinjstvo na Zapadu postaju zabrinjavajuće upleteni u intrigantnu mrežu konzumerizma i komodifikacije gotovo svakog aspekta njihova djetinjstva. U Sjedinjenim Američkim Državama djeca doprinose potrošnji s više od 600 milijardi $ godišnje. Tako primjerice, djeca u dobi od pet do četrnaest godina, troše direktno 196 milijardi $, a indirektno preko 400 milijardi $ godišnje obiteljske potrošnje.[819] Njihovo je fizičko i mentalno zdravlje,

---

[815] N. Postman, *The Disappearance od Childhood*, str. 85.

[816] Isto, str. 99.

[817] Isto, str. 133.

[818] Isto, str. 151.

[819] Packaged Facts, *The Kids Market, March 2000*, Kalorama Information, New York 1999., str. 7.; *Market Assessment Plan (MAP) for the Family Market*, The National Tour Association's Market Development Council, Alabama 1999., str. 14.

njihova kreativnost, mašta i obrazovanje njihove vrijednosti u konačnici negativno pogođeno nevoljnim i ne tako slobodnim, više nametnutim statusom potrošača na tržištu.[820]

Djeca na Zapadu sve više postaju mete reklama i oglašivača, kod kuće, u školama, na sportskim terenima i igralištima, na ulici. U mnogim zapadnim zemljama djeca provedu gotovo četrdeset sati tjedno pred medijima, kao što su primjerice, tv, kompjuter, internet, radio, filmovi, časopisi, većina njih komercijalizirani. Prosječno dijete na Zapadu gleda oko 40 000 reklama i komercijalnih poruka godišnje samo na tv-u.[821] Siromašna djeca, osobito afričko-američke i meksičke populacije u SAD-u, disproporcionalno su zastupljenija kada su u pitanju postotci, nego li djeca srednje i više klase.[822]

Kada je Reganova administracija 1984. godine deregulirala reklamiranje na dječjoj televiziji i programima, stvoreni su preduvjeti za jedini cilj i svrhu reklamiranja, a to je bila prodaja što više igračaka i stvari djeci.[823] Unutar godine dana nakon deregulacije, svih deset od najprodavanijih igračaka bile su povezane s reklamiranjem i programima u medijima.[824]

U međuvremenu su zakoni koji bi trebali prevenirati stvaranje i formaciju konglomerata medija postajali sve slabiji, tako da danas imamo velike korporacije kao Viacom, Disney, Time Warner koje posjeduju nekoliko televizijskih stanica, radio postaja, Internet usluga, tematske parkove, kompanije koje proizvode hranu, igračke, odjeću i modne dodatke.[825]

Osamdesetih je godina prošloga stoljeća u SAD-u započela postojana erozija vladine podrške i povlačenje iz javnih institucija, te snažno započela glorifikacija tržišta kao jedinog rješenja za sve društvene probleme i bolesti. Nas će ovdje zanimati kako se sve skupa odražavalo na živote djece na Zapadu, a posljedično na rastakanje skrbi društva za djecu i u konačnici i na

---

[820] Susan Linn, *Consuming Kids. The Hostile Takeover of Childhood*, The New Press, New York 2004., uvod, str. 1.

[821] Dale Kunkel, „Children and Television Advertising“, Dorothy G. Singer, Jerome L. Singer (ur.), *The Handbook of Children and Media*, Sage, Thousand Oaks 2001., str. 376.

[822] Donald F. Roberts, Uhla G. Foehr, Victoria Rideout, Molly Ann Brodie, *Kids and Media @ the New Millenium*, CA: Henry J. Kaiser Family Foundation, Menlo Park 1999., str. 21-22.

[823] Lauren Bernhardt, *Kommercializing Kids: Advertising to Children since Deregulation*, General University Honors, Honors Capstone 2010., str. 10-11.

[824] D. C. Denison, „The Year of Playing Dangerously“, *Boston Globe Magazine*, 8. 12. 1985.

[825] S. Linn, *Consuming Kids. The Hostile Takeover of Childhood*, str. 6.

destrukciju i dekonstrukciju slike djetinjstva i vrijednosti djeteta u cjelini u svim dijelovima Zemlje.[826]

Korporativna je podrška došla s prevelikom cijenom te su gotovo svi javni i neprofitni sektori prodavali svoju slobodu korporacijama.[827] Javne su škole osobito bile pod velikim pritiskom Reganove administracije i komercijalizacije sve više bivale prisiljavane potražiti financijsku podršku za svoje proračune kako bi se očuvale.[828] Nije ni čudo kako su udruge potrošača nazivale njihove rasprave i teze o komercijalizaciji u školama porobljavanjem djece i govorili o djeci robovima korporacija.[829]

Komodifikacija i korporativno oduzimanje djetinjstva stvorilo je klimu u kojoj su djeca postajala sve više materijalistički usmjerena i definirala su svoju vrijednost kroz ono što imaju, a ne toliko kroz ono što jesu ili su trebala biti. Utjecaj je korporacija na živote djece zabrinjavajuć zbog svojeg neizmjernog i predubokog razmjera širi se ogromnom brzinom.[830] Marketing i komodifikacija toliko su razorni i utječu na mnoge aspekte dječjih života, a društvo pokazuje sve manje brige i sposobnosti uhvatiti se u koštac s njima.

Međutim, kako ističe Joel Bakan u svojem djelu *Childhood under Siege. How Big Business Targets Children - Djetinjstvo pod opsadom. Kako velike korporacije ciljaju djecu*, iako velike korporacije nastoje poticati i kreirati strah i promovirati seks i nasilje u medijima s cijljem što veće prodaje i zarade, nisu krive jedino korporacije. Činjenica kako institucije odgovorne za dobrobit i promidžbu neovisnih, nepristranih i sveobuhvatnih informacija i dobrobiti u cjelini kao i samo društvo, sve više u posljednje vrijeme pokazuju svoju nemoć i nedostatnost u pružanju zaštite i sigurnosti djece, sve češće i same padaju pod utjecaj korporacija. Ono što zabrinjava je i sve veća polarizacija društva, a time i porasta siromaštva među djecom, rasizma, seksizma, zanemarivanja, nasilja, zloupotrebe alkohola i droge,

---

[826] Za detaljniji i širu raspravu spomenutog problema vidi: Robert Kuttner, *Everything for Sale: The Virtues and Limits of Markets*, University of Chicago Press, Chicago 1996.

[827] S. Linn, *Consuming Kids. The Hostile Takeover of Childhood*, str. 7.

[828] Isto.

[829] Isto.

[830] Isto, str. 9.

iskorištavanja djece, bolesti, disfunkcionalne obitelji, što sve zajedno potkopava zdravlje i blagostanje djece i u konačnici njihovu dobrobit.[831]

> »Kako se vlada povlači iz svoje tradicionalne uloge koju je nekada imala u zaštiti djece od ozljeda svih vrsta, mi kao društvo, izlažemo ih iskorištavanju, zanemarivanju njihovih potreba i interesa, i na taj način izdajemo ono što mi, kao individue, cijenimo najviše u našim životima.«[832]

Bakan nadalje dodaje,

> »kako je društvo koje odbija zaštititi svoje najranjivije članove od ozlijede i iskorištavanja, čak i onda kada to može, naposljetku - čak i tada kada postoji malo prepreka da to i učini – zaista izgubilo svoj put.«[833]

Citirajući Nelsona Mandelu, Bakan zaključuje kako ne može biti istinskog i gorljivijeg otkrivenja duše društva nego li u načinu kako ono tretira svoju djecu, kao najmanje, najranjivije svoje članove.[834]

4.4.8. Promjena države socijalnog blagostanja i njezin utjecaj na dobrobit djece. Erozija djetinjstva na zapadu.

U svojem djelu *The Erosion of Childhood*, Valerie Polakov Suranksy empatično ustvrđuje kako je oslobođenje žena često rezultiralo opresijom i komodifikacijom djetinjstva dijete se sve više poimalo i pretvaralo u robu koja se treba podijeliti i prepustiti neosobnim i neadekvatnim institucijama za njegu djeteta.[835]

Dijete, tijekom osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća postaje emocionalno potrošna roba, ekonomski i sentimentalno nekoristan ambicioznim parovima orijentiranim na posao, karijeru i pod financijskim pritiskom.[836]

Tih je godina na scenu stupila era nove ekonomske ideologije inaugurirane od strane Ronalda Regana u SAD-u i Margaret Thatcher u Velikoj Britaniji, era neoliberalizma. Prema novoj je ideologiji najsigurniji način postizanja najvećeg dobra za individuu i društvo, slobodno tržište.

---

[831] Joel Bakan, *Childhood under Siege. How Big Business Targets Children*, Free Press, New York 2011., str. 5.

[832] Isto, str. 6.

[833] Isto.

[834] Isto.

[835] Valerie Polakov Suranksy, *The Erosion of Childhood*, University of Chicago Press, Chicago 1982., str. 189.

[836] V. A. Zelizer, *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*, str. 222.

Povlačenje države bivalo je sve vidljivije i u njezinoj brizi za dijete, a Thatcher je naglašava kako obitelji jednako kao i korporacije i drugi privatni akteri trebaju biti slobodnima donositi svoje izbore i odluke. Našu će pažnju zaokupljati utjecaj neoliberalne politike na rastakanje djetinjstva na Zapadu i slike djeteta kao ranjivog pojedinca.

Nova egalitarna ideologija obiteljskog života doprinijela je daljnjoj transformaciji vrijednosti djeteta. Njegova je vrijednost dovedena u pitanje i postojeća je negativna korelacija između emocionalne i utilitarne vrijednosti djeteta revidirana. Sentimentalna je vrijednost djeteta sada uključivala novo poštivanje njihove instrumentalne vrijednosti.[837]

Uzimajući u obzir sve do sada rečeno o neoliberalnoj paradigmi i njezinim posljedicama na rastakanje same ideje skrbi i države socijalnog blagostanja, i bez ponavljanja, ograničit ćemo se samo na neke važne momente koji se tiču pitanja dobrobiti djece kao jednih od najranjivijih članova društva koja su, smatramo, na najveći način pogođena posljedicama rastakanja države socijalnog blagostanja.

Kasno je dvadeseto stoljeće premjestilo fokus na dječja individualna prava. Neke od država Europe napustile su ambicije osigurati i oblikovati uvjete za pravilan i cjelovit razvoj djeteta. S tržišno orijentiranim rješenjima utjecaj je lokalnih vlada na socijalnu politiku polako jačao, dok je s druge strane utjecaj države oslabio. Odgovornost i skrb roditelja za dijete sve više postaje isključivo njihovo pravo i dužnost. Kasno je dvadeseto stoljeće također postalo razdoblje pregnantno kriticizmima države socijalnog blagostanja i njezine nesposobnosti i nemogućnosti da osigura dobrobit za svu djecu. Kritičari welfare state i promotori neoliberalizma naglašavali su da država socijalnog blagostanja to nije u stanju.

Tijekom 1960-ih i 1970-ih, društvene su znanosti kao povijest, sociologija, psihologija i književnost doprinijele razumijevanju djeteta kao individue te fokus premjestile na dječja iskustva, vještine, znanje, a ne samo na njihovu interakciju i pregovaranje s odraslima u svijetu odraslih. To je bilo doba razvoja sociologije djeteta, kao novorođenog studijskog pokreta, većim dijelom u Velikoj Britaniji. Rođenje je sociologije djeteta proglašeno novom društvenom znanosti.[838]

Referentna je točka studija o djetetu ili dječjih studija kao područje interesa istaknula da su i dijete i djetinjstvo kategorije društveno konstruirane ili socijalni konstrukti koji su

---

[837] Isto, str. 227.

[838] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 54.

mnogobrojni i ovisni o prostoru i vremenu, o kontekstu i kulturnim vrijednostima pojedinog vremena.[839] Sve se više naglašavala tzv. dječja perspektiva i paradigma, a kritizirao se tzv. »adultizam« političkih i društvenih institucija, što je bila temeljna, inherentna premisa u potrazi za dječjom perspektivom. Temeljno je nastojanje išlo za razvijanjem dijaloške prakse koja bi ohrabrivala djecu u uzimanju udjela i uključivanja u društvene odluke koje se tiču njihovih prava te izgradnja vlastite »komunikacijske kulture« u svakodnevnom životu, kao mogućnosti izricanja u svijetu odraslih. Posljedice su razvoj istraživanja usmjerenih na komunikaciju djece među svojim vršnjacima i skupinama te s roditeljima.

To je ostavilo traga i rezultiralo pozitivnim posljedicama, primjerice u medicini u pitanjima informiranog pristanaka djece, u slučajevima odlučivanja o daljnjem tijeku terapije, operacionim zahvatima i sl. koji su se ticali djeteta i njegova fizičkog i mentalnog integriteta, a u kojima se zahtijevala odluka ne samo skrbnika ili roditelja, nego i samog djeteta koje je sve više uključeno u te odluke.[840]

Koncept djeteta i djetinjstva postaje tako dio jedne šire diskusije koja traje i danas, te dio pristupa kao što je sociološko stajalište ili perspektiva, lingvističko-antropološka, filozofska i ostale perspektive (pluriperspektivizam). Sve su te znanosti i njihove perspektive vodile definiranju konstrukta djetinjstva i viđenju djece kao zasebne i svojstvene društvene skupine. Djetinjstvo se poima kao konstantni socijalni fenomen, koji kreira različite generacije djece. Stoga, djetinjstvo uvijek egzistira, ali mu se pridaju različita značenja kao posljedica političkih ili društvenih promjena. S druge strane, dječje poimanje i doživljaj djetinjstva i njihovo iskustvo složeni su od niza faktora, kao što su: utjecaji roda, dobi, klase ili staleža i etničke pripadnosti, ovisni su o različitom prostoru i vremenu unutar kojega su formirani, iako su konstantni društveni fenomen.[841]

---

[839] Usp. Allison James, Adrian James, *Constructing childhood: Theory, policy and social practice*, Palgrave Macmillan, London 2004.; Allison James, Alan Prout, *Constructing and reconstructing childhood: Contemporary issues in the sociological study of childhood*, The Falmer Press, London 1990.

[840] Usp. John Harris, Soren Holm, „Should we presume moral turpitude in our children? – Small children and consent to medical research“, *Theoretical Medicine and Bioethics*, 24 (2/2003), str. 121-129.; Christine Harrison, Nuala P. Kenny, Monna Sidarous, Mary Rowell, „Bioethics for clinicians: Involving children in medical decisions“, *Canadian Medical Association Journal*, 156 (1997), str. 825-828.

[841] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 55.

Rastuće individualističko društvo formira i oblikuje očekivanja djece i roditelja koji očekuju veču skrb i zaštitu djece, a djetinjstvo se definira kao period ili razdoblje ranjivosti i rasta koje treba zaštititi od razornog utjecaja društva.

Viviana Zelizer ističe kako u zapadnom društvu među srednjom klasom, postoji viđenje djeteta kao ekonomski nekorisnog, ali emocionalno prevažnog i neprocjenjivog objekta našeg obožavanja i pažnje, čija vrijednost nije viđena u terminima djetetove djelatnosti ili aktivnosti, nego u djetetovom statusu kao objektu obožavanja.[842] Neki pak smatraju kako zapadno viđenje djetinjstva reducira djecu na status objekta, više nego li na status društvenog subjekta, te ih strukturalno isključuje iz cijelog niza i sfere društveno relevantnih poslova[843] ili proizvodnje vrijednosti.[844]

Dok je globalizacija formirala novi identitet, uloga se države promijenila i smanjila, a profesionalcima koji vode brigu o djeci dala je drugačiju i izmijenjenu poziciju. Profesionalci sada moraju svoje znanje i vještine potvrditi na tržištu u kompetitivno orijentiranom društvu, s nizom stručnjaka. Dobrobit i blagostanje, termin i koncept inače korišten u Njemačkoj i Nizozemskoj, sada se definira na nove načine kao *najbolji interes djeteta* i to uglavnom u anglosaksonskim zemljama, poput SAD-a i Velike Britanije. Iako na izvan dva različita koncepta, ona jasno pokazuju zajedničko uvjerenje koje ove zemlje imaju oko toga kako su djeca najvažnije dobro koje treba zaštititi.[845] Djeca su tako postala kompetentna i relativno autonomna, ali i ovisna o odraslima i sustavu skrbi. U takvom ideološkom okviru, gdje je djetinjstvo vrijeme rasta, ovisnosti i potrebe za skrbi, djeca ne bi trebala raditi kao odrasli niti biti na tržištu rada. Sanktifikacija djece ide ruku pod ruku sa sviješću kako su ona ranjiva i potrebna naše zaštite, međutim promjena se stava i pomicanje fokusa događa krajem dvadesetoga i početkom ovoga stoljeća, kada se dijete poima sve više kao individualna i svojstvena osoba koja ima svoja prava, slična odraslima. U današnjem se društvu smatra kako su dječja prava diskutabilna i oko njih se može pregovarati. Sve se više raspravlja o pravima

---

[842] Usp. V. Zelizer, *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*, str. 3.

[843] Usp. M. Liebel, *A Will of Their Own: Cross-cultural Perspectives on Working Children.*

[844] Usp. Olga Nieuwenhuys, „The Paradox of the Competent Child and the Global Chilhood Agenda“, Richard Fardon, Wim van Binsbergen i Rijk van Dijk (ur.), *Modernity on a Shoestring: Dimensions of Globalization, Consumption and Development in Africa and Beyond*, EIDOS, Leiden 1999., str. 33-48.

[845] Alexander Bagattini, „Child Well-Being: A Philosophical Perspective“, Asher Ben – Arieh, Ferran Casas, Ivar Frones, Jill E. Korbin (ur.), *Handbook of Child Well-Being. Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Springer Science Business Media, Dordrecht 2014., str. 180-181.

djeteta njegove individualnosti u kontekstu njegove sličnosti, ali i različitosti i ovisnosti o odraslima.[846]

Djeca sve više bivaju izložena u svojoj ranjivosti tržišnim mehanizmima i komercijalizacijskim procesima i na taj način postaju mete i potrošači za investitore svake vrste. U neoliberalnim, anglosaksonskim režimima uloga se države minimalizira. Sve se stavlja u ruke privatnih dobavljača socijalnih usluga, a na meti restrikcija i rezanja troškova socijalno su ugroženi.

Na zapadu se pod utjecajem neoliberalne paradigme i tržišnih mehanizama događa izmjena kurikuluma, možemo reći novi kurikulum za djecu,[847] čiju samu jezgru ili srž čine nasilje, ovisnosti, poremećaji svih vrsta, debljina, agresija kao posljedice rastakanja skrbi društva za vlastite pojedince, za djecu u konačnici. Na drugoj strani svijeta, suprotno od nabrojanog, oslikava se naličje ovog problema. Sve je vidljivija i izraženija polarizacija društva, siromaštvo, glad, neuhranjenost, nasilje i kaos svih vrsta, u kojem gospodari rata (*worlords*) ubiru profit i svoj dio moći, iskorištavajući na najbrutalnije načine djecu, gurajući ih još dublje u ponore i margine društva.

Stoljećima dug napor reformatora oko uspostavljanja vrijednosti djeteta i nastojanja oko njihove dobrobiti, ozbiljno je dovedeno u pitanje u posljednjim dekadama dvadesetoga i početkom dvadeset i prvog stoljeća. Reformatori su uspostavili prava i zakonske regulative koje čuvaju i štite te doprinose dobrobiti djeteta. Djecu se njihovim nastojanjima počelo smatrati osobama i pravno im se počeo priznavati i štititi status. Međutim, tijekom istog tog razdoblja, korporacije čije su moći sve više rasle, kao pravni subjekti nastojale su gledati ono što je bilo u njihovom najboljem interesu i štiti ga. Postalo je očito i neizbježno kako će te dvije novo priznate pravne osobnosti i principi kojima su zaštićeni doći u sukobe i koliziju. Reformatori su nastojali potražiti rješenje proizlazećeg sukoba favorizirajući djecu. No, agitatori i promotori neoliberalne politike te su prioritete preokrenuli iz temelja.[848]

Roditelji su u novonastalim okolnostima, limitirani i frustrirani manevrima korporativne, beskrupulozne potrage za profitom, bivali prepušteni sami sebi i tako sve manje sposobni

---

[846] B. Sandin, *History of Children's Well-Being*, str. 67-69.

[847] Joel Bakan, *Childhood under siege: How Big Business Targets Children*, Free Press, New York 2011., str. 43.; Shirley R. Steinberg, Joe L. Kincheloe, „Introduction“, Shirley R. Steinberg, Joe L. Kincheloe (ur.), *Kinderculture: The Corporate Construction of Childhood*, Westview, Cambridge 2004., str. 1-11.

[848] J. Bakan, *Childhood under Siege. How Big Business Targets Children*, str. 10.

zaštititi svoju djecu. Uvjeti i okolnosti u kojima su prepušteni sami sebi na donošenje odluka nisu im bivali naklonjeni. I sve više uvjeti i okolnosti u kojima donosimo odluke određeni su, determinirani i ozbiljno kompromitirani utjecajem, odlukama, diktatima i aktivnostima korporacija.[849]

Ono što Postman nudi kao jedino možebitno rješenje rađanje je i postajanje jednog novog tipa roditeljstva koje bi se pobunilo protiv američke kulture i društva koje iskorištava svoje najranjivije članove, te zaključuje:

> »Otpor u sebi obuhvaća začetak roditeljstva kao čina pobune protiv američke kulture.«[850]

4.4.9. Djetinjstvo pogođeno neoliberalizmom - Visoka cijena materijalizma

Joel Bakan u svojem djelu, *Djetinjstvo pod opsadom*, naglašava kako je djetinjstvo na zapadu uhvaćeno u veliki Pantoptikum tržišta, aludirajući na posvemašnji nadzor Jeremy Benthamov Panoptikuma i na kasnije teorije društva nadzora i cenzure o kojima je govorio Michael Foucault.[851] Bakan tako naglašava perfekciju, odnosno usavršavanje nadzora, kontrole i moći današnjeg društva kojeg uspoređuje s Panoptikumom.

Zatvor je prostor discipliniranja u kojem će se pojedinci

> »prostorno vezati, i raspoređivati, razvrstavati (…) njihovo tijelo dresirati (…) ponašanje kodirati, a oni se sami odražavati u nepogrešivoj vidljivosti, te će se oko njih stvarati cijeli aparat promatranja, bilježenja i označavanja (…)«[852]

Foucaultov zatvor ilustrira funkcioniranje modernog disciplinskog aparata. U središtu je tog sustava princip uređenog znanja koje postavlja znanje u službu socijalnog reda.[853] Zatvor je duboko povezan s funkcioniranjem društva, štoviše zatvor je »mikrokozmos savršenog društva.«[854]

U zatvoru je materijalizirana ideja Panoptikuma u temelju koje je zamjena sile nadgledanjem,

---

[849] Isto, str. 13.

[850] N. Postman, *The Disappearance od Childhood*, str.152.

[851] Michael Foucault, *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*, Informator, Zagreb 1994., str. 237.

[852] Isto.

[853] Russel West-Pavlov, *Space in Theory. Kristeva, Foucault, Deleuze*, Rodopi Book, Amsterdam, New York 2009., str. 155.

[854] Michael Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977-1978.*, Picador, New York 2009., str. 244.

arhitektura u funkciji moći. *Oko moći* je tehnologija dizajnirana da riješi problem kontrole, kao istodobni nadzor i promatranje, sigurnost i znanje, individualizacija i totaliziranje, izolacija i preglednost.[855] Za idejnog tvorca Benthama, Panoptikum je nacrt savršene disciplinske ustanove, dok za Foucaulta ima znatno dublje značenje

> »da se pokaže kako se može dokinuti zatvorenost disciplina i postići da one na rasprostranjen, mnogostruk, polivalentan način funkcioniraju u cijelom društvenom tijelu.«[856]

Panoptikum ocrtava društvo u cjelini i nudi se kao rješenje problema društva u cjelini. Radi se o uobličavanju disciplinskog društva, odnosno društva nadzora, u kojemu se pojedinac brižljivo proizvodi, u kojemu smo svi mi kotačići u Panoptičkom stroju.[857]

Koristeći Foucaultovu analogiju zatvora, kao prostora nadzora, tragom Bakanova opisa djetinjstva na zapadu, možemo ustvrditi kako se radi o posvemašnjoj i sveprisutnoj komodifikaciji i porobljavanju djetinjstva na zapadu stavljajući ih pod nadzor tržišta kao velikog Panoptikuma. Tržište i njegova kampanja, mediji i reklame, efikasno postaju nevidljive i sveprisutne, zaposjedajući živote mnoge djece, a metafora Panoptikuma postaje vidljiva kroz medije i utječe na čitavo društvo.[858]Bakan ustvrđuje kako se danas gotovo sva gospodarska djelatnost odvija u obliku korporacije. Tako dodaje: »Međutim, korporacije još sputava jedna velika prepreka na putu do potpune kontrole: javna sfera.«[859]

Bakan naglašava kako je upravo dječja prijemčljivost, osjetljivost i ranjivost najveći mamac i platforma za iskorištavanje. »Osjetljivost je poziv na iskorištavanje, a ne razlog za zaštitu.«[860] Iskorištavaju se najintimnije strahovi, najdublje ljudske emocije, osjećaji, potrebe. Etičnost je tu najmanji problem, gotovo nebitna. Djecu se promatra isključivo kroz prizmu i optiku potrošnje, kao kupce i potrošače u razvoju. Prosječno američko dijete gleda 30 000 reklama godišnje i to samo na televiziji. Djeca su izložena perfidnim psihološki dizajniranim i

---

[855] Sanja Stanić i Josip Pandžić, „Prostor u djelu Michaela Foucaulta“, *Socijalna* ekologija, 21 (2/2012), str. 235-236.

[856] M. Foucault, *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*, str. 214.

[857] Isto, str. 223.

[858] Joel Bakan, *Korporacija. Patološka težina za profitom i moći*, Mirakul, Zagreb 2004., str. 157.

[859]Isto, str. 144.

[860] Isto, str. 157.

režiranim reklamama kojima je jedina svrha vrebati djecu i prodati.[861] Manipuliraj dječjim emocijama i monetiziraj ih, jedina je deviza neoliberalnog kapitalizma.[862]

Godine 1981. Regan je postavio Mark Fowlera zastupnika industrije marketinga, na glavno mjesto Vladine komisije za komunikacije, *Federal Comunications Commission*. Za Fowlera televizija nije ništa drugo nego toster sa slikama.[863] Fowler je iskoristio tako svoju oć i položaj za deregulaciju dječje televizije.

Istih je godina kabelska televizija ušla na široka vrata u američke domove. Nickelodeon je bila prva kompanija koja je uvela širok spektar reklama u dječji program, ustanovivši isključivo dječju mrežu, 1979. godine.[864] Od samih su početaka nastojali stvoriti mjesto namijenjeno isključivo dječjoj igri u kojem bi se ona osjećala osnaženo, pružajući djeci zabavu kakvu ona žele, i dajući iluziju bijega od režima odgovornosti i obveza nametanih od strane odraslih, roditelja prije svega. Prema njihovom sloganu, oni su dopuštali da djeca budu djeca te su postali saveznici i povjerljivi prijatelji djece koji su razumjeli njihov svijet, potrebe, za njih brinuli i pružili im ono što su djeca zaista trebala i željela.[865]

Geraldine Laybourne 1980. postaje voditeljica programa na Nikelodeonu, te glavna arhitektica i začetnica mreže. Koja je 1984. prva prihvatila reklamiranje i oglašavanje na mreži dječjeg programa. Njezina je ideja da djeca trebaju biti i ostati djeca bila veliki proračunati potez. Pod njezinim je vodstvom kompanija uvela nove i kreativne načine kako dospjeti u dječju psihu i razumjeti njihove jedinstvene potrebe, želje i pokretače.[866]

Osamdesetih su godina dvadesetoga stoljeća u suradnji s istraživačkom firmom Yankelovich, započeli istraživanje želja i stavova djece i mladih. Istraživanje je nastavljeno i nakon njezina odlaska te je 1990-ih rezultiralo stvaranjem tzv. Nickelodeon Kid Panel, internet mreže za djecu, vođene i nadzirane od istraživača stručnjaka.[867]

---

[861] Isto, str. 158.

[862] J. Bakan, *Childhood under Siege. How Big Business Targets Children*, str. 22., 27.

[863] Isto, str. 35.

[864] Isto.

[865] Isto, str. 36.

[866] Isto.

[867] Detaljnije o tome vidi: Kathryn C. Montgomery, *Generation Digital: Politics, Commerce, and Childhood in the Age of the Internet*, MIT Press, Cambridge 2007., str. 16-17.

Korporacija je postala model za ostale dječje mreže i programe, a reklamne poruke postale su perfidnije u nastojanju da pojačaju i potenciraju dječje naravne i normalne želje i pretvore ih u pobunu protiv roditelja, premještajući i izgoneći dječju lojalnost, osjećaje vjernosti i privrženosti od roditelja prema brendovima, gadgetima, društvenim mrežama i websiteovima, virtualnim likovima i avatarima. Roditeljima postaje sve teže natjecati se i držati korak s tim novim setom vrijednosti. Kako djeca postaju sve više uronjena i upletena u kulturu koja radi vrebajući ih kao plijen protiv roditeljskog utjecaja, roditelji i ostali odrasli autoriteti postaju sve manje sposobni pronaći i uspostaviti veze, povezanost, poštovanje, autoritet i vjerodostojnost koji su potrebni u nastojanjima da zaštite djecu da očuvaju njihovo zdravlje, sigurnost i dugoročno u konačnici njihovu sreću i uravnoteženost.

Psiholog Gordon Neufeld i liječnik Gabor Mate, u svojoj knjizi *Hold On to Your Kids*, tvrde kako djeca i adolescenti trebaju osjećati snažne i duboke veze sa svojim roditeljima kako bi razvila samopoštovanje, identitet, neovisnost i autonomiju. Bezuvjetna ljubav roditelja biva tako esencijalna za njihov razvoj. Naprotiv, slabljenje takvih relacija u suvremenom društvu kao što je naše zapadno, ima suprotan učinak, čineći djecu teškima, teže poučljivima, nasilnijima, agresivnijima, bezosjećajnijima, nepristojnijima, pokazuju kronični nedostatak poštovanja prema drugima i neposlušnost.[868]

Stive Kline, stručnjak za komunikacije specijaliziran za dječju kulturu, naglašava kako je reklamni i sinergijski marketing do zasićenja nadmoćna praksa u današnjoj industriji igračaka i da slabi dječju maštu, pretvarajući dječju igru u beskrajno ponavljanje scenarija. Zbog svega djeca gube sposobnost samoodređivanja, donošenja samostalnih zaključaka, gube sposobnost stvaranja vlastitih svjetova i snalaženja u njima.[869] Suzan Linn ističe kako se hiperkomercijalizacijom života uči djecu da je najvažnije načelo ja prije svih i svega.[870]

Sveprisutna u američkom ali i zapadnom društvu u cjelini činjenica je desenzibilizacije na nasilje, kultivacija uvjerenja kako se konflikti razrješuju nasiljem te porast nasilja i agresivnosti kroz djelovanje. Ti su učinci potencirani interakcijom medija, video igrica koje

---

[868] Gordon Neufeld, Gabor Mate, *Hold On to Your Kids*. *Why Parents Need to Matter more than Peers*, Ballantine Books, New York 2004., str. 10-11.

[869] J. Bakan, *Korporacija. Patološka težina za profitom i moći*, str. 162.

[870] Isto, str. 163.

dopuštaju igračima identifikaciju s nasilnicima i agresorima aktivno sudjelujući u sekvencama nasilja te dobivajući nagrade za agresivno ponašanje.[871]

Nancy Carlsson-Paige, stručnjakinja za razvoj djece, zabrinuta je kako stalno prikazivanje nasilja, agresije i nepoštivanja naspram drugih uranjaju djecu u svijet gdje sila i moć imaju pravo.[872]

Korporacije su se uvukle i u škole i nastavne programe. U brojnim su školama televizijske reklame središnji dio svakodnevnog života učenika. Kanal 1, projekt osnivača Edison schoolsa Chrisa Whittlea, daje emisije s vijestima od deset minuta iza kojih slijede dvije minute reklama za škole koje trogodišnjim ugovorima s tom kompanijom obvežu da će barem 90% njihovih učenika svakodnevno pratiti te emisije. U zamjenu, škole dobivaju satelitsku antenu, videorekorder i televizor za svaki razred. Neke su države zabranile Kanalu 1 pristup u škole. Podaci pokazuju kako 40% učenika viših razreda osnovnih i srednjih škola u SAD-u, prati njihov program i biva stalno izloženo reklama.[873]

---

[871] J. Bakan, *Childhood under Siege. How Big Business Targets Children*, str. 42-43.

[872] Nancy Carlsson-Paige, *Taking Back Childhood: Helping Your Kids Thrive in a Fast-Paced, Media-Saturated, Violence_Filled World*, Hudson Street Press, New York 2008., str. 1.

[873] J. Bakan, *Korporacija. Patološka težina za profitom i moći*, str. 165.

4.5. Novi kurikulum za djecu – privatizacija školstva i obrazovanja

Razvoj je tehnologije prouzročio mnogobrojne probleme u kronično nedostatnim školskim fondovima tijekom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća. U isto vrijeme kada su se škole počele suočavati sa sve većim rezanjima budžeta, troškovi održavanja modernog obrazovanja sustavno su rasli, prisiljavajući mnoge obrazovne ustanove potražiti alternativne izvore financiranja.[874]

Iako su mnogi obrazovni eksperti isticali kako su mnogobrojne prednosti i pedagoške koristi koje donosi tehnologija u školama u najboljem slučaju upitne, ostaje činjenica da su poslodavci počeli tražiti isključivo tehnologijski potkovane pojedince, koji su se trebali „proizvesti" u privatnim školama koje su postale rasadnici takvih stručnjaka radi potreba tržišta.

U takvoj nepovoljnoj klimi javne škole u SAD-u sve više bivaju prisiljene sklapati javno-privatna partnerstva tzv. korporacijsko partnerstvo i sponzorske ugovore, kao jedinim mogućim izvorima financijskih sredstava i jednim izlazom.[875]

Školski su odbori počeli izvlačiti novac iz programa kao što su primjerice glazbeni ili tjelesni odgoj kako bi mogli financirati san o visokoj tehnologiji. Kada su te korporacije uskočile kako bi popunile praznine i rupe u proračunima pojedinih škola, donijele su sa sobom i svoje obrazovne planove.

Novi kurikulumi za djecu i današnja kultura mladih uči djecu krivim lekcijama i vrijednostima o životu i samima sebi. Nasilje se prikazuje kao nešto zabavno, poželjno, osobito kada je okrutno i seksualizirano, glamurozno i *cool* te čini današnje društvo, osobito djecu indiferentnima prema drugima i naklonjenima nasilju kao rješenju problema.[876] Centralni kurikulum djetinjstva naglašava kako su život i ljudi, njihov smisao i svrha ovisni o relacijama sa stvarima.

---

[874] Naomi Klein, *No Logo*, VBZ, Zagreb 2002., str. 74.

[875] Isto.

[876] Shirley R. Steinberg, Joe L. Kincheloe, „Introduction", Shirley R. Steinberg, Joe L. Kincheloe (ur.), *Kinderculture: The Corporate Construction of Childhood*, Westview, Cambridge 2004., uvod, str. 1., 11.

Škole se polako transformiraju u platforme za korporacijski marketing te postaju komercijalne enklave, u zamjenu za novac i besplatne proizvode. One su samo mikrokozmos jednog puno šireg komercijaliziranog svijeta. Nestaje javni prostor, ulice se mijenjaju i nestaju. Gradski, urbani prostor kao prostor slobode, udruživanja, javnog okupljanja nestaje, a na mjesto ulica niču trgovački centri, pločnike zamjenjuju komercijalizirani nathodnici i podhodnici.

Jeffrey Hopkins primjećuje:

> »Danas se život građana odvija unutra, u privatnim pješačkim prostorima koji služe za javnu upotrebu, u obliku nathodnika između zgrada, prizemnih kompleksa s uredima i dućanima, predvorja i trgovačkih centara i pothodnika punih trgovina.«[877]

Noam Chomsky defetistički ustvrđuje kako je u interesu korporacija

> »pobrinuti se da i ljudska bića koja djeluju uzajamno s njom, ti i ja, također postanu neljudska. Moraš istjerati iz ljudskih glava prirodne osjećaje kao što su briga za druge, suosjećanje, solidarnost (...) Ideal su pojedinci koji su potpuno razdruženi i ne mare ni za koga drugoga (...) njihovo poimanje samih sebe, vlastite vrijednosti očituje u pitanjima: 'Koliko umjetno stvorenih potreba mogu zadovoljiti? Koliko se mogu zadužiti i još nastaviti zadovoljavati svoje umjetno stvorene potrebe?' Idealno bi društvo bilo ono u kojem je najmanja jedinka osoba s televizorom, bez ikakvih drugih veza s ljudima.«[878]

Najveća je dobit i pokretačka snaga privatizacije, prema Chomskom jačanje korporacijskog poimanja čovječanstva. Privatizacija se socijalnog sustava, sustava skrbi, zdravstva i školstva, djelomično provodi, kako ističe dalje Chomsky, radi

> »rušenja vrlo opasnog načela na kojem se zasniva socijalni sustav, a ono se svodi na jednostavno pitanje: ima li udovica preko puta što jesti? Ne bih se smio brinuti zbog toga; mora bih samo zarađivati i zaboraviti sve osim sebe (...). Isto vrijedi i za škole. Privatizacijom se potkopava društvena solidarnost na kojoj se temelji društveni sektor, i to se ponovno svodi a pitanje: je li meni važno ide li dijete preko puta u školu? To se mora rušiti, jer ti mora biti stalo samo do sebe i ni do koga drugoga.«[879]

---

[877] Jeffrey Hopkins, „Excavating Toronto's Undergraund Streets: In Search of Equitable Rights, Rules and revenue“, John Caulfield, Linda Peake (ur.), *City Lives and City Forms*, Univesity of Toronto Press, Toronto 1996., str. 63.

[878] J. Bakan, *Korporacija. Patološka težina za profitom i moći*, str. 172., razgovor s Noamom Chomskym.

[879] Isto, str. 173.

Filozof Mark Kingwell dodaje: »Sa stajališta korporacije idealan je građanin bolesno lakom potrošač, motiviran psihopatskom verzijom koristoljubivosti.«[880]

Ivan Illich u svojem inspirativnom djelu *Deschooling Society*, kritizira postojeći svijet kao svijet radikalne individualnosti u kojem temeljne odgovornosti jednih za druge doživljavaju svoj neuspjeh. Taj radikalni individualizam oduzima prednost i šanse mnogima, osobito onima iz nižih društvenih slojeva, stvarajući još veću polarizaciju društva izazivajući duboke klasne podijele.

Illich smatra kako upravo škole doprinose tim dubokim društvenim i klasnim podjelama. On daje jednu duboku analizu i dijagnozu postojećeg stanja društva. Ističe kako mnogi učenici intuitivno znaju da škole zamjenjuju proces stvaranja i bit. Kada razlika jednom bude zamagljena, nova logika stupa na scenu. Što je više tretmana, bolji su rezultati. Učenici su kako ističe Illich, »schoold up«, naškolovani kako bi zamijenili učenje s nastavnim procesom i podučavanjem, obrazovanje cjelokupne ličnosti s ritualizacijom stupnjevitog napretka, kompetentnost su zamijenili s diplomom, a sposobnost reči nešto novo s tečnošću govora, prihvatili su usluge na mjesto vrijednosti. Zdravlje, učenje, obrazovanje, dostojanstvo, neovisnost i kreativna nastojanja definiraju se kao nešto više od performansa institucija koje tvrde da služe tim svrhama.[881]

Illich nastoji ukazati na činjenicu kako institucionalizacija vrijednosti nužno vodi fizičkom zagađenju, socijalnoj polarizaciji i psihološkoj impotentnosti i nemoći, što su tri dimenzije u procesu globalne degradacije i modernizacijske bijede.[882] Taj je proces ubrzan kada se nematerijalne vrijednosti kao zdravlje, obrazovanje, osobna mobilnost i transport, blagostanje i dobrobit ili psihološko izlječenje pretvore u robu i kada se komodificiraju.

Illich je smatrao kako će javne škole i javno obrazovanje profitirati od raškolovavanja društva i analognim procesom i drugi oblici života i zajedništva, obitelj, politički život, vjersko zajedništvo, analognim procesom.

---

[880] Isto, str. 173., razgovor s Markom Kingwellom.

[881] I. Illich, *Deschooling Society*, str. 3.

[882] Isto.

Obrazovanje unutar institucija škola ne može riješiti obrazovne razlike i nedostatka mogućnosti za one siromašnijeg statusa. Naprotiv, Illich je naglašavao kako upravo baš škole služe sve većoj klasnoj i društvenoj polarizaciji.[883]

Standardizirani testovi i zadobivanje kredibiliteta nisu mjerljivi pokazatelji u kojima bi se iscrpila nečija sposobnost, talent, znanje, vještine ili postignuća. Illich se zalagao za postignuća, a ne proces i kako je on to nazivao ritualizacijom napretka.[884]

Ne zalazeći dublje u analizu Illicheva raškolovana društva, pokazat ćemo razmjere privatizacije školstva i komodifikacije znanja.

4.5.1. Korporativno podučavanje konzumerističkih vrijednosti

Ugledni austrijski filozof Konrad Paul Liessmann, u svojem djelu *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, kritizira i osporava ideju društva znanja, ali i mehanizme njegova ostvarivanja.[885] Liessmann postavlja dijagnozu: cilj "društva znanja" nije niti mudrost, niti samospoznaja. U njemu se uči prvenstveno radi učenja, a znanje društva znanja zapravo je industrijalizirano, komodificirano i komercijalizirano znanje, ono koje se može masovno proizvoditi, kojim se može masovno baratati. Takvo "postvareno" znanje ne vodi spoznaji ni razumijevanju, a zamišljeno je kao roba.

Liessmann smatra kako je vrijeme »humanističke poluobrazovanosti«, vrijeme neuspjelog pokušaja građanskog društva 19. stoljeća da dosegne ideal humanističke obrazovanosti, onoga što su Grci zvali *paideia* ("spoznati svijet, prilagoditi svijet, raspolagati prirodom radi samospoznaje i slobode"), vrijeme koje je nepovratno prošlo. Nama preostaje samo *Unbildung.*[886] *Unbildung* dakako, nije neobrazovanost u smislu "neznanja". *Unbildung* je carstvo nužnosti, carstvo "praktičnog", nerefleksivnog, carstvo nosi-i-baci, peri-deri, rješavamo-to-u-hodu znanja.[887]

---

[883] Isto, str. 4.

[884] Isto, str. 17., 20.

[885] Usp. Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2008., str. 8-10.

[886] Isto.

[887] Neven Jovanović, „Unbildung", *Zarez*, 16. 10. 2008., str. 47.

S jedne strane, Illich je naglašavao mit o mjerenju vrijednosti, a Liessmann »ludilo rangiranja«[888] te činjenicu uvođenja kvantifikacije i komodifikacije vrijednosti u škole i obrazovanje u cjelini. Illich ističe:

> »Jednom kada ljudi prihvate ideju kako školovanjem vrijednosti mogu biti proizvedene i mjerljive, oni teže prihvatiti sve vrste rangiranja (...) U naškolovanom svijetu put ka sreći popločan je konzumerističkim indeksom.«[889]

Koporativno proizvedeni edukativni materijali, kako ih Illich slikovito naziva »paketićima znanja«, govoreći o mitu pakiranja vrijednosti,[890] nisu novost u školama. Škole su bile korištene od strane korporacija kako bi promovirale konzumerizam još od davnih 1920-ih. Međutim, danas je to poprimilo široke razmjere.

> »Korporacije nastojeći zadobiti i poboljšati javni ugled, povećavaju proizvodnju vidljivosti i uspostavljaju konzumeristički životni stil, u velikom su slučaju odgovorne su za američku obrazovnu krizu.«[891]

Škole u SAD-u primjerice, primaju 2,5 milijardi $ godišnje od komercijalne relacije s korporacijama.[892]

> »Zamisli milijune studenata kako razgovaraju o tvojim proizvodima u razredu. Zamisli njihove učitelje kako predstavljaju stajalište tvoje korporacije.«[893]

Korporacije prodaju svoje proizvode djeci stvarajući lojalnost brendovima i na taj način popravljaju svoj ugled na van.

---

[888] K. P. Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, str. 71-73.

[889] I. Illich, *Deschooling Society*, str. 19.

[890] Isto.

[891] David Lapp, „Private Gain, Public Loss“, *Enviromental Action*, 26 (1/1994), str. 14.; Sharon Beder, „Influencing future decision makers“, http://www.abc.net.au/science/slab/beder/story.htm, datum pristupa 8. 5. 2017.

[892] Sharon Beder, „Branded Classroom Materials“, 2009., http://www.herinst.org/BusinessManagedDemocracy/education/commercialism/classroom.html, datum pristupa 8. 5. 2017.; Alex Molnar, *School Commercialism: From Democratic Ideal to Market Commodity*, Routledge, New York 2005., str. 19.

[893] Sharon Beder, „Branded Classroom Materials“, 2009., http://www.herinst.org/BusinessManagedDemocracy/education/commercialism/classroom.html, datum pristupa 8. 5. 2017.

4.5.2. Rezanje troškova školama

Škole koje su nedovoljno financijski podržavane, osobito su ranjive na zadiranje korporacija i nametanje komercijalizma. Njima se nudi sve od novca, bilježnica, knjiga, kompjutera i razne opreme u zamjenu za umove i marketinški potencijal njihovih učenika.[894]

U Velikoj Britaniji Nacionalni sindikat učitelja (NUT) upozorava na sve veće probleme, pritiske i poteškoće s kojima se škole nose i nalaze u financijskoj krizi, a koje stavljaju ogromni pritisak na škole koje se upliću u korporativnu promidžbu.[895]

Rezanje troškova i financiranja škola započelo je 1980-ih većinom u anglosaksonskim zemljama, zemljama engleskog govornog područja, kao dio šire nacionalne, vladine politike reduciranja vladinih deficita i olakšanja poreznih opterećenja za korporacije i poslovne subjekte.[896]

U razdoblju od 1979. do 1986. vlada je Margaret Thatcher reducirala financijska sredstva školama za 10%.[897] Više od 50 000 učitelja dobilo je otkaze. Protivno trendovima u većini drugih razvijenih zemalja, razredi su se povećali unatoč opadanju broja učenika. Predmetima kao što su glazbeni, sport, drugi strani jezik te knjižnični fond smanjivala se satnica i sredstva za financiranje. Škole su, u razdoblju od 1981 do 1999., rasprodale više od 5000 igrališta, kako bi popravile svoj financijski proračun i sredstva.[898]

U Australiji, u ranim devedesetim godinama dvadesetoga stoljeća, plaćanja su savezne vlade saveznim državama opale, kao i porezi koje su ubirale savezne države. Kao rezultat, državna je vlada srezala troškove i financije za obrazovni sektor, uzrokujući porast broja učenika u razredima.[899] Na stotine je javnih škola zatvoreno,[900] preko 8000 učitelja je otpušteno kao

---

[894] Sharon Beder, Wendy Varney, Richard Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, Pluto Press, New York 2009., str. 52.

[895] National Union of Teachers, *Briefing on School's Role in Promoting Child Health and Combating Commercialism*, https://www.teachers.org.uk/node/1196, datum pristupa 8. 5. 2017.

[896] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 53.

[897] Eric John Evans, *Thatcher and Thatcherism*, Routledge, London 2004., str. 71.

[898] Nick Davies, „State of Despair as Public Schools get the Cream", *Guardian*, 8. 3. 2000.

[899] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 53.

[900] Anthony Welch, *Class, Culture and the State in Australian Education: Reform or Crisis?*, Peter Lang, Frankfurt am Mein 1997., str. 7.

višak.[901] Javna je potrošnja za financiranje škola i obrazovanja 1970-ih bila 5,9% BDP-a, krajem devedesetih godina dvadesetoga stoljeća opala je na 2,7% BDP-a. Australske su škole na rang listama OECD zemalja pale na 15 mjesto od ukupno 17 škola OECD zemalja.[902]

U Kanadi, sveukupni troškovi vlade na Olimpijske igre u Kalgariju bili su 1,6 milijardi $, dok su školski programi održavanja bili suspendirani, ostavljajući škole s nefunkcionalnim toaletima, najezdom termita, krovovima koji prokišnjavaju i drugim problemima.[903] Kanadski su učitelji bili prisiljeni koristiti svoj novac kako bi nabavili osnovni materijal potreban za podučavanje, za osobni razvoj i napredovanje i humanitarne svrhe kao što su užine za gladne siromašne učenike.[904] Prema procjenama Saveza kanadskih učitelja trošili su u prosjeku oko 1000$ godišnje na pomoć pri učenju i razne tečajeve.[905] Sve je to uzrokovalo pad kvalitete obrazovanja u javnim školama Kanade i prisililo roditelje premjestiti svoju djecu u privatne škole.[906] Ista je situacija u gotovo svim siromašnim školama Amerike.

Do 2006. godine gotovo sve vlade saveznih država u SAD-u, osim njih pet, tužene su zbog neuspjeha da osiguraju sredstva za osnovne obrazovne potrebe, pravo osigurano od strane ustava i zakona.[907] Između 1989. i 2006, 20 je saveznih država izgubilo tužbe za smanjene sredstava za obrazovanje, dok ih je sedam saveznih država dobilo. Unatoč tužbama, godine 2002., 17 je saveznih država srezalo troškove financiranja škola, dok je 2003. najmanje 12 saveznih država srezalo troškove zbog postupnog smanjivanja državnih davanja i nevoljko radi povećanja poreza.[908]

Godine 2003., New York Court of Appeals, drugostupanjski prizivni sud istaknuo je kako savezne države ne ispunjavaju svoje odgovornosti i obveze prema svim studentima kako bi

---

[901] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 53.

[902] Isto.

[903] Anna Patty, „Something Stinks in Our Deteriorating Schools“, *Sydney Morning Herald*, 21. 3. 2007.

[904] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 53.

[905] Grazia Scoppio, „Common Trends of Standardisation, Accountability, Devoluton and Choice in Educational Policies in England, U.K., California, U.S.A., and Ontario, Canada“, *Current issues in Comparative Education*, 2 (2/2002), str. 131.

[906] Isto, str. 137.

[907] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 54.

[908] Isto.

doprinijele minimumu obrazovnog standarda u srednjim školama zbog manjka sredstava koje države ulažu u škole. Većina tih škola nalazi se u siromašnim četvrtima s većim udjelom afroameričke i latinoameričke populacije koji nemaju niti gimnazije, dok više od polovice škola nema niti igrališta za djecu. Nakon 13 godina sudskog procesa, 2006. godine *New York Court of Appeal* donio je odluku kako države moraju osigurati i potrošiti najmanje 1,93 milijardi $ dodatno godišnje na javne škole u gradu New Yorku.[909]

Korporacijsko promoviranje ne ide nužno za tim da proda svoje proizvode direktno, nego u smjeru dugoročnog njegovanja lojalnosti brendovima kod djece. Djeca bivaju izložena korporativnim brendovima i porukama koje prenose te se na taj način povezuju sa školskim aktivnostima. U Australiji, *Nestle, Telecom,* Pepsi, *Coca-Cola, North Forest Products, BHP,* svi odreda sponzoriraju školske aktivnosti.[910] Mnoge korporacije sponzoriraju natjecanja i putovanja kao način povezivanja njihovih brendova s obrazovnim nastojanjima.

Primjerice *Chanel One*, u vlasništvu *K-III Communicationsa*, i njihova kanadska inačica *Youth News Network,* postali su najpoznatiji primjer školskog brendiranja ili markiranja.[911] *Chanel One* zaračunava oglašivačima rekordnu cijenu za pristup svojoj mreži u školama, a auditorij, učenici u školama nemaju mogućnost promjene programa ili smanjivanja tona. Strateška je prednost i ono što oni imaju u odnosu na druge da nema osipanja auditorija. Stranica se sada ponosi s prisutnošću u oko 12 000 škola diljem SAD-a i dopire do približno 8 milijuna učenika.[912]

Američka je potrošačka udruga 1995. godine, upozoravala kako na tisuće korporacija bombardiraju školsku djecu i njihove učitelje s marketinškim aktivnostima kao što su video, vodiči, posteri, natjecanja, promotivni pokloni i kuponi.[913]

Povjesničar marketinga Stuart Ewan ističe kako je već 1920. godine u školama započelo poticanje djece na potrošnju kao jednim od načina promicanja patriotizma i ekonomskog boljitka, održavajući tečajeve pranja zubi kako bi prodale četkice za zube.[914]

---

[909] David M. Herszenhorn, „New York Court Cuts Aid Sought by City Schools“, *New York Times,* 21. 11. 2006.

[910] Kate Cole-Adams, „Soft Sell Goes to School“, *Time Australia,* 8 (46/1993), str. 55.

[911] N. Klein, *No Logo,* str. 74.

[912] Isto, str. 75.

[913] Consumers Union's Education Services Department, „Captive Kids: Commercial Pressures on Kids at School“, https://consumersunion.org/news/captive-kids-a-report-on-commercial-pressures-on-kids-at-schools-part-one/, datum pristupa 8. 5. 2017.

Nedostatak financijske potpore školama nevoljko je označio puštanje korporatizma i ideologije konzumerizma u školske kurikulume. U tom procesu komodifikacije vrijednosti kao što su znanje, zdravlje, dobrobit i kritičko razmišljanje djece, polako je potkopavano u ime obrazovanja koje se udaljilo od svojeg antičkog i prosvjetiteljskog ideala.

Korporativno infiltriranje u školske zgrade i kurikulume pretvara učenike u potrošače i pobornike korporacija, radije nego li u građane s kapacitetom kritičkog promišljanja. U ograničenim kurikulima, što je više poslovno-konzumeristički orijentiranog sadržaja i materijala, manje će biti alternativnog materijala. Štoviše, što je više škola ovisna o korporacijskim izvorima financiranja, manja je vjerojatnost da će učenike i studente učiti propitkivati sredstva i motivaciju koja leže u pozadini poslovanja.[915] Čini se tako da prosvjetiteljski, pa i antički san i ideal o sveobuhvatnom obrazovanom čovjeku u ovom našem društvu konačno biva zaboravljen.

Humboldtovski ideal obrazovanja kao posljednjeg zadatka i svrhe našeg postojanja, sada polako nestaje.

> »Pojmu čovještva u našoj osobi, kako tijekom vremena našega života tako i izvan njega, tragovima živoga znanja što ga za sobom ostavljamo priskrbiti što je moguće više sadržaja (...) povezivanje našega Ja sa svijetom (...) obujmiti sto je moguće više svijeta i povezati ga sa sobom što tjesnije može«[916]

Za Hegela je obrazovanje bilo medij ozbiljenja duha,

> »ono po čemu dakle individuum ovdje važi i po čemu je zbiljski jest *obrazovanost* (...). Ta se individualnost oblikuje u ono što je ona *po sebi*, i tek time ona *jest* po sebi i ima zbiljski opstanak; koliko ima obrazovanosti, toliko zbiljnosti i moći.«[917]

Međutim, obrazovanje sada postaje nešto izvanjsko i strano duhu. Natjecateljski orijentirano polazište znanje tretira kao sredstvo korisnosti i primjenjivosti. Pravo je znanje pretpostavka za čovjekovu mogućnost, pretpostavka da pojmi samog sebe kao moralno biće. Nijedno

---

[914] Staurt Ewen, *Captains of Consciousness*, McGraw – Hill, New York 1976., str. 90.

[915] Michael F. Jacobson, Laurie Ann Mazur, *Marketing Madness*, Westview Press, Boulder 1995., str. 30.

[916] Wilhelm von Humboldt, „Theorie der Bildung des Menschen“, Wilhelm von Humboldt*, Werke in fünf Bänden*, sv. I, *Shriften zur Anthropologie und Geschichte*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1969., str. 235.

[917] Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologija duha*, Naklada Ljevak, Zagreb 2000., str. 317.

društvo stoga nije o znanju govorilo tako odbojno kao društvo znanja, jer mu nije stalo ni do obrazovanja niti do istine.[918]

Škola, koja je nekoć bila mjesto usredotočenosti, kontemplacije, promišljanja i dokolice, što etimologija same riječi i kaže, prestaje biti školom i postaje korporacija kojom dominiraju projekti, praksa, iskustva i umreženja, ekskurzije i izleti. Vremena za razmišljanje nema.[919]

Možemo ustvrditi kako se polako krećemo od društva znanja prema društvu kontrole, a cilj je korporacija sniziti akademske standarde kako bi se utjecalo na sposobnost procjene i smanjivanja kritičkog mišljenja učenika, ljudi u konačnici. Znači omogućiti korporacijama ekonomizaciju znanja i vrijednosti, pretvaranje učenika u konzumente ili potrošače te zadobivanje njihove naklonosti.

Dakle, obrazovanje i po definiciji prestaje imati veze s čovjekom kao bićem kojemu je ono jedini put za ostvarenje svoje biti te postaje sredstvom za ostvarenje čovjeku izvanjski nametnute svrhe u vidu što boljeg i uspješnijeg poduzetnika. Usuđujemo se ovdje povući paralelu, te ustvrditi zajedno s Louis Althusserom da obrazovanje u konačnici postaje sredstvo ideologije vladajućih, a škole i sveučilišta postaju i

> »konstituiraju dominantni državni ideološki aparat, aparat koji igra odlučujuću ulogu u reprodukciji proizvodnih odnosa određenog načina proizvodnje.«[920]

Ono na što je Althusser davno upozoravao, govoreći o dubokoj krizi koja je zahvatila i potresala obrazovane sustave diljem svijeta sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, a koja je potresala i obitelji i sve državne insitucije, bila je opasnost ideologizacije sveučilišta i škola. Njihovom instrumentalizacijom u svrhe manipuliranja i ideologiziranja nastojalo se stvoriti metode i vještine uvijene u vladajuću dominantnu ideologiju, tako čineći okosnicu vladajuće ideologije, koje Althusser naziva »kapitalističkim odnosima eksploatacije«.[921]

U predivno izrečenoj isprici svim onim učiteljima koji su se odupirali i pokazivali neku vrstu otpora, pokušavajući se tako boriti protiv ideologije, sustava i praksi kojima su bivali zarobljeni, ističe:

---

[918] K. P. Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, str. 61-62.

[919] Ružica Filipović, „O obrazovanju i njegovu deformiranju u razdoblju znanja. Posljednja zadaća našega opstanka“, http://www.dugirat.com/novosti/100-obrazovanje/10196-Teorija-neobrazovanosti---zablude-dru%C5%A1tva-znanja--v15-10196, datum pristupa 3. 2. 2017.

[920] Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Karpos, Beograd 2009., str. 47.

[921] Isto., str. 42.

»Ispričavam se svima onim učiteljima koji, u užasnim uvjetima, pokušavaju okrenuti ono malo oružja, koje mogu naći u historiji i znanju koje 'poučavaju', protiv ideologije, sustava i praksi u kojima su zarobljeni. Oni su svojevrsni heroji. Ali oni su rijetki i toliko njih (većina) i ne posumlja u 'rad' koji ih sustav (koji je veći od njih i mrvi ih) tjera činiti, ili još gore, ili da ulože svoje srce i oštroumnost u izvođenje s najvišom savjesnošću (čuvene metode!). Oni tako malo sumljaju da njihova vlastita predanost doprinosi održavanju i hranjenju ove ideološke predstave škole, koja čini školu danas 'prirodnom', neophodno korisnom, pa čak i blagotvornom za naše suvremenike kao što je nekoć Crkva bila 'prirodna', nezamjenjiva i plemenita za naše pretke prije par stoljeća.«[922]

4.5.3. Pretvaranje škola u privatni biznis

U New Yorku je 2002., na čelo jedne škole postavljen Joel Klein. Nije imao nikakvog iskustva kao edukator, a na prijašnjem je poslu bio je izvršni direktor (CEO) transnacionalne medijske kompanije Bertelsmann. Klein je bio uvjeren kako škole treba voditi kao privatnu firmu.[923] Radio je u suradnji sa zakladom Gates, *Bill & Melinda Gates Foundation*, koja je donirala 125 milijuna $ za reformu škola u New Yorku, kako bi uveli mentalitet izvršnih direktora u obrazovanje.[924]

Chris Whittle, osnivač Edison čarter škola, izjavio je: »Najveći doprinos koji poslovanje može donijeti obrazovanju je pretvoriti obrazovanje u poslovanje.«[925]

Međutim što poslovni ljudi i sektor poslovanja nemaju u vidu, njihovo je duboko nerazumijevanje obrazovnog procesa i principa koji u njima vladaju, a koji su temeljno različiti od procesa proizvodnje i nerazumijevanje zašto škole ne mogu biti vođene istim principima i prosuđivane istim kriterijima. Principi koji sve više ovladavaju školama i obrazovnim ustanovama u vidu novog jezika reforme školstva su: produktivnost, kvantifikacija, standardizacija, mjerenje, komodifikacija, natjecanje, kompetitivnost, izvrsnost, učinkovitost, ciljevi, ishodi, vještine, aktivnosti, mjerljivi rezultati, klijenti i

---

[922] Isto., str. 46.

[923] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 67.

[924] Isto.

[925] David C. Berliner, Bruce J.Biddle, *The Manufactured Crisis: Myths, Fraud, and the Attack on America's Public Schools*, Perseus Books, Cambridge 1995., str. 151.

mušterije, poslovno vodstvo i upravljanje.[926] Međutim, učenje i proces obrazovanja treba biti otkrivanje, istraživanje, kontemplacija, znatiželja, a ne samo performativnost i postignuća. Učenje nije posao, a podučavanje nije proizvodnja.

Ideja i ideal obrazovanja kao javnog društvenog dobra čija je ravnopravna raspodjela stvar društvene odgovornosti, gotovo je potpuno iščeznula i zamijenjena je korporativnom ideologijom efikasnosti, individualnog postignuća, natjecanja i konzumerističkog izbora. U takvom kontekstu gotovo fatalistički i profetski zvuče ove Liessmannove riječi:

> »Sve stubokom biva bolje kad se likvidiraju strukture neke institucije, pa se onda individue koje su ostale bez uporišta konačno ponašaju onako fleksibilno kako im to propisuje ideologija reforme.«[927]

Tijekom šezdesetih se godina smatralo da što se više novca investira u obrazovanje bolji će biti rezultati i ishodi u terminima nacionalnog prosperiteta. Međutim, sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća trend se počeo mijenjati i financiranje se škola i obrazovanja počelo smanjivati. Nova je paradigma nalagala da, umjesto ulaganja što više novčanih sredstva u obrazovanje, obrazuje što više ljudi je moguće uz što manje troškove i ulaganja. Obrazovanje se sve više počelo promatrati kao trošak i gubitak, a ne investiranje.[928] Problem nije bio u tome da nije bilo novca za obrazovanje, nego ono više nije bilo vrhovni prioritet.[929]

Mnogi su poslovni ljudi u to vrijeme tvrdili da su troškovi vladinih usluga previsoki zbog neučinkovitog birokratskog aparata i vladina nastojanja da ispuni sve socijalne ciljeve poput jednakosti među svima. Stručnjaci Think tankova odaberu neku od javnih usluga kao što su obrazovne usluge i okarakteriziraju ih kao neproduktivan, trom i beskoristan aparat, teret za porezne obveznike i društvo u cjelini. Tada konstruiraju teoriju kako bi naglasili povezanost između ulaganja u obrazovanje i rezultata studenata.[930]

---

[926] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 69.

[927] Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, str. 142.

[928] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 70.

[929] Kenneth Saltman, *Collateral Damage: Corporatising Public Schools – a Threat to Democracy*, Rowman & Littlefield, Lanham 2000., str. xii.

[930] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 71.

Diljem zemalja engleskog govornog područja, kao dio jednog šireg nastojanja neoliberalizma oko reformi javnih usluga, ministarstva obrazovanja bivaju podvrgnuta različitim oblicima korporatizacije, različitim terminima obilježeni kao nova javna uprava (*public menagement*), »novi menadžerijalizam«, »poduzetničko upravljanje« i »korporativno upravljanje«. Od ministarstva se obrazovanja očekivalo da budu primarno zabrinuti oko efikasnosti, politički odgovorni i uračunljivi da se brinu o povratu uloženih sredstava i profitu, radije nego li o tome da služe općem dobru i interesu.[931]

Škole su na taj način pretvarane u privatna poduzeća s ekonomskim ciljevima. Društveni ciljevi, kao promoviranje žive demokracije educiranih građana i individualni ciljevi, kao samoaktualizacija i ispunjenje kroz obrazovanje, bivali su sustavno i trajno zanemareni.[932] Obrazovanje je sada viđeno kao roba za privatnu upotrebu, roba koja je proizvedena od poduzetnika koju roditelji kupuju i za nju plaćaju kako bi djeci omogućili prednost u tržišnoj utakmici.[933] Posljedično, djecu se više ne promatra kao buduće građane čije obrazovne potencijale treba njegovati i razvijati, nego se radije promatraju kao potrošači i kupci obrazovnih proizvoda, ljudski resursi za rast ekonomske mašine i preskup i neisplativ problem koji škole trebaju same riješiti.[934]

4.5.4. Vrli novi svijet školovanja

Škole u kojima se provodi program KIPP ili *Knowledge is Power Program* – Znanje je moć, postale su riznica poslovnog svijeta jer promoviraju vrijednosti koje mnogi poslovni ljudi žele vidjeti u školama. Krucijalni elementi KIPP formule su metode podučavanja vraćanja na osnove, ekstra vrijeme koje studenti provode u školama, pretvarajući učenje u posao i striktan

---

[931] Isto.

[932] Hedley Beare, „Enterprise: The New Metaphor for Schooling in Post-Industrial Society“, Tony Townsend (ur.), *The Primary School in Changing Times: The Australian Experience*, Routledge, London 1998., str. 14.

[933] Eva Cox, „Foreword: Growing Social Capital“, Alan Reid (ur.), *Going Public: Education in Australia*, Australian Curriculum Studies Association (ACSA), Canberra 1998., str. ix.; Bob Connell, „A Moment of Danger“, *Education Links*, (1/1998), str. 10.

[934] Michael Engel, *The Struggle for Control of Public Education. Market Ideology vs. Democratic Values*, Temple University Press, Philadelphia 2000.,str. 33.

režim discipline kako bi stvorili poslušne, ponizne, podobne poslušnike korporacija i tržišta. Ta formula promovira vrijednosti teškog rada i poslušnosti.[935]

Komercijalne korporacije potenciraju i iskorištavaju roditeljsku anksioznost i zabrinutost oko dječjih rezultata na testovima, kako bi stvorili posao od pripreme materijala za testove, državne mature i instrukcije da bi djeca postigla još bolje rezultate. Ti pripremni ispitni materijali prilagođeni su tako da odgovaraju za svaki test, u svakoj državi, na svakoj razini. Roditelji koji si to mogu priuštiti i žele svojoj djeci dati najbolje obrazovne prednosti kupuju te testove i plaćaju instrukcije ili tzv. tutorstvo.

Instrukcije (tutorstvo) su sada u SAD-u 2,2 milijarde $ »teška« industrija i gotovo 2 milijuna djece pohađa instrukcije izvan škole.[936] Samo u Washingtonu 2004. godine, roditelji su potrošili 149 milijuna $ na tutorstvo ili instrukcije i usluge obrazovne podrške, u usporedbi s 44 milijuna $ u 1994. godini.[937]

Ono što su poslovni lideri zaista željeli i što leži u pozadini takvih zahtjeva bili su standardi koji su trebali vrijediti diljem nacije da bi pokrili sužen, fragmentiran, specijaliziran domet znanja i vještina koje poslovni lideri smatraju važnima za poslodavce, standardi koji ističu što studenti trebaju naučiti u školama i kako dobro te koje vještine trebaju usvojiti, a standardizirani su testovi trebali omogućiti i osigurati da se učitelji i škole drže tih principa i zadanih standarda.[938]

Poslovanje je vodilo školske obrazovne reforme u mnogim zemljama diljem svijeta, ali nigdje nije bio tako dobro organiziran i dokumentiran kao u SAD-u. Godine 1989., američki okrugli stol o poslovanju – *US Business Roundtable* (BRT), započeo je veliku desetogodišnju kampanju reforme čitavog sustava javnog obrazovanja. Isticali su kako previše učenika i studenata napušta škole nepripremljenima za produktivan rad i efikasno građanstvo da dolaze bez osnovnih vještina za tržište rada.[939]

---

[935] Tyler Currie, „Braving Disney“, *Washington Post*, 9. 11. 2003.

[936] Carla Rivera, „Tutors Prepare Them – for Preschool and Kindergarten“, *Los Angeles Time*, 24. 9. 2006.

[937] Tamara Lewin, „As Math Scores Lag, a New Push for Basics“, *New York Times*, 14. 11. 2006.

[938] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 99.

[939] The Business Roundtable, *Continuing the Commitment: essential Components of a Successful Education System*, The Business Roundtable, Washington 1995., str. 1.

Članovi *US Business Roundtable* (BRT-a) dodijelili su zaduženja guvernerima saveznih država i poslovnim liderima u svakoj državi da bi promovirali korporativnu agendu. Počevši od 1989. godine, održali su niz edukacijskih skupova na kojima su bili izvršni direktori korporacija i guverneri saveznih država dok ravnatelji škola, učitelji i učenici nisu bili pozvani. Na svakom su skupu postavljeni kurikularni standardi, testovi i standardi poslovne odgovornosti.

Godine 1994., od strane savezne vlade odobren je zakon pod nazivom *Goals 2000: Educate America Act*, koji je predložen na prvom skupu. Zakon je ustanovio Nacionalni obrazovni standard i Vijeće za poboljšanje i unaprjeđenje kako bi promovirali standarde nacionalnog kurikuluma za ključne školske predmete.[940]

U svojem vodiču za poslovne lidere, pod nazivom *A Business Leader's Guide to Setting Academic Standards,* BRT je istaknuo kako postavljene akademske standarde trebaju nadzirati i da trebaju biti mjerljivi i organizirani tako da omoguće razvoj vještina i znanja najvažnijih za tržište.[941] Međutim, unatoč svim utjecajima i uključenosti poslovnog sektora u obrazovnom, financiranje škola ostaje nedostatno. Korporacije preferiraju dati male količine novca kroz darove i sponzorstvo radi izgradnje vlastitog imidža kao dobročinitelja, dok s druge strane nastoje izbjeći plaćanje potrebna poreza kako bi se financirale te iste škole.[942]

Striktan sustav discipline, poslušnosti, radne etike, lojalnosti, dobrog stava, sustav škole u kojoj vladaju red, rad i disciplina, poslušnost autoritetima gdje nema previše mjesta za kreativnost, kritičko razmišljanje i propitkivanje, gdje djeca prihvaćaju i slijede vodstvo i autoritete, podčinjavaju se svojevoljno drugima, sasvim je prihvatljiv i poželjan. Važnost je i uloga škola da omoguće i održe stvaranje buduće radne snage koja ima takve kvalitete očigledno poželjne od strane poslodavaca.[943]

Ono što je u konačnici poželjno, s jedne je strane, niska ovisnost o državi, dok je s druge strane, zahtjev za povećanim stupnjem produktivnosti. Ideal je i cilj posjedovati tzv.

---

[940] D. C. Berliner, B. J. Biddle, „The Manufactured crisis: Myths, Fraud and the Attack on America's Public Schools“, str. 212.

[941] The Business Roundtable, *Building Support for Tests That Count*, The Business Roundtable, Washington 1998., str. 6.; The Business Roundtable, *A Business Leader's Guide to Setting Academic Standards,* The Business Roundtable, Washington 1996., str. 4-8.

[942] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 99.

[943] John Kenneth Galbraith, *The Anatomy of Power*, Hamish Hamilton, London 1984., str. 32-33.

upošljive, tržišne vještine. Uvođenje poslovnog sektora i principa poslovanja u obrazovanje, uvjereni su poslovni lideri, značit će veći stupanj radne etike, učit će učenike da rade napornije kako bi povećali produktivnost radne snage. Tako su djeca danas sklonija i ohrabrivana da na svoje učenje u školi gledaju kao na posao koji je težak i dugotrajan.[944]

U poslovnom svijetu ono što je važno krajnji je proizvod. U procesu obrazovanja važan je sam proces i način na koji sam dolaziš do rješenja. Ukoliko djeca počnu promatrati svoje učenje kao posao, tada taj proces postaje sredstvo za neku svrhu, nešto što se treba odraditi, radije nego li nešto u čemu se može uživati i istraživati za vlastito dobro.[945]

Primjerice, elitna se sveučilišta u SAD-u s prijezirom odnose prema svakoj poštenoj intelektualnoj ljubopitljivosti i znatiželji koja je po naravi nepovjerljiva prema autoritetima, pokazuje neovisnost i subverzivna je. Na tim je elitnim sveučilištima proces učenja organiziran tako da se u središte postavljaju usko specijalizirane discipline, uski ograničeni odgovori, fragmenti znanja, kruti ustroj promišljanja i specijaliziranog rječnika, povlačeći se u elitističke, »neprobojne verbalne enklave«.[946]

Taj rječnik obilježava sve što je specijalističko, elitističko, ne dopušta opću razumljivost i dokučivost. Neposvećenima onemogućuje postavljanje neugodnih pitanja. Posve sputava traganje za zajedničkim dobrom, odbacuje i zabranjuje samokritiku, razbija nastavno osoblje, studente i stručnjake u specijalizirane fragmente, a zanemaruje opće dobro, solidarnost, moralna, politička i kulturna pitanja. Važni su jedino organizacija, tehnologija, unapređivanje vlastitog položaja i informacijski sustavi.[947] Društveno osviještenog profesionalca zamijenili smo stručnjakom specijalistom.[948]

> »Suviše je studenata i profesora smušeno i podijeljeno, usko specijalizirano, atomizirano i plaho. Slijede trendove, teže prestižu, žude za novcem, te rijetko postupaju i izlaze izvan zadanih okvira. Znate, Kalifornijsko sveučilište krasi moto 'Odličnost kroz različitost', ali pritom se ne spominje prikriveni pratitelj multikulturalizma – rascjepkanost studentske

---

[944] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 114.

[945] Isto.

[946] Chris Hadges, *Carstvo opsjena. Kraj pismenosti i trijumf spektakla*, Algoritam, Zagreb 2011., str. 118.

[947] Isto, str. 110.

[948] Isto, str. 135.

zajednice u mala tržišta, komadanje moćnog oceana studenata u različite, ali i razoružane, nemoćne kapi.«[949]

Djeca uče bolje u okruženju koji potiče i razvija samoizražavanje, autonomiju, kreativnost, neovisnost i spontanitet. Učenje je naravan i spontan proces, te bi trebao biti rezultat dječje znatiželje. Obrazovanje bi trebao biti cjelovit proces razumijevanja onih razloga i smisla koji leže u pozadini stvari, pojava i činjenica, nešto što oslobađa potencijale i neovisnost. Ono bi trebalo voditi samoinicijativi i autonomiji, kritičnosti i kreativnosti. Međutim, što više poslovni sektor ulazi i utječe na obrazovne institucije i politiku, sve više će se kretati od obrazovanja za slobodnog, autonomnog građanina demokracije u smjeru treniranja i drila radne snage za tržište.

Postojanje višestrukih oblika inteligencije postaje tako farsa i otrcana fraza. Elitna sveučilišta diljem SAD-a odabiru i razvijaju poseban oblik inteligencije, tzv. analitičku inteligenciju.

»(...) Obično se cijeni ono što se ima i što nekome donosi najviše prednosti i pogodnosti. No, socijalna inteligencija i emocionalna inteligencija, kao i stvaralačke sposobnosti, da spomenemo samo ta tri oblika, nisu najprimjerenije raspoređeni među obrazovnom elitom.«[950]

Ukoliko učenje i obrazovanje pretvorimo u posao uništavamo intrinzičnu motivaciju i demoraliziramo one koji se ne mogu hvatati korak s konkurencijom i doći na sam vrh. Učenici koji se natječu sa svojim vršnjacima, dobivajući nagrade i kazne za uspjeh ili neuspjeh, više ne uče radi formiranja cjelokupne vlastite ličnosti, ne oblikuju se u kritičke mislitelje, u dugoročne zauzete istražitelje koji bi se zanosili i gorili od želje za znanjem i otkrivanjem, koji bi bili aktivni sudionici u demokratskom društvu, nego uče pobijediti i biti bolji pod svaku cijenu i tako očigledno, uče biti dobri, pasivni, uslužni, poslušni i podobni korporativni zaposlenici.[951]

4.5.5. Zaglupljivanje budućih građana - sužavanje kurikuluma

Sredinom 1970-ih objavljeno je da je započela obrazovna kriza u SAD-u. Međutim, ta objava nije reflektirala stvarno stanje. Kriza je radije bila konstruirana od strane poslovnog sektora i

[949] Isto, str. 113-114.

[950] William Deresiewicz, „The Disadvantages of an Elite Education“, *The American Scholar*, l. 7. 2008.

[951] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 118.

njihovih saveznika, koji su stvorili percepciju krize u svrhu diskreditiranja sustava i povjerenja javnosti u sustav javnog školstva.

Tijekom sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća škole su u Engleskoj također došle pod orkestriran medijski napad radi niskih standarda, rastućih nereda i neuspjeha da pripreme studente za tržište rada.[952] Mediji su se osobito fokusirali na škole u unutrašnjosti i izvan gradskih zona za koje se tvrdilo da ih kontroliraju lijevo naklonjeni lokalni obrazovni autoriteti (LEAs). Vlada je Margaret Thatcher, nakon što je došla na vlast 1979., nastojala potkopati kontrolu LEA-e, tvrdeći da su standardi čitanja i pismenosti neuspješni.[953]

S druge strane globusa, percepciju je krize u SAD-u i ostatku zapadnog svijeta potpomoglo i rezanje sredstava i financiranja škola, što je školama osobito u siromašnim dijelovima, stvorilo stvarne poteškoće. Sve je to rezultiralo masovnim egzodusom učenika, onih imućnijih, iz javnih škola u utjecajnije sub-urbane javne i privatne škole. Sve je to kreatorima krize pomoglo da taj egzodus prikažu kao nešto što je javnost željela.

Svako su desetljeće poruke o krizi u obrazovanju i javnom školstvu nanovo bile potencirane i obnavljane. Godine 1983., u SAD-u stvorena je druga kriza obrazovanja, a 1991. tadašnji je predsjednik Bush oglasio alarm. *Time* magazin je isticao da Nacionalne škole tonu u osrednjost.[954]

Mediji u vlasništvu korporacija pojačavali su i isticali svako opadanje u rezultatima testiranja u javnim školama. Dobre se vijesti nisu prenosile, kao Rand studija koja pokazuje kako je vladina podrška i financiranje, provedena u razdoblju od 1960. do 1990., koje je imala za ciljnu skupinu studente i učenike niskih primanja, postigla dramatično bolje rezultate i poboljšanja kod crnačke i latino populacije.[955]

Percepcija krize u javnim školama diljem SAD-a i Velike Britanije, hranjene i poticane konstruktima iz poslovnog sektora i korporatizma, nastavila se do današnjih dana i štoviše,

---

[952] Henry D. R. Miller, Mark B. Ginsburg, „Restructuring Education and the State in England“, Mark B. Ginsburg (ur.), *Understanding Educational Reform in Global Context*, Garland Publishing, New York 1991., str. 57.

[953] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 127.

[954] Walter Shapiro, „Tough Choice“, *Time*, 16. 9. 1991.

[955] K. Saltman, *Collateral Damage: Corporatizing Public Schools – a Threat to Democracy*, str. 20.

širi se i kod nas. Mediji još periodično objavljuju alarmne naslove o državnoj pismenosti, matematičkoj pismenosti i rezultatima na testovima.[956]

Cilj i nakana umjetno kreirane krize bila je potkopati i uzdrmati legitimitet javnih škola i uvjerenje javnosti u valjanost državnih škola i njihovu učinkovitost te omogućiti vladi da implemetira potrebne reforme uključujući standardizirane testove i promjene kurikuluma.

Kreirana kriza pismenosti i matematičkih rezultata omogućila je poslovnom sektoru izvršiti pritisak na javne škole da suze i standardiziraju školski kurikulum u nacijama engleskog govornog područja da bi razvili pismenost, osnovne matematičke operacije, kompjuterske, informatičke vještine i poslovno prijateljsko stajalište prema povijesti i ekonomiji. To je sužavanje u početku poslužilo kao sredstvo smanjivanja troškova smanjujući fond sati izbornim predmetima, smanjujući izvannastavne aktivnosti te predmetima kao što su glazbeni, likovni, tjelesni, drugi strani jezik da bi škole mogle koncentrirati snage i nastojanja oko učenja osnova, više se fokusirajući oko učenja čitanja, pisanja, matematike i znanosti, tj. prirodnih predmeta.[957]

Potpredsjednik MacMillan Bloedel tvrdio je da kanadski srednjoškolski kurikulum treba sadržavati samo šest predmeta: Engleski, matematiku, fiziku, kemiju, prijavu za posao i kako se slagati s drugima.[958]

Takvo sužavanje kurikuluma bilo je također sredstvo ideološke kontrole, način potkopavanja drugačijih, alternativnijih stavova i pogleda na društvo i izbjegavanje društveni i humanističkih predmeta koji razvijaju kritičko mišljenje i tendencije budućih zaposlenika. Ono što poslovni ljudi žele kvantifikacija je i mjerenje niza vještina koje ne dopuštaju mladim intelektualcima da odlutaju od jedinog, po njima ispravnog puta ravne i sužene »three R's« paradigme ili paradigma *riding, writing* and *arithmetics*. Paradigma je to koja se odnosi na kreiranje kurukuluma i programa orijentiranog na one osnovne, basic vještine u obrazovanju, kao što su čitanje, pisanje i računanje, tzv. back – to – basic kurikulum.

Sve to nije prošlo bez reakcija i želje za promjenama. Tijekom 1960-ih i 1970-ih takav se sužen kurikulum dovodi u pitanje i pojavljuje se sve veća potreba za uvođenjem programa

---

[956] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 129.

[957] Isto, str. 130.

[958] Isto.

kao što su spolna edukacija, feministički studiji, zabrinutost o urođenicima, imigrantima, ljudima drugačijih etničkih skupina, mirovni studiji, sociologija, osobni razvoj. Svi ti predmeti nisu odgovarali i bili su nepoželjni poslovnom sektoru, budući da su oni predstavljali i promovirali osobni razvoj, liberalni pogled na svijet, kritičko mišljenje, sve strano i opasno onome što su poslodavci tražili.[959]

Nastojanja oko promjene suženog kurukuluma podstrehivala su strah od pobune, anarhije, bezakonja i socijalnih nemira. Neokonzervativci i poslovni lideri bojali su se i pokazivali su negodovanje rastućemo studentskom aktivizmu koji je čini se proizašao iz takvog proširenog kurikuluma. Učitelje su optuživali da su lijevo orijentirani te da pokazuju antiposlovan i antiinvesticijski stav i klimu. Znanje je postalo van kontrole.[960]

Primjerice, 2007. u Australiji, ministri obrazovanja obećali su eliminirati predmete kao što su društveni predmeti i znanosti o okolišu (ekologija) te ih zamijeniti tradicionalnijim disciplinama kao što su povijest, geografija i ekonomija.[961]

4.5.6. Tradicionalno nasuprot progresivnom obrazovanju

Poslovne su publikacije ismijavale progresivne metode podučavanja koje su bujale šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, u nastojanju da razviju u kod učenika i studenata propitkivanje, kritičko mišljenje, skrb i brižnost, kooperativnost, kvalitete ljudi koji cijene i vrednuju demokratske principe i socijalnu pravdu.[962]

Pišući u desno orijentiranom konzervativnom časopisu, *The Public Interest,* Heather MacDonald je napala progresivan trend u obrazovanju: »Umjesto da studiraju posvojne zamjenice, studenti bi trebali učiti kako jezik utišava žene i crnce.«[963]

Mnogi poslovni lideri kritizirali su progresivnu paradigmu utemeljenu na uvjerenju da je obrazovanje esencijalno politički proces u kojem studenti trebaju postati društveno kritični i socijalno osjetljivi, te osnaženi mijenjati postojeće stanje i status quo društva. Zahtijevali su

---

[959] Isto, str. 131.

[960] Isto.

[961] Farrah Tomazin, „Back to Basics: Studies Scapped in Curriculum Revamp“, *Age,* 24. 4. 2007.

[962] Alfie Kohn, „Save Our Schools ... From Business“, *School Administrator,* (10/1995), str. 36.

[963] Heather MacDonald, „Why John Can't Write: Teaching Grammar and Logic to College Students“, *Public Interest,* 22. 6. 1995.

rigidnije, tradicionalnije metode i paradigmu obrazovanja, razvoj karaktera i vrlina u djeteta kroz disciplinu i tradicionalan prijenos zajedničkog kulturnog naslijeđa. Svrha je discipline i rigoroznosti trebala poslužiti discipliniranju volje i umova.

Suprotno rigoroznom i tradicionalnom pristupu, progresivan se pristup i paradigma obrazovanja pojavila u ranom dvadesetom stoljeću, dominirala je pedesetih godina dvadesetoga stoljeća, razvijajući individualni intelektualni potencijal, kreativno samoizražavanje, analitičko razmišljanje, razvoj odgovornog građanina i refleksivnog i kritičkog mišljenja. Razvoj djeteta bio je u samoj srži obrazovanja kroz interdisciplinarni pristup i teme, integrirani školski dan, sadržajem kurikuluma relevantnom situaciji i podrijetlu učenika, kooperativnom timskom radu i radnom okružju i učiteljima koji podržavaju radije nego li autoritarno discipliniraju učenike.[964]

Progresivna paradigma obrazovanja daje jedno orijentacijsko znanje i dispoziciju koja će omogućiti rješenje društvenih problema, uči autonomnosti u odlukama, noseći se mudro s promjenama, različitostima i drugačijima, uči kreativnosti, samoinicijativi i kritičnosti te djeci daje kapacitet promjene postojećeg društva.[965]

Tradicionalan paradigma više je orijentirana na pamćenje i memoriranje činjenica, praksu, učenici su pasivniji, dok su nastavnici jedini subjekt obrazovnog procesa. Više je zabrinuta akademskim standardima i vanjskim vrednovanjem i testiranjem, u potrazi da stvori djecu koja će se uklopiti u postojeći društveni poredak, bez da ima potrebu mijenjati ga.[966]

Godine 1986., Američko ministarstvo obrazovanja objavilo je knjižicu *What Works*, što djeluje u školama, koja je pozdravila i poticala povratak tradicionalnoj paradigmi koju su zahtijevali i poslovni lideri. Preporuke su sadržavale poticaje povratku discipline, memoriziranju činjenica (spelovanje, pismenost i povijesni podaci), moralno osvješćivanje, akademsku rigoroznost i standarde, dobar karakter, kontinuirano ocjenjivanje i praćenje i pozitivnu radnu atmosferu i stav.[967]

---

[964] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 133-134.

[965] Isto, str. 134.

[966] Isto.

[967] US Department of Education (USDE), *What Works: Research About teaching and Learning*, US Department of Education, Washington 1987., str. 57.

Ta je knjižica bila korak prema *back – to – basic* školovanju, promoviranom od strane poslovnog sektora pod rubrikom *obrazovna izvrsnost*. Izvrsnost je postala eufemizam za disciplinu, poslovno određene standarde, sužen akademski pristup i tradicionalne vrijednosti. Taj poziv na izvrsnost za sve bio je način izmještanja zabrinutosti oko jednakosti za sve.

Metoda povratak osnovama ili *back – to – basic*, označavala je slijedeće: čitanje, pisanje i aritmetika ili računanje. U srednjoj školi temeljni ili osnovni predmeti su Engleski ili materinji jezik, znanost ili prirodni predmeti, matematika i povijest. Nema iznošenja progresivnih vrijednosti o seksu, religiji ili politici, nema kritiziranja nacije ili obiteljskih vrijednosti. Učitelj je središnji u nastavnom procesu, stalni drilovi, testiranja, svakodnevne zadaće, nametnuti *dress code*, kazne i nagrade, akademski standardi i kriteriji promoviranja, nema predmeta koji razvijaju kreativnost ili kritičko mišljenje, nema spolne edukacije, tek nekoliko izbornih predmeta, što je rezultiralo porastom traženih tečajeva.[968]

> »To je neka vrsta šoping liste onoga što sve učenici trebaju znati - kroz konstantni dril, memoriziranje, speling liste, učenja dijelova govora i ispravne gramatike.«,[969] izjava je Australian Council of Deans of Education.

Tijekom tih transformacija paradigme obrazovanja i promjene u metodama došlo je i do promjene i uloge autoriteta učitelja. Nekoć autonomni subjekti obrazovnog procesa, hvaljeni zbog svojih metoda usmjerenih na dijete koje je bilo u samoj jezgri i centru nastave i obrazovanja, tijekom osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, postaju distributeri znanja koji nude male paketiće i fragmente znanja suženog na određene sekvence, bez imalo autonomije i slobode u odlučivanju. Učitelji postaju kontrolori, koji kažnjavaju učenike, njihovu kreativnost, spontanost, eliminirajući humor, smijeh i zabavu, formalizirajući interakciju među učenicima, provodeći stalne drilove i testiranja, ostavljajući i učenike i učitelje bez životne radosti i entuzijazma za svoj posao.[970]

Lančani odgovori u malim jedinicama i paketićima kako se u većini američkih škola promovira, može ohrabriti proizvodnju timskih igrača kakve poslodavci žele, ali može

---

[968] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 135.

[969] Australian Council of Deans of Education (ACDE), „New Learning: A Charter for Australian Educators“, Australian Council of Deans of Education, Canberra 2001., str. 85., 88.

[970] S. Beder, W. Varney, R. Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 136.

obeshrabriti predvodnike, vođe koji misle drugačije, kritično, disidente i one koji mogu postavljati progresivna i neugodna pitanja, ljude koji su tako potrebni i nužni za razvoj društva i mudrosti.[971]

Nameće se pitanje, gdje su u tijekom ove transformacije i komodifikacije obrazovanja u zemljama engleskog govornog područja, u svemu tome bili sveučilišni profesori, nastavnici, školski odbori, roditelji? Bilo je nešto diskusija, sporadične borbe protiv komercijalizacije škola, diskusije koje su se vodile na razini školskih odbora.

Međutim, snažan je kulturološki faktor odigrao ključnu ulogu u markiranju škola i otvaranja svojih vrata korporatizmu, kako ističe Naomi Klein. Mnogi su roditelji i odrasli uključeni u odgoj i obrazovanje djece i mladih, bili bespomoćni i prepustili se struji, smatrajući kako je otpor ionako uzaludan jer su djeca sa svih strana okružena reklamama pa se zaštita obrazovnog prostora od komercijalizacije smatrala uzaludnom u odnosu na koristi koje bi škole od reklama mogle dobiti. Mnogi su smatrali da jedna reklama ili dvije neće naškoditi.[972]

Međutim, ovo još ne objašnjava kako to da se komercijalizacija dogodila i uvukla na sveučilišta. Zašto su profesori ostajali šutke i pasivno promatrali kako korporacije gaze njihova načela slobode istraživanja i rasprave, izricanja i pronalaženja istine u procesu publiciteta i javnosti, kako je isticao Kant i plejade drugih filozofa koji su začetnici ideje univerziteta kao prostora slobode i obrane kritičkog mišljenja, svega onoga što sačinjava akademski život. Zabrinutost raste s činjenicom da se ovakav uzorak preslikava i na naše školstvo i polako uvlači na naša sveučilišta. Jesu li dio objašnjenja za osobni neangažman i nedostatak mobilizacije sveučilišta konformizam, strah, kukavičluk, lijenost ili sebični interesi?

Je li tome doprinijelo i to što su profesori i studenti na društvenim i humanistički usmjerenjima diljem SAD-a, ostajali indiferentni prema korjenitim promjenama u kulturi i u prioritetima sveučilišta, pita se i Klein.[973] Dalje ističe da je ipak bilo dosta onih koji su podigli svoj glas i izražavali nezadovoljstvo, no tijekom tih nekoliko ključnih godina korporacijske invazije na sveučilišta bili su zaokupljeni nekim drugim temama i diskusijama o spolu, diskriminaciji, rasnim aspektima. Bili su zaokupljeni razgovorima o argumentima za i protiv

[971] Isto, str. 137.

[972] N. Klein, *No Logo*, str. 83.

[973] Isto, str. 84.

običajnih prava i potrebi strože politike spram seksualnog uznemiravanja u kampusu. I tako su boreći se oko ženski studija i zaokupljeni nekom posljednjom revolucionarnom knjigom ili teorijom, bili previše zaokupljeni da bi vidjeli da se njihova osnovna prava i principi slobodnog akademskog diskursa, zbog nečije brze zarade, rasprodaju i ograničavaju.[974]

Ono što je izgubljeno kroz komodifikaciju, osim navedenoga, bio je i gubitak same ideje nemarkiranog, nebrendiranog prostora,[975] gubitak škole i sveučilišta kao posljednjeg bastiona obrane i kritičkog mišljenja i autonomije, kako ističe Klein, te dodaje kako su upravo sveučilišta:

> »kulturološki najopipljivije utjelovljenje javnog prostora i kolektivne odgovornosti (...) Oni su jedino preostalo mjesto gdje mladi ljudi mogu vidjeti autentičan pravi javni život. I ma kako nedostatno štitili ove institucije u prošlosti, u ovoj točki naše povijesti argument protiv transformacije obrazovanja u vježbe širenja marke, gotovo je isti kao i onaj za nacionalne parkove i prirodne rezervate: ova kvazi-sveta mjesta podsjećaju nas da je nemarkirani prostor još uvijek moguć.«[976]

Sveučilišta, kao javni prostor i bastion obrane kritičkog mišljenja i slobode akademskog izražavanja ostaju i još više, trebaju ostati onaj prostor javnosti i publiciteta, »kao refleksivnim stanjem našega duha kojim se razmjenjuju perspektive gledanja aktera«,[977] prostor kroz koji se jedino može doći do istine, sučeljavanjem različitih perspektiva. Na taj način, usuđujemo se ustvrditi, ona postaju mjesto istinskog razvoja slobode i duha, čovjeka pojedinca koji kroz pluralitet, sučeljavanjem s drugima i drugačijima, u »javnoj upotrebi uma«,[978] postaju obrana od sebičnosti, lijenosti, konformizma i na taj način i mjesto rađanja skrbi za druge. Zaključit ćemo stoga s Kantom:

> »Jedina je obrana od egoizma i njemu se možemo suprotstaviti pluralitetom koji je okvir mišljenja u kojem sebstvo, umjesto da se bavi sobom kao da je čitav svijet, sebe promatra kao građanina svijeta.«[979]

---

[974] Isto.

[975] Isto.

[976] Isto, str. 84-85.

[977] Immanuel Kant, *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb 2000., str. 9.

[978] Isto, str. 8.

[979] Immanuel Kant, *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, Cambridge University Press, Cambridge 2006., str. 18.

4.6. Etika i glas djeteta

Čitajući i gledajući natpise u medijima, događaje i načine prezentiranja vrijednosti djeteta i stava društva prema njemu, uviđamo kako je generalni stav stav konfuzije i zbunjenosti koju naše društvo pokazuje prema djetetu i njegovom moralnom statusu i prostoru, osobito kada se radi o pitanjima zdravlja.[980] Između ostaloga, tu su pitanja ograničenja i granica koje bi se trebale uzimati u obzir i poštivati kada su u pitanju bolesna djeca. Pitamo se, nema li dijete nepovratno pravo na neko poštovanje i dostojanstvo svoje osobnosti kao moralni subjekt i ljudsko biće? Ukoliko ima, kakvo značenje tih tvrdnji i priznavanja dostojanstva i prava sve to ima za njegove roditelje? Kakvu ulogu liječnici, bolnice, pravni sustav, mediji i društvo u cjelini trebaju odigrati kada su medicinski rizici i ulozi za dijete tako visoki? Teško je dati općenit i cjelovit odgovor na ta i slična pitanja, a jedinstveni odgovor vjerojatno ni ne postoji. Neka su od pitanja i problema, tijekom nekoliko posljednjih desetljeća, pokrenula promjene koje su poslužile kao poluga i temelj promjena stava i paradigme prema vrijednosti djeteta kao subjekta suodlučivanja, osobito kada su u pitanju njegova prava vezana uz zdravlje.

4.6.1. Elemenatarni odnos liječnik-pacijent kroz prizmu odnosa liječnik-dijete

U takvoj konstelaciji snaga i moći, u takvoj društvenoj stvarnosti i perspektivi, u fragmentiranom dokinutom zajedništvu i komunikaciji, kada je pokušaj destruktivnog kapitalizma kroz spektakle pseudo života pokušati oblikovati ili bolje reći, nametnuti fragmentirani život zajednici, promatrat ćemo i odnos liječnika i društva u cjelini prema djetetu te obraditi konkretne primjere zdravstvene i socijalne skrbi o djetetu tj. skrb za dijete i društvo u cjelini. Važno je istaknuti kako ćemo se zbog opsežnosti problematike zdravstvene i socijalne skrbi djeteta ograničiti samo na neke od gorućih suvremenih problema vezanih uz pitanje odnosa zdravstvenog i socijalnog sustava prema djetetu, asimetriju prava i dužnosti, na pitanja kao što su pretjerana medikalizacija i farmaceutkalizacija djece, problem dječjeg (prisilnog) rada i siromaštva u kojem djeca žive (nedavno izglasan i Bolivijski zakon o

[980] Robert Martensen, *A Life Worth Living. A Doctor's Reflections on Illness in A High-Tech Era*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2008., str. 103.

dječjem radu, kojim se dobna granica za dječji rad spustila sa 14 na 10 godina djetetova života), problem i pitanje korištenja djece u oružanim sukobima i problem djece vojnika.
Svjesni kako su to samo neki od gorućih problem vezanih uz pitanje zdravstvene i socijalne skrbi djeteta, nastojat ćemo pružiti cjelovitu sliku odnosa društva i nas pojedinaca prema značaju i vrijednosti djetetova života u cjelini, kako bismo pružili što cjelovitiju i jasniju sliku onoga za što bi društvo trebalo preuzeti odgovornost i shvatiti da su baš djeca najranjiviji i marginalizirani članovi društva, osjetljivi i podložni raznim manipulacijama te negiranju njihova dostojanstva. Sve to ima za posljedicu i promjenu društvene zbilje i prakse koja danas jedina čini se, može doprijeti do smisla i prave istine znanja koje postaje rascjepkano i fragmentirano te na taj način učiniti nešto za najranjivije, isključene i marginalizirane članove ovoga društva.

4.6.2. Promjene temeljnog odnosa liječnik pacijent

Elementarni odnos liječnika i pacijenta je asimetričan. Zato se čini da je tradicionalni paternalistički odnos prema pacijentu jedini ispravan. Međutim taj je odnos dio jednoga složenijega međuljudskog odnosa koji implicira potpunu pravnu i etičku jednakost. Iz toga proizlaze i dva druga odnosa liječnika i pacijenta, ugovorni, koji odgovara pravnom odnosu i partnerski, koji pretpostavlja etičku autonomiju. Čini se da promicanjem partnerskog odnosa u kojemu liječnik i pacijent zajednički odlučuju proizlazi jedan paradoks, a taj je da se liječnik odriče svoje kompetencije. To može uzrokovati nesigurnost u liječnikovoj profesionalnoj svijesti, ali ozbiljnije je pitanje ugrožava li to liječnikov autoritet.

Medicina primjenjuje (najčešće statistički provjerene) znanstvene spoznaje koje su kao takve vrijednosno neutralne. Zato se liječnik u svojem elementarnom odnosu prema pacijentu treba privremeno suzdržati od vrijednosnoga suda da bi mogao što više promicati partnerski model koji liječnikovu djelovanju daje potpuniji moralni karakter. Na promjenu paradigme od paternalističkoga prema partnerskome modelu utjecale su globalne tehničko-ekonomske promjene u suvremenoj medicini i rastući pluralizam vrijednosnih sustava. No bitni razlog za promicanje partnerskoga modela je respektiranje autonomije pacijenta i njezino uključivanje u proces liječenja.[981]

4.6.2.1. Utjecaj suvremenih promjena na odnos liječnika i pacijenta

Dvije su velike, globalne promjene utjecale na klasični odnos liječnika i pacijenta. To su tehničko-ekonomske promjene u suvremenoj medicini i pluralizam vrijednosnih sustava. Objasnit ćemo ukratko svaku promjenu i okolnosti koju su dovele do tih promjena klasičnog odnosa pacijent – liječnik.

Tehničko-ekonomske promjene u suvremenoj medicini.

Vrlo su dojmljivi uspjesi suvremene medicine u gotovo svim područjima. Nove mogućnosti utvrđivanja i liječenja bolesti omogućene su razvojem novih tehnologija i bile su donedavno nezamislive. Inače tehnologija kao takva nije ni humana ni nehumana. Međutim, njezina

[981] Josip Talanga, „Odnos liječnik i pacijent prema medicinskog etici“, *Bogoslovska smotra,* 76 (1/2006), str. 47.

neutralnost[982] implicira osebujnu vlastitu zakonomjernost koja nažalost pridonosi izvjesnoj anonimnosti medicine, što će biti objašnjeno u daljnjem razlaganju.

Tako dijagnostika sve manje može bez uporabe kompjutora i popratnih programa. Isto tako sve veća ovisnost o razvijenoj tehnici vidljiva je u području terapije. Porast specijalizacije ima neke dalekosežne posljedice kako za liječnika tako i za pacijenta. Često se nazire gubitak neposrednog i cjelovitog liječničkog autoriteta zbog podijeljenosti kompetencije na sve više autonomnijih autoriteta. Odgovornost postaje manje direktna, a sve više indirektna. Iako tu odgovornost preuzima više osoba, što je korisno u slučaju specijalističkih dijagnoza ipak je to ujedno raspodijeljena odgovornost koja upravo zbog te raspodijeljenosti može oslabiti i postati anonimna.

Svjedoci smo na žalost da liječnici, koji i sami svjedoče tijekom svoje prakse, osobito oni koji se susreću s najtežim i neizlječivim bolestima, kako nisu spremni i kako su im najteži trenuci bili upravo oni u kojima su trebali izricati čitavo svoje biće drugome biću, a da to nisu uspijevali na takav način, niti su znali.

U isto vrijeme, pacijent može doživjeti otežano stjecanje cjelovite obaviještenosti o svojemu zdravstvenom stanju upravo zbog nedostatka ili umanjenog kontakta s liječnikom njegova potpunog povjerenja. Pacijent postaje nesiguran i sumnjičav u pogledu jasnog uvida u svoje stanje.

S tehničkim napretkom u medicini s jedne strane, i proširenjem zdravstvenog osiguranja na sve društvene slojeve s druge strane, povezani su sve veći troškovi održavanja učinkovitoga sustava zdravstvene skrbi. Limitiranje osnovnih sredstava te povećana ekonomska odgovornost medicinskih stručnjaka nameću odnosu liječnika i pacijenta model ugovora. Tako se liječnik osigurava od proizvoljnoga tumačenja svoje odgovornosti, a pacijent postaje svjestan granica usluge koju dobiva ugovorom.

Pluralizam vrijednosnih sustava.

Jedna druga skupina pojava – pluralizam vrijednosnih sustava – također je utjecala na promjenu recepcije suvremene medicine. Živimo u sve otvorenijim društvima, politički i etički liberalizam (neoliberalna koncepcija života, rada i vrijednosnog sustava) postaju sve dominantniji. Sve se više zagovara pluralizam ne samo mišljenja nego i temeljnih vrijednosti.

---

[982] Usp. Michael Huesemann, Joyce Huesemann, *Techno-fix: why technology won't save us or the environment,* New Society Publishers, Gabriola Island 2011.

Nameće se pitanje, koja od tih pojava najviše utječe na odnos liječnika i pacijenta? Svakako zahtjev za moralnom, političkom i svjetonazorskom autonomijom svakoga građanina. U odnosu liječnika i pacijenta taj je zahtjev izražen u idealu prosvijećenoga i obaviještenoga odnosno odgovornoga pacijenta te se veže uz odbacivanje paternalizma u medicini. Odgovorni pacijent mora u određenoj mjeri sudjelovati u donošenju bitnih odluka. Pluralizam u suvremenom građanskom društvu također pridonosi sve većem prelaženju na partnersku paradigmu odnosa liječnik-pacijent i promjeni paradigme u suvremenoj medicinskoj praksi.[983] Činjenica je da se u suvremenoj medicinskoj praksi događa prijelaz od klasičnoga paternalističkog modela prema partnerskom. Za liječnika postaje podjednako važno kakva je krvna slika pacijenta, dakle njegovo zdravstveno stanje i kakva je njegova vrijednosna slika kakve nazore zastupa o životu i svijetu u kojemu živi. Možemo reći da doživljavamo promjenu osnovne paradigme. Međutim, pogrešno je tvrditi kako to ujedno znači da klasični hipokratski model treba nestati. On ostaje elementaran u smislu elementarnog odnosa i bezuvjetno imperativan u određenim situacijama. Uspostavljanje nove paradigme znači transformaciju elementarnog odnosa prema uvjetima i zahtjevima koje nalaže samo stanje pacijenta, uz ne samo dobru volju, nego i bezuvjetni zahtjev da se što je više moguće realizira partnerski odnos. U svakodnevnoj praksi to znači postojanje mješovitih i kombiniranih modela te, ovisno o danostima, prelazak s jednoga na drugi model.[984] Svakako se treba suzdržati od apriornog vrednovanja i vrijednosnoga suprotstavljanja pojedinih modela jer svaki od njih ima svoj smisao i vrijednost. No ipak možemo reći da promjena paradigme znači imperativ, kako za liječnika tako i za zdravstveno osviještenoga pacijenta da bi se promicao partnerski model.[985]

4.6.3. Medikalizacija društva - Transformacija normalnih ljudskih stanja u lječive poremećaje

U posljednjih je tridesetak godina medicinska profesija identificirala nekoliko problema koji su uobičajeno bili poznati kao bolesti ili poremećaji (ADHD, cronic fatigue syndrome – CFS, anorexsia nervosa, PTSP – post traumatic stress disorder, panic disorder, fetal alcohol

[983] J. Talanga, *Odnos liječnik i pacijent prema medicinskog etici*, str. 53 – 54.

[984] Isto, str. 58.

[985] Isto.

syndrome, pred menstrual sydrome – PMS, muška čelavost, impotencija…). Tjelesna stanja i životni problemi koji su dobili medicinski predznak i dijagnozu počeli su se tretirati kao bolesti. Narastao je broj životnih problema koji su se počeli etiketirati i tretirati kao bolesti. Znači li to da je porastao broj medicinskih problema i bolesti ili je jednostavno medicinska znanost postala bolja u njihovom otkrivanju i prepoznavanju te u tretiranju već postojećih problema? Cijeli je niz i spektar životnih problema sada zadobio etiketu i značenje medicinskog problema i poremećaja te se kao takav podvrgava medicinskom tretmanu unatoč sumnjivim dokazima o postojanju njihove medicinske naravi i karaktera? [986]

Ono što će nas zanimati i čime ćemo se, u prvom redu baviti, neće biti pitanje jesu li ili ne navedeni problemi zaista i medicinski problemi i bolesti, jer to daleko nadilazi raspon naše ekspertize i kompetentnosti te granice i ovoga rada. Ono što će nas zanimati jesu sve rastući bioetički i etički problemi vezani uz hipermedikalizaciju s posebnim naglaskom na medikalizaciju djece. Utjecaj je medicine i medicinske paradigme i koncepta narastao enormno u posljednjih nekoliko desetljeća.[987] Kao ilustraciju, možemo navesti kako je došlo do povećanja troškova i ulaganja u zdravstvenu skrb i medicinsku tehnologiju. Primjerice, postotak je ukupnog BDP-a u većini zemalja utrošenog za zdravstvenu skrb narastao sa 4-5 % od 1950. godine na 16 % 2006. Godine 2012., SAD je trošila 16,9 % BDP-a (8754 $, po glavi).[988] Danas, prema podacima iz 2014., SAD ulaže oko 17-18 % ukupnog BDP-a na zdravstvo. Predviđa se kako će taj postotak 2022., biti oko 19,9 %.[989] Drugi je značajan indikator snažnog zamaha medicine i njezinog sverastućeg utjecaja i ugleda i povećanje liječničke profesije na ukupan broj populacije. Tako je 1970. godine bilo 148 liječnika na 100

---

[986] Vidi više o tome: Peter Conrad, *The Medicalization of Society: On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2007., str. 3.; Ray Moyninhan, Alan Cassels, *Seling Sickness. How The World's Biggest Pharmaceutical Companies Are turning Us All Into Patients*, Nation Books, New York 2005., str. ix-xviii., 15., 21.; Lynn Payer, *Disease-Mongers: How Doctors, Drug Companies, and Insurers Are Making You Feel Sick*, John Wiley & Sons, New York 1992., str. 292.

[987] Usp. James Le Fanu, *The Rise and Fall of Modern Medicine*, Carroll & Graf Publishers, Inc., New York 1999., str. 159-200.

[988] Organisation for Economic Co-operation and Development, *OECD Health Statistics 2014.*, OECD, Paris 2014.

[989] *National Health Expenditure Projections 2012-2022.*, Centers for Medicare & Medicaid Services, Office of the Actuary, 2012., str.1., http://www.cms.gov/Research-Statistics-Data-and-Systems/Statistics-Trends-and-Reports/NationalHealthExpendData/downloads/proj2012.pdf, datum pristupa 3.7. 2017.; *National Health Expenditure Trends, 1975. to 2014.*, Canadian Institute for Health Information, 2014., str. 18.; http://www.cihi.ca/web/resource/en/nhex_2014_report_en.pdf, datum pristupa 2.2. 2017.

000 stanovnika, a 2003. taj je broj narastao na 281 liječnik na 100 000 stanovnika.[990] Dakle, vidljivo je kako je udvostručenje broja liječnika doprinijelo i povećanju medicinskih kapaciteta i njezine domene te je veliki broj svakodnevnih ljudskih i životnih problema potpao pod njezinu jurisdikciju i sferu.

Peter Conrad stoga, medikalizaciju opisuje kao »proces kojim nemedicinski problemi postaju definirani i tretirani kao medicinski problemi u terminima bolesti i poremećaja.«[991] Nadalje dodaje,

> »kako je ključ za razumijevanje medikalizacije u njezinoj definiciji. Naime, problem se definira u medicinskoj terminologiji, opisuje ga se koristeći medicinski jezik, razumijevajući ga kroz preuzimanje medicinskog okvira, te ga tretirajući medicinskim intervencijama.«[992]

Važno za uočiti je da postoji tendencija da se svakodnevni životni procesi etiketiraju kao medicinski problemi, procesi kao što su anksioznost, promjene raspoloženja, menstruacijski ciklus žene, kontracepcija i kontrola rađanja, neplodnost, porod djeteta, menopauza, erektilna disfunkcionalnost, ADHD, starenje i smrt.[993] Možemo reći kako su neka od tih stanja i životnih procesa, nekada normalo prisutnih u čovjekovu životu i njemu pripadnih, sada razvlašćena i izmještena iz ljudskog životnog tijeka te postaju potpuno već medikalizirana (kao porod, teške mentalne bolesti ili smrt), menopauza djelomično medikalizirana.[994]

Kritičari su medikalizacije zabrinuti oko toga kako se svakodnevni životni ciklusi postupno pretvaraju u patološke te na taj način sužavaju raspon onoga što se smatra poželjnim i normalnim. Pokazatelji smjeraju i ukazuju na nekoliko sociooloških faktora koji su ohrabrili, pomogli i podržali medikalizaciju: smanjivanje utjecaja religije, trajna vjera u znanost, uspon i razvoj racionalnosti i racionalizma, progres, rastuća moć medicinske profesije, američka

---

[990] P. Conrad, *The Medicalization of Society: On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*, str. 4.

[991] Isto.

[992] Isto, str. 5.

[993] Isto, str. 6.

[994] O medikalizacije više vidi u: Richard Wertz, Dorothy Wertz, *Lying In: A History of Childbirth in America*, Yale University Press, New Haven 1989.; Susie Scott, „The Medicalization of Shyness: From Social Misfits to Social Fitness“, *Sociology of Health and Illness*, 28 (2/2006), str. 133-153.; Peter Schrag, Diane Divoky, *Myth of the Hyperactive Child*, Pantheon, New York 1976.; Deborah Lupton, „Foucault and the Medicalization Critique“ Alan Peterson, Robin Bunton (ur.), *Foucault: Health and Medicine*, Routledge, London 1997., str. 94-112.; Allan Horowitz, *Creating Mental Illness*, University of Chicago Press, Chicago 2002.; Allan Horowitz, Jerome Wakefield, *The Loss of Sadness. How Psychiatry Transformed Normal Misery into Depressive Disorder*, Oxfor University Press, Oxford 2007.

sklonost i tendencija individualističkim i tehnološkim rješavanjima problema i generalni, opći, humanitarni stav zapadne civilizacije.[995] Ti su faktori uspostavili okvir i temelj za pojavu i razvoj medikalizacije te pokazali snažan utjecaj medicinskog diskursa na svakodnevne ljudske živote.

Znanstvenici društvenih znanosti i analitičari pisali su o medikalizaciji još od ranih sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Većina je tih istraživanja prepoznala i identificirala medicinsku profesiju, međuprofesionalni i organizacijski kontekst, socijalne pokrete i interesne grupe kao glavne pokretače i zagovornike medikalizacije.

Nekoliko je ključnih promjena u medicinskom znanju i organizaciji bilo pokretačima koji su vodili medikalizaciji te su ojačali i pospješili veliku promjenu paradigme. To su bile: biotehnologija (osobito farmaceutska industrija i genetika), konzumenti ili potrošači i upravljanje u sustavu skrbi (managed care). Uloga je liječnika postala više podređena rastućoj medikalizaciji te su gubili dio svoje moći odlučivanja. Stoga, njihova uloga sada postaje vođena više komercijalnim i tržišnim mehanizmima i interesima.

4.6.3.1. Kontroliranje ćudljive, neuračunljive, tvrdoglave djece

Može se očekivati da će posljedice navedenih promjena uzrokovanih zavaravanjem i manipuliranjem djece i adolescentima od strane korporacija, oglašivača, medija, pritisci djece u sve više kompetitivnom obrazovnom sustavu i školama koje potiču natjecanje i rezultate iznad svega, biti neka vrsta reakcije među onima koji su najosjetljiviji i najinteligentniji od njih. I to je ono što se zaista i dogodilo. Neka djeca reagiraju gubeći interes za školu, postaje im dosadno i pokazuju ono što suvremena psihijatrija dijagnosticira i karakterizira kao poremećaj pažnje. Neka reagiraju tako da postaju bahata, drska, ometaju, što se karakterizira hiperaktivnošću. Neka reagiraju sa strahom, ljutnjom, bijesom, agresijom ili prkosom, kao izrazima nemoći, što je posljedično, označeno i etiketirano kao poremećaj ponašanja i vladanja sobom ili poremećaj protivljenja i prkosa.[996] Neka djeca se povlače u svoj svijet

---

[995] P. Conrad, *The Medicalization of Society: On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*, str. 8.

[996] American Psychiatric Association (APA), *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, četvrto izdanje, Washington 1994., str. 13.

mašte, neka su jednostavno nesretna, te ih se etiketira depresivnima ili s bipolarnim poremećajem.

Ono što zabrinjava je kako smo naveli, medikalizacija normalni ljudskih stanja i reakcija na pritiske i nenormalne okolnosti kojima su djeca okružena te činjenica kako se ta stanja psihijatrijski etiketiraju i tretiraju profitabilnim lijekovima.

Iskorištavanje djece i adolescenata od strane farmaceutskih korporacija koje prodaju lijekove da bi normalizirale njihovo ponašanje, razmišljanje i emocije predstavlja novu korporativno kontroliranu kulturu.[997] Tradicionalno znanje o onome što je normalno i naravno sada je uvelike nestalo da bi bilo zamijenjeno izborom različitih savjetnika i korporativnih stručnjaka. Psihijatrija se sve češće rutinski koristi kako bi disciplinirala nestašnost i nepažnju, modificirala spontanost i kreativnost, zamaglila ljutnju i agresiju i kontrolirala varijacije u raspoloženjima djece.[998]

Godine 2000., niz izvješća u vodećim britanskim novinama, upozoravalo je o rastućoj upotrebi psihijatrijskih lijekova kako bi se kontroliralo dječje ponašanje. Zbog nove legislative i deregulacije, povučene tako mudro i perfidno, doktori su mogli dati djetetu lijek samo zato što ima probleme s matematikom ili spelovanjem.[999]

U proteklih je 30-ak godina broj djece koja tvrde kako imaju mentalne poremećaje gotovo udvostručen. Izvješće British Medical Association's board of *science,* predvidjelo je kako će jedno od desetero djece iskusiti neki od klinički prepoznatih i priznatih mentalnih oboljenja u dobi između jedne i petnaeste godine.[1000]

Slično, u SAD-u, Izvješće *National Institute of Mental Health* iz 2005., tvrdilo je da oko 5% ili procijenjenih 2,7 milijuna djece, prema procjenama njihovih roditelja, pati od definitivnih ili teških emocionalnih poremećaja i poremećaja ponašanja, problema koje su možda proizašli

---

[997] Više o tome vidi u: R. Moyninhan, A. Cassels, *Seling Sickness. How The World's Biggest Pharmaceutical Companies Are turning Us All Into Patients,* str. 61-82.

[998] Sharon Beder, Wendy Varney, Richard Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 206.

[999] Health Editor, Anthony Browne, „Doctors Could Soon Prescribe Behaviour-Controlling Chemicals to Pre-Teens against Their Parents Wishes“, *Observer*, 27. veljače 2000.

[1000] Sarah Hall, „Child Mental Health Disorders Have Soared, Says Report“, *Guardian,* 21. lipanj 2006.

iz problema s njihovim obiteljima, njihovom sposobnošću da uče, njihovim razvojem i prijateljima.[1001]

Primjerice, 2006. u Australiji, kao direktna posljedica smanjene tolerancije na znakove nezadovoljstva i gunđanja, bilo je začuđujuće prepisivanje 337 553 recepata za antidepresive za djecu i adolescente, podižući i podgrijavajući strah kako bi tablete za sreću mogle poslužiti kao brzopotezno, instant rješenje za pogrešne, neispravne mlade ljude. Od toga 75 500 antidepresiva za djecu mlađu od 15 godina, 262 000 recepata za adolescente u dobi od 15 do 20 godina.[1002] U SAD-u broj je djece liječene od bipolarnog poremećaja narastao od 20 000 u 1994. godini, do 800 000 u 2003.[1003]

Dječja se ranjivost cinično iskorištava kako bi se ojačao psihijatrijski tretman. Mentalni poremećaji koje psihijatri dijagnosticiraju spadaju u dvije velike grupe. Prva je grupa poremećaja prvotno dijagnosticirana u novorođenačkoj dobi, ranom djetinjstvu ili adolescenciji, dok drugu grupu poremećaja čine poremećaji dijagnosticirani isključivo u odrasloj dobi.[1004] Pod utjecajem farmaceutskih korporacija i istraživanja psihijatri snižavaju donje dijagnostičke vrijednosti za sve poremećaje i dijagnostički kriteriji obuhvaćaju sve veći raspon nekada normalnih ljudskih stanja pod nazivom poremećaja nazvanim NOS ili *Not Otherwise Specified*, a psihijatri na taj način koloniziraju ona područja svakodnevnog ljudskog života i osjećaja koja bi svakodnevni ljudski razum uobičajeno smjestio van dometa medicinske ekspertize.[1005]

[1001] National Institute of Mental Health (NIMH), *America's Children: Parents Report Estimated 2,7 Million Children with Emotional and Behavioral Problems*, https://www.nichd.nih.gov/news/releases/Pages/americas_children05_bg_parents.aspx, datum pristupa 12. 5. 2017.

[1002] William Birnbauer, „Fears for Drugged Generation“, *Age*, 7. 1. 2007.

[1003] M. Alexander Otto, „Should Kids Get These Drugs?“, *News Tribune*, 13. 5. 2008.

[1004] American Psychiatric Association (APA), *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, str. 13.

[1005] Sharon Beder, Wendy Varney, Richard Godsen, *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, str. 208.

4.7. Dječji rad

4.7.1. Bioetički aspekti dječjega rada - bolivijski poučak

Kada je 2. srpnja 2014., bolivijski parlament prihvatio prijedlog zakona prema kojemu se minimalna dobna granica za zapošljavanje spustila s deset na četrnaest godina,[1006] a Bolivijski potpredsjednik Alvaro Garcia potpisao je zakon 17. srpnja 2014., taj je zakon izazvao velike podjele šire javnosti i izazvao valove prosvjeda i rasprava na temu štetnosti i etičnosti dječjega rada. Udruge za zaštitu prava djece reagirale su i pozvale Bolivijski parlament da ponovno promisle o toj odluci.

Naime, novi zakon krši protokol minimalne dobi za rad, Međunarodne organizacije rada – *International Labor Organization – ILO,* Konvenciju 138[1007] iz 1973. godine, konvenciju o minimalnoj dobi zapošljavanja djece te oduzima djeci pravo na djetinjstvo. U zakon su uključeni neki oblici zaštite: djecu u dobi od 10 do 12 godina mora nadgledati roditelj dok rade, mlađi od 12 godina ne smiju prihvatiti zaposlenje od treće strane tj. poslodavca, djeca ne smiju raditi više od šest sati dnevno, te i dalje moraju pohađati školu.

Rad i ropstvo djece uglavnom su društveni i politički fenomeni, a ne gospodarski. Stoga bi pristupi iskorjenjivanju tih problema trebali biti društveni i politički, a ne tehnokratski, kakvi trenutno prevladavaju. U posljednjih je 10 godina broj djece koja rade u padu, dok se istovremeno ulažu napori za iskorjenjivanje siromaštva.

Jedno je od temeljnih i središnjih pitanja i pitanje, generira li siromaštvo dječji rad i potrebu za dječjom radnom snagom ili je obrnuto da je dječji rad taj koji nastavlja začarani krug siromaštva. Neokonzervativci i promotori, zastupnici neoliberalizma, uključujući korporacije, branitelji globalizacijskih procesa i tržišnih mehanizama, vjeruju kako je dječji rad neizbježna potreba i posljedica je siromaštva. Oni smatraju kako iskorjenjivanje i kriminalizacija dječjega rada (kao nelegalne prakse) koliko god bila dobronamjerna, u najmanju ruku neće

---

[1006] Bernard Karakaš, „Bolivija dopustila ropski dječji rad“, *Večernji list*, 5. 07. 2014.

[1007] Cjelovitu verziju Konvencije 138, o minimalnoj dobi za zapošljavanje, možemo preuzeti na:

http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C138, datum pristupa 24. 1. 2017.

uspjeti umanjiti, ublažiti niti iskorijeniti korijen i srž problema dječjega rada i što je najgore, može ga samo pogoršati.[1008]

Prema nekim procjenama dječjega rada u rudnicima Bolivije smatra se kako je oko 120 000 djece radnika. U rudnicima u okrugu Potosi, 147 je dječaka i 28 djevojčica.[1009] Pretpostavka je kako oko 700 adolescenata radi unutar rudnika u Potosiju. Nekoliko stotina ih radi u rudnicima u Llallagua. Vlada u Boliviji smatra dječji rad u rudniku jednim od najgorih oblika dječjega rada.

Ministarstvo rada ustanovilo je specijalni komitet, *Comision de Eradicacion Progresiva del Trabajo Infantil – CEPTI.*[1010] Komisija je to za progresivno iskorjenjivanje dječjega rada, koja radi na dokidanju i iskorjenjivanju dječjega rada. U razdoblju od 2002. do 2006., CEPTI implementira specijalni projekt pod nazivom: Iskorjenjivanje dječjega rada u rudnicima – *PETIM*.[1011] Projekt je bio dio programa Međunarodne humanitarne agencije u Potosiju, *CARE*[1012] i dio nevladine organizacije rudara u Llallagua, *CEPROMIN*, koje su bile financirane od strane američkog Ministarstva rada – *US. Department of Labour – USDOL*.[1013] Najvažniji je fokus PETIM-a bio poboljšanje kvalitete obrazovanja u školama u okrugu gdje su živjela i radila djeca u rudnicima. Surađujući s 33, uglavnom primarna edukacijska centra u Potosiju i Llallagua, tijekom projekta poboljšala se infrastruktura školskih građevina te podigla svijest o dječjem radu u aktivnostima s učiteljima i učenicima.[1014]

Namjera je projekta bila pokazati kako nije samo isključivo siromaštvo glavni uzrok dječjega rada, niti nedostatak produktivnih, životnih mogućnosti koje sile djecu u rad, nego i standardi i principi rada u rudnicima i tradicija koje nastoje prihvatiti dječji rad kao nešto nužno i poželjno. CARE i USDOL izvijestili su kako je kroz PETIM projekt 10 % od 602 djece koja su sudjelovala u projektu, izašla van iz rudnika, a ostalih 90 % reduciralo je broj radnih

---

[1008] G. Wiener, *Child Labor*, str. 18.

[1009] Laura Baas, „Bolivia's Children Labor in Dangerous Coal Mines“, Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Greenhaven Press, Detroit 2009., str. 121.

[1010] CEPTI - National Commission on Eradication of Child Labor

[1011] PETIM - Proyecto de Eradicación del Trabajo Infantil en Minería

[1012] CARE - Bolivia’s Project to Combat Child Labor Through Education - *Proyecto de Eradicación del Trabajo Infantil en Minería* ili PETIM

[1013] L. Baas, „Bolivia's Children Labor in Dangerous Coal Mines“, str. 122.

[1014] Isto, str. 128.

sati.[1015] Iako je PETIM projekt odigrao značajnu i korisnu ulogu, ona nije bila dovoljna. Projekt je ometan bolivijskom nepovoljnom i nestabilnom političkom situacijom. Iako su neki od ciljeva projekta, kao podizanje svijesti o dječjem radu i njegovim negativnim posljedicama na zdravlje djeteta i njegove obrazovne potencijale, te važnost obrazovanja kao sredstva iskorjenjivanja dječjega rada bili postignuti, mnoge obitelji smatrale su kako nije dovoljno iskorijeniti rad sve dok se plaće i prihodi čitavih obitelji ne povise dovoljno da bi preživjeli.[1016]

Neki od vanjskih čimbenika koji su otežavali ostvarivanje ciljeva projekta, bili su i rast cijena metala. Tijekom perioda opadanja cijena metala, logistička podrška i opravdani razlozi za dječji rad bili su nedovoljno veliki prihodi obitelji da bi preživjeli, što je onda rezultiralo povećanom potrebom za većom uključenošću djece u rad. Međutim, tijekom perioda rasta cijena metala, primjerice u razdoblju od 2003. godine, cijena se utrostručila i za očekivati je bilo da će potreba za dječjom radnom snagom opasti. No, dogodilo se upravo suprotno. Razlog takvog stava podrške prakse dječjega rada od samih obitelji djece, bila je činjenica kako cijene rastu, pa se povećava i mogućnost još bolje zarade, što opet zahtijeva priljev radne snage i odraslih, ali i djece. Rast cijena metala postaje razlog opravdanja i logistička podrška praksi dječjega rada. Dakle, ekonomska očekivanja, a ne isključivo siromaštvo, jedan su od razloga i podrške opstanka i potrebe za praksom dječjega rada.[1017]

U gradu Lallagua, MOLDNAT[1018] je vodio projekt fokusiravši se na adolescente rudare. Grupa djece i adolescenata radnika, zahtijevali su iskorjenjivanje najgorih i teških oblika dječjega rada i iskorištavanja djece te su u potrazi alternativnih zaposlenja. Projekt je to koji djeluje putem pritiska i podizanja svijesti među vršnjacima, svijesti o rizicima i opasnostima rada unutar rudnika. Prema podacima članova grupe, mnogi od tzv. mineritosa napustili su

---

[1015] *Independent Final Evaluation of the Combating Child Labor Through Education in Bolivia Project: PETIM*, Funded by the United States Department of Labor, Implemented by CARE, Cooperative Agreement Number: E-9-K–2-0067, 2006., Produced by ORC Macro,

http://www.dol.gov/ilab/projects/summaries/Bolivia_Mining_feval.pdf, datum pristupa 3. 2. 2017.

[1016] Isto, str. 16-17.

[1017] Isto, str. 16.

[1018] MOLDNAT – grupa djece radnika koji nastoje i rade na iskorijenjivanju dječjega rada u rudnicima, i traže alternativna zaposlenja.

rudnike i započeli raditi u drugim sektorima. Grupa se također fokusirala i na važnost obrazovanja.[1019]

Projekti iskorjenjivanja dječjega rada u rudniku uglavnom su se većim dijelom fokusirali na prepoznavanje temeljnih i osnovnih potreba ljudi koji žive u okrugu rudnika. Nažalost, nedostajala je povezanost, suradnja i kooperacija između rudarskih udruženja, lokalnih vlasti, američkog Ministarstva rada i nevladinih udruga stoga ciljevi nisu u potpunosti ispunjeni, kako smo i napomenuli.[1020]

Djeca mlađa od 14 godina rade u rudnicima nekoliko sati dnevno ili cijeli dan vikendom kombinirajući školu, dok adolescenti rade puno radno vrijeme (6 dana u tjednu, 4 do 10 sati, ovisno o tome idu li ili ne u školu). Zarađuju između 50 do 100 bolivianos-a po danu ili 5 do 10 €, a to je 1000-3000 bolivianos-a mjesečno što je 100-300 €.[1021]

Važno je istaknuti da su bolivijska djeca masovno ušla na tržište rada 1980-ih godina, kada je privatizacija nacionalne industrije uzela maha te je više od 100 000 odraslih ostalo bez posla. Danas je dječji rad posvuda prisutan i posvemašnji fenomen.[1022]

Prema podacima Ministarstva rada SAD-a iz 2013., izvještaji naglašavaju kako više od 20 % djece u Boliviji, između 7 i 14 godina radi dok agencije UN-a izvještavaju kako je taj broj bio barem tri puta veći u 2008. Broj je djece radnika od 2008. do 2012., opao za 3 %, sa 13, 6 na 10, 6.[1023] Latinska Amerika i Karibi iskusili su sličan trenda, sa 8,8 % tijekom istog perioda. U 2012., bilo je 12,5 milijuna djece u regiji, od kojih zapanjujuće velik broj djece, njih 9,9 milijuna podvrgnuto je najgorim oblicima opasnog i štetnog rada.[1024]

Važan je i podatak procjena Ministarstva rada SAD-a, iz 2008., kako u najsiromašnijoj zemlji Južne Amerike, Boliviji, 850.000, ili oko 34 % djece i mladih ispod 18 godina redovno

---

[1019] L. Baas, *Bolivia's Children Labor in Dangerous Coal Mines*, str. 128.

[1020] Isto.

[1021] Isto, str. 124-125.

[1022] Helen Coster, „Child Workers of Bolivia, Unite!“, *Foreign Policy*, 19. 11. 2010.

[1023] Yacouba Diallo, Alex Etienne, Farhad Mehran, *Global Child Labor Trends 2008. to 2012*., http://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_23015/lang–en/index.htm, datum pristupa 24. 1. 2017.

[1024] Isto

rade.[1025] Prema tome svako četvrto dijete u Boliviji mora raditi jer njihove obitelji nemaju dovoljno novca da pokriju sve potrebne troškove. Nacionalni i međunarodni programi pomoći i nevladine organizacije nisu se uspjeli izravno uhvatiti u koštac s radom i ropstvom djece, a kamoli prisilnim radom odraslih, kao središnjim elementima plana razvoja.

> »Ovo je samo privremena mjera. Ekstremno siromaštvo jedan je od glavnih, ali i ne glavni uzrok dječjeg rada. Kada se standard u zemlji poveća, tada ćemo ukinuti i dječji rad. Vjerujem kako će to biti moguće oko 2020. Godine.«[1026]

Izjava je bolivijskog parlamentarca Javier Zavaleta.

Njegovi kolege tvrde da djecu nitko na to ne tjera niti sili, već je to njihov izbor. Senator Adolfo Mendoza tako će ustvrditi:

> »Novi zakon dopušta djeci da počnu raditi za druge sa 12 godina, dok sa 10 godina mogu raditi za sebe i na taj način razvijati poduzetnički duh.«[1027]

Možemo zaključiti kako je to sve reakcija na nedavne prosvjede djece-radnika, UNATSBO (*Union of Child and Adolescent Workers*), koja su se borila za pravedan zakon za zaštitu djece i mladih. Dječji rad se, kako su isticali, ne bi trebao kriminalizirati, nego regulirati, jer mnoge obitelji ovise o prihodima svoje djece. Kriminalizacija, arbitrarno isključivanje i klevetanje takve prakse za tu bi djecu i njihove obitelji bila štetna i razorna, jer bi im ukinula vjerojatno jedini izvor prihoda kojim mogu prehraniti sebe i svoje obitelji. Potrebno je rad regulirati te okolnosti i uvjete u kojima djeca rade treba poboljšati, no o tome će biti govora u daljnjem izlaganju kako i na koji je način to uopće moguće.

Maloljetni su se radnici u Boliviji oglasili s nekoliko prosvjeda, posljednji puta u prosincu 2013., u La Pazu.[1028] Povod su bile diskusije u bolivijskom parlamentu o novom zakonu o

---

[1025]Fox News Latino, *Bolivia on Verge of Becoming First Country to Legalize Child Labor at 10 Years Old*, http://latino.foxnews.com/latino/news/2014/07/17/bolivia-on-verge-becoming-first-country-to-legalize-child-labor-at-10-years-old/, datum pristupa 24. 1. 2017.; vidi i: Ministarstvo rada SAD-a, *Bolivia 2013. Findings on the Worst Forms of Child Labor*, http://www.dol.gov/ilab/reports/child-labor/findings/2012TDA/bolivia.pdf, ili na stranici: http://www.dol.gov/ilab/reports/child-labor/bolivia.htm, datum pristupa 24. 1. 2017., podaci dostupni od 2010., objavljeno u UNESCO Institutu za statistiku, 2013.

[1026] Marina Zelić, *Bolivija: Zabrana dječjeg rada nije rješenje*,

http://www.dw.de/bolivija-zabrana-dje%C4%8Djeg-rada-nije-rje%C5%A1enje/a-17620408, datum pristupa 24. 1. 2017.

[1027] Isto.

[1028] Isto.

zaštiti djece i mladih. Pritom, nitko nije saslušao djecu i mlade koje je zadesila ta sudbina. Oni su zahtijevali ne kriminalizaciju, nego regulaciju dječjeg rada koji im je jedini izvor prihoda.
U Boliviji postoji konsenzus, od 2007., što je propisano i Ustavom, oko zabrane iskorištavanja djece u rudnicima, kamenolomima ili na poljima šećerne trske. Bolivija je također potpisnica Konvencije 182, Međunarodne organizacije rada, međutim ondašnje vlasti i stanovništvo smatraju da se rad ne treba kriminalizirati, nego regulirati.
Prosjedi su maloljetnih radnika bili prekretnica. Na kraju je predsjednik Evo Morales primio jednu delegaciju. On je i sam kao dijete sjekao šećernu trsku i brao listove koke. Bolivijski je predsjednik pokazao razumijevanje za maloljetne radnike koji zahtijevaju prestanak paušalnog osuđivanja dječjeg rada. »Dječji rad je dio nacionalne kulture i pridonosi razvoju socijalne svijesti u djece«, tvrdi predsjednik. Dosad je zabrana dječjeg rada u Boliviji bila propisana aktualnim Zakonom o zaštiti djece i mladih. Protiv njega su protestirala djeca, a protesti su, kao što smo i naveli, imali svoj učinak u spuštanju dobne granice sa 14 godina na deset godina života.[1029]

4.7.2. Razlikovanje terminologije *child work* i *child labor* kao pokazatelj rastakanja skrbi društva za dijete

Osvrnuvši se na ovaj i niz sličnih primjera prakse dječjeg rada koja je povijesna činjenica u zapadnoj Europi još od industrijalizacije krajem osamnaestoga, devetnaestoga i početka dvadesetoga stoljeća, nastojat ćemo istaknuti štetne posljedice na fizički, psihički i moralni rast i razvoj djeteta. Uvažavajući činjenicu kako je većina literature o dječjem radu fokusirana na teški rad koji može naškoditi djeci i spriječiti njihov puni rast i razvoj, istaknut ćemo sve aspekte i etičke probleme i prijepore koji prate pitanje i problem sve prisutne prakse dječjeg izrabljivačkog rada u zemljama u razvoju i uvjete koji ga proizvode i generiraju. Ti su uvjeti prije svega, ekstremno siromaštvo koje tjera u očaj i pristajanje na sve uvjete i na strašna iskorištavanja djece u takvim okolnostima.
Smatramo da je od osobite važnosti za istaknuti kako je rastakanje paradigme skrbi i sve prisutna neoliberalna paradigma, čiju smo agendu opisali u prijašnjim poglavljima ovoga rada, doprinijela i širenju takve prakse izrabljivanja i iskorištavanja djece i lošeg odnosa

[1029] Isto.

društva u cjelini prema najranjivijim svojim članovima, a to su prije svega djeca. Nastojat ćemo prikazati i posljedice takvog rastakanja skrbi i silnica solidarnosti, koje se mogu na najbolji način ogledati upravo u problemu dječjeg rada i djece ratnika, odnosno prisilnog novačenja i regrutiranja u vojne svrhe, beskrupuloznog iskorištavanja kao jednog od najopasnijeg oblika iskorištavanja djece i onoga što nazivamo opasni, štetni dječji rad.

Kada govorimo o terminologiji i klasifikaciji dječjega rada, potrebno je napomenuti kako u engleskom govornom području postoji jasna distinkcija između termina *child work* i *child labor*. Dječji bi rad stoga, s jedne strane, označavao benigni rad, rad koji bi doprinosio razvoju, sazrijevanju, povećanju odgovornosti, učenju, proširivanju iskustava i znanja, dok bi termin *labor,* u sebi implicirao nešto mukotrpno, teško, iscrpljujuće, dehumanizirajuće, nešto što ometa rast, dvosmisleno, štetno za djetetov puni rast i potencijal.[1030] Dakle, ova je razlika dovoljno jasna da posluži kao temelj raznim stereotipnim ekstremima. Raditi cijeli dan u opasnim uvjetima u rudniku, bez slobode da zaustaviš rad ili odmoriš i bez slobode i šanse za školovanjem, jasno je da označava ono što bismo mi u hrvatskom rekli izrabljujući rad koji treba zabraniti ili napustiti takvu praksu iskorištavanja djece. Sveobuhvatno gledište o dječjem radu obuhvaća i korist, dobrobit i štete za dijete.

»Kućni kurikulum« nasuprot školskom kurikulumu

U korijenu je promatranja štetnosti rada romantična vizija i ideal djetinjstva, slobodnog od odgovornosti, ranjivog djeteta, potrebnog zaštite. Neki autori, crpeći svoja saznanja i dokaze iz etnografije, smatraju kako rad ne mora uvijek biti štetan i stavljaju pred izazov zapadne pretpostavke kako je dječji rad nekompatibilan s dobrobiti djeteta.[1031] Ti autori nastoje prikazati i stvoriti jednu sveobuhvatniju viziju dječjega rada i shvaćanje koje ide za tim da pokaže kako dječji rad nije nužno negativan, nego ima i pozitivne efekte na dječje živote i dobrobit.[1032]

[1030] Michael Bourdillon, „Children's Work“, Asher Ben – Arieh, Ferran Casas, Ivar Frones, Jill E. Korbin (ur.), *Handbook of Child Well-Being. Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Springer Science+Business Media, Dordrecht 2014., str. 846.

[1031] Usp. Jo Boyden, Bigitta Ling i William Myers, *What Works for Working Children*, Rädda Barnen, UNICEF, Stockholm 1998.; Michael, Bourdillon, Deborah Levison, William Myers, Ben White, *Rights and wrongs of children's work,* Rutgers University Press, New Brunswick 2010.

[1032] M. Bourdillon, *Children's Work*, str. 821.

Rad može nastati i unutar obiteljskog konteksta u kojem djeca i mladi prirodno sudjeluju i na svoj način doprinose aktivnostima uključujući i rad kao što su sitni kućanski poslovi, rad na obiteljskim poljima, farmama i sl. Sve to, smatraju neki autori, doprinosi razvoju njihovih socijalnih vještina, odgovornosti i prikladnog ponašanja potrebnog za kasniju produktivnost i kompetentnost kada odrastu. Stoga bi bilo izuzetno štetno, razarajuće i loše za njihovu budućnost i dobrobit isključiti ih iz takvih aktivnosti.[1033]

Antopolog David Lancy istraživao je bogat polog i depozit etnografske literature o djetinjstvu i stvorio je općenitiju i sveobuhvatniju sliku dječjeg rada. On govori o kurikulumu kućanskih ili sitnih poslova – *chore curiculum,*[1034] pokazujući kako se prije modernizma edukacija provodila posvuda. Ti su se procesi učenja kroz posao nastavili u mnogim društvima gdje djeca promatraju i oponašaju iskusne odrasle članove društva i počinju još od najranije dobi obavljati najrazličitije poslove i zadatke. To uključuje čišćenje, brigu za životinje, skupljanje i pripremanje hrane, rad na poljima, brigu za mlađu braću i sestre. Oni uče oponašajući starije kroz rad i praksu, a samo rijetko dobivajući instrukcije od učitelja. Lency ističe da iako su ti sitni kućanski poslovi potrebni i nužni, zahtjevi odraslih uzimaju u obzir kapacitete njihove dobi i kompetentnost.[1035]

Na taj način, djeca u zemljama u razvoju, uče vrijedne socijalne vještine, koje su pomalo već zaboravljene u visoko razvijenom i tehnološki naprednom društvu, a izmještanje i smještanje takve djece unutar institucionalnog okvir, u škole, za njih bi bio veliki gubitak (*school knowledge*).[1036]

Gerd Spittler opisuje kako su pastiri Tuarezi u Nigeru dugo odolijevali poslati djecu u škole, jer su smatrali kako ih to sprječava u učenju vrlo važnog, specifičnog, zamršenog i složenog znanja potrebnog da bi čuvali krda deva i sudjelovali u karavanama.[1037]

[1033] Isto, str. 823.

[1034] David F. Lancy, *The antropology of childhood: Cherubs, Chattel, Changelings*, Cambridge University Press, Cambridge 2008., str. 235-245.

[1035] Isto, str. 240.

[1036] Cindi Katz, *Growing up global: Economic restructuring and children's everyday lives*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2004., str. 174.

[1037] Gerd Spittler, „Children's work in a family economy – case study and theoretical discussion“, Gerd Spittler, Michael Bourdillon (ur.), *African children at work: Working and learning in growing up for life*, LIT Verlag, Berlin 2012., str. 57-86.

Međutim, ta vrsta učenja nije uvijek oslobađajuća. Ona može postati poluga dehumanizacije i iskorištavanja djeteta. Mnogobrojne analize siromašnih, ruralnih dijelova Afrike i Indije, jasno pokazuju kako su djevojčice posebno pogođene i teško i mukotrpno rade, nemajući slobodnog vremena za igru i slobodne aktivnosti. Tradicionalna su očekivanja posebno teška za djevojčice a rad u kući ometa njihovo obrazovanje i školovanje.

Stadiji razvoja prema Piagetu ne mogu se jednako aplicirati i ne vrijede u svim dijelovima svijeta međukulturalno. Zapadno društvo, u globalu, izbjegava povjeriti i staviti veliku odgovornost na dijete, iako je starijoj djeci povjeren minimum neke odgovornosti. Dominantna je pretpostavka kako su škola i građanske dužnosti u budućnosti, njihova glavna odgovornost. Dominantna je paradigma u zapadnim, visokorazvijenim dijelovima svijeta, prisutna i osnažena još od doba romanticizma, romantične ideja djetinjstva bez odgovornosti, često oslikavano i opjevano u umjetnosti i književnosti onoga doba.[1038] Djeca u razvijenim, zapadnim dijelovima svijeta, odrastaju u institucijama, unutar škola i sa vršnjacima, i imaju vrlo rijetko prilike steći i dokazati svoju kompetentnost i odgovornost prema drugima koji ovise o njima. Na taj način i u takvim okolnostima, oni uče kulturu dominantnu među njihovim vršnjacima, dok kulturu odraslih ne usvajaju. S druge strane, u ruralnim, siromašnim dijelovima svijeta zemalja u razvoju djeci je čak i prije desete godine života, povjerena velika odgovornost, kao što je briga za mlađu braću i sestre ili odgovornost za zaradu većeg dijela materijalnih izvora prihoda za obitelj kroz rad. U nekim dijelovima razvijenog svijeta, kao SAD-u i Velikoj Britaniji, pokušaj je pronalaska rješenja tzv. *cooperative education,* kombinacija škole i učenja kroz stjecanje iskustva na poslu.[1039]

Kada govorimo o potrebi obrazovanja djece koja rade, o obrazovanju kao jednom od mogućih rješenja problema rada i zamršenog kruga siromaštva koje se generira generacijski, ukoliko, promatrano s ekonomskog aspekta i perspektive dječjega rada, eksplicitno uzmemo u obzir tzv. troškove neostvarenih edukacijskih ili obrazovnih mogućnosti zbog dječjega rada ili *educational opportunity cost of child labor,* tada postaju jasne dinamične implikacije spominjanja tih troškova. Naime, za osobu koja radi i zaposlena je od najmanje dobi, još kao dijete, velika je vjerojatnost da će, s nižim ili nedostatnim stupnjem obrazovanja i kao odrasla osoba biti pogođena nedostatkom mogućnosti i izbora te biti pogođena siromaštvom, koje se

[1038] Usp. H. Cunningham, *Children and childohood in western society since 1500*.

[1039] M. Bourdillon, *Children's Work*, str. 826.

tada nastavlja i generira na druge generacije. Na taj se način krug siromaštva perpetuira, dijete radnik biva zarobljen u tom krugu, a s njim i njegova buduća obitelj.[1040]

Autori Emerson i Souza, izgradili su dinamičan model dječjega rada kako bi pokazali da redukcija obrazovanja dijela djece koja rade vodi činjenici manje zarade, slabije plaćenog posla u odrasloj dobi i veće vjerojatnosti da će i oni sami, jednom kada budu roditelji, poslati svoje dijete da radi. Taj se proces, kako smo napomenuli, generira i dijete postaje »zarobljeno u zamci dječjega rada.«[1041] Postoji pozitivna korelacija između stupnja obrazovanja i prihoda odraslih te činjenica kako djeca koja nisu išla u školu ili su išla samo djelomično, kombinirajući je s radom, imaju manja primanja kasnije u odrasloj dobi, od djece koja su išla isključivo u školu i nisu radila. Na taj je način karakteriziran tzv. ekvilibrij klopke siromaštva (*poverty-trap equilibrium*)[1042] ili ekvilibrij nedostatnog obrazovanja, zaposlenost djeteta koji rezultiraju siromaštvom u odrasloj dobi.

Autori poput Emersona i Knabba, smatraju kako visoka očekivanja, ograničavanje fertiliteta tj. smanjivanje broja djece i povećanje obrazovanja, mogu igrati ključnu ulogu u iskorjenjivanju dječjega rada. Ukoliko obitelj apriorno vjeruje kako je ulaganje u obrazovanje isplativo, tada će one i uložiti i njihovo će se uvjerenje kasnije pokazati isplativim. Vrijedi i obrnuto. Ono što je zanimljivo u ovoj teoriji, činjenica je kako političke mjere suzbijanja dječjega rada i omogućavanje obrazovanja mogu iskorijeniti dječji rad i raskrinkati ne tako optimističan ekvilibrij.[1043]

U nekim dijelovima i nekim okolnostima, obrazovanje može poslužiti kao zaklon i bastion borbe protiv dječjeg rada i njegova smanjivanja i u konačnici i iskorjenjivanja, ukoliko vodimo računa o kulturnom kontekstu i potrebama djece radnika i njihova života.

[1040] Patrick M. Emerson, „The Economic View of Child Labor“, Hugh D. Hindmann (ur.), *The World of Child Labor. An Historical and Regional Survey*, Armonk, New York 2009., str. 4.

[1041] Patrick M. Emerson, Andre Portela Souza, „Is There a Child Labor Trap? Inter-Generational Persistence of Child Labor in Brazil“, *Economic Development and Cultural Change*, 51 (2/2003), str. 375-398.

[1042] P. M. Emerson, *The Economic View of Child Labor*, str. 5.

[1043] Patrick M. Emerson, Shawn D. Knabb, *Expectations, Child Labor and Economic Development*, Oregon State University, Corvallis 2008.

4.7.3. Minimalna dob za zaposlenje i najgori oblici dječjega rada

4.7.3.1. Konvencije 138 i 182 Međunarodne organizacije rada (ILO-a)

Godine 1992., pokrenut je Međunarodni program iskorjenjivanja dječjega rada – *Inetrnational Program for the Elimination of Child Labor (IPEC)*, kako bi pomogao u širenju nastojanja Međunarodne organizacije rada, protiv dječjeg rada. Principa političkih mjera koje su sprovodili bili su principi ILO Konvencija 138 i 182 i principi UN Konvencije o pravima djeteta – *Convention of the Rights of Children (CRC)*, prihvaćene 1989.

Postoji veliki broj djece i mladih ljudi u ekstremno teškim, razarajućim situacijama rada i zlostavljanja na poslu. Veliki broj djece radi u uvjetima koji nose nepotreban rizik za zdravlje, sigurnost i moral djece i mladih. Međutim, u nekim je dijelovima svijeta rad potreba i jedini je izvor prihoda za čitavu obitelj, te kako smo vidjeli i istaknuli, potrebno je osigurati sve kako se rad ne bi kriminalizirao, nego regulirali teški uvjeti i okolnosti. Također je potrebno raditi na iskorjenjivanju siromaštva, koje je veliki generator krize i okolnosti koje uopće navode na potrebu dječjega rada.[1044] Što možemo učinit da se osigura najbolji interes djeteta?

Jedan je odgovor usvajanje sigurnog pristupa, budući da su neki poslovi neosporno štetni i opasni za djecu, a najbolji je način za to da se ustanovi limit minimalne dobi za zapošljavanje djece. Ovaj je argument usvojen od strane Međunarodne organizacije rada (*International Labour Organization – ILO*), u njihovoj Konvenciji 138,. o minimalnoj dobi za zapošljavanje. Godine 1973., Međunarodna je organizacija rada, potpisala Konvenciju 138,[1045] konvenciju o minimalnoj dopuštenoj dobi za zapošljavanje, koja je stupila na snagu 19. Lipnja 1976. U članku 2., paragraf 3., spominje kako minimalna dob za zaposlenje ne smije biti manja od one dobi kada završava obavezno obrazovanje ili školovanje, u svakom slučaju ne manja od 15 godina života, međutim u paragrafu 4. spominje se koja je to minimalna dob za zaposlenje, a to je dob od 14 godina, ukoliko u nekim državama u kojima edukacijsko ustrojstvo nije dovoljno razvijeno, i nakon što se konzultiraju s organizacijama poslodavaca i radnika, gdje takve organizacije postoje, može se dob spustiti na 14 godina života.

[1044] M. Bourdillon, *Children's Work*, str. 852.

[1045] ILO, *Convention Concering Minimum Age for Admision to Employment* (C 138), International Labor Conference, Geneva, 6. lipanj 1973. Cjelovitu verziju Konvencije 138, o minimalnoj dobi za zapošljavanje, možemo preuzeti na:

http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C138, datum pristupa 24. 1. 2017.

U članku 3., paragraf 1., naglašava se kako minimalna dob za bilo koju vrstu zaposlenja koja bi po svojoj naravi ili okolnostima u kojima se izvodi, išla za tim da naškodi bilo zdravlju, sigurnosti ili moralu mladih osoba, ne smije biti manja od 18 godina života.

Zanimljiv nam je u ovom kontekstu i članak 7., paragraf 1. (a) i (b), koji ističe da ukoliko nacionalni zakoni i regulative dopuštaju rad osoba od 13 do 15 godina života, oni to mogu na lakšim poslovima koji nisu štetni za njihovo zdravlje i razvoj, te ne sprječavaju i ne koče pohađanje škole. Zanimljivo je napomenuti kako se ističe važnost polaska u školu, te da obavljanje posla ne smije tome stati na put. Još je jedna zanimljivost, vezana uz spomenutu Konvenciju, kako je 167 zemalja ratificiralo spomenutu konvenciju.[1046]

Konvencija 138 primila je, u prvih 25 godina od trenutka proglašenja, malo pažnje izvan granica razvijenog svijeta međutim, sada je prihvaćena kao univerzalni standard zaštite djeteta od strane zakonodavaca i mnogih nevladinih organizacija i aktera za promociju i zaštitu dječjih prava.[1047]

Do sada još nije napravljena neka ozbiljnija procjena utjecaja preporuka Konvencije 138 na djecu i postala je direktno i eksplicitno izazov u akademskim krugovima. Često se ističe i na terenu pokazuje kako zapravo primjena ove Konvencije ne radi u najboljem interesu niti u prilog djeteta, osobito onih najsiromašnijih.[1048] Postoji vrlo malo ili nimalo dokaza da ta Konvencija ili slične inicijative njome propisane, doprinosi djeci direktno.

Ponekad kampanje za zaustavljanje i iskorjenjivanje dječjeg rada inspiriraju intervencije koje idu u smjeru poboljšanja obrazovanja i njegove dostupnosti svoj djeci, ponekad nastoje utjecati na smanjenje siromaštva. Međutim, djeca koju se makne s tržišta rada i kojoj se onemogući šansa zapošljavanja nemaju uvijek dobrobit od takvih inicijativa i intervencija.[1049]

[1046] Podatci dostupni na:

http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11300:0::NO:11300:P11300_INSTRUMENT_ID:312283, datum pristupa 24. 1. 2017.

[1047] M. Bourdillon, *Children's Work,* str. 852.

[1048] Michael Bourdillon, William Myers, Benn White, „Reassessing working children and minimum-age standards“, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 29 (3-4/2009), str. 106-117.

[1049] M. Bourdillon, D. Levison, W. Myers, B. White, *Rights and wrongs of children's work*, str. 180-192.

Dokazi ne idu u prilog činjenicama kako prevencija dječjeg rada vodi nužno tomu da djeca pohađaju školu.[1050] O tome će biti više govora nešto kasnije.

Godine 1990., kada je IPEC počeo žestoku kampanju i nastojanja oko iskorjenjivanja dječjega rada, postalo je očito kako je globalni problem dječjeg rada ogroman, neizmjeran i toliko kompleksan da će biti potrebno učiniti prioritete ciljeva i napasti najgore oblike dječjega rada. IPEC, 1996. godine, formalno predlaže usvajanje nove Konvencije, te 1996. godine, Konvenciju 182 konačno usvaja Međunarodna Organizacija rada (ILO). Konvencija 182,[1051] spomenute Međunarodne organizacije rada, objavljena je 1999. Konvencija je to o najgorim oblicima dječjega rada (*worst forms of child labor*). Zahtijevala je niz programa i aktivnosti usmjerenih iskorjenjivanju i uklanjanju najgorih oblika izrabljivačkog i štetnog rada iz života djece i mladih ispod 18 godina života.

U članku 3. (a) Konvencije, spominju se najgori oblici rada, među kojima je ropstvo i prakse slične njemu te okolnosti i relacije koje ga prate, prisilni ili obavezni rad, prodaja i trgovina djecom, prisilno novačenje ili regrutiranje djece u ratu. Takav se rad može pojaviti u poljoprivredi, industriji i u radu u kući.

Članak 3. (b) zabranjuje podvođenje djece u svrhu prostitucije i zabranjuje proizvodnju pornografskih sadržaja s djecom i korištenje djece u pornografske svrhe. Takve su prakse u suprotnosti s vrijednostima većine kultura i stoga, psihološki razorne i štetne za dijete. Osim toga, prostitucija može biti razorna i za djetetovo ne samo mentalno, nego i fizičko zdravlje. Trgovina seksom često je povezana s trgovinom ljudima (*trafficking*), gubitkom slobode, fizičkim zlostavljanjem te je u suprotnosti s dobrobiti djeteta.

Članak 3. (c) zabranjuje i treću kategoriju najgorih oblika rada, a to je uključivanje i korištenje djece u nedopuštene i nezakonite radnje i aktivnosti, kao što su proizvodnja, prijenos i trgovina drogom.

U konačnici, članak 3. (d) definira najgore oblike dječjega rada kao posao koji po svojoj naravi i okolnostima u kojima se obavlja, vrlo vjerojatno šteti zdravlju, sigurnosti i moralu

---

[1050] Evelyn Iritani, „Bangladeshi Families Suffer Due to New Child Labor Laws“, Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Greenhaven Press, Detroit 2009., str. 165-175.

[1051] ILO, *Convention Concering the Prohibition and Immediate Action for the Elimination of the Worst Forms of Child Labour* (C182), International Labor Conference, 1. lipanj 1999. Cjelovitu verziju Konvencije182, o iskorijenjivanju najgorih oblika dječjega rada, možemo vidjeti na stranici:

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_decl_fs_46_en.pdf, datum pristupa 24. 1. 2017.

djece. Ta kategorija, nazvana opasni poslovi, pokriva širok spektar poslova i situacija i otvorena je raznim interpretacijama.

Neki su poslovi beznadno rizični i opasni, kao rad u tvornici stakla u Firozabadu u Indiji, gdje djeca rade duge sate, pod intenzivno visokim temperaturama i rizikom od ozljeda, u uvjetima u kojima čak i odrasli ne mogu izdržati duže od svoje tridesete godine života.[1052] Ili rad u klesarstvu, kamenolomu i s keramikom, zbog silikoze koja je iznimno štetna za pluća, uzrokujući tuberkulozu, koja se razvija tek iza 20. godine života te ju je teško spojiti i dokazati kao posljedicu takva rada. Čistaći ulica u Manili, na Filipinima, imaju visoke razine olova u krvi, ali nisku razinu anemije, nego li školska djeca u Manili.[1053]

Dakle, prema definiciji ILO-a, termin *child labor* često označava i definira se kao posao koji deprivira i oduzima djeci njihovo djetinjstvo, njihove potencijale i dostojanstvo, rad koji je štetan psihičkom i mentalnom razvoju djeteta.

Termin se odnosi na rad koji je mentalno, psihički, socijalno ili moralno opasan i štetan za dijete, rad koji ometa njihov društveni razvoj i razvoj društvene kompetencije, koji ih deprivira od mogućnosti pohađanja škole, obvezuje ih i prisiljava da napuste ranije školovanje ili zahtijeva da pokušaju kombinirati pohađanje škole s iznimno teškim i dugim poslom.

U svojem najekstremnijem obliku, kao bezuvjetno najgori oblici dječjega rada (*unconditional wors forms of child labor*), termin uključuje porobljavanje djece, nasilno novačenje u rat i u vojne redove, nasilno odvajanje od njihovih obitelji, trgovina djecom, seksualno iskorištavanje u komercijalne svrhe, korištenje djece u svrhu trgovine i prijenosa droge, izlaganje nizu opasnih uvjeta i okolnosti. Uvjeti su to koji štete zdravlju, prepuštaju djecu da se sami bore za sebe na ulicama velikih gradova. Može li se neki oblik rada nazvati teškim i opasnim poslom, ovisi o dječjoj dobi, vrsti i satima provedenim na poslu, uvjetima pod kojima dijete radi i ciljevima za koje se koristi u pojedinim državama. Odgovori na tu vrstu prakse različiti su u raznim dijelovima svijeta, kao i između raznim dijelovima i sektorima unutar same države. [1054]

[1052] J. S. Vander Wal, *Child labour in various industries,* Sarap and Sons, New Delhi 2006., str. 52-62.

[1053] Lisa S. R. Ide, David L. Parker, „Hazardous child labor: Lead and neurocognitive development“, *Public Health Reports,* 120 (6/2005), str. 607-612.

[1054] ILO definicija teških i opasnih poslova ili tzv. *child labor*, termin koji vrši distinkciju između *child labor* i *child work,* http://www.ilo.org/ipec/facts/lang--en/index.htm, datum pristupa 27. 1. 2017.

4.7.3.2. Bezuvjetno najgori oblici dječjega rada

Prema podacima ILO i IPEC procjenjuju kako je 168 milijuna djece ili oko 11 % od ukupne populacije djece, uključeno u neki oblik dječjega rada u razdoblju između 2000. i 2012. Njih gotovo polovica, 85 milijuna djece uključena je u najgore oblike dječjega rada koji direktno ugrožavaju djetetovo zdravlje, sigurnost i moral.[1055]

IPEC procjenjuje kako je oko 1,2 milijuna djece uključeno u trgovinu ljudima. Dječacima se najčešće trguje u svrhu iskorištavanja, osobito na komercijalnim farmama ili prisilnom radu u trgovini drogom. Djevojčice najčešće prodaju u svrhe seksualnog iskorištavanja ili za ropski rad u kućanstvima. Nadalje, prema procjenama IPECA, 5,7 milijuna djece uključena su u prisilni ili ropski rad, najvećim dijelom u Aziji i Pacifiku. Prema procjenama trenutno je oko 300 000 djece - vojnika uključeno je u oružane sukobe širom Afrike, Azije i Pacifika. U seksualno iskorištavanje ili seks turizam uključeno je 1,8 milijuna većinom djevojčica. Oko 600 000 djece uključeno je u nezakonite i nedopuštene aktivnosti, poput proizvodnje i trgovine drogom, prostitucije i ostalih poslova koji narušavaju djetetovo zdravlje, sigurnost i moral (*hazardous work*).[1056]

4.7.4. Rasprostranjenost dječjeg rada unutar grana ekonomske aktivnosti

Kada je 1992. kreiran Međunarodni program za eliminaciju dječjega rada – *International Program for the Elimination of Child Labor – IPEC* (u daljnjem izlaganju IPEC), kao izdanak i nasljednik Međunarodne organizacije rada ili ILO, dostupni statistički podaci procjene dječjega rada bili su limitirani na istraživanja radne snage odraslih. Godine 1995. ILO procjenjuje kako u svijetu postoji 73 milijuna ekonomski radno aktivne djece u dobi od 10 do 14 godina. Samo godinu dana kasnije, novim metodološkim istraživanjem usmjerenim specifično na dječji rad, ILO procjenjuje kako samo u zemljama u razvoju postoji najmanje 120 milijuna aktivno radne djece u dobi između 5 i 14 godina stalno zaposleno na puno radno vrijeme i oko 250 milijuna onih kojima je rad sekundarna aktivnost.[1057]

[1055] IPEC – ILO, *Marking progress against child labor. Global estimates and trends 2000-2012.*, Governance and Tripartism Department, ILO – IPEC, Geneva, 2013., http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipec/documents/publication/wcms_221513.pdf, datum pristupa 30. 1. 2017.

[1056] Isto, str. 3.; vidi i : Diallo Yacouba, Frank Hagemann, Alex Etienne, Yonca Gurbuzer, Farhad Mehran: *Global child labour developments: Measuring trends from 2004 to 2008.*, ILO, Geneva 2010.

[1057] ILO, *Child Labor: Targeting the Intolerable*, International Labor Office, Geneva 1996., str. 8.

Konačno, 1998., kao dio djelatnosti IPEC-a, Međunarodne organizacije rada, ILO-a, lansiran je Statistički i informacijski program nadgledanja dječjeg rada – *Statistical Information and Monitoring Program on Child Labor – SIMPOC,* (u daljenjem izlaganju SIMPOC), kako bi razvio još strože i rigoroznije kvantitativne i kvalitativne procjene dječjega rada.[1058]

Kako bi omogućio kvalitetniju procjenu broja djece radnika u svijetu, SIMPOC je razvio i nastavlja rafinirati, cijeli niz istraživačkog instrumentarija o dječjem radu. Do ranih je 2008., 62 nacionalne istrage o dječjem radu u 56 različitih zemalja bile asistirane od strane SIMPOC-a. Rezultati su tih nastojanja bile dvije velike, globalne procjene dječjeg rada, jedna 2002., a druga 2006 godine.

Najnovija istraživanja pokazuju kako se dječji rad ili broj radno aktivne djece, prema procjenama razdoblja od 2008. do 2012. godine, smanjio i opao sa 245 milijuna, na 218 milijuna djece, dok je godine 2012. taj broj bio 265 milijuna djece u dobi od 5 do 17 godina.[1059] U dobi od 5 do 14 godina bilo ih je 191 djece ekonomski aktivno, od čega se 168 milijuna djece smatralo radnicima i 85 milijuna koji su bili uključeni ili zaposleni u teškim i opasnim poslovima.[1060]

Gotovo 78 milijuna ili 9,3 % djece radnika nalazi se u Aziji i Pacifiku, 59 milijuna ili preko 21 % djece radnika nalazi se u Subsaharskoj Africi, 13 milijuna ili 8,8 % djece radnika je u Južnoj Americi i na Karibima te 9,2 milijuna djece ili 8,4 % u Srednjeistočnoj i Sjevernoj Africi.[1061] Dječji je rad, od 2000.-te godine opao među djevojčicama za 40 %, a među dječacima za 25 %.[1062]

Prema podacima ILO-a, u razdoblju od 2008 do 2012., većina radno aktivne djece, njih 98 milijuna (58,6 %) djece u dobi od 5 do 17 godina zaposleno je u agrikulturnom sektoru, kao što je poljoprivreda, lov i ribarstvo. U industrijskom sektoru, kao što je rudarstvo, kamenolomi, građevinarstvo, manufaktura i javni servisi (električna struja, plinovod,

---

[1058] Hugh D. Hindmann, „Editor's Note: Measuring Child Labor“, Hugh D. Hindmann (ur.), *The World of Child Labor. An Historical and Regional Survey*, M. E. Sharpe, New York 2009., str. xxix.

[1059] Isto, str. xxxi., i ILO-IPEC, *Marking progress against child labor – Global estimates and trends 2000-2012.*, http://www.ilo.org/ipec/lang--en/index.htm, datum pristupa 28. 1. 2017.

[1060] ILO-IPEC, *Marking progress against child labor – Global estimates and trends 2000-2012.*, http://www.ilo.org/ipec/lang--en/index.htm, datum pristupa 28. 1. 2017.

[1061] Isto.

[1062] Isto.

vodovod) zaposleno je 12 092 ili 7,2 % djece. U uslužnom sektoru, koji opstoji na malo i vele prodaji, a koji ne uključuje poslove domaćinstva i usluge održavanja privatnih domova, rad u restoranima, hotelima, prijevozu, skladištenju ili komunikacijskim uslugama, financijskom sektoru, osiguranju, prodaji nekretnina, poslovnim uslugama, socijalnim osobnim servisima, zaposleno je 54 250 ili 32,3 % djece. U poslovima domaćinstva, zaposleno je 11 528 ili 6,9 %, a 1,9 % djece radi u nedefiniranim sektorima.[1063]

Nadalje, prema procjenama ILO-a, postoji barem 73 milijuna djece radnika u dobi od 10 do 14 godina. ILO govori čak i o većim brojkama koje procjenjuju na 200 milijuna, dakle 25 % djece od ukupnog broja djece u Africi, rade. U Aziji je to 18 % djece, a u Latinskoj Americi 7 %.[1064]

Međunarodna organizacija rada ističe kako je na globalnoj razini broj djece koja rade opao za jednu trećinu od 2000. i to sa 246 milijuna na 168 milijuna djece. Više od polovice, njih 85 milijuna rade u teškim i opasnim uvjetima, dok je prije 2000. godine taj broj iznosio 171 milijun djece u teškim polovima. Azija i Pacifik još uvijek imaju najveći broj djece koja rade, gotovo 78 milijuna ili 9,3 % ukupne dječje populacije, dok Subsaharska Afrika nastavlja biti regija s najvećim incidentima dječjega rada, 59 milijuna ili preko 21 %. U Latinskoj Americi i Karibima broj djece koja rade iznosi 13 milijuna ili 8,8 %, dok u Srednjeistočnoj i Sjevernoj Africi je 9,2 milijuna djece ili 8,4 %. Poljoprivreda i dalje ostaje jedan od najvažnijih sektora u kojem se nalazi najveći broj djece radnika, njih 98 milijuna ili 59 %, ali problemi nisu zanemarivi u uslužnom sektoru u kojem radi 54 milijuna djece i industriji, uglavnom neformalne ekonomije, gdje radi 12 milijuna djece. Od 2000. godine, dječji rad djevojčica pao je za 40 %, u usporedbi s radom dječaka, koji je pao svega 25 %.[1065]

[1063] Podatci ILO globalne procjene 2012-2013. dostupni na: http://www.ilo.org/ipec/facts/lang--en/index.htm, datum pristupa 27. 1. 2015. i na stranici u cjelosti: http://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_221513/lang--en/index.htm, datum pristupa 27. 1. 2017.

[1064] ILO-IPEC, *Marking progress against child labor – Global estimates and trends 2000-2012.*, http://www.ilo.org/ipec/lang--en/index.htm, datum pristupa 28. 1. 2017.

[1065] ILO, IPEC, *Marking progress against child labour – Global estimates and trends 2000-2012*.

4.7.5. Dječji rad i *sweatshopovi*

Sweatshop u prijevodu ima značenje tvornice u kojima su uvjeti rada neizdrživi, radni dan traje dugo, strašni i najčešće nelegalni uvjeti rada, verbalno i fizičko zlostavljanje, a plaće iznimno niske. U daljnjem ćemo izlaganju koristiti termin sweatshopovi.[1066]

Američko Ministarstvo rada definira sweatshop kao radno mjesto na kojem se krše barem dva ili više temeljnih zakona o radu, uključujući zakon o dječjem radu, minimalnoj plaći, zakonima o prekovremenim satima i o sigurnosti na radu.[1067]

Za mnoge, slike se sweatshopova poklapaju sa slikama prljavštine, prašine, zagušljivih i napućenih, mračnih, bez dotoka prirodnog svjetla prostorija u New Yorku s kraja stoljeća, gdje su imigrantice radile kao krojačice ili švelje.

U ranim su godinama dvadesetoga stoljeća u SDA-u, osobito nakon Drugog svjetskog rata, sweatshopovi gotovo iščeznuli i iskorijenjeni u SAD-u. Vlade su se zapadnih država bojale pobuna radnika i rastuće moći i utjecaja komunizma u istočnim dijelovima svijeta te u strahu regulirajući moć monopolista, daju radnicima veće ovlasti i mogućnost udruživanja u sindikate. Međutim, krajem dvadesetoga stoljeća, tijekom osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog stoljeća, procesom globalizacije i razvojem neoliberalne tržišne ekonomije, okolnosti se i strašni uvjeti sweatshopova ponovno pojavljuju, uglavnom u zemljama u razvoju.[1068]

Multinacionalne korporacije postaju još moćnije šireći svoja tržišta na teritorijima zemalja u razvoju te iskorištavajući osiromašene zemlje u kojima korporacije profitiraju zbog korumpiranih vlasti i opresivnih diktatorskih režima. Čak i u Sjevernoj Americi, gdje Sjevernoamerički ugovor o slobodnoj trgovini ili *North American Free trade Agreement* –

[1066] U hrvatskom prijevodu *sweatshopovi* označavaju tvornice u kojima su uvjeti rada neizdrživi, konstantno se krše radnička prava, a plaće su iznimno niske.

[1067] Više o sweatshopovima vidi: DoSomething Organization, *11 Facts About Sweatshops*, ,https://www.dosomething.org/facts/11-facts-about-sweatshops, datum pristupa 2. 2. 2017.; Green America, *Economic action to end sweatshop and forced child labor*, http://www.greenamerica.org/programs/sweatshops/whattoknow.cfm., datum pristupa 2. 2. 2017.; Wanda Embar, „Sweatshops and Child Labor", *Vegan Peace*, 26. 4. 2012., http://www.veganpeace.com/sweatshops/sweatshops_and_child_labor.htm, datum pristupa 2. 2. 2017.; Kaushik Basu, Pham Hoang Van, „The Economics of Child Labor", *The American Economic Review*, 88 (3/1998), str. 412-427.

[1068] Olivia Given, „An Indictment of Sweatshops", Mary E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, Greenhaven Press, San Diego 1999., str. 22.

NAFTA, treba jačati i osigurati minimalne uvjete za radnike i njihova prava, korporacije to ne čine. Umjesto toga, one kreiraju tzv. *maquiladoras* ili slobodne trgovinske zone, gdje se prava radnika, predviđena ugovorom NAFTA-e, ne poštuju.[1069]

Korporacije napuštaju zemlje s relativno prosperitetnom ekonomijom i stabilnom demokracijom da bi iskoristile jeftinu radnu snagu zemlja u razvoju i izbjegle vladine kontrole i istrage te kriticizam i stalne napade organizacija za ljudska i radnička prava.[1070] Logika je slijedeća, što je zemlja siromašnija to je lakše manipulirati i iskorištavati njene ljude. Zato su povrede radnih prava najraširenije u zemljama Trećega svijeta.

Tipični radnik u sweatshopu je žena budući da preko 90 % zaposlenih čine žene. Mlade su i često bez mogućnosti i šanse za boljim obrazovanjem i boljom budućnošću. Moraju raditi dugo kako bi mogle uzdržavati svoje obitelji. U Americi, one su često nedavno imigrirale te najčešće ondje borave ilegalno. Često su neorganizirane, nesvjesne i neinformirane o svojim pravima te iako su imigrantice i u zemlji nelegalno, one nisu svjesne kako i dalje imaju prava kao radnice.[1071]

Odgovornost korporacija - Walt Disney i Nike

Gotovo svaka maloprodaja u SAD-u ima neke veze sa sweatshopovima. SAD su jedno od najvećih tržišta industrije odjećom i gotovo je sva prodaja odjeće u toj zemlji kontrolirana od strane pet najvećih korporacija: Wal-Mart, JC Penney, Sears, The May Company (vlasnici i operateri Lord & Taylor, Hecht's Filen's i drugih) i Federated Department Stores (vlasnici Bloomingdale's, Marcy's, Burdine's, Stern's i ostal).[1072]

Neke od korporacija i njihovih lidera, kao Guess? i Clothing Co., kritizirane su i optuživane od strane američkog Ministarstva rada za teške povrede prava radnika. Među njima su i druge korporacije, kao Nike, Disney, Wal-Mart, Reebok, Phillips-Van Heusen, the Gap, H & M, Zara, Liz Claiborne i Ralf Lauren.[1073]

Mnoge su korporacije, nakon što su otkrile kako postoji dječji rad u njihovim dostavnim lancima, ignorirale činjenicu lokalnih socio-ekonomskih prilika među njihovim dobavljačima

---

[1069] Isto, str. 22.

[1070] Isto.

[1071] Isto, str. 23.

[1072] O. Given, *An Indictment of Sweatshops*, str. 23.

[1073] Isto.

robe da bi eventualno otklonile prilike i okolnosti koje dovode do prakse i potrebe dječjega rada i nastavile su svoja poslovanja. Ključno među tim uvjetima i okolnostima često je vrlo mali profit u siromašnim zajednicama gdje djeca moraju raditi da bi poduprla i prehranila život i opstala.[1074]

U slučaju niskih plaća neskrupuloznih i očajnih vlasnika farmi i tvornica te menadžera, može voditi zapošljavanju jeftinije radne snage, a to su djeca. Neki predlažu kao rješenje podizanje razina plaća od strane korporacija, svojim dostavljačima, i prisiljavanje na zapošljavanje odrasle radne snage, koristeći monitoring programe i vizitacije da bi nadgledali procese proizvodnje i moguće zloupotrebe. Međutim, mnogi opravdavaju upotrebu i praksu dječje radne snage koja je gotovo institucionalizirana, ukorijenjena u lokalne kulture, kroz godine siromaštva, lošeg obrazovanja i nedostatka strogih zakonskih regulativa i inicijativa koji bi bili osnaženi u zajednicama.[1075]

Činjenica da kultura dječjega rada uopće postoji u siromašnim zemljama i prije pojave multinacionalnih korporacija i privatizacije nacionalne industrije, otežava borbu protiv dječjeg rada, kako ističu Nevladine organizacije. Međutim, potrebno je naglasiti kako se radi o masovnoj upotrebi i iskorištavanju dječje radne snage dolaskom stranih investicija i multinacionalnih korporacija na teritorije siromašnih zemalja i beskrupulozno iskorištavanje svi raspoloživih resursa. Sama ta činjenica poziva na odgovornost i akciju te nikoga ne može ispričati za ne poduzimanje istih.

Nike i Disney su jedne od najneodgovornijih korporacija. Bogatstvo Disneya mjeri se milijardama dolara, ali ovisno je o radnicima na Haitiju koji rade preko 12 sati dnevno i zarađuju 28 centi na sat.[1076] Prema podacima iz 2011., plaća je radnicama porasla na 31 cent po satu.[1077] Nacionalni odbor rada ili *National Labor Committee,* stvorio je skandalozan video pod nazivom »Mickey Maus ide na Haiti«. Video otkriva šokantne scene siromašnih dijelova

---

[1074] Poulomi Saha, Tobias Webb, „Corporations Must Take Responsibility for Child Labor“, Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Greenhaven Press, Detroit 2009., str. 207.

[1075] Isto.

[1076] O. Given, *An Indictment of Sweatshops*, str. 18.; Ray Laforest, „Disney and Cutler want to cut and run“, *Haiti Progres*, 15 (21/1997), str. 13.19.; Philip Mattera, *Walt Disney: Corporate Rap Sheet*, http://www.corp-research.org/disney, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1077] Robert Johnson, „Wikileaks: U.S. Fought To Lower Minimum Wage in Haiti So Hanes and Levis Would Stay Cheap“, *Buisiness Insider*, 2011., http://www.businessinsider.com/wikileaks-haiti-minimum-wage-the-nation-2011-6, datum pristupa 27. 2. 2017.

grada gdje teško rade radnici Haitija. Radnici zarađuju 5 centi maloprodajne cijene, koja iznosi 11.99 $, izrađujući haljinice s junacima i likovima iz Disney crtića.

Jedan je radnik izjavio:

> »Tretiraju nas loše, kao da smo prljavi, kao da smo glupi, bez poštovanja. Ne možemo niti razgovarati sa šefovima niti im se obratiti. Ako pokušaš, otpuste te. Nadglednici stalno viču da trebamo biti brži, raditi brže. Pritisak da ispunimo kvotu je ogroman.«[1078]

Glasnogovornici kompanije za odnose s javnošću, ističu kako je sve po propisima i da se poštuju prava radnika i zakoni o radu. Međutim, pokoravanje i poštivanje zakona samo je jedan segment i početak korporativne odgovornosti. U svijetu u kojem oni zarađuju enormne svote profita, oni imaju odgovornost vratiti natrag ono što uzmu.[1079] Vlasnici tvornica koji proizvode odjeću za Disney, ističu kako oni vode posao, a ne dobrotvorne ustanove.

Jedna od korporacija osobito na crnoj listi mnogih organizacija koje se bore za ljudska prava i prava radnika je i Nike. Ona je redovno napadana zbog iskorištavanja azijskih radnika. Kolumnist *New York Timesa*, Bob Herbert, u lipnju 1996., spustio je osnivača Nike Philip H. Knighta za niske plaće radnika u Indoneziji koje su iznosile oko 2,20 $ na dan, dok je njegov udio u Nikeu bio vrijedan 4,5 milijardi $.[1080]

Tijekom 1970-ih većina se Nike tenisica radilo u Južnoj Koreji i na Tajvanu. Kada su radnici tamo dobili veću slobodu organiziranja i zahtijevali povećanje plaća, koje su i porasle, Nike je potražio »zelenije pašnjake« i pronašao ih 1980-ih u Indoneziji i Kini., a najrecentnije proizvodnja se preselila u Vijetnam. Najveći se dio tenisica i proizvoda Nike-a proizvodi u Indoneziji i Kini, gdje su sindikati i udruženja radnika zabranjeni, a limit plaća postavljen dovoljno nisko. Indonezijske su vlasti priznale kako plaće nisu dovoljne da bi zadovoljile onaj minimum potreba niti za jednu osobu, a kamo li za čitavu obitelj. Godine 1997. primjerice, minimalna plaća bila je bijednih 2,46 $ na dan. Grupe za podizanje uvjeta rada u Indoneziji, procjenjuju kako bi plaća od 4 $ dnevno bila onaj minimum potreban za preživljavanje. [1081]

[1078] O. Given, *An Indictment of Sweatshops,* str. 18.

[1079] Isto, str. 19.

[1080] Bob Herbert, „In America: Nike's Bad Neighborhood“, *The New York Times*, l4. 6. 1996.; Bob Herbert, „In America: Nike's Pyramid Scheme“, *The New York Times*, 10. 6. 1996.

[1081] Brian Chen, *Nike: The Sweatshop Debate,* http://faculty.haas.berkeley.edu/brchen/nike_sweatshop.pdf, datum pristupa 3. 2. 2017.

U Vijetnamu je plaća čak i manja. Ona iznosi 20 centi po satu ili 1,60 $ po danu. U urbanom dijelu Vijetnama tri jednostavna obroka koštaju 2,10 $ po danu. Tu su još i troškovi za najam stana, prijevoz, zdravstvenu skrb, odjeću i mnogo toga još. Minimalna potrebna plaća za preživljavanje u Vijetnamu, prema procjenama *Vietnam Labor Watch*- a, trebala bi biti 3 $ po danu.[1082]

Godine 1997., u Južnoj Kini, *Global Exchange*[1083] započeo je žestoke napade na Nike i postao trn u oku, napadajući četiri podizvođača Nikea i Reeboka zbog teških radnih uvjeta i okolnosti. Napadali su radne uvjete i praksu dječjeg rada. Otkriveno je da djeca ispod 13 godina rade te da su se kineski zakoni o radu kršili. Nike je osudio istragu kao pogrešnu i netočnu, odbacio sve optužbe kao lažne, netočne i neodgovorne. [1084]

Nenaviknuti na igru obrane ili defanzive, Nike poduzima niz akcija, strategija i taktika kako bi se nosili s problemom podizvođača, teških uvjeta rada i kršenja radnih prava. 1996. Nike unajmljuje američkog ambasadora pri UN-u, bivšeg predsjednika Atlante, predstavnika Kongresa, Andrew Younga da bi istražio radne uvjete u tvornicama i poduzećima podizvođača diljem svijeta. Nakon završetka dvotjedne turneje 15 tvornica u tri zemlje, Young izdaje blago kritično Izvješće, sredinom 1997., kako Nike radi dobar posao tretirajući radnike s poštovanjem, kako su radni uvjeti zadovoljavajući, iako bi mogli biti i malo bolji.[1085]

Prema Youngovim riječima:

> »(...) ja nisam vidio nikakve sweatshopove ili neprijateljske uvjete (...) Vidio sam napućene prostorije (...) ali radnici su jeli najmanje dva obroka dnevno i zarađivali su ono, što su meni rekli, da je dovoljna plaća za život u njihovoj kulturi.«[1086]

Young je oštro kritiziran od strane nevladinih udruga i organizacija za ljudska prava i grupa rada, zbog toga što nije uzeo njegove prevoditelje i za nemarne inspekcije, izjave koje je on uredno odbijao i negirao.

[1082] Isto.

[1083] Global Exchange je međunarodna humanitarna organizacija, osnovana u San Franciscu, California, SAD, 1988. Posvećena je promociji ljudskih prava, socijalne, ekonomske i okolišne pravde i pravednosti diljem svijeta. Više o organizaciji vidi na: http://www.globalexchange.org/, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1084] Verena Dobnik, „Chines Workers Abused Making Nike's, Reeboks“, *Seattle Times*, 21. 9. 1997.

[1085] B. Chen, *Nike: The Sweatshop Debate*.

[1086] V. Dobnik, *Chines Workers Abused Making Nike's, Reeboks*.

Više je od trećine Nikeovih proizvoda proizvedeno u Indoneziji, gdje je minimalna plaća kako bi privukla veći broj stranih investitora, proizvoljno postavljena ispod minimuma preživljavanja i svakog pristojnog života. Herbert se pita: »Što je slijedeće, radnici koji će raditi za zdjelu kaše?«[1087] U tom kontekstu izjava glasnogovornice Nike-a Donne Gibbs da su plaće indonezijskih radnika koji rade u Nikeu, dvostruko veće od lokalne minimalne plaće, zvuči zaista cinično i strašno.[1088] Naime, plaće su prosječnog radnika u Nikeu iznosile 240 000 rupija ili 103 $ mjesečno, radeći minimalno 54 sati tjedno, što iznosi 45 centi po satu.[1089] Ističući da im kompanija nudi besplatne obroke i zdravstvenu skrb te kako ima nadglednike u 25 zemlja, Donna Gibbs postavlja pitanje:

> »Može li biti nekih zloupotreba? Može. Ali bolje je imati kompanije kao što je Nike, s izgrađenim brendom i imidžom koja će djelovati u tim zemljama osiguravajući da se zloupotrebe ne pojave.«[1090]

4.7.6. Psihološki učinci dječjeg rada – utjecaj na psihofizičko zdravlje

Psiholog Martin Woodhead posvetio je veliki dio pažnje načinima na koji rad može utjecati, bilo pozitivno, bilo negativno i štetno na dječje psihološko zdravlje.[1091] U jednom je od svojih istraživanja zapisao svoja opažanja o potencijalnim psihofizičkim i psihosocijalnim štetnostima i koristima dječjeg rada. Radi opsežnosti podataka tablicu nećemo navesti, ali pokazat ćemo najbitnije zaključke.[1092]

Od potencijalnih fizičkih koristi na dobrobit djeteta i njegovo zdravlje Woodhead navodi: poboljšana prehrana u obitelji radi povećanja prihoda, rad kao vježba i gibanje, učenje kako se nositi s opasnim situacijama, dok su potencijalne štetnosti: nezdrav okoliš i okolnosti u kojima rade, pretjerana iscrpljenosti i umor, nedostatak sna, prebrzo odrastanje i pretjeran rast koji zapravo šteti i sprječava rast i razvoj, pretjerani radni sati provedeni na poslu, nedostatak

---

[1087] B. Herbert, „In America: Nike's Bad Neighborhood.; Bob Herbert, „In America: Nike's Pyramid Scheme“.

[1088] O. Given, *An Indictment of Sweatshops*, str. 19.

[1089] Del Jones, „Critics Tie Sweatshop Sneakers to 'Air Jordan'“, *USA Today*, 6. 6. 1996.

[1090] B. Chen, *Nike: The Sweatshop Debate*.

[1091] Usp. Martin Woodhead, *Is there a place for work in child development?*, Save the children, Stockholm 1999.

[1092] Martin Woodhead, „Psyhosocial impacts of child work: A framework for research, monitoring and intervention“, *International journal of Children's Rights*, 12 (4/2004), str. 338.

svjetla, strašna buka, zagušljivi i skučeni prostori, toksične kemikalije, zagađen zrak, prašina, opasna oprema, nasilne kazne i zlostavljanje.

Od potencijalnih psiholoških šteta navodi slijedeće: spriječeno i onemogućeno obrazovanje, smanjene intelektualne sposobnosti, a time i šanse pronalaska bolje plaćenog posla u budućnosti, anksioznost i strah od pretjeranih očekivanja i zlostavljanja, bezizlaznost i nedostatak slobode zbog nedostatka izbora, radi prisilnog rada, gubitak kontrole nad životom u nasilnim radnim okolnostima, gubitak povjerenja i nemogućnost nošenja sa stresom, nedostatak samopoštovanja, gubitak šansi i mogućnosti za kreativne aktivnosti, gubitak podrške i vodstva odraslih i pretjerana samodostatnost i neovisnost, štetne relacije na poslu, poremećeni odnosi s najbližima, socijalna izolacija i marginalizacija, ponižavanje, podcijenjenost, nedostatak priznanja, gubitak slobode i dostojanstva, spolna i rasna diskriminacija, seksualno zlostavljanje, gubitak slobodnog vremena, igre i u konačnici djetinjstva. S druge strane, potencijalne su psihološke koristi malobrojne, kao što su: naučene životne vještine, učenje interakcije s odraslima, kupcima i sl., razvoj socijalnih i komunikacijskih vještina, iskustvo za buduća zaposlenja, razvijen osjećaj odgovornosti, rastuća autonomija, osjećaj svrhovitosti i smisla života, osjeća osobne korisnosti i doprinošenja za dobrobit društva ili obitelji,razvijanje otpornosti noseći se s teškim i stresnim situacijama i okolnostima, disciplina, učenje upravljanja i raspolaganja vremenom, proširivanje i produbljivanje relacija s odraslima i vršnjacima, opuštanje od pritisaka i napetosti kod kuće i u školi, osjećaj postignuća, uspjeha i priznanja, zadobivanje statusa, materijalno obogaćivanje, bijeg od loših uvjeta kod kuće.[1093]

4.7.6.1. Utjecaj teških oblika rada na zdravlje djeteta

Razorni i štetni utjecaji dječjega rada na zdravlje djeteta ne mogu se dovoljno istaknuti. Mnoge teške životne okolnosti prisiljavaju i tjeraju djecu u najgore oblike rada, koji su štetni i nesigurni, kako za djecu tako i za odrasle. Djeca na Tajlandu i Nepalu, često iskorištavana u svrhe prostitucije, pate od raznih spolno prenosivih bolesti i trpe teške psihološke traume. Na drugim teškim poslovima djeca su i više izložena i podložna bolestima i ozljedama, o čemu će

[1093] Isto.

još biti govora. Specifični primjeri razotkrivaju jedinstvene i strašne zdravstvene terete koje djeca radnici podnose.[1094]

Djeca rade u nehumanim uvjetima, diljem Azije, Južne Afrike i Latinske Amerike, u rudnicima i kamenolomima. Noseći teški teret na svojim ramenima i leđima, radeći u zagađenim i prašnjavim uvjetima, bez svježeg zraka ili danjega svjetla. S nedovoljno razvijenom mišićnom i koštanom strukturom, pate od čestih lomova i drugih strukturalnih defekata i iskrivljenja, koja se ne pronalaze inače kod odraslih. Rad u rudniku, primjerice, zbog nedostatka prirodnog svjetla, usporava rast i razvoj djeteta za nekih 4 centimetra.[1095] Uz to udišu i velike količine silicijske prašine, koja formira na plućima mrlje, rezultira bolešću nazvanoj silikoza. To je poremećaj disanja koji reducira vitalni kapacitet pluća. Bronhitis, astma ili pneumokonioza česti su pratitelji dišnih tegoba s kojima se suočavaju djeca radnici u rudnicima i kamenolomima. Dječaci između 13 i 17 godina, kada pluća podnose najveći teret rasta, posebno su osjetljivi i podložni silikozi i fibrozi. Latentno razdoblje bolesti od trenutka izloženosti do potpunog razvoja bolesti, kraće je za djecu nego li za odrasle.[1096]

Poljoprivredni je sektor najveće i najopasnije područje za razvoj mnogih zdravstvenih posljedica na dijete. Samo u SAD-u, oko 300 djece i adolescenata umre svake godine, od ozljeda na farmama, dok njih 23 500, pati od nefatalnih trauma. Djeca nisu dovoljno razvijena da nose i barataju teškom opremom i njihova tijela i koštana struktura ergonomski je ograničena. Nadalje, djeca imaju kraći raspon pažnje i koncentracije te su podložnija nesrećama.

Prema procjenama ILO-a, najviše je djece, u dobi od 5 do 17 godina zaposleno u poljoprivrednom sektoru, njih preko 60 % od ukupnog broja djece radnika ili 98 milijuna djevojčica i dječaka diljem svijeta. Od toga najviše ih je zastupljeno u agrikulturi, ribarenju, lovstvu, na farmama, čuvanju stoke. Njih 59 % zaposleno je na opasnim i teškim poslovima u poljoprivredi.[1097]

[1094] Navin Narayan, „International Partnerships Must Reduce the Use of Child Labor“, Mary E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, Greenhaven Press, San Diego 1999., str. 64.

[1095] Isto.

[1096] Isto, str. 65.

[1097] ILO, *Accelerating action against child labour – Global Report under the follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work 2010*., ILO, Geneva 2010.

Poljoprivredni sektor prijeti zdravlju djece[1098] koja su izložena raznim pesticidima radeći na poljima. Djeca imaju tanji epidermalni sloj kože, te su podložnija štetnom utjecaju organofosfata u kombinaciji s trovanjem pesticidima. U tim je skupinama zabilježen veći broj incidenata leukemije i drugih oblika raka. Radeći od zore do sumraka na ekstremno visokim temperaturama i suncu, ta djeca prolaze iskustvo teškog fizičkog umora i pate od depresije. Psiholški efekti dječjeg rada u teškim uvjetima, osobito se mogu vidjeti i na djeci u Šri Lanki, gdje djeca bježe u bilo kojoj prilici od teških uvjeta rada na koji su prisiljeni. Žudeći za empatijom, pomoći i olakšanjem, djeca gutaju malene količine pesticida u pokušaju da postanu bolesni te zadobivaju fatalne posljedice.[1099]

Najčešći su uzroci ozljeda i zdravstvenih problema u poljoprivrednom sektoru mogu sažeti u nekoliko uzroka: izloženost pesticidima, rad sa strojevima i oštrim alatom, nedostatak čiste vode i toaleta, počinjanje rada u vrlo ranim satima i u vrlo ranoj dobi, često između 5 i 7 godine života, manji restriktivni standardi u poljoprivrednom radu.[1100]

4.7.6.2. Na plantažama banana u Ekvadoru – toksični pesticidi

Human Rights Watch provodi regularne, sistematske istrage povreda ljudskih prava u sedamdesetak država diljem svijeta. U jednoj je od svojih istraga, u svibnju 2001., Human Rights Watch otkrio djecu koja rade u teškim i razornim uvjetima na plantažama banana u Ekvadoru. Djeca su bila izložena toksičnim kemikalijama širenim iz aviona te direktnom utjecaju pesticida i fungicida koji se stavljaju nakon branja na banane prilikom pakiranja. Neki su dječaci morali nositi teške grozdove banana s polja do mjesta pakiranja, dok su neke djevojčice bile podvrgnute i izložene seksualnom zlostavljanju i uznemiravanju. Prosječna je dob djece koja počinju raditi 11 godina, a prosječno je vrijeme rada 13 sati dnevno, za plaću

---

[1098] Peter Hurst, „Health and Child Labor in Agriculture“, *Food and Nutrition Bulletin*, 28 (2/2007), str. 364-371.

[1099] N. Narayan, *International Partnerships Must Reduce the Use of Child Labor*, str. 65.

[1100] Child Labor Public Education Project, *Physical Differences between Children and Adults May Increase Children's Work-related Risks*, https://www.continuetolearn.uiowa.edu/laborctr/child_labor/about/health_issues.html, datum pristupa 28. 1. 2017.

od 3,50 $ po danu, koja je samo 60 % plaće odraslih radnika na plantažama. Takvi su uvjeti kršenje nacionalnih i međunarodnih zakona i konvencija.[1101]

U kolovozu 2001., Statistički program za informiranje i istraživanje dječjega rada, Međunarodne organizacije rada – ILO-a, *Statistical Information and Monitorin Programme on Child Lobour – SIMPOC*, započeo je svoje istraživanje dječjeg rada na plantažama banana diljem Ekvadora.[1102] Razgovarajući s 45 djece radnika na plantažama banana, ustvrdili su kako je postojalo zlostavljanja i kršenja radnih prava. Djeca su opisivala strašne uvjete pod kojima su radili. Na pitanja zašto rade, odgovarala su kako moraju raditi da bi doiprinjeli za svoju obitelj i prehranili ih.

Američka agencija za zaštitu okoliša - *The United States Enviromental Protection Agency* (*U. S. EPA*), prepoznala je kako su djeca pod velikim rizikom izloženosti pesticidima, iz više razloga. Dječji organi, koji su još u razvoju i sazrijevanju, njihov metabolički, imunološki i enzimski sustav nudi manje zaštite nego sustav odraslih.[1103] Slično tomu, prema podacima Međunarodne nevladine organizacije za okoliš, *Natural Resources Defense Council* - (*NRDC*), »veliki broj dokaza upućuje da je zdravlje djece pod utjecajem jedinstvenih okolišnih opasnosti.«[1104] NRDC je otkrio kako, pod utjecajem pesticida, djeca bivaju jače izložena njihovom utjecaju nego odrasli, zbog nekoliko razloga, uključujući činjenicu kako je nivo udisanja znatno veći kod djece nego li kod odraslih, površina je dječje kože u odnosu na tjelesnu težinu puno veća nego li kod odraslih i djeca su možda u manjoj mjeri sposobna izdisati i pročistiti toksine iz svojih tijela zbog nezrelih bubrega.[1105]

Posebno je zabrinjavajuća činjenica kako niti jednom djetetu poslodavci nikada nisu rekli o zdravstvenim rizicima s kojima se suočavaju i kojima su izloženi, a većinu su toksičnih pesticida odobrile korporacije koje uzgajaju i izvoze banane (Chiquita, Dole, Del Monte,

---

[1101] Human Rights Watch, *Tainted Harvest: Child Labor and Obstacles to Organizing on Ecuador's Banana Plantations*, HRW, New York 2002., str. 9-15, 95-97.

[1102] Isto, str. 20.

[1103] EPA, *Protecting Children from Pesticides*, http://www.epa.gov/pesticides/citizens/kidpesticide.htrm, datum pristupa 31. 1. 2017.

[1104] NRDC, *Our Children at Risk: The 5 Worst Environmental Threats to Their Health*, NRDC, New York, 1997., 2. poglavlje.

[1105] NRDC, *Trouble on the Farm: Growing Up with Pesticides in Agricultural Communities*, NRDC, New York 1998., 2. poglavlje.

Favorita i Noboa).[1106] S popisa pesticida koji se koriste u uzgoju banana, na plantažama u Ekvadoru, dostavljenom od strane predstavnika korporacija Human Rights Watch-u, dva su pesticida prepoznata kao iznimno toksična. To su diazinon i klorpirifos, oba klasificirana od strane Svjetske zdravstvene organizacije - *World Health Organization – WHO,* u kategoriju II, umjereno opasni.[1107] Ovo je jedan izdvojeni primjer opasnosti i uvjeta u kojima djeca rade i kako se to odražava na njihovo zdravlje, na žalost takvih je primjera nebrojeno puno.

U svibnju 2010., u Hagu je održana Globalna konferencija o dječjem radu - *The Hague Global Child Labour Conference,* s namjerom davanja novog zamaha svjetskim pokretima protiv dječjeg rada. Na radionici pod nazivom »Political will: Action against child labour in agriculture«, ponudili su nekoliko preporuka za mjere širokog spektra djelovanja, kako bi se ojačala i podržala politička volja oko akcija suzbijanja dječjega rada u poljoprivrednom sektoru. Neke od mjera širokog spektra bile su: politika održivog razvoja i sigurnosti hrane, pristojni uvjeti posla, ojačana participacija i suradnja ruralnih vlasnika dionica, kompanija i konzumenata. Sudionici Haške konferencije zajednički su donijeli Izjavu podrške inkluzije u Svjetsku mapu posebnih obveza i konkretnih aktivnosti usmjerenih iskorjenjivanju teškog i iscrpljujućeg dječjeg rada u poljoprivredi, uključujući uzgoj stoke, ribarstvo i šumarstvo.[1108]

Ono što djecu čini posebno ranjivom skupinom je da su djeca za razliku od odraslih osjetljivija i nježnije su tjelesne konstrukcije. Budući da su u razvoju iziskuju drugačiji tretman i uvjete, negoli oni potrebni odraslima. Upravo te fizičke, ali i psihičke različitosti mogu biti uzrokom povećanog rizika od ozljeda i zdravstvenih rizika kod djece radnika.[1109]

Razvojni rizični faktori za djecu uključuju slijedeće: ubrzan rast i razvoj koštane mase i konstrukcije, veći rizik od gubitka sluha, razvojna sposobnost procjene rizika manja, veće

---

[1106] Human Rights Watch, *Tainted Harvest: Child Labor and Obstacles to Organizing on Ecuador's Banana Plantations*, str. 25.

[1107] Detaljnije o samom procesu proizvodnje banana i korištenju pesticida vidi: Human Rights Watch, *Tainted Harvest: Child Labor and Obstacles to Organizing on Ecuador's Banana Plantations*, str. 25. i WHO, *The WHO Recommended Classification of Pesticides by Hazard and Guidelines to Classification 2000-02,* WHO, Geneva 2001., WHO/PCS/01.5, str. 2.; 21.; 22.; 53.; Helios Health, *Government Restricts Use of Popular Pesticide*, 2000., http://www.helioshealth.com/cgi-bin/news, datum pristupa 31. 1. 2015., CNN, *EPA phasing out popular ant and roach poison*. 5. 12. 2000.; Andrew C. Revkin, „E.P.A. Sharply Curtails the Use of a Common Insecticide“, *The New York Times*, 9. 6. 2000.

[1108] Fao-ilo.org, *Child Labor in Agriculture*, http://www.fao-ilo.org/fao-ilo-child, datum pristupa 28. 1. 2017.

[1109] Child Labor Public Education Project, *Physical Differences between Children and Adults May Increase Children's Work-related Risks*.

potrebe za hranom i odmorom, viši stupanja apsorpcije kemijskih supstanci štetnih za zdravlje, manji rast, niži stupanj i prag tolerancije visokih temperatura.[1110]

Prema procjenama ILO-a, zbog svoje nekvalificiranosti i ne posjedovanja vještina potrebnih za rad na određenom radnom mjestu, zbog nedostatka nadgledanja i uvježbanosti u vještinama, zbog nelegalnog rada u neprikladnim i iznimno teškim uvjetima te zbog nedostatka iskustva, svake godine biva izgubljeno 2,7 milijuna dječjih zdravih života, osobito u poljoprivrednom sektoru. Osim toga, siromaštvo je jedan od najčešćih uzroka i generatora loših poslova u kojima se zateknu siromašna djeca. Zdravstveni problemi, vezani uz siromaštvo, kao što su pothranjenost, anemija ili umor, vrlo su česta pojava među siromašnom djecom, što također povećava rizik od ozljeda na poslu. Na Filipinima na primjer, istraživanja pokazuju kako djeca u poljoprivrednom sektoru imaju pet puta veći rizik od ozljeda u usporedbi s djecom u drugim granama industrije. [1111]

Tekstilna industrija, od tvornica odjećom u Bangladešu do sweatshopova u New Yorku, porobljavaju milijune djece svake godine. Neka djeca miješaju kancerogene boje, druga šiju fine haljine i sarije. Industrijski su uvjeti i okoliš mračni, zagušljivi, napućeni i zaglušujući. Djeca izložena otrovnim bojama, supstancama, formaldehidu i zračenjima, kasnije pate od poremećaja tireoidne žlijezde i drugih oblika raka. Bez zaštite njihovih ušiju od strašne buke i u nedostatku svjetla, djeca gube sluh i vid. Kardiovaskularni stres velika je prijetnja djeci koja rade u tvornicama vlakana. [1112]

Svi gore navedeni simptomi i oboljenja uključuju i stalna zlostavljani, batine, maltretiranje i ponižavanja svih vrsta koja djeca svakodnevno podnose na svojim radnim mjestima. Zaista, stvarna cijena sve odjeće koju kupujemo, dobivena je pod cijenu strašnih razaranja i narušavanja dječjeg zdravlja.[1113] Dječaci i djevojčice diljem Indije, marljivo sortiraju opasan bolnički otpad u potrazi za nekim komadom odjeće ili bilo čega što bi mogli prodali.

[1110] Isto.

[1111] Isto.

[1112] N. Narayan, *International Partnerships Must Reduce the Use of Child Labor,* str. 65.

[1113] Alla Shahine, „For Egyptian Children, Child Labor Is a Way of Life“, Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Greenhaven Press, Detroit 2009., str. 82.

Pojavnosti epidemija šuge, krasta, tetanusa, septičkih čireva i hepatitisa B, nisu rijetke među djecom koja često prelaze preko zaraženih šprica i drugog zaraznog otpada.[1114]

4.7.7. Trgovina djecom i seks turizam

U Južnoj Aziji i ostalim dijelovima svijeta, seksualno zlostavljana djeca česta su pojava. Cvjeta tzv. seks turizam, trgovina djecom u pornografske svrhe i radi prostitucije, kao jedan od najgorih oblika modernog ropstva koji vodi djecu dugoročnim i životnim patnjama i emocionalnim i fizičkim ranama za cijeli život. Seksualno iskorištavanje djece, zlostavljanje i prostitucija globalni su problemi.[1115]

Seksualno iskorištavanje djece već više od 30 godina prešlo je u unosan dječji seks turizam i industriju gdje tisuće bogatih Australaca, Nijemaca i drugih dolaze na udaljene destinacije radi zabave i usluga. Prema nekim procjenama oko 1,2 milijuna djece diljem svijeta prodaje se svake godine u svrhu prostitucije i trgovine ljudima.[1116]

Mnoga djeca uključena u trgovinu ljudima i seks turizam dolaze iz posebno ranjive skupine i podrijetla, iz siromaštva, imaju nizak stupanj obrazovanja ili bez ikakvog obrazovanja, iz razorenih obitelji, etničkih manjina i bez državljanstva.[1117]

Globalizacijski procesi od velike su pomoći prekršiteljima osobito zbog sve veće upotrebe interneta. Djeca postaju žrtve tih istih procesa. Povećanjem konzumerizma, narasla je i mogućnost dostupnosti djece u svrhu njihove trgovine diljem svijeta i unutar pojedinih zemalja. Putovanja postaju sve jeftinija i dostupnija, a zajednice sve ranjivije. Djeca koja su sve izloženija seksualnom ranjavanju, zlostavljanju i iskorištavanju pate od niza psiholoških i fizičkih poremećaja i rana koje ostavljaju trajne posljedice na djecu. Iskorištavanje djece u svrhu seks turizma uništava i zajednice i turističke destinacije.

Djeca izložena ovom tipu ropskoga rada podložna su psihičkom zlostavljanju. Osobito su izložena spolno prenosivim bolestima, kao što je HIV/AIDS, sifilis, herpes i infekcije

---

[1114] N. Narayan, *International Partnerships Must Reduce the Use of Child Labor,* str. 66.

[1115] Natalie Ann McCauley, „In Southeast Asia and Elsewhere, Child Sex Tourism Is a Significant Problem“, Gary Wiener (ur.), *Child Labor,* Greenhaven Press, Detroit 2009., str. 91-92.

[1116] Usp. U.S. Department of State, *The Facts About Child Sex Tourism*, 2005.; Human Trafficking Statistics/ Polaris Project, http://www.cicatelli.org/titlex/downloadable/human%20trafficking%20statistics.pdf, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1117] N. A. McCauley, *In Southeast Asia and Elsewhere, Child Sex Tourism Is a Significant Problem*, str. 93.

urinarnog trakta.[1118] Mnogi su ostavljeni s trajnim psihičkim i fizičkim oštećenjima njihovih reproduktivnih organa. Ekstremna izolacija, batine, silovanja, zatočeništvo i konstantno mentalno zlostavljanje čini ih slomljenima i s malo nada u bolju budućnost.[1119]

Procjenjuje se da je oko 250 000 djece na Filipinima u prostituciji žive na odlagalištu, deponiju smeća na marginama Manile. Zahtjevi za filipinskom djecom su ogromni. Oko 300 000 Japanaca svake godine putuje na Filipine kako bi zlostavljalo i iskorištavalo djecu. Često i sami roditelji prodaju svoju djecu, djevojčice češće, u nadi da bi im osigurali bolju budućnost, što se nažalost ne događa. Mnogi rade na odlagalištu smeća, skupljajući smeće i pakujući ga u kocke papira. Potrebno je oko dva tjedna skupljanja. Ako imaju sreće, uspiju skupiti smeća u vrijednosti od 22 pesa u tjedan dana. Mnogi ističu kako im je to očajnički potrebno, jer je 1 kilogram riže 21 peso.[1120]

Mnoge su zemlje propisale zakone koji optužuju i krivično gone svoje državljane za zločine koje počine izvan svoje zemlje. Neke su od tih zemalja i Australija, Austrija, Belgija, Kanada, Kina, Danska, Finska, Francuska, Njemačka, Irska, Italija, Japan, Luksemburg, Nizozemska, Novi Zeland, Norveška, Portugal, Španjolska, Švedska, Švicarska, Tajvan, Tajland, Velika Britanija i SAD.[1121] Jugoistočna Azija ima također svoje zakone koji štite djecu od iskorištavanja i zlostavljanja. Konvencija UN-a o pravima djeteta, najrašireniji je dokument koji prihvaća koncept zaštite ljudskih prava. Ciljevi i namjere su Konvencije zaštita djeteta od diskriminacije, zanemarivanja i zlostavljanja. Nekoliko članaka odnosi se upravo na praksu i problem seksualnog zlostavljanja i iskorištavanja te njihovih posljedica. Ovi i drugi oblici seksualnog iskorištavanja djece u svrhu seks turizma ili prostitucije i pornografske svrhe, govore o dubini i razmjerima problema te njegovim posljedica na zdravlje djeteta.[1122]

Drugi oblici rada koji najčešće ne evidentiraju koliki je broj djece u njima uključen, kao na primjer rad i usluge čišćenja u domovima bogatih pojedinaca, zarobljava mnoge djevojčice, otrgnute daleko od svojih domova i najmilijih. Te su djevojčice zarobljene ropskim radom, često seksualno zlostavljane i svakodnevno fizički i psihički maltretirane, ne dobivajući

---

[1118] Isto, str. 99.

[1119] Isto.

[1120] Isto, str. 95.

[1121] Isto, str. 100.

[1122] O tome vidi više: Drea Knufken, „Colombia's Girl Prostitutes Must Be Removed from Danger“, Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Greenhaven Press, Detroit 2009., str. 103-108.

nikakvu plaću za svoj rad. Umjesto toga, njihovo ropstvo jedva da otplaćuje dio dugova koji njezina obitelj mora otplatiti njihovim gospodarima. Zlostavljane djevojčice često pate od psiholoških poremećaja i preuranjenog starenja, depresije, anksioznosti, nesanice i niskog samopoštovanja. Zaista, svi ovi problemi i teret koji djeca podnose radeći u teškim nehumanim uvjetima i njihovo ukradeno djetinjstvo, rasvjetljuju pravu istinu i svu težinu problema dječjega rada.[1123]

4.7.8. Inicijative za sprječavanje dječjeg rada i posljedice

Zakoni i političke inicijative za sprječavanje dječjeg rada, utemeljene na principu minimalne dobi za zapošljavanje, mogu skrenuti pažnju s vrlo važnih pitanja i problema. Prvo, mogu zamagliti i skrenuti fokus s onih osobito teških i štetnih radnih uvjeta i okolnosti, koje zahtijevaju hitne mjere. Drugo, mogu skrenuti pažnju daleko od siromaštva i strukturalnih nejednakosti koje su najčešće glavni generator i uzrok, koji stoji u pozadini potrebe dječjeg rada. Takva politika polaže veliki teret krivnje i sramote na djecu koja su često žrtve socijalne nejednakosti i nepravde, ali i teret odgovornosti na roditelje i pojedine poslodavce koji su i sami žrtve socijalne nepravde koja leži u pozadini stavljanja velikog tereta rada na djecu.[1124]
U pozadini populističkih mjera i kampanja podrške koje dolaze iz redova bogatih, razvijenih zemalja, a koje idu u smjeru iskorjenjivanja i zaustavljanja dječjeg rada, leži percepcija da je dječji rad problem siromašnog i nazadnog društva, te netočno uvjerenje da je u modernom i razvijenom društvu dječji rad eliminiran i iskorijenjen.[1125] Ta uvjerenja i perspektive u kontrastu su u odnosu na praksu koja postoji u zapadnim visoko razvijenim zemljama. Naime, postoji uvjerenje da je rad djece u malim obiteljskim tvrtkama i na farmama, rad u industriji zabave ili u reklamne svrhe, rad koji je uzet zdravo za gotovo ili se u najmanju ruku tolerira kao nešto uobičajeno prisutno. Dok je plaćeni rad djece u poljoprivredi ili tekstilnoj industriji stran takvoj »modernoj«, zapadnoj koncepciji djetinjstva i društva u cjelini te se kao takav odbacuje. Spriječiti djecu da rade zaista otklanja neke od neugodnosti i teškoća djetinjstva

[1123] N. Narayan, *International Partnerships Must Reduce the Use of Child Labor*, str. 66.

[1124] M. Bourdillon, *Children's Work*, str. 853.

[1125] O kritici te modernizacijske perspektive vidi: Hugh Cunningham, Shelton Stromquist, „Child labor and the rights of children: historical patterns of decline and persistence“, Burns H. Weston (ur.), *Child labor and human rights*, Lynne Reiner Pub, London 2005., str. 55-58.

prouzrokovane očitim dokazima ogromnih nejednakosti, ali to neće nužno biti u interesu djece čije su okolnosti takove da ih stavljaju pod pritisak prisilnog rada da bi preživjela.

Ukoliko se političke inicijative i analize baziraju isključivo na negativne aspekte i posljedice štetnog i opasnog posla koji uništava i sprječava djetetov rast, razara sigurnost, zdravlje ili ugrožava moral, tada se rad asocira i povezuje uz one najgore oblike štetnog i opasnog rada, te se često može zamijeniti s radom koji nije nužno tako razoran za dobrobit djeteta, čije se koristi i dobrobiti ignoriraju.

Isključivi fokus na štetu, opasnosti i rizike rada, karakteristične su za restriktivan pristup u zaštiti djeteta. Većina inicijativa smjeraju zaštiti djeteta i uklanjanju rizika iz njihova života. I dok je to od iznimne važnosti, može se izgubiti iz vida veća potreba zaštite djetetove mogućnosti za razvoj potencijala ispunjenog i smislenog života. U određenim okolnostima, zaštita od svih rizika može ograničiti djetetovu šansu proširivanja njihova iskustva i sposobnosti. U odsustvu prikladnih alternativa za rad, zabrana dječjeg rada i njegovo iskorjenjivanje, može uništiti perspektive i šanse za preživljavanje mnoge djece.[1126]

4.7.8.1. Slučaj Bangladeš

U svojoj je enciklopedijskoj studiji kapitalizma, George Reisman, u djelu pod istoimenim naslovom *Kapitalizam* (*Capitalism*), napisao:

> »Ukidanje ili smanjivanje dječjega rada zakonom, radije nego li slobodnom voljom i odlukom roditelja u ekonomijama u razvoju, ignorira preduvjete i činjenice koji dovode do produktivnosti rada, a koje su dovoljne da omoguće roditeljima da donesu takve odluke i da si mogu dopustiti takvo smanjivanje ili ukidanje. Kao rezultat, zakoni o dječjem radu imaju obrnuti učinak, ostavljajući obitelji još siromašnijima, i čineći tako, ugrožavaju i zdravlje i dobrobit djece koju su namjeravali zaštititi.«[1127]

Jagdish Bhagwati, u svojem djelu *U obranu globalizacije*, *In Defense of Globalization*, smatra kako zakoni koji zabranjuju dječji rad vode roditelje drastičnim mjerama da pošalju svoju djecu na rad koji je čak i gori od prethodnoga, kao primjerice prostitucija. On smatra kako se upravo to dogodilo u Bangladešu, kada su mnoge mlade djevojke ostale bez posla, nakon što su otpuštene iz tvornice tepiha, donošenjem američkog zakona, *Child Labor*

[1126] M. Bourdillon, Children's Work, str. 854.
[1127] George Reisman, *Capitalism. A Treatise on Economics*, Jameson Books, Ottawa 1996., str. 661-662.

Detterence Act (1993.), i završile na ulicama prostituirajući se. Njihovi su se poslodavci uplašili spomenutoga zakona koji iako nije prošao niti je bio prihvaćen njegov posljednji prijedlog američkom Kongresu, 1999., ipak ostavio dalekosežne posljedice na živote mnogih ljudi, osobito djece u Bangladešu.[1128]

Međutim, ove riječi branitelja neoliberalne tržišne ekonomije i globalizacijskih procesa, trebamo shvatiti u kontekstu njihovog gorljivog zalaganja za spomenute tržišne principe. Činjenica je kako neokonzervativci i zastupnici neoliberalizma, što smo više puta nastojali istaknuti, zapravo gaje uvjerenje da nije dječji rad taj koji je u srži problema iskorištavanja djece i nije on taj koji je glavni krivac za generiranje siromaštva, nego je obrnuto, siromaštvo to koje generira potrebu dječje radne snage. Oni smatraju kako dječji rad pomaže siromašnim obiteljima i zemljama suočiti se sa samim dnom i marginama društva iz kojega su isključeni te na taj način pronalaze načine izlaska iz siromaštva.[1129] Braneći globalizacijske mehanizme i principe tržišne ekonomije, nastoje istaknuti činjenicu da dječji rad neizbježno proizlazi kao posljedica siromaštva. Stoga, po njima, potrebno je raditi na iskorjenjivanju siromaštva, a u tome će im svesrdno najbolje pomoći neoliberalni tržišni principi, koji bi trebali ići u smjeru povećanja proizvodnje, kako bi se povećalo bogatstvo. Međutim, praksa nažalost ne pokazuje takve ishode.

Mnogi liberali, suprotno od neokonzervativaca, dječji rad smatraju izuzetno eksplorativnim i zlim te on samo perpetuira krug siromaštva. Oni vjeruju, kako dječji rad, sprječava djecu da budu tamo gdje bi ona trebala biti u svojoj mladoj dobi, a to je škola. Naglašavaju da djeca koja rade duge sate u iscrpljujućim uvjetima i na radnim mjestima, dobivaju ili nedostatno i loše obrazovanje ili nikako. Takva djeca, smatraju oni, odrastaju bez potrebnih vještina i obrazovanja koje će ih učiniti živim i produktivnim članovima društva.

Lester Thurow, profesor na Institutu tehnologije, u Massachusettsu, piše:

> »Dječji rad nije polako odumro u SAD-u kako je Amerika postajala bogata. U nekom se trenutku i u nekoj točki Amerika probudila i učinila ga ilegalnim. Zaustaviti dječji rad, u interesu je svake zemlje (...) Dječji rad neće nikoga povesti u obećanu zemlju ekonomskog

[1128] Jagdish Bhagwati, *In Defense of Globalization*, Oxford Univesity Press, New York 2004., str. 71.

[1129] Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, uvod, str. 18.

razvoja. Što je najvažnije, dječji je rad moralno loš. U svakoj zemlji, bez obzira koliko god ona bila siromašna, tjerati djecu da rade izvan svoga doma, nasilno je iskorištavanje.«[1130]

Incidenti problematičnih i iskorištavajućih odnosa i prakse dječjeg rada, koji su se događali devedesetih godina dvadesetoga stoljeća u Bangladešu, osobito su uznemiravajući u svjetlu činjenice da je ta zemlja, od svoje neovisnosti, 1971. godine, prihvatila niz složenih propisa i zakona o dječjem radu i zaštiti prava djece radnika.[1131]

Prema podacima američkog Ministarstva rada, postojalo je preko 25 različitih specijalnih zakona i propisa o zaštiti i poboljšanju statusa radno aktivne djece u Bangladešu. Danas međutim, tim zakonima nedostaje koherentnost i sveobuhvatna politika dječjeg rada te se najčešće proizvoljno interpretiraju na takav način kako dob za zapošljavanje djece može biti u rasponu od 12 do 16 godina, ovisno o okolnostima.

Da stvar bude zamršenija, Bangladeš je 1999., kao jedna od mnogih zemlja ratificirao Konvenciju 182, Međunarodne organizacije rada, ILO-a, koja definira i zabranjuje najgore oblike štetnoga rada za djecu. Međutim, postavlja se pitanje je li i do kojega stupnja Bangladeš to i učinio? Primjerice, Bangladeš izostavlja veći dio svojih proizvodnih zona namijenjene proizvodnji roba za izvoz, izvan mjera spomenutih zakona te ustvari promovira svoje proizvodno orijentirane zakone o radu, pretpostavljajući kako će na taj način bolje privući strane investitore.[1132] U svjetlu tako nepouzdanog i nesigurnog zakonskog okruženja mnogi su zagovornici i branitelji dječjih prava smatrali kako će strane intervencije pružiti bolje načine političke zaštite i rješenja da osiguraju blagostanje i dobrobit za osiromašenu djecu.[1133]

U ranim devedesetim godinama dvadesetog stoljeća, izvoz Bangladeša u SAD iznosio je gotovo 750 milijuna $ godišnje u odjeći. Za to je vrijeme, i to ne slučajno, u SAD-u krenula

---

[1130] Lester Thurow, *Should Core Labor Standards Be Imposed Through International Trade Policy?*, University of Colorado at Boulder, Colorado 1997. str. 14-23.; usp. i Lester Thurow, *Generating Inequality*, Basic Books, New York 1975.

[1131] Više o posljedicama Child Labor Detterence Act vidi u: Elizabeth Ranade, *Do International Sanctions reduce Child Labor? Evaluating the Impact of the 1992. U. S. Child Labor Deterrence Act on Bangladesh*, https://repository.library.georgetown.edu/bitstream/handle/10822/555853/etd_eir5.pdf?sequence=2, datum pristupa 27. 1. 2017.

[1132] Usp. Kimberly Ann Elliott, Richard B. Freeman, *Can Labor Standards Improve Under Globalization?*, Institute for International Economics, Washington 2003.; vidi i: Robert M. Stern, *Review of Elliott and Freeman, Can Labor Standards Improve under Globalization?*, University of Michigan, Michigan 2005.

[1133] E. Ranade, *Do International Sanctions reduce Child Labor? Evaluating the Impact of the 1992. U. S. Child Labor Deterrence Act on Bangladesh*, str. 4.

velika kampanja protiv dječjeg rada i iskorištavanja djece. Međutim, u pozadini svega bio je zapravo strah od gubitka radnih mjesta, pošto je većina tvornica svoja postrojenja većim dijelom već preselila u zemlje Trećega svijeta, radi jeftinije radne snage.[1134]

Američko je Ministarstvo rada preuzelo vodstvo da bi poboljšali radne standarde stvarajući Udruženje *Fair Labor Association* i promovirajući popularne *No Sweat* kampanje, kampanje protiv *sweatshopova.*[1135]

Dok su neka djeca u Bangladešu imala direktne koristi od represivnih mjera suzbijanja i iskorjenjivanja dječjeg rada i bila u mogućnosti pohađati školu, druga su, zajedno s njihovim obiteljima, bačena u još goru situaciju i okolnosti. U nemogućnosti da rade u industriji odjećom tj. tekstilnoj industriji, vrijednoj nekoliko milijardi dolara, bili su prisiljeni u još teže oblike rada, bivali preko noći izbačena doslovno na ulice, odajući se najgorim oblicima rada kao što je prostitucija.[1136]

Američki je senator, demokrat Tom Harkin, 1992., Američkom kongresu predložio Zakon o demotivaciji ili destimulaciji i sprječavanju dječjega rada tzv. *Child Labor Detterence Act,*[1137] kojim se zabranjuje uvoz u SAD svih proizvoda koji su napravljeni i proizvedeni u cijelosti ili većim dijelom dječjim radom da bi se dječji rad iskorijenio i zabranio. Radilo se o zabrani dječjeg rada, djeci mlađoj od 15 godina. Zadnji je prijedlog Kongresu dostavio 1999. Iako zakon nije prošao, imao je razorne učinke na Bangladeški izvoz. Naime, tekstilna industrija u Bangladešu imala je 76 % udio od ukupnog izvoza te zemlje. Taktika je bila pozvati kupce u SAD-u i Europi na bojkot kupnje proizvoda proizvedenih dječjim radom.[1138]

[1134] US Department of Labor, *Bangladesh 2013 Findings on the Worst Forms of Child Labor,* http://www.dol.gov/ilab/reports/child-labor/findings/2013TDA/bangladesh.pdf, datum pristupa 27. 1. 2017.

[1135] Usp. K. A. Elliott, R. B. Freeman, *Can Labor Standards Improve Under Globalization?*

[1136] Detaljnije o slučaju Bangladeša: E. Iritani, „Bangladeshi Families Suffer Due to New Child Labor Laws", str. 165.; Evelyn Iritani, „Child Labor Rules Don't Ease Burden in Bangladesh", *Los Angeles Times,* 4. 5. 2003.; Shahidul Alam, „Efforts to Ban Goods Made by Children Are Counterproductive", Mary E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops,* Greenhaven Press, San Diego 1999., str. 43-47.

[1137] Tekst zakona u cijelosti je dostupan na: https://www.govtrack.us/congress/bills/106/s1551/text, datum pristupa 12. 5. 2017.

[1138] Cijelovita verzija teksta Memoranduma razumijevanja dostupna je na: http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C14/E1-18-09-07.pdf, datum pristupa 15. 5. 2017.

Posljedice za djecu i njihove obitelji u Bangladešu bile su strašne.[1139] U Bangladešu je 1990. godine, prema podacima istraživanja radne snage Bangladeškog biroa za statistiku - *Bangladesh Bureau of Statistics (BBS)*, bilo oko 5,7 milijuna djece,[1140] dok je s druge strane, američko Ministarstvo rada procijenilo taj broj na 15 milijuna djece radnika ili ekonomski aktivne djece u dobi od 10 do 14 godina koja su većim dijelom radila u tekstilnoj industriji odjeće. Prema podacima istraživanja radne snage istog Biroa, u 2002. i 2003., broj je ekonomski aktivne djece bio 5,05 milijuna ili 14,4 % od ukupno 35.06 milijuna bangladeške djece u dobi od 5 do 14 godina.[1141]

Prema statističkim podacima i istraživanjima Bangladeškog biroa za statistiku radne snage, procijenjeno je kako su 1993. godine poslodavci otpustili 50 000 do 75 000 djece (75 % djece u tekstilnoj industriji),[1142] bojeći se ekonomskog pritiska i novčanih kazni. Radilo se o tekstilnoj industriji koja je većinom proizvodila odjeću za američke trgovačke lance kao Wal-Mart i JC Penny.[1143] Poslodavci su u Bangladešu vjerovali kako će za taj napor i veliki gubitak u poslovanju biti novčano nagrađeni. Međutim, američki je novac otišao u ruke drugih zemalja, a ljudi Bangladeša pretrpjeli su velike gubitke kao direktnu posljedicu spomenutog zakona.[1144]

Reakcije su bile različitog intenziteta. Viši je dužnosnik Međunarodne organizacije rada, bez sumnje bio uvjeren kako je taj zakon poslužio u konačnici, što se iz posljedica da i vidjeti, samo zaštiti američkih trgovačkih interesa te da je sponzoriran od strane američke trgovačke unije. Jasno je i to kako je jeftina radna snaga i uvoz iz zemalja Trećega svijeta predstavljala ogromnu prijetnju i potkopavala posao američkih radnika.[1145] Viši je dužnosnik istaknuo kako je taj zakon imao razarajući utjecaj na ljude Bangladeša.

[1139] E. Ranade, *Do International Sanctions reduce Child Labor? Evaluating the Impact of the 1992. U. S. Child Labor Deterrence Act on Bangladesh*, str. 1.

[1140] Isto.

[1141] Isto, str. 2.

[1142] U. S. Department of Labor, *1994 Child Labor Report, Bangladesh*, http://www.dol.gov/ilab/media/reports/iclp/sweat/bangladesh.htm, datum pristupa 12. 5. 2017.

[1143] Cjelovita verzija teksta Memoranduma razumijevanja dostupna je na: http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C14/E1-18-09-07.pdf, datum pristupa 15. 5. 2017.

[1144] E. Iritani, *Bangladeshi Families Suffer Due to New Child Labor Laws*, str. 165-165.

[1145] S. Alam, *Efforts to Ban Goods Made by Children Are Counterproductive*, str. 44.

Sama djeca radnici u Bangladešu teško su mogli interpretirati zakon kao humani čin američke zabrinutosti za njihove živote i dobrobit. Djeca, pitajući ih što misle o tome, smatrala su i redom odgovarala kako misle da ih oni mrze i zato im to čine.[1146] Djeci su tako oduzete sve mogućnosti i većina nije imala izbora, nego potražiti drugu vrstu posla, često još težu i opasniju, kao što je rad na usitnjavanju kamenja ili teško radeći na ulicama, dakle poslovi opasniji i izrabljivačkiji nego prije njihova posla u tvornicama.

UNICEF i ILO pokušali su pokupiti ostatke krhotina nastale razarajućim učinkom ovoga zakona.[1147] Nakon dvije godine pregovaranja s poslodavcima i vlasnicima tekstilne industrije u Bangladešu, 4. Srpnja 1995., u Dhaki, potpisan je Memorandum razumijevanja – (*Memorandum of Understanding – MOU*).[1148] Memorandum je garantirao kako niti jedno dijete ispod 14 godina neće biti zaposleno, kako će postojećoj djeci radnicima, zaposlenicima, biti omogućen polazak i pohađanje specijalnih, neformalnih škola, osnovanih od lokalnih dobrovoljnih organizacija i primat će mjesečnu stipendiju kao kompenzaciju za gubitke koje su pretrpjeli izgubivši svoje poslove.[1149]

Neki od poslodavaca i vlasnika tekstilne industrije smatrali su da se ne trebaju držati dogovora postignutim Memorandumom, jer su pretrpjeli ogromne gubitke te da trebaju i dalje zapošljavati djecu mlađu od 14 godina. Godine 1997., 10 547 djece, od ukupno 50 000 registrirano je, dok je 8067 upisano u škole. Većina ih nije registrirana na početku, a neki su vlasnici tekstilne industrije priznali da imaju zaposlenu, neregistriranu djecu. Mnoga su djeca izgubila svoje poslove prije registracije, bez obzira na njihovu dob ili obrazovanje i nisu upali u ovu shemu.[1150] Od 1983. do 2014. naposljetku se bangladeška tekstilna industrija oporavila i doživjela je svoj ponovni polet i razvoj, a mnogi radnici teško zlostavljani, dobili su natrag neka od svojih temeljnih prava.[1151]

[1146] Isto.

[1147] Isto.

[1148] Cjelovita verzija teksta Memoranduma dostupna je na: http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C14/E1-18-09-07.pdf, datum pristupa 15. 5. 2017.

[1149] S. Alam, *Efforts to Ban Goods Made by Children Are Counterproductive*, str. 44.

[1150] Isto, str. 45.; vidi i: CBS Interactive, *CBS News goes undercover in a Bangladesh clothing factory*, CBSNews, http://www.cbsnews.com/news/cbs-news-goes-undercover-in-a-bangladesh-clothing-factory/, datum pristupa 2.2. 2017.

[1151] Charles Kernaghan, *Garment workers in Bangladesh fight back and win. The Institute initiates turnaround in major apparel producers*, Institute for Global Labour and Human Rights, Pittsburgh 2014., str. 5.; 7.; 8.; Institute

Ono što se može izvući kao poučak iz ovog slučaja, koji je na žalost poput mnogih sličnih u zemljama u razvoju gdje siromaštvo generira ove i slične probleme, radi se o tome da ako promatramo dječji rad kao jedini problem, bez da se obrušimo na beskrupulozno iskorištavanje djece i nehumane uvjete i okolnosti u kojima žive i rade, mi zapravo tretiramo samo posljedice i simptome, ali ne i prave uzroke problema.

4.7.8.2. Iqbal Masih

Iqbal Masih bio je četverogodišnji dječak kada su ga njegovi roditelji prodali u prisilno ropstvo, što je česta praksa siromašnih Pakistanskih obitelji, u nadi kako će otplatiti neke dugove vlasnicima zemlje i lokalnim trgovcima. Slijedećih je šest godina Masih bio prisiljen raditi u tvornici tepiha, obično zavezan i prikovan na mjestu, šesnaest sati dnevno, šest dana u tjednu. Malen, bolestan dječak, rastao je u nehumanim uvjetima, pothranjen, zakržljao, u prašini tepiha, konstantno pogrbljenih leđa i dobivajući batine i kazne za svoje ponovljene bjegove i povremeno odbijanje rada. U dobi od deset godina, Iqbal je vidio plakat distribuiran u mjestu gdje je radio. To je bio plakat Fronte oslobođenja od ropskog i prisilnog dječjeg rada, (*Bonded Labor Liberation Front – BLLF*), organizacije za ljudska prava, osnovane od strane aktivista za oslobođenja od prisilnog dječjeg rada, Esha Khana. Ti plakati otkrivali su činjenicu da je prisilan dječji rad u Pakistanu ilegalan i zabranjen, iako lokalne vlasti i lokalni vlasnici postrojenja redovno ignoriraju i krše te činjenice. Masih je potajno kontaktirao članove BLLF-a, koji su mu pomogli pri bijegu iz tvornice tepiha. Uskoro nakon toga, Masih se pridružio organizaciji, radeći na oslobađanju 3000 prisilno odvojene djece koja su radila u tekstilnoj industriji, tvornicama cigli i čeličanama diljem Pakistana.[1152]

Pod zaštitom je i pokroviteljstvom Eshan Khana, Masih postao glasnogovornik zarobljene djece koja su prisilno radila diljem južne Azije te je otputovao jednom prilikom u SAD i Europu, kako bi uvjerio potencijalne kupce da ne kupuju pakistanske proizvode – tepihe - proizvedene dječjim radom, sve dok Pakistan ne ojača i ne počne provoditi zakone o radu. Po

---

for Global Labour and Human Rights, *Gap and Old Navy in Bangladesh.Cheating the poorest workers in the world*, Institute for Global Labour and Human Rights, Pittsburgh 2013., str. 9-10.

[1152] Mary E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, Greenhaven Press, San Diego 1999., str. 7., iz uvoda; o slučaju Iqbal Masiha detaljnije: Kate Dudding, *Voices From the Past*, http://www.katedudding.com/newsletters/mar-2007.shtml, datum pristupa 27. 1. 2017.

prvi je puta u dvadeset godina, 1992., kao rezultat Masihovih nastojanja, pakistanska trgovina tepisima osjetila gubitke i doživjela pad prodaje.

Uspjeh dječaka zadobio je i privukao međunarodni interes. Godine 1994. osvojio je Reebokovu nagradu, *Human Rights Youth in Action Award*[1153] za promicanje prava djece i mladih te stipendiju za američko sveučilište. Međutim, 1995., tada kao dvanaestogodišnji dječak, dok je bio u posjeti ruralnim dijelovima Pakistana, Masih je ubijen. Aktivist Eshan Khan isticao je kako su ga ubili tzv. »tepih mafija« ili »carpet mafia« - članovi pakistanske industrije tepisima i Udruženje izvoznika, gorljivi u nastojanjima da zadrže djecu radnike u svojim tvornicama.[1154]

Život i nasilna smrt Iqbala Masiha inspirirala je mnoge organizacije, potrošačke grupe, poslovne ljude i pojedince u nastojanjima da pobijede i iskorijene iskorištavanje djece radnika. Kanađanin Craig Kielburger, tada dvanaestogodišnji dječak, čuo je za Iqbalovu priču i počeo istraživati slučajeve djece prisilnih radnika. U radu, tiskanom 15. prosinca 1996., u *Chicago Tribuneu,* Kielburger je ustvrdio, kako prije no što je pročitao Iqbalovu priču:

> »(...) Nisam znao puno o tome odakle moje patike ili nogometna lopta dolaze ili gdje su napravljene, ili tko ih pravi (...) Siromašna su djeca u mnogim zemljama, zaposlena u tekstilnoj industriji i industriji sportske robe i igračaka, izrađujući proizvode koji će vjerojatno završiti na policama diljem trgovina Sjeverne Amerike. Kupujući te proizvode, mi možda doprinosimo iskorištavanju djece.«[1155]

S grupom je prijatelja Kielburger osnovao *Free the Children*, organizaciju za zaštitu dječjih prava koja educira potrošače i kupce da se informiraju i nauče više o izvorima odakle proizvodi koje kupuju dolaze i da kupuju proizvode slobodne od dječjeg rada.[1156] Osobno je proputova i posjetio neke od tvornica diljem azijskih zemalja kako bi istražio radne uvjete u kojima djeca rade te je njegova organizacija inicirala nekoliko pismenih kampanja i peticija koje prisiljavaju poduzetnike i vlade na eliminaciju i iskorjenjivanje prakse iskorištavanja i uopće upotrebe djece radnika.

[1153] Reebokova nagrada *Human Rights Youth in Action Award,* nagrada je koja odaje počast aktivistima, mlađim od 30 godina, koji se bore za ljudska prava nenasilnim mjerama i sredstvima. Svake godine nagrada se dodjeljuje četvero ili petero aktivista. Nagrada je predana u ime Reebokove zaklade.

[1154] M. E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, str. 7.

[1155] Craig Kielburger, „Stop Child Exploitation By Shopping With A Conscience“, *Chicago Tribune*, 15. 12. 1996.

[1156] M. E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, str. 7.

Neki ljudi iz zemalja u razvoju kritiziraju bogate zemlje svijeta da oni ne razumiju kulturni i sociološki kontekst u kojem djeca rade niti shvaćaju da ljudi u siromašnim zemljama moraju raditi. Kielburger je u intervju koji je dao 1997., za *Multinational Monitor,* izjavio:

> »Ja sam za to da djeca trebaju naučiti i preuzeti odgovornost, ali tu podvlačim crtu između iskorištavanja i prisiljavanja djece. Dječji teški rad psihički, moralno, socijalno, fizički i intelektualno zaustavlja djetetov puni potencijal i razvoj.«[1157]

Prema podacima ILO-a, Međunarodne organizacije rada, udruženja za prava radnika, u zemljama u razvoju postoji oko 250 milijuna radnika, u dobi između 5 i 14 godina, i upravo zbog ovih razloga »mi moramo nastojati oko obrazovanja, zaštite i prava sve djece.«[1158]

4.7.9. Biti na dnu i marginama društva – izgubljena generacija

Termin »underclass« ili niža klasa, podklasa, skovan je čini se, od strane novinara u SAD-u, sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, kako bi opisala grupu ljudi koja je zapela na dnu društva, živeći u ograđenim i izoliranim getoima, ovisići o pomoći socijalnog sustava i s vrijednostima i ponašanjem koje se razlikuje od ostatka društva, što ih je dodatno izoliralo i marginaliziralo.[1159]

Iako je ta ideja i koncept i ranijeg podrijetla, postoje neki pokušaji karakterizacije modernog poimanja pitanja podklase ili ljudi na dnu. Murray[1160] stavlja fokus na ovisnost o državnim socijalnim uslugama i sustavu općenito, a tu ubraja samohrane roditeljstve, kriminalitet i isključenost i odsječenost od tržišta rada. On snažno naglašava, kao su podklase ili oni na dnu društva sami odgovorni za svoju situaciju. Takve se objekcije i tvrdnje mogu razumjeti jedino unutar konteksta, o kojem smo već raspravljali, a to je kontekst neoliberalizma i politike snažno naglašenog individualizma. Međutim, ono što je nama važno za našu diskusiju i pitanje je kako bi trebalo djelovati u političkom kontekstu oko toga da se ta situacija podklasnog, marginaliziranog i podcijenjenog stanja isključenosti ne generira s roditelja na

---

[1157] Craig Kielburger, „Youth Activism Can Help Reduce Child Labor“, Mary E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, Greenhaven Press, San Diego 1999., str. 86-90.

[1158] M. E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, str. 8.

[1159] Usp. Ruth Lister, *Poverty*, Polity Press, Cambridge 2004.; Christopher Jenckins, *Rethinking social policy: Race, poverty and the underclass*, HarperPerennial, New York 1992.

[1160] Usp. Charles Murray, *Losing ground: American social policy 1950-1980*, Basic, New York 1984.

djecu te da rane intervencije mogu slomiti taj začarani krug siromaštva i isključenosti poboljšati mogućnosti i šanse za dijete.[1161]

Očajna i beznadna situacija u kojoj se nalaze djeca diljem svijeta gotovo je nezamisliva. Razvojem globalizacije, mnoga su djeca ostavljena postrani i gurnuta na margine društva. Otvoreno tržište donijelo je velike mogućnosti. Međutim, ono nije proizvelo i homogeno društvo i svjetsku ekonomiju ili kulturu obilja za sve. Tri milijarde ljudi, gotovo pola svjetske populacije, trenutno preživljava na 2 $ ili manje dnevno.[1162]

Proces znan kao »koalicijska agresija«, u kojem mladi muškarci, koji se smatraju psihološki agresivnijima, naravno bore se i natječu za socijalne i materijalne resurse u svim društvima. Kada mladi nadjačaju brojem ostale generacije, neizbježno se povećava broj gubitnika među mlađom populacijom u tom procesu. Štoviše, tipični su stabilizacijski utjecaji starije populacije smanjeni posvemašnjom dominacijom mlađe populacije. Ovu je izgubljenu generaciju mladih moguće lakše zlostavljati i namamiti u opasne aktivnosti koje mogu dovesti do konflikata. Primjerice, demagozi, gospodari rata i vođe pobunjeničkih oružanih skupina, kriminalci svih vrsta, svi oni s lakoćom regrutiraju veliku većinu populacije ljutih, nebrojenih mladih ostavljenih na ulicama. Pobune i ostale socijalne krize su tada učestalije i vjerojatnije. Ti su sukobi uzrokovani od dolje, a ne s vrha. Međutim, to je pojednostavljena verzija objašnjenja nasilja, koje je strukturalni i puno dublji socijalni, ekonomski i politički problem.[1163]

Tako sva težina socioekonomskih problema pada na leđa najmlađeg dijela populacije. Nebrojena većina djece u svijetu je nepismena, pothranjena. Oko 1, 3 milijarde ljudi u zemljama u razvoju živi u siromaštvu. Njih 600 milijuna smatra se ekstremno siromašnima, u industrijski razvijenim zemljama 200 milijuna ljudi živi ispod granice siromaštva. 500

[1161] Gerry Redmond, „Poverty and Social Exclusion“, Asher Ben – Arieh, Ferran Casas, Ivar Frones, Jill E. Korbin (ur.), *Handbook of Child Well-Being. Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Springer Science+Business Media, Dordrecht 2014., str. 1410-1411.

[1162] Podaci od United Nations Human Settlements Programme, *The Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements, 2003*, Earthscan Publications, London 2003.; Paul Collier, „How to Stem Civil Wars, It's the Economy, Stupid“, *International Herald Tribune*, 2. 5. 2003.; Michael, Renner „The Global Divide: Socioeconomic Disparities and International Security“, Michael Klare, Yogesh Chandrani (ur.), *World Security: Challenges for a New Century*, St. Martin's Press, New York 1998., str. 275.; Peter Warren Singer, *The Enablers of War: Casual Factors behind the Child Soldier*, The Brookings Institution, Washington 2006., str. 4.

[1163] Christian G. Mesquida, Neil I. Wiener, „Male Age Composition and Severity of Conflicts“, *Politics and the Life Sciences*, 18 (2/1999), str. 181-189.; Richard Morin, „Boy Trouble“, *Washington Post*, 24. 6. 1999.

milijuna ljudi kronično je neishranjeno.[1164] Gotovo četvrtina mladih svjetske populacije preživljava s manje od dolara dnevno. Kako oko 250 milijuna djece živi na ulici, 211 milijuna djece mora raditi kako bi preživjela i prehranila sebe ili svoje obitelji. Podaci nadalje ističu kako 115 milijuna djece nikada nije bilo u školi.[1165] Trećina djece u Africi pati od teške gladi i neishranjenosti. Ta očajna i isključena djeca čine veliki depozit za ilegalne radnje, crnu ekonomiji, organizirani kriminal i oružane sukobe.[1166] Juan Somavi, glavni tajnik *World Social Summit-a*, ističe: »Zamijenili smo prijetnju od nuklearne bombe s prijetnjom od socijalne bombe.«[1167]

Thomas Homer-Dixon boji se kako će svijet iskusiti serijski slom našeg iznimno kompleksnog ekološkog, biofizičkog, političkog i ekonomskog sustava te za to smišlja novi termin tzv. »sinkronizirani neuspjeh«.[1168] Postaje jasnije kako nepovezanost i odvojenost potreba rastuće populacije i izvora ili resursa za njihovo zadovoljenje naglo povećava zahtjeve koji se nameću državama i društvu, dok simultano opada njihova mogućnost odgovora i zadovoljenja tih potreba. Te promjene rastaču društvo, dok u fragmentiranim državama rezultiraju nizom različitih socioekonomskih fragmentizacija, slabe državnu legitimnost iz koje povratno proizlaze razni nasilni konflikti.[1169]

Problem je više u preraspodjeli negoli u nedostatku resursa, konfliktne oružane grupe jako su svjesne tih pukotina i ponora između potreba i nedostataka resursa te ih iskorištavaju. One još više produbljuju jaz namjerno potkopavajući socijalnu sigurnosti ili traže snagu i podršku služeći kao surogat i zamjena za socijalne usluge koje bi zdravo društvo i sposobna vlast u normalnim okolnostima bile u stanju pružiti ljudima. Primjerice, u razornim ratovima Libanona, Hezbolah nudi čitavo područje socijalnih servisa ili usluga, od upravljanja

---

[1164] UN Human Settlements Program, *The Challenge of Slums: Global Report on Human Settlement 2003*.

[1165] U. S. Department of Labor, Bureau of International Labor Afairs, UN Population Fund, *State of World Population: Making 1 Billion Count: Investing in adolescents'health and rights*, UNFPA, New York 2003., str. 4., 6-7., 8-11.

[1166] Michael Renner, „State of the World 2005: Redefining security", *Rethinking Global Security: An African Perspective?*, Heinrich Böll Foundation Regional Office, Nairobi 2006., str. 5.

[1167] Michael Renner, *The Global Divide: Socioeconomic Disparities and International Security*, str. 273.

[1168] Thomas F. Homer-Dixon, „Synchronous Failure: The Real Danger of the 21st Century", The Robert J. Pelosky, Jr. Distinguished Lecture, The Elliott School of International Affairs, George Washington University, Washington, D.C., transkript govora održanog 4. 12. 2002., http://www.homerdixon.com/talksspeeches.html, datum pristupa 27. 1. 2017.

[1169] Thomas F. Homer-Dixon, „Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence from Cases**"**, *International Security*, 19 (1/1994), str. 5-40.

bolnicama do škola. Njihova popularnost nije samo u pružanju pomoći i usluga, nego također i u stvaranju oslonca na oružane grupe.[1170] Druge katastrofe, kao glad, nestašica, bolesti svakojake vrste, oskudica, podvlače taj široko rasprostranjen trend isključenosti i nevolje među rastućim brojem mladih diljem svijeta. Osobito je zabrinjavajuća činjenica epidemije AIDS-a ili SIDE u zemljama u razvoju, osobito u Subsaharskoj Africi. Ne slučajno, taj je dio i ishodište i rasadište u kojem leži problem i fenomen djece vojnika. Svake je godine 4,8 milijuna ljudi zaraženo AIDS-om koja mijenja iz temelja demografsku sliku i strukturu regije, sa zastrašujućim posljedicama za sigurnost i stabilnost te regije.[1171]

AIDS ne pogađa jednakom težinom sve dobne skupine. U jedinstvenom fenomenu biološke konstitucije djeca i osobito mlađe žene u svojim dvadesetima njome bivaju pogođeni u zastrašujućim razmjerima. Takva promjena u demografiji zastrašujuća je i zabrinjava. Nedavna su istraživanja pronašla snažnu korelaciju između navale i početaka nasilja, od ratova do terorizma i omjer i udio muške populacije u odnosu na sveukupnu populaciju. Jednom kada razina mladih muškaraca poraste do prevelikih razmjera izvan ravnoteže, nasilni se konflikti generiraju i pokazuju tendenciju umnožavanja.[1172] Upravo SIDA ima ovaj spomenuti učinak, jer se njezine razorne posljedice najviše odražavaju na mladim ženama, što dovodi do opasne neravnoteže i opasnog praga većeg broja mlađih muškaraca.

Iz bihevioralno-ekološko-biologijske perspektive, svi su oblici ratovanja slučajevi koalicijske, udružene agresije i izvršenih zločina predominantne koalicije mladih muškaraca. Takve udružene snage manifestiraju kroz kulturne razlike u načinu ispoljavanja i stupnju agresije različitih spolova i mogu biti konceptualizirani kao oblik međuspolne kompeticije i natjecanja, povremeno kako bi osvojili partnericu, ali češće su izazvani radi stjecanja resursa za privlačenje i zadržavanje partnerica. Mlađi se muškarci, koji se psihološki smatraju agresivnijima, bore i natječu za socijalne i materijalne resurse u svim društvima, na ovaj ili onaj način.

Mesquida i Wiener, zastupajući darwinističko biologističku poziciju, ističu kako je najznakovitiji čimbenik epizoda koalicijske agresije postojanje relativno velikog broja mladih

---

[1170] P. W. Singer, *Children at War*, str. 40.

[1171] Peter Warren Singer, „AIDS and International Security“, *Survival*, 44 (1/2002), str. 145-158.

[1172] C. G. Mesquida, N. I. Wiener, *Male Age Composition and Severity of Conflicts*, str. 181-189.; R. Morin, *Boy Trouble*.

muškaraca u jednom društvu. Gdje god i u koje god vrijeme postoji nasilje, bilo individualno ili kolektivno, mladi i obično neoženjeni muškarci često su prekršitelji i vršitelji nasilja.[1173] Svaki je rat historijska epizoda s jedinstvenim biopsihosocijalnim karakteristikama koja ne isključuje generalizaciju o naravi rata kao fenomena sličnih oznaka i uzroka diljem svijeta. Diskretni, sporadični događaji mogu biti shvaćeni općim principima. Svaki je rat nagoviješten sličnim demografskim uzorkom. Drugim riječima, svaki je rat po svojoj naravi sličan, drugačiji je kontekst i kulturna pozadina, međutim uzroci su uglavnom isti. Polemologija[1174] je termin primijenjen u analizi izvora rata, prema kojoj je rat fenomen koji rezultira iz međuodnosa bioloških, socijalnih i psiholoških čimbenika.

4.7.10. Socijalna isključenost

Kao što termin sugerira, ne radi se samo isključivo o nedostatku resursa i materijalnih uvjeta, nego termin upućuje na nedostatak mogućnosti, ishoda i funkcioniranja unutar jednog društva. U sebi obuhvaća društveni proces koji neke ljude isključuje iz niza institucija, aktivnosti ili okruženja nijekanje ili ne ostvarenost civilnih, političkih i socijalnih prava građana.[1175] Sam termin biva povezan i asocira ne samo na siromaštvo i nezaposlenost, već i na članove etničkih manjina i građane u vanjskim rubnim dijelovima grada.[1176]

Britanske vlasti definiraju socijalnu isključenost kao:

> »(...) termin koji govori o onome što se može dogoditi ljudima ili dijelovima koji pate od kombinacije međusobno povezanih problema kao što su nezaposlenost, slabe vještine, niska primanja, loši uvjeti stanovanja, visoka stopa kriminaliteta, loše zdravlje i slom i raspad obitelji.«[1177]

Levitas definira pojam ovako:

[1173] C. G. Mesquida, N. I. Wiener, *Male Age Composition and Severity of Conflicts*, str. 181.

[1174] Polemologija, termin koji označava analizu ljudskih konflikata i ratova, osobito međunarodnih.

[1175] Usp. Graham Room (ur.), *Beyond the treshold: The measurement and analysis of social exclusion*, Policy Press, Bristol 1995.

[1176] G. Redmond, *Poverty and Social Exclusion*, str. 1413.

[1177] Više o socijalnoj isključenosti: Social Exclusion Unit, *Preventing social exclusion*, http://www.housing.infoxchange.net.au/library/ahin/housing_policy/items/00054-upload-00001.pdf, datum pristupa 26. 1. 2017.; definicija se također nalazi i na Social Exclusion Unit's web stranici: www.cabinetoffice.gov.uk/seu/index.htm, i na vladinom novom godišnjem izvještaju o siromaštvu i socijalnoj isključenosti: *Department of Social Security* 1999, 2000.; John Pateman, John Vincent, *Public Libraries and Social Justice*, Ashgate Publishing Limited, Surrey 1988.

»Socijalna je isključenost kompleksan i multidimenzionalan proces. Uključuje nedostatak ili nijekanje resursa, prava, dobara i usluga te nemogućnost sudjelovanja u normalnim relacijama i aktivnostima dostupnim većini ljudi u društvu, bilo u ekonomskoj, društvenoj ili kulturnoj areni. Utječe i na kvalitetu života individue i na jednakost i koheziju društva u cjelini.«[1178]

Dok je prva definicija socijalne isključenosti dosta dvosmislena te uzroke isključenosti vidi unutar samog pojedinca, a krivnju i odgovornost implicitno stavlja na teret samog pojedinca ali i društva, Levitasova definicija i definicija ostalih autora, stavlja veći naglasak na nedostatak mogućnosti te uzroke isključenosti smještaju izvan samog pojedinca, u društvo, koje onda povratno utječu na individuu. Govoreći o negiranju prava implicitno se misli na neke izvanjske okolnosti i čimbenike koje oduzimaju pojedincu prava, što može imati negativne učinke, ne samo na ljude koji su isključeni, nego i na one koji to nisu. Posljedice su takve da je svima u interesu da se socijalna isključenost eliminira i riješi.[1179]

Socijalna isključenost i djeca

Micklewright ističe nekoliko glavnih potencijalnih aktera koji imaju moć isključiti, ali i uključiti djecu. Ti akteri su: vlada i njezine službe (kroz proviziju i redistribuciju resursa obiteljima s niskim primanjima, kroz proviziju univerzalnih socijalnih servisa i usluga, kao što su javni prijevoz, zdravlje i obrazovanje), tržište rada (koje uključuje mnogu djecu radnike, ali ih i isključuje i iskorištava plaćajući ih vrlo niskim plaćama), škola (kroz razne aktivnosti za koje djeca nemaju novaca da bi u njima sudjelovala), roditelji i obitelj (nezaposlenošću, nedovoljno visokim primanjima, nedostatkom interesa i podrške, te neuspjehom u pružanju adekvatne skrbi oko zdravlja, hrane ili obrazovanja), druga djeca i sama djeca.[1180] Diskusija se oko socijalne isključenosti djece treba voditi uzimajući u vidu njihove buduće mogućnosti i šanse kao i sadašnje standarde i uvjete života (dinamiku).[1181]

[1178] Ruth Levitas, Christina Pantazis, Eldin Fahmy, David Gordon, Eva Lloyd i Demi Patsios, *The multidimensional analysis of social exclusion*, http://www.cabinetoffice.gov.uk/media/cabinetoffice/social_exclusion_task_force/assets/research/multidimensional.pdf, datum pristupa 26. 1. 2017.

[1179] G. Redmond, *Poverty and Social Exclusion*, str. 1412.

[1180] John Micklewright, *Social exclusion and children: A European view for US debate*, UNICEF Innocenti Research Centre, Firenca 2002., str. 12.

[1181] G. Redmond, *Poverty and Social Exclusion*, str. 1414.

4.7.11. Mitovi o dječjem radu

Mit 1: Djeca moraju raditi zbog siromaštva[1182]

Istina je da većina djece radnika dolazi iz siromašnih obitelji u siromašnim zemljama, ali siromaštvo nije jedini uzrok njihova rada kako mnogi misle. Mnogi pokazatelji ukazuju i na to da je jedan od važnih čimbenika i to što sami roditelji te djece ne nagrađuju dovoljno njihov trud i nastojanje da pohađaju školu, niti ih motiviraju na obrazovanje. Ovo se osobito odnosi na djevojčice.[1183] Često se baš siromaštvo uzima kao izgovor za dječji rad, a mit je tvrdnja da će baš iskorjenjivanjem siromaštva nestati i dječji rad. Međutim, upravo činjenica propalih nastojanja oko obrazovanja, doprinosi povećanju dječjega rada. Stoga, siromaštvo nikada neće biti iskorijenjeno sve dok djeca rade i ne budu bila usmjerena u škole. Dječji rad generira i perpetuira siromaštvo.[1184]

Postoje mnoge manje razvijene zemlje u kojima je dječji rad gotovo iščeznuo i nije praksa. Mnogi šalju svoju djecu u škole da bi izbjegla začarani krug siromaštva. Primjer je savezna država Kerala u Indiji koje je napustila praksu dječjega rada i poboljšala uvjete života čitave zajednice.[1185]

Dakle, relacija između ekonomskog razvoja i dječjega rada nije nužno linearna. Dok ekonomski razvoj omogućava i olakšava smanjenje dječjega rada smanjenje dječjega rada doprinosi razvoju. Ta je veza obostrana i dvosmjerna.[1186]

Mit 2: Siromašne obitelji trebaju djecu koja bi doprinijela njihovom preživljavanju

---

[1182]Global March. org, *Myths associated with child labor,* http://beta.globalmarch.org/resourcecentre/child_labour/index.php, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1183] Global March Against Child Labor, „Myths About Child Labor Abound“, Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Greenhaven Press, San Diego 2009., str. 42.

[1184] Isto.

[1185] Više o saveznoj državi Kerali vidi u: John Kurien, „The Kerala Model: Its Central Tendency and the Outlier“, *Social Scientist,* 23 (1/3/1995), str. 70-90.; Apoorva Shah, *Putting the "Kerala Model" to Rest: Lessons for a New Era of Development in India*, https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1680001, datum pristupa 12. 7. 2017.; Narendar Pani, K. Jafar, „Mass Education-led Growth and Non-agrarian Villages: Long-term Results of the Kerala Model“, *Oxford Development Studies*, 38 (1/2010), str. 25-42; Deepak Sasi Nikarthil, *Economic Evolution of Kerala Health Model*, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2548902, datum pristupa 12. 7. 2017.; Triyakshana Venkatraman, *The Kerala Paradox,* http://ssrn.com/abstract=1717741, datum pristupa 12. 7. 2017.; Nithya N. R., „'Kerala Model of Health': Crisis in the Neo-liberal Era“, *International Journal of Science and Research (IJSR),* 2 (8/2013), str. 201-203.; Raman Kutty, *Rethinking the Kerala 'model' in health*, http://www.india-seminar.com/2012/637/637_v_raman_kutty.htm, datum pristupa 12. 7. 2017.

[1186] Global March Against Child Labor, „Myths About Child Labor Abound“, Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Greenhaven Press, San Diego 2009., str. 42.

Siromaštvo se unutar obitelji smatra najvećim i glavnim uzrokom dječjega rada. Siromašne si obitelji ne mogu priuštiti da djeca ne rade i ne doprinose. Međutim, kako smo istaknuli, mit je da je siromaštvo glavni uzrok potrebe za dječjim radom. I drugi su faktori navedeni kao generatori dječjega rada. Dugoročno, za obitelji je puno bolje preusmjeriti djecu u škole da bi imala bolju budućnost, razvijenije vještine i znanja potrebna za budući bolji posao i veće šanse izlaženja iz kruga siromaštva.

Prema procjenama i ekonomskoj studiji troškova i dobiti iskorjenjivanja dječjega rada, ILO-a i IPEC-a (International Programme on the Elimination of Child Labour), *2003 Economic Study of the Cost and Benefits of Eliminating Child Labor, ILO-IPEC,* pretpostavlja se kako djeca radnici svojim prihodima doprinose 20 % prihodima odraslih.[1187] Dakle, s jedne strane, kratkoročno, dječji rad može povećati prihode domaćinstva svoje obitelji i doprinijeti njihovom preživljavaju, s druge strane, dugoročno, dječji rad ima suprotne efekte za buduće generacije.

Mit 3: Djeca su bolje prilagođena i prikladnija za neke poslove od odraslih (maleni prsti, okretnost i drugačije vještine)

Povijesno, smatralo se kako su djeca prikladnija za neke poslove i bolje prilagođena nego li odrasli. Ovaj se argument često koristi kao izgovor u industriji tepiha koristeći dječju radnu snagu zbog njihovim malenih, okretnih prstića, što ih čini sposobnijima praviti i vezati manje i čvršće čvorove na tepihu. Istraživanja ILO-a pokazuju upravo suprotno i kako je taj argument neobranjiv i pogrešan. U nekoliko se industrijskih sektora opasnih po zdravlje djeteta, uključujući industriju tepiha, rudnike, industrijsku proizvodnju stakla, poliranje i brušenje dijamanata, koje traže određene vještine, pokazalo upravo suprotno. Naime, empirijsko istraživanje preko 2000 tkalaca, pokazalo je kako djeca nisu ništa bolja u pravljenju malenih čvorova.[1188] Neki od najboljih tepiha, ručno rađenih, izuzetne gustoće malih čvorova, napravljena su baš od odraslih. Ako dječji maleni i okretni prsti nisu potrebni i bitni, tada je teško zamisliti u kojim je to granama trgovine i proizvodnje uopće potrebno.[1189]

[1187] ILO-IPEC, *Investing in Every Child. Economic Study of the Cost and Benefits of Eliminating Child Labor,* International Labor Office, Geneva 2003., str. 52.

[1188] ILO, *Child Labour: Targeting the Intolerable*, str. 19.; ILO, *One hour against a child labor*, http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/moscow/areas/ipec/docs/one_hour_against_child_labour.pdf, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1189] Global March Against Child Labor, *Myths About Child Labor Abound*, str. 44.

Mit 4: Dječji je rad potreban za ekonomski rast i razvoj

Ne postoje dokazi koji podržavaju teoriju kako djeca moraju raditi za napredak industrije dok ih ekonomski rast i tehnološki napredak ne nadomjeste. Povijesno, iskorjenjivanje dječjega rada i nadomještanje univerzalnim obaveznim obrazovanjem doprinijelo je ekonomskom rastu zemalja. Dječji rad ukazuje na nedovoljno ulaganje u edukaciju i budućnost nacije. Obrazovanje je srce i temelj razvoja. Uvođenje i širenje univerzalnog obrazovanja i besplatnog školovanja dobre kvalitete, prepoznato je kao ključni čimbenik ekonomskog rasta i razvoja. Međutim, dok oko 250 milijuna djece, u dobi od 5 do 17 godina radi i njihovo se temeljno pravo na obrazovanje i školovanje niječe, kako iskorijeniti rad i dovesti djecu u školu? Očito, ciljevi obrazovanja za sve nikada neće biti postignuti ukoliko potrebe djece radnika ne budu bile ispunjene.[1190] Dječji rad ometa puni razvoj ljudskog kapitala. Manje vješta i kvalificirana radna snaga rezultira niskom produktivnošću i niskim primanjima jedne zemlje.

Mnoga istraživanja, što smo već i naveli, pokazuju i prepoznaju historijsku vezu između smanjivanja dječjega rada, povećanja pohađanja škole i osnovnog obrazovanja, te ekonomskog rasta i razvoja industrijaliziranih zemalja. Donošenje zakona o obaveznom obrazovanju i dostupnosti škola prirodno su pomogle u iskorjenjivanju dječjega rada i preduvjeti su rapidnog ekonomskog rasta. Obrazovne vještine, postignuća i znanja doprinijele su i odigrale važnu ulogu u brzom ekonomskom rastu zemalja u Istočnoj Aziji, kao što je Južna Koreja.[1191]

Mit 5: Dječji je rad vrijedan dio rane dječje edukacije ili obrazovanja

Mnoga djeca radnici, radeći dan i noć, propustila su ono najvažnije u najkritičnijem razdoblju svojeg fizičkog i mentalnog razvoja i života. Obrazovanje osnažuje djecu ohrabrujući ih u usvajanju i zadobivanju znanja i vještina potrebnih kako bi realizirali svoj puni potencijal i ispunili svoja osnovna prava.

Istraživanja negiraju i opovrgavaju tvrdnju da djeca kasnije u životu imaju dobrobit i koristi ukoliko su radila u ranim godinama svoga života. Djeca s malo ili nimalo obrazovnih potencijala odrastaju kao manje zdravi i manje produktivni, nego li odrasli koji nisu radili u tako ranoj dobi. Istraživanja rađena u Brazilu, pokazuju kako ulazak na tržište radne snage

[1190] Isto, str. 45.

[1191] Isto.

prije 13. godine života, smanjuje ukupnu životnu zaradu u odrasloj dobi za 13 do 17 % i povećava vjerojatnost osobnog pada na dno ljestvice zarade od oko 7-8 %, odnosno primanja su mu manja za 7-8 % prosječno. Dakle, što ranije dijete uđe na tržište rada i postane radnik, to će u kasnijoj dobi biti veća vjerojatnost od manje zarade i manjih šansi za budućnost. Politika koja odgađa dob za ulazak na tržište rada i zapošljavanje, pokazuje značajne pozitivne učinke na smanjivanje incidenata i pojavnosti siromaštava u odrasloj dobi.[1192]

Mit 6: Djeca imaju pravo na pristojan posao

Neki brane pravo djece na rad pregovarajući o njemu i zahtijevajući bolje uvjete rada. Međutim, koncept djece radnika narušava standarde postavljene međunarodnim konvencijama vezanim uz prava i status djece. Dječja prava ne bi trebala biti nešto čime se pregovara niti su diskutabilna. Potreba dječjeg rada, proizašla iz ekonomskih potreba ili drugih razloga, ne stvaraju novo dječje pravo na rad, zamjenjujući njihova prava na obrazovanje, igru i zaštitu od ekonomskog iskorištavanja. Društva u kojima se svakodnevno poriču osnovna prava djece, tjera djecu i prisiljavaju ih na rad radi preživljavanja.

Mit 7: Djeca su jeftinija i koštaju manje

Ekonomski argument kako je isplativije i manje košta zapošljavanje djece nego li odraslih, pada u vodu pobližom istragom. Prema istraživanjima ILO-a, pokazuje se da su troškovi rada i uštede zapošljavanja djece vrlo mali, manji od 5 % u usporedbi s konačnom maloprodajnom cijenom izvoznih proizvoda nakita, i manje 5-10 % u usporedbi s konačnom stranom maloprodajnom cijenom tepiha. Naime, trgovci u maloprodaji procjenjuju vrijednost tepiha 200 % veću od njihove proizvodne vrijednosti. Tako tepisi koštaju 4 puta više u trgovinama, nego li što je izvozna cijena Indije tih tepiha.[1193]

4.7.12. Zaštita djece radnika

Neki predlažu alternativnu perspektivu, odnosno perspektive drugačijeg pristupa problemu dječjeg rada koje počinju isticati da je rad temeljna ljudska aktivnost. Univerzalna Deklaracija o ljudskim pravima iz 1948., članak 23., paragraf 1., ističe kako je rad i pravo na rad jedno od

---

[1192] Usp. Kailash Satyarthi, *Child Labor, Illiteracy, and Poverty, must be fought Together,* http://www.worldlearning.org/document-portal/communications/child-labor-illiteracy-and-poverty-must-be-fought-together-by-kailash-satyarthi/, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1193] Global March. org, *Myths associated with child labor,* http://beta.globalmarch.org/resourcecentre/child_labour/index.php, datum pristupa 2. 2. 2017.

temeljnih ljudskih prava, te da ne postoje čvrsti dokazi kako djeca imaju koristi ukoliko im se oduzme pravo na rad ili štete ukoliko rade. Slijedom te perspektive, djeca koja nemaju drugog izbora i moraju raditi, trebala bi biti zaštićena u radu, a ne od rada.[1194]

Pristupi praksi dječjega rada koji pouzdano štite dobrobit djeteta trebaju ispuniti dva uvjeta. Prvi je da je potrebno uzeti u obzir i korist i dobrobit te štete koje mogu iz rada proizaći. Drugo, potrebna je fleksibilnost i senzibilnost za okoliš u kojem djeca žive i rade. Ovi uvjeti dopuštaju i ohrabruju intervencije koje štite mogućnosti za djecu da bi preuzela kontrolu nad svojim životima koja nudi smisao i nadu.[1195]

Jedan od načina podrške djece radnika je omogućavanje i olakšavanje formiranja udruženja u kojima se međusobno mogu pomagati i podržavati. Tako postoje udruženja djece radnika u Aziji, Africi i u Južnoj Americi. Ta su udruženja više manje formalna i pod kontrolom su djece same, uz pomoć i vodstvo odraslih.[1196] Budući da se djeci negira članstvo i oduzima pravo na formalne sindikate, ova udruženja mogu poslužiti nekim zadacima i funkcijama sindikata, koji pregovaraju, podržavaju i brane djecu u slučajevima problema s poslodavcima te ponekad pregovaraju i s tvorcima zakona. Međutim, njihova je dominantna uloga i zadatak osigurati okoliš i okolnosti u kojima djeca dijele svoja iskustva i probleme te osiguravaju i pružaju moralnu podršku i logistiku. Često također, nude i mogućnost treninga u korisnim vještinama, bilo tehničkim ili socijalnim, a ponekad čak i mogućnost pohađanja škola. Kroz sudjelovanja u takvim udruženjima, djeca i mladi radnici imaju mogućnost samoizražavanja i borbe za svoja prava te stječu samopoštovanje, sigurnost i ponos u samostalnom rješavanju svojih života.[1197]

Ono što je diskutabilno, pitanje je dosega njihova djelovanja i preko granica svoga djelokruga, te načina na koji mogu doprinijeti poboljšanju prava i dobrobiti većine djece radnika po čitavom svijetu. Međutim, mnogi od njih žive u ruralnim područjima udaljenim od mjesta susreta, te nemaju mogućnosti sudjelovanja i izricanja svojega stava i glasa.

[1194] M. Bourdillon, *Children's Work*, str. 854.

[1195] Isto.

[1196] Usp. Anthony Swift, *Working children get organised*, International Save the Children Alliance, London, 1999.; Mary John, *Children's Rights and Power: Charging Up for a New Century*, Athenaeum Press, London 2003.

[1197] M. Bourdillon, *Children's Work*, str. 855.

4.7.12.1.Odgovori na iskorištavanje djece u sweatshopovima

Zakon o standardima pravednog rada, *The Fair Labor Standards Act*, iz 1938. godine, službeno zabranjuje rad u sweatshopovima. Međutim, zbog nedostatka osoblja u Ministarstvu rada SAD-a i korporativne strategije distanciranja samih korporacija od proizvodnje svojih dobara, na način da premještaju svoje proizvodne pogone u siromašne zemlje, tzv. subkontraktorima ili podizvođačima radova, zakon se vrlo slabo provodi.

Godine 1997., predloženi su Zakoni o zaustavljanju i sprječavanju rada sweatshopova, *Stop Sweatshops Bills,* američkog kongresa, s ciljem pravednih standarda rada koji su zapravo poboljšana verzija *Fair Labor Standards Act.* Namjera je zakona podsjetiti korporacije kako su one odgovorne za česta narušavanja i nasilna kršenja pravila rada i rušenje standarda rada od strane njihovih podizvođača, vlasnika tvornica u siromašnim zemljama.[1198]

Korporacije postavljaju sweatshopove u ime kompetitivnosti i konkurentnosti. U stvarnosti, korporacije se ne suočavaju s gubitcima profita ili bankrotom, nego samo s činjenicom premalo profita. Tijekom dvadesetog stoljeća plaće su radnika drastično opadale i smanjivale se u odnosu na direktore korporacija (CEO). Primjerice, 1965. prosječna je plaća direktora korporacije bila 44 puta veća od prosječne plaće radnika. Danas, prosječna plaća direktora korporacija, iznosi 212 puta više od radnikove plaće, a 2014. je bila oko 500 puta veća od prosječne plaće radnika.[1199]

Obrnuvši prioritete, korporacije stavljaju plaće svojih direktora i troškove u reklamne svrhe ispred dobrobiti svojih radnika. Primjerice, radnicima koji na Haitiju šiju Disney pidžame za djecu, potrebno je 14,5 godina kako bi dostigli zaradu Michael Eisnera koju on zaradi u jednom satu. Nike bi mogao platiti svim svojim radnicima pojedinačno, svaki mjesec, dovoljno da imaju za hranu i odjeću za sebe i svoje obitelji i to ukoliko bi se odrekao samo 1 % svoga budžeta koji troše u reklamne svrhe. Korporacije lažno tvrde kako su one žrtve globalne ekonomije, dok su one zapravo generatori i tvorci ovog sustava i oni koji ga podržavaju.[1200]

U nastojanju da se problem prisilnog i teškog rada u sweatshopovima diljem svijeta riješi, potrebno je uvidjeti da je siromaštvo samo vrh ledenoga brijega i samo površni izgovor za

---

[1198] O. Given, *An Indictment of Sweatshops*, str. 24.

[1199] Isto, str. 25.

[1200] Isto.

dublje probleme. Problem teškog i prisilnog rada ima puno dublje korijene te nije rezultat isključivo brutalne ekonomsko-gospodarske stvarnosti, nego je ishod puno težih narušavanja temeljnih ljudskih prava. Siromašni ljudi imaju puno manje obrazovnog potencijala i šansi, manja primanja, manje moći, isključeni su i marginalizirani, na dnu društva, ostavljeni. Često su žrtve opresivnih socijalnih i kulturalnih uzoraka i okolnosti koje ih vežu i porobljavaju. Činjenica je da je većina prisilnih radnika iz redova obraćenih muslimana, ljudi iz urođeničkih plemenskih uređenja, hindusi i kršćani, drugim riječima, kao što smo spomenuli, svi oni izvan, na marginama društva, osuđeni, drugačiji, isključeni. Ovaj uvid otkriva nam intrinzične i duboko isprepletene veze između ekonomskih i radničkih pitanja i problema i sve prožimajućih i razornih problema vjerske, rasne, etničke, jezične i spolne netrpeljivosti, netolerancije i diskriminacije.[1201]

Teški rad narušava zdravlje djece i dobrobit društva kojemu pripadaju u cjelini. U najgorim oblicima svoje pojavnosti teški rad predstavlja zapravo manifestaciju siromaštva. Obitelji ne mogu preživjeti, osim ako djeca ne zamjene odrasle i na taj način doprinesu povećanju prihoda i šansi za preživljavanje. Međutim, upravo ta činjenica dostupnosti dječjega rada kao jeftinije alternative radu odraslih, potkopava mogućnosti i udaljuje odrasle od mogućnosti da se zaposle te na taj način perpetuira i produbljuje siromaštvo. Nadalje, djeca zarobljena u dehumanizirajućim uvjetima rada ne uspijevaju pohađati niti minimum obrazovanja, i na taj način propuštaju šanse za mogućnošću bolje budućnosti i boljeg posla kojim bi prekinuli taj krug siromaštva i bijede i osigurali si bolju budućnost kad odrastu.[1202]

Istina je da neki oblici lakšeg rada, u ne tako lošim i nehumanim uvjetima, nakon vremena provedenog u školi, povećava djetetov osjećaj odgovornosti za obitelj i ne ometa njegovo obrazovanje, dok s druge strane, dječji rad postaje alternativa obrazovanju, a ne njegov nadomjestak.

Tretirati i gledati na dječji rad isključivo samo kao na simptom siromaštva, čini njegovo iskorjenjivanje još težim. Koncept siromaštva je nejasan i neodređen i on ne nudi sistematski pristup iskorjenjivanja dječjeg rada. Umjesto toga, potrebno je shvatiti da je teški dječji rad narušavanje djetetovih osnovnih i temeljnih prava. Ta naširoko prihvaćena i ratificirana prava

---

[1201] Timothy Ryan, „Sweatshops Must Be Recognized as a Human Rights Violation“, Mary E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, Greenhaven Press, San Diego 1999., str. 30-31.

[1202] N. Narayan, *International Partnerships Must Reduce the Use of Child Labor*, str. 64.

nude sistematičniji pristup u isticanju i prokazivanju dječjeg rada i rješavanju njegovih brutalnih i razornih učinaka na zdravlje djeteta.[1203]

Mi ovdje stoga, ne govorimo isključivo i jedino o siromaštvu, gospodarskoj i ekonomskoj krizi i nevoljama, niti o samo jednom slučaju hrabrog dječaka i njegovoj smrti, kao što je spomenuti Iqbal Masih. Mi govorimo o cijelom nizu problema i porobljavanja utemeljenog na spomenutima problemima, govorimo o postupanju s ljudima kao sredstvima i robom, kao robovima. Mi govorimo o polaganoj smrti i napuštenosti tih ljudi kojima se niječu osnovna prava, ekonomske i materijalne mogućnosti za pristojnim životom, govorimo o nedostatku šanse za obrazovanjem i boljom budućnosti, pristojnim domom i krovom nad glavom, govorimo o čistoj vodi, hrani i svemu onome što čini život mogućim i dostojnim življenja. Sve ono što mi, u zapadnim dijelovima visoko razvijenog svijeta, uzimamo zdravo za gotovo.

Iskustva ljudi koji se svakodnevno bore s ovakvim teškoćama govore nam i pokazuju dalje od ekonomskih nevolja i tjeraju da bacimo pogled s onu stranu siromaštva i bijede kao jedinog mogućeg objašnjenja njihove teške situacije kako bismo uvidjeli da prava djece radnika i prisilnih radnika, kao dio borbe za prava i dostojanstvo čovjeka moraju biti pod svaku cijenu i u svim uvjetima obranjena.[1204]

Mnogi su nudili rješenje da bi se vlade i svi oni koji imaju moć u rješavanju ovoga problema (WTO, MMF i Svjetska banka) trebali fokusirati i usmjeriti na označavanje proizvoda koji su napravljeni dječjim radom, iznenadnim i češćim inspekcijama u tvornice gdje rade djeca, omogućavanje obrazovanja, primarne zdravstvene zaštite, ekonomskog razvoja i zaštite prava radnika. Potrebno se više usmjeriti na povećanje dostupnosti ovih resursa da bi se osnažili i vlastitim nastojanjima prekinuli ciklus i krug siromaštva. Omogućavajući veću ekonomsku i društvenu participaciju onih isključenih i marginaliziranih, omogućit će ekonomski rast te detekciju problema apsolutnog siromaštva kao jednog od glavnih generatora političke nestabilnosti, okolišnog razaranja i populacijskog rasta.[1205]

[1203] Isto, str. 64.

[1204] T. Ryan, *Sweatshops Must Be Recognized as a Human Rights Violation*, str. 31.

[1205] Isto.

4.7.12.2. Mogu li programi označavanja proizvoda napravljenih dječjim radom, poslužiti kao redukcija dječjeg rada?

Osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća naglo je porastao izvoz ručno rađenih tepiha iz zemalja kao što su Indija i Nepal. Prema podacima iz 1993., najveća tržišta i zemlje uvoznice koje su uvozile ručno rađene tepihe, uglavnom napravljene dječjim radom, bile su SAD, koja je uvozila robu u vrijednosti od 66 milijuna $ te Njemačka s vrijednosti uvezene robe od 57 milijuna $. Iza njih su slijedile Švicarska, Kanada, Nizozemska, Australija, Novi Zeland, Belgija, Luxemburg i Austrija. Pod pritiskom religijskih udruženja i nevladinih organizacija, sredinom osamdesetih i devedesetih godina dvadesetoga stoljeće, kupci su postajali svjesni činjenice iskorištavanja djece koja rade tepihe u iznimno teškim uvjetima. Iskorištavanje djece i teški uvjeti u kojima su radili potaknuli su mnogobrojne kritike i rasprave i rezultirali programom označavanja proizvoda rađenih dječjim radom.[1206]

Postoji nekoliko programa označavanja proizvoda dječjega rada koji djeluju u Indiji, Njemačkoj, Švicarskoj, Brazilu i SAD-u. Dva najveća programa su Rugmark i Kaleen.[1207] Rugmark etiketa ili oznaka, koja zapravo predstavlja ručno rađenu marku, s oznakom »smajlića«, na kojem piše riječ Rugmark. Godine 1995, u Njemačkoj i SAD-u, Rugmark oznaka, zapravo postaje legalno obvezujuća međunarodna etiketa.[1208] Ranih je devedesetih godina dvadesetoga stoljeća indijska vlada počela favorizirati program i inicijative označavanja proizvoda Rugmark, kada je spomenuti senator Tom Harkin dao prijedlog zakona američkom Kongresu, *The Child Labor Deterrence Act,* kojim se zabranjuje uvoz proizvoda proizvedenih dječjim radom u SAD.

Ciljevi su programa Rugmark bili slijedeći: organizirati individue i kompanije u industriji tepiha kako bi nastojala oko iskorjenjivanja dječjega rada, ustanoviti neovisan, profesionalan, međunarodno priznat i vjerodostojan sustav nadgledanja ili monitoring i sustav osiguranja

---

[1206] Janet Hilowitz, *International Programme on the Elimination of Child Labour (IPEC) Labelling Child Labour Products*,

http://www.ilo.org/public//english/standards/ipec/publ/policy/papers/labelling/part2.htm#c1-1, datum pristupa 28. 1. 2017.

[1207] Julie V. Iovine, „Product Labeling Programs May Not Reduce Child Labor“, Mary E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, Greenhaven Press, San Diego 1999., str. 82-83.

[1208] Isto.

kako bi se proizvodili tepisi isključivo bez dječjega rada i zadnji je cilj inicijative bio rehabilitacija i edukacija bivše djece radnika u tvornicama tepiha.[1209]

Mnoge su korporacije, neki od izvoznika tepiha i manufaktura, postali svjesni činjenice kako taktikom označavanja proizvoda dječjega rada i iskorjenjivanjem istoga rade na poboljšanju svojega imidža u javnosti. Počeli su surađivati s vladom i konzumentima te odgovarati na njihove zahtjeve i averzije prema dječjem radu. U to je vrijeme i indijskoj vladi postalo jasno da je potrebno poduzeti neke od akcija i inicijativa koje su išle u smjeru zabrane dječjega rada da bi zaštitile svoj izvoz i kako ne bi pretrpjele velike gubitke.[1210]

Međutim, kada je 1994. postalo evidentno kako Harkinov zakon neće proći u Kongresu, niti kasnije, kako smo napomenuli, potpora je indijske vlade Rugmark inicijativi i programu označavanja proizvoda naglo počela slabiti te nije niti zaživjela. Indijska vlada nikada nije napravila niti jednu javnu deklaraciju podrške programa i inicijative Rugmark. Podatci ILO-a iz 2000. govore kako je tek nedavno indijska vlada podržala drugi program i inicijativu označavanja ručno rađenih tepiha, poznato pod nazivom Kaleen.[1211]

Na to koliko je zaista teško i nemoguće sprovesti vjerodostojan i profesionalan monitoring, ukazuje činjenica da unatoč proračunu od 1 milijun $, Rugmark ima samo 18 inspektora koji bi trebali iznenada na prepad obilaziti 18 636 prostorija diljem Indije u kojima se tepisi ručno rade na razbojima. Kaleen bi sa svojih 18 inspektora trebao obilaziti 2400 mjesta u kojima se tepisi izvoze.

»Program označavanja je uzaludan. Označavanje može i bit će kupljeno.«, izjava je Chris Waltera, projekt direktora pri Cultural Survival, neprofitnoj organizaciji za ljudska prava u Bostonu.[1212]

Elliott Scharge, profesor na Sveučilištu poslovne škole u Kolumbiji, izjavio je kako:

> »(...) bez kamere u svakoj prostoriji u kojoj je razboj, i u svakom domu gdje se tepisi rade, nema načina da možemo znati je li neko dijete uključeno ili ne.«[1213]

[1209] Isto.

[1210] J. Hilowitz, *International Programme on the Elimination of Child Labour (IPEC) Labelling Child Labour Products*.

[1211] Isto.

[1212] J. V. Iovine, *Product Labeling Programs May Not Reduce Child Labor*, str. 84.

[1213] Isto.

Iz svega rečenoga, jasno je vidljivo da program i praksa označavanja proizvoda rađenih dječjim radom ima i poteškoća jer je teško na terenu zaista utvrditi koji proizvodi jesu, a koji nisu napravljeni dječjim radom i jesu li zaista i označeni. Zaista nije rješenje zabraniti uvoz takvih proizvoda, budući da mnogi ovise o njima. Najčešće tim inicijativama bivaju najpogođenija djeca sama koja moraju raditi kako bi prehranila sebe i svoje obitelji. Ono što je učinkovitije u nastojanjima iskorjenjivanja dječjega rada, jesu nastojanja oko poboljšanja uvjeta rada i beneficija djeci koja rade, a ne potpuna zabrana uvoza ili rada djece.[1214]

Posvemašnji je konsenzus da je dječji rad bio nešto zlo, kako u prošlosti, tako i danas. Ukratko, praksa je dječjega rada loša politika. On je loša praksa ekonomski, jer ruši plaće odraslih, onemogućava im pristup tržištu rada i smanjuje njihove šanse za zaposlenjem. Dok god imate depozit djece spremne raditi u užasno teškim uvjetima, za iznimno niske plaće ne trebaju vam odrasli koji će zahtijevati svoja prava ili veće plaće. Dječji rad sprječava razvoj temeljnih kapaciteta izgradnje ekonomskog rasta i razvoja utemeljenih na znanju i visoko kvalificiranoj radnoj snazi. On je loš socijalno, jer potencira neuspjeh države i društva da zaštite od iskorištavanja i zloupotreba svoje najranjivije članove, a to su djeca. Dječji je rad loš s političkog aspekta, jer polarizira djecu na dvije klase, one bogate i na one siromašne, na školsku djecu, s jedne strane i na djecu radnike, s druge strane, koja nemaju jednaka prava i pristup socijalnoj pravdi. On je loš s kulturnog aspekta, budući da ostavlja i marginalizira grupu djece izloženu nedostatku obrazovanja i bez šanse i mogućnosti, ostavljajući ih nepismenima i neobrazovanima. Konačno, dječji je rad loš mentalno i tjelesno jer narušava i sprječava pravilan rast i razvoj djetetove psihe i tijela.[1215]

Sve se navedene posljedice i negativne strane dječjega rada ne moraju nužno u isto vrijeme objediniti. Tako će primjerice, dijete koje radi možda biti zdravije i imati veći osjećaj samopostignuća, nego li siromašno dijete koje ne radi. Međutim, zajedno svi ti negativni aspekti dječjega rada kreiraju jedan imperativ, a to je imperativ iskorjenjivanja dječjeg rada koji bi išao u smjeru pronalaska najpravednije prakse u najboljem interesu djeteta, bez obzira na uzroke i različite nespojive posljedice i rješenja.[1216]

[1214] Isto, str. 82.

[1215] G. C. M. Kristoffel Lieten, *Toward an Integrative Theory of Child Labor*, str. 31.

[1216] Isto.

4.8. Ukradeno djetinjstvo – djeca ratnici

> »Kada povreda tuđe intime postane običaj i pravilo ulazimo u razdoblje u kojem je najveći ulog preživljavanje, ili nestanak pojedinca.«
>
> (Milan Kundera, *Iznevjerene oporuke*)[1217]

U travnju je 1997., od sudionika simpozija organiziranom u Cape Town, od strane UNICEF-a, usvojena radna definicija termina »dijete vojnik«, ukorijenjena i ucijepljena i u Principima Cape Towna, *Cape Town Principles*. Dijete vojnik svaka je osoba mlađa od 18 godina, koja je dio regularnih oružanih snaga ili iregularnih oružanih grupa bilo kojeg kapaciteta, uključujući i kuhare, nosače, glasnike i one koji prate takve grupe, a nisu članovi obitelji. Definicija uključuje i djevojčice koje su regrutirane u svrhu seksualnog iskorištavanja i prisilnog braka. Definicija se ne odnosi samo na nekoga tko nosi ili je nosio oružje.[1218]

Djeca, na žalost oduvijek sudjeluju na razne načine i u raznim okolnostima u ratu. Kao i odrasli i dječje je iskustvo rata različito. Djeca mogu biti mete ratnih napada, indirektne žrtve, promatrači, svjedoci, i oni koji izazivaju i nastavljaju sukobe, sudjelujući u oružanim borbama. Rat izlaže djecu novoj ranjivosti i zlostavljanju onda kada su nasilno premještena i odvedena iz svoga doma, kada su im ubijeni roditelji i članovi obitelji, kroz fizičku i psihičku destrukciju i nasilje, kroz uništavanje ekonomske, društvene i političke infrastrukture, tjerajući njihovu zemlju u još dublju krizu i siromaštvo, i najstrašnije kada su nasilno i protiv svoje volje regrutirana.[1219]

Međutim, ono što zabrinjava i zaokuplja našu pažnju stvarnost je da rat u ovo naše suvremeno vrijeme dvadeset i prvog stoljeća nije više rat kakvoga zamišljamo kada govorimo o ratu

---

[1217] Milan Kundera, *Iznevjerene oporuke. Esej*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1997., str. 188.

[1218] *Cape Town Annotated Principles and Best Practice on the Prevention of Recruitment of Children into the Armed Forces and Demobilisation and Social Reintegration of Child Soldiers in Africa*, prihvaćena 30. travnja 1997.; definiciju djeteta vojnika vidi u: UNICEF, *Factsheet: Child Soldiers*, UNICEF, Based on the'Cape Town Principles, 1997., http://www.unicef.org/emerg/files/childsoldiers.pdf, datum pristupa 3. 2. 2017.; Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Guide to the Optional Protocol on the Involment of Children in Armed Conflict*, The United Nations Children's Fund (UNICEF), New York 2003.

[1219] Zoë Marriage, „Worst Forms of Child Labor: Children and War", Hugh D. Hindman (ur.), *The World of Child Labor.An Historical and Regional survey*, M. E. Sharpe, Armonk, New York 2009., str. 102.

između vojnika na bojnom polju. Ta se slika rata i ratovanja izmijenila do temelja. Danas rat znači i podrazumijeva borbu muškaraca, žena i u konačnici djece. Uzroci su rata najčešće političke naravi, ali oni se vode i iz ekonomskih, socijalnih, religijskih i kriminalnih motiva. Grupe unutar kojih se ratovi vode, mogu biti državne vojske ili snage, ili oružane, pobunjeničke grupe terorista, pa sve do kartela droge i paravojnih trupa.[1220]

Još je jedna vrsta ratnika osobito prisutna u ratu danas. Privatni ratnici unajmljeni od strane privatnih biznismena, poslovnih ljudi i korporacija, tzv. korporativni ratnici. Oni danas ispunjavaju posao koji su nekada radili isključivo vojnici. Ono što je interesantno jesu iskustva susreta tih novih vojnika privatnog tržišta s djecom ratnicima na bojnim poljima koja su opetovano korištena od strane njihovih protivnika.[1221] Vojnici se moraju nositi s kompleksnom moralnom dilemom suočavanja s djecom na bojnom polju bez ispravnog obavještajnog upozorenja ili treninga pripreme koji bi im pomogao ili ih vodio u takvim situacijama i susretima.

Djeca na bojnom polju nisu samo i jednostavno djeca. Oni mogu biti bezosjećajni ubojice sposobni za najstrašnija, najokrutnija i najbrutalnija djela i zločine. Mnogi su prepušteni sami sebi, izgubljeni, bez ikoga svoga, bez relacija sa svojim obiteljima, možda ne poznaju ništa više osim svijeta nasilja. Međutim, u isto vrijeme oni su još uvijek djeca koju društvo ima obvezu i odgovornost zaštititi. Njihovo je razumijevanje moći i posljedica njihovih čina često limitirano. Njihova nezrelost i neiskustvo često je razlog njihovog jednostavnog iskorištavanja od raznih oružanih grupa. Upravo se s tom nevinošću djeteta, smještenom unutar konteksta rata, najteže nositi.[1222]

Ovisno o njihovoj dobi, spolu, kulturnoj pozadini i nasljeđu, osobnim karakteristikama djeca reagiraju različito na ratne okolnosti. Djeca često simuliraju i izgrađuju novi identitet i uloge. Uz povećanu ranjivost, rat može nekima pružiti i nove iako ne i bolje mogućnosti.[1223]

Dijete, definirano međunarodnim zakonima i konvencijama, kao što smo naveli, osoba je ispod 18. godine života, netko tko je biološki, emotivno ili psihološki nezrelo i koje može u sebi uključivati i stupanj legalne neuračunljivosti ili neodgovornosti za svoje postupke te

---

[1220] Peter Warren Singer, *Children at War,* Pantheon Books, New York 2005., autorova bilješka, str. ix.

[1221] Isto.

[1222] Isto, str. x-xi.

[1223] Z. Marriage, *Worst Forms of Child Labor: Children and War*, str. 102.

stoga i kognitivnu iracionalnost i nezrelost. Kako je definicija djeteta i djetinjstva mnogo sveobuhvatnija te ju smatramo sociološkim konstruktom, radije nego li biološki ili dobno konstruiranom stvarnosti,[1224] tada stupanj i utjecaj nasilnih iskustava i djetetov način nošenja i reagiranja na iste ovisi o mnogo raznih učinaka, uključujući i kapacitet djeteta i socijalno razumijevanje djetinjstva i odgoja djeteta.[1225]

James i Prout ističu da je djetinjstvo kakvo ga mi poimamo, konstrukt zapadnog društvenog srednjeg sloja, uglavnom bijele rase koji smatraju da je dijete ranjivo i potrebito zaštite. Oni ističu da je djetinjstvo sociološki i historijski konstrukt, promjenjiv i različit, varira kroz društvo, spol, kulture te je ovisan o društvenom i vremenskom kontekstu. Stoga, koncept djetinjstva ne može biti shvaćen univerzalno.

> »Institucija i konstrukt djetinjstva omogućuje interpretativni okvir razumijevanja ranih godina ljudskoga života. Pod tim je uvjetima biološka nezrelost, a ne koncept djetinjstva, univerzalna i naravna karakteristika ljudske grupe.«[1226]

Za Jamesa djeca su ljudi u procesu nastajanja, radije nego li da su ostvareni ljudi.[1227]

U situacijama kao što je rat i sudjelovanje djece u ratu, kao što ćemo vidjeti u daljnjem izlaganju, na žalost taj konstrukt, definicija portret ili slika djeteta i djetinjstva koju smo opisali kao ranjivima, nevinima, pasivnim žrtvama rata, koja je suvremena i ima svoje pokriće, nažalost ima svoje i naličje i zadobiva i drugu stvarnost i kontekst jer nije i ne može biti dominantno objašnjenje i interpretacija djetinjstva. Naime, u ratu dolaze do izražaja sva dubina i kompleksnost problematike jer djeca su u dvostruko oslabljenoj poziciji, kao žrtve i kao netko prisiljen činiti nasilje i naviknut na njega. Nije uvijek jasno i evidentno i stvari se ne mogu promatrati u crno-bijeloj optici kada se nađemo licem u lice s djetetom ratnikom.

[1224] Usp. Alison James, Alan Prout (ur.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, Falmer Press, London 1990., uvod, str. 3.

[1225] Usp. Jo Boyden i Joanna de Berry (ur.), *Children and Youth on the Front Line. Ethnography, Armed Conflict, and Displacment*, Berghahn Books, New York 2004.

[1226] A. James, A. Prout (ur.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, uvod, str. 3.

[1227] Usp. Alison James, *Childhood Identities: Self and Social Relationships in the Experience of Chilhood*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1993.; Alison James, *Constructing and reconstructing Childhood: Contemporary Issues in The Sociological Study of Chidhood*, Falmer Press, London 1997.; Alcinda Honwana, *Child Soldiers in Africa*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2006., str. 51-54.

U američkom Civilnom ratu, većim dijelom borila su se i djeca, a smrt na bojnom polju nije bila nešto što je trebalo osuditi niti se smrt smatrala gubitkom života, već naprotiv, smatrala se herojskim djelom, a nekoga tko je dao svoj život se častilo. Tada se u dvadesetom stoljeću u Europi i SAD-u dogodila promjena paradigme. Od opisivanja i veličanja djece ratnika kao heroja, do interpretacije kako su oni žrtve ili demoni. Ovo je razumijevanje i paradigma bila povezana s razvojem diskursa ljudskih prava i humanitarnih pokreta diljem svijeta koji su vojsku povezivali s nečim kriminalnim ili devijantnim.[1228]

Rat utječe na djecu te na različite načine djeluje na dječake i na djevojčice. Učinci su kako emocionalni i psihološki, tako i fizički, ekonomski i politički. Kako djeca preživljavaju ovisi većinom o mogućnostima zapošljavanja koje im stoje na raspolaganju i na vrsti razvoja koji vodi povećanju mogućnosti preživljavanja i nošenja s ratnim okolnostima.

Krajem Drugog svjetskog rata Ženevska konvencija pružila je koncept za veliki broj međunarodnih sporazuma o postupanju s civilima tijekom oružanih sukoba, osobito je to uključivalo djecu i njihovu zaštitu. Protokol o zaštiti žrtava oružanih sukoba, iz 1977., proširio je zaštitu koja je imala važnost i na zaštitu djece ratnika. Prema procjenama UNICEF-a oko 2 milijuna djece poginulo je u oružanim sukobima prije 1996. godine.[1229]

Rimski je statut Međunarodnog krivičnog suda, *The Rome Statute of the International Criminal Court* (ICC), iz 1998. godine, stupio na snagu 1. srpnja 2002., osudio regrutiranje djece mlađe od 15 godina te proglasio praksu regrutiranja djece ratnim zločinom.[1230] U godinama koje su uslijedile, Konvencija je o pravima djeteta definirala dijete vojnika kao »svaku osobu ispod 18 godina, koja je dio bilo koje oružane grupe bilo kojeg kapaciteta i sposobnosti, osim čisto kao obiteljski član.«[1231]

Međunarodna organizacija rada (ILO) 1999., izdaje ranije spomenutu Konvenciju 182, o najgorim oblicima rada u članku 3. (a) od štetnih poslova koji teško narušavaju djetetovo

---

[1228] Usp. David M. Rosen, *Armies of the Young: Child Soldiers in War and Terrorism*, Rutgers University Press, New York 2005., str. 10-15.; 57.

[1229] Graca Machal, *Promotion and Protection of the Rights of children. Impact of Armed Conflict on Children*, UNICEF, New York 1996., datum pristupa 2. 2. 2017.

[1230] Od 6. siječnja 2015., 123 su države potpisnice Rimskog statuta.

[1231] Ujedinjeni Narodi, *Konvencija o pravima djeteta*, članak 38., http://www.unicef.hr/upload/file/300/150215/FILENAME/Konvencija_20o_20pravima_20djeteta.pdf, datum pristupa 2. 5. 2017.

zdravlje, sigurnost i moral, između ostaloga navodi i prisilno novačenje djece i regrutiranje u vojsku, u ratnim okolnostima.

Konvencija, između ostaloga, poziva na prekid nasilnog regrutiranja tj. novačenja i sudjelovanja djece u oružanim sukobima. Protokol, *The Optional Protocol,* koji je stupio na snagu 2002., postavio je temelje za Međunarodni krivični sud, *International Criminal Court,* u Sierra Leoneu te stavlja 18 godina kao minimalnu dobnu granicu obaveznog vladinog regrutiranja, i granicu svim regrutiranjima u nevladine oružane grupe i direktno sudjelovanje u bitki.[1232]

Korištenje djece u svrhu vojačenja u oružanim sukobima javno je prokazano i osuđeno iznova UN-ovim Rezolucijama o sigurnosti, *Security Council resolutions* a postoje i neki dokazi da je broj korištenja djece u vladinim snagama opao od 2001. godine.[1233] U razdoblju od 2004 do 2007 opao je broj djece ratnika u vladinim snagama. Organizacije za zaštitu ljudskih prava i agencije za pomoć promovirale su demobilizaciju djece i njihovu reintegraciju u zajednice u velikom broju zemalja, uključujući Sierra Leone, Sudan i Demokratsku Republiku Kongo (DRC). Međutim, iako sva nastojanja daju dobre rezultate i implementacija demobilizacijskih projekata pokazuje neku vrstu konsolidacije na međunarodnom planu, korištenje djece vojnika nastavlja se u mnogo oružanih sukoba diljem svijeta.

Prema procjenama ILO-a, postoji oko 300 000 djece vojnika ispod 18 godina života koji se bore u 36 zaraćenih zemalja diljem svijeta, bilo u vladinim oružanim snagama ili u pobunjeničkim redovima i pokretima.[1234] Ta djeca služe kao borci, špijuni, sljedbenici, žene, ljubavnice, nosači oružja i opreme, pirotehničari u regularnim, vladinim trupama, paramilitarni vojnici protivničkih snaga - paravojska. U Palestini, primjerice, djeca služe kao bombaši samoubojice.

Za djecu se smatra kako su neustrašivi i poslušni te ih to čini dobrim borcima u prvim redovima. Laka dostupnost i lakoća rukovanja lakim oružjem daje mogućnost vrlo lakog i jednostavnog regrutiranja djece kao jeftine vojne snage te djeci daje mogućnost lakog nošenja

---

[1232] Z. Marriage, *Worst Forms of Child Labor: Children and War*, str. 103.

[1233] Usp. Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Child Soldiers Global Report 2008.*, http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/NPL/INT_CCPR_NGO_NPL_14605_E.pdf, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1234] Usp. ILO-IPEC, *Wounded Childhood. The Use of Children in Armed Conflict in Central Africa*, International Labour Office, Geneva 2003.

i ovladavanja oružjem, osobito automatsko oružje, pištolji i minobacači, lako ručno operabilni.[1235]

4.8.1. Izmijenjena narav ratovanja – postmoderni ratovi

Kontekst unutar kojega su se sve te promjene i praksa korištenja djece u ratnim sukobima odvijale iznimno je važan. Odluka o praksi korištenja djece i implementaciji doktrine upotrebe djece vojnika sada zauzima mjesto unutar razdoblja historijske transformacije ratovanja.[1236] Tradicionalna se strategija vođenje rata mijenja bitno i radikalno. Svakodnevno se diljem svijet događa slom tzv. ratničke časti i pravila ratovanja. Ništa više nije sveto. Ignatieff konstatira:

> »Jednom kada takvo nasilje eruptira, nova vrsta konflikta zauzima mjesto unutar drevnog, antičkog kodeksa ratnika, koji je nekoć davno diktirao nepisana pravila koja su minimalizirala krvoproliće i okrutnost, te on biva pometen navalom suvremenih ratova.«[1237]

Današnji ratovi i veliki raspon vojnih operacija vođenih od strane zapadnih sila postaju tehnološki savršeniji i sofisticiraniji u vojnoj taktici. Međutim, to nije jedino lice suvremenih ratova. Velika većina sukoba i konflikata postala je iznimno kriminalna, prljava i surovija, a pravila gotovo da i nema.[1238] U mnogim je slučajevima privatni profit postao centralni motiv, možda jednak ili čak i veći motiv nego li politička, ideološka ili religijska pozadina sukoba. [1239]

Tijekom Drugog svjetskog rata rađena su neka ispitivanja i istraživanja na bojnom polju te se došlo do rezultata koji ulijevaju nadu. Naime, od 100 vojnika na bojnom polju samo njih 15 do 20 spremno je uzeti oružje u bilo koje vrijeme i ubiti bez oklijevanja. Oni koji ne žele ubijati nisu bježali ili se skrivali, radije su bili spremni poduzeti velike rizike kako bi spasili

---

[1235] Z. Marriage, *Worst Forms of Child Labor: Children and War*, str. 103.

[1236] Vidi više o izmijenjenoj naravi ratovanja Carolyn Nordstrom, *Shadows of War: Violence, Power, and International Profiteering in the Twenty-First Century*, University of California Press, Berkeley 2004.; Herfried Munkler, *The New Wars*, Polity, London 2005.; Mary Kaldor, *New and Old Wars: Organized Violence in a Globalized Era*, Polity, London 2001.

[1237] Usp. Michael Ignatieff, *The Warrior's Honor: Ethnic War and the Modern Conscience*, Henry Holt, New York 1998., str. 109-164.

[1238] P. W. Singer, *Children at War*, str. 49.

[1239] William Reno, „Shadow States and the Political Economy of Civil Wars“, Mats R. Berdal, David Malone (ur.), *Greed & Grievance: Economic Agendas in Civil Wars*, Lynne Rienner Publishers, Boudler 2000., str. 44, 54.

svoje drugove u bitki, pokupili municiju ili prenijeli poruku. Postavljalo se pitanje zašto ti ljudi nisu pucali u neprijatelje?[1240]

Dave Grossman, povjesničar, psiholog i vojnik, istraživao je i proučavao proces ubijanja u bitki. Shvatio je kako nedostaje jedan važan čimbenik koji odgovara na ovo i slična pitanja. Jednostavan je čimbenika, koji postoji u većini muškaraca i žena, snažan otpor prema ubijanju drugog čovjeka, otpornost tako snažna da će u mnogim okolnostima vojnici na bojnom polju radije umrijeti prije nego li nadvladaju taj otpor. On to naziva »urođena averzija prema ubijanju«.[1241]

Mnogi ignoriraju tu činjenicu jer je mnogim prosječnim vojnim liderima teško prihvatiti čin stvarnost da ih njihovi podređeni ne žele slušati i nisu im odani u borbi ukoliko odbijaju ubijanje. Ono što je zabrinjavajuće, prisustvo je izmijenjene naravi i biti ratovanja. Razdoblje tzv. psiholoških ratova otpočelo je od Drugog svjetskog rata na ovamo. Nova je doktrina ratovanja omogućila gušenje tog urođenog otpora i odbojnosti prema ubijanju. Nadilaženje tog urođenog otpora dogodio se paralelno s desenzitizacijom, smanjivanjem osjećaja i suosjećanja za patnju žrtve, razvojem klasičnog i operabilnog stanja i poricajućim obrambenim mehanizmima.

Uočen je razvoj tzv. glorifikacije ubijanja u trening kampovima ili *boot-camp glorification of killing*.[1242] Praksa gotovo nečuvena u Prvom svjetskom ratu, vrlo rijetka u Drugom svjetskom ratu, sve prisutnija u Koreji i potpuno institucionalizirana u Vijetnamu. Jezik i diskurs glorifikacije ubijanja služi desenzitizaciji marinaca na patnju neprijatelja, a u isto vrijeme predstavlja indoktrinaciju s naznakom kako je njihova svrha ubijanje ljudi.

Suvremeni vojnici provode mnoge sate trenirajući, pripremajući se, ubijajući pokretne mete i tako vježbajući i vizualizirajući ubijanje da na kraju toliko otupe da više ne razlikuju žrtve kao ljude nego kao mete. Tako se visoko utrenirani vojnici prilagođavaju na iznimne i ekstremne situacije suvremenog ratovanja i proizvodnje terora, straha i prezira prema neprijatelju.

Uvođenje je nove tehnologije izmijenilo kako društvo, tako i samu narav ratovanja. Sve je više vlada kao u Kamerunu, Nigeriji, Kongu, Obali bjelokosti i ostalim dijelovima Afrike i

---

[1240] Dave Grossman, „Hope on The Battlefield“, Dacher Keltner, Jason Marsh, Jeremy Adam Smith (ur.), *The Compassionate Instinct*, W. W. Norton & Company, New York 2010., str. 36-37.

[1241] Isto, str. 37.

[1242] Isto, str. 40.

svijeta koje sklapaju ugovore s privatnim firmama da bi im pomogle oko reorganizacije i treninga njihovih vojnih oružanih snaga. Ti su novi vojnici najčešće plaćenici, unajmljenici i korporativni ratnici[1243] koji nemaju više ideale i rade iz interesa, isključivo vođeni glađu za profitom. Sve više cvjeta i raste nova privatna industrija rata i vojske, tzv. PMF ili *Private Military Firms Industry*.[1244]

Vojnici tako započinju čudno putovanje i »idu u rat«, u zemlju njima daleku i stranu, vodeći tuđe ratove. Po prvi puta se u povijesti ta odiseja i iskustvo odlaska u rat mijenja iz temelja i na dubljoj razini.[1245]

Pristupiti vojsci i postati marinac, ratnik, vojnik odavno više ne znači i ne gleda se kao transformirajuće iskustvo dubokih ljudskih promjena i sazrijevanja, zadobivanja časti i novog kodeksa ponašanja. Kako se narav ratovanja izmijenila, u sprezi s željom za profitom, moći ili novom tehnologijom, tako se i narav ratnika i njegovo iskustvo mijenjaju iz temelja.[1246]

Ono što je ključna odlika zemlje visokog rizika od internih sukoba nisu niti politički određene niti socijalno, već ekonomski. Ekonomija, točnije profit glavni je pokretač i ishodište rata. Ljudi se bore zbog novca, radi resursa i prevlasti nad rudama ključnim u trgovinskoj razmjeni. Primjerice, u dugogodišnjem ratu u Sierra Leone, ključna stvar bila je tko kontrolira državna polja dijamanata, ili u Demokratskoj Republici Kongo – DRC, radilo se o kontroli nad nalazištima i rudnicima koltana. Koltan je ruda, koja se izvlači iz blata, ključni mineral potreban za matične ploče korištene u gotovo svim mobitelima, laptopima i pagerima.[1247] Neki Liberijci govore o tzv. »Kalašnjikov životnom stilu«, načinu i kulturi ratovanja i kao sredstvo zgrtanja kapitala.[1248] Klasični filozof rata Clausewitz, 1873., piše: »Politika je maternica u kojoj se razvija rat«[1249]

[1243] Peter Warren Singer, *Corporate Warriors. The Rise of the privatized Military Industry*, Cornell University Press, New York 2003., str. 11., 18.

[1244] Isto, str. 9.

[1245] Peter Warren Singer, *Wired for War. The Robotics Revolution and Conflict in The 21st Century*, The Penguin Press, New York 2009., str. 327-328.

[1246] Isto, str. 343.

[1247] Blaine Harden, „Africa's Gems: Warfare's Best Friend“, *The New York Times*, 4. 4. 2000.

[1248] W. Reno, *Shadow States and the Political Economy of Civil Wars*, str. 54.

[1249] Carl von Clausewitz, *On War*, Princeton University Press, Princeton 1976., str. 75.

Praksa i ideologija kreiranja ratova i ratnog stanja, razaranja državnih i socijalnih servisa i infrastrukture služi kao alternativni i paralelni sustav profita i moći koji djeluje u pozadini države. Reno ističe kako se tu radi o tzv. državi u sjeni koja služi kao paravan za spregu korupcije i politike.[1250]

Carolin Nordstrom koristi termin sjena, radije nego li kriminalne ili nelegalne radnje, jer te radnje variraju i mogu biti legalne, kvazi legalne i na kraju jasno i očigledno nelegalne. To je široka mreža ljudi koja djeluje, trguje i prodaje dobra i usluge unutar ogromne mreže aktivnosti i trgovine koja posjeduje moć često puta puno veću od pojedinih država. To je tzv. siva ekonomija ili van državne transakcije. Ona stoga, državu u sjeni definira kao:

> »kompleksan skup ekonomskih i političkih veza, koje se pomjeraju i događaju izvan formalno priznatih državno utemeljenih kanala trgovine i razmjene.«[1251]

Primjerice, u Angoli, Sierra Leone i Demokratskoj Republici Kongo, pobijediti rat poražavajući neprijatelja postaje sekundarni cilj, a rat sam po sebi postaje ne sredstvo već cilj. Umjesto toga oružane grupe završe boreći se međusobno, natječući se i profitirajući od stanja općeg kaosa, kreiranog i izazvanog ratom. Kombinacija tih kriminalnih ciljeva i smanjivanja profesionalizma u vojnim snagama vode do razlika u strategijama prema civilima.

Tradicionalna strategija gerilskih ratova Mao Zedonga, kineskog gerilskog vođe, »plivati među ljudima kao što riba pliva u moru«, iščezava. Glavna su meta civili, a nove rekonstruirane grupe teže teroriziranju, pljački, haranju i grabeži stanovnika radije nego li osvajanju srca i umova.[1252] Neki nazivaju takvo ratno profiterstvo i poduzetništvo kojemu je cilj profit pod svaku cijenu, novim tipom ekonomije, »ekonomija rata«[1253] ili konfliktno poduzetništvo.

Mnogi od suvremenih gospodara rata – *Warlords* – ili konfliktnih poduzetnika koji su se pojavili na ratnoj sceni, nisu imali nikakvo veliko političko ili vojno nasljeđe niti podrijetlo, nego su isključivo svojom voljom odlučili razbiti i slomiti strane ratne norme i mobilizirati ogromnu snagu za vlastite ciljeve. Jedan od njih je i Joseph Kony u Ugandi, bio je nezaposlen

---

[1250] W. Reno, *Shadow States and the Political Economy of Civil Wars*, str. 54.; Carolyn Nordstrom, *Shadows of War. Violence, Power, and International Profiteering in The Twenty-First Century*, University of California Press, Los Angeles 2004., str. 11-15., 95-99., 106.

[1251] Isto, str. 106.

[1252] P. W. Singer, *Children at War*, str. 51.

[1253] UNICEF, *Children Affected by Armed Conflict: UNICEF Actions*, UNICEF, New York 2002., str. 3.

mladi rođak vođe plemena. Charles Taylor u Liberiji, odbjegli osuđenik. Laurent Kabila u Demokratskoj Republici Kongo proteklih je trideset godina bio malo poznati gerilski vođa, nevažan izvan svoje provincije.[1254]

Međutim, ti su ljudi, kao i njima slični, shvatili kako regrutiranje djece i njihovo naoružavanje može poslužiti kao sredstvo postizanja vojne sile i snage, u konačnici i cilja. Njihov način shvaćanja nije samo uvukao djecu u konflikte, nego je doveo do bujice civilnih ratova i propasti država, što je oblikovalo većinu globalne politike nakon Hladnog rata.[1255]

Današnji, suvremeni svijet kakvog ga mi poznajemo, većim je dijelom oblikovan nasiljem. Međutim, čak i u dijelu najstrašnijeg društvenog nasilja razvila su se neka pravila ratovanja i ophođenja u ratu.[1256] Jedno je takvo pravilo razlika između vojnika i civila. Čak i u najprimitivnijim društvima postoji takva razlika, razlike između onih koji su dobrovoljno odlučili sudjelovati u ratu i onih koji su odlučili ostati izvan bojnog polja. Čast i neka vrsta moći dodijeljena je vojnicima. U zamjenu, civilima je pružena neka sigurnost i zaštita. Sve to odnosilo se na one nenaoružane, nezaštićene i osobito ranjive, kao što su stari, žene i osobito djeca.[1257]

Jedan od najvažniji pravila i zakona ratovanja bila je nevinost i nezaštićenost kao dio onoga što pravnici nazivaju *jus in bello* (pravo ili zakon u ratu). Najveći tabu ratovanja, još od drevne kineske filozofije, tradicionalnih afričkih plemenskih društava sve do država potpisnica Ženevske konvencije, bilo je slobodno ciljanje civila, osobito djece.[1258]

Nažalost, u kaosu i bešćutnosti modernih, suvremenih ratova ovaj se zakon i standardi ratovanja diljem svijeta svakodnevno krše i slamaju. Michael Ignatieff, etičar na Sveučilištu Harvard, sumira te promjene kao masivan slom u onome što on naziva »ratnička čast«.[1259] On govori o naizgled neshvatljivoj etničkoj okrutnosti devedesetih godina. Sudionici ratnih sukoba, ratnici, nisu više vođeni etičkim kodeksom, oni su predatori koji ciljaju one najslabije

---

[1254] P. W. Singer, *Children at War*, str. 54.

[1255] Isto.

[1256] Isto, str. 3.

[1257] Usp. Michael Walzer, *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*, Basic Books, New York 1992.

[1258] P. W. Singer, *Children at War*, str. 4.

[1259] M. Ignatieff, *The Warrior's Honor: Ethnic War and the Modern Conscience*, str. 207.

u društvu. Rezultat ovog sloma moralnih kodeksa i ratnih pravila, uznemiravajuća je promjena u naravi suvremenih sukoba koji postaju sve mračniji, razorniji, patološki.[1260]

Drevna je razlika između vojnika i civila kao mete iščeznula ili još gore, okrenula se u drugom smjeru i kreirala novi obrazac ratovanja. Civili su oduvijek patili u ratu, međutim razlika je u tome kako su oni postali primarna meta. Taktika etničkog čišćenja i genocida zamijenila je stroga pravila, ponašanje i kavalirstvo koji su vodili vojni društveni poredak. Ratne su žrtve dominantno u suvremenim ratovima postali većim dijelom civili.

Nasilje prema civilima postaje čini se, dominantna taktika suprotna od pljačkanja kako bi se postigla vojna prednost u odnosu na protivnike koji mogu biti brojniji. Vojna teza, prisutna u mnogim studijama gerilskih ratova, u sebi sadrži razmatranje i neke pokazatelje da je nasilje primarno uzrokovano akutnim osjećajem ranjivosti i nesigurnosti koju borci osjećaju u kontekstu neregularnog i kaotičnog rata. Psihološka je verzija ovog argumenta i teze da je odsustvo granica i prvih crta bojišnica, prisutnost neprijatelja iza vaših leđa u svako vrijeme, uzrok nesigurnosti, straha i panike, često dosežući endemske razmjere.[1261]

Nedostatak kontrole, osjećaj dislokacije i kaosa koji karakterizira suvremene oružane sukobe može se povezati s mnogo različitih čimbenika. Neki ističu političke prevrate i borbe za kontrolu resursa u kombinaciji sa sve prisutnim siromaštvom, ekonomskim neredom i zbrkom. Drugi vide okrutnosti modernog ratovanja kao prirodni ishod socijalne revolucije koja je iskidala društvene relacije u zajednici. Kasnija istraživanja i analize kao dokaz ističu kako u mnogim zajednicama i zemljama afričkog društva postoji snažna kultura mučenika. Nekadašnji su vojnici, iako neustrašivi u borbi, poštivali neka pravila i imali čast za njih je napasti djecu i žene bilo tabu.[1262]

Zbog činjenice kako se većina ratnih temeljnih zakona ubrzano napušta konflikti su diljem svijeta karakterizirani strašnim stupnjem nasilja. Nekada nezamislivo ubiti dijete, danas je postala naširoko proširena taktika rata. Primjerice, genocid u Ruandi 1994., uoči napada na

---

[1260] Stathis N. Kalyvas, „Warfare in Civil Wars“, Isabelle Duyvesteyn, Jan Angstrom (ur.), *Rethinking the Nature of War*, Frank Cass, London, New York 2005., str. 100.

[1261] P. W. Singer, *Children at War*, str. 4.

[1262] United Nations Department for Policy Coordination and Sustainable Development (DPCSD) , *Promotion and Protection of the Rights of Children. Impact of armed conflict on children*, United Nations, New York 1996., str. 5-6.

radio Ruanda oglašeno je Hutu ubojicama da ne trebaju zaboraviti na malene.[1263] Rezultirajući gubitci takve promjene u ponašanju i vođenju rata zapanjujući su.

Prema UNICEF-u procjenjuje se kako je u posljednjoj dekadi dvadesetog stoljeća u ratovima diljem svijeta, ubijeno preko 2 milijuna djece, 6 milijuna ranjenih, onesposobljenih, osakaćenih ili ozbiljno ozlijeđenih, 12 milijuna djece beskućnici, zajedno s onima koji su odvedeni od svojih kuća zbog konflikta, 60 000 kućanstva kojima je glava dijete bez roditelja, više od 1 milijuna siročadi ili odvojenih od svojih obitelji. Oko 400 000 djece ostalo je bez svojih roditelja, oko 10 milijuna psihološki traumatizirano.[1264] Podatci ukazuju kako je više od 500 djece dnevno ubijeno, ili jedno dijete svake tri minute, a te brojke rastu i dan danas.

> »Korištenje djece vojnika vjerojatno je svjetski najneprepoznatija forma zlostavljanja djece.«[1265]

Prilikom demobilizacije, odrasli vojnik vraća se svome prijašnjem civilnom životu. Dijete vojnik, kojemu su vjerojatno oteli obitelj, ubili roditelje, oduzeli obrazovanje, ne zna za drugi život. Njihova su rana iskustva i lekcije one o teroru, užasu, ubijanju, njihova su pravila, pravila rata, ubijanja i oružja, oni su se pripremali za monstruoznu budućnost. Otete djevojke silovane su brutalno više puta. Mnoge ostanu trudne i nose dijete nekoga od pobunjeničkih vođa, trajno vezane za njih.[1266]

U predkolonijalnoj afričkoj vojsci ratnikom se postajalo 4-5 godina nakon puberteta. U plemenu Zulu ratnikom se nije moglo postati prije navršenih 18-20 godina, a tad su članovi pozvani za *ukubuthwa*.[1267] Afričkoj su djeci u predkolonijalnom afričkom društvu sa sedam godina dodjeljivani razni zadaci i odgovornosti. Međutim, njihovo sudjelovanje u konfliktima nije tako prominentna praksa kako se čini danas u većini sukoba u Africi.

[1263] Isto, str. 5.

[1264] UNICEF, *Children in War*, UNICEF, 1996., http://www.unicef.org/sowc96/1cinwar.htm, datum pristupa 3. 2. 2015.; United Nations, *Report of the Expert of the Secretary General*, United Nations, New York 1996.; BBC, *Children on Conflict*, 1999., http://www.bbc.co.uk/worldservice/people/features/childrensrights/childrenofconflict/soldtxt.shtml, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1265] Usp. The New York Times Opinion, „Stopping the Use of Child Soldiers“, *The New York Times*, 22. 4. 2002.

[1266] Isto.

[1267] T.W. Bennett, *Using children in armed Conflict: A legitimate African tradition?Criminalizing the recruitment of child soldiers*, http://www.essex.ac.uk/armedcon/Issues/Texts/Soldiers002.htm, datum pristupa 3. 2. 2017.

Bennet ističe da je novačenje i prihvaćanje odraslih, zrelih muškaraca u vojsku bilo više manje pitanje principa, a ne pitanje pragmatizma. Međutim, u današnjim sukobima praksa korištenja i regrutiranja djece manje je stvar kulture i nedostatka ili disfunkcionalnog spominjanja djetinjstva, a više je stvar pragmatizma, ekonomskih razloga ili demografije.[1268]

Dakle, dokazi upućuju na to da je upotreba djece u oružanim sukobima socioekonomski fenomen, koji je često pragmatična i oslobađajuća vojna strategija. Praksa upotrebe djece sugerira da inkorporacija tisuće djece u oružane konflikte diljem cijelog afričkog kontinenta, nije rezultat afričke tradicije ili disfunkcionalnog pojma djetinjstva u afričkoj kulturi, nego praksa regrutiranja djece u oružanim sukobima povratno utječe na kulturu.[1269]

Stoga, korištenje djece u sukobima nije inherentni dio kulture i tradicije zbog slijedećih razloga. Prvi je razlog taj da su djeca vojnici globalni fenomen, a drugi je razlog jer ne postoji jedna jedinstvena afrička kultura, nego više njih s različitim čak i disparatnim karakteristikama i normama.[1270]

Mnoštvo dokaza upućuje na pragmatičnost prakse upotrebe djece u novijim oružanim sukobima diljem Afrike. Činjenica lako nabavljivog malog, laganog oružja kojim i mala djeca lako rukuju, olakšava i pospješuje njihovu participaciju u sukobima danas. Njihova se komparativna prednost, kao što su agilnost, okretnost, spretnost, mali rast, činjenica kako se njima može manipulirati i kontrolirati ih fizički i psihički, smatra kao prednost kod zapovjednika vojnih oružanih snaga ili pobunjeničkih vođa oružanih grupa.[1271] Primjerice, zbog svoje su malene visine, kao i agilnosti, spretnosti i neprimjetnosti, djeca pogodna za špijune i glasnike.[1272] Sve ovo čini djecu atraktivnima regrutima. Budući da su djeca jeftinija uvoditi i koristiti djecu u oružanim sukobima nije samo nužda, nego ta praksa može biti alternativna praksa novačenja i regrutiranja vojnika uz minimalan trošak.[1273]

[1268] Isto.

[1269] Usp. AfuaTwum-Danso, *Africa's Young Soldiers. The Co-option of Childhood*, http://www.issafrica.org/Pubs/Monographs/No82/Content.html, datum pristupa 3. 2. 2017.

[1270] Isto.

[1271] Isobel McConnan, *Child soldiers and children associated with the fighting forces, draft report of a desk study*, Save the Children UK, London 2000., str. 4.

[1272] Usp. A.Twum-Danso, *Africa's Young Soldiers. The Co-option of Childhood*, str. 28.

[1273] P. W. Singer, *Children at War*, str. 55.

Primjerice, u 1990.-im, kolumbijska oružana grupa FARC suočila se s podizanjem kompetitivnosti među paramilitarnim skupinama koje su plaćale svoje regrute 350 $ mjesečno. Na taj je način FARC,[1274] koji nije plaćao svoje članove, morao pronaći sredstva kako bi sačuvao mir u svojim redovima. Njihova je solucija bila povećati ulogu djece te se njihov broj udvostručio.[1275] Novačiti djecu bilo je vrlo jednostavno, oni su se smatrali popustljivima, manipulativnima, isplativom robom lako zamjenjivom, čiji je gubitak podnošljiv.

> »Jeftiniji su nego odrasli, mogu biti drogirani ili lakše stavljeni u položaj i stanje nasilja i počinjenja strahota i okrutnosti.«[1276]

Olara Otunnu, Un-ova posebna predstavnica za djecu, odrasla je u društvu gdje je koncept *lapir* bio jako snažan. *Lapir* označava čistoću i težinu nečijeg običajnog prava koji privlači blagoslov predaka, priznanje i podršku. Stariji, prije nego li objave rat, pažljivo razmatraju njihov *lapir*, njihovo pravo i zahtjev kako bi bili sigurni da je njihova zajednica zadobila duboku i utemeljenu uvredu od druge strane. Ukoliko se ustanovi kako je to istina i slučaj, tada se objavljuje rat ali to nikada nije lako. Kako bi osigurali i očuvali nečiji *lapir* imali su stroga pravila rata. Ona dalje izjavljuje:

> »Nikada nisi napadao djecu, žene ili starije; nikada se nisu uništavali nečiji usjevi, hambari ili stoka. Počiniti takve tabue, značilo bi zaprljati svoj *lapir*, s posljedicama gubitka blagoslova predaka, i stoga riskirati izgubiti i sam rat (...) Ali danas, da parafraziram W. B. Yeatsa, sve se raspada, moralno središte više ne drži ništa na okupu. U tako mnogo konflikata danas, sve prolazi. Djeca, žene, stariji, žitnice, usjevi, stoka – sve je postalo na razmjenu u igri jednoumne borbe za moć, u pokušaju ne samo prevladavanja nego i ponižavanja, ne jednostavno pokoriti, nego uništiti „neprijatelja zajednice“ zajedno. Ovo je fenomen totalnog rata.«[1277]

[1274] The Revolutionary Armed Forces of Colombia—People's Army, španjolski: *Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia—Ejército del Pueblo*, FARC–EP i FARC. Gerilska skupina umiješana u kolumbijske oružane sukobe od 1964. Njihova je vojna taktika uključivala i terorističke napade. Oni tvrde da su vojska seljaka inspirirana makrsističko-lenjinističkim prinicipima javnog dobra i zemlje koja pripada seljacima. Bore se protiv vladinih poljoprivredinih reformi, kojima je cilj oduzeti zemlju seljacima i dati je veleposjednicima, tzv. agrarianizma i protiv imperijalizma. Prema izvještaju Human Rights Watch-a, oko 20 do 30 % članova njihovih redova su djeca.

[1275] Human Rights Watch, *Colombia: Armed Groups Send Children to War*, http://www.hrw.org/news/2005/02/21/colombia-armed-groups-send-children-war, datum pristupa 3. 2. 2017.

[1276] Reuters, „To Child Soldier, 14, War Was 'Shoot or Be Killed'“, *Reuters*, 12. 6. 2001.

[1277] Govor dostupan na: http://www.208.184.41.83/English/NormsandValues.html, datum pristupa 3. 2. 2015.

Slično, u europskoj povijesti, izuzeće je djece iz rata bilo opće pravilo iako su neki dječaci imali vojnu ulogu, ali ne kao aktivni vojnici. Oni su ispunjavali minorne ili pomoćne uloge i podršku, kao nosači oružja ili primjerice, nosači municije topovskim trupama, u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću bili su sastavni dio vojske i mornarice. Međutim, ti se dječaci nisu smatrali vojnicima niti su bili mete ratovanja.[1278]

Sumirajući i ne odlazeći previše u prošlost, iako je bilo sporadičnih slučajeva sudjelovanja djece u ratu, treba napomenuti kako su postojala striktna pravila i dobno ograničenje te pristanak roditelja da bi djeca mlađa od 18 godina uopće sudjelovala u vojsci, kao što je bio slučaj tijekom Američke revolucije u 18. stoljeću ili Američkog građanskog rata u 19. stoljeću, ili drugih slučajeva. Međutim, generalno gledano, opće su norme protiv sudjelovanja i korištenja djece u ratnim sukobima postojale. Štoviše, djeca nisu nikada bila integralni dio nekih brojčano ograničenih snaga. Sporadični incidenti prije su bili iznimka, nego li pravilo toj normi.[1279]

4.8.2. Biti dijete ratnik – esencijalna militarizacija svakodnevice

4.8.2.1. Novi ratnici

Narav se ratovanja bitno izmijenila od tih vremena. Primjer Sierra Leone, male zemlje u Zapadnoj Africi, pokazat će svu okrutnost te nove realnosti ratovanja koja obuhvaća tek maleni dio onoga što će značiti suvremeno ratovanje danas. Sierra Leone je često u središtu svih rasprava o problemu prakse korištenja djece u ratnim sukobima, ne samo zato jer je ta zemlja prošla kroz teški i strašni civilni rat (od ožujka 1991. do siječnja 2002.),[1280] nego i zbog poznate uloge koju su djeca vojnici odigrala u civilnom ratu.[1281] U pobunjeničkim oružanim grupama, *Revolutionary United Front - RUF*, organizaciji koja je inicirala rat i

---

[1278] P. W. Singer, *Children at War*, str. 11.

[1279] Isto, str 15.

[1280] Više o ratu i prilikama u Sierra Leone, Global Securuty Organization, *Sierra Leone*,

http://www.globalsecurity.org/military/world/war/sierra_leone.htm, datum pristupa 2. 2. 2015.

[1281] J. McMahan, „An Ethical Perspective on Child Soldiers“, Scott Gates, Simon Reich (ur.), *Child Soldiers in the Age of Fractured States*, University of Pittsburg Press, Pittsburg 2009., str. 27-37.

nasilje, više od 80 % svih boraca u njihovim redovima bila su djeca od 7 do 14 godina, mnoga od njih oteta i nasilno regrutirana.[1282]

Trendovi socioekonomskih dislokacija djece, tehnološkog pojednostavljenja oružja, promjene u naravi suvremenog oružja širokog spektra bili su nužni čimbenici koji su dali poticaj masovnoj pojavi djece vojnika kao globalnom fenomenu.

> »Oni nisu samo stvorili masovnu dostupnost djece regruta, nego i novu mogućnost da oni mogu poslužiti kao učinkoviti ratnici.«[1283]

Konflikt za konfliktom, sukob za sukobom, vodili su implementaciji nove doktrine rata i ratovanja, doktrine koja propisuje regrutiranje djece i njihovu upotrebu na bojnom polju. Ova praksa nije nešto što se događa sporadično i slučajno nego nažalost ona postaje stalan slobodan izbor lidera pobunjeničkih lokalnih oružanih grupa. Njihova je zasluga, ako tako možemo reći, ta da su oni uvidjeli korisnost regrutiranja djece i same djece po sebi. Djeca su za njih predstavljala novu alternativu odraslim regrutima.[1284] Naime, djeca su jeftinija, njima se lakše manipulira, entuzijastičnija su od odraslih i brutalnija, a često nedostaje odraslih vojnika zbog iscrpljenosti ratom, siromaštvom i bolestima.

Državni režimi koji vode nepopularne ratove, Kao u El Salvadoru ili Gvatemali, ili pobunjeničke i etničke oružane grupe koje su nadjačane i malobrojne ili ne uživaju širu podršku vlasti i lokalnog stanovništva, kao u Mianmaru ili Nepalu, vide u ovom novom rasadniku regruta svoju korist i šansu za poboljšanje brojčanog stanja.[1285]

Naime, u većini zemalja u razvoju djeca se ne doživljavaju niti percipiraju jednako vrijednima odraslima niti im se pridaje neki poseban status. Naprotiv, djecu se sustavno izostavlja i marginalizira.[1286] Isključeni, postaju očajni, laka meta i plijen, ranjivi, u potrebi, pristaju na

---

[1282] Save the Children, *Children of the Gun, Children in Crisis project report, 2000*.

[1283] P. W. Singer, *Children at War*, str. 52.

[1284] Isto, str. 54.

[1285] Isto.

[1286] Women's Commission for Refugee Women and Children, *Precious Resources: Adolescents in the Reconstruction of Sierra Leone*, Women's Commission for Refugee Women and Children, New York 2002., str. 57.; vidi i: Philip Alston, Karel Vasak (ur.), *The International Dimensions of Human Rights*, Greenwood Press, Westport 1982., str. 588-589.; poglavlje 2. Afričke povelje o ljudskim pravima - *the African Charter on Human and People's Rights*, postavili su niz obaveza koje osobe duguju svojim obiteljima i društvu. Članak 29, paragraf 1, „obvezuje svaku osobu da očuva harmonični razvoj svoje obitelji i da rade na koheziji i poštovanju obitelji, da poštivaju roditelje svo vrijeme, i nastoje ih podržati i očuvati u slučaju potrebe.“ Članak 31, Afričke povelje o

sve da bi preživjeli, jeftiniji su, bjesniji, gladni, otuđeni, često prekinutih relacija sa svojim obiteljima koje su razorene ili dislocirane uslijed ratnih sukoba, postaju siročad, usamljeni, bez ikoga svoga, te nemaju više što za izgubiti. Takva djeca žive u stalnim sukobima, ratom zahvaćenim područjima koja postaje njihova svakodnevica. Nasilje koje ih okružuje vodi do normalizacije i navikavanja na takvo stanje. Kaotičan život obilježen stalnim sukobima i osjećaj nemoći i prepuštenosti, tjera ih da traže osjećaj kontrole, pripadnosti, moći. Tjera ih da potraže rutinu, sigurnost da zadobiju kontrolu nad svojim životima i sudbinom. Sve to oni pronalaze u pripadanju nekoj oružanoj skupini.[1287] Ta su djeca povučena s margina društva.[1288]

Važno je istaknuti kada odrastaju u ratnoj zoni, djeca često iskuse ono što se naziva »esencijalna militarizacija svakodnevnog života.«[1289] Prijetnje smrću postaju tada normalna pojava. Njihovo svakodnevno uobičajeno iskustvo oblikuje se sveprisutnošću ili »omniprezentnošću«[1290]vojnika boraca oko njih. Upravo se u tom moralnom vakuumu u kojem pobunjeničke oružane skupine traže djecu vojnike najjače čuje glas koji se može učiniti privlačnim izgubljenoj djeci.[1291] Neke grupe naglašavaju tu sveprisutnost oglašavajući se po mjestima gdje su djeca, opkoljavajući njihove domove, igrališta i škole slikama rata, oružja, pružajući im osjećaj moći. Negdje čak i grade memorijalne parkove za njihove heroje i »mučenike« kako bi namamili i privukli djecu u vojne redove da postanu vojnici. Čak imaju i militarizirana igrališta gdje se djeca mogu igrati rata.[1292]

Međunarodna nastojanja oko oblikovanja kriminalnih zakona koji se tiču djece vojnika, počivaju na jasnom uvjerenju kako dobrobit bivšeg djeteta vojnika ovisi o činjenici njegova lišavanja od krivične odgovornosti te njegova stavljanja izvan jurisdikcije kriminalnog

---

dječjim pravima obvezuje djecu da čuvaju afričke kulturne vrijednosti i obiteljsku koheziju i da poštivaju roditelje i starije.

[1287] P. W. Singer, *Children at War*, str. 66.

[1288] University Teachers for Human Rights briefing, *Children in the North East War: 1985- 1995.*, http://www.uthr.org/Briefings/Briefing2.htm, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1289] P. W. Singer, *Children at War*, str. 69.

[1290] Isto.

[1291] University Teachers for Human Rights briefing, *Children in the North East War: 1985- 1995*.

[1292] Rohan Gunaratna, „LTTE Child Combatants“, *Jane's Intelligence Review*, (6/1998).

zakona.[1293] Dakle, prisutni su stalni pokušaji da se bivše djecu vojnike, u međunarodnim krivičnim procesima, stavlja izvan granica zakonske krivične odgovornosti i izvan pokušaja nametanja kriminalnih sankcija i kazni za djecu vojnike. Ta uvjerenja i nastojanja leže u srcu samog već spomenutog zapadnog poimanja i diskursa o djetetu i djetinjstvu kao ranjivom, ovisnom, psihološki nezrelom, koga beskrupulozni odrasli lako mogu iskorištavati i njime manipulirati. Gotovo sve humanitarne organizacije, baveći se djecom vojnicima usvojile su takvo uvjerenje i suzdržavaju se i nastoje izbjeći nametanje sankcija i isticanje krivične odgovornosti djeci. Međunarodno humanitarno viđenje kreira binarnu kategorijalnu opoziciju između djetinjstva i odraslosti, između nevinog djeteta i beskrupuloznih odraslih.[1294] Međutim, ovakvo legalno i humanitarno viđenje je dvojbeno i dovedeno u ozbiljnu kušnju jednom kada se nađete licem u lice s djecom vojnicima na bojnom polju. Tada takav stav i slika djeteta imaju jako malo sličnosti i povezanosti sa živim iskustvom ljudi u konfliktnim zonama.

U takvim situacijama postaje vrlo teško pomiriti zapadno konstruiranu sliku djeteta i iskustvo koje steknemo pri susretu s djetetom vojnikom. Slika i ideja nevinosti djetinjstva, koja se njeguje u zapadnom diskursu i uvjerenju, ozbiljno biva dovedena u kušnju i postaje upitna kada slušamo priče djece vojnika i njihova iskustva strašnih zločina koje su ili sami počinili ili bili svjedocima.

Godine 1999. Human Rights Watch izjavljuje:

> »Djeca ratnici naoružani pištoljima, oružjem i mačetama, aktivno su sudjelovala u ubijanjima i masakrima (...) Često pod utjecajem droga, bili su poznati zbog svoje žestine, nedostatka kontrole i brutalnosti.«[1295]

Djeca ratnici odigrala su besprimjernu, ogromnu, razornu i nasilnu ulogu kao dio oružanih snaga vlasti i kao dio oružanih pobunjeničkih grupa, primjerice u civilnom ratu u Sierra Leone. Točne se procjene broja djece teško mogu utvrditi. UNICEF i *Amnesty International*

[1293] David M. Rosen, „Reflections on the Well-Being of Child Soldiers“, Asher Ben – Arieh, Ferran Casas, Ivar Frones, Jill E. Korbin (ur.), *Handbook of Child Well-Being. Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Springer Science+Business Media, Dordrecht 2014.,str. 3088.

[1294] Isto.

[1295] Farah Douglas, „Children Forced to Kill“, *Washington Post*, 8. 4. 2000.

procjenjuju da je bilo oko 5000 djece ratnika u Sierra Leone.[1296] Specijalni predstavnik UN-ova ureda za djecu podiže taj broj na čak 10 000 djece.[1297] Prema Povjerenstvu za izbjegle žene i djecu, *Women's Commission for Refugee Women and Children,* do 80 % RUF vojnika ili njih 8000 – 14 000 bili su djeca u dobi od 7 do 14 godina.[1298] Prema drugim procjenama 40 % do 50 % vojnika RUF-a činila su djeca.[1299]

RUF-ove pobunjeničke snage[1300] namjerno su ciljale djecu i nasilno ih odvodile u svoje redove.[1301] Djevojčice su bile silovane i nasilno tjerane da budu žene pobunjenicima ili seksualne robinje,[1302] dok su dečki bili prisiljeni počiniti strašne zločine, paleže, ubijanja, silovanja, sakaćenja i to sve pod prijetnjom smrti. Potrebno je napomenuti i podsjetiti kako su gotovo sva ta djeca bila na neki način prisiljena sudjelovati, u strahu za vlastiti život, podvrgnuta svakodnevnim prijetnjama smrću, torturama, zlostavljanjima, manipulacijama i ispiranju mozga. Pitanje je, koliko se zaista može govoriti o njihovoj stvarnoj volji da sudjeluju u zločinima i zvjerstvima. Stoga je bilo važno držati djecu van nadležnosti Specijalnog suda za Sierra Leone. Potrebno je bilo uvidjeti zakonske standarde međunarodnih humanitarnih organizacija, potrebu konzistentnosti unutar UN-a, prioritet reintegracije djece

---

[1296] UNICEF, *Crisis in Sierra Leone Could Bring new Efforts to Recruit Children,* 2000., www.unicef.org/newsline/00pr39.htm, datum pristupa 2. 2. 2015.; Amnesty International, *Sierra Leone: Childhood – a Casualty of Conflict*, http://www.amnesty.org/en/library/asset/AFR51/069/2000/en/363960d1-de07-11dd-a3e1-93acb0aa12d8/afr510692000en.pdf, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1297] United Nations, *Sierra Leone: 30 August-4 September*,

www.un.org/special-rep/children-armed-conflict/countryVisits/sierraLeone.htm, vidi i: Office of the Special Representative of the Secretary–General for Children and Armed Conflict, *Visit to Sierra Leone*, https://childrenandarmedconflict.un.org/?post_type=field-visit&http://childrenandarmedconflict.un.org/?post_type=field-visit&p=4406, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1298] Usp. Women's Commission for Refugee Women and Children, *Precious Resources: Adolescents in the Reconstruction of Sierra Leone*, str. 10-12.

[1299] Barbara Crossette, „Sierra Leone is No Place to be Young", *The New York Times*, 14. 2. 1999.

[1300] RUF – *The Revolutionary United Front* - paravojne pobunjeničke snage u Sierra Leone, tijekom civilnog rata koji je trajao od 1991 – 2002. Tri najstarija živuća lidera, Issa Sesay, Morris Kallon i Augustine Gbao, osuđeni su u veljači 2009., za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti.

[1301] Human Rights Watch, *Sierra Leone Rebels Forcefully Recruit Child Soldiers. RUF Targets Children for Fighting, Force Labor and Sexual Exploatation*, http://www.hrw.org/news/2000/05/31/sierra-leone-rebels-forcefully-recruit-child-soldiers, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1302] Amnesty International, *Sierra Leone: Rape and other forms of sexual violence against girls and women*, Amnesty International, https://www.amnesty.org/fr/library/asset/AFR51/035/2000/en/bf9f0ced-deed-11dd-b263-3d2ffbc55e1f/afr510352000en.pdf, datum pristupa 2. 2. 2017.

vojnika u zajednice te fizička ograničenja Specijalnog suda u pitanju isključivanja djece vojnika van jurisdikcije suda.[1303]

RUF je koristio djecu zbog istih razloga zbog kojih je korištenje djece vojnika diljem svijeta postalo isplativ i unosan posao. Naime, djeca su poslušna, njima se lako može manipulirati, manje je vjerojatno da će pobjeći i lako ih se može zamijeniti.[1304]

Međutim, vladine oružane snage ili vladine savezničke snage u Sierra Leone s druge strane, također su nastavile regrutirati djecu i koristiti ih u borbi. Neka su djeca, koja su razoružana i demobilizirana nakon mirovnog sporazuma, bila nanovo regrutirana u oružane snage vlade kako bi se borila protiv pobunjeničkih grupa - RUF-a. Vladine su savezničke snage bile sastavljene i obuhvaćale su slabo povezane snage vojske Sierra Leone, *Sierra Leone Army - AFRC* i *CDF*.[1305] Iako u teoriji, te su savezničke snage bile pod zapovjedništvom šefa glavnog obrambenog štaba, *Chief of Defence Staff*, u praksi se pokazalo kako je zapovjedništvo slabo, nepovezano, vrlo difuzno, nejasno, zbrkano i nestabilno te da zapovjedništvo pod vladinom kontrolom nije imalo ovlasti niti kontrole nad savezničkim grupama.[1306]

Humanitarni radnici i psiholozi, koji su radili s djecom bivšim vojnicima, objašnjavali su i isticali kako je većina te djece:

> »vrlo uplašena, čudna i još nasilnija nego li većina odraslih boraca. Oni se pokoravaju svakoj naredbi, bez obzira kako ona bila brutalna (...) Za razliku od odraslih, djeca ne pregovaraju s neprijateljima i ne uzimaju mito (...) Oni ne formiraju frakcije ili uzimaju oružje protiv lidera, i lako ih se može kontrolirati. Djeca samo žele biti voljena, ako ne od roditelja, onda barem od zapovjednika pobunjenika.«[1307]

Upotreba je djece ratnika u ratne svrhe potpomognuta i znatno olakšana poboljšanjima u ratnoj i vojnoj tehnologiji. Oružje, kao sovjetsko automatsko oružje AK-47 ili američki M-16, strašno su jednostavna za korištenje i rukovanje, lagana za nošenje, malena su i lako sklopiva

---

[1303] Monique Ramgoolie, „Prosecution of Sierra Leone's Child Soldiers: What Message is the UN Trying to Send?“, *Journal of Public and International Affairs*, 12 (1/2001), str. 146.

[1304] United Nations, *Promotion and Protection of the Rights of Children: Impact of Armed Conflict on Children*, gopher://gopher.un.org:70/00/ga/docs/51/plenary/A51-306.ENG, datum pristupa 2. 2. 2017.; UNICEF, *The State of the World's Children 1996*, www.unicef.org/sowc96/, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1305] Amnesty International, *Siera Leone: Childhood – a Casualty of Conflict*, str. 16.

[1306] Isto.

[1307] Mary Jonasen, „Child Soldiers in Chad: A Policy Window for Change“, *Intersections*, 10 (1/2009), str. 315.

i djeci od 10 godina. Te puške nisu skupe i lako su nabavljive, u nekim se dijelovima Afrike mogu nabaviti za manje od 6 $ svaka.[1308]

Tijekom oružanih sukoba djeca su najvećim dijelom pogođena onime što se događa važnim odraslima u njihovim životima. Kako se učitelji u obližnjim školama redovno ciljaju kao mete i ubijaju i škole se zatvaraju. Isto se događa i sa zdravstvenim centrima. Socijalni su radnici ili ubijeni ili pobjegli, klinike se zatvaraju ili nude samo one rudimentarne i najelementarnije usluge. Učitelji, zdravstveni i socijalni radnici prva su crta bojišnice i obrane štiteći djecu od nasilja i divljaštva oružanih sukoba i grupa koji ih provociraju. Kada nisu tamo prisutni djeca su pod ogromnim rizikom. Ubojstva, smrt, nestanci, otmice, privođenja i bjegovi roditelja i onih koji skrbe o djeci, rezultira napuštenošću i osjećajem beznađa, izgubljenosti i nesigurnosti. Tisuće i tisuće jednoroditeljskih domova i na desetke tisuća djece napuštene na ulicama kao siročadi i domaćinstva kojima je dijete glava, neki od njih vrlo mladi jedva 6 godina stari, sve su to posljedice ovakvog stanja.

Djeca ratnici suočavaju se s gubitkom djetinjstva, bivaju usputne, kolateralne žrtve rata.[1309] Mnogi su proveli više od polovice svojih života upleteni u rat i izgubili su kontakt sa svojim obiteljima. Mnoga djeca ne znaju više niti svoje pravo ime i zaboravili su strukturu obiteljskih relacija, kao relacije s ujakom ili stricem.[1310] Ta se djeca suočavaju s ogromnim gubicima i psihološkim ožiljcima i često gube osjeća normalnosti te poimanje razlike dobra i zla. Prisilno pritisnuta i sužene mogućnosti izbora djeca često prolaze proces deinstitucionalizacije kada ih pobunjenici prisiljavaju počinite strašne zločine protiv članova svoje obitelji ili prijatelja te stoga postaju duboko traumatizirani. Pobunjenici ih tada uvjere da oni više nemaju obitelj i da su oni sada njihova nova obitelj.[1311]

Psihološka trauma pojavljuje se tijekom i nakon zločina i nasilja koji su počinili. Često iskustva djece vojnika imaju strašne negativne posljedice na njihov emocionalni i socijalni razvoj. Ta djeca pate od kroničnog straha, anksioznosti, tjeskobe, straha od kazne i osjećaja krivnje. Mnoga djeca vojnici suočavaju se s moralnim slomom kada izgube relaciju i kontakt

---

[1308] UNICEF, *The State of the World's Children 1996*.; Amnesty International, *Siera Leone: Childhood – a Casualty of Conflict*.

[1309] Amnesty International, *Siera Leone: Childhood – a Casualty of Conflict*.

[1310] Douglas Farah, „Children Forced to Kill“, *Washington Post*, 8. 4. 2000.

[1311] David Pratt, *Sierra Leone: The Forgotten Crisis, Report to the Minister of Foreign Affairs by the Special Envoy to Sierra Leone*, www.sierra-leone.org/pratt042399.htm, datum pristupa 2. 2. 2017.

sa svojom zajednicom.[1312] Djeca vojnici suočavaju se s posttraumatskim sindromom koji uključuje apatiju, osjećaj izgubljenosti, poremećaj spavanja, koncentracije i hranjenja.[1313]

4.8.2.2. Djevojčice s oružjem

Problem djece vojnika nadilazi granice spola. U izoliranim slučajevima u prošlosti, kada su djeca korištena na bojnom polju, ona su bila isključivo dječaci. Danas, iako je većina djece vojnika još uvijek dječaci, postoji značajan broj djevojčica mlađe od 18 godina. Oko 30% svjetskih oružanih snaga koje regrutiraju djecu vojnike uključuju i djevojčice. Diljem svijeta procjenjuje se da djevojčice čine 10 % do 30 % djece u borbenima snagama.[1314]

Tijekom oružanih sukoba djevojčice su osobito podložne i podvrgnute raznim sistematskim oblicima nasilja i kršenja njihovih prava koje imaju mentalne, psihičke, fizičke, duhovne, emocionalne i materijalne posljedice. Ti su oblici nasilja prisilna otmica, prisilno zatvaranje, trgovina ljudima, razne torture, nasilje, i drugi oblici nehumanog tretmana, amputacije i sakaćenja, prisilne regrutacije, pretvaranje u seksualne robinje, silovanja, seksualna iskorištavanja, povećana izloženost spolno prenosivim bolestima i zarazi HIV/AIDS-om, prisilna prostitucija, prisilan brak i prisilna trudnoća ili prisiljavanje na neželjeni pobačaj.[1315]

Oružani sukobi nameću nezamislive patnje i posljedice na život djevojčica. Sve to rađa potrebu za još boljom dokumentacijom, nadgledanjem i izvještavanjem o toj vrsti nasilja nad djevojčicama kako bi se razvila i ojačala politika i programi prevencije nasilja nad djevojčicama.

Dječaci također ciljano koriste svoj spol, ponekad na načine koji su intrigantno vezani uz seksualno zlostavljanje djevojčica. Primjerice, u Sierra Leone, dječacima se obećava kako će, ukoliko se pridruže oružanim grupama, dobiti lakši pristup ženama i djevojkama. Djevojčice

---

[1312]Usp. Guy S. Goodwin-Gill, Illene Cohn, *Child soldiers: The Role of Children in Armed Conflict*, Oxford University Press, New York 1994.

[1313]Corinna Shuller, „Helping Children Warriors Regain their Humanity“, *Christian Science Monitor*, 20. 10. 1999.

[1314] Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Child Soldiers Global Report 2004*; Usp. Susan McKay, Dyan Mazurana, *Where are the Girls?Girls in Fighting Forces in Northern Uganda, Sierra Leone and Mozambique: Their Lives Durin and After War*, Rights & Democracy, Montreal 2004., str. 21-26.

[1315] United Nations Division for the Advancement of Women (DAW), UNICEF, *The girl child and armed conflict: Recognizing and addressing grave violations of girls' human rights*, http://www.un.org/womenwatch/daw/egm/elim-disc-viol-girlchild/ExpertPapers/EP.12%20Mazurana.pdf, datum pristupa 2. 2. 2017.

predstavljaju dokaz muškosti i važnu pobudu za pristup oružanim grupama i gotovo četvrtina muških boraca Revolutionary United Force – RUF-a koji su prošli kroz demobilizaciju i razoružavanje rekli su da su dobili svoje žene uhvaćene djevojke, kao nagradu nakon vojnih operacija.[1316]

Motivacija za stupanje i priključivanje u oružane skupine također je spolno vođena. S vremena na vrijeme, djevojčice se priključuju u pokušaju da si omoguće i osiguraju zaštitu od nasilja od strane oružanih snaga vojske i pobunjenika, tražeći zaštitu protiv neželjene i prisilne udaje ili seksualnog zlostavljana unutar njezine vlastite obitelji. Nadalje, djevojčice pristupaju oružanim grupama da bi se osvetile napadačima, povećale svoju vlastitu snagu i moć kao žene ili proširile iskustvo izvan rigidnih spolnih i rodno nametnutih uloga i dimenzija društva i kulture kojoj pripadaju.[1317]

Možda najveći i najznačajniji incident korištenja djevojčica vojnika u oružanim sukobima, dogodio se tijekom 1980-ih godina u Sri Lanki. Boreći se u redovima Liberation Tigers of Tamil Eelam (LTTE), regrutiranje je djece poprimilo tolike razmjere da su ustanovili LTTE Bakuts, jedinicu poznatu pod nazivom »Baby Brigade« sačinjenu od boraca mlađih od 16 godina. Prema grubim procjenama, više od polovice LTTE trupa čine djevojčice, prozvane »Birds of Freedom«.[1318] Mnoga od te djece primila su specijalizirane treninge kao bombaši samoubojice. LTTE nastoji istaknuti kako je regrutiranje djevojaka iz Tamila način na koji »pomažu u oslobađanju žena i protive se opresivnom i okrutnom tradicionalizmu prisutnom u današnjem sustavu.[1319]

Mnoge od tih djevojčica bivaju brutalno i sustavno zlostavljane i silovane. Djevojčice u Kolumbiji, u trupama FARC, nakon što ostanu trudne nagovore ili na pobačaj ili da svoje dijete daju lokalnom stanovništvu. Odluka, u svakom slučaju nije na njoj, nego ovisi o odluci grupe kojoj pripada. Nakon što njezino dijete napuni 13 godina ono postaje slijedeći naraštaj

---

[1316] Macartan Humphreys, Jeremy Weinstein, *What the Fighters Say: A Survey of Ex-Combatants in Sierra Leone, June –August 2003, Interim Report*, PRIDE, Freetown 2004., str. 27.

[1317] United Nations Division for the Advancement of Women (DAW), UNICEF, *The girl child and armed conflict: Recognizing and addressing grave violations of girls' human rights*.

[1318] P. W. Singer, *Children at War*, str. 32.

[1319] Coalition to stop the use of Child Soldiers, *Girls Without Guns: An Agenda on Child Soldiers for 'Beijing Plus Five'*, https://www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000050.pdf, datum pristupa 2. 2. 2017.

mladih regruta.[1320] Suprotno njima, djevojke u Ugandi u LRA pobunjeničkim grupama, koje su operirale u sjevernoj Ugandi i južnom Sudanu, nastoje zadržati svoju djecu i na taj način postaju još više vezane uz grupu jer su njihove mogućnosti i opcije za bijeg sada smanjene. Promatrači izvještavaju kako se mnoge djevojke u LRA, u samom središtu bitke, bore sa svojim bebama na leđima. Ova naširoko raširena zlostavljanja neizbježno kompliciraju pokušaje reintegracije i povratak bivših djevojaka vojnika u njihove zajednice i obitelji.[1321]

4.8.3. Suvremeni ratovi u Africi

Od 1970., više od 30 ratova vođeno je u Africi, većina njih unutar samih država. Samo u 1996. godini, 14 od 53 zemalja Afrike bilo je uključeno u oružane sukobe. Ti su sukobi generirali više od 8 milijuna izbjeglica, povratnika, prognanih i raseljenih osoba.[1322]

Ono što je zabrinjavajuće da je Afrika epicentar fenomena korištenja djece vojnika u oružanim sukobima. Najveći dio ratnih sukoba u suvremenom svijetu danas vodi se u Africi. Slučaj Sierra Leone najpoučniji je za ovaj fenomen, pa ćemo se u daljnjem izlaganju najviše oslanjati na iskustvo rata te afričke države na zapadu kontinenta, ne zanemarujući ni ostale sukobe diljem afričkog kontinenta i šire.[1323]

Polovica djece vojnika u svijetu služe u tom dijelu svijeta (Afrika). Primjerice, istraživanje u Angoli otkriva kako 36 % sveukupnog broja djece služi kao vojnici ili pratitelji trupa u borbi. Slični su brojevi u Liberiji, čija su djeca doživjela dva vala rata u protekle dvije dekade. UN procjenjuje da je nekih 20 000 djece služilo kao ratnici u Liberijskom ratu, do 70 % različitih frakcija, grupa i borbenih snaga.[1324] Od posebnog je značaja spomenuti i *Lord's Resistance Army – LRA*, pod vodstvom Josepha Konya u Ugandi, poznati po tome što se njihove trupe sastoje uglavnom većim dijelom od djece vojnika. LRA je otela više od 12 600 djece, prema

---

[1320] Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, „The Use of Child Soldiers in the Americas: An Overview“, CSC, 2000., http:// www.us.childsoldiers.org/child_soldiers/child-sold.html., datum pristupa 2. 2. 2017.

[1321] Greg Taylor, „Uganda: Innocence Stolen“, *Christianity Today*, 13. 6. 2000.

[1322] United Nations, Report of the Secretary General, *The causes of conflict and the promotion of durable peace and sustainable development in Africa*, http://www.un.org/en/ga/63/plenary/C_conflict.shtml, datum pristupa 2. 2. 2015.

[1323] Clayton A. Hartjen, S. Priyadarsini, *The Global Victimization of Children: Problems and Solutions*, Springer, New York 2012., str. 115.

[1324] IRIN, „Liberia: Child Soldiers Are Back on the Frontline“, Integrated Regional Information Networks (IRIN), 9. 6. 2003.; Somini Sengupta, „Soldiers of Misfortune“, *The Hindu*, 2. 12. 2003.

nekim podacima čak 14 000 djece i pretvorila ih u vojnike.[1325] LRA također drži neplemenit rekord jer su imali najmlađeg registriranog dječaka vojnika, od svega 5 godina.[1326] U Somaliji, dječaci od 14 do 18 regularno se bore u redovima oružanih grupa gospodara rata tj. vođa. U Ruandi, na tisuće djece imalo je neki oblik participacije tijekom genocida 1994. godine. Jedan je kamp za rehabilitaciju udomio oko 486 djece za koju se sumnjalo da su počinila genocid, tzv. *genocidaires*. U Demokratskoj Republici Kongo - (DRC), procjenjuje se kako je oko 30 000 do 50 000 djece vojnika, njih oko 30 % sveukupnog broja vojnika. Maleni se u Kongu na Swahiliju zovu *kadogos*. Bili su toliko mnogobrojni da su služili u gardi predsjednika Kabile, za vrijeme konflikata od 1996. Procjenjuje se kako ih je bilo oko 10 000 djece vojnika. Kada je na Kabila izvršen atentat od nekog iz njegovih tjelesnih čuvara, u siječnju 2001., mnogi su njegove razuzdane *kadogose* smatrali odgovornima i sva je krivnja svaljena na njih.[1327]

Potrebno je istaknuti da 23 % od oružanih organizacija i grupa u svijetu (84 sve skupa) koristi djecu dobi od 15 i ispod u borbi. 18 % sveukupnog broja, njih 64, koriste djecu od 12 i manje.[1328]

Svi nam ovi brojevi pokazuju svu širinu promjene naravi ratovanja i slom moralnih normi i ratnih pravila. Graça Machel, bivša prva dama Mozambique i žena Nelsona Mandele, kao specijalni stručnjak UN-a o ovoj temi djece ratnika možda je najbolje izrekla bit ovih promjena slijedećim riječima:

> »Statistika je dovoljno šokantna, ali ono što ledi zaključak je koji slijedi iz nje: sve više i više svijeta biva usisano u opustošen moralni vakuum. To je prostor lišen temeljnih ljudskih vrijednosti; prostor u kojem su djeca poklana, silovana i osakaćena; prostor u kojem su djeca iskorištavana kao vojnici; prostor u kojem djeca umiru od izgladnjelosti i ekstremne brutalnosti. Takav nereguliran teror i nasilje govori o oslobađajućoj viktimizaciji. Tamo postoje nove dubine i ponori u koje ljudstvo i humanost može potonuti.«[1329]

[1325] G. Taylor, *Uganda: Innocence Stolen*.

[1326] Usp. The Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Child Soldiers. Global Report 2008*.

[1327] P. W. Singer, *Children at War*, str. 21.; Child Soldiers International, *Child Soldiers Global Report 2001 - Democratic Republic of the Congo*, 2001., http://www.refworld.org/docid/498806012d.html, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1328] P. W. Singer, *Children at War*, str. 29.

[1329] United Nations, *Report of the Expert of the Secretary General*.

Kontekst u kojima su ratovi izbili vrijeme je nakon hladnog rata dvaju blokova, Istoka i Zapada te raspad Sovjetskog saveza koje je obilježeno širenjem i dominacijom neoliberalizma na globalnoj ekonomsko-političkoj sceni. Drugi je glavni poticaj širenja oružanih sukoba o ovom dijelu svijeta, naglo širenje i epidemija AIDS/SIDA-e. Naravno, ne može se izostaviti niti činjenica da su zemlje Trećega svijeta, među kojima Afrika prednjači razvojem neoliberalizma i privatizacijom svojeg nacionalnog imanja osiromašene i ostavljene na milost i nemilost svojim, većom mjerom korumpiranim lokalnim vlastima, koje se sve odreda bore za svoj dio bogatstva. Sve je to ostavilo pustoš i stvorilo priliku za bujanje oružanih sukoba među lokalnim stanovnicima koji gladni i ostavljeni, pokušavaju preživljavati u takvim uvjetima.

Možemo stvar promatrati i s drugog aspekta. Kako je problem dječjeg rada složena realnost i kao što smo naveli da siromaštvo nije jedini uzrok i generator dječjega rada i potrebe za takvom praksom, nego je to često obrnuto, ukoliko promatramo nasilno regrutiranje djece u vojsku i korištenje djece u oružanim sukobima kao jedan od najgorih oblika dječjega rada koji uništava i sprječava razvoj djetetovih punih potencijala, ugrožava njegovo zdravlje, sigurnost, moral i u konačnici i sam život, onda nam stvar biva jasnija oko toga koji su to uzroci koji vode do prisilnog regrutiranja djece i zašto se to događa u osiromašenim zemljama.

Wessels lapidarno ustvrđuje:

> »Budući da je problem djece vojnika utemeljen u strukturalnom nasilju siromaštva i socijalne nejednakosti, prioritet je redukcija siromaštva u pratnji s pravednijom raspodjelom resursa (...) ekološka degradacija, propale države i divlji militarizam, siromaštvo i socijalna nepravda konstituira korijen većine oružanih sukoba u svijetu.«[1330]

U situacijama oružanih konflikata, djeca koja žive u osiromašenim područjima u teškim okolnostima, koja su najčešće siročad, ostavljeni i prepušteni sami sebi, marginalizirani i bez potrebne nužne zaštite, upravo su ona koja su najugroženija od prisilnog regrutiranja.

Kraj je Hladnoga rata doveo do opadanja patronažnog odnosa koji su bogate zemlje zapada nudile i gajile prema zemljama u razvoju.[1331] Financijski je učinak novonastale situacije bio izdanak sve rastuće komercijalizacije i mogućnosti koje su pripadale i proizašle iz neoliberalizma. Neoliberalizam je omogućio nejednaku integraciju u svjetsku ekonomiju i

---

[1330] Michael Wessels, „How We Can Prevent Child Soldiering“, *Peace Review,* 12 (3/2000), str. 409.

[1331] Z. Marriage, „Worst Forms of Child Labor: Children and War“, str. 103.

svjetska ekonomska i gospodarska zbivanja kroz formalne i neformalne trgovačke rute, tj. kroz tržište. Te su se ekonomske aktivnosti u prvom redu trgovina odvijale u skladu s dominirajućom ekonomskom doktrinom deregulacije i decentralizacije tržišta i državne vlasti, mijenjajući i jačajući političku moć pojedinaca i elita. Zauzvrat su političke elite razvile obrasce decentraliziranoga nasilja, manifestiranog građanskim ratovima i lokalnim sukobima s velikim civilnim žrtvama.[1332]

Usporedo s tim ekonomskim i političkim promjenama, epidemija je SIDE, u proteklih nekoliko desetljeća preoblikovala demografsku sliku, osobito subsaharske Afrike, gdje je bilo najviše regionalnih incidenata SIDE. Osobito su zabilježene visoke brojke seroprevalencije, seropozitivnih pojedinaca u oružanim grupama koje mobilne, prenose virus HIV-a.[1333]

Utjecaj je neoliberalizma, izražen osobito kroz strukturalne prilagodbe i nejednake radne uvjete i mogućnosti, zajedno s epidemijom virusa HIV-a ili SIDE, posebno vidljiv u činjenici da se veliki broj ljudi u Subsaharskoj Africi suočio s jagmom i borbom za opstanak, boreći se da bi preživjeli u uvjetima opasnog i ogromnog stupnju siromaštva, neovisno o počecima i nasrtajima konstantnih sukoba i borbi. U Sierra Leone i Demokratskoj Republici Kongo primjerice, godine predatorske, grabežljive i korumpirane vlade, represivnih međunarodnih intervencija i sustavnog osiromašenja, dovelo je milijune i milijune djece u bezizlaznu, neizvjesnu i opasnu situaciju i prije početka ratova i sukoba.[1334]

Rat pogoršava te uvjete siromaštva kroz daljnji gubitak sredstava i iscrpljivanje gospodarstva, kroz gubitak domova, zemlje i farmi, kroz gubitak javnih prava i tržišnih mogućnosti. Djeca ostaju bez domova, postaju izbjeglice te ostaju bez mogućnosti preživljavanja. Smrt roditelja i užih članova obitelji, destrukcija socijalnih struktura tijekom rata, tjeraju djecu u uloge hranitelja obitelji da bi skrbili za preživjele, mlađu braću i sestre. Domaćinstva u kojima je dijete glava obitelji suočavaju se dalje s nizom zakonskih ograničenja i prepreka u pitanjima prava na zemlju, pristupa obrazovanju, zdravstvenim uslugama i pravnoj zaštiti.

U Subsaharskoj su Africi državni kapaciteti oslabljeni i reducirani, a tržište neregulirano. Sve to otvara prostor za manipulacije, nasilje, iskorištavanje i prisile u trgovačkim aranžmanima. Najekstremniji su primjeri nasilnog regrutiranja i novačenja djece u rat, prisilni rad djece,

---

[1332] Isto, str. 104.

[1333] Isto.

[1334] Isto.

ropstvo, trgovina djecom. Rat postaje pokriće i opravdanje za takvu prasku koja često cilja baš najmlađe i najranjivije, djecu.[1335]

Dok prisilno novačenje u oružane grupe može povećati ranjivost djeteta, u drugim okolnostima može povećati njegovu sigurnost i pružiti mu zaštitu. Jedno istraživanje ILO-a pokazuje kako su dvije trećine djece koja se bore u ratu u centralnoj Africi dobrovoljci.[1336]

Pitanje je li odluka pridruživanja oružanim snagama dobrovoljna pojavljuje se u dva različita konteksta. Prvi je praktični, ukoliko najmlađi odaberu biti uključeni i ukoliko okolnosti koje ih vode toj odluci nisu promijenjene značajno, vrlo je vjerojatno da će odabrati odlazak u sukob i da će se ta ista djeca ratnici vratiti u oružane grupe i sukobe nakon demobilizacije, nego oni koji su bili oteti i fizički prisiljeni u vojnu službu. Drugi je aspekt pravni, i tiče se međunarodnih mjera i instrumenata koji se primjenjuju u slučajevima kada se radi o djeci ratnicima i vojnicima, odnosno o vojnoj uključenosti djece i mladih.[1337]

Za djecu rođenu tijekom rata, rat je svakodnevica, a nasilni su konflikti i militarizacija nešto normalno, poznato, familijarno i društveno očekivano. Suočeni s nasilnim uvjetima, djeca mogu uteći se nasilju i nasilnim mjerama kako bi se zaštitila ili ostvarila svoje interese.[1338]

Biti dijete podrazumijeva pripadnost nekome. Međutim, kada su obitelji rastrgane i odvojene, oružane grupe i paravojne postrojbe mogu preuzeti i zauzeti mjesto biološke obitelji i rodbine. Slika i paradigma patrijarhalnih hijerarhijskih struktura unutar oružanih grupa, lako usvojivih, mogu biti interpretirane različito kod različitih boraca i njihovih zapovjednika te mogu odigrati ulogu u premještanju i prebacivanju odgovornosti za nasilje.[1339]

Etnografski utemeljen koncept definicije djeteta i razumijevanja djetinjstva na zapadu, kako smo napomenuli, utemeljen je na paradigmi i konceptu dobne granice. Pretpostavka je da je dijete osoba mlađa od 18 godina koja je ranjiva, ovisna i nevina. Ono što je implicitno sadržano u ovoj definiciji je pretpostavka kako svi oni ispod 18 godina dijele i imaju iste

---

[1335] Isto.

[1336] Usp. Rachel Brett, Irma Specht, *Young Soldiers. Why They Choose to Fight?*, Lynne Rienner, ILO, Geneva 2004., str. 105-121.; Laetitia Dumas, Michaelle de Cock, *Wounded Childhood: The Use of Child Soldiers in Armed Conflict in Central Africa*, ILO, Geneva 2003.

[1337] R. Brett, I. Specht, *Young Soldiers. Why They Choose to Fight?*, str. 105.

[1338]Usp. Rachel Brett, Irma Specht, *Young Soldiers. Why They Choose to Fight?*

[1339] Usp. Jessica Schafer, „The Use of Patriarchal Imagery in the Civil War in Mozambique and It's Implications for the Reintegration of Child Soldiers“, Jo Boyden, Joanna De Berry (ur.), *Children and Youth on the Front Line: Ethnography, Armed Conflict, and Displacement*, Berghahn Books, New York 2004., str. 87-104.

nabrojane karakteristike. Stoga proizlazi da se oznaka dijete vojnik može primijeniti na svakoga tko ima manje od 18 godina i nosi oružje. Međutim, termin dijete vojnik počeo se pojavljivati u suvremenom smislu tek od 1970-ih godina, odnoseći se na dijete premlado da bi zakonski moglo biti regrutirano u vojsku.[1340]

Napori oko iskorjenjivanja i uklanjanja djece iz sudjelovanja u oružanim snagama i grupama od 1970-ih godina, snažno su ovisili o međunarodnim zakonima, osobito krivičnim zakonima kako bi se postigao spomenuti cilj u svim dijelovima zaraćenoga svijeta. Dio ovog procesa kriminalizacije regrutiranja djece bio je i portretiranje prisutnosti djece u oružanim sukobima kao novog svjetskog problema i kao posebne socijalne patologije i iskrivljene društvene percepcije suvremenog doba koje viktimizira djecu.[1341] Gotovo sve su rasprave o djeci vojnicima oblikovane pretpostavkom da su odrasli koji regrutiraju djecu kao vojnike, krivi za zlostavljanje. Takvu perspektivu ističu brojne publikacije, pamfleti i izjave organizacija za obranu ljudskih prava, kako izjavljuje i Carolin Bellamy, izvršna direktorica UNICEF-a, 2002., kako »takva praksa nema mjesta u civiliziranom društvu«.[1342] UNICEF metaforički povezuje problem djece vojnika s najgorim oblicima zlostavljanja djece, kao što su seksualno zlostavljanje, trgovina djecom u svrhe seksualnog iskorištavanja i dječja pornografija.[1343] Djeca se redovno opisuju terminima nevini, iskorišteni, prisiljeni, manipulirani, jeftini i dostupni. Često su djeca »topovsko meso«, netrenirani i neobučeni regruti koji su potrošna roba i lako zamjenjivi.[1344]

U ruralnim ali i urbanim dijelovima provincije Manica, u Mozambiku, gdje su rađena ova istraživanja, kao i u većini zemlja u razvoju, možemo dodati, uzorak studije pokazuje da su gotovo polovica boraca FRELIMO-a (*Mozambican Liberation Front*) i RENAMO-a (*Mozambican National Resistance*), bila djeca ispod 18 godina u vrijeme njihove regrutacije i tada su tehnički bili djeca vojnici.[1345]

[1340] D. M. Rosen, „Reflections on the Well-Being of Child Soldiers“, str. 3073.

[1341] UNICEF, *The impact of armed conflict on children*, http://www.unicef.org/graca/a51-306_en.pdf, datum pristupa 2. 2. 2015.

[1342] Usp. UNICEF, *Adult wars, child soldiers*, UNICEF, New York 2002.

[1343] Isto.

[1344] Tom Masland, „Voices of the children: We killed and beat people“, *Newsweek*, 13. 5. 2002.

[1345] J. Schafer, *The Use of Patriarchal Imagery in the Civil War in Mozambique and It's Implications for the Reintegration of Child Soldiers*, str. 87-88.

Međutim, istraživanja također pokazuju i sugeriraju da se koncept djeteta vojnika, u smislu u kojem je on uobičajeno shvaćen, sa svim svojim implikacijama na poimanje djetinjstva kao razdoblja ranjivosti i nevinosti, ne može upotrijebiti i postaje beskoristan ili netočan u kontekstu ratnih sukoba.

Među etničkom oružanom grupom Shona, u provinciji Manica, glavnoj grupi u uzorku koji je Jessica Schafer proučavala, napravljena je razlika između aktivnosti djeteta i aktivnosti adolescenata. Tako se migracije u potrazi za poslom i ulazak na tržište rada u radni odnos, smatra dobom zrelosti i proces ulaska u odraslost i muževnost (postajanje muškarcem), koja u Mozambiku počinje već negdje oko 12. godine života. Većina mladih članova RENAMO regruta iz ruralnih područja već je živjela neko vrijeme odvojeno od svojih obitelji. Primjerice, većina ih u toj dobi odlazi u Zimbabve u potrazi za poslom te dalje u Južnu Afriku kada steknu iskustvo. Slijedom rečenoga, njih se od strane njihove zajednice u toj dobi više ne smatra djecom u onom smislu u kojem se taj termin dijete poima i razumijeva u zapadnim kulturama.[1346] Činjenica kako su mladi muškarci uključeni u ekonomski proces rada čini ih u očima društva, potencijalno legitimnim počiniteljima nasilja iako još nisu napunili 18 godina.[1347]

U uvjetima rata, narav je voluntarizma i dobrovoljnog priključivanja oružanim grupama diskutabilna. Izbori su uvjetovani okolnostima i uvjetima u kojima se djeca nalaze. Međutim, do određene mjere i stupnja mnoga djeca učine informirani pristanak i odluku o borbi. Na sličan način i sličnim putovima rat čini djecu ranjivijima i podložnijima seksualnoj eksploataciji, no u drugim okolnostima i uvjetima rat nudi povećanu mogućnost ispitivanja rodnih i spolnih uloga, kao što se pojavilo u *Female Detachment of FRELIMO*, narativ o sudjelovanju i ulozi djevojaka tijekom rata za slobodu Mozambika.

Ključno u konsolidiranju moći i snaga u Mozambiku bila je formacija *Female Detachment-a,* 1967. godine, sastavljena od djevojaka i mladih žena. One su bile poslane u FRELIMO - *The Mozambique Liberation Front* – Pokret za oslobođenje Mozambika,[1348] u blizinu baze

---

[1346] Isto, str. 87.

[1347] Isto, str. 88; vidi i: Mark A. Drumbl**,** *Reimagining Child Soldiers in International Law and Policy,* Oxford University Press, Oxford 2012., str. 77.

[1348] FRELIMO - The Mozambique Liberation Front – pokret za oslobođenje Mozambiqua, osnovan 1962., kako bi se borili za oslobođenje Mozambiqua od portugalske dominacije. Mozambiq je bio portugalska kolonija. Neovisnost je konačno postignuta 1975. Rat je za neovisnost trajao od 1962-1975.

Nachingwea, Tanzanija, u svrhu političko-militarnog treninga sličnog onome za muške gerilske snage. Djevojke i žene sudjelovale su u oružanim sukobima. Njihova je prednost bila ta da su se mogle nesmetano kretati među lokalnim stanovništvom, bez sumnje koju bi izazvali muški vojnici i pripadnici oružanih skupina u istim okolnostima. Bile su izuzetno uspješne u skupljanju informacija i mobiliziranju podrške i logistike u dijelovima koji još nisu bili pod kontrolom FRELIMO-a. Njihova je najznačajnija uloga bila zaštita civila u zonama napadanim od Portugalaca. U isto su vrijeme bile korištene u svrhu organiziranja i održavanja socijalnih i ekonomskih institucija i infrastrukture te institucija lokalnih jedinica, uspostavljenih od strane FRELIMO-a u oslobođenim zonama. One su uspostavile osnovne škole, tečajeve i sate za opismenjavanje odraslih, zdravstvene postaje i stanice te zajednička poljoprivredna zemljišta.[1349] Njihova je posebnost u tome što su studirale i proučavale socijalističku ideologiju koja je pokrenula i animirala FRELIMO-vu anti-kolonijalnu kampanju. Prema retorici koju su FRELIMO zastupali glavni je cilj ali i sredstvo za slobodu Mozambika bila i emancipacija njihovih žena, što je još više potenciralo njihovu snagu i herojsku auru koja ih je okruživala. One same prihvatile su ideal nove socijalističke žene.[1350] Njihovo je iskustvo do velikih razmjera oblikovano i uokvireno herojskim narativima i pričama, što ih je činilo izuzetnima i posebnima u odnosu na druge djevojke i mlade žene u oslobođenim zonama. Mlade djevojke i žene pričale su svoju priču i stranu nasilja i zlostavljanja te iskustva borbe koju su prolazile. Ideološka posvećenost cilju od vitalnog je značaja u definiranju iskustva nasilja za djevojke i mlade žene te daje značenje njihovom uvjerenju da su se one zapravo osjećale osnažene ratom i okolnostima u kojima su živjele i nikako se nisu osjećale žrtvama.[1351] Praktični je interes FRELIMO gerile dao početni poticaj i temelj diskursu o emancipaciji žena.[1352] Ubrzo su shvatili kako bi isključiti mlade žene i djevojke iz ratnih sukoba i nastojanja značilo ostaviti više od polovice populacije neosigurano, nemoćno i neiskorišteno. To je bio luksuzu koji si pobunjenici nisu mogli priuštiti. Lideri su isticali kako je i u interesu djevojaka i žena da sudjeluju i bore se u ratu za

[1349] Harry G. West, „Girls with Guns. Narrating the Experience of War of FRELIMO's Female Detachment“, Jo Boyden, Joanna De Berry (ur.), *Children and Youth on the Front Line: Ethnography, Armed Conflict, and Displacement*, Berghahn Books, New York 2004., str. 111-112.

[1350] Isto, str. 112.

[1351] Isto, str. 105.

[1352] Isto, str. 112.

slobodu i tako doprinesu borbi kako bi se oslobodile od okova tradicionalnih spolnih i rodnih uloga, formi hijerarhije po godinama i spolu te na taj način doprinijele oslobođenju Mozambika od opresije i eksploatacije.[1353] Čitava je ova priča dovela u pitanje i uzdrmala tradicionalne spolne i rodne uloge namijenjene ženama i promijenila paradigmu patrijarhalnih hijerarhijski ustrojenih uloga.

4.8.4. Destrukcija djetinjstva

Kombinacija agresivnih komercijalnih interesa u ratu, opadanje očekivane životne dobi sve rastuće siromaštvo i bijeda pogoršali su utjecaj na djecu, osobito u Africi. Uvjeti rata smjeraju i nastoje učiniti ekonomske, političke i socijalne transakcije još nasilnijima utječući tako na oblike trgovinske razmjene i rada u kojima su uključena i djeca.[1354] To dovodi do ovisnosti o neformalnim vrstama rada i rada radi preživljavanja. Djeca bivaju prisiljena pristati na bilo što kako bi preživjela, što podrazumijeva i eksploataciju, ponižavanje i opasnosti. Gubitak obiteljskog kapitala i nasljeđa može dovesti djecu u situaciju da počnu krasti, prostituirati se ili se odati nasilju, kao pojedinci ili kao članovi pobunjeničkih naoružanih grupa i bandi.

U procesu izbora oko svoga rada i preživljavanja djeca postaju agenti, čimbenici i tvorci ne samo svojih života i budućnosti, nego i agenti društvenog i političkog razvoja svojih zajednica.[1355] Oni postaju uključeni u područja i sfere života koje su se prije smatrale sferama rezerviranim isključivo za odrasle članove društva. To znači za njih povećan rizik se nalazi na površini ratnih zbivanja, od još većeg ranjavanja do novih načina pronalaska i doprinosa značenju opstanka i nasilja. Nadalje, rat mijenja iz temelja stvarnost i vodi do iznalaženja novih načina kreiranja i nošenja s novonastalom situacijom, što u konačnici iz temelja mijenja društvene odnose.

Kao svjedoci, odrastajući u stalnom ratnom okruženju, svjedočeći stalnim sukobima i krvoprolićima, djeca više ne poznaju drugu stvarnost. Rat za njih postaje jedina stvarnost. Djeci nedostaje ono najosnovnije. Nepovezani, odvojeni od svojih obitelji, otuđeni postaju laka meta i rizična skupina za iskorištavanje i nasilno regrutiranje. Nedostaje im osnovna socijalna infrastruktura koja bi im mogla pružiti stabilnost, osjećaj sigurnosti i vratiti

---

[1353] Isto.

[1354] Z. Marriage, *Worst Forms of Child Labor: Children and War*, str. 104.

[1355] Isto, str. 105.

izgubljenu samokontrolu. Nedostaju škole, zdravstvene stanice, adekvatna skloništa, hrana i pitka voda, suočavaju se s razorenim obiteljskim relacijama, neki čak iskuse i razne oblike obiteljskog nasilja koje ih tjera u opasne poslove kako bi pobjegli od užasne situacije u kojoj se nalaze. Sveukupnost okolnosti i stanja ovakvog okružja otežava zajednici uspostaviti i njegovati zdrav kognitivni i socijalni razvoj. Oslabljene socijalne strukture u nemogućnosti su držati djecu podalje od rata.

Djeca su često nasilno protjerana iz vlastitih domova i stabilna okružja tijekom sukoba. Prema podacima UN-ovog predstavnika za izbjeglice, procjenjuje se da u svijetu postoji oko 25 milijuna djece bez korijena, izmješteno iz svojih obitelji, postajući tako prekogranične izbjeglice ili interno raseljene, prognane i protjerane osobe – *internally displaced persons* (*IDPs*). Svakoga dana 5000 djece više postane izbjeglicama.[1356]

Djeca postaju ranjiva i lako se mogu iskoristiti. Učinci na živote djece su zastrašujući i traumatični. Mnoga djeca pate od PTSP poremećaja. Statistika ukazuje kako jedno dijete od svakih 200 na svijetu pati od bolesti i poremećaja nastalih kao posljedica rata.[1357]

Izloženi strašnom nasilju tijekom ključne razvojne faze njihova života, živeći u stalnom strahu za vlastiti i život njegovih najbližih u kojem su oni primarno mete, mnoga djeca prihvaćaju nasilje kao nešto sasvim u redu i kao normalni dio njihova života i egzistencije u cjelini. Ranjivi, ostavljeni i marginalizirani, bez osjećaja pripadnosti, identiteta sigurnosti, strukture i pravila, oni se priključuju oružanim grupama u nadi zadobivanja reda i smisla, neovisno o kontekstu.[1358] Oni koji se smatraju žrtvama često konstruiraju svoj identitet oko takvih okolnosti. Takva motivacija žrtve postaje motivacija za počinjenje strašnog nasilja u nadi identifikacije s grupom, zaštite i prihvaćanja. Ove strategije preživljavanja i nošenja sa

---

[1356] UN Population Fund - UNFPA, *State of World Population 2014. The Power of 1,8 Billion*, UNFPA, New York 2014., str. 8.; Usp. Mark Gibney, *Global Refugee Crisis: A Reference Handbook*, Greenwood publishing group, Santa Barbara 2010.; usp. Charles Watters, *Refugee Children: Towards the Next Horizon*, Routledge, New York 2008., str. 1.; UNHCR, *Facts and Figures about Refugees*, http://www.unhcr.org.uk/about-us/key-facts-and-figures.html, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1357] Save the Children, *Children of the Gun, Children in Crisis project report*.

[1358] Raija-Leena Punamäki, „Can Ideological Commitment Protect Children's Psihological Well-being in Situations of Political Violence?“, *Child Development*, 67 (1/1996), str. 55-69.; Weiste A. Tol, Mark J. D. Jordans, Brandon A. Kohrt, Theresa S. Betancourt, Ivan H. Komproe, „Promoting Mental Health and Psychosocial Well-Being in Children Affected by Political Violence: Part I–Current Evidence for an Ecological Resilience Approach“, Chandi Fernando, Michael Ferrari (ur.), *Handbook of Resilience in Children of War*, Springer Science+Business Media, New York 2013., str. 13.

strašnim okolnostima u kojima se zateknu, postavljaju dijete u daljnje situacije opasnosti i hrane taj ciklus nasilja.

Od 1970.-ih, istraživači su zabilježili kako, unatoč odrastanju u vrlo teškim uvjetima i okolnostima, velika grupa djece ipak dobro funkcionira. U početku se mislilo da otpornost (*resilience*) obuhvaća i pretpostavlja grupu onih neranjivih, nedodirljivih. Međutim, najnovija istraživanja i zaključci upućuju na to da se otpornost može postići kroz relativno uobičajene strategije i sredstva, uključujući inteligenciju, samopoštovanje i sposobnost obvezivanja, odgovornosti, brige i drugih ponašanja važnih za povezanost i osjećaj privrženosti nekomu.[1359]

Na taj način ideološka privrženost i posvećenost i aktivno sudjelovanje u borbi i oružanim sukobima, iznova se pokazuju i stavljaju naglasak na važnost zaštitinih učinaka i mehanizama zaštite djece i adolescenata u situacijama političkog nasilja. U vremenima kaosa i situacija prijetnji nečijem životu, ideološka posvećenost i privrženost mogu omogućiti i osigurati osjećaj svrhe i smisla, koherencije pretvarajući žrtve u one koji preživljavaju.[1360] Međutim, uloga ideologije mač je s dvije oštrice. S jedne strane, ideologija može zaštititi protiv raznih mentalnih oboljenja, kao loših ishoda života u ratnim okolnostima kojima su takva djeca izložena, s druge strane, ona može doprinijeti i toksičnom krugu nasilja i dalje ga osnažiti.

Treba napomenuti da, iako djeca nekada stupe i dobrovoljno u oružane skupine i priključe im se, rijetko je to potpuno dobrovoljno. Jednom uhvaćena, djeca nemaju izbora ili se pokoravaju svojim otimačima ili umiru. Djeca u ranoj dobi nisu sposobna donositi zrele odluke. Donijeti odluku stupiti u oružane grupe i priključiti im se u sukobu, odluka je koja ima šire socijalne i psihološke posljedice. To je jedna od najozbiljnijih odluka koju netko može donijeti. Zato postoji razloga zašto su davno prije te odluke zaobilazile djecu i samo su odrasli donosili takve odluke.[1361]

U nekim dijelovima svijeta roditelji sami ubrzavaju i usmjeravaju svoju djecu da sudjeluju u terorizmu. Primjerice, u Izraelu i Palestini, postoji kult mučeništva, koji čini veliki dio izraelsko-palestinskog nasilja. Roditelji tjeraju djecu u sukobe i na indirektan način. Velika

---

[1359] Ann S. Masten, „Ordinary magic: Resilience processes in development“, *American Psychologist,* 56 (3/2001), str. 227–238.

[1360] We. A. Tol, et all., *Promoting Mental Health and Psychosocial Well-Being in Children Affected by Political Violence: Part I–Current Evidence for an Ecological Resilience Approach,* str. 15.

[1361] P. W. Singer, *Children at War*, str. 62.

većina djevojaka koje stupaju u oružane skupine navode kao veliki razlog, kako smo i mi već istaknuli da nastoje tako izbjeći obiteljsko nasilje.[1362]

Okruženi nasiljem i kaosom djeca, u namjeri da se zaštite, odluče kako je sigurnije pripadati nekoj oružanoj skupini i imati oružje, nego li biti nezaštićen. Osveta također može biti snažan poticaj za priključivanje oružanim grupama. Često djeca koja su preživjela masakr i ubojstvo bliskih članova svoje obitelji, osjećaju krivnju preživjelih koja ih ispunja bijesom, ljutnjom i željom za osvetom. Mnoga djeca vjeruju kako pristupajući u rat brane i štite drugu djecu od gubitaka roditelja. Tek nakon nekog vremena shvate kako su oni sami postali prekršitelji, nasilnici i oni protiv kojih su se u početku borili te tako nastavljaju ciklus nasilja drugoj djeci. Međutim, takva viktimizacija ne treba se dogoditi direktno i osobno dijetetu da bi osjetilo moć. Netko od članova bliže obitelji može postati žrtva što u djetetu budi snažne osjećaje i potrebu za zaštitom. Taj aspekt osvete osobito je jak unutar onoga što antropolozi nazivaju kulturom srama. U takvim kulturama, koje često imaju klanovske socijalne odnose i strukture, želja za očuvanjem časti ili izbjegavanjem srama toliko je snažna da oblikuje ili gazi sve ostale principe.[1363] Dijete u takvoj kulturi neće svoj gubitak vidjeti kao vrijedan i smislen sve dok se ne osveti za svoj gubitak. Dječaci u Afganistanu ne mogu postati muškarci sve dok ne osvete svoje ubijene roditelje. Mnogima se obećavaju svakojake dobiti ukoliko pristupe oružanim snagama i pobijede u bitkama.

4.8.5. Rastakanje i destrukcija budućnosti - zdravstveni ishodi i posljedice ratnih razaranja na živote djece

Ratna razaranja imaju neizmjeran utjecaj na zdravlje, zdravstvene servise i zdravstvenu ekonomiju u zemlji zahvaćenoj sukobima. S onu stranu smrti, mnogobrojnih ljudi i destrukcije ustanova i društva u cjelini, ekonomski embargo i kontra destrukcija utječu na velike gubitke u zdravstvenom sustavu.[1364]

[1362] Usp. Rachel Brett, *Girl Soldiers: Challenging the Assumptions*, Quaker United Nations Offices, New York i Geneva, 2002.str. 3.; Yvonne E. Keairns, *The Voices of Girl Child Soldiers:* Summary, Quaker United Nations Office, New York, Geneva 2002.

[1363] Usp. Kim Triandis, *Individualism and Colectivism,* Sage, London 1994.

[1364] Richard M. Garfield, Thomas Frieden, Sten H. Vermund, „Health-Related Outcomes of War in Nicaragua“, *American Journal of Public Health,* 77 (5/1987), str. 615–618.

Rat je u zemljama zahvaćenim konfliktima, rezultirao opadanjem dostupnosti i pristupačnosti usluga ostavljajući veliki dio populacije bez ikakvog pristupa suvremenim uslugama i zdravstvenim objektima i sadržajima.

Najveća su oštećenja zdravstvenih objekata i usluga proizašla iz rata koja rezultiraju u reorganizaciji kirurških usluga i usluga liječenja. Rehabilitacijski servisi i psihijatrijske usluge daleko su opsežnije i potrebno ima je više sredstava. U mjestima i dijelovima zemalja zahvaćenih sukobima nedostupnost je preventivne skrbi povezana s pojavom epidemija zaraznih bolesti, kao što su malarija, dijareja, kozice, ospice, leišmanija, meningitis i tuberkuloza.[1365]

Osiguranje i održavanje zdravstvenih usluga i tijekom rata ostaje prioriteti vlade dok se zdravstvena skrb promatra kao način redukcije i rješenja protiv neželjenih učinaka rata na sveopću populaciju. Indirektni negativni učinci rata štetni su i razorni za cijeli sustav. Oni uključuju velike i bjesomučne gubitke u sustavu zdravstva, ubrzanu i snažnu inflaciju i nedostatan broj zdravstvenog osoblja. Te snage i silnice oslabljuju programe primarne zdravstvene skrbi i usluga i preoblikuju nacionalno utemeljen sustav u bolnički utemeljene kurativne medicinske usluge.[1366] Ono što je zabrinjavajuće da u ratom zahvaćenim područjima stopa se smrtnosti povećava, učestali su napadi na zdravstvene djelatnike, rat razara socijalne strukture i servise, zarazne bolesti se šire zbog nedostupnosti zdravstvenih usluga i nemogućnosti procjepljivanja stanovništva, infrastruktura se zdravstvenih postrojenja razara, ljudska prava bivaju sustavno i nasilno zatirana. Sve skupa ima snažne odjeke i učinke osobito na djecu koja su najranjivija i tome najpodložnija.[1367]

Destabilizacija zajednica. Zdravstvene posljedice u ratom zahvaćenoj sjevernoj Ugandi

Civilni rat u Ugandi potrebno je razumjeti u kontekstu njezine turbulentne političke prošlosti i zahtijeva razmatranje i istraživanje ostavštine kolonijalizma i formiranja države. Ovdje se nećemo detaljnije baviti prošlošću i kontekstom, no ono što nama budi interes i na što posebno svraćamo pozornost činjenica je da je, kao i mnoge druge afričke države, i Uganda

---

[1365] Isto, str. 617.; vidi i: Gebre Ab Barnabas, Anthony Zwi, „Health policy development in wartime: establishing the Baito health system in Tigray, Ethiopia“, *Health Policy and Planning*, 12 (1/1997), str. 41.

[1366] R. M. Garfield, T. Frieden, S. H. Vermund, *Health-Related Outcomes of War in Nicaragua*, str. 617.

[1367] Alinda Honwana, „Children of War: Understanding War and War Cleansing in Mozambique and Angola“, Simon Chesterman (ur.), *Civilians in War*, Lynne Rienner Publisher, Boulder 2001., str. 130.

umjetna tvorevina i politički konstrukt.[1368] Uganda je postala etnički heterogeno i fragmentirano društvo.

Na sjeveru Ugande, pobune koje su izbile 1986. godine nastavile su se rasplamsavati tijekom narednih 14 godina. U rasponu od 14 godina koliko je rat divljao, imao je nesagledive i razarajuće posljedice i rezultirao je u neizmjernim socijalnim i ekonomskim potresima i razaranjima. Strahote, nasilje, razaranja, pljačkanja, silovanja, otmice, sakaćenja, masakri i pojačana raseljavanja stanovništva u kampove ili tzv. zaštićene zone i sela diljem zemlje bila su nezapamćenih razmjera.

Sve se ovo događalo većim dijelom u sjevernom okrugu Gulu, Kitgum, Lira, Apac, zapadnom dijelu regije Nila i okruge Katakwi, Soroti i Kumi. U slučaju Katakwi, Soroti i Kumi okruga, oko 5 godina nakon završetka pobuna u tim dijelovima Ugande razaranja pobunjenika još su bila vidljiva.[1369]

Razaranjem je životni stil lokalnog stanovništva na sjeveru Ugande, ali i u većini zemalja zahvaćenih ratnim sukobima od samih početaka sukoba i ratnog razdoblja destabilizacije i infiltracije pobunjeničkih snaga, drastično bivao izmijenjen. Onima koji su živjeli na sjeveru Ugande, u okrugu Gulu, sistematski je oduzimana njihova imovina, stoka, zemlja, imanja, sredstva i dobra kao i njihova radna snaga. Kako je čin nasilja nad domaćim, ruralnim stanovništvom porastao vlasti su preselile veći dio kućanstava i obitelji u pokrajine sjeverno od Gulu okruga u tzv. zaštićene kampove dok su djeca bila poslana u druge dijelove gdje prijetnje nisu bile opasne.[1370]

Nisu sve obitelji imale izbora niti su si mogle priuštiti poslati djecu daleko te su nastavile živjeti u konstantnome strahu. Mnogi su provodili noći spavajući u grmlju i skrivajući se od stalnih otmica, napada i nasilja od strane pobunjenika ali i vladinih oružanih snaga. Broj je

---

[1368] Usp. Donald Anthony Low, „The Dislocated Polity“, Holger Bernt Hansen, Michael Twaddle (ur.), *Uganda Now: Between Decay and Development*, James Currey, London 1988.

[1369] Paul Omach, *Civil War and Internal Displacement in Northern Uganda: 1986-1998.*, Working Paper, NURRU Publications, Kampala 2002., str. xiii-xiv.

[1370] Usp. Stavros Stavrou, Robert Stewart, Amanda Stavrou, „The Reintegration of Child Soldiers and Abducted Children: A Case Study of Palaro and Pabbo Gulu District, Northern Uganda“, A. Reader, E. Bennett, V. Gamba, D. Van de Merve (ur.), *Act Against Child Soldiers in Africa*, Institute for security Studies, South Africa, 2000.

obitelji koje su stalno doživljavale otmice, psihičko i fizičko nasilje, postao zastrašujućih razmjera. Strah se širio kako se širilo i masovno razmještanje ljudi.[1371]

U raspravama i intervjuima s obiteljima u okruzima Palaro i Pabbo stanovnici su tih okruga opetovano isticali i ukazivali na opasnosti u kojima bi cijelo selo ponekad provelo i po dva tjedna skrivajući se i spavajući u grmlju, često i po nekoliko kilometara udaljeni od svojih domova.[1372] Taj je fenomen među lokalnim stanovništvom, bio poznat pod nazivom *bedo alup.*[1373]

U mnogim se slučajevima obitelj podijelila na manje grupe da bi izbjegla otmice svih članova. Odrasli su muškarci odvojeni od ostatka obitelji s vremena na vrijeme i po nekoliko tjedana dok je djeci ometano i onemogućen boravak i pohađanje škole. Često su djeca na putu do škole bivala oteta.[1374]

Život je u Palaru i Pabbu, na sjeveru Ugande postao nepodnošljiv, sa sličnim karakteristikama i u ostalim dijelovima regije zahvaćenim ratom. Pobunjeničke su grupe koristile hranu i usjeve od zajednica kao sredstva preživljavanja. Dok su pobunjeničke snage razarale, pljačkale i ubijale, UPDF vladini vojnici također su pomagali sebi, uzimajući sve što su poželjeli. Kao rezultat, zajednica je bila uhvaćena između dviju strana koje su bile jednako loše te ljudi nisu imali utočište. Pobunjenici su opravdavali pljačkanje i razaranje objašnjenjima da su morali hraniti gladna usta svojih ljudi svaki dan te i njihovu djecu koju su oni otimali.

U nastojanjima da smanji pobunjenicima opskrbu hrane, vlada je označila tzv. sigurnosne zone ili *internal displacement camps* (*IDP's*), unutar kojih su nasilno odveli i smjestili oko 2 milijuna ljudi iz sjeverne Ugande.[1375] Bilo tko se našao izvan tih zona smatran je pobunjenikom i označen kao legitimna meta napada.

[1371] P. Omach, *Civil War and Internal Displacement in Northern Uganda: 1986-1998.*, str. xxv-xxvi.

[1372] Isto, str. xxvi.; *Interview with displaced peoples at former Sanyu Recreation Hall, Kaunda Ground,* August 1998.

[1373] Isto, str. xxvi.

[1374] Usp. S. Stavrou, R. Stewart, A. Stavrou, *The Reintegration of Child Soldiers and Abducted Children: A Case Study of Palaro and Pabbo Gulu District, Northern Uganda*.

[1375] Concordia Volunteer Abroad Program, *About Gulu, Uganda*, http://www.concordiavolunteers.org/about-gulu-uganda-2/, datum pristupa 16. 2. 2017.

Politika uspostavljanja i osnivanja tzv. zaštićenih sela ili sigurnih zona, u okruzima Gulu i Kitgum, uvedena je u rujnu 1996., uslijedivši nakon još jedne ofenzive pobunjenika ubrzo nakon parlamentarnih i predsjedničkih izbora. Politika je nasilnog razmještanja civila uvedena prije u Gulu okrugu 1988., i u Kumi i Soroti okruzima 1990. Oko 1, 6 milijuna ljudi prisilno je odvedeno i raseljeno iz svojih domova.[1376] Otkriveno je da su ljudi razmještani i raseljavani u te zone na dva različita načina. »Spontano«, u sigurnosne zone i centre, gdje su bile vladine oružane snage kao rezultat stalnih pobunjeničkih operacija i vladinih trupa koje su prisiljavale ljude u te sigurnosne zone, jer su ih smatrali sigurnijima. Drugi su bili prisiljavani preseliti se u zaštićena sela ili zone i kampove vladinih snaga, kao dio vladine protupobunjeničke strategije da bi odbili pobunjenički kontakte i veze s civilima.[1377]

U veljači 1997., vladini su vojnici prisilili ljude i istjerali ih iz njihovih domova u Okidi – Atiak. Ti su ljudi bili prisiljeni preseliti se u Atiak kamp.[1378] Usjevi i domovi bili su spaljeni kao dio politike spaljivanja zemlje, a stoka, kao najvažnija imovina preživljavanja stanovništva, odvedena je na »čuvanje« s naznakom da će biti vraćena vlasnicima kada sukobi završe. No, to obećanje nikada nije bilo ispunjeno.[1379]

Uslijedio je kolaps poljoprivrede kao glavne grane preživljavanja za stanovnike sjevere Ugande. Hranjiva se vrijednost njihove prehrane drastično smanjila uslijed pada obrađivanja zemlje, što je rezultiralo i narušavanjem zdravlja. Gubitak je stoke bio možda najveća razarajuća ekonomska nevolja koja je zadesila i s kojom se moralo suočiti tradicionalno stočarsko društvo. Posljedično, ljudi u Pabbu i Palaru nisu više mogli ovisiti o životinjama kako bi si osigurali i tegljaču snagu i hranu za obitelj u regiji.

Utjecaj je otimanja zemlje i stoke na dnevnu prehranu također bio razarajući. Ljudi više nisu imali svježeg mesa dnevno, izgubili su stoku koju su koristili u obradi polja kao vučnu snagu, što je često značio da postojeća polja ne mogu biti obrađivana te je obrada tla bila ograničena. Sve se to u konačnici odrazilo i na prehranu. Kako je vlada otela stoku lokalnog stanovništva i

---

[1376] OCHA/IRIN, *When the sun sets, we start to worry...« An Acount of Life in Northern Uganda*, IRIN, Nairobi 2004., str. 7, 35.

[1377] P. Omach, *Civil War and Internal Displacement in Northern Uganda: 1986-1998.*, str. xxviii.

[1378] Isto, str. xxix.

[1379] Isto.

otimala pravo na zemlju, njima je u prosjeku ostajalo vrlo malo zemlje za pripremu i obrađivanje.[1380]

Tradicionalno stočarsko pleme Acholi, na sjeveru Ugande, živjelo je i trgovalo svojom stokom, uzgajalo i prodavalo svježe voće i povrće. Nakon što im je vlada uzela sve nije im više ništa drugo preostalo niti su više imali kompetitivne prednosti na tržištu Ugande. Gubitak stoke značio je da im se odriče i oduzima jedini njima dostupan, osnovni i temeljni generator i izvor prihoda.[1381] Oviseći o drugima i o alternativnim izvorima hrane, za koji oni nisu više imali odgovornosti i nisu je sami mogli proizvoditi, ljudi su bili poniženi i dehumanizirani. Jedan je starac konstatirao da su reducirani na status psa ili *doko gwok pe tek*.[1382]

Kao rezultat svega postalo je očito kako su njihovi domovi raseljeni u dijelove zemlje izložene još većem siromaštvu i ranjivosti do točke gdje više nisu bili u stanju održavati svoj način života. Nadalje, stupanj sredstava za život naglo je opao i više nisu bili u stanju ništa sačuvati. Zalihe su opale na jednu desetinu onoga što su imali dvadeset godina prije. [1383] Primjerice, prosječna je peteročlana obitelj primala 25 kg riže i 5 kg grahorica i to za razdoblje od dva mjeseca koliko je bilo potrebno do slijedeće dostave hrane. Mnogi su se iskradali iz kampova, bježali natrag u svoja sela da bi uzeli hranu i vraćali se natrag u sigurnosne zone, što je mnoge stajalo i života.[1384]

Drastični pad u poljoprivrednim aktivnostima, kultivaciji zemlje i stočarstvu imalo je razarajući učinak i na zdravlje i ekonomsku sigurnost kućanstava. Nedostajala je balansirana i nutritivno vrijedna prehrana tijekom ranjivih okolnosti i razdoblja u kojima su se ljudi nalazili. Posljedično, u Pabbo i Palaro zabilježeno je narušavanje i opadanje zdravlja, osobito

---

[1380] Isto, str. xxxi.

[1381] An Issis Wicce – Report, *Medical Interventional Study of War Affected Gulu District, Uganda,* http://www.isis-wicce.org/sites/default/files/resource-field_document/gulumedicalreport.pdf, datum pristupa 16. 2. 2017.

[1382] P. Omach, *Civil War and Internal Displacement in Northern Uganda: 1986-1998.*, str. xxxi-xxxii.; U Acoli plemenu, kao i u većini dijelova Afrike, među većinom stanovništva, pas se smatra nižim stupnjem života, ne cijeni ga se, jer živi od milostinje i ostataka.

[1383] S. Stavrou, R. Stewart, A. Stavrou, *The Reintegration of Child Soldiers and Abducted Children: A Case Study of Palaro and Pabbo Gulu District, Northern Uganda*.

[1384] P. Omach, *Civil War and Internal Displacement in Northern Uganda: 1986-1998.*, str. xxxii.

među vrlo mladom i starijom populacijom. Međutim, u Palaru je, za razliku od Pabba, bilo manje dokaza pothranjenosti i bolesti.[1385]

Nedovoljne zalihe i dostupnost hrane rezultirale su i vodile sve većoj pothranjenosti u okrugu Gulu, osobito među najmanjom djecom. Primjerice, u istraživanju rađenom 1997., u tri kampa, 41,9 % djece bilo je pothranjeno.[1386] Prema podacima Okružnog Medicinskog službenika u Gulu, 50 % djece bilo je zakržljalo i zaostajalo u rastu i razvoju, a 25 % njih ispod prosječne težine za svoju dob.[1387]

Masivna je prisutnost vojnika imala razarajuće učinke na društvo u cjelini. Rezultirala je slomom društvenih normi, povećanjem nasilja, silovanjima i seksualnim iskorištavanjem osobito mladih djevojaka. Vojnici su uništavali obitelji, prisiljavajući mlade djevojke na prisilne seksualne odnose.[1388] Sve je to označilo slom obiteljskih i kulturnih vrijednosti, religijskih i društvenih normi i prakse, gubitak privatnosti i osjećaja identiteta i individualiteta. Gubitak i slom moralnosti vodio je daljnjoj moralnoj degradaciji. Stariji su postali kao adolescenti, degradirajući se i gubeći osjećaj odgovornosti. Osim toga, živeći u malim, zagušljivim, napućenim prostorijama i po više obitelji, higijenski uvjeti bivali su sve lošiji.[1389]

Sve je to rezultiralo i pojavom zaraznih bolesti. Pored prisutne prijetnje malarije, nezdravi i nesanitarni uvjeti u kampu rezultirali su i kontinuiranm prisutnosti kolere. Dijareja, vodene kozice i skabies, bolest koju uzrokuje mali insekt i koja uzrokuje svrabež i crvene mrlje i točkice po koži, postale su uobičajene i među starima i mladima. Unatoč činjenici kako je svaka zajednica imala lokalnu kliniku resursi su bili iznimno limitirani. Nedostatak pitke vode, struje i siromašne transportne veze između dva centra, Pabbo i Palaro, i Gulu okruga,

---

[1385] S. Stavrou, R. Stewart, A. Stavrou, *The Reintegration of Child Soldiers and Abducted Children: A Case Study of Palaro and Pabbo Gulu District, Northern Uganda.*

[1386] Usp. Disaster Management Committee, *Gulu District Emergency Plan of Action*, svibanj 1997. do lipanj 1998.; United Nation, *UN Consolidated Inter-Agency Appeal for Uganda. January - December1999*., https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/UGA99.pdf, datum pristupa 8. 4. 2017.

[1387] Usp. A. P. Onek, „An overview of the General Health Services in Gulu District", rad je predstavljen na prvoj regionalnoj Konferenciji o konfliktu i socio-ekonomskim posljedicama na zdravlje žena na sjeveru Ugande, održanom u okrugu Gulu, na Poljoprivrednom institutu, od 21. do 23. siječnja 1999.; United Nations OCHA/IRIN, *»When the sun sets, we start to worry...« An Acount of Life in Northern Uganda*, str. 40.

[1388] P. Omach, *Civil War and Internal Displacement in Northern Uganda: 1986*-1998, str. xxxv-xxxvi., navodi: Interview with a Local Councillors and Camp Leaders at Unyama camp, August 1998.

[1389] Isto, str. xi-xli.

teško su limitirali dostavu i opskrbu lijekova.[1390] U obje su zajednice, kao i u Ugandi u cijelosti, svijest o SIDI bila velika i distribucija kondoma bila slobodna.[1391]

Djetinjstvo, kao razdoblje učenja unutar i izvan institucionalnog okvira, istraživanja svijeta i okoliša koji ga okružuje, u sigurnim uvjetima pomaže djeci u oblikovanju stava o svijetu koji će odrediti buduću interpretaciju događaja i sposobnosti da se donesu racionalne odluke utemeljene na učenju iz prošlosti. To je također razdoblje koje bi trebalo biti razdoblje igre, bezbrižnosti, oblikovanja društvenih mreža koje će ojačati i poboljšati razumijevanje okoline. Interakcija s obiteljima i vršnjacima pomaže učenju jezika i životnih vještina koje nadopunjuju znanje zadobiveno u školi.

Stvarnost u sjevernoj Ugandi, u okrugu Gulu, u Pabbo i Palaro, bila je u razdoblju ratnih sukoba daleko od idealne. Masovne interne migracije i nesigurnost fragmentirale su obitelji i strukturu zajednice i društva. Djeca odvojena od prijatelja i obitelji, izložena nasilju i strahu, izgubila su obrazovne mogućnosti,[1392] što je imalo nesagledive i strašne posljedice na vrijednost njihova rada u budućnosti i na šanse za boljim poslom. Sve je to zauzvrat značilo limitiranje prihoda i mogućnosti bolje zarade, što prolongira i dalje generira krug siromaštva.

Između 1993 i 1997., škole su bile najčešće mete pobunjenika. U tom je razdoblju 81 učitelj i preko 100 djece ubijeno u školama od strane LRA, Konyevih snaga u Kitgum okrugu, dok je 450 djece oteto iz osnovnih škola i 59 osnovnih škola je spaljeno. To je vodilo zatvaranju 136 od 180 primarnih škola u ratom pogođenim dijelovima.[1393] Tragični događaji koji su uslijedili bacili su svjetlo na stanje i položaj te djece i njihove obitelji.

Tijekom slijedećih 5 godina oko 5000 djece je pobjeglo iz zatočeništva u sjevernom Gulu. Većina djece koja nisu uspjela pobjeći ili nisu ubijena, odvedena su preko granice u Sudan,

---

[1390] OCHA/IRIN, *»When the sun sets, we start to worry...« An Acount of Life in Northern Uganda*.

[1391] P. Omach, *Civil War and Internal Displacement in Northern Uganda: 1986*-1998, str. xlii., navodi: Gulu District Development Plan, 1996/1997-2000/2001.; Usp. A. P. Onek, „An overview of the General Health Services in Gulu District"; An Issis Wicce – Report, *Medical Interventional Study of War Affected Gulu District, Uganda*, str. 23-24.

[1392] An Issis Wicce – Report, *Medical Interventional Study of War Affected Gulu District, Uganda*.

[1393] Amnesty International, *Uganda. "Breaking God's commands": the destruction of childhood by the Lord's Resistance Army*, http://www.amnesty.org/en/library/asset/AFR59/001/1997/en/ec192971-ea53-11dd-965c-b55c1122d73f/afr590011997en.html, datum pristupa 12. 2. 2017.; IRIN, *In-depth: Life in Northern Uganda, Uganda: Overview*, http://www.irinnews.org/in-depth/65780/23/uganda-overview, datum pristupa 12. 2. 2017.; Women's Commission for Refugee Women and Children, *Against All Odds: Surviving the War on Adolescents, Promoting the Protection and Capacity of Ugandan and Sudanese Adolescents in Northern Uganda*, https://www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000611.pdf, datum pristupa 12. 2. 2017.

gdje su pobunjenici imali svoje glavne baze. Tamo su primili osnovni vojni trening i obuku, uključujući kako koristiti malo oružje, minobacače i ručne granate. Za mlade je djevojke otmica bila još teže iskustvo. Uglavnom seksualne robinje pobunjenicima, većina ih je zadobila spolno prenosive bolesti, kao sifilis i SIDU.[1394]

Djeca koja su preživjela mučenja i iskušenja polako ali sigurno bivala su uvučena u novi način života. Nasilje kojemu su svjedočili, prijetnje smrću njima i njihovim obiteljima, kao i praksa stalne indoktrinacije kombinirana sa strašnom ekonomskom situacijom, sprječavala ih je živjeti pravi normalni život. Ukoliko ti mladi vojnici postanu dobri borci oni bivaju nagrađeni hranom, novim odgovornostima, položajem, pogodnostima i prednostima i dobivaju ženu. Novi se poredak i društvena stvarnost formiraju tako da apsorbiraju djecu. Ironično, to društvo, unatoč dehumanizirajućim elementima nastoji, ponovno stvoriti društvo iz kojega su djeca oteta.[1395]

4.8.6. Tretman zatvorenika i djece vojnika

Dobrobit je svih uhvaćenih boraca pa tako i djece vojnika, direktno narušena i potkopana nastojanjima bivšeg predsjednika SAD-a, G. W. Busha, koji je 2. veljače 2002., proglasio kako se članak 3., Ženevske konvencije o ljudskim pravima koji je stvorio minimum standarda za humane uvjete i tretman vojnih zatvorenika, ne može primijeniti niti na zatvorenike al-Qaede niti na talibanske zatvorenike. Predsjednik je ustvrdio da tim zarobljenicima nije dodijeljeno legalno pravo na humani tretman. Stvar je političke odluke, a ne međunarodnih nastojanja i zakona kako će oružane snage SAD-a te zarobljenike tretirati humano ali samo do onog stupnja humanog tretmana koji je dosljedan, prikladan i u skladu s onim što je nužno u vojnom postupanju sa zatvorenicima. Međutim oni se neće smatrati ratnim zatvorenicima niti će se na njih primjenjivati principi Ženevske konvencije. Bush je tako ponudio legalni i politički autoritet i odobrenje za ono što će se eufemički nazvati »poboljšano ili pojačano ispitivanje«.[1396]

[1394] An Issis Wicce – Report, *Medical Interventional Study of War Affected Gulu District, Uganda*.

[1395] S. Stavrou, R. Stewart, A. Stavrou, *The Reintegration of Child Soldiers and Aducted Children: A Case Study of Palaro and Pabbo Gulu District, Northern Uganda*.

[1396] Andrew Cohen, „The Torture Memos, 10 Years Later", *The Atlantic*, 6. 2. 2012.

»Ženevska se Konvencija odnosi i primjenjuje na konflikte koji uključuju visoko ugovorne stanke koje u ovom slučaju mogu biti samo države. Štoviše, ona pretpostavlja i postojanje regularnih oružanih snaga koje se bore na račun države i za nju. Međutim, rat protiv terorizma počinje pod znakom nove paradigme, one u kojoj grupe sa širokim, međunarodnim dosegom, čine strašne zločine protiv nedužnih civila, ponekad s direktnom podrškom država. Naša Nacija prepoznaje kako se ta nova paradigma nije pojavila od nas, nego je kreirana od strane terorista. To zahtijeva novi način promišljanja zakona rata, ali promišljanje koje nikada neće biti u skladu s principima Ženevske konvencije.« [1397]

Ono što je ključno za uočiti upravo je nova paradigma i nov način promišljanja i interpretacije starih ratnih pravila. Visoko su ugovorne strane dakle, jedine koje SAD ovim Memorandumom priznaje, samo države, ali ne i državni derivati i entiteti, u ovom slučaju država Al Qaeda. Rat protiv terora i terorizma tako je dobio podršku u reinterpretiranju starih pravila ratovanja.

Naslov je Memoranduma bio okrutna ironija u orwellovskom smislu,jer ono što je on autorizirao i dozvoljavao bilo je zapravo formalno napuštanje obveza SAD-a u provedbi ključnih principa Ženevske konvencije. To je bio zapravo prvi korak koji je obilježio pad SAD-a u praksu provođenja tortura svih vrsta te pad u nehumano postupanje sa svima koji se nisu slagali s njihovom političkom praksom tvz. „borbe protiv terorizma“ diljem svijeta. Andrew Cohen će to opisati riječima:

»To je bio dan kada je po mnogima, Amerika izgubila dio svoje duše (...) To je bio jedan od najtamnijih momenata u pravnoj prošlosti Amerike (...) Jednom kada je Amerika prešla granicu, deset godina prije, Memorandum koji je uslijedio do velikih razmjera bio je očigledno dokaz brušenja birokratskog alata u pokušaju opravdavanja samih sebe.«[1398]

Teško je procijeniti je li politika, prihvaćena Memorandumom, ili jezik i diskurs kojim se koristi, više bio uvredljiv i zastrašujući. Memorandum je bio neiskren u svojim vlastitim uvjetima i inherentno kontradiktoran. Ovim je predsjedničkim odredbama Amerika ukinula i stavila postranu i principe i obveze Ženevske konvencije i Optional Protocol-a. SDA su odbile svoje obveze kako bi ispunile barem minimum standarda humanog postupanja i tretiranja sa zatvorenicima.

[1397] U. S. Department of State, *Human treatment of al Qaeda and Taliban detainees*, https://www.aclu.org/files/assets/20100615_dos_release_1_doc_-_already_released.pdf, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1398] A. Cohen, *The Torture Memos, 10 Years Later*.

Sukladno tim odredbama, ni djeca bivši vojnici koja budu uhvaćena, neće biti tretirana kao žrtve niti čak kao zatvorenici rata. Umjesto toga, oni će biti tretirani kao kriminalci prema kojima se neće zahtijevati humani postupak. Na taj su način i tim potezom odredbe Memoranduma otvorile vrata za široko rasprostranjeno ovlaštenje i akviziciju ratnih zločina počinjenih od strane SAD-a i njezinih saveznika u Iraku i Afganistanu.

Učinci se ovih predsjedničkih odredaba i novog seta pravila mogu vidjeti u slučajevima dvoje djece bivših vojnika: Mohamed Jawad i Omar Khadr. To su jedni od najekstremnijih i najbrutalnijih slučajeva kršenja dječjih prava i Ženevske konvencije koji pokazuju kako su međunarodni zakoni dizajnirani da zaštite interese, dobrobit i prava djeteta vojnika, doživjeli svoj kolaps čak i u zemlji koja na sve načina podržava, barem deklarativno, nastojanja oko zaštite djece. Oba su tinejdžera uhvaćena u Afganistanu. Nakon mnogo godina provedenih u Guantanamo zatvoru, Jawad je pušten iz zatvoreništva i vraćen u domovinu, u Afganistan. Suprotno njemu, Khadr-u je dokazana krivica pred *United States Military Commission* osuđen je na 8 godina zatvora, bez obzira što je već prije bio proveo vrijeme u zatvoreničkom kampu u Guantanamo Bay-u.[1399]

4.8.6.1. Slučaj Mohamed Jawada – tortura radi sporta i zabave

Mohamed Jawad bio je zatvoren kao dijete i optužen za pokušaj ubojstva. Optužnica je tvrdili da je navodno bacio ručnu granatu na prolazeći američki konvoj, 17. prosinca 2002. Da je Jawad bio zakoniti vojnik borac, pripadnik državnih vojnih snaga, dobio bi zaduženje da baci granatu na vojni konvoj bez krivične odgovornosti. Također, vojnici unutar konvoja bili bi krivi ukoliko bi ga ubili. Samo stoga što je bio pripadnik nezakonite oružane grupe, bio je krivično gonjen i optužen.[1400]

Kako nije bilo pismenog dokaza o vremenu njegova rođenja postojale su nesuglasice i neslaganja oko njegove dobi. Njegova je obitelj tvrdila da je bio 12 godina kada je uhvaćen. Godinu dana nakon što je uhvaćen, skeniranje koštane strukture pokazalo je da mu je, u vremenu skeniranja, bilo 18 godina, što je značilo kako je bio oko 17 godina kada je uhvaćen.

[1399] D. M. Rosen, *Reflections on the Well-Being of Child Soldiers,* str. 3093.

[1400] Isto.

Međutim, dokazi skeniranja koštane strukture nepouzdani su i najbolje što se moglo ustvrditi kako je Jawad bio negdje između 12 i 17 godina kada je uhvaćen.

Jawad je bio prvo uhvaćen od strane afganistanske policije i odveden u postaju na ispitivanje. U postaji, naoružani policajac prijetio mu je kako će ubiti njegovu obitelj i njega ukoliko ne prizna kako je on bacio ručnu granatu. Navodno je priznao i bio je predan predstavnicima američkih vlasti. Ubrzo nakon toga, ispitivan je u američkoj vojnoj bazi gdje je također navodno potvrdio svoje priznanje. Tada je prevezen u Bagram Theater Internment zatvor u Afganistanu, kasnije u zloglasni zatvorenički kamp Guantanamo Bay gdje je sustavno zlostavljan.[1401] Kada su ga, nakon svih tortura i brutalnog mučenja, prebacili u Guantanamo Bay tretirali su ga kao odrasloga te su kršili sve moguće principe Optional protokola i Ženevske konvencije u skladu s ranije spomenutim Memorandumom tadašnjeg predsjednika SAD-e, G. W. Busha. Štoviše, nikada nije primio rehabilitacijski tretman, posebno obrazovanje niti bilo koje pravo koje je imao kao maloljetni prijestupnik. Vojni dokazi i snimke pokazuju kako je Jawad tijekom ispitivanja konstantno plakao i tražio svoju majku te se žalio na vrtoglavicu i bolove u stomaku. Užasavajuće je bilo da psihološki konzultantski tim bihevioralnih znanosti u Guantanamou nije poslan radi pomoći i tretmana, nego da nauče kako se ponaša u ekstremnim situacijama i kako reagira na torturu i mučenje da bi iskoristili njegovu ranjivost za daljnja ispitivanja.[1402]

Prema sustavu *Detainee Incident Management* zabilježeno je da je Jawad bio podvrgnut programu deprivacije sna u potenciranom, eufemistički nazvanom *Frequent Flyer* programu.[1403] U tom je programu Jawad okovan, bio premještan iz ćelije u ćeliju 112 puta u razdoblju od dva tjedna u prosjeku 8 puta dnevno. Njegovo zlostavljanje nije imalo smisla, a njegov je bivši vojni tužitelj opisao zlostavljanje kao nezasluženo i nepotrebno loše postupanje.[1404] Tijekom torture Jawad se pokušao ubiti udarajući glavom o zidove svoje zatvorske sobe. Tijekom njegovog suđenja zapovjednik bojnik David Frakt izjavio je kako nije bilo posebnog truda i nastojanja oko prikupljanja informacija od Jawada niti su vjerovali

---

[1401] Isto, str. 3093-3094.

[1402] Isto, 3094.

[1403] David J. R. Frakt, „Mohammed Jawad and the Military Commissions of Guantanamo“, *Duke Law Journal*, 60 (2011), str. 1367-1411.

[1404] D. M. Rosen, *Reflections on the Well-Being of Child Soldiers*, str. 3094.

kako on posjeduje bilo kakve obavještajne podatke, iako su ispitivanja u svrhu dobivanja obavještajnih podataka bila poduzeta tijekom njegova mučenja. Bojnik je Frakt izjavio:

> »Najvjerojatniji je scenarij bio taj da su oni jednostavno odlučili mučiti gospodina Jawada radi sporta.«[1405]

Jawadov je slučaj konačno dospio na Savezni sud Sjedinjenih Američkih Država. Razbješnjena sutkinja Ellen Segal Huvelle opisala je vladin slučaj kao nevjerojatan. Referirajući se i upućujući na Jawadov slučaj kontinuirane torture bez dokaza, izjavila je:

> »Taj je mladić tamo bio sedam godina, sedam godina. Tamo je možda odveden u dobi od možda 12, 13, 14, 15 godina. Ne znam što je tamo radio (...) ne razumijem vaš slučaj.«[1406]

Demantirala je činjenicu da je vlada imala bilo kojeg svjedoka koji bi svjedočio da je Jawad bacio granatu na bilo koga. Niti jedan svjedok nije ikada postojao. Nitko nije mogao pokazati niti dokazati da je Jawad bio član bilo koje militantne ili terorističke grupe. Tridesetog srpnja 2009., sutkinja je naredila da se Jawad pusti na slobodu da ga se tretira humano i da ga se vrati u Afganistan gdje je živio.[1407]

4.8.6.2. Omar Khadr – prvo osuđeno dijete vojnik nakon Drugog svjetskog rata

Omar Khadr kanadski je državljanin koji je živio u Afganistanu. [1408] Kao nezakoniti borac, uhvaćen je 27. srpnja 2002., i kasnije optužen za ubojstvo američkog narednika Christophera Speera, bacajući ručnu granatu na američke vojne snage u Afganistanu.[1409] Prema optužbama,

---

[1405] David J. R. Frakt, „Closing argument at Guantanamo: The Torture of Mohammed Jawad", *Harvard Human Rights Journal*, 22 (3/2009), str. 417.; David J. R. Frakt, *Mohammed Jawad and the Military Commissions of Guantanamo*, esej, str. 1369.; Stacy Sullivan, „The Forgotten Kid of Guantánamo", *Salon*, 27. 5. 2008.

[1406] Baca v. Obama, *Transcript of hearing before the Honorable Ellen Segal Huvelle*, United States District Court Judge, Civil Case No. 05-2385, 16. 7. 2009.,

http://www.aclu.org/pdfs/safefree/jawad_transcriptofhearing.pdf, datum pristupa 12. 2. 2015.; Baca v. Obama, *Order Granting Petition of Habeas Corpus*, Civil Case No. 05-2385, 30. srpnja 2009., str. 4., http://www. Documents.nytimes.com/jawad-s-hearing-in-federal-district-court#p=1, datum pristupa 12. 2. 2017.

[1407] Baca v. Obama, *Order Granting Petition of Habeas Corpus*, Civil Case No. 05-2385, 30. srpnja 2009., str. 3-4., http://www. Documents.nytimes.com/jawad-s-hearing-in-federal-district-court#p=1, datum pristupa 12. 2. 2017.

[1408] American Civil Liberties Union - ACLU, *Canadian Supreme Court Finds Guantánamo Detainee's Rights Were Violated*, http://www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000903.html, datum pristupa 1. 2. 2015.; vidi više: Michelle Shephard, *Guanatanamo's Child: the Untold Story of Omar Khadr*, John Wiley & Sons Canada, Ltd, Ontario 2008.

[1409] Richard J. Wilson, „Omar Khadr: Domestic and International Litigation Strategies for a Child in Armed Conflict Held at Guantanamo", *Santa Clara Journal of International Law*, 29 (2012), str. 32-33.; vidi i: Stipulation of Fact 35–46, United States v. Khadr. Military Comm'n Guantanamo Bay, Cuba, 2010.,

Khadr je treniran od strane članova al-Qaede, i obučen za upotrebu i rukovanje manjim oružjem i eksplozivom, koje je trebao upotrijebiti kada su američke vojne snage prolazile Afganistanom. Kada je uhvaćen bilo mu je 15 godina.[1410]

Po svim je nacionalnim i međunarodnim zakonima bio dijete i u vrijeme njegovih navodnih zločina i u vrijeme njegovog ispitivanja, uhićenja i zatvaranja. Neki bi rekli da je on bio borac, a ne dijete. Bilo bi puno bolje koristiti termin »dijete u oružanom sukobu«, koji je puno neutralniji nego termin »dijete vojnik«.[1411] Međutim, vlada SAD-a nije ga tretirala niti kao dijete, niti kao borca ratnika u onom tradicionalnom smislu

Iako teško ranjen, Omara su držali u Bagram Air Force bazi blizu Kabula teško ga i brutalno zlostavljajući nekoliko mjeseci prije nego će stići u zatvor u Guantanamo Bay bazu na Kubi, ne prije nego li je napunio 16 godina.[1412] Dvije je godine proveo u Guantanamu pod stalnim ispitivanjima i zlostavljanjima svakojake vrste, bez predstavnika, savjetnika ili odvjetnika da bi nakraju bio optužen za ratni zločin. Američka ga je vlada klasificirala kao »strani neprivilegirani neprijatelj zaraćene strane« (*alien unprivileged enemy belligerent*).[1413] Optužen je od vojnog povjerenstva za svoje nezakonite radnje u borbi.

Nije bilo svjedoka koji bi mogli potvrditi da je on bacio ručnu granatu na konvoj. Kao i u Jawadovom slučaju, ključan je dio Khadrove obrane bio taj da njegovo priznanje nije bilo dobrovoljno. Bilo je jasno kako je često bio tretiran loše i nasilno, stoga je ključno pitanje bilo može li se uopće njegovo priznanje uzeti kao ključni dokaz optužbe.

Khadr je naveo niz tvrdnji i navoda kako je tijekom zatočeništva u Guantanamo Bayu bio loše tretiran, brutalno zlostavljan i podvrgnut torturama, nehumanosti i degradacijama.[1414] Unatoč dokazima o zlostavljanju vojni je sudac, koji je bio na dužnosti u Guantanamo Bayu, izjavio

---

http://media.miamiherald.com/smedia/2010/10/26/19/stip2.source.prod_affiliate.56.pdf, datum pristupa 20. 2. 2017.

[1410] D. M. Rosen, Reflections on the Well-Being of Child Soldiers, str. 3095.

[1411] R. J. Wilson, *Omar Khadr: Domestic and International Litigation Strategies for a Child in Armed Conflict Held at Guantanamo*, str. 33.

[1412] Najbolje i možda najpreciznije opisivanje režima ispitivanja, torture i smrti, tijekom tog razdoblja u bazi Bagram, u Kabulu, dokumentirano je u filmu Discovery Channel, 2007., pod nazivom Taxi to the Dark Side. Ispitivači u slučaju Omara Khadra bili su jedni od intervijuiranih u dokumentarcu.

[1413] R. J. Wilson, *Omar Khadr: Domestic and International Litigation Strategies for a Child in Armed Conflict Held at Guantanamo*, str. 34.

[1414] United States v. Omar Ahmed Khadr, *Suplemental Defense Motion*, http://www.defense.gov/news/Khadr_D-094.pdf, datum pristupa 12. 2. 2017.

kako su izjave Khadra tijekom njegovog zatočeništva i zlostavljanja, bile dane dobrovoljno.[1415]

UN je nastavio podsjećati SAD da je zatočeništvo Omar Khadra narušavanje međunarodnih ugovornih obaveza. U posljednjoj opomeni vojnom povjerenstvu, Radhika Coomaraswamya, specijalna predstavnica glavnog tajnika za djecu u oružanim sukobima, istaknula je kako je Khadrov slučaj klasični narativ ili priča o djetetu vojniku u kojoj je dijete regrutirano od odraslih i beskrupuloznih grupa da se bori u bitkama koje dijete jedva da i razumije. Istaknula je kako niti jedno dijete ne smije biti odvedeno na sud prije no što dođe na Međunarodni Kriminalni sud (ICC) i istaknula je da je tužitelji Specijalnog suda za Sierra Leone odbacio i otklonio optužbe za djecu vojnike ispod 18 godina. Ona je inzistirala da se od SAD-a, kao dio Optional Protocol-a, zahtijeva podrška djeci vojnicima u njihovoj reintegraciji u obitelji i zajednice.[1416]

Bilo mu je suđeno za nekoliko odvojenih optužbi. Međutim, kao što je vidljivo logika je nekih od njih bila ista. Optužbe su išle slijedećim redom: ubojstvo pri kojem je prekršio zakon rata, pokušaj ubojstva kršeći zakon rata, urota, davanje materijalne podrške terorizmu i teroristima, špijunaža.[1417]

13. listopada 2010., vojni se tužitelj složio za kaznu od 8 godina bez obzira na vrijeme provedeno u razdoblju zatvoreništva od 2002. Dogovor je bio da prvu godinu provede u zatvoru u SAD-u. Međutim, ukoliko kanadske vlasti zahtijevaju, preostalih 7 godina može provesti u Kanadi.[1418] Prvu je godinu, u siječnju 2010., Khadr odslužio u Guantanamu, nakon čega je 29. rujna 2012. vraćen u domovinu Kanadu, kako bi odslužio preostali dio kazne.

[1415] United States v. Omar Ahmed Khadr, *Ruling on Defense Suppression Motion*, http://www.defense.gov/news/D94-D111.pdf, datum pristupa 12. 2. 2017.

[1416] CBC News, *Khadr should go back to Canada: UN Official*, http://www.cbc.ca/news/pdf/omar-khadr-letter.pdf, datum pristupa 12. 2. 2017.

[1417] David Glazier, „A Court Without Jurisdiction. A Critical Assessment of the Military Commission Charges Against Omar Khadr", *Loyola-LA Legal Studies Paper No. 2010-37*., str. 8., dostupno na, http://ssrn.com/abstract=1669946, datum pristupa 10. 2. 2017.

[1418] United States v. Omar Ahmed Khadr, Offer for Pretrial Agreement, 13. listopad 2010., http://www.defense.gov/news/Khadr%20Convening%20Authority%20Pretrial%20Agreement%20AE%20341%2013%20Oct%202010%20%28redacted%29.pdf, datum pristupa 12. 2. 2017.

Niti jedan od sudaca koji je nadzirao, ispitivao i provjeravao njegov slučaj nije obratio ispravnu pažnju na njegov status i činjenicu da je on dijete niti na specijalne obveze koje se tiču ljudskih prava ili humanitarnih zakona s obzirom na njegov status djeteta.[1419]

4.8.7. Dobrobit i osobna odgovornost. Krivnja djece ratnika

4.8.7.1. Etičke perspektive

Pitanje prisilnog regrutiranja djece pravno je i političko pitanje, ali i filozofsko-etičko pitanje. Problem je kompleksniji i ima svoju normativnu dimenziju koja postavlja pitanja na koja su filozofi i etičari pozvani odgovoriti.

Pitanja kao što su pitanja prisilnog novačenja i etičnosti istih, pitanje krivnje i moralne odgovornosti i onih koji su novačili djecu i djece same koja su sudjelovala, pitanje i stanje neznanja i prisile u kojoj djeca vojnici djeluju, a koje ih eventualno oslobađa njihove krivnje za sudjelovanje u zločinima, jesu li oni ujedno i moralno dopustivi? Nadalje, tu su pitanja poput toga smiju li i je li dopušteno ubiti individuu u samoobrani iako su početni uzroci njihovih sukoba i njihovih čina neispravni i loši? Jesu li njihovi čini nekim slučajem izuzeti iz moralne evaluacije? Mogu li, bez obzira što su počinili moralno loše i nedopustive čine, biti izuzeti, opravdani i rehabilitirani od moralne odgovornosti za njih činjenicom svoje naravi da su oni samo djeca i povezanosti s uvjetima u kojima su bili prisiljeni djelovati? Mogu li se oni uopće promatrati i gledati kao moralno odgovornim akterima? Zaslužuju li kaznu ili krivnju za svoje čine? Kakva je javna predodžba i percepcija djece sudionika u kriminalnim radnjama i ratnim sukobima?[1420]

Antropološka perspektiva učinaka konfrontiranja s djecom vojnicima u vojnim sukobima, trupama i profesionalnoj vojsci vodi nas razmatranju fenomena djece prisutne na bojnom polju i našeg odnosa i stava prema njima. Antropološka perspektiva, kako ju poima Eyal Ben-Ari, odnosi se na analizu kulturnog konteksta unutar kojega je izraz ili pojam dijete vojnik korišten i na istragu kako ta socijalno konstruirana kategorija može intenzivirati probleme profesionalnih vojnih snaga u susretu s djecom u sukobima. Mladi borci, osobito djeca vojnici

---

[1419] R. J. Wilson, *Omar Khadr: Domestic and International Litigation Strategies for a Child in Armed Conflict Held at Guantanamo*, str. 53-55.

[1420] Allison James, Jenks Chris, „Public Perceptions of Childhood Criminality“, *The British Journal of Sociology*, 47 (2/1996), str. 315-332.

predstavljaju kulturnu anomaliju jer djeca ne pripadaju i ne uklapaju se u interpretativni okvir ili kognitivne sheme koje imamo o ratnicima u trupama i vojnim snagama. Govoreći iz konteksta kulture, djeca nisu »ispravni« niti pravi vojni neprijatelji ali susrećući se s njima nenormalna je, izuzetno stresna, teška i moralno perpleksna situacija budući da prisutnost najmlađih u ratnim konfliktima i oružanim grupama narušava i uzdrmava naše ustaljene obrasce razmišljanja, paradigme djetinjstva, pretpostavke i duboko ukorijenjena uvjerenja da su djeca nevina, ranjiva i nezrela.[1421]

Međutim, problem je taj da konfrontacija s djecom vojnicima nije samo vojni problem. Za profesionalne vojne snage dijete vojnik predstavlja esencijalnu, temeljnu nepriliku i poteškoću možda čak i težu nego problem kolateralnih i civilnih slučajnih žrtava. Djeca se tradicionalno promatraju i shvaćaju van domene rata i ratnih stradanja. No, u suvremenim ratovima, više nego ikada, oni postaju potencijalna prijetnja vojnicima, njihovim životima i vojnoj misiji.[1422]

Drugim riječima, vodeća ideja djetinjstva i socijalizacije djeteta centrirana je oko poimanja i uvjerenja da je »djetinjstvo razdoblje bioloških i socijalnih snaga isprepletenih kako bi generirale kompletnu i djelatnu osobu (individuu).«[1423]

Kroz različite procese zapadni je model djetinjstva, kako smo već istaknuli u prijašnjim dijelovima rada i njegove prateće pretpostavke globaliziran i zauzeo svoje mjesto u međunarodnim zakonima gdje su se dječja prava institucionalizirala. Na taj je način uspostava ideologije modernog zapadnog poimanja djetinjstva pružila snažnu podršku institucionalnoj i organizacijskoj implementaciji paradigme ovisnog ali zaštićenog djetinjstva.[1424]

Stoga, uzimajući u obzir sve do sada istaknuto i kroz prizmu zapadnog modela i paradigme djetinjstva, pitamo kako se može taj model primijeniti i na poimanje djetinjstva u drugim ne zapadnim zemljama svijeta u kojima imamo problem prisutnosti djece vojnika u oružanim sukobima. Važno je pitanje koje se tiče etike, možemo li mi govoriti o potpuno razvijenoj moralnoj svijesti i razvijenom konceptu onoga što je dobro i zlo te imaju li djeca vojnici razvijen ikakav koncept smrti? Mnogi tako mladi oteti nemaju jasne moralne principe niti

---

[1421] Eyal Ben-Ari, „Facing Child Soldiers, Moral Issues, and 'Real Soldiering': Anthropological Perspectives on Professional Armed Forces“, *South African Journal of Military Studies*, 37 (1/2009), str. 2-3.

[1422] Peter Warren Singer, „Fighting Child Soldiers“, *Military Review*, 83 (3/2003), str. 29.

[1423] John Boli-Bennet, John W. Meyer, „The ideology of childhood and the state: rules distinguishing children in national constitutions, 1870-1970.“, *American Sociological Review*, 43 (6/1978), str. 799.

[1424] Ist, str. 797.

kodove, moralno su odvojeni od svoga utemeljenja i principa. To ih čini neosjetljivima na tuđu patnju i često otklanja osjećaj empatije. Njihova psiha otvrdnjava. Novi je moralni kod dominantno obojen strahom od daljnjeg nasilja ili agresije od onih koji ga okružuju. To im otežava nastojanja da se udalje i ne sudjeluju u normama nasilnog ponašanja koje su ustanovili kao djeca vojnici. Zadobiti natrag izgubljeno djetinjstvo težak je zadatak i čini se gotovo nemoguć.

Možda najvažnije moralno pitanje koje ima najveću težinu, pitanje je kako bi se odrasli vojnici trebali postaviti u odnosu na dijete vojnika kojeg susretnu u borbi kada se s njime suoče? Kako bi se trebali boriti u susretu s njima i protiv njih? Postoji li moralni zahtjev veće suzdržanosti i obuzdavanja u borbi protiv djece vojnika? Trebaju li odrasli vojnici preuzeti na sebe veći rizik kako bi minimalizirali štetu i ozlijede nanesene djeci u borbi?[1425]

Kako bismo mogli odgovoriti na ta pitanja u tome nam može pomoći moralna teorija. Teorija pravednog rata ili *jus in bello* drži kako je nedopustivo borcima napasti i ciljati civile ili bilo koga tko ne nosi oružje, dok je dopušteno ciljati druge neprijateljske borce u samoobrani, koji su legitimne mete, bez obzira imaju li razloga za napad i ratovanje i bez obzira na to jesu li ili ne moralno odgovorni za svoje čine.

U međunarodnom je zakonu logičko utemeljenje te teorije krajnje pragmatično. S obzirom na neizbježnost rata, potrebno je imati neutralno pravilo koje dodjeljuje svim borcima pravo da napadnu određene mete i koja im osigurava da se ukoliko napadnu te mete u određenim granicama, neće smatrati podložnima krivičnom zakonu zbog štete koju su prouzrokovali i bit će tretirani dobro i s poštovanjem ukoliko ih uhvate. Međunarodni zakoni na ovaj način smjeraju i nastoje ograničiti destrukcije rata, izolirajući svakodnevni život i rutinu iz razornih učinaka rata do najvećeg mogućeg stupnja zaštite.

Teorija pravednog rata utemeljuje važnost razlike između boraca i ne boraca, u određenom kontekstu prava na samoobranu. Ovakvo se gledište reflektira u jeziku teorije pravednog rata, koji podržava častan princip da je moralno pogrešno namjerno ubiti nevinoga, ali nevinost interpretira slijedom etimologije samog termina. Termin *innocent* dolazi od latinskog *noncentes* – to su oni koji su ranjivi i u opasnosti.

Upravo zbog svega rečenoga, autor McMahan smatra da djeca vojnici predstavljaju opasnost te ih stoga treba smatrati i pridati im status vojnika i prijetnje. Prema suvremenoj teoriji

---

[1425] J. McMahan, *An Ethical Perspective on Child Soldiers*, str. 27.

pravednoga rata oni su stoga mete napada. Nevažno je i irelevantna činjenica da su oni djeca i da nisu moralno odgovorni za napad ili prijetnju. Prema tome, dopušteno je boriti se protiv njih jednako kao i protiv odraslih ratnika.[1426]

Međutim, ono što je problematično upravo je izmijenjena narav i suština suvremenih ratova, praksa korištenja djece u svrhe rata koja je iznimno moralno problematična.

McMahan smatra da je ova ortodoksna teorija pravednoga rata opravdana iz nekoliko razloga. Prvi je razlog taj da je opravdanje ubijanja u ratu ideja kako je meta napada odgovorna i uračunljiva za napad. Odgovornost je dakle, individualna, a ne kolektivna. S time povezano, odgovornost dolazi iz individualno počinjenih čina, a ne iz pripadnosti nekoj oružanoj skupini.[1427]

Pravi bi prikaz opravdanosti odgovornosti za napad u ratu morao biti utemeljen u individualnosti pojedinačnog ja u situacijama samoobrane. Primijenjeno na individualnoj razini, izvan konteksta rata, kriterij odgovornosti ortodoksne teorije pravednoga rata jednostavno je neprihvatljiv. Dakle, prema viđenju koje je u radikalnoj suprotnosti s teorijom pravednog rata, samo onaj koji se bori za pravednu svrhu u pravednom ratu jedino je moralno opravdan.[1428]

McMahan to razlaže primjerima. Ukoliko netko stavi drogu u nečije piće i nagovori ga da napadne drugoga, koga bi ovaj drugi u samoobrani trebao prije ubiti, tko je više odgovoran? McMahan razlaže da on smatra da je onaj koji je pod utjecajem droge i manipulacija učinio zlo, prijetnja koja nije odgovorna – *nonresponsible threat*. Dakle, drogirana osoba djeluje ali nije odgovorna za svoj čin. Njegovi su čini potpuno nevoljni. Osoba bi morala djelovati voljno da bi se smjestila unutar dometa ili djelokruga moralne odgovornosti.[1429]

Ukoliko postoji potreba za obrambenim nasiljem i ubojstvom neodgovorne prijetnje u samoobrani kako bi se očuvao vlastiti život ili životi drugih nevinih, dopušteno je ubiti neodgovornu prijetnju, ali opravdanje za to nije utemeljeno u činjenici da je takva

---

[1426] Isto, str. 28.

[1427] Isto, str. 29.

[1428] Isto.

[1429] Isto, str. 30.

neodgovorna prijetnja moralno odgovorna za napada na njega, nego opravdanje leži u činjenici manjeg zla i samoobrane u obrani od neodgovorne prijetnje.[1430]

Pretpostavimo nadalje, ističe McMahan da ne može biti zakonske odgovornosti bez nekog elementa moralne odgovornosti. Pretpostavimo da neka osoba koja se bori u nepravednom ratu duboko vjeruje kako je taj rat, iako nepoštenih i nepravednih sredstava, ipak u svojoj biti pravedan rat za pravednu svrhu. Tada bismo rekli da se nalazi u stanju nepogrešivog neznanja.[1431]

Značaj odgovornosti ne podrazumijeva da su svi nepravedni ratnici pravno odgovorni. Pravna odgovornost ovisi o onome što osoba radi, a ne o činjenici njezina članstva ili pripadništva nekoj oružanoj grupi. Pretpostavimo kako pojedinac može biti pravno odgovoran samo zbog činjenice da je član neke vojne skupine ili organizacije, možemo li u tom slučaju prihvatiti ideju pravne odgovornosti za njegove čine samom činjenicom njezina pripadništva koje omogućava teroristima da vjeruju kako imaju potpuno pravo ubiti tu osobu i da nisu za to pravno odgovorni samo na temelju pripadništva te osobe toj skupini ili, primjerice jer je netko židov.[1432] Dakle, ono za što osobe mogu biti pravno odgovorne njihova su djela i ono što čine, a ne činjenica pripadništva nekoj grupi.

Kada govorimo o djeci vojnicima, ubivši i učinivši najstrašnija djela, osobito kada su prisiljeni ubiti nekoga iz svoje zajednice i pred cijelom tom zajednicom, duša i moral djeteta vojnika neizlječivo i nepovratno su uništeni i zaraženi što zatamnjuje i zamagljuje njegovu savjest. Taj ga čin kompromitira i trajno odvaja od njegove zajednice i prekida sve veze s njima i nema više povratka te na kraju dovodi do ovisnosti o onima koji su ga prisilno zarobili, oteli i na kraju regrutirali. Nekoliko godina kasnije, kada je taj dječak potpuno indoktriniran i treniran da ubija i čini najstrašnija zlodjela, u ruke mu se daje oružje lako za rukovanje i uvodi ga se u svijet droga koje dalje potkopavaju i umiruju njegovu savjest i umanjuju njegove strahove. Tada ga se pošalje u borbu za nepravedne svrhe. Može li se taj dječak od nekih 11, 12 godina smatrati moralno odgovornim i uračunljivim? S obzirom na

---

[1430] Isto, str. 31.

[1431] Isto, str. 32.; vidi i: Jeff McMahan, „Who is Morally Liable to be Killed in War“, *Analysis Reviews*, 71 (3/2011), str. 546-547.

[1432] J. McMahan, *Who is Morally Liable to be Killed in War*, str. 547-548.; vidi i druge radove na temu odgovornost u ratu: Jeff McMahan, „Self-defence and culpability“, u: *Law and Philosophy*, 24, 2005., str. 751–774.; Jeff McMahan, *Killing in War*, Clarendon Press Oxford, 2009.; Seth Lazar, „The Responsibility Dilemma for Killing in War“, *Philosophy and Public Affairs*, 38 (2/2010), str. 180–213.

svoju dob i na sve ono što je prošao i što su mu učinili tom dječaku nedostaje moralnih resursa da se odupre zapovijedima, tada je on u danim okolnostima neodgovorna prijetnja. Napasti takvog dječaka moglo bi biti opravdano samo u okolnostima u kojima činimo manje zlo i sprječavamo počinjenje većega zla, time što bi mu omogućili da izvrši nepravednu i zlu svrhu njegovih zapovjednika ako ga ne bismo napali.[1433]

Međutim, kada se radi o djeci vojnicima u ratu, pretpostavljamo da je u većine djece, osobito one koja su oteta u najranijoj dobi te podvrgnuta nasilnim mjerama ispiranja mozga, sistematske subverzije i uništavanja njihova moralna razvoja, brutalnog nasilja i indoktrinacije, prisiljeni na svakakva zlodjela, u strahu za vlastiti život, u dobi kada se njihov moral i rezoniranje tek formiraju, kapacitet za moralno rezoniranje i djelovanje odsutan.

McMahan zaključuje i ističe da se on bavi samo slučajevima u kojima su djeca prisilno regrutirana u nepravedni rat i podčinjena činjenju nepravedne svrhe. Čini se kako opravdanje manjeg zla od odraslih boraca u borbi i njihovog zapovjednika u bojnoj taktici, zahtijeva obuzdavanje, suzbijanje i zadršku te čak i nanošenje sebi štete radi minimiziranja štete nanesene djetetu vojniku.[1434]

No, postoje i razlozi kojima tvrdimo da nisu sva djeca vojnici neodgovorne prijetnje. Među njima, iako emotivno i kognitivno nezreli, brutalno zlostavljani i ispranih mozgova, ima i onih koji su dovoljno moralno odgovorni i koji su sposobni prepoznati kako je brutalno i bezosjećajno ubijanje zlo.[1435]

Rosen smatra kako je neopravdano tvrditi da djeca vojnici nisu krivi čak i u slučajevima kada se čini da ne pokazuju žaljenje niti imalo osjećaja krivnje za svoja djela. Međunarodni je sud u Sierra Leone[1436] odlučio ističe Rosen da oni između 15 i 17 godina mogu biti podvrgnuti suđenju, ali ne mogu biti zatvoreni iako su osuđeni. Glavni tajnik i UN-ov posebni predstavnik za djecu u oružanim sukobima razvio je blažu poziciju. On je bio zabrinut kako mnogi u Sierra Leone neće blagonaklono gledati takvu djecu niti će gledati blagonaklono na sud koji nije uspio takvu djecu, koja su počinila strašne zločine, privesti pravdi. Sud nije htio

---

[1433] J. McMahan, *An Ethical Perspective on Child Soldiers*, str. 33.

[1434] Isto.

[1435] D. M. Rosen, *Reflections on the Well-Being of Child Soldiers*, str. 3090.

[1436] University of Minnesota - Human rights library, *Statute of the Special Court For Sierra Leone*, http://www1.umn.edu/humanrts/instree/SCSL/statute-sierraleone.html, datum pristupa 12. 2. 2017.,

posebno vidi članak 7. jurisdikcija nad djecom od 15 do 18 godina.

staviti takav težak teret krivnje i kazne krivičnog zakona na mlade prekršitelje. Umjesto toga, odlučeno je da će se suditi prekršiteljima za njihova zlodjela i iako će proći cijeli postupak suđenja neće biti zatvoreni, ali morat će proći kroz proces rehabilitacije i reintegracije.[1437]

Unatoč tom kompromisu i blažem rješenju, okvir za maloljetnički sud stavljen je na stranu kada je David Crane, glavni tužitelj Specijalnog suda u Sierra Leone, 1. studenog 2003., najavio kako njegov ured neće optužiti nikoga ispod 18 godina. Prihvaćajući i usvajajući njegov stav i viđenje, Crane je fragmentirao pregovarački okvir za nošenje sa sve većim brojem djece vojnika. Kao rezultat tih nastojanja, barem u dva međunarodna suda koji se bave pitanjem ratnih zločina počinjenih od strane djece, niti jedna osoba ispod 18 godina neće biti krivično gonjena, optužena niti osuđena za svoje zločine.[1438]

Rosen zaključuje kako je u međunarodnom zakonu tako prevladao onaj temeljni, esencijalni, zapadni model djetinjstva i njegove nevinosti, te je model isključive krivnje odraslih za počinjeni zločin prevladao. Međunarodne humanitarne organizacije i organizacije za dječja prava bile su snažno uvjerene da rade za dobrobit djeteta i u njegovom najboljem interesu.[1439]

Ideja i teza kako su strašno zlostavljana djeca moralno odgovorna za svoja zla čini se gotovo nevjerojatnom, tvrdi McMahan.[1440] Djecu se smatra odgovornom ali u umanjenom stupnju. Razgraničavanje djetinjstva i njegova kraja prema uvjerenjima mnogih na zapadu, gdje prevladava dobna granica poimanja završetka djetinjstva i započinjanja odraslosti, počiva na uvjerenju i premisi kako je netko s 18 godina odrastao. Međutim, znači li to da je netko od 17 godina moralno nezreliji ili ima manji kapacitet moralnog djelovanja i rezoniranja i nije odgovoran kada znamo da je vrlo mala razlika na moralnom stupnju razvoja između nekoga tko je 18 ili 19 godina u odnosu na onoga tko je 17 godina? Možemo li ustvrditi da je dob od 18 godina ta ključna dob kada započinje odraslost i kada se može sa sigurnošću ustvrditi da je taj moralno odgovoran za svoje čine?

[1437] D. M. Rosen, *Reflections on the Well-Being of Child Soldiers*, str. 3090.; vidi i članak 7. Statuta Specijalnog suda za Sierra Leone.

[1438] Isto, str. 3091.

[1439] Isto.

[1440] J. McMahan, *An Ethical Perspective on Child Soldiers*, str. 34.

Ono što se čini prihvatljivim, uvjerenje je koje smatra da su sva djeca vojnici subjekti smanjenog kapaciteta za razumsko moralno djelovanje i koji djeluju u uvjetima koji još više potkopavaju i umanjuju njihovu osobnu individualnu odgovornost za njihove čine u ratu.[1441]
Prema ortodoksnoj teoriji pravednog rata, osoba ili je ili nije borac. Međutim, mi možemo reći kako je dijete ratnik do određenog stupnja odgovoran i uračunljiv za svoje čine u ratu. Ovisno o stupnju osobne odgovornosti, koja utječe na način i stupanj dopustivosti nekih čina, mi postupamo na određeni naći s tom osobom u ratnom sukobu.
Neobjašnjivi strah kroz koji ta djeca vojnici prolaze može ih učiniti ranjivijima i podložnijima stresu i dovesti u situaciju u kojoj još više mogu naškoditi i svome i tuđem životu te to može postati razlog još većeg opreza i obzira u postupanju s njima. Dakle, različiti stupanj osobne odgovornosti i uračunljivosti utječe i obrnuto je proporcionalan sa zadrškom i suzdržavanjem u postupanju s tom osobom.
Čak i najmanja asimetrija stupnja moralne odgovornosti može biti moralno odlučujuća u pitanjima života i smrti, sve ili ništa.[1442] Najjači argument McMahana, s kojim se i mi ovdje slažemo, činjenica je kada se radi o djeci vojnicima s kojima se susrećemo u borbi bez obzira na stupanj njihove moralne odgovornosti i kapaciteta za moralno djelovanje, mi moramo biti svjesni činjenica da se tu radi samo o djeci, o osobama i individuumima i to djeci koja su u svome životu već duboko traumatizirana i viktimizirana, koja nisu imala šansu u svome životu.[1443]
Potrebne su stoga, promjene taktike kako bi se smanjila prijetnja koju djeca vojnici potenciraju i predstavljaju na bojnom polju te nastojanja oko strategijskog pristupa s više taktike i obzira. Postoje neke od preporuka i smjernica za postupanje s djecom u susretu na bojnom polju. Obavještajni podaci nalažu usklađenost i stalni oprez kada su u pitanju promjene u opozicijskim snagama. Zaštitnim snagama preporuka je da sva djeca nisu prijetnja, ali mnogi zahtijevaju isti postupak i proceduru kao i odrasli. Nadalje, uključenosti u sukob zahtijeva obvezu izvođenja operacije s više svjesnosti o dinamici situacije. Pucati radi upozorenje i šoka, prije no što se napadne, oblikovati opoziciju stvarajući izlaze za mogućnost bijega. Prvenstveno ciljati odrasle i lidere koji su težište oružanih grupa, što je više moguće

[1441] Isto.

[1442] Isto, str. 35.

[1443] Isto, str. 36.

izbjegavati ciljati djecu. Nakon bitke, grupacije mogu zahtijevati poseban post-konfliktni tretman. Na kraju, potrebno je i bilo bi dobro razbiti taj krug i podržavati demobilizaciju, razoružavanje i reintegraciju djece vojnika u zajednicu.[1444]

McMahan zaključuje:

> »U slučajevima u kojima se radi o pitanjima neizbježne zamjene života kada pravedan ratnik mora odlučiti između svoga ili života djeteta vojnika, tada pravedan ratnik nije dužan spašavati dijete ratnika, niti svoj život žrtvovati ili ga dovesti u opasnost. Tada to ne bi bio čin pravednosti i opravdani čin, nego čin milosti i milosrđa koji se ne mora uzdići do stupnja moralnog zahtijeva. To su slučajevi u kojima naši viši ciljevi i životni ideali zahtijevaju predaju naših prava. Za razrješenje takvog konflikta nema rješenja.«[1445]

4.8.7.2. Nastojanja međunarodne zajednice

Međunarodni okvir zaštite djece od sudjelovanja i uključenosti u oružanim snagama i oružanim grupama[1446] osnažen je i nastojanja su se snažno usmjerila na mjere implementacije predloženih preporuka djelovanja na područjima zahvaćenim sukobima.

Ono što je središnja dilema s kojom se susreću međunarodne zajednice nije problem nedostatka standarda zaštite, nego pitanje kako nadvladati kulturu nekažnjavanja onih koji su činili najstrašnije zločine i povrede dječjih prava. Kritični je izazov kako nadvladati i premostiti jaz između postojećih standarda i katastrofalno teške situacije koja postoji s nasiljem nad djecom na terenu.

Prvi je važan korak učinjen prema uspostavljanju individualne kaznene odgovornosti za sve one koji regrutiraju i koriste djecu u sukobima. Optužbe za ratne zločine vezane uz prisilno novačenje u oružane sukobe djece mlađe od 15 godina, izdane su od strane Međunarodnog suda za ratne zločine - *International Criminal Court* (*ICC*) protiv članova oružanih grupa u Demokratskoj Republici Kongo (DRC) i Ugandi. Godine 2007., na Posebnom sudu u Sierra

---

[1444] P. W. Singer, *Children at War*, str. 178.

[1445] J. McMahan, *An Ethical Perspective on Child Soldiers*, str. 36.

[1446] Izrazi *armed forces* (oružane snage) i *armed groups* (oružane grupe), definiraju se različito. Prvi se izraz odnosi na oružane snage službene vlasti ili vlade, uključujući vojsku, mornaricu i zračne snage. Drugi izraz, oružane grupe ili oružane političke grupe, obično se odnosi na nevladine ili nedržavne neregularne oružane grupe koje koriste oružje u političke svrhe. One uključuju opozicijske snage, frakcijske ili plemenske skupine, oružane grupe etničkih ili religijskih manjina i široki raspon drugih militantnih grupa. Termin se nekada koristi za oružane grupe, često paravojne ili vojne, koje su saveznici vladinih snaga. Objašnjenje pojmova preuzeto iz: Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Child Soldiers: Global Report 2008*, str. 410.

Leone, četiri je osobe optuženo za optužbe koje uključuju prisilno novačenje i korištenje djece tijekom civilnog rata.[1447]

U ožujku je 2012., Thomas Lubanga Dyilo postao prvi čovjek optužen za regrutiranje djece ratnika u Demokratskoj Republici Kongo, za zločine počinjene u razdoblju od 1. srpnja 2002. do 31. prosinca 2003. Nešto ranije, specijalni je sud za ratne zločine u Sierra Leoneu, *Special Court for Sierra Leone*, ustanovljen od vlade Sierra Leone i UN-a, 2002. kako bi osudili ljude najodgovornije za ratne zločine tijekom civilnog rata u Sierra Leone (1991-2002). Sud je osudio nekoliko ključnih lidera zaraćenih frakcija u civilnom ratu zbog regrutiranja djece ispod 15 godina u ratnim sukobima. Isti je sud 26. travnja 2012., pronašao i proglasio krivim bivšeg Liberijskog predsjednika Charles Taylora za pomaganje i asistiranje RUF-u (*Revolutionary United Front*), tijekom rata u Sierra Leone u nebrojenim zločinima uključujući i regrutiranje djece vojnika ispod 15 godina.[1448]

Neobavezan protokol Konvencije o pravima djeteta i njegovoj uključenosti u oružanim sukobima – *The Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child*, ratificiranom 2008., od strane 120 država ističe najposebniju zabranu djece vojnika pod međunarodnim zakonima.[1449] Povjerenstvo Ujedinjenih naroda o pravima djeteta, u siječnju 2005., započelo je istraživati državna izvješća o implementaciji Neobaveznog protokola - *The Optional Protocol*. Njihova su zaključna opažanja istaknula ključne momente razvoja modaliteta zaštite djece od korištenja u ranim sukobima te pružila dublje uvide u buduća mjerenja koja mnoge vlade moraju poduzeti ukoliko žele postići te ciljeve.

Gradeći na prethodnim aktivnostima, UN-ovo Vijeće sigurnosti - *UN Security Council*, prihvatio je 2004. rezoluciju 1539, a 2005. rezoluciju 1612[1450] radi uspostave monitoringa i

---

[1447] Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, „Where There Is War, There Are Child Soldiers“, Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Greenhaven Press, Detroit 2009., str. 112.

[1448] Open Society Foundations, *The Trial of Charles Taylor before the Special Court for Sierra Leone: the Appeal Judgment*, http://www.opensocietyfoundations.org/briefing-papers/trial-charles-taylor-special-court-sierra-leone-appeal-judgment, datum pristupa 2. 2. 1017.

[1449] Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Where There Is War, There Are Child Soldiers*, str. 112.

[1450] Usp. Watch List on Children and Armed Conflict, *UN Security Council Resolution 1612 and Beyond. Strengthening Protection for Children in Armed Conflict*, Watch List on Children and Armed Conflict, http://www.protectingeducation.org/sites/default/files/documents/policypaper_09.pdf, datum pristupa 2. 2. 1015.

mehanizama izvještavanja o djeci u oružanim sukobima.[1451]Postavljen u nekoliko zemalja, mehanizam ističe 6 kategorija teškog zlostavljanja i zloupotreba djece uključujući regrutiranje i korištenje djece u oružanim sukobima. Radna je grupa Vijeća sigurnosti o djeci u oružanim sukobima započela svoj rad 2005., kako bi ocijenila i preispitala podnesena izvješća o razvoju i implementaciji programa i mehanizama nadgledanja upozorenih strana te spriječila i zaustavila regrutiranje i korištenje djece vojnika. Radna je grupa donijela zaključak, utemeljen na izvješćima, odaslavši pisma i pozive stranama uključenim u nasilje te je poduzela mjere širokog raspona i druge aktivnosti u situacijama gdje su počinjene zloupotrebe i nasilje nad djecom.[1452]

Prva od mjera poduzeta je 2006., a bila je to primjena ciljanih mjera protiv pojedinaca koji su nasilno regrutirali djecu, kada su nametnuli zabranu kretanja i putovanja izvan granica lideru oružanih grupa u Obali bjelokosti (*Côte d'Ivore*). Iste je godine, UN-ovo Vijeće sigurnosti nametnulo zabranu putovanja liderima u Demokratskoj Republici Kongo (DRC) koji su regrutirali i koristili djecu vojnike.[1453]

Zahvaljujući svim ovim i mnogim drugim mjerama od 2004. je godine, na desetke tisuća djece otpušteno iz vojske i oružanih grupa u Subsaharskoj Africi. Velika inicijativa okupljanja i kompiliranja iskustava demobilizirane, razoružane i reintegrirane djece vojnika (DDR) diljem svijeta kulminirala je u dokumentu Pariški principi i smjernice - *The Paris Principles and Guidelines*,[1454] o djeci povezanoj s naoružanim snagama i naoružanim grupama. Prihvaćen od 66 vlada i ministarstava, u siječnju i veljači 2007., uključujući i mnoge zemlje zahvaćene sukobima, pariški su Principi ponudili vodstvo i smjernice zaštite djece od prisilnog regrutiranja i omogućili su učinkovitu pomoć onima već uključenima u oružanim sukobima. Više od polovine zemalja zahvaćenih sukobima postavile su limit od 18 godina kao minimalnu dob kojom netko može stupiti u vojsku, uključujući i trening.

Kao odgovor na spomenuti međunarodni pritisak i lokalne inicijative nekoliko je oružanih grupa odlučilo podrediti se zahtjevima sprječavanja regrutiranja i korištenja djece u oružanim

---

[1451] Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Where There Is War, There Are Child Soldiers*, str. 113., vidi i: UNICEF, *The Paris Principles. Principles and Guidelines on Children Associated With Armed Forces or Armed groups*, UNICEF, New York 2007. , str. 19-20.

[1452] Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Where There Is War, There Are Child Soldiers*, str. 113.

[1453] Isto.

[1454] Usp. UNICEF, *The Paris Principles. Principles and Guidelines on Children Associated With Armed Forces or Armed groups*.

sukobima. Oružane grupe u Obali bjelokosti i Šri Lanki,[1455] kao i etničke oružane grupe u državi Mianmar (Kambodža) obećale su suradnju s UN-om razvijajući i implementirajući vremenski ograničene planove aktivnosti kako bi oslobodili djecu i spriječili njihovo regrutiranje.[1456]

Međutim, unatoč obećanoj suradnji, primjerice Sri Lanke od 1998. kako će prestati koristiti djecu vojnike i nastojanjima oko suzbijanja prakse regrutiranja i korištenja djece u oružanim sukobima, jedan od najvećih prekršitelja je Mianmar za kojeg se vjeruje da drži na tisuće djece u vojsci čije su oružane snage uključene u operacije protiv pobunjeničkih, etničkih naoružanih grupa.[1457] Postoje izvješća i dokazi koji kontinuirano pokazuju široko, opetovano korištenje djece u neprijateljstvima i sukobima u Čadu, Demokratskoj Republici Kongo, Somaliji, Sudanu i Ugandi. Palestinska djeca korištena su u nekoliko prilika od obrambenih snaga u Izraelu kao ljudski štitovi. Postoje i izvješća o djeci vojnicima korištenim od strane Jemenskih vojnih snaga u borbama tijekom 2007. Zabrinjava i činjenica da je nekoliko maloljetnika, u dobi ispod 18 godina, poslano u Irak iz redova vojnih snaga Velike Britanije. Diljem svijeta, u zaraćenim područjima djeca se koriste u svrhe savezničkih oružanih snaga povezanih s vojnim oružanim grupama vlada pojedinih država kako bi se borila i podržala protupobunjeničke operacije ovlaštene od strane vladinih snaga. U nekim su zemljama djeca korištena kao špijuni i u obavještajne svrhe radi prikupljanja informacija, izlažući ih tako velikim rizicima i ignorirajući vladinu odgovornost da ponudi zaštitu i pomoć pri reintegraciji djece u društvo.[1458]

UN-ovo Vijeće sigurnosti 5. srpnja 2000. izdalo je Rezoluciju 1306, kojom su nametnuli embargo na izvoz dijamanata iz Sierra Leone na 18 mjeseci sve dok vlada Sierra Leone ne uspostavi ispravan sustav ovjeravanja dijamanata i ne zadobije potpuni pristup tim područjima

---

[1455] Michael Wessells, *Child Soldiers: From Violence to Protection*, Harvard University Press, Cambridge 2006., str. 15-16.

[1456] Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Where There Is War, There Are Child Soldiers*, str. 115.; vidi i: Securuty Council Report, *Cross-Cutting Report No. 1: Children and Armed Conflict*, http://www.securitycouncilreport.org/cross-cutting-report/lookup-c-glKWLeMTIsG-b-6071139.php?print=true, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1457] M. Wessells, *Child Soldiers: From Violence to Protection*, str. 15.

[1458] Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Where There Is War, There Are Child Soldiers*, str. 115.; vidi i: Securuty Council Report, *Cross-Cutting Report No. 1: Children and Armed Conflict.*

zemlje, istočnim provincijama, osobito u okrugu Kono i Tongo, područja nad kojima su pobunjeničke snage RUF-a imale kontrolu.[1459]

Liberija je bila poznata, osim po pomaganju u nabavci oružja i kao tranzitna ruta za prijevoz dijamanata iz područja koja su kontrolirali pobunjenici. Vijeće sigurnosti izrazilo je svoju zabrinutost:

> »zbog uloge odigrane kod nezakonite trgovine dijamantima i poticanja konflikta u Sierra Leone, i zbog izvještaja kako takve dijamante prevoze susjedne zemlje, uključujući i teritorij Liberije.«[1460]

Rezolucijom je odlučeno:

> »Kako će sve države poduzeti sve potrebne mjere kako bi zabranile direktni ili indirektni uvoz neobrađenih dijamanata iz Sierra Leone na teritorij svojih zemalja.«[1461]

U međuvremenu je Međunarodna industrija dijamantima odgovorila na rastući međunarodni pritisak. Međunarodno udruženje proizvođača dijamanata i Svjetsko udruženje burze dijamanata, susrele su se u Antwerpenu, u Belgiji, u razdoblju od 17. do 19. srpnja 2000. da bi se dogovorile da neće trgovati dijamantima iz područja pod vlašću pobunjenika. Osim embarga na uvoz dijamanata iz područja Sierra Leone koja su držali pobunjenici, UN-ovo je Vijeće sigurnosti, 8. listopada 1997., izdalo Rezoluciju 1132, nametnuvši embargo na oružje pobunjeničkim skupinama što je dalo veću moć vladinim oružanim snagama. Nakon toga, 5. lipnja 1998., Rezolucijom 1171, maknuli su embargo vladi Sierra Leone, ali zabranili su prodaju i dostavu oružja i sličnog materijala nevladinim snagama u Sierra Leoneu.[1462] Ovo su bile mjere koje je međunarodna zajednica poduzela kako bi pokušala riješiti probleme sukoba u Sierra Leone i zločine koji su se tamo događali. Pobunjeničke su snage RUF-a koristile djecu vojnike u stalnim napadima na polja dijamanta, te su i dalje unatoč spomenutim mjerama, nabavljali ilegalno oružje iz Liberije, Ukrajine i Burkine Faso.[1463]

Međutim, tek uspostavom Specijalnog suda nešto će se početi rješavati. U kolovozu 2000., UN je, kao odgovor na zahtjeve vlade Sierra Leone, odobrio stvaranje Specijalnog Suda za Sierra Leone kako bi krivično gonili one koji su počinili ratne zločine, zločine protiv

---

[1459] Amnesty International, *Siera Leone: Childhood – a Casualty of Conflict*, str. 19.

[1460] Isto, str. 19.

[1461] Isto.

[1462] Isto, str. 18.

[1463] Isto.

čovječanstva i druga kršenja i zloupotrebe međunarodnih humanitarnih zakona tijekom desetljeća dugog civilnog rata.[1464] Tadašnji glavni tajnik UN-a, Kofi Annan zahtijevao je da se osude svi oni koji su »najodgovorniji za ratne zločine«, kao što su politički i vojni lideri, uključivši i djecu od 15 do 18 godina koja su činila zločine.[1465]

Pitanje je jurisdikcije nad maloljetnicima bio jedan od najtežih aspekata suđenja koji je izazvao najviše rasprava. Glavni je tajnik UN-a priznao kako: »mogući progoni djece za zločine protiv čovječnosti i ratne zločine predstavljaju tešku moralnu dilemu.«[1466]

U izvješću je priznao:

> »Više od ijednog drugog konflikta u kojem su bila korištena djeca kao ratnici, u Sierra Leone, djeca ratnicu su oteta, nasilno regrutirana, seksualno zlostavljanja, svedena na robove svih vrsta, često trenirana pod utjecajem droga, da ubijaju, sakate i pale. Bojeći se brutalnosti, većina ako ne i sva ta djeca, bila su podvrgnuta psihološkom i fizičkom zlostavljanju, prisilama i prijetnjama koje su ih izmijenile od žrtvi do zločinaca.«[1467]

Međutim, Međunarodni kazneni sud (ICC) nije imao ovlasti niti je mogao staviti ikoga, tko je ispod 18 godina, u sudski postupak neovisno o vrsti prekršaja. ICC nema jurisdikcije nad bilo kime tko je mlađi od 18 godina. Međutim, u Sierra Leone bilo je pokušaja da se jedan takav sud oformi i djecu vojnike privede pravdi.[1468]

Tajnik UN-a ponudio je tri moguća rješenja u slučajevima djece vojnika. Jedna od opcija bila je da 18 godina bude minimalna dobna granica za odgovornost za učinjena zlodjela. Oni između 15 i 18 godina bit će smatrani i tretirani kao maloljetni prekršitelji, a Specijalni će sud uzeti u obzir olakotne okolnosti i njihovu mladu dob i izraziti želju za njihovom rehabilitacijom i reintegracijom u društvo, pod pretpostavkom njihove konstruktivne uloge u društvu.[1469] Specijalni sud kreirao je Statut po kojemu je trebalo ponuditi niz mjera zaštita

---

[1464] M. Ramgoolie, *Prosecution of Sierra Leone's Child Soldiers: What Message is the UN Trying to Send?*, str. 145-161.

[1465] Isto, str. 150.; United Nations, *Report of the Secretary-general on the establishment of a Special Court for Sierra Leona. S/2000/915*, www.un.org/depts/dhl/docs/s2000915.pdf, datum pristupa 2. 2. 2017.

[1466] United Nations, *Report of the Secretary -general on the establishment of a Special Court for Sierra Leona. S/2000/915*.

[1467] Isto.

[1468] D. M. Rosen, *Reflections on the Well-Being of Child Soldiers*, str. 3090.

[1469] United Nations, *Report of the Secretary-general on the establishment of a Special Court for Sierra Leona. S/2000/915*.

maloljetnim prekršiteljima kao i njihovo razoružavanje, demobilizaciju i reintegraciju (DDR), posvojenja takve djece i skrb društva u cjelini za njihov oporavak.

Statut koji je kreirao Specijalni sud za Sierra Leone podijelio je djecu vojnike u dvije kategorije: one ispod 15 godina i one između 15 i 18 godina. Prema uvjetima statuta, Specijalni sud nema jurisdikcije nad bilo kojim djetetom vojnikom mlađim od 15 godina. Stoga, niti jedno dijete ispod 15 godina ne može biti suđeno, neovisno o zločinima koje su očito počinili. Djeca vojnici u dobi od 15 do 18 godina, bivaju podvrgnuti sudskoj nadležnosti, ali ukoliko budu osuđeni neće dobiti kaznu.[1470]

Statut je Specijalnog suda ustanovio kompromis da djecu vojnike treba smatrati javno odgovornima za zločine koje su počinila te kao maloljetne prijestupnike, ali bez podvrgavanja optužene djece grubim i oštrim posljedicama za njihova zlodjela. Statut je podvrgnut javnoj intenzivnoj raspravi i kritici. Postojale su mnoge nesuglasice i neslaganja, lobiranja i pregovori između UN-a, Sierra Leone i međunarodnih humanitarnih organizacija. Humanitarne su organizacije kao *Human Rights Watch*, UNICEF, *Cause Canada*, *Save the Children* i *Coalition to Stop the Use of Child Soldiers*, *Amnesty International*, lobirale snažno protiv krivičnog gonjenja i suđenja bilo koga tko je ispod 18 godina u vrijeme kada je počinio ratne zločine, bez obzira na stravične zločine za koje im sude.[1471]

Primjerice, *Amnesty International* dao je niz preporuka vladi Sierra Leone, liderima RUF-a i međunarodnoj zajednici kako postupati s djecom ratnicima i konačno privesti kraju zloupotrebu djece vojnika u oružanim sukobima u Sierra Leone. Najveći su prioritet imale preporuke o trenutnoj demobilizaciji, razoružavanju i reintegraciji djece vojnika te osiguravanju da više niti jedno dijete ispod minimalne dobi od 18 godina ne bude regrutirano u oružane snage ili grupe.[1472] Na taj je način prevladao temeljni, esencijalni model i paradigma djetinjstva i djeteta kao nevinog i paradigma odraslog kao krivog i isključivo odgovornog.

[1470] University of Minnesota - Human rights library, *Statute of the Special Court For Sierra Leone*.; Agence France Presse, „UN says Sierra Leone War Crimes Court Shoul Be Able to Try Children“, *Agence France Presse*, 5. 10. 2000.

[1471] M. Rosen, *Reflections on the Well-Being of Child Soldiers*, str. 3090.

[1472] Usp. Amnesty International, *Sierra Leone: Recommendations to the international contact group on Sierra Leone*, https://www.amnesty.org/en/library/asset/AFR51/005/1999/en/fa3bcab2-e1dc-11dd-a03a-6b5b1e49bce3/afr510051999en.html, datum pristupa 2. 2. 2017.

4.8.8. Koalicija protiv korištenja djece u ratne svrhe

Prema Koaliciji koja sprječava upotrebu ili korištenje djece ratnika u ratne svrhe - *Coalition to Stop the Use of Child Soldiers*[1473] problem djece ratnika u borbama ogroman je i kompleksan svjetski problem. Dok statistički podaci ukazuju na opadanje broja djece ratnika, u stvarnosti čini se da se radi o broju djece u svega nekoliko konflikta, a ne o velikoj promjeni i zaokretu u političkoj praksi rješavanja problema korištenja djece i mladih u oružanim sukobima.[1474]

Koalicija je oformljena u svibnju 1998., od šest vodećih nevladinih organizacija : Amnesty International, Human Rights Watch, Save the Children – Sweden for the International Save the Children Alliance, Jesuit Refugee Service, the Quaker United Nations Office –Geneva i International Federation Terre des Hommes. Izgradili su globalnu mrežu interesa nevladinih udruga, pomoćnih agencija, istraživačkih instituta i drugih povezanih koalicija koje su bile voljne ustati protiv upotrebe djece u ratnim sukobima u oružanim grupama.

Veliki dio koalicijske strategije bio je izgraditi konsenzus i osnažiti ugovore protivne praksi regrutiranja djece na regionalnoj i državnoj razini. Ta su nastojanja rezultirala nizom regionalnih ugovora i dogovora koji obuhvaćaju i veći dio svijeta, uključujući: 1996. *OAU Resolution on the Plight of African Children in Situations of Armed Conflicts*, 1997. *The Capetown Principles*, 1997. *Declaration by the Nordic Foreign Ministers Against the Use of Child Soldiers*, 1998. *European Parliament Resolutuion on Child Soldiers*, 1999. *Berlin Declaration on the Use of Children as Soldiers*, 1999. *Montevideo Declaration on the Use of Children as Soldiers*, 1999. *Maputo Declaration on the Use of Child Soldiers*, 2000. *OAS Resolution on Children and Armed Conflict*, 2001. *Amman Declaration on Child Soldiers*.[1475]

U svom je međunarodnom pritisku i osudi prakse korištenja djece vojnika i u svojim nastojanjima grupa postigla značajan uspjeh. UN-ovo Vijeće sigurnosti 1999. godine prihvatilo je Rezoluciju 1261 koja osuđuje ciljanje djece u oružanim sukobima, uključujući i

---

[1473] Coalition to Stop the Use of Child Soldiers – koalicija je ili organizacija sa središtem u Londonu, koja dokumentira i predstavlja opoziciju novačenju i regrutiranju djece u ratnim sukobima na globalnoj razini. Organizacija radi s ciljem preveniranja tj. sprečavanja prisilnog regrutiranja, novačenja i korištenja djece kao vojnika, pomažući u njihovoj demobilizaciji i reintegraciji u društvo.

[1474] Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Where There Is War, There Are Child Soldiers*, str. 109.; Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Child Soldiers: Global Report 2008*, str. 12-16.

[1475] Ostali sporazumi i rezolucije novijeg datuma, dostupni na:

http://www.essex.ac.uk/armedcon/themes/child_soldiers/index.html, datum pristupa 13. 2. 2017.

njihovo regrutiranje i upotrebu kao vojnika u vojne svrhe. Opća skupština Ujedinjenih naroda 2000. godine usvojila je neobavezni Protokol - *Optional Protocol* - Konvencije o pravima djeteta, koja se obračunava s uključenošću djece u oružane sukobe. Taj Protokol značajno nadopunjuje ugovor iz 1989. kako bi se bolje riješila pitanja problema djece vojnika. Njegov je najveći aspekt bilo podizanje dobne granice s 15 na 18 godina do koje bi direktno sudjelovanje u oružanim sukobima bilo legalno dopušteno, zabrana prisilnog novačenja za bilo koje dijete ispod 18 godina što je eksplicitno uključivalo ne-državne aktere pod njihovom domenom. Intenzivnim lobiranjem sporazum je brzo prihvaćen. Do 2003., ugovor je potpisalo više od 111 članica, a 50 ih je ratificiralo.

Kao rezultat nastojanja *Coalition to Stop the Use of Child Soldiers* i drugih međunarodnih aktera, etičke norme protiv djece vojnika i njihove regrutacije bile su poduprete od niza međunarodnih režima. Olar Otunn UN-ov specijalni predstavnik učinio je direktan pokušaj utjecaja na konflikte, zaraćene strane i grupe da prestanu s praksom prisilnog regrutiranja, susrećući se s liderima u više od dvadeset zemalja da bi pregovarali oko zaustavljanja i prekidanja takve prakse. U siječnju 2003., nakon sporazuma, uslijedila je UN-ova Rezolucija 1460, koja je prozvala nekoliko oružanih grupa u nekim od zemalja, uključujući Afganistan, Burundi, DRC,[1476] Liberiju i Somaliju da odmah prestanu s takvom praksom i dostave Vijeću sigurnosti izvješće o koracima koje su poduzeli u tom smjeru.

Etičke su norme i principi očito izuzetno važni u omogućavanju standarda koji imaju nakanu vodstva ponašanja i prakse. Pristaše legalnih nastojanja protiv regrutiranja i korištenja djece vojnika istaknuli su nekoliko ključnih strategija koje su išle u smjeru ojačavanja takvog aktivizma. To su: uspostava međunarodnih standarda o zapošljavanju djece vojnika, kodificiranje legalnih normi, postavljanje minimalne dobi koja bi otežavala praksu regrutiranja djece, ohrabrivanje država oko implementacije zakona i podizanje svijesti javnosti i na zapadu i u područjima gdje su oružane grupe koje regrutiraju djecu u svoje redove, aktivne osnažujući na taj način aktivizam.[1477]

[1476]Usp. Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Briefing paper. Democratic Republic of the Congo, Mai Mai Child Soldier Recruitment and Use: Entrenched and Unending*, http://www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000910.pdf, datum pristupa 12. 2. 2017.

[1477] Rachel Stohl, „Children in Conflict: Assessing the Optional Protocol“, *Journal of Conflict, Security and Development*, 2 (2/2002), str. 137.

Na žalost, sva ova nastojanja i osuda prakse regrutiranja djece vojnika nisu polučili privođenju kraju i iskorjenjivanju takve prakse. Praksa korištenja djece vojnika nije nestala, umjesto toga još se više proširila i poprimila je nesagledive razmjere.[1478] Mnoge od zemalja potpisnica nastavile su prasku jednakom žestinom podrivajući obveze na koje su pristale. Djeca vojnici prisutni su još i danas u više od 85 zemalja. Dapače, 2003. neke od zemalja, poznate po najžešćoj upotrebi djece vojnika, kao što su Uganda, Kolumbija i Mianmar, nisu čak ni bile potpisnice Rezolucije 1460. Tipična je agenda da nakon nekog vremena javnog negiranja i nijekanja takva praksa i dalje postoji. Naime, zemlje i oružane grupe u njima učine zakletvu da će zaustaviti takvu praksu malo ih izmijene u nastojanjima da zadobiju međunarodnu dobru voju i pomoć.[1479] Tako je primjerice, unatoč mnogobrojnim sastancima s predstavnicima UN-a i mnogobrojnih zakletvi, LTTE (*Liberation Tigers of Tamil Eelam*) nastavio je regrutirati djecu od 17 godina i manje. To se nastavilo čak i nakon završetka sukoba u Sri Lanki 2003.[1480] Predstavnik UNICEFA u Sri Lanki, Ted Chaiban, izjavio je kako se regrutiranje i korištenje djece vojnika ne može tolerirati:

> »Djeca nikada ne bi trebala biti regrutirana ili svojevoljno prihvaćena u vojne organizacije. Čak i sada, u vremenima relativnog mira u Šri Lanki, djeca su poslana na prve borbene linije i tamo umiru.«[1481]

Većina je oružanih grupa pokušala negirati ili jednostavno bolje sakriti praksu regrutiranja djece. Možda je najbizarniji primjer te prakse nijekanja LRA, grupa koja isključivo postoji kroz nasilne otmice i prisilno regrutiranje djece vojnika. Kreirali su čak i web stranicu te prakse negiranja.[1482] Rezultat je taj da, iako većina oružanih grupa javno ne veliča regrutiranje

---

[1478] Thomas Humphrey, „Child soldiers: rescuing the lost childhood“, *Australian Journal of Human Rights*, 13 (1/2007), str. 117.

[1479] P. W. Singer, *Children at War*, str. 143-144.

[1480] Amy Waldman, „Sri Lanka's Young Are Forced to Fill Ranks of Endless Rebellion“, *The New York Times*, 6. 1. 2003.; svi dokumenti, sporazumi i rezolucije novijih datuma dostupni na stranici: http://www.essex.ac.uk/armedcon/themes/child_soldiers/index.html, datum pristupa 13. 2. 1017.; Human Right Watch, *Living in Fear: Child Soldiers and the Tamil Tigers in Sri Lanka*, http://www.hrw.org/reports/2004/srilanka1104/srilanka1104.pdf, datum pristupa 12. 2. 2017.

[1481] slnewsonline.net, *Child Soldiers of LTTE Tamil Tigers in Sri Lanka*, http://www.slnewsonline.net/childwar2.htm, datum pristupa 12. 2. 2017.

[1482] P. W. Singer, *Children at War*, str. 145.

djece vojnika, doktrina koja leži u pozadini regutriranja djece vojnika nastavlja se širiti oko svijeta i djeca su i dalje uključena u ratovanje više nego ikada.

4.8.9. Zadobivanje djetinjstva – razoružavanje, demobilizacija, reintegracija i rehabilitacija

Tri su esencijalne faze procesa pretvaranja i vraćanja djeteta vojnika u dijete. Prva je faza ili korak razoružavanje i demobilizacija, zatim psihička i fizička rehabilitacija te reintegracija unutar obitelji i zajednice. Opći je konsenzus kako je taj proces dugotrajan i zahtijeva ogromnu logistiku i sredstva za uspostavljanje stabilnosti, oporavak slobode i mogućnosti izgubljenog djetinjstva.

Mnogobrojna istraživanja pokazuju kako se djeca brže oporavljaju unutar obiteljskog okružja. Stoga bi glavni zadatak međunarodnih organizacija bilo uspostavljanje programa ulaženja u trag izgubljenim, odvojenim i raseljenim obiteljima što je prije moguće.

Demobilizacija i razoružavanje postavljaju temelje i omogućavaju djeci oslobođenje i odvajanje od vojničkog života i zadobivanje kontrole, što predstavlja i esencijalne prve korake ka oporavku. Međutim, mnogi vjeruju kako je nateži posao nastojanje oko rehabilitacije i reintegracije bivših djece vojnika u društvo.[1483] Psihološke i tjelesne rane i ožiljci dodatno otežavaju ovaj proces. Ključni je kontekst rehabilitacije slika dobrodošlice i stabilnog društvenog okruženja. Nakana međunarodne vanjske intervencije mora ići u smjeru podrške i ojačavanja društvenih strategijskih mehanizama nošenja sa stresom i traumom, radije nego li njihove zamjene. Drugim riječima, ne postoji samo jedan standardizirani pristup rehabilitaciji.

Početak svakog rehabilitacijskog procesa uključuje izgradnju razumijevanja nastale situacije djece u kojoj su se našli te učenja strategija i mehanizama kojima su se lokalna društva nosila s traumama, patnjom i izlječenjem u prošlosti.[1484]

Djeca vojnici fizički mogu patiti od teških bolesti i ozljeda. Često pothranjena i izmučena, s malom ili nikakvom liječničkom pažnjom i tretmanom u grupi, pogođeni bolestima kao što su kozice, dijareje pa sve do širokog spektra spolno prenosivih bolesti, ulaze u proces demobilizacije s teškim psihičkim i fizičkim ranama. Djevojke vojnici često trudne, teško

[1483] Isto, str. 193.

[1484] Isto.

seksualno zlostavljane i traumatizirane što nosi dodatne zdravstvene rizike i rizike od daljnjih bolesti.[1485]

Psihološke traume još su veće i premašuju djetetove strategije i mogućnosti nošenja s traumama. Djeca vojnici iskusili su i nose zastrašujuće slike i iskustva strašnog nasilja i uznemiravajućih događaja. Činjenica da su nasilju bili izloženi tijekom najranjivijeg razdoblja razvoja osobnosti i identiteta, nezreli pogođeni tim strahotama, na njihovoj psihi povećavaju i ostavljaju duboke tragove. Posljedice su nesagledive. Od konstantnog plakanja, nijemosti, ponovljenih noćnih mora, do teških oblika depresije. Istraživanje ILO-a u Africi, pokazuje kako 50 % djece ima teške noćne more, 25 % njih pati od nijemosti, 28 % iskusilo je neki oblik paranoje.[1486] Psihološke traume mogu imati dugotrajnije posljedice.

Zbog dječje ranjivosti ili nedostataka mehanizama nošenja s traumama i stresom, iskustva djece vojnika mogu rezultirati PTSP-om ili posttraumatskim sindromom. Acholi pleme, ranije spomenuto, na sjeveru Ugande PTSP nazivaju *ajiji*, što znači nešto što uđe u tvoj duh i čini da se čudno ponašaš.[1487] Jedno istraživanje pokazuje kako 97 % djece vojnika ima neki oblik PTSP-a, neovisno o vremenu provedenom i izloženošću nasilju.[1488] PTSP može rezultirati u nizu fizičkih i psihičkih simptoma kao što su depresija, noćne more, problemi s pamćenjem i spoznavanjem, visoki stupanj agresije, anksioznost, introvertiranost, ekstremni pesimizam, ograničen stupanj prihvaćanja frustracije i nedostatak adekvatnih osobnih mehanizama rješavanja konflikata, gubitak težine i posvemašnje oštećenje osobne sposobnosti funkcioniranja na svakodnevnoj razini.[1489]

Sekundarni učinci koji umanjuju sposobnost djeteta da se pridruži društvu i u njega reintegrira, kao što su problemi u učenju i snižena sposobnost koncentracije. Nadalje, to su promjene u pamćenju, povećana intelektualna nefleksibilnost i krutost. Fizičke manifestacije i psihosomatske smetnje uključuju poremećaj spavanja, teške glavobolje i bolove u

---

[1485] Usp. S. Stavrou, R. Stewart, A. Stavrou, *The Reintegration of Child Soldiers and Aducted Children: A Case Study of Palaro and Pabbo Gulu District, Northern Uganda*.

[1486] International Labor Organization, *Wounded Childhood: The Use of Children in Armed Conflict in Central Africa*, ILO, Geneva 2003., str. 51.

[1487] Monica Mark, „Joseph Kony child soldier returns to terrorised boyhood village“, *The Guardian*, 23. 7. 2013.

[1488] Ilse Derluyn, Eric Broekaert, Gilberte Schuyten, Els De Temmerman, „Post Traumatic Stress in Former Ugandan Child Soldiers“, *Lancet*, 363, 2004., str. 861.

[1489] U.S. Department of Veterans Affairs, *National Center for Post-Traumatic Stress Disorder*, http://www.ptsd.va.gov/, datum pristupa 2. 2. 2017.

stomaku.[1490] Svi ti simptomi i reakcije variraju od blagih pa sve do teških i ekstremnih oblika. Primjerice, žrtve seksualnog nasilja i zlostavljanja pate od visokog stupnja akutnog PTSP-a. Utjecaj ratom izazvanih stresora može potrajati čitav život. Čak i ona djeca koja uspiju razviti neki stupanj mehanizma za nošenje s traumama i strategije preživljavanja, nakon dugog perioda izloženog nasilju i stresu jednostavno se istroše. Na taj način, čak iako psihološka trauma nije vidljiva i evidentna na početku, učinci se mogu povećati kasnije.[1491]

Jedan je socijalni radnik u Ugandi opisao djecu:

> »Neka djeca sjede i ljuljaju se; kao da nisu tamo. Oni su samo prazna ljuštura (...) Neka djeca sjede i gledaju u vodu koja teče i vide samo krv.«[1492]

Međutim, preuranjeno je reći i bez znanstvenog utemeljena tvrditi da su bivša djeca vojnici zauvijek oštećena roba ili da je za njihovu rehabilitaciju prekasno. Imperativ je potreba podrške rehabilitacijskim programima. Potrebno je rehabilitaciji pristupiti s holističkog stajališta te na individualnoj razini, uzimajući u obzir individualne karakteristike pojedinca i sukoba u kojem je sudjelovao. Dječje potrebe za psihičkim, fizičkim i mentalnim medicinskim tretmanom, za savjetovanjem i smještanjem unutar šireg i sigurnijeg društvenog okoliša povezane su i međuovisne. Sve će ovo zahtijevati postkonfliktnu pomoć u restauraciji i obnavljanju lokalne mreže zdravstvenih usluga i ustanova zdravstvene njege. To će uključivati i vanjsku pomoć i asistenciju bolnicama i klinikama za liječenje koje će trebati biti lokalizirane i smještene unutar demobilizacijskih kampova.[1493] Zdravstveni radnici u ratom zahvaćenim područjima i s djecom vojnicima radit će i susretati se s nizom oboljenja, tretirajući tako anemiju, oštećenja kože, gliste i crijevne bolesti, spolno prenosive bolesti, AIDS te na kraju dijeleći trankvilizante za poremećaje spavanja. Ustanove za pomoć moraju se nositi i s težim i trajnim oboljenjima kao što su neizlječive bolesti, oštećeni ili izgubljeni udovi, hendikepi i onesposobljenja druge vrste. Prečesto su sredstva za takve radnje nedovoljna. Tužan je primjer kronični i česti nedostatak dobrih proteza za djecu u potrebi.

[1490] P. W. Singer, *Children at War*, str. 195.

[1491] Usp. Shlomo Breznitz (ur.), *The Denial of Stress*, International Universities Press, New York 1982.; Edward Goldson, „War Is Not Good for Children“, Lewis A. Leavitt, Nathan A. Fox (ur.), *The Psychological Effects of War and Violence on Children*, Psychology Press, New York 1993., str. 12-14.

[1492] G. Taylor, *Uganda: Innocence Stolen*.

[1493] P. W. Singer, *Children at War*, str. 196.

Posebna je situacija s djecom brendiranom i označenom od njihovih pobunjeničkih vođa koja su fizički označena ožiljcima i znakovima. Taj se problem ne bi trebao tretirati samo kao kozmetički, već bi ga trebalo sagledati s dubljeg i šireg aspekta. Naime, ta djeca nisu samo fizički ili psihički oštećena i ranjena, već im to iskustvo ometa njihovu reintegraciju u lokalne zajednice i društva.[1494]

Posebna pažnja psihološkoj prilagodbi djece mora biti u samoj srži i centru rehabilitacijskog procesa. Proces bi trebao podržati proces izlječenja i potražiti ponovnu uspostavu osjećaja normaliteta. To se može postići putem institucija u kojima bi se djeci pružala sigurna dnevna rutina koja daje osjećaj sigurnosti i strukture koju su ta djeca izgubila, osjećaj normaliteta i pružiti mrežu ustanova skrbi unutar zajednice. Također je potrebno uspostaviti i integrirati psihološke programe za pomoć i samopomoć djeci u smjeru pomoći izlječenju i prilagodbi. Potrebno je poticati autorefleksiju i samoizražavanje koje često nudi važnu ulogu u psihološkom oporavku, razvoj komunikacijskih vještina i vještina nenasilnog rješavanja sukoba, poticati normalne aktivnosti, uključujući igre, sport, priče, individualne i kolektivne terapije umjetnošću.[1495]

Pozitivan je primjer pilot program rehabilitacije bivših djece vojnika u Sierra Leone, koji ilustrira potencijalan tračak nade u poništavanju i preokretu oštećenja nastalih prvenstveno na dječjoj psihi, ali i ožiljaka rata koji nose i zadaju stigmu sramote. Ožiljke su zadobivali od svojih pobunjeničkih vođa da bi ih trajno obilježili kao svojinu i da bi bili sigurni da neće pobjeći. Koristeći noževe, britve, razbijene čaše, igle ili željezo urezivali bi im RUF na njihova prsa, ramena ili čak i na čelo.[1496] Spomenuti su program vodili Međunarodni liječnički korpus ili *International Medical Corps - IMC,* osnovan u Los Angelesu. U inovativnom i nagrađivanog programu, IMC uveli su plastične kirurge u Lungi bolnicu u blizini Freetowna kako bi vršili zahvate presađivanja kože i druge rekonstruktivne zahvate na bivšim članovima RUF-a koji brendirani i sa zadobivenim ožiljcima postaju izopćenici unutar

[1494] Isto, str. 197.

[1495] Isto, str. 198.

[1496] Danna Harman, „Aid Agencies Help to Rid Child Soldiers of War's Scars“, *Christian Science Monitor,* 30. 10. 2001.

svojih zajednica. Program je financirala USAID i bio je upravljan i potpomognut od strane UNICEF-a.[1497]

Službenica Maurice Ellie, dječja predstavnica pri demobilizacijskom procesu, nevladine organizacije Caritas koja je vodila demobilizacijske kampove na sjeveroistoku Sierra Leone, ističe:

> »Ta su djeca prestrašena da će biti odbijena kada se vrate svojim domovima. Mi im kažemo da im može biti oprošteno.«[1498]

Mariatu Kamara, jedna od djevojčica kojoj je oteta i sustavno zlostavljana, iskorištavana i silovana, kojoj su na grudi nakon pokušaja bijega, urezali RUF, govori:

> »Bila sam brendirana, obilježena, jer su rekli da ću pobjeći, sada čak ne mogu pobjeći ni od sebe same. Zlo je u meni sve vrijeme, urezano u moje tijelo.«[1499]

Posljednji je korak i stadij povratka i zadobivanja djetinjstva natrag reintegracija. Ona uključuje uvođenje djece natrag u njihove zajednice i obitelji tako da se mogu priključiti društvu i zajednici na pozitivnim osnovama i s pozitivnim ishodima. Idealno bi bilo povratiti ih njihovim obiteljima ukoliko je moguće. To im pomaže u zadobivanju osjećaja normale. Smještajući ih unutar konteksta zajednice i obitelji povećavaju se njihove šanse i ubrzava oporavak od PTSP-a.

Međutim, upravo taj korak je i najteže ostvariv. Osim što je veliki dio obitelji i rodbine djece ili ubijen ili raseljen, problem je i nepovjerenje koje vlada među populacijom u zajednici, ali i među samim roditeljima te djece. Jedno istraživanje pokazuje kako 82 % roditelja smatra bivšu djecu vojnike predstavnicima potencijalne opasnosti populaciji u zajednicama.[1500] To je stoga, što postoji strah od povratka agresije, strah od potisnutog bijesa koji oni u sebi nose, strah od povratka grupe u kojoj su sudjelovali ili stoga što obitelj identificira dijete s oružanom grupom kojoj su pripadali. Jedan je od socijalnih radnika pri rehabilitaciji u Ugandi izjavio kako su mnoga djeca vojnici koji su bili s LRA,

---

[1497] Isto.

[1498] Isto.

[1499] Isto.

[1500] International Labor Office, *Wounded Childhood*, str. 53.

»postali vrlo ogorčeni i ljuti (…) Oni osjećaju kako su ih njihovi roditelji iznevjerili i nisu učinili dovoljno da ih spase i spriječe njihovu otmicu.«[1501]

Razvoj svijesti o važnosti pomirenja i izlječenja od presudnog je značaja za tu djecu.[1502] Prekidanje veza djece s roditeljima i obitelji ima teške i nesagledive posljedice koje nadilaze trenutni stres ili traumu. Obitelj je primarno arena kroz koju se ostvaruje proces socijalizacije. Taj proces od središnje je važnosti u procesu učenja djeteta o svijetu i njihovoj ulozi u njemu. Kroz interakciju s obitelji i širom društvenom okolinom, individua postaje svjesna svojega ja i uči koja su ponašanja prihvatljiva te zadobiva temelje morala.

Za mnogu je otetu djecu nasilje jedina stvarnost koja postaje prihvatljiv čak i nužan način života i jedino sredstvo koje rješava probleme i konflikte koji proizlaze u mnogim oružanim grupama. Oružje se smatra jedinim sredstvom da se dobije sve što je potrebno ali i ono što služi osobnom probitku i obogaćivanju. Nedostatak sposobnosti i vještine rješavanja konflikata i institucionalizacija nasilja postaju vidljivi kada je dijete pod pritiskom ili stresom, izvlačeći na površinu eksplozivne rezultate, reakcije, rane i posljedice.[1503]

Utjecaj je rata i ratnih razaranja osobito vidljiv i na destabilizaciji i destrukciji obrazovnih potencijala djece i infrastrukture. U slučajevima otmice, utjecaj je još očitiji. Naime, u tom je slučaju dijete potpuno otrgnuto iz škole i školskog okruženja. Umjesto toga, dijete je smješteno u indoktrinirajući okoliš i okruženje u kojem novi oblici i nove destruktivne vještine zadobivaju svoje centralno značenje u njihovim životima i postaju antiteza onome što se smatra normalnim društvom.

Alternativan je oblik socijalnog konstrukta kreiran unutar pobunjeničkih kampova koji postaju zamjena za društvo iz kojeg su djeca bila oteta. Djeci su nasilno dodjeljivane nove uloge i odgovornosti kroz proces nasilja i sustavnog zastrašivanja. Dugotrajna izloženost

---

[1501] G. Taylor, *Uganda: Innocence Stolen.*

[1502] Detaljnije o demobilizaciji, razoružavanju i reintegraciji djece vojnika u Sierra Leone vidi: USAID, *Reintegration of Child Soldiers in sierra Leone*, http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDACH599.pdf, datum pristupa 16. 2. 2017.; Canadian International Development Agency, *Child Soldiers in Sierra Leone: Experiences, Implicatons and Strategies for Rehabilitation and Community reintegration*, http://www.operationspaix.net/DATA/DOCUMENT/5552~v~Child_Soldiers_in_Sierra_Leone__Experiences_Implications_and_Strategies_for_Rehabilitation_and_Community_Reintegration.pd, datum pristupa 16. 2. 2017.; S. Stavou, R. Stewart, *The Reintegration of Child Soldiers and Abducted Children: A Case Study of Palaro and Pabbo Gulu District*.

[1503] Usp. S. Stavrou, R. Stewart, A. Stavrou, *The Reintegration of Child Soldiers and Aducted Children: A Case Study of Palaro and Pabbo Gulu District, Northern Uganda*.

nasilju i strahu i takvom obliku socijalnog konstrukta rezultirala je kompletnim nadomještanjem onoga što se definira i prihvaća kao normalno obiteljsko okružje.

Uz to, kod djece bivših vojnika primjetan je gubitak povjerenja i poštovanja života, osobito usmjerenog prema onima koje se doživljava slabima. Oteta djeca živeći pod stalnim i opetovanim uvjetima sumnje u lažno kreiranoj obiteljskoj strukturi u kojoj se prijatelj može prometnuti u izdajicu, više nemaju povjerenja ni u koga. Takvi uvjeti rezultiraju u potpunom slomu povjerenja koje je inherentno i središnje za uspješnu interakciju između individua.[1504]

Ono što je nužno potrebno u ovom procesu reintegracije pristup je koji bi uključivao čitavu zajednicu. Pristup utemeljen za zajednici uključivao bi čitava sela, obitelj, predstavnike crkvi i religije, učitelje, tradicionalne iscjelitelje, aktiviste Crvenog Križa, liječnike i dr. Tradicionalni iscjelitelji ili *kimbanda*[1505] trebali bi i mogli imati ključnu ulogu u procesu rehabilitacije djece bivših vojnika. Vjeruje se kako su oni poveznica i most između zajednice i duhova njihovih predaka, čuvara i zaštitnika njihovih zajednica. Oni održavaju ceremonije i rituale čišćenja i iscjeljenja kako bi »očistili« djecu od strašnih slika i djela prošlosti. Rituali uključuju lijekove, kupanje i čišćenje u vodi tretiranoj s posebnim biljem, udisanje dima iz zapaljenog korijenja i razdoblje izolacije. Vođe crkvi također mogu imati veliku ulogu pričajući s djecom o njihovim iskustvima, omogućavajući im da izverbaliziraju, oblikuju i pročiste način ponovnog uspostavljanja kontakta i relacije sa zajednicom kroz ispovijed.[1506]

U tradicionalnim društvima takve ceremonije i rituali čišćenja i izlječenja mogu se pokazati korisnim i učinkovitim mehanizmima u pomoći individualnog i kolektivnog pomirenja, Ti rituali, na kojima su često prisutni i članovi zajednice i obitelji, nastoje pročistiti djecu od kontaminacije ratom, smrti i osjećaja krivnje i grijeha koji ih okružuje od duha osvete onih koje su djeca možda ubila.[1507]

Alinda Honwana ističe kako učinkovitost ovih rituala ovisi o zajedničkom poimanju i razumijevanju rata, ratnog zagađenja i mogućnosti očišćenja. Rat ne uništava samo materijalnu imovinu, nego i ljudski moral i osjećaj dostojanstva. Da bi proces reintegracije bio

---

[1504] Isto.

[1505] A. Honwana, *Children of War: Understanding War and War Cleansing in Mozambique and Angola* , str. 138.

[1506] P. W. Singer, *Children at War*, str. 202.

[1507] A. Honwana, *Children of War: Understanding War and War Cleansing in Mozambique and Angola*, str. 136.

uspješan, osim međunarodnih nastojanja, potrebno je uključiti i čitavo lokalno stanovništvo i zajednicu.

> »Rat se poima i definira u opoziciji prema društvu, kao prostor u kojem ljudi bivaju nagrađeni za slamanje i prekršaj normi i društvenog kodeksa (...) proces je čišćenja medijator tranzicije od prostora rata do normalnog društva.«[1508]

Smisao je svih rituala i ceremonija dati snagu, izlječenje i otkupljenje. Primjerice, u Angoli i Mozambiku, djeca ratnici kupaju se u vodi obogaćenoj biljem ulazeći u nju prolaze kroz rijeku i izlaze van ne okrećući se unatrag.[1509]

Osnovna je zamisao i svrha ovih rituala njihovo odnošenje i pozivanje na ideju nečistoće i zlih duhova koje dijete donosi u zajednicu i koje treba protjerati.[1510] Izlječujući i zaštitni rituali ne uključuju verbalnu eksteriorizaciju iskustava. Izlječenje je postignuto kroz neverbalne simboličke procedure koji su razumljivi onima koji u njima sudjeluju. Odjeća i sve objekti koji simboliziraju i imaju vezu s prošlosti spaljuju se kao znak prekida s prijašnjim životom i početka novog života. Stoga, ti su rituali oruđe u izgradnji obiteljske i društvene kohezije i solidarnosti te način nošenja s djetetovim emocionalnim i psihološkim ranama i traumama.[1511]

Biomedicina i zapadni biomedicinski model i psihoterapija samo su dva od mnogih načina razumijevanja i nošenja s traumama i ratnim ranama. Kako je većina stanovišta u ratom zahvaćenim dijelovima Afrike uglavnom ruralnog podrijetla, potrebna je kombinacija više strategija i pristupa da bi se uzela u obzir njihova lokalna kultura i njihov način razumijevanja, viđenja i shvaćanja traume, rata i rana. Potrebno je prepoznati i iskoristiti sredstva i mehanizme dostupne njihovim zajednicama i načinu razumijevanja dubokih procesa života, traume i izlječenja da bi se uspostavila kohezija i mir u društvu.

Komunitarni mehanizmi izlječenja, društvene izgradnje, kohezije i solidarnosti, mehanizmi rješavanja konflikata od velike su važnosti. Međutim, oni nisu dovoljni i ne mogu biti jedino rješenje problema ukoliko ostanu prepušteni sami sebi. Ove intervencije i inicijative unutar zajednice moraju biti upotpunjeni izgradnjom mreže i mogućnosti novih radnih mjesta, pokretanjem programa za razvoj i vježbanje vještina potrebnih za normalan život i rad u

---

[1508] Isto, str. 123-124.

[1509] Isto, str. 136., 138.

[1510] Isto, str. 139.

[1511] Isto, str. 140.

zajednici, kao i sveopće iskorjenjivanje i uklanjanje siromaštva koji je jedan od glavnih generatora i uzroka rata i sukoba kako bi se toj djeci i mladima, ali i čitavom društvu dale šanse i neka perspektiva bolje budućnosti.

Zaključak

Interpretacija *odgovornosti za dijete* i prema djetetu kao *paradigmatskog oblika bioetičke odgovornosti* pokazuje da se rasprava o različitim bioetičkim problemima i pitanjima može odvijati na istim osnovama, na jedinstvenoj platformi. Kada se prepozna zajednička bit različitih problema i kada se oni integriraju pod jednim vidom (različiti pristupi, različite perspektive objedinjene) tada se približavamo i ideji integrativne bioetike koja postaje ne samo relevantan, nego i neophodan metodološki obrazac za artikuliranje, razmatranje i rješavanje različitih problema, među kojim je i problem zasnivanja naše odgovornosti za i prema djetetu.[1512]

U nezavidnim nastojanjima promišljanja pitanja poput ovih izrečenih u radu i traženju mogućeg izlaza iz neoliberalne paradigme i komodifikacije vrijednosti i same biti čovjeka, pokušali smo promišljati i razmatrati pitanje i paradigmu skrbi. Skrb smo nastojali prikazati kao onu koja može biti temelj i okvir za razrješenje nastalih globalnih problema vezanih uz pitanje socijalne i zdravstvene skrbi za dijete i nedostatak i nemoć istih.

U početnim smo poglavljima nastojali prikazati povijesni razvoj ideje skrbi u društvu s posebnim naglaskom na njezinu transformativnu moć i ontologijsku strukturu koja čini samu bit čovjeka. Poglavlje posvećeno povijesnom razvoju ideje skrbi u literaturi, mitovima i narativima ističe vrijednost i razvoj ideje skrbi u zdravstvu i društvu u konačnici. Istaknuli smo rastakanje hegemonijom paradigme komodifikacije i komercijalizacije onih osnovnih prava čovjeka pojedinca, kao što su pravo na zdravlje, na besplatno obrazovanje, na dostojanstvo i u konačnici temeljno pravo na život.

Rad smo završili poglavljem o razvoju ideje djetinjstva na Zapadu, njegovom konstrukcijom i dekonstrukcijom te posljedicama takvih konstrukata na odnos i stav društva u cjelini prema djeci. Ono što je osobito plijenilo našu pažnju i na što je stavljen naglasak stvarnost je privatizacije školstva i obrazovanja u cjelini.

Zanimljivo je istaknuti i uočiti da je uvođenje osnovnog obrazovanja u većini zapadnih zemalja 1870-ih, bilo obrazovanje za sve i jednaka dostupnost svima. Namjera je uvođenja obrazovanja bila ukinuti i iskorijeniti teške oblike dječjega rada, djecu skloniti s ulica i

[1512] H. Jurić, *Odgovornost za dijete kao paradigma bioetičke odgovornosti*, str. 61.

zaštititi ih od opasnosti. Sve je to smjeralo u konačnici zaštiti interesa novonastalih nacionalnih država, a dijete se počinje promatrati kao nešto vrijedno za naciju, kao njezina snaga i budućnost u koju treba ulagati.

Razdoblje je od 1850. do 1950. Godine, postalo razdoblje snažno obilježeno vrijednošću djetinjstva. Djeca su zadobila svoj poseban prostor, odjeću, interese, a djetinjstvo se počelo promatrati kao razdoblje nevinosti potrebno naše zaštite.

Djeca i djetinjstvo polako se odvajaju i fizički od svijeta odraslih. Godine 1930. zakonskim se regulativama u većini zapadnih zemalja iskorjenjuju teški oblici dječjeg rada i to je početak sentimentalizacije djetinjstva kakvog ga mi danas poimamo. U razdoblju od 1870-ih do 1930-ih godina duboke su se promjene dogodile u ekonomskoj i sentimentalnoj vrijednosti djetinjstva. Pojava ekonomski bezvrijednog i neisplativog, ali emocionalno neprocjenjivog djeteta, stvorilo je bitne uvjete za naše zapadnjačko, suvremeno poimanje djetinjstva

Sentimentalizacija je djetinjstva bila usko i intimno vezana uz velike promjene svijeta njihovih majki i položaja zaposlenih majki i žena. Rasprostranjena i rastuća domestifikacija žena srednje klase tijekom devetnaestog stoljeća išla je ruku pod ruku s novim konceptom djeteta kao neprocjenjivog. Specijalizacija žene u majku s punim radnim vremenom pojačala se tijekom kraja devetnaestog i početkom dvadesetoga stoljeća. U ranim je godinama dvadesetoga stoljeća stvorena obitelj koja je ovisila o muškom hranitelju, čija je djelomična namjera bila implementiranje tzv. kulta prave ženstvenosti i pravog djetinjstva.

U školama su pokrenute zdravstvene kampanje i pokreti o dobrobiti djece. Škole su imale i liječnike i medicinske sestre koje su podučavale mlade studente medicine osnovama brige o djeci. Zdravlje više nije bila stvar pojedinca, a nacionalni prioritet postaje smanjivanje smrtnosti novorođenčadi. Ne spriječiti ukoliko se to može, smrt novorođenčeta značilo je društveni krimen.

Uspostava i osnivanje Ureda za očuvanje djetetova zdravlja i života, *The United States Children's Bureau*, 1912. godine, službeno je potvrdila da je očuvanje djetetova života nacionalni prioritet i glavna briga.

Međutim, bilo je nekih autora koji su smatrali kako su nastojanja reformista devetnaestoga stoljeća oko zaštite djece i reduciranja i ukidanja teških oblika dječjega rada da bi djecu povukli s ulica, njihova sentimentalizacija i sakralizacija djetinjstva, zapravo označila početak udaljavanja djece od utjecaja obitelji i kidanje njihovih veza te otuđenje od doma. Sve skupa je označilo početak destrukcije i kraj obitelji kao »komadića neba u bezdušnom svijetu.«.

Drastična će se promjena dogoditi tijekom 1950-ih godina. Televizija ulazi u masovnu upotrebu u domove diljem Amerike i zapadne Europe ta označava, kraj i završetak nevinosti djeteta i djetinjstva. Televizija kao egalitaran sustav, raspršila je informacije te više nije bilo stvarnosti niti tajni koje bi bile udaljene i nedostupne djeci. Djetinjstvo je bilo demistificirano i dekonstruirano.

Majke i očevi napuštali su dom radi odlaska na posao i borbe za radna mjesta na tržištu rada, a djeca su sve više postajala teretom i troškom te se činilo boljim da njihovo djetinjstvo završi što prije.

Kada je Reganova administracija 1984. godine, deregulirala reklamiranje na dječjoj televiziji i programima, stvoreni su preduvjeti za jedini cilj i svrhu reklamiranja, a to je bila prodaja što više igračaka i stvari djeci. Osamdesetih je godina prošloga stoljeća u SAD-u započela postojana erozija vladine podrške i povlačenje iz javnih institucija te snažno započela glorifikacija tržišta kao jedinog rješenja za sve društvene probleme i bolesti.

Komodifikacija i korporativno oduzimanje djetinjstva stvorilo je klimu u kojoj su djeca postajala sve više materijalistički usmjerena i definirala su svoju vrijednost kroz ono što imaju, a ne toliko kroz ono što jesu ili su trebala biti. Utjecaj je korporacija na živote djece zabrinjavajući zbog svojeg neizmjernog i predubokog razmjera te se širio ogromnom brzinom.

Ono što zabrinjava, a nastojali smo istaknuti, sve veća je polarizacija društva, a time i porasta siromaštva među djecom. Nadalje, tu su i rasizam, seksizam, zanemarivanje, nasilje, zloupotrebe alkohola i droge, iskorištavanje djece, bolesti, disfunkcionalne obitelji što sve zajedno potkopava zdravlje i blagostanje djece i u konačnici njihovu dobrobit.

Nova egalitarna ideologija obiteljskog života doprinijela je daljnjoj transformaciji vrijednosti djeteta. Njegova je vrijednost dovedena u pitanje i postojeća je negativna korelacija između emocionalne i utilitarne vrijednosti djeteta revidirana. Sentimentalna je vrijednost djeteta sada uključivala novo poštivanje njihove instrumentalne vrijednosti.

Stoljećima dug napor reformatora oko uspostavljanja vrijednosti djeteta i nastojanja oko njihove dobrobiti, ozbiljno je dovedeno u pitanje u posljednjim desetljećima dvadesetoga i početkom dvadeset i prvog stoljeća.

Ono što smo nastojali ukazati takvim presjekom razvoja ideje djetinjstva na Zapadu, naličje je istog problema. Dok se na Zapadu događala dekonstrukcija djetinjstva i njegovo obezvrjeđenje, u siromašnim zemljama u razvoju događala se jedna druga pojava. Krajnje

obezvrjeđivanje djetinjstva njegovom degradacijom, iskorištavanjima svih vrsta, marginalizacijom i isključivanjem, deprivacijom djeteta od osnovnih životnih potreba. Događalo se posvemašnje razaranje vrijednosti djetetova života u uvjetima u kojima on više ništa nije vrijedio.

Stoga se naš istraživački fokus osobito zadržao na pitanjima teških oblika dječjega rada i iskorištavanja, na pitanjima djece vojnika i etičke problematike vezane uz novačenje i korištenje djece u oružanim sukobima. Ono što smo nastojali istaknuti, baveći se konkretnim problemima djece u nerazvijenim zemljama da je postojeće stanje posljedica posvemašnje komodifikacije vrijednosti i pretvaranja svega, pa i samoga života u konačnici u robu.

Nastojali smo pokazati i međuovisnost i povezanost svih nas i onoga što se događa na bilo kojem kraju svijeta. Ono što nam može poslužiti kao poticaj i okvir rješenja ideja je skrbi jednih za druge. Ističući duboku polarizaciju svijeta na one razvijene i nerazvijene, na one koje žive u izobilju i one u krajnjoj bijedi, nastojali smo ukazati na posljedice rastakanja skrbi koje su dovele do nejednakosti nesagledivih razmjera, a koje su se osobito odrazile na najranjivijim, marginaliziranim i isključenim članovima društva, djeci.

Ono što je bila naša krajnja namjera bilo je nastojanje oko toga da ovaj rad može poslužiti kao poziv na duboke i korijenite promjene u društvu i u pojedincima. Poziv i povratak onome što čini samu srž našeg bitka i nas samih kao osobe, kao pripadnika carstva svrha i umnih bića. Shvaćanja da čovjek pojedinac i priroda imaju svrhu u sebi samoj, svrhu koju treba poštivati i prema njoj se odnositi odgovorno.

Ističući da je središnja karakteristika skrbi čin pozornosti, a skrbiti se i brinuti za druge znači pozorno gledati na njegove potrebe, nastojali smo pokazati da su briga i skrb osnovni smisao postojanja i mogućnosti opstanka čovjeka u svijetu, njegova cjelovitost i njegova najvlastitija mogućnost koja mu, kako naglašava Heidegger, daje da postane sebi i Drugome transparentnim za svoju brigu i za nju slobodan, omogućava da Drugoga dokuči i čini ga otvorenim za onog Drugog.

Briga i skrb ne moraju nužno biti ograničeni na odnos Ja – Ti bez one društvene dimenzije na koju se tada taj odnos treba ocrtati i odraziti s jednom mogućnošću osobne promjene i revolucije u odnosima. Na taj način i tako promatrana, briga postaje i moralna - osobna, ali i društvena odrednica. Ona postaje fundamentalni stav, način bivstvovanja kroz koji osoba izlazi iz sebe same i smješta se u centar drugoga s odanošću i obvezom.

Dakle, kada govorimo o skrbi tada više nije riječ o načinu razmišljanja niti isključivo o načinu govora o skrbi, riječ je o tome da mislimo da je skrb ona koja čini nas same, ona je način postojanja nas samih. Mi nemamo skrb, mi jesmo skrb, a bez nje mi nismo ljudi. Izaći iz sebe, iz svoje skučenosti, ograničenosti, parohizma, izaći u konačnici iz svoje sebičnosti i sebe vidjeti kao dio čovječanstva i u tom smjeru djelovati znači obranu od egoizma i djelovanje u smjeru Drugoga.

I ponovnim isticanjem Kantovim riječima zaključujemo ovaj rad:

> »Jedina je obrana od egoizma i njemu se možemo suprotstaviti pluralitetom koji je okvir mišljenja u kojem sebstvo, umjesto da se bavi sobom kao da je čitav svijet, sebe promatra kao građanina svijeta.«[1513]

[1513] I. Kant, *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, str. 18.

Popis literature

1. Ab Barnabas, Gebre; Zwi, Anthony (1997): „Health policy development in wartime: establishing the Baito health system in Tigray, Ethiopia“, *Health Policy and Planning*, 12 (1/1997), str. 38-49.
2. Abramovitz, Mimi (1999): *Regulating the Lives of Women: Social Welfare Policy from Colonial Times to the Present*, Boston: South and Press.
3. Adams, Robert (2002): *Social Policy for Social Work*, New York: Basingstoke, Palgrave.
4. Adorno, Theodor (2011): *Education after Auschwitz*, http://josswinn.org/wp-content/uploads/2014/12/AdornoEducation.pdf.
5. Agence France Presse (2000): „UN says Sierra Leone War Crimes Court Shoul Be Able to Try Children“, *Agence France Presse*, 5. 10. 2000.
6. Alam, Shahidul (2009): „Efforts to Ban Goods Made by Children Are Counterproductive“, Williams, Mary E. (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, San Diego: Greenhaven Press.
7. Alston, Philip; Vasak, Karel (ur.) (1982): *The International Dimensions of Human Rights*, Westport: Greenwood Press.
8. Altiser, Luj, (2009): *Ideologija i državni ideološki aparati*, Beograd: Karpos.
9. Andersen, Morten; Kragstrup, Jakob; Sondergaard, Jens (2006): „How conducting a clinical trial affects physicians' guideline adherence and drug preferences“, *JAMA*, 295 (23/2006), str. 2759-2764.
10. An Issis Wicce – Report (2001): *Medical Interventional Study of War Affected Gulu District, Uganda*, http://www.isis-wicce.org/sites/default/files/resource-field_document/gulumedicalreport.pdf.
11. American Civil Liberties Union – ACLU (2010): *Canadian Supreme Court Finds Guantánamo Detainee's Rights Were Violated*, http://www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000903.html
12. Amnesty International (1997): *Uganda. "Breaking God's commands": the destruction of childhood by the Lord's Resistance Army*, http://www.amnesty.org/en/library/asset/AFR59/001/1997/en/ec192971-ea53-11dd-965c-b55c1122d73f/afr590011997en.html.
13. Amnesty International (1999): *Sierra Leone: Recommendations to the international contact group on Sierra Leone*,

https://www.amnesty.org/en/library/asset/AFR51/005/1999/en/fa3bcab2-e1dc-11dd-a03a-6b5b1e49bce3/afr510051999en.html.

14. Amnesty International (2000): *Siera Leone: Childhood – a Casualty of Conflict*, http://www.amnesty.org/en/library/asset/AFR51/069/2000/en/363960d1-de07-11dd-a3e1-93acb0aa12d8/afr510692000en.pdf.
15. Amnesty International (2000): *Sierra Leone: Rape and other forms of sexual violence against girls and women*, https://www.amnesty.org/fr/library/asset/AFR51/035/2000/en/bf9f0ced-deed-11dd-b263-3d2ffbc55e1f/afr510352000en.pdf.
16. Andrić, Ivo (1986): *Deca*, Svjetlost, Sarajevo: Prosveta, Mladost, Državna založba Slovenije, Misla, Pobjeda.
17. Arendt, Hannah (1996): *Totalitarizam*, Zagreb: Politička kultura.
18. Arendt, Hannah (2006): *O zlu,* Zagreb: Naklada Breza.
19. Aries, Philippe (1963): *Centuries of Childhood: A Social History of Familiy Life*, New York: Vintage Books.
20. Asher, Hugh (2014): *The Influence of Neo-liberali Policy and Thinking on Health and Welfare Provision for Drug Users*, https://www.academia.edu/4735533/The_influence_of_neo-liberal_policy_and_thinking_on_health_and_welfare_provision_for_drug_users_in_the_UK.
21. Australian Council of Deans of Education (2001): „New Learning: A Charter for Australian Educators“, Canberra: Australian Council of Deans of Education.
22. Bacon, Francis (1986): *Novi organon*, Zagreb: Naprijed. Zagreb 1986.
23. Bagattini, Alexander (2014): „Child Well-Being: A Philosophical Perspective“, Ben – Arieh, Asher; Casas, Ferran; Frones, Ivar; Korbin, Jill E. (ur.), *Handbook of Child Well-Being. Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Dordrecht: Springer Science Business Media.
24. Bakan, Joel (2004): *Korporacija. Patološka težina za profitom i moći*, Zagreb: Mirakul.
25. Bakan, Joel (2011): *Childhood under siege: How Big Business Targets Children*, New York: Free Press.
26. Bambra, Clare; Fox, Debbie; Scott-Samuel, Alex (2005): „Towards a Politics of Health“, *Health Promotion International*, 20 (2/2005), str. 187-193.

27. Barber, Benjamin R. (2007): *Consumed. How Markets Corrupt Children, Infantilize Adults, and Swallow Citizens Whole*, New York: W. W. Norton & Company.
28. Baron, Stephen; Field, John; Schuller, Tom (2001): *Social Capital: Critical Perspectives*, New York: Oxford University Press.
29. Baas, Laura (2009): „Bolivia's Children Labor in Dangerous Coal Mines“, Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Detroit: Greenhaven Press.
30. Basu, Kaushik, Van, Pham Hoang (1998): „The Economics of Child Labor“, *The American Economic Review*, 88 (3/1998), str. 412-427.
31. Beare, Hedley (1998): „Enterprise: The New Metaphor for Schooling in Post-Industrial Society“, Townsend, Tony (ur.), *The Primary School in Changing Times: The Australian Experience*, London: Routledge.
32. Beder, Sharon (1997): „Influencing future decision makers“, http://www.abc.net.au/science/slab/beder/story.htm.
33. Beder, Sharon; Varney, Wendy; Gosden, Richard (2009): *This little Kiddy Went to Market. The Corporate Capture of Childhood*, New York: Pluto Press.
34. Beder, Sharon (2009): „Branded Classroom Materials“, http://www.herinst.org/BusinessManagedDemocracy/education/commercialism/classroom.html.
35. Belenky, Mary; Clichy, Blythe; Golderg, Nancy; Tarule, Jill (1987): *Women's Way of Knowing*, New York: Basic Books.
36. Ben-Ari, Eyal (2009): „Facing Child Soldiers, Moral Issues, and 'Real Soldiering': Anthropological Perspectives on Professional Armed Forces“, *South African Journal of Military Studies*, 37 (1/2009), str. 1-57.
37. Benefield, Gary D. (1979): „Two Philosophies of Caring“, *Ohio State Medical Journal*, 75 (8/1979), str. 508-511.
38. Bennett, T.W. (1998): *Using children in armed Conflict: A legitimate African tradition?Criminalizing the recruitment of child soldiers*, http://www.essex.ac.uk/armedcon/Issues/Texts/Soldiers002.htm.
39. Berliner, David C.; Biddle, Bruce J. (1995): *The Manufactured Crisis: Myths, Fraud, and the Attack on America's Public Schools*, Cambridge: Perseus Books.
40. Bernhardt, Lauren (2010): *Kommercializing Kids: Advertising to Children since Deregulation*, Honors Capstone: General University Honors.

41. Bero, Lisa Anne; Galbraith, Alison; Drummond, Rennie (1992): „The Publication of Sponsored Symposiums in Medical Journals“, *New England Journal of Medicine*, 327 (1992), str. 1135-1140.
42. Beveridge, William (1942): *Social Insurance and Allied Services*, http://www.scielosp.org/pdf/bwho/v78n6/v78n6a17.pdf.
43. Bhagwati, Jagdish (2004): *In Defense of Globalization*, New York: Oxford Univesity Press.
44. Blackburne, Linda (1998): „Swept out of sight“, *TES Newspaper*, 27. 11. 1998.
45. Bloch, Ernst (1982): *Duh utopije*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
46. Bloch, Ernst (1982): *Princip nada* (I-III), Zagreb: Naprijed.
47. Bloch, Ernst (1986): *Oproštaj od utopije?*, Beograd: Izdavački centar Komunist.
48. Bloechl, Jeffrey (2000): *The Face of the Other and the Trace of God: Essays on the Philosophy of Emmanuel Levinas*, New York: Fordham University Press.
49. Blumgart, Hermann L. (1964): „Caring for the Patient“, *New England Journal of Medicine*, 270 (9/1964), str. 449-456.
50. Boff, Leonardo (1997): *A Águia e a Gainha*, Petropolis: Vozes.
51. Boff, Leonardo (2008): *Essential Care. An Ethics of Human Nature*, Waco: Baylor University Press.
52. Boff, Leonardo (2010): *Nova etika za treće tisućljeće*, https://engb.facebook.com/note.php?note_id=487654168463&comments.
53. Boff, Leonardo (2012) *What does caring mean?*, http://leonardoboff.wordpress.com/2012/05/26/what-does-caring-mean/.
54. Bochenski, Joseph M. (1968): *The Metods of Contemporary Thought*, New York: Harper and Row.
55. Boli-Bennet, John; Meyer, John W. (1978): „The ideology of childhood and the state: rules distinguishing children in national constitutions, 1870-1970.“, *American Sociological Review*, 43 (6/1978), str. 797-812.
56. Bolin, Per (1989): *Work, familiy and the state: Child labor and the organization of production in the British cotton industry, 1780-1920.*, Lund: Lund University Press.
57. Bourdillon, Michael; Myers William; White, Ben (2009): „Reassessing working children and minimum-age standards“, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 29 (3-4/2009), str. 106-117.

58. Bourdillon, Michael; Levison, Deborah; Myers, William; White, Ben (2010): *Rights and wrongs of children's work*, New Brunswick: Rutgers University Press.
59. Bourdillon, Michael (2014): „Children's Work“, Ben – Arieh, Asher; Casas, Ferran; Frones, Ivar; Korbin, Jill E. (ur.), *Handbook of Child Well-Being. Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Dordrecht: Springer Science+Business Media.
60. Bowden, Peta (2001): *Caring. Gender-sensitive ethics*, London i New York: Routledge.
61. Boyden, Jo; Ling, Bigitta; Myers, William (1998): *What Works for Working Children*, Stockholm: Rädda Barnen, UNICEF.
62. Boyden, Jo; de Berry, Joanna (ur.), *Children and Youth on the Front Line*. *Ethnography, Armed Conflict, and Displacment*, New York: Berghahn Books.
63. Bradshaw, Ann (1996): „Yes! There is an ethics of care: an answer for Peter Allmark“, *Journal of Medical Ethics*, 22 (1/1996), str. 13 – 15.
64. Brett, Rachel (2002): *Girl Soldiers: Challenging the Assumptions*, New York/Geneva: Quaker United Nations Offices.
65. Brett, Rachel; Specht, Irma (2004): *Young Soldiers. Why They Choose to Fight?*, Geneva: Rienner, ILO.
66. Breznitz, Shlomo (ur.) (1982): *The Denial of Stress*, New York: International Universities Press.
67. Buber, Martin (1977): *Ja i Ti*, Beograd: Izdavačko preduzeće »Rad«.
68. Budimir, Ljilja (2011): „Mogućnost održivosti filozofske antropologije kod Karla Jaspersa“, *Filozofska istraživanja*, 31 (3/2011), str. 537-556.
69. Bush, George W. (2004): *President Addresses the Nation in Prime Time Press Conference*, http://www.whitehous.gov/news/releases/2004/0420040413-20.html.
70. Cabot, Richard C. (1926): *Adventures on the Borderlands of Ethics*, New York: Harper & Brothers.
71. Campanella, Tommaso (1953): *Grad sunca*, Zagreb: Zora.
72. Campbell, Joseph (2008): *The Hero with a Thousand Faces*, Princeton: World Library, Princeton University Press.
73. Canadian Institute for Health Information (2014): *National Health Expenditure Trends, 1975. to 2014.*, str. 18.; http://www.cihi.ca/web/resource/en/nhex_2014_report_en.pdf.
74. Canadian International Development Agency (2005): *Child Soldiers in Sierra Leone: Experiences, Implicatons and Strategies for Rehabilitation and Community reintegration*,

http://www.operationspaix.net/DATA/DOCUMENT/5552~v~Child_Soldiers_in_Sierra_Leone__Experiences_Implications_and_Strategies_for_Rehabilitation_and_Community_Reintegration.pd.

75. Carlsson-Paige, Nancy (2008): *Taking Back Childhood: Helping Your Kids Thrive in a Fast-Paced, Media-Saturated, Violence Filled World*, New York: Hudson Street Press.
76. Carper, Barbara A. (1978): „Fundamental Patterns of Knowing in Nursing“, u: *Advances in Nursing Science*, 1 (1/1978), str. 13–24.
77. Carper, Barbara A. (1979): „The Ethics of Caring“, u: *Advances in Nursing Science*, 1 (3/1979), str.11-20.
78. Cassell, Eric. J. (1995): *The Healer's Art*, Cambridge: MIT Press.
79. Cassell, Eric. J. (2004) *The Nature of Suffering and the Goals of Medicine*, New York: Oxford University Press.
80. CBC News (2010): *Khadr should go back to Canada: UN Official*, http://www.cbc.ca/news/pdf/omar-khadr-letter.pdf.
81. Centers for Medicare & Medicaid Services, Office of the Actuary (2012): *National Health Expenditure Projections 2012-2022*., http://www.cms.gov/Research-Statistics-Data-and-Systems/Statistics-Trends-and Reports/NationalHealthExpendData/downloads/proj2012.pdf.
82. Chen, Brian (2009): *Nike: The Sweatshop Debate*, http://faculty.haas.berkeley.edu/brchen/nike_sweatshop.pdf.
83. Child Labor Public Education Project (2011): *Physical Differences between Children and Adults May Increase Children's Work-related Risks*, https://www.continuetolearn.uiowa.edu/laborctr/child_labor/about/health_issues.html.
84. Child Soldiers International (2001): *Child Soldiers Global Report 2001 - Democratic Republic of the Congo*, http://www.refworld.org/docid/498806012d.html.
85. Clark, Jenifer D. (1992): „Women in the French Revolution: the Failure of the Parisian Women's Movement in Relation to the Theories of Feminism of Rousseau and Condorcet“, *The Concord* Rewiew, (7/1992), str. 115-127.
86. Clebsch, A. William; Jakle, Charles R. (1967): *Pastoral Care in Historical Perspective. An Essay with Exhibits*, New York: Harper and Row.
87. CNN (2000): *EPA phasing out popular ant and roach poison*, 5. 12. 2000.

88. Coalition to Stop the Use of Child Soldiers (2000): *The Use of Child Soldiers in the Americas: An Overview*, http:// www.us.childsoldiers.org/child_soldiers/child-sold.html.
89. Coalition to stop the use of Child Soldiers (2000): *Girls Without Guns: An Agenda on Child Soldiers for 'Beijing Plus Five'*, https://www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000050.pdf.
90. Coalition to Stop the Use of Child Soldiers (2003): *Guide to the Optional Protocol on the Involment of Children in Armed Conflict*, New York: The United Nations Children's Fund (UNICEF).
91. Coalition to Stop the Use of Child Soldiers (2008): *Child Soldiers Global Report 2008.*, London: Bell and Bain.
92. Coalition to Stop the Use of Child Soldiers (2009): „Where There Is War, There Are Child Soldiers", Wiener, Gary (ur.), *Child Labor*, Detroit: Greenhaven Press.
93. Coalition to Stop the Use of Child Soldiers (2010): *Briefing paper. Democratic Republic of the Congo, Mai Mai Child Soldier Recruitment and Use: Entrenched and Unending*, http://www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000910.pdf.
94. Cohen, Andrew (2012): „The Torture Memos, 10 Years Later", *The Atlantic*, 6. 2. 2012.
95. Cole-Adams, Kate (1993): „Soft Sell Goes to School", *Time Australia*, 8 (46/1993), 52-55.
96. Collier, Paul (2003): „How to Stem Civil Wars, It's the Economy, Stupid", *International Herald Tribune*, 2. 5. 2003.
97. Concordia Volunteer Abroad Program (2015): *About Gulu, Uganda*, http://www.concordiavolunteers.org/about-gulu-uganda-2/.
98. Connell, Bob (1998): „A Moment of Danger", *Education Links*, (1/1998), str. 9-12.
99. Conrad, Peter (2007): *The Medicalization of Society: On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
100. Consumers Union's Education Services Department (1998): „Captive Kids: Commercial Pressures on Kids at School", https://consumersunion.org/news/captive-kids-a-report-on-commercial-pressures-on-kids-at-schools-part-one/.
101. Copleston, Frederick (1966): *Contemporary Philosophy: Studies of Logical Positivism and Existentialism*, Westminster: MD Newman.
102. Coster, Helen (2010): „Child Workers of Bolivia, Unite!", *Foreign Policy*, 19. 11. 2010.

103. Cox, Eva (1998): „Foreword: Growing Social Capital“, Reid, Alan (ur.), *Going Public: Education in Australia*, Canberra: Australian Curriculum Studies Association (ACSA).
104. Cox, Stan (2013): *Any Way You Slice It. The Past, Present and Future of Rationing*, New York: The New Press.
105. Craven, Ruth F.; Hirnle, Constance J. (2003): *Nursing Theory and Conceptual Framework, Fundamentals of Nursing: Human Health and Function*, Philadephia: Lippincott Williams & Wilkins.
106. Crossette, Barbara (1999): „Sierra Leone is No Place to be Young“, *New York Times*, 14. 2. 1999.
107. Cunningham, Hugh (1995): *Children and childhood in western society since 1500*., London: Longman.
108. Cunningham, Hugh; Stromquist, Shelton (2005): „Child labor and the rights of children: historical patterns of decline and persistence“, Weston, Burns H. (ur.), *Child labor and human rights*, London: Lynne Reiner Pub.
109. Cunningham, Hugh (2006): *The invention of childhood*, London: BBC Books.
110. Cunningham, Hugh (2006): *Re-inventing of Childhood*, http://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/history/re-inventing-childhood.
111. Currie, Tyler (2003): „Braving Disney“, *Washington Post*, 9. 11. 2003.
112. Curtin, Leah (1980) „Ethical Issues in Nursing Practice and Education“, *Ethical Issues in Nursing and Nursing Education*, New York: National League for Nursing.
113. Czobor-Lupp, Mihaela (2010) *Heidegger's Contribution to an Ethic of Care and Responsiveness*, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1642117.
114. Čović, Ante (2004): *Etika i bioetika. Razmišljanja na pragu bioetičke epohe*, Zagreb: Pergamena.
115. Čović, Ante (2009): „Integrativna bioetike i problem istine“, *ARHE*, 6 (12/2009), str. 185-194.
116. Čović, Ante (2009): "Biotička zajednica kao temelj odgovornosti za ne-ljudska živa bića", Čović, Ante; Gosić, Nada; Tomašević, Luka (ur.), *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike*, Zagreb:Pergamena.
117. Čović, Ante (2009): „Uvodna riječ“, *Bioetika i dijete. Moralne dileme u pedijatriji* (programska publikacija istoimenog simpozija), Hrvoje Jurić (ur,), Zagreb: Hrvatsko bioetičko društvo.

118. Čović, Ante (2011): „Pojmovna razgraničenja: moral, etika, medicinska etika, bioetika, inegrativna bioetika“, Čović, Ante; Radonić, Marija (ur.), *Bioetika i dijete*, Zagreb: Pergamena, Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju.
119. Davin, Anna (1978): „Imperialism and motherhood“, *History Workshop*, 5 (1/1978), str. 9-65.
120. Davis, David Brion (1987): „Reflections on Abolitionism and Ideological Hegemony“, *American Historical Review*, 92 (4/1987), str. 797-812.
121. Davis, Jacky; Tallis, Raymond (ur.) (2013): *NHS SOS: How the NHS Was Betrayed and How We Can Save It*, London: Oneworld.
122. Davis, Jacky (2013): *Mythbuster: Health warning*, www.redpapper.org.uk/mythbuster-health-waerning/.
123. Davis, Jacky (2014): „There's no financial, ethical or clinical justification for NHS charges“, *The Guardian*, 4. 4. 2014.
124. Debord, Guy (2004): *Društvo spektakla*, Beograd: Porodična biblioteka.
125. Degler, Carl (1980): *At Odds: Women and the Family in America From the Revolution to the Present*, New York: Oxford University Press.
126. Denison, D. C. (1985): „The Year of Playing Dangerously“, *Boston Globe Magazine*, 8. 12. 1985.
127. Deppe, Hans-Ulrich (2009): „The Nature of Health Care: Commodification versus Solidarity“, Panitch, Leo; Leys, Colin (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Black Point: Fernwood Books.
128. Deresiewicz, William (2008): „The Disadvantages of an Elite Education“, *The American Scholar*, l. 7. 2008.
129. Descartes, Rene (1951): *Rasprava o metodi*, Zagreb: Matica hrvatska.
130. Dewey, John (1929): *Democracy and Education. An Introduction to the Philosophy of Education*, New York: MacMillan.
131. Diallo, Yacouba; Etienne, Alex; Mehran, Farhad (2013): „Global Child Labor Trends 2008. to 2012.“, http://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_23015/lang–en/index.htm.
132. Di Stefano, Christine (1991): *Configurations of Masculinity: A Feminist Perspective on Modern Political Theory*, Ithaca: Cornell University Press.

133. Dobnik, Verena (1997): „Chinese Workers Abused Making Nike's, Reeboks“, *Seattle Times*, 21. 9. 1997.
134. Donzelot, Jacques (1979): *The Policing of Families*, New York: Pantheon.
135. DoSomething Organization (2014): *11 Facts About Sweatshops*, https://www.dosomething.org/facts/11-facts-about-sweatshops.
136. Douglas, Farah (2000): „Children Forced to Kill“, *Washington Post*, 8. 4. 2000.
137. Drumbl, Mark A. (2012): *Reimagining Child Soldiers in International Law and Policy*, Oxford: Oxford University Press.
138. Dudding, Kate (2007): *Voices From the Past*, http://www.katedudding.com/newsletters/mar-2007.shtml.
139. Dumas, Laetitia; de Cock, Michaelle (2003): *Wounded Childhood: The Use of Child Soldiers in Armed Conflict in Central Africa*, Geneva: ILO, Geneva.
140. Dweyer, John (1987): *Virtuous Discourse Sensibility and Community in Late Eighteenth-Century Scotland*, Edinburg: John Donald Publishers.
141. Dye, Ellis (2009) „Sorge in Heidegger and in Goethe's Faust“, *Goethe Yearbook*, (16/2009), str. 208-218.
142. Džekobi, Rasel (2001): *Kraj utopije*, Beograd: Beogradski krug.
143. Eckstein, Harry (1958): *The English Health Service: Its Origins, Structure and Achievements*, Cambridge: Harvard University Press.
144. Elliott, Kimberly Ann; Freeman, Richard B. (2003): *Can Labor Standards Improve Under Globalization?*, Washington: Institute for International Economics.
145. Ellis, Markman (1996): *The Politics of Sensibility: Race, Gender and Commerce in the Sentimental Novel*, Cambridge: Cambridge Univesity Press.
146. Embar, Wanda (2012): *Sweatshops and Child Labor*, http://www.veganpeace.com/sweatshops/sweatshops_and_child_labor.htm.
147. Ember, Carol R., Ember, Melvin (ur.) (2004): *Encyclopedia of Medical Anthropology: Health and Illness in the World's cultures*, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
148. Emerson, Patrick M.; Portela Souza, Andre (2003): „Is There a Child Labor Trap? Inter-Generational Persistence of Child Labor in Brazil“, *Economic Development and Cultural Change*, 51 (2/2003), str. 375-398.

149. Emerson, Patrick M.; Knabb, Shawn D. (2008): *Expectations, Child Labor and Economic Development*, Corvallis: Oregon State University.
150. Emerson, Patrick M. (2009): „The Economic View of Child Labor“, Hindmann, Hugh D. (ur.), *The World of Child Labor. An Historical and Regional Survey*, New York: Armonk.
151. Engel, Georg L. (1977): „The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine“, *Science*, 196 (4286/1977), str. 129-136.
152. Engel, Michael (2000): *The Struggle for Control of Public Education. Market Ideology vs. Democratic Values*, Philadelphia: Temple University Press.
153. Enivromental Protection Agency (1999): *Protecting Children from Pesticides*, http://www.epa.gov/pesticides/citizens/kidpesticide.htrm.
154. Erikson, Erik H. (1963): *Childhood and Society*, New York: W. W. Norton.
155. Erikson, Erik H. (1982): *The Life Cycle Completed: A Review*, New York: W. W. Norton.
156. Erikson, Erik H. (1987): *A Way of Looking at Things: Selected Papers from 1930 to 1980*, New York: W. W. Norton.
157. Evans, Eric John (2004): *Thatcher and Thatcherism*, London: Routledge.
158. Ewen, Staurt (1976): *Captains of Consciousness*, New York: McGraw – Hill.
159. Faludi, Susan (1991): *Backlash: The Undeclared War Against American Women*, New York: Crown.
160. Farah, Douglas (2000): „Children Forced to Kill“, *Washington Post*, 8. 4. 2000.
161. Fao-ilo.org (2012): *Child Labor in Agriculture*, http://www.fao-ilo.org/fao-ilo-child.
162. Filipić, Petar (2014): *Anatomija destrukcije. Politička ekonomija hrvatskog visokog školstva*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
163. Filipović, Ružica (2008): „O obrazovanju i njegovu deformiranju u razdoblju znanja. Posljednja zadaća našega opstanka“, http://www.dugirat.com/novosti/100-obrazovanje/10196-Teorija-neobrazovanosti---zablude-dru%C5%A1tva-znanja--v15-10196.
164. Flynn, Thomas R. (1980): „Angst and Care in the Early Heidegger: the Ontic/Othologic Aporia“, *International Studies in Philosophy*, 12 (1/1980), str. 61-76.
165. Foucault, Michael (1967): *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, New York: New American Library.
166. Foucault, Michael (1977): *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, New York: Pantheon.

167. Foucault, Michael (1994): *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*, Zagreb: Informator.
168. Foucault, Michael (2009): *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977-1978.*, New York: Picador.
169. Fox News Latino (2014): *Bolivia on Verge of Becoming First Country to Legalize Child Labor at 10 Years Old*, http://latino.foxnews.com/latino/news/2014/07/17/bolivia-on-verge-becoming-first-country-to-legalize-child-labor-at-10-years-old/.
170. Frakt, David J. R. (2009): „Closing argument at Guantanamo: The Torture of Mohammed Jawad", *Harvard Human Rights Journal*, 22 (3/2009), str. 401-423.
171. Frakt, David J. R. (2011): „Mohammed Jawad and the Military Commissions of Guantanamo", *Duke Law Journal*, 60 (2011), str. 1367-1411.
172. Fraser, Nancy (2013): „How feminism became capitalism's handmaiden – and how to reclaim it", *The Guardian*, 18. 10. 2013.
173. Fuko, Mišel (2009): *Rađanje klinike. Arheologija medicinskog opažanja*, Novi Sad: Biblioteka Brodel.
174. Fukuyama, Francis (1994): *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
175. Gadamer, Hans-Georg (1996): *The Enigma of Health. The Art of Healing in a Scientific Age*, Stanford: Stanford University Press.
176. Galbraith, John Kenneth (1984): *The Anatomy of Power*, London: Hamish Hamilton.
177. Gamble, Andrew (1979): *The Free Economy and the Strong State: The Rise of the Social Market Economy*, http://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5431/2330#.VPYFNtuwhdh.
178. Gamble, Andrew (1994): *The Free Economy and the Strong State*, London: Macmillan.
179. Garfield, Richard M.; Frieden, Thomas; Vermund, Sten H. (1987): „Health-Related Outcomes of War in Nicaragua", *American Journal of Public Health*, 77 (5/1987), str. 615–618.
180. Garz, Detlef (2009): *Lawrence Kohlberg: An Introduction*, Leverkuzen: Barbara Budrich Publishers.
181. Gelven, Michael (1989): *A Commentary on Heidegger's Being and Time*, De Kalb: Northern Illinois University Press.
182. Gibney, Mark (2010): *Global Refugee Crisis: A Reference Handbook*, Santa Barbara: Greenwood publishing group.

183. Gilligan, Carol (1977): „Concepts of the Self and of Morality“, *Harvard Educational Review*, (11/1977), str. 481-517.
184. Gilligan, Carol (1979): „Woman's Place in Man's Life Cycle“, *Harvard Educational Review*, 49 (4/1979), str. 431-446.
185. Giligan Carol (1982): *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge: Harvard University Press.
186. Gilligan, Carol (1987): „Moral Orientation and Moral Development“, Feder Kittay, Eva; Mayers, Diana T. (ur.), *Woman and Moral Theory*, Totowa: Rowman & Littlefield.
187. Giligan, Carol (2013): *Feminist thoughts*, http://academic.evergreen.edu/curricular/hhd2005/WinterDownloads/TongCh5.pdf.
188. Given, Olivia (2009): „An Indictment of Sweatshops“, Williams, Mary E. (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, San Diego: Greenhaven Press.
189. Gladwell, Malcolm (2014): *David i Golijat. Slabi i neprilagođeni u borbi s divovima*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
190. Glazier, David (2010): „A Court Without Jurisdiction. A Critical Assessment of the Military Commission Charges Against Omar Khadr“, *Loyola-LA Legal Studies Paper No. 2010-37*., http://ssrn.com/abstract=1669946.
191. Global March Against Child Labor (2009): „Myths About Child Labor Abound“, Wiener, Gary (ur.), *Child Labor*, San Diego: Greenhaven Press.
192. Global March. org (2012): *Myths associated with child labor*, http://beta.globalmarch.org/resourcecentre/child_labour/index.php.
193. Global Securuty Organization (2012): *Sierra Leone*, http://www.globalsecurity.org/military/world/war/sierra_leone.htm.
194. Goethe, Johann Wolfgang (2006): *Faust*, Zagreb: Školska knjiga.
195. Goldson, Edward (1993): „War Is Not Good for Children“, Leavitt, Lewis A.; Fox, Nathan A. (ur.), *The Psychological Effects of War and Violence on Children*, New York: Psychology Press.
196. Goodwin-Gill, Guy S.; Cohn, Illene (1994): *Child soldiers: The Role of Children in Armed Conflict*, New York: Oxford University Press.
197. Gorsky, Martin (2008): „The British National Health Service 1948–2008: A Review of the Historiography“, *Social History of Medicine*, 21 (3/2008), str. 437-460.

198. Gottschalk, Marie „US Health Reform and the Stockholm Syndrome“, Panitch, Leo; Leys, Colin (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Black Point: Fernwood Books.
199. Grant, Julia (2013): „Parent-child relations in Western Europe and North America“, Fass, Paula S. (ur.), *The Routledge history of childhood in the Western world*, London: Routledge.
200. Grant, Mary A. (prijevod i ur.) (1960): *The Myths of Hyginus*, Lawrence: University of Kansas Press.
201. Green America (2014): *Economic action to end sweatshop and forced child labor*, http://www.greenamerica.org/programs/sweatshops/whattoknow.cfm.
202. Green, Andy (1990): *Education and state formation: The rise of education systems in England, France and the USA*, London: The MacMillan Press.
203. Grossman, Dave (2010): „Hope on The Battlefield“, Dacher Keltner, Jason Marsh, Jeremy Adam Smith (ur.), *The Compassionate Instinct*, New York: W. W. Norton & Company.
204. Gröschl-Bar, Gabriele; Stumpfögger, Niko (2008): „Krankerhäuser“, Brandt, Torsten; Schulten, Thorsten; Sterkel, Gabriele; Wiedemuth, Jörg (ur.), *Europa im Ausverkauf. Liberalisierung und Privatisierung öffentlicher Dienstleistungen und ihre Folgen für die Tarifpolitik*, Hamburg: VSA Verlag.
205. Gunaratna, Rohan (1998): „LTTE Child Combatants“, *Jane's Intelligence Review*, (6/1998).
206. Habermas, Jürgen (1989): *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry Into a Category of Bourgois Society*, Cambridge: MIT Press.
207. Habermas, Jürgen (1990): *Moral Consciousness and Communicative Action*, Cambridge: MIT Press.
208. Hacker, Jackob S. (2002): *The Divided Welfare State: The Battle over Public and Private Social Benefits in the United States*, Cambridge: Cambridge University Press.
209. Hedges, Chris (2011): *Carstvo opsjena. Kraj pismenosti i trijumf spektakla*, Zagreb: Algoritam.
210. Hall, Stuart; Jacques, Martin (ur.), (1983): *The Politics of Thatcherism*, London: Lawrence and Wishart.
211. Ham, Chris (1994): „Reforming Health Services: Learning from the UK Exsperience“, *Social Policy & Administration*, 28 (4/1994), str. 293-298.

212. Harden, Blaine (2000): „Africa's Gems: Warfare's Best Friend“, *New York Times*, 4. 4. 2000.
213. Harman, Danna (2001): „Aid Agencies Help to Rid Child Soldiers of War's Scars“, *Christian Science Monitor*, 30. 10. 2001.
214. Harrison, Stephen (1992): *Just Managing: Power and Culture on the National Health Service*, Basingstoke: Macmillan.
215. Hartjen, Clayton A.; Priyadarsini, S. (2012): *The Global Victimization of Children: Problems and Solutions*, New York: Springer.
216. Hayes, Cheryl D.; Palmer, John L.; Zaslow, Martha J. (ur.) (1990): *Who Cares for America's Children? Child Care Policy for the 1990's*, Washington: National Academy Press.
217. Hannay, Alastair (1982): *Kierkegaard*, London: Routledge and Kegan Paul.
218. Harris, John; Holm, Soren(2003): „Should we presume moral turpitude in our children? – Small children and consent to medical research“, *Theoretical Medicine and Bioethics*, 24 (2/2003), str. 121-129.
219. Harrison, Christine; Kenny, Nuala P.; Sidarous, Monna; Rowell, Mary (1997): „Bioethics for clinicians: Involving children in medical decisions“, *Canadian Medical Association Journal*, 156 (1997), str. 825-828.
220. Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Basil Blackwell.
221. Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*, New York: Oxford University Press.
222. Hausman, Daniel M. (2011): „A Lockean Argument for Universal Access to Health Care“, *Social Philosophy and Policy*, 28 (2/2011), str. 166-191.
223. Heath, Helen (1998): „Reflection and Patterns of Knowing in Nursing“, *Journal of Advanced Nursing*, 27 (1/1998), str. 1054-1059.
224. Hedges, Chris (2011): *Carstvo opsjena. Kraj pismenosti i trijumf spektakla*, Zagreb: Algoritam.
225. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2000): *Fenomenologija duha*, Zagreb: Naklada Ljevak.
226. Heidegger, Martin (1988): *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed, Zagreb.
227. Heidegger, Martin, Jaspers, Karl (1990): *Briefwechsel 1920-1963.*, Frankfurt am Main: Herausgegeben von Walter Biemel und Hans Saner, Klostermann.
228. Heidegger, Martin (1996): *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb: Naklada Naprijed.

229. Hellander, Ida (2008): „The deepening crisis in US health care: a review of data, Spring 2008.“, *International Journal of Health Services*, 38 (4/2008), str. 607-623.
230. Held, Virginia (2006): *The Ethics of Care: Personal, Political, Global*, New York: Oxford University Press.
231. Helios Health (2000): *Government Restricts Use of Popular Pesticide*, http://www.helioshealth.com/cgi-bin/news.
232. Hendrick, Harry (1990): „Constructions and Reconstructions of British Childhood: An Interpretative Survey, 1800 to the Present“, James, Alison; Prout, Alan (ur.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, London: Falmer Press.
233. Hendrick, Harry (1997): *Children, childhood and England society, 1880-1990*., Cambridge: Cambridge University Press.
234. Herbert, Bob (1996): „In America: Nike's Pyramid Scheme“, *The New York Times*, 10. 6. 1996.
235. Herbert, Bob (1996): „In America: Nike's Bad Neighborhood“, *The New York Times*, l4. 6. 1996.
236. Herder, Johann Gottfried (2013): *Das Kind der Sorge*, http://www.communitassaturni.de/Saturnkunst/Das_Kind_der_Sorge/das_kind_der_sorge.html.
237. Hermann, Christoph (2009) „The Marketisation of Health Care in Europe“ Panitch, Leo; Leys, Colin (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Black Point: Fernwood Books.
238. Herszenhorn, David M. (2006): „New York Court Cuts Aid Sought by City Schools“, *New York Times*, 21. 11. 2006.
239. Heywood, Colin (2001): *A history of childhood: Children and childhood in the West from medieval to modern times*, Cambridge: Polity.
240. Hilowitz, Janet (2000): *International Programme on the Elimination of Child Labour (IPEC) Labelling Child Labour Products*, http://www.ilo.org/public//english/standards/ipec/publ/policy/papers/labelling/part2.htm#c1-1.
241. Hindman, Hugh D. (2002): *Child labor: An American history*, New York: M. E. Sharpe.

242. Hindmann, Hugh D. (2009): „Editor's Note: Measuring Child Labor“, Hindmann, Hugh D. (ur.), *The World of Child Labor. An Historical and Regional Survey*, New York: M. E. Sharpe.
243. Hirschman, Albert Otto (1991): *Strasti i interesi*, Zagreb: Stvarnost.
244. Hobsbawm, Eric John (1987): *Doba revolucije. Evropa 1789—1848.*, Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost.
245. Hockenberry, Marilyn J.; Wilson, David (2012): *Wong's Essentials of Pediatric Nursing*, St. Louis: Mosby.
246. Homer-Dixon, Thomas F. (1994): „Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence from Cases“, *International Security*, 19 (1/1994), str. 5-40.
247. Homer-Dixon, Thomas F. (2002): „Synchronous Failure: The Real Danger of the 21st Century“, The Robert J. Pelosky, Jr. Distinguished Lecture, The Elliott School of International Affairs, George Washington University, Washington, D.C., transkript govora održanog 4. 12. 2002., http://www.homerdixon.com/talksspeeches.html.
248. Honore, Carl (2009): *Pod Pritiskom. Spašavanje djece od kulture hipperroditeljstva*, Zagreb: Algoritam.
249. Honwana, Alinda (2001): „Children of War: Understanding War and War Cleansing in Mozambique and Angola“, Chesterman, Simon (ur.), *Civilians in War*, Boulder: Lynne Rienner Publisher.
250. Hood, Christopher (1991): „A Public Management for All Seasons?“, *Public Administration*, 69 (1/1991), str. 3-19.
251. Hodžić, Dževad (2008): *Odgovornost u znanstvenotehnološkom dobu*, Sarajevo: Tugra.
252. Honoré, Carl (2009): *Pod pritiskom. Spašavanje djece od kulture hiperroditeljstva*, Zagreb: Algoritam.
253. Honwana, Alcinda (2006): *Child Soldiers in Africa*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
254. Hopkins, Jeffrey (1996): „Excavating Toronto's Undergraund Streets: In Search of Equitable Rights, Rules and revenue“, Caulfield, John; Peake, Linda (ur.), *City Lives and City Forms*, Toronto: Univesity of Toronto Press.
255. Horn, Margo (1989): *'Before it's too late': The child guidance movement in the United States, 1922-145*, Philadelphia: Temple univesity Press.

256. Horkheimer, Max; Adorno, Theodore (1989): *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša.
257. Horowitz, Allan (2002): *Creating Mental Illness*, Chicago:University of Chicago Press.
258. Horowitz, Allan; Wakefield, Jerome (2003): *The Loss of Sadness. How Psychiatry Transformed Normal Misery into Depressive Disorder*, Oxford: Oxford University Press.
259. Human Rights Watch (2000): *Sierra Leone Rebels Forcefully Recruit Child Soldiers. RUF Targets Children for Fighting, Force Labor and Sexual Exploatation*, http://www.hrw.org/news/2000/05/31/sierra-leone-rebels-forcefully-recruit-child-soldiers.
260. Human Rights Watch (2002): *Tainted Harvest: Child Labor and Obstacles to Organizing on Ecuador's Banana Plantations*, New York: HRW.
261. Human Right Watch (2004): *Living in Fear: Child Soldiers and the Tamil Tigers in Sri Lanka*, http://www.hrw.org/reports/2004/srilanka1104/srilanka1104.pdf.
262. Human Rights Watch (2005): *Colombia: Armed Groups Send Children to War*, http://www.hrw.org/news/2005/02/21/colombia-armed-groups-send-children-war.
263. Hume, David (1978): „O ostalim vrlinama i porocima“, Tubić, Risto (ur.), *Britanska filozofija morala*: *etičke teorije od XVII do konca XIX vijeka, Hrestomatija etičke misli*, Sarajevo: Svjetlost.
264. Humphreys, Macartan; Weinstein, Jeremy (2004): *What the Fighters Say: A Survey of Ex-Combatants in Sierra Leone, June –August 2003, Interim Report*, Freetown: PRIDE.
265. Humphrey, Thomas (2007): „Child soldiers: rescuing the lost childhood“, *Australian Journal of Human Rights*, 13 (1/2007), str. 113-148.
266. Hutcheson, Francis (1971): „Inquiry Into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue“, *Collected Works of Francis Hutcheson*, Hildesheim: George Olms Verlagsbuchhandlung.
267. Hutcheson, Francis (1978): „O karakteru vrline saobrazne istini ili razumu“, Tubić, Risto (ur.), *Britanska filozofija morala*: *etičke teorije od XVII do konca XIX vijeka, Hrestomatija etičke misli,* Sarajevo: Svjetlost.
268. Hume, David (1983): *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Sarajevo: Veselin Masleša.
269. Hurst, Peter (2007): „Health and Child Labor in Agriculture“, *Food and Nutrition Bulletin*, 28 (2/2007), str. 364-371.
270. Huesemann, Michael; Huesemann, Joyce (2011): *Techno-fix: why technology won't save us or the environment*, Gabriola Island: New Society Publishers.

271. Huxley, Aldous (1998): *Vrli novi svijet*, Zagreb: Izvori.
272. Hyginus, C. Julius (1976): *Fabularum Liber*, New York: Garland.
273. Iacoboni, Marco (2009): *Mirroring People.The Science of Empathy and How We Connect with Others*, New York: Picador.
274. Ide, Lisa S. R.; Parker, David L. (2005): „Hazardous child labor: Lead and neurocognitive development“, *Public Health Reports*, 120 (6/2005), str. 607-612.
275. Ignatieff, Michael (1998): *The Warrior's Honor: Ethnic War and the Modern Conscience*, New York: Holt.
276. Ignjatović, Suzana; Tomanović, Smiljka (2007): „Socijalni kapital i prostor“, *Sociologija i prostor*, 49 (3/2007), str. 269-286.
277. Illich, Ivan (1971): *Deschooling Society*, New York: Harper & Row.
278. Illich, Ivan (1990): *Zdravlje kao lična odgovornost? Ne, hvala! Manifest higijenske autonomije*, http://anarhisticka-biblioteka.net/library/ivan-illich-zdravlje-kao-licna-odgovornost-ne-hvala#toc3.
279. Illich, Ivan (2010): *Medicinska Nemeza. Eksproprijacija zdravlja*, Zagreb: Litteris.
280. Institute for Global Labour and Human Rights (2013): *Gap and Old Navy in Bangladesh.Cheating the poorest workers in the world*, Pittsburgh: Institute for Global Labour and Human Rights.
281. International Conference on Primary Health Care (1973): *Declaration of Alma-Ata*, http://www.who.int/publications/almaata_declaration_en.pdf.
282. International Labor Organisation (1973): *Convention Concering Minimum Age for Admision to Employment* (C 138), http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C138.
283. International Labor Organisation (1996): *Child Labor: Targeting the Intolerable*, Geneva: International Labor Office.
284. International Labor Organisation (1999): *Convention Concering the Prohibition and Immediate Action for the Elimination of the Worst Forms of Child Labour* (C182), http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_decl_fs_46_en.pdf.

285. International Labor Organization (2003): *Wounded Childhood: The Use of Children in Armed Conflict in Central Africa,* Geneva: ILO.
286. International Labor Organisation (2010): *Accelerating action against child labour – Global Report under the follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work 2010*., Geneva: International Labor Office.
287. International Labor Organisation (2010): *One hour against a child labor,* http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/moscow/areas/ipec/docs/one_hour_against_child_labour.pdf.
288. ILO-IPEC (2003): *Investing in Every Child. Economic Study of the Cost and Benefits of Eliminating Child Labor*, Geneva: International Labor Office.
289. ILO-IPEC (2003): *Wounded Childhood. The Use of Children in Armed Conflict in Central Africa,* Geneva: International Labour Office.
290. ILO-IPEC (2013): *Marking progress against child labor – Global estimates and trends 2000-2012.,* http://www.ilo.org/ipec/lang--en/index.htm.
291. Iovine, Julie V. (1999): „Product Labeling Programs May Not Reduce Child Labor", Williams, Mary E. (ur.), *Child Labor and Sweatshops,* San Diego: Greenhaven Press.
292. IPEC – ILO (2013): *Marking progress against child labor. Global estimates and trends 2000-2012.,* http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipec/documents/publication/wcms_221513.pdf.
293. IRIN (2003): „Liberia: Child Soldiers Are Back on the Frontline", *Integrated Regional Information Networks (IRIN),* 9. 6. 2003.
294. IRIN (2004): *In-depth: Life in Northern Uganda, Uganda: Overview,* http://www.irinnews.org/in-depth/65780/23/uganda-overview.
295. Iritani, Evelyn (2003): „Child Labor Rules Don't Ease Burden in Bangladesh", *Los Angeles Times,* 4. 5. 2003.
296. Iritani, Evelyn (2009): „Bangladeshi Families Suffer Due to New Child Labor Laws", Wiener, Gary (ur.), *Child Labor,* Detroit: Greenhaven Press.
297. Jablonka, Ivan (2013): „Social Welfare in the Western world and the rights of children", Fass, Paula F. (ur.), *The Routledge history of childhood in the Western world,* London: Routledge.
298. Jacobson, Michael F.; Mazur, Laurie Ann (1995): *Marketing Madness,* Boulder: Westview Press.

299. James, Allison; Prout, Alan (1990): *Constructing and reconstructing childhood: Contemporary issues in the sociological study of childhood*, London: The Falmer Press.
300. James, Alison (1993): *Childhood Identities: Self and Social Relationships in the Experience of Chilhood*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
301. James, Allison; Chris Jenks (1996): „Public Perceptions of Childhood Criminality“, *The British Journal of Sociology*, 47 (2/1996), str. 315-332.
302. James, Alison (1997): *Constructing and reconstructing Childhood: Contemporary Issues In The Sociological Study of Chidhood*, London: Falmer Press.
303. James, Allison; James, Adrian (2004): *Constructing childhood: Theory, policy and social practice*, London: Palgrave Macmillan.
304. Jaspers, Karl (1973): *Filozofija egzistencije*. *Uvod u filozofiju*, Beograd: Prosveta.
305. Jaspers, Karl (1984) *Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung*, München: R. Piper & Co., Verlag.
306. Jaspers, Karl (1989): *Filozofija*, Sremski Karlovci: IK Zorana Stojanovića.
307. Jaspers, Karl (1998): *Duhovna situacija vremena*, Zagreb: Matica hrvatska.
308. Jaspers, Karl (2011): *Filozofska vjera*, Zagreb: Naklada Breza.
309. Jenckins, Christopher (1992): *Rethinking social policy: Race, poverty and the underclass*, New York: HarperPerennial.
310. Jodl, Friedrich (1975): *Istorija etike kao filozofske nauke I*, Sarajevo: Veselin Masleša.
311. Johnson, Paul (1991): *The Birth of the Modern*, London: Harper Collins.
312. Johnson, Robert (2011): *Wikileaks: U.S. Fought To Lower Minimum Wage in Haiti So Hanes and Levis Would Stay Cheap*, http://www.businessinsider.com/wikileaks-haiti-minimum-wage-the-nation-2011-6.
313. Jonas, Hans (1990)*: Princip odgovornost. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Sarajevo: Veselin Masleša.
314. Jonasen, Mary (2009): „Child Soldiers in Chad: A Policy Window for Change“, *Intersections*, 10 (1/2009), str. 309-329.
315. Jones, Del (1996): „Critics Tie Sweatshop Sneakers to 'Air Jordan'“, *USA Today*, 6. 6. 1996.
316. Jonsen, Albert R. (1990): *The New Medicine and the Old Ethics*, Cambridge: Harward University Press.

317. Jonsen, Albert R. (2001): *The Birth of Bioethics: Who is Paul Ramsey?*, http://www.cbc-network.org/2006/11/the-birth-of-bioethics-who-is-paul-ramsey-2/.
318. Jovanović, Neven (2008): „Unbildung“, *Zarez*, 16. 10. 2008.
319. Jung, Carl Gustav (1968): *Man and His Symbols*, New York: Dell Publishing.
320. Jung, Carl Gustav (1987): *Čovjek i njegovi simboli*, Zagreb: Mladost.
321. Jung, Carl Gustav (2003): *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Beograd: Atos Beograd.
322. Jurić, Hrvoje (2005): „Utopija – anti-utopija – post-utopija – utopija. Ili: utopija, filozofija i društveni život“, *Arhe*, (1/2005), str. 217-225.
323. Jurić, Hrvoje (2006): „Zdravlje i vrijednosti“, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, god. 2 (2006), sv. 6.
324. Jurić, Hrvoje (2010): *Etika odgovornosti Hansa Jonasa*, Zagreb: Pergamena.
325. Jurić, Hrvoje (2011): „Hans Jonas' Integrative Philosophy of Life as a Foothold for Integrative Bioethics“, *Jahr*, 2 (4/2011), str. 511–520.
326. Jurić, Hrvoje (2011): „Odgovornost za dijete kao paradigma bioetičke odgovornosti“, Čović, Ante; Radonić, Marija (ur.), *Bioetika i dijete*, Zagreb: Pergamena, Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju.
327. Kalyvas, Stathis N. (2005): „Warfare in Civil Wars“, Isabelle Duyvesteyn, Jan Angstrom (ur.), *Rethinking the Nature of War*, London/New York: Frank Cass.
328. Kant, Immanuel (2003): *Osnivanje metafizike ćudoređa*, Zagreb: Feniks.
329. Karakaš, Bernard (2014): „Bolivija dopustila ropski dječji rad“, *Večernji list*, 5. 07. 2014.
330. Kass, Leon R. (2003): *Beyond Therapy. Biotechnology and The Pursuit of Happiness*, New York: Regan Books.
331. Kawachi, Ichiro; Kennedy, Bruce P. (1997): „Socioeconomic determinants of health: health and social cohesion: why care about income inequality?“, *British Medical Journal*, 314 (4/1997), str. 1037-1040.
332. Cindi Katz, *Growing up global: Economic restructuring and children's everyday lives*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
333. Kaldor, Mary (2001): *New and Old Wars: Organized Violence in a Globalized Era*, London: Polity.
334. Kant, Immanuel, Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, Nietzsche, Friedrich (1990): *Ideja univerziteta*, Zagreb: Globus.
335. Kant, Immanuel (2000): *Pravno-politički spisi*, Zagreb: Politička kultura.

336. Kant, Immanuel (2006): *Anthropology from a Pragmatic Point of View,* Cambridge: Cambridge University Press.
337. Keairns, Yvonne E. (2002): *The Voices of Girl Child Soldiers: Summary,* New York/Geneva: Quaker United Nations Office.
338. Keay, Douglas (1987): „Aids, education and the year 2000!“, *Woman's Own*, 31. 10. 1987.
339. Keltner, Dacher, Marsh, Jason, Smith, Jeremy Adam (ur.) (2010): *The Compassionate Instinct. The science of Human Goodness,* New York: W. W. Norton & Company.
340. Kernaghan, Charles (2014): *Garment workers in Bangladesh fight back and win. The Institute initiates turnaround in major apparel producers,* Pittsburgh: Institute for Global Labour and Human Rights.
341. Kessler Harris, Alice (2003): *Out To Work: A History of Wage-Earning Women in the United States,* Oxford: Oxford University Press.
342. Kielburger, Craig (1996): „Stop Child Exploitation By Shopping With A Conscience“, *Chicago Tribune,* 15. 12. 1996.
343. Kielburger, Craig (1999): „Youth Activism Can Help Reduce Child Labor“, Williams, Mary E. (ur.), *Child Labor and Sweatshops,* San Diego: Greenhaven Press.
344. Klein, Naomi (2002): *No Logo,* Zagreb: VBZ.
345. Klein, Naomi (2008): *Doktrina šoka. Uspon kapitalizma katastrofe*, Zagreb: Posebna izdanja.
346. Klein, Rudolf (1995): *The New Politics of the NHS,* New York: Longman New York.
347. Knufken, Drea (2009): „Colombia's Girl Prostitutes Must Be Removed from Danger“, Wiener, Gary (ur.), *Child Labor,* Detroit: Greenhaven Press.
348. Kohlberg, Lawrence (1970): „Education for Justice: A Modern Statement of the Platonic View“, Sizer, Nancy F.; Sizer, Theodore R. (ur.), *Moral Education: Five Lectures,* Cambridge: Harvard University Press.
349. Kohlberg, Lawrence (1971): „Stages of moral development as a basis for moral education“, Beck, C. M.; Crittenden, B. S.; Sullivan, E. V. (ur.), *Moral Education,* New York: John Wiley.
350. Kohlberg, Lawrence (1973): „The Claim to Moral Adequacy of a Highest Stage of Moral Judgement“, *The Journal of Philosophy,* 70 (18/1973), str. 630-646.

351. Kohlberg, Lawrence (1973): *Collected Papers on Moral Development and Moral Education (1973)*, Harvard: Harvard University, Center for Moral Education.
352. Kohlberg, Lawrence (1981): *The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. Essays on Moral Development, Volume 1*, San Francisco: Harper and Row.
353. Kohlberg, Lawrence; Candee, Daniel (1984) „The relationship of moral judgment to moral action", Kohlberg, Lawrence (ur.), *Essays on moral development: Vol. 2. The psychology of moral development*, New York: Harper & Row.
354. Kohlen, Helen (2009): *Conflicts of Care; Hospital Ethics Committees in the USA and Germany*, Frankfurt/Main: Campus Verlag GmbH.
355. Kozier, Barbara; Erb, Glenora; Berman, Audrey; Snyder, Shirlee (2004): *The Nature of Nursing, Fundamentals of Nursing: Concepts, Process and Practice*, New Jersey: Prentice Hall.
356. Kierkegaard, Soren (1958): *Johannes Climacus. Or, De Omnibus Dubitandum Est. And A Sermon*, California: Stanford University Press.
357. Kierkegaard, Soren (1985): „Johanes Climacus; or, De Omnibus Dubitandum Est; and A Sermon", Hong, Edna H., Hong, Howard V. (ur.), *Kierkegaard's Writings, VII: Philosophical Fragments, or a Fragment of Philosophy/Johannes Climacus, or De omnibus dubitandum est*, New York: Princeton University Press.
358. Klein, Naomi (2008): *Doktrina šoka. Uspon kapitalizma katastrofe*, Zagreb: Posebna izdanja.
359. Klonoski, Richard J. (1984): „Being and Time Said All at Once: An Analysis of Section 42", *Tulane Studies in Philosophy*, 32 (1/1984), str. 62-68.
360. Kohn, Alfie (1995): „Save Our Schools ... From Business", *School Administrator*, (10/1995), str. 36.
361. Krivdić, Ivančica (2013): *Lovelockov živi planet Geja*, http://nova-akropola.com/covjek-i-svijet/ekologija/lovelockov-zivi-planet-geja/.
362. Kruger, Diana (2004): „Coffie Production Effects on Child Labor and Schooling in Rural Brazil", *Journal of Development Economics*, 82, 2004., str. 448-463.
363. Kruger, Diana (2006): „Child Labor and Schooling During a Coffee Sector Boom: Nicaragua 1993-1998.", Lopez-Calva, Luis F. (ur.), *Trabajo infantial: teoria y evidencia desde Latinoamerica*, Mexico City: D. F, Fondo de Cultural Economica de Mexico.

364. Kuipers, Joel C. (1989): „'Medical Discourse' in Antropological Context: Views of Language and Power“, *Medical Anthropology Quartely*, 3 (2/1989), str. 99-123.
365. Kundera, Milan (1997): *Iznevjerene oporuke. Esej*, Zagreb: Nakladani zavod Matice hrvatske.
366. Kunkel, Dale (2001): „Children and Television Advertising“, Singer, Dorothy G.; Singer, Jerome L. (ur.), *The Handbook of Children and Media*, Thousand Oaks:Sage
367. Kurien, John (1995): „The Kerala Model: Its Central Tendency and the Outlier“, *Social Scientist*, 23 (1/3/1995), str. 70-90.
368. Kuttner, Robert (1996): *Everything for Sale: The Virtues and Limits of Markets*, Chicago: University of Chicago Press.
369. Kutty, Raman (2012): *Rethinking the Kerala 'model' in health*, http://www.india-seminar.com/2012/637/637_v_raman_kutty.htm.
370. Kyle, Terri; Carman, Susan (2012): *Study Guide for Essentials of Pediatric Nursing*, Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins
371. Laforest, Ray (1997): „Disney and Cutler want to cut and run“, *Haiti Progres*, 15 (21/1997), str. 13-19.
372. Lalita, Rai (2011): *Nursing Concepts Theories & Principles*, Udaypur: Nabin Kumar Rai.
373. Lancy, David F. (2008): *The antropology of childhood: Cherubs, Chattel, Changelings*, Cambridge: Cambridge University Press.
374. Landes, Joan B. (1988): *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca: Cornell University Press.
375. Lapp, David (1994): „Private Gain, Public Loss“, *Enviromental Action*, 26 (1/1994), str. 15-17.
376. Larrabee, Mary Jeanne (ur.) (1993): *An Ethic of Care: Feminist and Interdisciplinary Perspectives*, New York: Routledge.
377. Lasch, Christopher (1979): *Haven in a Heartless World*, New York: Basic Books.
378. Laslett, Peter (1983): *The World We Have Lost*: *Further Explored*, London: Methuen.
379. Lawrence, Jon; Starkey, Pat (ur): (2001): *Child welfare and social action in the nineteenth and twentieth centuries: International perspectives*, Liverpool: Liverpool Univesity Press.
380. Lazar, Seth (2010): „The Responsibility Dilemma for Killing in War“, *Philosophy and Public Affairs*, 38 (2/2010), str. 180–213.

381. Leach, Penelope (2003): *Prvo djeca. Što današnje društvo ne čini, a trebalo bi, za današnju djecu*, Zagreb: Algoritam.
382. Le Fanu, James (1999): *The Rise and Fall of Modern Medicine*, New York: Carroll & Graf Publishers, Inc.
383. Leininger, Madeleine (1977): „Caring: The Essence and Central Focus of Nursing“, *The Phenomenon of Caring: Part V.*, Washington: American Nurses Foundation.
384. Leininger, Madeleine (ur.) (1981): *Caring: An Essential Human Need: Proceedings of Three National Caring Caring Conferences*, New York: Wayne State University Press.
385. Levitas, Ruth; Pantazis, Christina; Fahmy, Eldin; Gordon, David; Lloyd, Eva; Patsios, Demi (2007): *The multidimensional analxsis of social exclusion*, http://www.cabinetoffice.gov.uk/media/cabinetoffice/social_exclusion_task_force/assets/research/multidimensional.pdf.
386. Levinas, Emmanuel (1969): *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*, Pittsburgh: Duquesne University Press.
387. Levinas, Emmanuel (1991): *Otherwise than Being or Beyond Essence*, Boston: Kluwer Academic Publishers.
388. Levinas, Emmanuel (2006): *Totalitet i beskonačnost*, Beograd: NK Jasen.
389. Lewin, Tamara (2006): „As Math Scores Lag, a New Push for Basics“, *New York Times*, 14. 11. 2006.
390. Leys, Colin (2001): *Market-Driven Politics. Neoliberal Democracy and the Public Interest*, London: Verso.
391. Leys, Colin (2006): *Not safe in their hands. New Labour is in the process of achieving what Thatcher didn't dare – the demolition of the National Health Service*, http://www.redpepper.org.uk/Not-safe-in-their-hands/.
392. Leys, Colin (2006): *The great NHS 'deficit' con*, www.redpepper.org.uk/the-great-nhs-deficits-con/.
393. Leys, Colin (2009): *Killing your own creation*, http://www.redpepper.org.uk/Killing-your-own-creation/.
394. Leys, Colin (2010): *Dismantling the NHS*, www.redpepper.org.uk/dismantling-the-nhs/.
395. Leys, Colin (2010): „Health, Health Care and Capitalism“, Panitch, Leo; Leys, Colin (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Black Point: Fernwood Books.

396. Leys, Colin; Player, Stewart (2011): *The Plot Against the NHS*, London: Merlin Press.
397. Leys, Colin (2011): *Healthy alternatives*, www.redpapper.org.uk/healthy-alternatives/.
398. Liebel, Manfred (2004): *A Will of Their Own. Cross-Cultural Perspectives on Working Children*, London: Zed Books.
399. Liessmann, Konrad Paul (2008): *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
400. Lieten, G. C. M. Kristoffel (2009): „Toward an Integrative Theory of Child Labor", Hindman, Hugh D. (ur.), *The World of Child Labor. An Historical and Regional Survey*, Armonk, New York: M. E. Sharpe.
401. Light, Donald W. (2003): „Universal Health Care: Lessons From the British Experience", *American Journal of Public Health*, 93 (1/2003), str. 25-30.
402. Linn, Susan (2004): *Consuming Kids. The Hostile Takeover of Childhood*, New York: The New Press.
403. Lyotard, Jean Francois (1984): *The Postmodern Condition*, Manchester: University Press Manchester.
404. Lister, Ruth (2004): *Poverty*, Cambridge: Polity Press.
405. Local Goverment Chronicle (2012): *Staff keep NHS pensions as Virgin's Surrey deal goes through*, www.Igcplus.com/5043774.article.
406. Locke, John (2008): *Second Treatise of Goverment*, John Locke, *Two Treatise of Goverment*, Cambridge: Cambridge University Press.
407. Loeppky, Rodney (2009): „Certain Wealth: Accumulation in the Health Industry", Panitch, Leo; Leys, Colin (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Black Point: Fernwood Books.
408. Lomasky, Loren E. (1981): „Medical progress and National health Care", *Philosophy and Public Affairs*, 10 (1/1981)., str. 65-88.
409. Low, Donald Anthony (1988): „The Dislocated Polity", Bernt Hansen, Holger; Twaddle, Michael (ur.), *Uganda Now: Between Decay and Development*, London: James Currey.
410. Lupton, Deborah (1997): „Foucault and the Medicalization Critique", Peterson, Alan; Bunton, Robin (ur.), *Foucault: Health and Medicine*, London: Routledge.
411. Maarse, Hanks; Bartholomee, Yvette (2007): „A public-private analysis of the new Dutch health insurance system", *European Journal of Health Economics*, 8 (1/2007), str. 77-82.

412. MacDonald, Heather (1995): „Why John Can't Write: Teaching Grammar and Logic to College Students“, *Public Interest*, 22. 6. 1995.
413. Machal, Graca (1996): *Promotion and Protection of the Rights of children. Impact of Armed Conflict on Children*, New York: UNICEF.
414. Mackey, Louis (1972): „The Poetry of Inwardness“, Josiah Thompson (ur.), *Kierkegaard: A Collection of Critical Essay*, New York: Anchor.
415. Maloney, Philip J. (1997): „Levinas, substitution, and transcendental subjectivity“, *Man and the World*, 30 (1/1997), str. 49–64.
416. Mannheim, Karl (1968): *Ideologija i utopija*, Beograd: Nolit.
417. Marcum, James A. (2008): *An Introductory Philosophy of Medicine: Humanizing Modern Medicine*, Dordrecht: Springer Science+Business Media.
418. Marević, Jozo (2000): *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, I. svezak, A – L, Zagreb: Matica Hrvatska.
419. Marjanović, Stanislav (2008): *Basne po basnama Jeana de la Fontainea*, Zagreb: Škorpion.
420. Mark, Monica (2013): „Joseph Kony child soldier returns to terrorised boyhood village“, *The Guardian*, 23. 7. 2013.
421. Marriage, Zoë (2009): „Worst Forms of Child Labor: Children and War“, Hindman, Hugh D. (ur.), *The World of Child Labor.An Historical and Regional survey*, Armonk, New York: M. E. Sharpe.
422. Martensen, Robert (2008): *A Life Worth Living. A Doctor's Reflections on Illness in A High-Tech Era*, New York: Farrar, Straus and Giroux.
423. Martinez, Elizabeth; Garcia, Arnoldo (2014): *What is Neoliberalism? A Brief Definition for Activists*, http://www.corpwatch.org/article.php?id=376.
424. Martinez, Roy (1989): „An 'Authentic' Problem in Heidegger's Being and Time“, *Auslegung*, 15 (1/1988), str. 1-20.
425. Marx, Karl (1979): „Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine“, Dragičević, Adolf; Mikecin, Vjekoslav; Nikić, Momir (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Zagreb: Stvarnost.
426. Masland, Tom (2002): „Voices of the children: We killed and beat people“, *Newsweek*, 13. 5. 2002.

427. Masten, Ann S.(2001): „Ordinary magic: Resilience processes in development“, *American Psychologist*, 56 (3/2001), str. 227–238.
428. Mattera, Philip (2014): *Walt Disney: Corporate Rap Sheet*, http://www.corp-research.org/disney.
429. May, Gerarld G. (1982): *Care of Mind, Care of Spirith: Psychiatric Dimensions of Spiritual Direction*, San Francisco: Harper and Row.
430. May, Rollo (1969): *Love and Will*, New York: W. W. Norton & Company. Inc.
431. May, William F. (1975): „Code, covenant, contract, or philanthropy“, *Hastings Center Report*, 5 (12/1975), str. 29-38.
432. May, William F. (1983): *The Physician's Covenant: Images of the Healer in Medical Ethics*, Philadelphia: Westminster Press.
433. Mayeroff, Milton (1971): *On Caring*, New York: Harper & Row Publishers.
434. Maynes, Mary Jo (1985): *Schooling in Western Europe: A social history*, Albany: State Univesity of New York Press.
435. McConnan, Isobel (2000): *Child soldiers and children associated with the fighting forces, draft report of a desk study*, London: Save the Children UK.
436. McCulley, Carolyn (2008): *Radical Womanhood. Feminine Faith in a Feminist World*, Chicago: Moody Publishers.
437. McCauley, Natalie Ann (2009): „In Southeast Asia and Elsewhere, Child Sex Tourism Is a Significant Problem“, Wiener, Gary (ur.), *Child Labor*, Detroit: Greenhaven Press.
438. McGregor, Sue L. T. (2001): „Neoliberalism and Health Care“, *International Journal of Consumer Studies*, 25 (2/2001), str. 82-89.
439. McKay, Susan; Mazurana, Dyan (2004): *Where are the Girls?Girls in Fighting Forces in Northern Uganda, Sierra Leone and Mozambique: Their Lives Durin and After War*, Montreal: Rights & Democracy.
440. McMahan, Jeff (2005): „Self-defence and culpability“, *Law and Philosophy*, 24, 2005, str. 751–774.
441. McMahan, Jeff (2009): *Killing in War*, Oxford: Clarendon Press.
442. McMahan, Jeff (2009): „An Ethical Perspective on Child Soldiers“, Gates, Scott; Reich, Simon (ur.), *Child Soldiers in the Age of Fractured States*, Pittsburg: University of Pittsburg Press.

443. McMahan, Jeff (2011): „Who is Morally Liable to be Killed in War“, *Analysis Reviews*, 71 (3/2011), str. 544–559.
444. McNeill, John T. (1977): *A History of Cure of Souls*, New York: John T. Harper & Row.
445. Mechling, Jay (2013): „Children in scouting and other organizations“, Paula S. Fass (ur.), *The Routledge history of childhood in the Western world*, London: Routledge.
446. Mesquida, Christian G.; Wiener, Neil I. (1999): „Male Age Composition and Severity of Conflicts“, *Politics and the Life Sciences*, 18 (2/1999), str. 181-189.
447. Micklewright, John (2002): *Social exclusion and children: A European view for US debate*, Firenca: UNICEF Innocenti Research Centre.
448. Miller, Henry D. R.; Ginsburg, Mark B. (1991): „Restructuring Education and the State in England“, Ginsburg, Mark B. (ur.), *Understanding Educational Reform in Global Context*, New York: Garland Publishing.
449. Miller, Pavla (1998): *Transformations of patriarhacy in the West, 1500 – 1900.*, Bloomington: Indiana University Press.
450. Ministarstvo rada SAD-a (2014): *Bolivia 2013. Findings on the Worst Forms of Child Labor*, http://www.dol.gov/ilab/reports/child-labor/findings/2012TDA/bolivia.pdf
451. Moeller, Robert G. (1993): *Protecting motherhood: Women and the family in the politics of postwar West Germany*, Berkeley: University of California Press.
452. Modgil, Sohan, Modgil, Celia (ur.) (2011): *Lawrence Kohlberg. Consensus and Controversy*, New York: Routledge.
453. Molnar, Alex (2005): *School Commercialism: From Democratic Ideal to Market Commodity*, New York: Routledge.
454. Montgomery, Kathryn C. (2007): *Generation Digital: Politics, Commerce, and Childhood in the Age of the Internet*, Cambridge: MIT Press.
455. Mooney, Gerry (2005): „New Labor and Managerialism: Privatizing the Welfare State?*“* Lavalette, Michael; Alan, Pratt (ur.), *Social Policy – A Conceptual and Theoretical Introduction*, London*:* Sage.
456. Moore, Lorna G.; Van Arsdale, Peter W.; Glittenberg, Joann E.; Aldrich, Robert A. (1987): *The Biocultural Basis of Health. Expanding views of medical anthropology*, Prospect Heights: Waveland Press.
457. Moran, Michael (1999): *Governing the Healthcare State: A Comparative Study of the UK, the USA and Germany*, Manchester: Manchester University Press.

458. More, Thomas (1994): *Utopia*, London: Everyman.
459. Morin, Richard (1999): „Boy Trouble“, *Washington Post*, 24. 6. 1999.
460. Moris, Dejvid (2008): *Bolest i kultura u postmodernom dobu*, Beograd: Imago clio.
461. Munkler, Herfried (2005): *The New Wars*, London: Polity.
462. Murray, Charles (1984): *Losing ground: American social policy 1950-1980*, New York: Basic.
463. Narayan, Navin (1999): „International Partnerships Must Reduce the Use of Child Labor“, Williams, Mary E. (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, San Diego: Greenhaven Press.
464. National Union of Teachers (2004): *Briefing on School's Role in Promoting Child Health and Combating Commercialism*, https://www.teachers.org.uk/node/1196.
465. Natural Resources Defense Council (1997): *Our Children at Risk: The 5 Worst Environmental Threats to Their Health*, New York: NRDC.
466. Natural Resources Defense Council (1998): *Trouble on the Farm: Growing Up with Pesticides in Agricultural Communities*, New York: NRDC.
467. Navarro, Vincente (1976): *Medicine Under Capitalism*, New York: Prodist.
468. Neufeld, Gordon; Mate, Gabor (2004): *Hold On to Your Kids*. *Why Parents Need to Matter more than Peers*, New York: Ballantine Books.
469. New York Times Opinion (2002): „Stopping the Use of Child Soldiers“, *New York Times*, 22. 4. 2002.
470. Nieuwenhuys, Olga (1999): „The Paradox of the Competent Child and the Global Chilhood Agenda“, Fardon, Richard; van Binsbergen, Wim; van Dijk, Rijk (ur.), *Modernity on a Shoestring: Dimensions of Globalization, Consumption and Development in Africa and Beyond*, Leiden: EIDOS.
471. Nikarthil, Deepak Sasi (2015): *Economic Evolution of Kerala Health Model*, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2548902.
472. Nithya, N. R. (2013): „‘Kerala Model of Health’: Crisis in the Neo-liberal Era“, *International Journal of Science and Research (IJSR)*, 2 (8/2013), str. 201-203.
473. Noddings, Nel (2003): *Caring A Feminnie Aproach to Ethics and Moral Education*, Los Angeles: University of California Press.
474. Nordstrom, Carolyn (2004): *Shadows of War: Violence, Power, and International Profiteering in the Twenty-First Century*, Berkeley: University of California Press.

475. Norgren, Jill (1981): „In Search of a National Child-Care Policy“, *The Western Political Quarterly*, 34 (1/1981), str. 127-142.
476. Norton, Mary Beth (ur.) (1989): *Major Problems in American Women's History: Documents and Essays*, Lexington: D C Heath and Company.
477. Nunns, Alex (2013): The health hurricane: a year of destruction in the *NHS*, www.redpepper.org.uk/the-health-hurricane-a-year-of -destruction-in-the-nhs/.
478. Obučić, Engin (2011): „Blizina koja konstituiše“, *Diskursi. Društvo, religija, kultura*, 1 (1/2011), str. 59-73.
479. OCHA/IRIN (2004): *When the sun sets, we start to worry...« An Acount of Life in Northern Uganda*, Nairobi: IRIN.
480. OECD (2014): *Health Data 2014.*, http://www.oecd.org/els/health-systems/OECD-Health-Statistics-2014-Frequently-Requested-Data.xls.
481. Office of the Special Representative of the Secretary–General for Children and Armed Conflict (1999): *Visit to Sierra Leone*, https://childrenandarmedconflict.un.org/?post_type=field-visit&http://childrenandarmedconflict.un.org/?post_type=field-visit&p=4406.
482. O'Hagan, Andrew (2013): „Maggie“, *The New York Review of Books*, 23. 5. 2013.
483. Olafson, Frederick (1987): *Heidegger and the philosophy of Mind*, New Heaven: Yale University Press.
484. Omach, Paul (2002): *Civil War and Internal Displacement in Northern Uganda: 1986-1998.*, Kampala: NURRU Publications.
485. Open Society Foundations (2013): *The Trial of Charles Taylor before the Special Court for Sierra Leone: the Appeal Judgment*, 2013., http://www.opensocietyfoundations.org/briefing-papers/trial-charles-taylor-special-court-sierra-leone-appeal-judgment.
486. Organisation for Economic Co-operation and Development (2014): *OECD Health Statistics 2014.*, Paris: OECD.
487. Orwell, George (2001): *1984.*, Zagreb: Alfa.
488. Oslić, Josip (2001): „Etika Drugoga u Emmanuela Levinasa“, *Bogoslovska smotra*, 71 (1/2001), str. 17-54.
489. Oslić, Josip; Tolvajčić, Danijel (2007): „Odnos 'filozofijskog vjerovanja' i objavljene religije kod Karla Jaspersa“, *Bogoslovska smotra*, 77 (3/2007), str. 603-625.

490. Pani, Narendar; Jafar, K. (2010): „Mass Education-led Growth and Non-agrarian Villages: Long-term Results of the Kerala Model“, *Oxford Development Studies*, 38 (1/2010), str. 25-42.
491. Panitch, Leo; Leys, Colin (ur.), *Socialist Registar, 2010*: *Morbid Symptoms. Health under Capitalism*, Black Point: Fernwood Books.
492. Patai, Raphael (1972): *Myth and Modern Man*, New York: Englewood Cliffs, Prentice-Hall, New York.
493. Pateman, John; Vincent, John (1988): *Public Libraries and Social Justice*, Surrey: Ashgate Publishing Limited.
494. Patty, Anna (2007): „Something Stinks in Our Deteriorating Schools“, *Sydney Morning Herald*, 21. 3. 2007.
495. Peabody, Francis W. (1927): „The Care of the Patient“, John Stoeckle (ur.), *Encounters Between Patients and Doctors: An Antology*, Cambridge: MIT Press.
496. Peet, Richard (2009): *Unholy trinity: the IMF, World Bank, and the World Trade Organization*, London: Zed Books.
497. Pettersen, Tove (2008): *Comprehending Care*, Plymouth: Lexington Books.
498. Phillipson, Nicholas (1983): „Adam Smith as Civic Moralist“, Hont, Istvan; Ignatieff, Michael (ur.), *Wealth and Virtue. The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.
499. Platon (2000): *Obrana Sokratova*, Zagreb: Demetra, Filozofska biblioteka.
500. Platon (2001): *Država*, Zagreb: Naklada Jurčić.
501. Platon (2010): *Fedon ili o duši*, Zagreb: Naklada Jurčić, Zagreb.
502. Player, Stewart; Leys, Colin (2008): *Confuse and Conceal: The NHS and Independent Sector Treatment Centres*, Monmouth: Merlin.
503. Player, Stewart; Leys, Colin (2008): „Commodifying Health Care: The UK's National Health Service and the Independent Treatment Sector programme“, *Work Organization Labour & Globalization*, 2 (2/2008), str. 11-12.
504. Polakov Suranksy, Valerie (1982): *The Erosion of Childhood*, Chicago: University of Chicago Press.
505. Polany, Karl (1999): *Velika preobrazba*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
506. Pollitt, Katha (1992): „Are Women Morally Superior to Men?“, *The Nation*, 28. 12 1992.

507. Pollock, Allyson M. (2005): *NHS plc:The Privatization of Our Health Care*, London: Verso Books.
508. Pomfret, David (2010): „World context“, Colin Heywood (ur.), *A cultural history of childhood and family in the age of empire*, Oxford: Berg.
509. Porter, Roy (1999): *The Greatest Benefit of Mankind: A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*, London: Fontana Press.
510. Postman, Neil (1994): *The Disappearance od Childhood*, New York: Vintage Books.
511. Pöggeler, Otto (2005): *Heidegger u svome vremenu*, Sarajevo: Diskursi.
512. Pörksen, Uwe (1995): *Plastic Words: The Tyranny of Modular Language*, Pennsylvania: University Park.
513. Pratt, David (1999): *Sierra Leone: The Forgotten Crisis, Report to the Minister of Foreign Affairs by the Special Envoy to Sierra Leone*, www.sierra-leone.org/pratt042399.htm.
514. Pronovost, Gilles (1991): „Western Ethnocentricity in Studies on Leisure and Cultural Development“, *World Leisure and Recreation*, 33 (4/1991), str. 19-21.
515. Punamäki, Raija-Leena (1996): „Can Ideological Commitment Protect Children's Psihological Well-being in Situations of Political Violence?“, *Child Development*, 67 (1/1996), str. 55-69.
516. Quart, Alissa (2003): *Branded. The buying and selling of teenagers*, Cambridge: Perseus Publishing.
517. Ramgoolie, Monique (2001): „Prosecution of Sierra Leone's Child Soldiers: What Message is the UN Trying to Send?“, *Journal of Public and International Affairs*, 12 (1/2001), str. 145-162.
518. Ramsey, Paul (2002): *The Patient as Person*: *Explorations in Medical Ethics*, New Haven: Yale University Press.
519. Ranade, Elizabeth (2007): *Do International Sanctions reduce Child Labor? Evaluating the Impact of the 1992. U. S. Child Labor Deterrence Act on Bangladesh*, https://repository.library.georgetown.edu/bitstream/handle/10822/555853/etd_eir5.pdf?sequence=2.
520. Raphael, Dennis (2002): *Social Justice is Good for our Hearts: Why Societal Factors – not Lifistyles – are Major Causes of Heart Disease in Canada and Elsewhere*, Toronto: CJS Foundation for Research and Education.

521. Rathfelder, Martin (1998): *National Health Service Reorganisation: Learning from History*, http://www.sochealth.co.uk/1998/03/16/national-health-service-reorganisation-learning-from-history/.
522. Ray, Marilyn (1981): „A Philosophical Analysis of Caring within Nursing“, Leininger, Madeleine (ur.), *Caring: An Essential Human Need: Proceedings of Three National Caring Conferences*, New York: Wayne State University Press.
523. Redmond, Gerry (2014): „Poverty and Social Exclusion“, Ben – Arieh, Asher; Casas, Ferran; Frones, Ivar; Korbin, Jill E. (ur.), *Handbook of Child Well-Being. Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Dordrecht: Springer Science+Business Media.
524. Reich, Warren Thomas (1995): „History of the Notion of Care“, Reich, Warren Thomas (ur.), *Encyclopedia of Bioethics*, New York: Simon & Schuster Macmillan
525. Reich, Warren Thomas (1996): „Mit o ugovoru ili mit o skrbi? Narativna podrijetla bioetike“, *Društvena istraživanja*, 5 (3-4/1996), str. 559-578.
526. Reno, William (2000): „Shadow States and the Political Economy of Civil Wars“, Berdal, Mats R.; Malone, David (ur.), *Greed & Grievance: Economic Agendas in Civil Wars*, Boudler: Lynne Rienner Publishers.
527. Renner, Michael (1998): „The Global Divide: Socioeconomic Disparities and International Security“, Klare, Michael; Chandrani, Yogesh (ur.), *World Security: Challenges for a New Century*, New York: St. Martin’s Press.
528. Renner, Michael (2006): „State of the World 2005: Redefining security“, *Rethinking Global Security: An African Perspective?*, Nairobi: Heinrich Böll Foundation Regional Office.
529. Reuters (2001): „To Child Soldier, 14, War Was 'Shoot or Be Killed'“, *Reuters*, 12. 6. 2001.
530. Revkin, Andrew C. (2000): „E.P.A. Sharply Curtails the Use of a Common Insecticide“, *The New York Times*, 9. 6. 2000.
531. Reisman, George (1996): *Capitalism. A Treatise on Economics*, Ottawa: Jameson Books.
532. Rifkin, Jeremy (2009): *The Empathic Civilization. The Race to Global Consciousness In a World In Crisis*, New York: Penguin Group.
533. Rivera, Carla (2006): „Tutors Prepare Them – for Preschool and Kindergarten“, *Los Angeles Time*, 24. 9. 2006.

534. Rivett, Geoffrey (1998): *From Cradle to Grave: Fifty Years of the NHS*, London: The King's Fund.
535. Roberts, Donald F.; Foehr, Uhla G.; Rideout, Victoria; Brodie, Molly Ann (1991): *Kids and Media @ the New Millenium*, Menlo Park: Henry J. Kaiser Family Foundation.
536. Robinson, Fiona (1999): *Globalizing Care: Ethics, FeministTheory, and International relations*, Colorado: Westview Press.
537. Room, Graham (ur.) (1995): *Beyond the treshold: The measurement and analysis of social exclusion*, Bristol: Policy Press.
538. Rooney, Phyllis (1991): „A Different Different Voice: On the Feminist Challenge in Moral Theory", *The Philosophical Forum*, 22 (4/1991), str. 349-350.
539. Rosen, David M. (2005): *Armies of the Young: Child Soldiers in War and Terrorism*, New York: Rutgers University Press.
540. Rosen, David M. (2014): „Reflections on the Well-Being of Child Soldiers", Ben – Arieh, Asher; Casas, Ferran; Frones, Ivar; Korbin, Jill E. (ur.), *Handbook of Child Well-Being. Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Dordrecht: Springer Science+Business Media.
541. Rotman Zelizer, Viviana A. (1985): *Pricing the priceless child. The changing social value of children*, New York: Princeton University Press.
542. Rudd, Anthony (1993): *Kierkegaard and the Limits of the Ethical*, Oxford: Clarendon Press.
543. Ruddick, Sara (1989): *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*, Boston: Beacon Press.
544. Rupčić, Darija; Kelam, Ivica (2013): „Izgubljeni u prijevodu / Filozofsko poimanje jezika kao odnosa nad odnosom", *JAHR*, 4 (7/2013), str. 439-455.
545. Rupčić, Darija (2013): „Etika apela – Drugi kao poziv", *Filozofska istraživanja*, 132 (4/2013), str. 699–715.
546. Rousseau, Jean Jacques (1974): *Emile*, London: Dent.
547. Ryan, Timothy (1999): „Sweatshops Must Be Recognized as a Human Rights Violation", Mary E. Williams (ur.), *Child Labor and Sweatshops*, San Diego: Greenhaven Press.
548. Saha, Poulomi; Webb, Tobias (2009): „Corporations Must Take Responsibility for Child Labor", Gary Wiener (ur.), *Child Labor*, Detroit: Green haven Press.

549. Sahlberg, Pasi (2012): *Lekcije iz Finske. Što svijet može naučiti iz obrazovne promjene u Finskoj*, Zagreb: Školska knjiga.

550. Saltman, Kenneth (2000): *Collateral Damage: Corporatising Public Schools – a Threat to Democracy,* Lanham: Rowman & Littlefield.

551. Sandin, Bengt (1997): „In the large factory towns child labor legislation, child labor and school compulsion“, de Coninck-Smith, Ning; Sandin, Bengt; Schrumpf, Ellen (ur.), *Industrious children,* Odense: Odense University Press.

552. Sandin, Bengt (2010): „Education“, Heywood, Colin (ur.), *A cultural history of childhood and family in the age of empire,* Oxford: Berg.

553. Save the Children (2001): *Children of the Gun, Children in Crisis project report, 2000*., http://www.savethechildren.org/crisis.

554. Sandin, Bengt (2014): „Children and the Swedish welfare state: From different to similar“, Paula Fass, Michael Grossberg (ur.), *Reinventing childhood after world war II*, Philadelphia: University of Pennsylvania press.

555. Sandin, Bengt (2014): „History of Children's Well-Being“, Ben – Arieh, Asher; Casas, Ferrar; Frones, Ivar; Korbin, Jill E. (ur.), *Handbook of Child Well-Being. Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Dordrecht: Springer Science+Business Media.

556. Satyarthi, Kailash (2004): *Child Labor, Illiteracy, and Poverty, must be fought Together*, http://www.worldlearning.org/document-portal/communications/child-labor-illiteracy-and-poverty-must-be-fought-together-by-kailash-satyarthi/.

557. Schneiderman, Lawrence J.; Fabber-Langendoen, Kathy; Jecker, Nancy S. (1994): „Beyond Futility to an Ethic of Care“, *American Journal of Medicine*, 96 (2/1994), str. 110-114.

558. Schafer, Jessica (2004): „The Use of Patriarchal Imagery in the Civil War in Mozambique and It's Implications for the Reintegration of Child Soldiers“, Boyden, Jo; De Berry, Joanna (ur.), *Children and Youth on the Front Line: Ethnography, Armed Conflict, and Displacement*, New York: Berghahn Books.

559. Schönhöfer, Peter (2002): „Missbrauch, Betrug und Verschwendung“, Deppe, Hans-Ulrich; Burkhardt, Wolfram (ur.), *Solidarische Gesundheitspolitik*, Hamburg: VSA.

560. Schor, Juliet B. (2004): *Born to Buy*, New York: Scribner.

561. Schrag, Peter; Divoky, Diane (1976): *Myth of the Hyperactive Child*, New York: Pantheon.
562. Scoppio, Grazia (2002): „Common Trends of Standardisation, Accountability, Devoluton and Choice in Educational Policies in England, U.K., California, U.S.A., and Ontario, Canada“, *Current issues in Comparative Education*, 2 (2/2002), str. 130-141.
563. Scott, Susie (2006): „The Medicalization of Shyness: From Social Misfits to Social Fitness“, *Sociology of Health and Illness*, 28 (2/2006), str. 133-153.
564. Scott-Samuel, Alex; Bambra, Clare; Collins, Chik; Hunter, David J.; McCartney, Gerry; Smith, Kat (2014): „The Impact of Thatcherism on Health and Well-Being in Britain“, *International Journal of Health Services*, 44 (1/2014), str. 53-71.
565. Scull, Andrew (2008): *The Mental Health Sector and the Social Sciences in Post World War II America*, San Diego: University of California.
566. Securuty Council Report (2014): *Cross-Cutting Report No. 1: Children and Armed Conflict*, http://www.securitycouncilreport.org/cross-cutting-report/lookup-c-glKWLeMTIsG-b-6071139.php?print=true.
567. Sengupta, Somini (2003): „Soldiers of Misfortune“, *The Hindu*, 2. 12. 2003.
568. Sexton, Sarah (2003): „Trading Healthcare Away: the WTO's General Agreement on Trade and Services (GATS)“, Sen, Kasturi (ur.), *Restructuring Health Services. Changing Contexts and Comparative Perspectives*, London: Zed Books.
569. Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper (1978): „O vrlini i zasluzi“, Tubić Risto (ur.), *Britanska filozofija morala: etičke teorije od XVII do konca XIX vijeka, Hrestomatija etičke misli*, Sarajevo: Svjetlost.
570. Shah, Apoorva (2010): *Putting the "Kerala Model" to Rest: Lessons for a New Era of Development in India*, https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1680001.
571. Shahine, Alla (2009): For Egyptian Children, Child Labor Is a Way of Life“, Wiener, Gary (ur.), *Child Labor*, Detroit: Greenhaven Press.
572. Shapiro, Walter (1991): „Tough Choice“, *Time*, 16. 9. 1991.
573. Sheil, Patrick (2010): *Kierkegaard and Levinas: The Subjunctive Mood*, Surrey: Ashgate Publishing Limited.
574. Sheil, Patrick (2011): *Starting with Kierkegaard*, London: Continuum International Publishing Group.

575. Shephard, Michelle (2008): *Guantanamo's Child – The Untold Story of Omar Khadr*, Mississauga: John Wiley & Sons Canada, Ltd.
576. Shierholz, Heidi, Bernstein, Jared (2008): *A Decade of Decline The Erosion of Employer-Provided Health Care in the United States and California*, http://www.epi.org/publication/bp209/.
577. Shuller, Corinna (1999): „Helping Children Warriors Regain their Humanity", *Christian Science Monitor*, 20. 10. 1999.
578. Singer, Peter Warren (2002): „AIDS and International Security", *Survival*, 44 (1/2002), str. 145-158.
579. Singer, Peter Warren (2003):*Corporate Warriors. The Rise of the privatized Military Industry*, New York: Cornell University Press.
580. Singer, Peter Warren (2005): *Children at War*, New York: Pantheon Books.
581. Singer, Peter Warren (2006): *The Enablers of War: Casual Factors behind the Child Soldier*, Washington: The Brookings Institution.
582. Singer, Peter Warren (2006): „Fighting Child Soldiers", *Military Review*, 83 (3/2003), str. 26-31.
583. Singer, Peter Warren (2009): *Wired for War. The Robotics Revolution and Conflict in The 21st Century*, New York: The Penguin Press.
584. Slicer, Deborah (1990) „Teaching with a different ear: Teaching ethics after reading Carol Gilligan", *The Journals of Value Inquiry*, 24 (1/1990), str. 55-65.
585. Slnewsonline.net (2015): *Child Soldiers of LTTE Tamil Tigers in Sri Lanka*, http://www.slnewsonline.net/childwar2.htm.
586. Slote, Michael (2007): *The Ethics of Care and Empathy*, London i New York: Routledge,
587. Smith, Adam (2006): *The Theory of Moral Sentiments*, Sao Paulo: MέταLibri.
588. Smith, Adam (2007): *Bogatstvo naroda – istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Zagreb: Masmedia.
589. Social Exclusion Unit (2001): *Preventing social exclusion*, http://www.housing.infoxchange.net.au/library/ahin/housing_policy/items/00054-upload-00001.pdf.
590. Social Investigations (2013): *Labour Used Virgin 'Restricted' Report to Open NHS to Healthcare Companies*, http://socialinvestigations.blogspot.com/2013/01/labour-used-virgin-restricted-report-to.html.

591. Socialist Health Association (1980): *Inequalities in Health. The Black Report 1980*, http://www.sochealth.co.uk/resources/public-health-and-wellbeing/poverty-and-inequality/the-black-report-1980/.
592. Sokoloff, Natalie J. (1981): *Between Money and Love*, New York: Praeger.
593. Spittler, Gerd (2012): „Children's work in a family economy – case study and theoretical discussion“, Spittler, Gerd; Bourdillon, Michael (ur.), *African children at work: Working and learning in growing up for life*, Berlin: LIT Verlag.
594. Stack, George J. (1969): „Concern in Kierkegaard and Heidegger“, *Philosophy Today*, 13 (1/1969), str. 26-35.
595. Stanić, Sanja; Pandžić, Josip (2012): „Prostor u djelu Michaela Foucaulta“, *Socijalna* ekologija, 21 (2/2012), str. 225-245.
596. Staničić, Živka (2002): „Smisao i najvažnije praktične implikacije socijalnog diskursa zdravlja i bolesti“, *Revija za socijalnu politiku*, 9 (2/2002), str. 161-171.
597. Stanford Encyclopedia of Philosophy (2009): *Plato's Myths*, http://plato.stanford.edu/entries/plato-myths/.
598. Stark, Christian (2008): *Neoliberalism and the Consequences for Social Work*, https://www.bemidjistate.edu/academics/publications/social_work_journal/issue17/articles/stark_christian_final.html.
599. Stark, Christian (2010): „Neoliberalism and the Consequences for Social Work, Ethics and Practice“, *Social Work Review*, 9 (1/2010), str. 9-20.
600. Stavrou, Stavros; Stewart, Robert; Stavrou, Amanda (2000): „The Reintegration of Child Soldiers and Abducted Children: A Case Study of Palaro and Pabbo Gulu District, Northern Uganda“, Bennett, Elisabeth; Gamba, Virginia; Van de Merve, Deirdre (ur.), *ACT Against Child Soldiers in Africa: A reader*, Pretoria: Institute for security Studies.
601. Steinberg, Shirley R., Kincheloe, Joe L. (2004): „Introduction“, Shirley R. Steinberg, Joe L. Kincheloe (ur.), *Kinderculture: The Corporate Construction of Childhood*, Cambridge: Westview.
602. Stern, Robert M. (2005): *Review of Elliott and Freeman, Can Labor Standards Improve under Globalization?*, Michigan: University of Michigan.
603. Stohl, Rachel (2002): „Children in Conflict: Assessing the Optional Protocol“, *Journal of Conflict, Security and Development*, 2 (2/2002), str. 135-140.

604. Stoper, Emily; Johnson, Roberta Ann (1977): „The Weaker Sex and the Better Half: The Idea of Women's Moral Superiority in the American Feminist Movement“, *Polity*, 10 (2/1977), str. 192-217.
605. Storr, Anthony (1968): *Human Aggression*, New York: Atheneum.
606. Sullivan, Stacy (2008): „The Forgotten Kid of Guantánamo“, *Salon*, 27. 5. 2008.
607. Swanson, Kristen M. (1995): „Response to 'The Power of Human Caring: Early Recognition of Patient Problems'“, *Scholarly Inquiry for Nursing Practice: An Internationa[Journal*, 9 (4/1995), str. 319-321.
608. Swanson, Kristen (2014): „Providing Care in the NICU: Sometimes an Act of Love“, u: Raile Alligood, Martha (ur.), *Nursing Theorist and Their Work*, St. Louis: Mosby.
609. Swift, Anthony (1999): *Working children get organised*, London: International Save the Children Alliance.
610. John, Mary (2003): *Children's Rights and Power: Charging Up for a New Century*, London: Athenaeum Press.
611. Szentmartoni, Mihalj (1978): „Moralna zrelost“, *Obnovljeni život*, 33 (1/1978), str. 40-55.
612. Talanga, Josip (2006): „Odnos liječnik i pacijent prema medicinskog etici“, *Bogoslovska smotra*, 76 (1/2006), str. 47-59.
613. Taylor, Greg (2000): „Uganda: Innocence Stolen“, *Christianity Today*, 13. 6. 2000.
614. The Business Roundtable (1995): *Continuing the Commitment: essential Components of a Successful Education System*, Washington: The Business Roundtable.
615. The Business Roundtable (1996): *A Business Leader's Guide to Setting Academic Standards*, Washington: The Business Roundtable.
616. The Business Roundtable (1998): *Building Support for Tests That Count*, Washington: The Business Roundtable.
617. The New York Times Opinion (2002): „Stopping the Use of Child Soldiers“, *The New York Times*, 22. 4. 2002.
618. Thomas, Paul (1991): „Jean Jacques Rousseau: Sexist?“, u: *Feminist Studies*, 17 (2/1991), str. 195-217.
619. Thurow, Lester (1997): *Should Core Labor Standards Be Imposed Through International Trade Policy?*, Colorado: University of Colorado at Boulder.
620. Thurow, Lester (1997): *Generating Inequality*, New York: Basic Books.

621. Tisdale, William A. (1970): „The Care of the Pacient: Ideal and Illusion“, *Yale Journal of Biology and Medicine,* 42 (6/1970), str. 385-393.
622. Tol, Weiste A.; Jordans, Mark J. D.; Kohrt, Brandon A.; Betancourt, Theresa S.; Komproe, Ivan H. (2013): „Promoting Mental Health and Psychosocial Well-Being in Children Affected by Political Violence: Part I–Current Evidence for an Ecological Resilience Approach“, Fernando, Chandi; Ferrari, Michael (ur.), *Handbook of Resilience in Children of War*, New York: Springer Science+Business Media.
623. Tomazin, Farrah (2007): „Back to Basics: Studies Scapped in Curriculum Revamp“, *Age,* 24. 4. 2007.
624. Tolvajčić, Danijel (2009): „Filozofijska vjera Karla Jaspersa“, *Crkva u svijetu,* 44 (3/2009), str. 353−371.
625. Triandis, Kim (1994): *Individualism and Colectivism*, London: Sage.
626. Tronto, Joan C. (1993): *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, New York: Routledge.
627. Tubić, Risto (1978): „Historijski pogled na britansku moralnu filozofiju“, Tubić, Risto (ur.), *Britanska filozofija morala: etičke teorije od XVII do konca XIX vijeka, Hrestomatija etičke misli*, Sarajevo: Svjetlost.
628. Twum-Danso, Afua (2003): *Africa's Young Soldiers. The Co-option of Childhood,* http://www.issafrica.org/Pubs/Monographs/No82/Content.html.
629. UNICEF (1996): *Children in War*, http://www.unicef.org/sowc96/1cinwar.htm.
630. UNICEF (1996):*The State of the World's Children 1996,* www.unicef.org/sowc96/.
631. UNICEF (1996): *The impact of armed conflict on children*, http://www.unicef.org/graca/a51-306_en.pdf.
632. UNICEF (2000): *Crisis in Sierra Leone Could Bring new Efforts to Recruit Children,* www.unicef.org/newsline/00pr39.htm.
633. UNICEF (2002): *Children Affected by Armed Conflict: UNICEF Actions*, New York: UNICEF.
634. UNICEF (2002): *Adult wars, child soldiers*, New York: UNICEF.
635. UNICEF (2007): *The Paris Principles. Principles and Guidelines on Children Associated With Armed Forces or Armed groups*, New York: UNICEF.

636. United Nations (1996): *Promotion and Protection of the Rights of Children: Impact of Armed Conflict on Children*, gopher://gopher.un.org:70/00/ga/docs/51/plenary/A51-306.ENG.

637. United Nations (1996): *Report of the Expert of the Secretary General*, New York: UN.

638. United Nations (2000): *Report of the Secretary-general on the establishment of a Special Court for Sierra Leona. S/2000/915*, www.un.org/depts/dhl/docs/s2000915.pdf.

639. United Nations (1999): *Sierra Leone: 30 August-4 September*, www.un.org/special-rep/children-armed-conflict/countryVisits/sierraLeone.htm.

640. United Nations (2000): *Report of the Secretary-general on the establishment of a Special Court for Sierra Leona. S/2000/915*, www.un.org/depts/dhl/docs/s2000915.pdf.

641. United Nations Department for Policy Coordination and Sustainable Development (DPCSD (1996): *Promotion and Protection of the Rights of Children. Impact of armed conflict on children*, New York: UN.

642. United Nations Division for the Advancement of Women (DAW), UNICEF (2006): *The girl child and armed conflict: Recognizing and addressing grave violations of girls' human rights*, http://www.un.org/womenwatch/daw/egm/elim-disc-viol-girlchild/ExpertPapers/EP.12%20Mazurana.pdf.

643. University of Minnesota - Human rights library (2014): *Statute of the Special Court For Sierra Leone*, http://www1.umn.edu/humanrts/instree/SCSL/statute-sierraleone.html.

644. UNHCR (2013): *Facts and Figures about Refugees*, http://www.unhcr.org.uk/about-us/key-facts-and-figures.html.

645. United Nations Human Settlements Programme (2003): *The Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements, 2003*, London: Earthscan Publications.

646. Ujedinjeni Narodi, *Konvencija o pravima djeteta*, http://www.unicef.hr/upload/file/300/150215/FILENAME/Konvencija_20o_20pravima_20djeteta.pdf

647. UN Population Fund – UNFPA (2014): *State of World Population 2014. The Power of 1,8 Billion*, New York: UNFPA.

648. United Nation (1998): *UN Consolidated Inter-Agency Appeal for Uganda. January - December1999.*, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/UGA99.pdf.

649. United Nations Report of the Secretary General (1998): *The causes of conflict and the promotion of durable peace and sustainable development in Africa*,

http://www.un.org/en/ga/63/plenary/C_conflict.shtml.

650. United States v. Omar Ahmed Khadr (2010): *Suplemental Defense Motion*, http://www.defense.gov/news/Khadr_D-094.pdf.

651. United States v. Omar Ahmed Khadr (2010): *Ruling on Defense Suppression Motion*, http://www.defense.gov/news/D94-D111.pdf.

652. USAID (2005): *Reintegration of Child Soldiers in sierra Leone*, http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDACH599.pdf.

653. US Department of Education (1987): *What Works: Research About teaching and Learning*, Washington: US Department of Education.

654. U. S. Department of Labor (1995): *1994 Child Labor Report, Bangladesh*, http://www.dol.gov/ilab/media/reports/iclp/sweat/bangladesh.htm.

655. U. S. Department of Labor, Bureau of International Labor Afairs, UN Population Fund (2003): *State of World Population: Making 1 Billion Count: Investing in adolescents'health and rights*, New York: UNFPA.

656. US Department of Labor (2014): *Bangladesh 2013 Findings on the Worst Forms of Child Labor***,** http://www.dol.gov/ilab/reports/child-labor/findings/2013TDA/bangladesh.pdf.

657. U. S. Department of State (2002): *Human treatment of al Qaeda and Taliban detainees*, https://www.aclu.org/files/assets/20100615_dos_release_1_doc_-_already_released.pdf

658. U.S. Department of State (2005): *The Facts About Child Sex Tourism*, http://www.cicatelli.org/titlex/downloadable/human%20trafficking%20statistics.pdf.

659. U.S. Department of Veterans Affairs (2015): *National Center for Post-Traumatic Stress Disorder*, http://www.ptsd.va.gov/.

660. U.S. House of Representatives (1994): *Republican Contract with America*, http://www.house.gov/house/Contract/CONTRACT.html.

661. University Teachers for Human Rights briefing (2015): *Children in the North East War: 1985- 1995*., http://www.uthr.org/Briefings/Briefing2.htm.

662. Vaillancourt Rosenau, Pauline; Linder, Stephen H. (2003): „Two decades of research comparing for-profit and nonprofit health provider performance in the United States", *Social Science Quaterly*, 84 (2/2003), str. 219-241.

663. Vaillancourt Rosenau, Pauline; Linder, Stephen P. (2003): „Comparison of the performance of for-profit and nonprofit US psychiatric inpatient care providers", *Psychiatric Services*, 54 (2/2003), str. 183-187.

664. Venkatraman, Triyakshana (2008): *The Kerala Paradox*, http://ssrn.com/abstract=1717741.
665. Von Clausewitz, Carl (1976): *On War*, Princeton: Princeton University Press.
666. Von Humboldt, Wilhelm (1969): „Theorie der Bildung des Menschen“, Von Humboldt, Wilhelm, *Werke in fünf Bänden*, sv. I, *Shriften zur Anthropologie und Geschichte*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
667. Vrček, Valerije (2006): „Prostitucija znanosti“, *Glas Koncila*, 12. 3. 2006.
668. Vujačić, Ilija (2012): „Od “traganja za vrlinom” ka “traganju za srećom”: Bernard Mandeville i rađanje liberalizma“, *Politička misao*, 49 (4/2012), str. 84-108.
669. Wal, J. S. Vander (2006): *Child labour in various industries*, New Delhi: Sarap and Sons .
670. Waldman, Amy (2003): „Sri Lanka's Young Are Forced to Fill Ranks of Endless Rebellion“, *The New York Times*, 6. 1. 2003.
671. Walzer, Michael (1992): *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*, New York: Basic Books.
672. Washburn, Jennifer (2005): *University Inc. The Corporate Corruption of American Higher Education*, New York: Basic Books.
673. Watch List on Children and Armed Conflict (2009): *UN Security Council Resolution 1612 and Beyond. Strengthening Protection for Children in Armed Conflict*, http://www.protectingeducation.org/sites/default/files/documents/policypaper_09.pdf.
674. Watters, Charles (2008): *Refugee Children: Towards the Next Horizon*, New York: Routledge.
675. Weber, Max (1919): *Wiesenschaft als Beruf*, München, Leipzig: Duncker & Humblot.
676. Weber, Max (1989): *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: Bilioteka Logos, Veselin Masleša – Svjetlost.
677. Webster, Charles (1998): *The National Health Service: A Political History*, New York: Oxford University Press.
678. Welter, Barbara (1966): „The Cult of True Womanhood: 1820-1860“, *American Quarterly*, 18 (2/1966), str. 151-174.
679. Welter, Barbara (1983): „The Cult of True Womanhood: 1820-1860“, Gordon, Michael (ur.), *The America Family in Social-Historical Perspective*, New York: St. Martin Press.
680. Wertz, Richard; Wertz, Dorothy (1989): *Lying In: A History of Childbirth in America*, New Heaven: Yale University Press.

681. Wessels, Michael (2000): „How We Can Prevent Child Soldiering“, *Peace Review*, 12 (3/2000), str. 407-413.
682. Wessells, Michael (2006): *Child Soldiers: From Violence to Protection*, Cambridge: Harvard University Press.
683. West, Harry G. (2004): „Girls with Guns. Narrating the Experience of War of FRELIMO's Female Detachment“, Jo Boyden, Joanna De Berry (ur.), *Children and Youth on the Front Line: Ethnography, Armed Conflict, and Displacement*, New York: Berghahn Books.
684. West-Pavlov, Russel (2009): *Space in Theory. Kristeva, Foucault, Deleuze*, Amsterdam, New York: Rodopi Book.
685. WHO (2001): *The WHO Recommended Classification of Pesticides by Hazard and Guidelines to Classification 2000-02*, Geneva: WHO.
686. Wiener, Gary (ur.) (2009): *Child Labor*, Detroit: Greenhaven Press.
687. Wilenius, Paul (2004): *Enemies within: Thatcher and the unions*, http://news.bbc.co.uk/2/hi/3067563.stm.
688. Williams, Mary E. (ur.) (1999): *Child Labor and Sweatshops*, Detroit: Greenhaven Press.
689. Winslow, Gerald R. (1984): „From Loyalty to Advocacy: A New Metaphor for Nursing“, *Hastings Center Report*, 14 (3/1984), str. 32–40.
690. Wilson, Richard J. (2012): „Omar Khadr: Domestic and International Litigation Strategies for a Child in Armed Conflict Held at Guantanamo“, *Santa Clara Journal of International Law*, 29 (2012), str. 32-76.
691. Wollstonecraft, Mary (1975): *A Vindication of the Rights of Women*, New York: Penguin.
692. Women’s Commission for Refugee Women and Children (2001): *Against All Odds: Surviving the War on Adolescents, Promoting the Protection and Capacity of Ugandan and Sudanese Adolescents in Northern Uganda*, https://www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000611.pdf.
693. Women's Commission for Refugee Women and Children (2002): *Precious Resources: Adolescents in the Reconstruction of Sierra Leone*, New York: Women's Commission for Refugee Women and Children.
694. Woodhead, Martin (1999): *Is there a place for work in child development?*, Stockholm: Save the children.

695. Woodhead, Martin (2004): „Psyhosocial impacts of child work: A framework for research, monitoring and intervention“, *International journal of Children's Rights*, 12 (4/2004), str. 321-377.
696. Zelizer, Viviana (1985): *Pricing the priceless child. The changing social value of children*, Princenton, New Jersey: Princenton University Press.
697. Zamjatin, Jevgenij (2003): *Mi*, Zagreb: Naklada Breza.
698. Zelić, Marina (2014): *Bolivija: Zabrana dječjeg rada nije rješenje*, http://www.dw.de/bolivija-zabrana-dje%C4%8Djeg-rada-nije-rje%C5%A1enje/a-17620408.
699. Yacouba, Diallo; Hagemann, Frank; Etienne, Alex; Gurbuzer, Yonca; Mehran Farhad (2010): *Global child labour developments: Measuring trends from 2004 to 2008.*, Geneva: ILO.
700. Yagi, Tsutomu B. (2009): „Beyond Subjectivity: Kierkegaard's Self and Heidegger's Dasein“, *International Postgraduate Journal of Philosophy*, 2 (1/2009), str. 60-77.

Životopis

Darija Rupčić, rođena je u Osijeku, 1975. diplomirala je na Filozofsko-teološkom fakultetu u Đakovu, Sveučilište u Zagrebu, 2000. obranila je diplomski rad na temu: *Nietzscheova filozofija u kontekstu postmoderne*. Stupanj magistra znanosti ostvarila je na Filozofskom fakultetu, Sveučilišta u Zagrebu, 2010., iz područja bioetike, obranivši temu pod naslovom *Status ljudskog embrija u svjetlu bioetičkog pluripetrspektivizma,* pod mentorstvom prof. dr. sc. Ante Čovića. Područja interesa: etika, etika skrbi, filozofija medicine, filozofija odgoja, egzistencijalna filozofija. Od 2011. Zaposlena je na Filozofskom fakultetu, Sveučilišta J. J. Strossmayera, u Osijeku, na Odsjeku za filozofiju, kao asistentica, znanstvena novakinja. Do sada je sudjelovala na brojnim konferencijama i znanstvenim simpozijima Hrvatskog filozofskog društva. Objavljuje originalne znanstvene radove na području filozofije i bioetike.

Popis objavljenih radova:

1. »Etika apela – Drugi kao poziv«, *Filozofska istraživanja,* Vol. 33 (4/2014), str. 699-715.
2. »Bolest u procjepu biologije i kulture. Postmoderno shvaćanje bolesti kao biokulturne pojave«, *Filozofska istraživanja,* Vol. 36 (3/2016), str. 421-438.
3. »Svakodnevna militarizacija života: etički aspekti korištenja djece u ratu«, *Filozofska istraživanja,* Vol. 37 (1/2017), str. 103-4116.
4. »GMO između mita i stvarnosti – slučaj Argentina«, *Znakovi vremena* (Bosna i Hercegovina), Vol. 17, No. 63 (2014), str. 169–186.
5. »(Ne)etičnost i (ne)legalnost upotrebe dronova u ratu protiv terorizma«, *Znakovi vremena* (Bosna i Hercegovina), Vol. 19, No. 73 (2016), str. 123–138.
6. »Rađanje čovječanstva – dijete kao paradigma budućnosti«, *Prvi međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka KONTEKSTI – Zbornik radova*, Novi Sad, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu 2014., str. 1111-1124.
7. »Biotehnološka soteriologija – genetički modificirani usjevi kao konačno rješenje problema čovječanstva«, u: Dalibor Ballian, Emira Hukić (ur.), *Integrativna bioetika i prirodno naslijeđe,* Bioetičko društvo BiH, Sarajevo 2015., str. 175−187.
8. »Izgubljeni u prijevodu / Filozofsko poimanje jezika kao odnosa nad odnosom«, JAHR, Vol. 4, No. 7 (2013), str. 439–455.
9. »Humanističko obrazovanje kao posljednja svrha ljudskog opstanka«, *Metodički ogledi*, 22 (2/2015), str. 95-115.